Teodor N. Ţîrdea,
Petru V. Berlinschi, Anatol I. Eşanu, Didina U. Nistreanu, Vitalie I. Ojovanu

DICŢIONAR
de Filosofie şi Bioetică

Chişinău – 2003
MINISTERUL SĂNĂTĂŢII AL REPUBLICII MOLDOVA
UNIVERSITATEA DE STAT DE MEDICINĂ ŞI FARMACIE
"NICOLAE TESTEMIŢANU" DIN REPUBLICA MOLDOVA

Teodor N. Ţîrdea,
Petru V. Berlinschi, Anatol I. Eşanu, Didina U. Nistreanu, Vitalie I. Ojovanu

DICŢIONAR
de Filosofie şi Bioetică

Chişinău – 2003
Editura……

CZU 1/14:17(075.8)

Teodor N. Ţîrdea, Petru V. Berlinschi, Anatol I. Eşanu, Didina U. Nistreanu, Vitalie I. Ojovanu. Dicţionar de Filosofie şi Bioetică. Chişinău, 2003, 324p

Aprobat de Consiliul Metodic Central a USMF "Nicolae Testemiţanu" din RM. Pr. Nr. 4 din 20 februarie 2003.

Recenzenţi:
Dumitru Caldare, doctor habilitat în ştiinţe filosofice, conferenţiar USM din RM
Petru Rumleanschi, doctor habilitat în ştiinţe filosofice, profesor universitar ASEM din RM
Larisa Spinei, doctor habilitat în ştiinţe medicale, profesor universitar USMF "Nicolae Testemiţanu" din RM

În *Dicţionarul de Filosofie şi Bioetică,* care include circa 1522 de articole, se elucidează probleme de bază ale filosofiei, bioeticii, sociologiei, problemelor filosofice ale medicinii, sinergeticii, informaticii, ciberneticii, psihologiei etc. Un număr impunător de articole sunt dedicate personalităţilor de vază ale filosofiei

universale şi naţionale. Majoritatea materialelor sunt ilustrate cu exemplificări din diferite domenii ale ştiinţei contemporane

Este destinat înainte de toate studenţilor, magisteranzilor, doctoranzilor, specialiştilor în filosofie, bioetică, medicină. Poate fi utilizat cu succes de reprezentanţii diferitor specialităţi, cît şi de publicul larg de cititori.

Descrierea CIP a Camerei Naţionale a Cărţii
Teodor N. Ţîrdea, Petru V. Berlinschi, Anatol I. Eşanu, Didina U. Nistreanu, Vitalie I. Ojovanu.
Dicţionar de Filosofie şi Bioetică**.**
Chişinău, 2003, 324 p

Redactor responsabil Redactori-adjuncţi
Teodor N. Ţîrdea Petru V. Berlinschi
Vitalie I. Ojovanu

ISBN…….. ©Ţîrdea T.N., 2003
© Berlinschi P.V., 2003
© Eşanu A.I., 2003
© Nistreanu D.U., 2003
© Ojovanu V.I., 2003

Editura
Chişinău – 2003

Bibliografie

Dicţionar de filosofie. – Oxford / Trad. din engl. – Buc., Univers enciclopedic, 1999. – 469 p.

Dicţionar de filosofie şi logică / Trad. din engl. – Buc.: Humanitas, 1996. – 365 p.

Dicţionar enciclopedic. – Buc.: Ed. Enciclopedică. – Vol. I. (A-C) 1993. – 509 p.; Vol. II (P-G) 1996. – 529 p.; Vol.III (H-K) 1999. – 502 p. Vol. IV (L-N) 2001. – 649.

Dicţionar explicativ al limbii române. Ed. a II-a. – Buc.: Univers enciclopedic, 1998. – 1192 p.

Didier Julia. Dicţionar de filosofie. Larousse / Trad. din franc. – Buc.: Univers enciclopedic, 1996. – 374 p.

Ţîrdea Teodor N. Informatizarea, cunoaşterea, dirijarea socială. Eseuri filosofice. - Chişinău, Ştiinţa, 1994. – 214 p.

Ţîrdea Teodor N. Introducere în sinergetică. – Chişinău, 2003. – 90 p.

Ţîrdea Teodor N. Filosofie şi Bioetică: istorie, personalităţi, paradigme. – Chişinău, 2000. – 215p.

Ţîrdea Teodor N. Filosofie socială şi sociocognitologie. – Chişinău, 2001.- 90 p.

Дикционар де филозофие. – Ед. а 4-а. / Трад. дин русэ. – Кишинэу: Ред. принчип. а ЕСМ, 1985. – 440 п.

Краткий психологический словарь. – М.: Политиздат, 1985. – 432с.

Краткий словарь по социологии. – М.: Политиздат, 1988. – 479с.

Мик дикционар де филозофие. / Трад. дин русэ. – Кишинэу: Картя Молдовеняскэ, 1990. – 393 п.

Современная западная философия: Словарь. – Политиздат, 1991. – 141 с.

Словарь по этике. – Изд. 6-е. – М.: Политиздат, 1989. – 448с.

Философский словарь. – Изд. 6-е, перераб. и доп. – М.: Политиздат, 1991. – 560 с

Философский энциклопедический словарь. – 2-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 815с.

Цырдя Ф. Н. Социальная информация: философский очерк. – Кишинэу: Штиинца, 1978. – 144с.

Цырдя Ф.Н. Информатика ши пргресул сочиал. – Кишинэу: Картя Молдовеняскэ, 1989. – 110п.

Цырдя Ф. Н., Берлинский П.В. Философия (С курсом биоэтики). – Кишинэу: Медичина, 2002. – 551 с.

DE LA AUTORI

Dicţionarul de Filosofie şi Bioetică este o lucrare de amploare, autorii căreia (acad., d.h.ş.f., prof.univ. Teodor N. Ţîrdea, conf., d.ş.f. Petru V. Berlinschi, conf., d.ş.f. Anatol I. Eşanu, conf., d.ş.f. Didina U. Nistreanu, conf., d.ş.f. Vitalie I. Ojovanu) au înfăptuit investigaţiile de rigoare pe o perioadă de circa 6 ani în cadrul catedrei *Filosofie şi Bioetică* a USMF "Nicolae Testemiţanu" din RM. Ideea alcătuirii "Dicţionarului de Filosofie şi Bioetică" reiese din necesitatea stringentă cauzată de lipsa unui atare material în spaţiul nostru naţional. Pe parcursul ultimilor 10 ani la noi au fost difuzate diverse dicţionare şi enciclopedii de filosofie, traduse din alte limbi (engleză, franceză, rusă) dar care nu pot fi de un real folos atît pentru studenţii şi doctoranzii Universităţii de Stat de Medicină şi Farmacie, cît şi pentru alte categorii de populaţie din cauza neadaptării conţinutului lor la exigenţele specifice a unui atare dicţionar la condiţiile noastre sociale. Totodată majoritatea articolelor din dicţionarele deja publicate au un limbaj prea academizant, ori diverse deficienţe de altă natură în redarea materialului. Afară de aceasta, în literatura de specialitate actualmente lipsesc ediţii de acest gen în domeniul bioeticii.

Circa 40% din articolele dicţionarului sunt recent absolut noi (preponderent cele ce ţin de bioetică, sinergetică, informatică socială, de filosofia medicinei, de noosferologie, sociocognitologie etc.). Conţinutul a circa 50% din articole cu denumiri tradiţionale a fost totalmente înlocuite ţinîndu-se cont de realizările recente ale filosofiei, ştiinţei, medicinei etc. Conţinutul restului articolelor a fost adaptat la noile exigenţe ale timpului, programelor de studii, profilului profesional. Ideile expuse în conţinutul articolelor respectă pluralitatea de opinii, nu se plasează pe o poziţie oarecare conceptuală partinică (politică, ideologică, religioasă etc.).

Dicţionarul, conţinînd circa 1500 articole, s-a expus sub formă de termeni, categorii, personalităţi (cu analiza concepţiilor şi aportului), denumiri de domenii ori perioade, toate acestea expuse în ordine alfabetică. Un număr impunător de articole sunt dedicate personalităţilor de vază ale filosofiei universale şi naţionale. Majoritatea materialelor sunt ilustrate cu exemplificări din diferite domenii ale ştiinţei contemporane. Din Republica Moldova au fost incluşi doctorii habilitaţi în ştiinţe filosofice, deasemenea autorii lucrării recente şi şefii catedrei de filosofie a USMF "Nicolae Testemiţanu" din toate timpurile.

Articolele se referă la istoria filosofiei, la domeniile filosofiei, bioeticii, informaticii sociale, informaticii medicale, eticii medicale, deontologiei, logicii formale, psihologiei, sinergeticii, ecologiei, noosferologiei, politologiei etc. Dicţionarul este destinat înainte de toate studenţilor pentru a fi utilizat în cadrul cursului "Filosofie şi Bioetică". Cu succes el poate fi utilizat la cursurile "Istoria şi filosofia culturii universale şi naţionale", "Politologie", "Filosofia ştiinţei şi tehnicii" (pentru doctoranzi şi competitori), la alte cursuri cu profil teoretic medical etc. În acelaşi timp dicţionarul poate satisface şi necesităţile filosofice, ştiinţifice şi culturale ale diferitor categorii de populaţie.

A

ABELARD PIERRE (1079-1142) – filosof, logician şi teolog, poet francez. Fiind elevul lui Roscelin şi a lui Guillaume de Champedux ulterior devine adversarul doctrinelor acestora – respectiv al *nominalismului* şi *realismului,* formulînd o teorie proprie cu unele trăsături ale concepţiei aristotelice, denumită *conceptualism*. El se şi consideră întemeietorul conceptualismului în scolastică – concepţie filosofică intermediară între nominalism şi realism, care recunoaşte existenţa mintală a generalului (a "conceptelor"). Totuşi la general a avut o poziţie antirealistă. La el *universaliile* nu dispun de realitate independentă, real existînd doar lucruri aparte. Însă universaliile capătă realitate în sfera mintală în calitate de noţiuni. La baza cunoaşterii stă reprezentarea senzorială. În actul contemplării senzoriale omului i se dă numai singularul. Ideile există numai în gîndirea divină. În conceptul lui A.P. raţiunea se separă parţial de credinţă şi devine condiţia ei preliminară. (Înţeleg pentru a crede). A.P. a fost şi unul din fondatorii metodei scolastice. În domeniul logicii a comentat lucrări de *Porphyrios, Aristotel* şi *Boethius*, precum a creat o lucrare a sa "Dialectica".

Op.pr.: "Povestea nenorocirilor mele"; "Dialectica"; "Introducere în teologie"; "Pro şi contra"; "Scito te ipsum" (Cunoaştete pe tine însuţi); "Da şi nu".

ABORDARE DE SISTEM – orientare metodologică în ştiinţa şi în practica socială la temelia căreia se află cercetarea obiectului ca *sistem.* A. de s. e o concretizare a metodologiei universale, a principiilor dialecticii folosite la studierea, proiectarea şi construirea obiectelor ca sisteme. A. de s. include în sine un ansamblu de metode de cercetare şi construire, moduri de descriere şi explicare a obiectelor complexe în dezvoltare, care au o

structură ierarhică cu multe niveluri, cu autoreglare, cum sunt, de ex., sistemele biologice, psihologice, sociale, sistemele om – maşină ş.a. Obiectul care se supune studierii e privit ca o interacţiune dintre elemente ce alcătuiesc o nouă calitate cu noi însuşiri. Însuşirile întregului nu sunt o sumă a însuşirilor elementelor. În condiţiile informatizării sociumului apar noi sisteme, inclusiv *sistemele de experţi* în medicină, care contribuie la perfecţionarea activităţii în domeniul ocrotirii sănătăţii şi la rîndul său devine obiect al A. de S.

ABSOLUT (din lat. *absolutus* – necondiţionat, independent) – termen în filosofia tradiţională pentru desemnarea unui *subiect* veşnic, infinit, necauzat, perfect şi imuabil. El constituie un întreg perfect şi nu depinde de nimic altceva, el însuşi conţinînd şi creînd tot ce există. Acest termen desemnează obiectul *metafizicii*, similar cu "universul", "totul", "realitatea". Datorită folosirii lui de către postkantieni, termenul a fost asociat cu o interpretare idealistă a naturii Universului. A figurat în mai multe ipostaze: "Unul"(eleaţii), "Binele" (Platon), "Dumnezeu" – (creştinism), "Eul absolut" (Fichte), "Ideea absolută" (Hegel), "Voinţa" (Schopenhauer), "Intuiţia" (Bergson). Termenul "Absolut" a fost folosit pentru prima oară către sfîrşitul sec. XVIII de către M.Mendelssohn şi F.Jacobi, însă folosit în largă circulaţie de către *F.Schelling*.

ABSTRACT ŞI CONCRET – categorii filosofice care reflectă diferite laturi a obiectelor şi fenomenelor. A. (din lat. *abstracţio* – abstragere, abstractizare, abatere) – metodă general-ştiinţifică care reproduce imaginar o însuşire, o relaţie, un aspect al obiectului, îl simplifică, îl priveşte unilateral, nedezvoltat. C. (din. lat. *concretio* – condensare) e o metodă contrară A. Ea cere să privim obiectul multilateral, cu toate însuşirile şi relaţiile sale, ca un tot întreg, dezvoltat. Procesul cunoaşterii e alcătuit din două etape. Prima – de la C. ca obiect de studiu care există în afara noastră, obiectiv, la A. în gîndire şi a două etapă, de la abstract în gîndire la concret tot în gîndire. De ex., procesul de stabilire a diagnozei începe de la omul real, concret. În rezultatul unui şir de abstractizări în conştiinţa medicului se formează o totalitate de abstracţii (temperatură, puls, durere, raluri, slăbiciune şi a.) în care dispare omul concret cu toate relaţiile, contradicţiile sale. Bazîndu-se pe aceste noţiuni medicul face concluzie abstractă, că omul e bolnav. Ulterior are loc procesul de concretizare a acestui A. pînă la coincidenţa cît mai precisă a cunoştinţelor medicului cu boala pacientului, cu alte cuvinte, a concretului imaginar cu cel senzorial. Cea mai importantă etapă e a doua, de la abstract în gîndire la concret în gîndire, deaceea metoda se numeşte metoda de ascensiune de la A. la C.

ABSTRACŢIE (din lat. *abstractio* – abstragere, distragere) – procesul cît şi rezultatul formării imaginilor realităţii prin abstractizarea de la o serie de proprietăţi, trăsături distinctive ale obiectelor şi de raporturi dintre ele, de asemenea evidenţierea, depistarea unui raport sau proprietăţi. Orice *cunoaştere* este legată de procesul abstracţiei. Abstractizarea evidenţiază esenţialul, scoţîndu-l la iveală din complexul secundarului, incidentului. De exemplu, în cadrul formării noţiunii "arbore" prin abstracţie se trece cu vederea peste însuşirile speciale, individuale, incidentale (culoarea, înălţimea, grosimea, specia etc.) păstrîndu-se numai cele esenţiale (rădăcină, tulpină, ramuri). În rezultatul examenului medical omul concret se transformă în date abstracte: puls, temperatură, tensiune arterială etc. Prin A. scade conţinutul noţiunii, iar sfera ei se măreşte, devenind tot mai generală, mai abstractă. Contrarul abstractului este definiţia. În ştiinţă de cel mai dezvoltat sistem de abstractizare dispune matematica, dar fiecare ştiinţă dispune de procedeele proprii de abstractizare.

Abstractizarea este o metodă universală de cunoaştere.

ABSURD (lat. absurdus – lipsit de sens) – ceea ce contrazice logicii, legilor naturii şi societăţii, contrar bunului-simţ. Reprezentanţii *existenţialismului* (Kierkegaard, Jaspers, Heidegger, Sartre, Camus) consideră că lumea este lipsită de sens şi numai retrăirea A. este existenţa autentică.

ACADEMIA PLATONICĂ – şcoală filosofică întemeiată de *Platon* (c. 387 î.e.n.) la Atena în grădina lui Academos (erou în mitologia greacă). Fiind în esenţă idealistă se opunea *materialismului* antic. După moartea lui Platon doctrina şcolii se schimbă pe parcurs. În istoria ei de aproape un mileniu a avut mai multe etape ce se caracterizau prin influenţa cîtorva curente idealiste. Astfel perioada Academiei antice (sec. IV-III î.e.n.) a jucat un mare rol în dezvoltarea matematicii şi astronomiei, se intensifică înrîurirea pitagorismului; perioada Academiei medii (sec. III î.e.n.) s-a aflat sub influenţa scepticismului; perioada Academiei noi (sec. II-I î.e.n.) aprofundînd *scepticismul* i-a atitudine împotriva doctrinei despre adevăr a stoicilor. În perioadele următoare Academia uneşte în mod eclectic platonismul, stoicismul, aristotelismul şi alte şcoli. Trece definitiv pe poziţiile *neoplatonismului* în sec. IV-V. În 529 a fost închisă de către împăratul Justinian, acest fapt marcînd formal sfîrşitul istoriei filosofiei antice.

ACCIDENŢĂ (din lat. *accidenţia* – întîmplare, ceea ce se întîmplă) – termen filosofic ce exprimă o însuşire accidentă, neesenţială, secundară, provizorie a unui lucru. Termenul a fost introdus de *Aristotel* în "Metafizica" şi "Fizica", a fost răspîndit în *scolastică* şi filosofia secolelor XVII-XVIII, de asemenea se întîlneşte la *Kant*, *Fichte*, filosofii sec. XVIII-XIX. A. este contrar "esenţei", "esenţialului", "substanţialului" (vezi şi "*Substanţă"*)

ACORDUL (consimţămîntul) INFORMAT – mod de abordare antipaternalist al relaţiilor dintre medic şi pacient. A.I. constituie o paradigmă a bioeticii conform căreia pacientul acceptă benevol tratamentul sau procedura terapeutică după punerea la dispoziţia lui a informaţiei medicale adecvate. Prin urmare acest proces prevede două componente de bază: *acordarea informaţiei* şi *acceptarea consimţămîntului*. Conform A.I. medicul e obligat să informeze pacientul despre caracterul tratamentului indicat, despre riscul ce poate apare în procesul de lecuire şi alternativele terapiei propuse. În A.I. noţiunea de tratament alternativ devine o categorie fundamentală. Medicul propune bolnavului cea mai accesibilă şi justificată variantă de tratament, însă decizia finală, definitivă o ia pacientul, reieşind din valorile sale morale. Volumul şi calitatea informării pacientului ţine de nivelul de cultură şi de dezvoltare a asistenţei medicale, de standardele de apreciere a relaţiilor "medic-pacient". În literatura actuală se evidenţiază trei criterii în ceea ce priveşte evaluarea cantităţii şi calităţii informaţiei oferite pacientului: a) *"*criteriul profesional*"* (medicul e obligat să ofere pacientului un aşa volum de informaţie pe care majoritatea colegilor lui l-ar fi propus bolnavului în aceleaşi condiţii); b) "*persoană judicioasă*" (pacientul trebuie să fie asigurat cu întreaga informaţie pentru a lua decizia potrivită, referitoare la tratament); c) "*standardul subiectiv*", care cere ca medicii pe măsura posibilităţilor să adapteze informaţia la interesele şi particularităţile concrete ale fiecărui pacient în parte. În viziune bioetică acest criteriu este cel mai acceptabil, deoarece el se bazează pe principiul protejării autonomiei bolnavului. Actualmente în practica medicală sunt atestate două modele de bază a acordului informat: *static* şi *procesual***.** În primul model formularea şi acceptarea deciziei

reprezintă un eveniment cu limite temporale bine stabilite. După aprecierea stării pacientului medicul stabileşte diagnoza şi elaborează un plan de lecuire. Concluziile şi recomandările medicului inclusiv informaţia despre risc, despre avantajele tratamentului propus şi/sau alternativele eventuale se pun la dispoziţia pacientului. Accentul se pune pe informarea deplină şi precisă oferită pacientului în momentul luării deciziei. Modelul procesual al A. i. se bazează pe ideea că acceptarea deciziei medicale constituie un proces îndelungat, iar schimbul de informaţie trebuie să aibă loc pe tot parcursul timpului interacţiunii medicului cu pacientul. În modelul procesual bolnavul joacă un rol mai activ în comparaţie cu rolul relativ pasiv din modelul static (fragmentar). Condiţiile create de al doilea model sunt mai favorabile pentru realizarea autodeterminării pacientului. Acest model permite de a exclude comportarea formală a medicului faţă de bolnav şi de a limita substanţial recidivele paternalismului Respectarea autonomiei, autodetrminarea pacientului este o valoarea fundamentală şi asistenţa medicală nu trebuie să o neglijeze.

ACOSTA URIELI (c. 1585-1640) – filosof olandez, reprezentantul raţionalismului. În opera sa "Exemplu al unei vieţi omeneşti" A.U. dezvoltă probleme de etică. El susţine că dragostea reciprocă dintre oameni e o lege a naturii, care e proprie oamenilor din născare. Anume ea le ajută lor să deosebească binele de rău.

Op.pr.: "Despre caracterul muritor al sufletului omenesc", "Exemplu al unei vieţi omeneşti".

ACTIVITATE – mod de atitudine activă, specific umană faţă de lumea înconjurătoare, care constă în transformarea şi subordonarea acestei lumi scopurilor umane prin producerea bunurilor materiale şi spirituale, transformarea condiţiilor şi relaţiilor sociale, dezvoltarea omului însuşi, a capacităţilor, deprinderilor şi cunoştinţelor lui. A. e un proces, în care *omul* devine *subiectul* activ, care transformă în mod creator *natura*, iar fenomenele naturii devin obiectul A., care din materialul A. se transformă în produsul ei. A. umană poartă un caracter conştient. Ea include în sine scopul A., mijloacele, rezultatul şi procesul activităţii. Se cunosc mai multe clasificări a formelor de A.: A. materială şi spirituală; de producţie (practică) şi teoretică; reproductivă (obţinerea rezultatului cunoscut prin mijloace cunoscute) şi productivă, creatoare, cînd se elaborează scopuri noi cu mijloace corespunzătoare lor, sau se ating scopuri cunoscute prin mijloace noi.

ACTIVITATE MEDICALĂ – varietate a activităţii profesionale a medicilor ce are un şir de particularităţi: 1. Specificul obiectului de muncă. Obiectul medicinei (omul, sănătatea şi boala) este foarte complicat. În activitatea vitală normală şi patologică a omului se manifestă şi subordonează toate formele de mişcare a materiei, unitatea aspectului biologic şi social. 2. A. m. are un caracter contradictoriu, complex, în care se intercalează factorul obiectiv şi subiectiv, conştient şi spontan, necesar şi întîmplător. Bolnavul este şi obiect şi subiect al medicinei. În A. m. predomină factorul subiectiv. Metodele de examinare a organismului uman sunt în majoritate subiective, deoarece rezultatul acestor metode depind de experienţa şi calificarea medicului. 3. Medicul are de a face cu informaţia despre pacient care este "codificată" în diferite simptome şi sindrome şi trebuie descifrată şi interpretată. Diagnosticarea medicală actuală s-a transformat dintr-o formă deosebită a activităţii medicale într-o disciplină ştiinţifică (*semiologia*). 4. Gîndirea clinică a medicului are un caracter ambiguu: capacitatea de a fixa cunoscutul (generalul) şi de a medita asupra specificului. 5. Specificul A.m. constă în unitatea abordării ştiinţifice şi valorice în studierea omului. O trăsătură distinctivă importantă a practicii medicale este orientarea ei

axiologică. Omul cu sănătatea lui este valoarea supremă şi aceasta determină caracterul relaţiilor subiect-obiect în medicină. 6. Medicina de azi trece treptat de la sistemul binar "medic – pacient" la sistemul din trei elemente "medic – tehnica – pacient". Informatizarea medicinei contribuie la creşterea competenţei şi profesionalismului medicilor, se îmbunătăţeşte calitatea diagnosticării, se exclude unilateralitatea şi subiectivismul în procesul activităţii medicale. Mijloacele tehnice şi computerele, fiind surse de informaţie despre bolnav, funcţionează pe baza programelor formal-logice şi deaceea sunt într-o măsură oarecare limitate, ne dau concluzii probabile despre mai multe boli posibile. Deaceea lucrul principal de argumentare şi diferenţiere a diagnozei trebuie să-l facă personal medicul (şi nu maşina). Computerizarea şi informatizarea sferei medicale nu poate înlocui complet metodele clasice de diagnosticare, medicul trebuie să posede atît metodele clasice, cît şi metodele noi de diagnosticare şi tratament. Pentru asta se cere o pregătire profesională a medicilor mai amplă, care presupune şi o cultură filosofică, o pregătire logico-metodologică.

ACTUALITATE ŞI POTENŢIALITATE (din lat. *actualis* – activ şi *potentia* – putere) – termeni filosofici ce marchează contrastul între ceea ce este activ, în acţiune şi ce e forţă, capabilitate, posibil. *A.* este modul în care un lucru poate produce alte lucruri sau poate fi produs de acestea, *p.* este puterea sau capacitatea de a efectua schimbări, stări etc. În filosofia lui *Husserl* A. înseamnă *existenţă* în *timp şi spaţiu* şi e opusă posibilităţii. În psihologie actualitatea susţine că esenţa sufletului se află în acţiune, nu în substanţă cum susţine teoria substanţialităţii; reprezentanţi: *Hume, Kant, Fichte, Hegel, Wundt, Rădulescu-Motru.* Adepţii teoriei A. în filosofie sunt: *Heraclit, Plotin, Fichte etc.*

ACTUALIZARE (din lat. *actualis* – activ) – noţiune care reflectă trecerea existenţei din *posibilitate* în *realitate*. În filosofia lui *Aristotel,* şi mai apoi, în *scolastica* medievală A. era legată cu recunoaşterea lui *Dumnezeu* ca forţă motrice universală, externă de existenţă, care contribuie la transformarea posibilităţii în realitate. În concepţia *dialectică (Hegel, Marx* ş.a.) A. e determinată de lupta contrariilor, trecerea schimbărilor cantitative în calitative şi negarea calităţii vechi de una nouă.

ACŢIUNE DE REZONANŢĂ – noţiune *sinergetică* ce reflectă modul de reacţionare a sistemelor neliniare. În orice proces neliniar există un anumit domeniu de parametri sau un stadiu unde sistemul neliniar este deosebit de sensibil faţă de acţiunile coordonate cu proprietăţile lui interne (acţiuni de rezonanţă). Acţiunea de gestionare a proceselor de dezvoltare a sistemului neliniar deschis va avea eficienţă doar atunci, cînd ea v-a fi de comun acord cu proprietăţile interne ale acestui sistem, adică cînd este prezent fenomenul de rezonanţă.

ADAPTARE (din. lat. *adapto* – adaptez) – noţiune care desemnează capacitatea organismelor vii de a obţine o structură morfofiziologică în acord cu mediul exterior şi a celui interior, asigurînd în acelaşi timp reproducerea şi supravieţuirea organismului, speciei sau a populaţiei. A. se realizează prin acomodare, aclimatizare şi naturalizare. A. este interpretată ca rezultatul creaţiei divine sau ca consecinţă a acţiunii unei forţe spirituale (*entelehia*), în darwinism – rezultatul luptei pentru existenţă şi a selecţiei naturale. În *cibernetică* A. contribuie la reacţionarea raţională a sistemului complicat autonom la condiţiile variabile ale mediului înconjurător.

ADECVAT (din lat. *adaequatus* – potrivit, adecvat cu ceva) – nimerit, corespunzător, echivalent. Contrar: ne (in) adecvat, nepotrivit. În *teoria cunoaşterii* acest termen filosofic serveşte pentru desemnarea reproducerii veridice în reprezentările, noţiunile şi judecăţile legăturilor şi relaţiilor obiective ale realităţii. În acest sens adevărul se defineşte ca adecvitatea gîndirii faţă de existenţă. La *Spinoza* şi *Locke* adecvate sunt acele reprezentări care corespund pe deplin obiectelor lor.

ADEVĂR – categorie filosofică care vizează corespunderea adecvată a imaginii cu obiectul, a cunoştinţelor cu realitatea obiectivă.

ADEVĂR ABSOLUT ŞI RELATIV – categorii filosofice, care oglindesc procesul dialectic al cunoaşterii de la cunoştinţe incomplete la cele complete (vezi: *A. absolut, A. relativ*).

ADEVĂR ABSOLUT – categorie filosofică ce vizează coincidenţa completă, exactă a imaginii cu obiectul reflectat. Aceste cunoştinţe nu depind de dezvoltarea cunoaşterii şi practicii sociale de aceea sunt adevăruri eterne. Adevărurile absolute se referă la unele laturi, aspecte, însuşiri, manifestări particulare ale lumii. *Paradigma* dialectică afirmă, că cunoaşterea este un proces infinit, deaceea omenirea niciodată nu va atinge nivelul adevărului absolut în ultimă instanţă. Cea mai mare parte a cunoştinţelor umane poartă un caracter relativ.

ADEVĂR CONCRET – adevărul în anumite condiţii şi în anumit timp. Adevăr abstract nu există. Orice teză a ştiinţei, orice judecată despre lume va fi adevărată numai fiind privită ca o reflectare a existenţei temporal – spaţiale concrete.

ADEVĂR DUBLU – noţiune apărută în evul mediu. Ea cuprinde în sine recunoaşterea existenţei separate a două adevăruri – adevărurile filosofiei, ştiinţei şi adevărurile teologiei, religiei. Adepţii teoriei adevărului dublu (Averroes*, D.Scott, W.Okkam*, în epoca Renaşterii – Pomponazzi*, G.Galilei* ş.a.). în felul acesta încercau să elibereze ştiinţa de sub influenţa religiei.

ADEVĂR OBIECTIV – categorie filosofică, care vizează cunoştinţele, conţinutul cărora e determinat de *obiectul* cunoaşterii şi independent de *subiect.* Adevărul se referă la cunoştinţele noastre despre lume şi nu la însăşi lume. Cunoştinţele sunt subiective după formă şi obiective după conţinut. Adevărul se referă numai la conţinutul cunoştinţelor. Principiul fundamental în aprecierea veridicităţii cunoştinţelor este principiul gnoseologic al corespondenţei imaginii cu obiectul. Adevărul nu e determinat de numărul de voturi. De exemplu, din faptul, că ideea indivizibilităţii atomului pînă la finele secolului XIX era susţinută de majoritatea oamenilor, nu rezultă, că ea era adevărată.

ADEVĂR RELATIV – categorie filosofică care reflectă coincidenţa incompletă a imaginii cu obiectul. Adevărul relativ nu cuprinde toate laturile, aspectele obiectului reflectat, ceva rămîne necunoscut. În procesul cunoaşterii are loc trecerea treptată de la A.R. la cel absolut. Adevărul absolut poate fi înţeles ca o sumă a adevărurilor relative. Iar în A.R. se conţin elemente ale adevărului absolut (aceea ce se păstrează şi se completează ulterior). Adevărurile absolute şi relative sunt dialectic legate între ele, exprimînd diverse aspecte ale

unui şi acelaşi adevăr obiectiv.

ADIAPHORA termen aplicat în *etică* şi *sociologie* pentru a exprima lucrurile indiferente, fără valoare morală. La *stoici* A. erau bunurile pământeşti: onoarea, averea, *sănătatea*, chiar şi viaţa după trup.

ADITIV ŞI NEADITIV (lat. *additivus* – suplimentar, obţinut prin adunare) – noţiuni care desemnează tipurile de relaţii dintre întreg şi părţile lui componente. Relaţiile de aditivitate se exprimă prin forma: "întregul este egal cu suma părţilor". De ex., masa organismului e egală cu suma maselor părţilor lui componente. Întregul care-i alcătuit din însuşiri aditive se numeşte întreg sumar. Orice obiect material posedă însuşiri aditive. În obiectele complexe pe lîngă proprietăţile aditive sunt şi proprietăţi neaditive. Relaţiile de neaditivitate se exprimă prin forma: "întregul este mai mare decît suma părţilor (superaditivitate)" şi "întregul este mai mic decît suma părţilor (subaditivitate)". Anume însuşirile neaditive (emergente) determină specificul acestor obiecte şi integralitatea lor. Prezenţa relaţiilor neaditive e condiţionată de modul de legături şi interacţiuni dintre părţile întregului şi pentru studierea acestui întreg nu e suficient să se cunoască părţile ci e necesar de apelat la metoda abordării de sistem.

ADLER ALFRED (1870-1937) – medic şi psiholog austriac, întemeietorul psihologiei individuale. Fiind elevul lui *S.Freud* neagă interpretarea freudiană a visurilor, explicarea dereglărilor psihice prin factorii sexuali, respinge concepţia libidoului şi complexului Oedip. El considera că psihologia umană nu poate fi redusă la procesele fiziologice şi biologice. Omul trăieşte în societate şi este determinat de factorii sociali şi culturali, care limitează tendinţele lui. Individul înţelege slăbiciunile sale şi tinde să le depăşească prin mecanismele superiorităţii şi dominaţiei. Nevroticul este acel care nu dovedeşte să se adapteze cu aceste mecanisme, el se opune şi protestează la orice încercări de constrîngere din partea societăţii. Tratarea neurozelor prin *psihanaliză.*

Op.pr.: "Temperamentul nevrotic", "Practica şi teoria psihologiei individuale", "Cunoaşterea omului", "Psihologia şcolarului greu educabil", "Sensul vieţii".

ADORNO, WIESENGRUND TEODOR (1903-1969) – filosof, sociolog, muzicolog german, membru al *şcolii de la Frankfurt*. Împreună cu alţi adepţi ai acestei şcoli a dezvoltat o filosofie pesimistă referitor la istorie. El a supus criticii *cultura* vest-europeană şi societatea în întregime, susţinînd că istoria omenirii nu este altceva decît istoria individualizării, înstrăinării continue a omului. Ca reprezentant al *dialecticii* negative A. elaborează o metodologie a negării totale, bazată pe absolutizarea momentului de distrugere, descompunere a tot ce există. Un rol important în protestul contra ordinii sociale A. îi acordă artei. El a lăsat nefinisată o teorie estetică de o mare valoare.

Op. pr.: "Dialectica raţiunii", "Filosofia muzicii noi", "Despre metacritica teoriei cunoaşterii", etc.

AFECT (din lat. *affectus* – tulburare sufletească) – excitare emotivă puternică de scurtă durată. Persoana aflată în stare de A. este complet stăpînită de cele trăite, datorită cărui fapt se încalcă desfăşurarea proceselor intelectuale şi slăbeşte controlul asupra comportării sale. Afectul stenic este bucuria, încîntarea, însufleţirea etc., iar cel astenic este de exemplu disperarea, frica, remuşcarea.

AJIVIKA – şcoală neortodoxală din India antică (înc. primului mileniu î.e.n. – sec.XIV-XV e.n.) care nega existenţa unui început atît material cît şi spiritual. Conform acestei doctrine tot ce există este alcătuit din aşa elemente ca Pămîntul, apa, focul, aerul şi o oarecare forţă vitală. În lume are loc transformarea permanentă a existenţei dintr-o formă în alta fără a i se schimba esenţa. Toate schimbările posibile nu depind de mediul exterior ci sunt determinate de natura fenomenelor şi proceselor, de soarta lor. A. nu recunoştea legea *carmei* fiind în fond o doctrină realistă. Ea şi-a manifestat influenţa asupra budismului, jainismului şi altor şcoli filosofice indiene.

AGNOSTICISM (din gr. *a* – negare şi *gnosis* – cunoaştere – ceea ce nu este accesibil cunoaşterii) – doctrină şi curent filosofic care neagă complet sau parţial posibilitatea cunoaşterii lumii; omul nu poate cunoaşte cauza ultimă a existenţei. Potrivit acestei poziţii nu se poate rezolva definitiv nu numai problema veridicităţii cunoaşterii realităţii existente, dar nu se poate cunoaşte practic, nici chiar existenţa lui *Dumnezeu*. A. sub diferite forme se întîlneşte în decursul istoriei filosofiei, dar cei mai de seamă reprezentanţi au fost în Anglia epocii victoriene. Termenul a fost introdus de *T.H.Huxley* în 1869. Formă clasică A. a căpătat datorită ideilor gnoseologice a lui *D.Hume* şi *I.Kant.* Reprezentanţii agnosticismului se numesc agnostici, de ex. *Ch.Darwin,* Hamilton, *Spencer.* Elemente de A. se întîlnesc în multe teorii de orientare *scientistă* din prima jumătate a secolului XX – de la *pragmatism* pînă la *realismul critic*. În curentele filosofice recente ale filosofiei ştiinţei termenul dat se întîlneşte de regulă în context istorico-filosofic.

ALEGORIE (din lat. *allegoria*) – procedeu care constă în exprimarea unei idei abstracte prin imagini vizuale, simbolice. Se aplică frecvent în artă, literatură, ştiinţă, filosofie cu un bogat şi expresiv diapazon de exprimare.

ALGEBRĂ LOGICĂ – domeniu al logicii matematice care include în sine sistemul de metode algebrice, folosite la rezolvarea problemelor logice şi acele probleme, care se rezolvă cu metodele logice. În A.L. enunţurile sunt analizate din punct de vedere al veridicităţii lor. Fiecare din enunţuri posedă una din două valori de adevăr: adevăr sau fals. Enunţurile cu gradul egal de veridicitate se numesc echivalente.

ALGORITM – totalitatea de operaţii şi instrucţiuni care fiind folosite într-o anumită succesiune duc la rezolvarea unei probleme ori demonstrarea imposibilităţii rezolvării ei. Descrierea şi realizarea A. în computere este programarea. În condiţiile *informatizării* societăţii, inclusiv şi a sferei ocrotirii sănătăţii, sporeşte considerabil importanţa formulării A. unui cerc cît mai larg de probleme pentru a putea fi modelate şi rezolvate cu ajutorul MEC-urilor şi a *tehnologiilor informaţionale* avansate.

ALIENARE (înstrăinare, latinescul *lienus* înseamnă pur şi simplu "celălalt", "străin"). Termenul aparţine unor registre diverse ale limbajului (medical, juridic, teologic etc.). Alienarea mintală, nu mai are în prezent un sens psihologic ci unul social desemnînd privaţiunea în sens social, imposibilitatea de a duce o viaţă normală. Termenul, în sens clinic, care desemnează un "nebun" nu evocă altceva decît caracterul de "străin" de normalitate şi de obiceiurile sociale care ne sunt proprii. În filosofie şi în sociologie, îl întîlnim la *J.J.Rousseau.*:

ALINIARITATE – noţiune principală a *sinergeticii.* În matematică ecuaţiile aliniare au cîteva soluţii. De aici şi sensul fizic calitativ al aliniarităţii: mulţimii de soluţii ale ecuaţiei neliniare îi corespund o mulţime de căi de evoluţie a sistemului, descris de această ecuaţie. A. în cazul cel mai general poate fi analizată cu ajutorul ideii polivariantităţii sau alternativităţii căilor de evoluţie, ideii alegerii din alternative.

ALOGISM (din gr. *a* – negaţie şi *logos* – raţiune) – mod, proces de gîndire, care neagă ori micşorează rolul gîndirii logice ca mijloc de obţinere a adevărului; opunerea faţă de metoda logică a intuiţiei, credinţei, revelaţiei. Începînd cu sfîrşitul secolului XIX în unele teorii intuitiviste a filosofiei, logicii, esteticii şi matematicii alogismul este *principiu* de bază. În aceste teorii, spre deosebire de cunoaşterea raţional-logică, se afirmă înţelegerea intuitivă a adevărului. În metafizica lui *Schopenhauer* temelia lumii este voinţa alogică, năzuinţa oarbă, iraţională.

ALTERNATIVĂ (din lat. *alternus* – pe rînd, unul după altul) – în logică, filosofie şi sociologie termenul ce desemnează: I. Alegerea anevoioasă între două posibilităţi, judecăţi. A. sunt acelea, care pot fi schimbate fără ca să se schimbe înţelesul lor. 2. Sistemul de două propoziţii în care adevărul uneia antrenează falsitatea celeilalte şi invers. 3. Necesitatea de a alege între două sau cîteva posibilităţi ce se exclud reciproc.

ALTRUISM (din lat. *alter* – altul) – termen filosofic pentru marcarea *principiului moral* care constă în consacrarea, servirea dezinteresată altor oameni, în sacrificarea intereselor personale pentru binele şi fericirea lor. A. este contrar *egoismului.* Drept principiu moral a fost proclamat de către *budism* şi *creştinism*. Ideile altruiste au fost dezvoltate de către Francisc d'Assisi, *A.Shaftesbury*, F.Hutcheson, *D.Hume*, *J-J.Rousseau*, *I.Herder*, I.Goethe, *G.Leibniz*, *A.Schopenhauer*. Termenul A. a fost introdus în filosofie de către *A.Comte* prin formularea principiului "a trăi pentru alţii".

AMBIVALENŢĂ (lat. *ambo* – ambii şi *valenţia* – forţă) – termen formulat de psihologul elveţian E.Bleuler pentru a desemna dualitatea trăirilor contrare, provocate de unul şi acelaşi obiect: ex., dragoste şi ură, simpatie şi antipatie, plăcere, neplăcere şi a. A. apare drept rezultat al atitudinii diferite a omului faţă de lume şi a caracterului contradictoriu al sistemului de valori.

AMNEZIE (din gr. *a* – negare şi *amnesis* – amintire) – termen folosit în psihologie, psihiatrie, psihanaliză etc., marchează starea de slăbire, pierdere parţială sau totală a memoriei, uitare. A. poate fi provocată de diverse cauze; cea provocată de un şoc necesită pentru reabilitare un contraşoc emoţional, în general, însă, e necesară analiza psihologică a asociaţiilor de idei, adică psihanaliza. Termenul A. se foloseşte la figurat atunci cînd unii autori, creînd opere proprii "uită" ceva intenţionat (fapte, evenimente, date, idei etc.)

AMORALISM (gr. *a* – fără, lat. *moralis* – moral) – negarea moralei, imoralism, ignorarea conştientă a regulilor, normelor, principiilor şi legilor morale, propaganda inumanismului, a dispreţului faţă de conştiinţă, cinste şi onoare.

AMFILOHIE HOTINIUL (1735-1800) – mare savant şi filosof, Episcop al Hotinului, adept al

iluminismului. Îşi face studiile la o şcoală mănăstirească şi la Academia din Kiev. Cunoştea limbile română, latină, greacă, italiană, slavonă şi rusă. Avea cunoştinţe profunde în domeniul filosofiei, istoriei, matematicii, geografiei, fizicii, astronomiei ş.a. Era cunoscut cu lucrările lui Democrit, Pitagora, Platon, Socrate, N.Kopernik, J.Bruno, R.Descartes. A.Hotiniul afirma materialitatea lumii şi cognoscibilitatea ei. Populariza concepţia heliocentrică a lui N.Kopernik. Încearcă să concilieze realizările ştiinţei cu religia, manifestîndu-se ca deist moderat. În lucrarea sa "Despre filosofie" evidenţiază esenţa, scopul şi rolul filosofiei. Consideră că filozofia constă din două părţi: învăţătura despre etică şi învăţătura despre natură. Apreciind înalt rolul filosofiei în activitatea practică a oamenilor, A.Hotiniul menţiona, că pe baza generalizării cunoştinţelor se dezvoltă mai multe ştiinţe, medicina, farmacia, navigaţia maritimă, oamenii se învaţă a prelucra mai bine pămîntul, a creşte plante şi animale, a dobîndi şi prelucra metalele.

ANALIZĂ (din gr. *analysis* – descompunere) – procedeu de descompunere pe cale raţională (mintală) a obiectului (fenomenului, procesului), calităţile lui, relaţiile între obiecte în părţi (semne, calităţi, relaţii). În funcţie de caracterul obiectului cercetat, analiza se manifestă sub diferite forme. Descompunerea întregului în elemente permite evidenţierea *structurii* lui; descompunerea fenomenului în elemente face posibilă sesizarea *esenţialului*, reducerea la simplu; analiza face posibilă clasificarea obiectelor, fenomenelor şi proceselor. Astfel, în activitatea analitică raţiunea umană parcurge calea de la compus la simplu, de la divers la identic şi unitar, de la întîmplător la necesar. Scopul analizei este cunoaşterea părţilor componente ca elemente a unui întreg. A. permite de a evidenţia anumite trepte ale proceselor. De ex. în cazul bolilor infecţioase se separă cîteva perioade evolutive. Procedeul contrar analizei este *sinteza*, ce reprezintă un proces de unire într-un întreg a părţilor, proprietăţilor, raporturilor separate; sinteza completează şi se află cu A. într-o unitate indisolubilă.

ANALIZĂ STRUCTURAL-FUNCŢIO-NALĂ – metodă de analiză a *sistemelor*, în primul rînd a celor sociale, ca nişte integrităţi, în care fiecare element structural are o anumită destinaţie funcţională. În societate A. s.-f. înseamnă evidenţierea domeniilor, aspectelor şi altor componente structurale şi a rolului (funcţiei) unuia faţă de celălalt. Adeptul A. s.-f. în *sociologia* occidentală contemporană este sociologul *T.Parsons,* care în calitate de componente structurale ale sistemului social evidenţiază nu structurile social-economice, ci valorile şi normele existente, care reglează activitatea umană şi sunt orientate preponderent la păstrarea mecanismelor, care asigură pacea şi buna înţelegere în societate.

ANALIZA ŞI SINTEZĂ (grec. *analysis* – descompunere şi *synthesis* – unire) – metode general-ştiinţifice interdependente, care în procesul cunoaşterii şi a activităţii practice se completează reciproc. Vezi: *Analiza* şi *Sinteza.*

ANALOGIE (din gr. *analogia* – corespundere) – asemănarea, similitudinea, corespunderea elementelor, coinciderea unor proprietăţi ori oarecare alte raporturi între obiecte (fenomene ori procese) neidentice în ceea ce priveşte unele laturi, însuşiri, raporturi. Raţionamentul prin analogie constă în faptul că dacă două lucruri (fenomene ori procese) se asemănă în multe privinţe, e probabil ca ele să se asemene şi în alte privinţe. Silogismul analogic trage concluzia dintr-o cunoscută asemănare a lucrurilor (fenomenelor ori proceselor) pentru o altă asemănare în alte condiţii. Formula A. este: M. are însuşirea lui P. S. seamănă cu M în

însuşirile a, b, c. Prin urmare şi S va avea însuşirile lui P.

ANAMNEZĂ (din gr. *anamnesis* – reamintire) – termen din filosofia lui *Platon* ce marchează starea sufletului uman (care este nemuritor şi se reincarnează în alte organisme). El îşi reaminteşte în această lume în care trăieşte cele văzute anterior în "cealaltă" lume. Adică cunoaşterea ideilor se bazează pe reamintirea sufletului de ideile văzute în preexistenţă, dar uitate în viaţa pămîntească. Acest termen se foloseşte pe larg în *medicină* şi prezintă expunerea în scris de către medic a relatărilor bolnavului despre maladie.

ANARHISM (grec. *anarchia* – lipsă de conducere, lipsă de putere) – mişcare social-politică apărută în sec. XX în Europa Occidentală (M.Stirner, *P.Proudhon*, M.Bakunin) care neagă rolul şi autoritatea statului şi a oricărei puteri politice în administrarea societăţii. A. are drept scop de a elibera omul de orice putere politică, economică, spirituală. Ca forţă conducătoare în societate se recunoaşte numai voinţa personalităţii.

ANAXAGORA (ANAXAGORAS) din Clazomene (în Asia Mică) (c. 500 – 428 î.Hr.) – filosof şi savant grec antic. A elaborat concepţia conform căreia toate lucrurile existente sunt formate din îmbinarea unei diversităţi infinite de elemente primare divizibile la nesfîrşit ("seminţele lucrurilor"); ulterior cunoscute sub denumirea aristotelică de homeomerii. *Lumea* la început era o masă amorfă nemişcată, alcătuită din particule foarte mici, invizibile "seminţele" tuturor lucrurilor. La un moment dat, sub influenţa unui imbold din exterior "*nous*" (inteligenţă, spirit), amestecul acesta a început o mişcare de rotaţie rapidă. "Nous-ul" e acea forţă motrice care determină unirea şi separarea particulelor elementare. Evoluţia lumii este rezultatul rotaţiei provocate de "nous" – "cel mai subtil şi mai curat dintre toate lucrurile". Vîrtejul cosmic încetinind se manifestă ca rotaţie a cupolei cereşti. A. primul dintre savanţi a dat o explicaţie veridică eclipselor de soare şi de lună.

ANAXIMANDROS DIN MILET (cca. 610-546 î.Hr.) – naturfilosof, dialectician spontan, naturalist şi geograf al Greciei antice, cel de al doilea reprezentant al *şcolii milesiene,* succesorul şi discipolul lui *Thales.* A. e autorul primei lucrări filosofice din Grecia antică "Despre natură". El considera că principiul primordial al lumii este *materia* nedeterminată şi infinită – *apeironul*. Din apeiron i-a naştere pămîntul, aerul, focul, apa şi toate lucrurile. Totul ce apare din apeiron se află în permanentă mişcare şi cînd moare se întoarce din nou la infinit. A. a elaborat primul model geometric al Universului, punînd temelia ipotezei geocentrice, a întocmit prima hartă geografică în Grecia antică, a construit primele cadrane solare. Tot el, primul în istorie, a înaintat ideea *evoluţiei,* conform căreia primii oameni au luat naştere din fiinţe de alt fel, pentru că în timp ce majoritatea se întreţin singure, omul are nevoie de alăptare şi îngrijire prelungită.

ANAXIMENES DIN MILET (cca 585-525 î.Hr.) – filosof din Grecia antică, discipolul lui *Anaximandros*, ultimul reprezentant al *şcolii milesiene.* A. susţinea că principiul primordial al tuturor lucrurilor este *aerul***.** Lumea a apărut din aer prin condensarea sau rarefierea lui. În rezultatul condensării aerului la început a apărut pămîntul plat, care atîrnă în aer, apoi s-au format mările, norii şi a. Stelele au apărut din aerul rarefiat, care ridicîndu-se în sus s-a transformat în foc. Ele sunt implantate în bolta cerească ca nişte cuie. A. afirma că aerul cuprinde în sine totul, ţine legate atît sufletele oamenilor cît şi lumea. Prin urmare el sugerează ideea despre unitatea organică a tot ce există.

ANIMISM (din lat. *anima* – suflet, spirit) – credinţă în spirite, suflete, duhuri ca realităţi distincte de corp existente în imagini supranaturale, extrasenzoriale şi care acţionează în întreaga natură influenţînd viaţa oamenilor, animalelor, obiectele şi fenomenele. Animismul este prezent ca element component în toate religiile. Este considerat de specialişti ca o primă formă a religiei. Termenul a fost impus de E.B.Tylor, etnograf englez, în 1871.

ANOMALIE (din lat. şi fr.) – lipsă de regulă, de lege; abatere de la normal, de la regulă. Termen folosit practic în toate domeniile în sensul acesta. În filosofie se utilizează în cazul aprecierilor diferitor concepţii analizate în acelaşi cadru ori de pe poziţii conceptual-metodologic opuse.

ANOMIE (în fr. *anomie* – lipsă de lege, de organizare; din gr. *a* – negare şi *nomos* – lege) – noţiune filosofică şi sociologică ce exprimă starea societăţii caracterizată prin lipsa de norme, legi sau prin existenţa unor norme contradictorii, care face dificilă sau imposibilă orientarea acţiunii umane şi integrarea individului în colectivitate. A. exprimă şi relaţia indivizilor faţă de normele şi valorile morale a sistemului social existent. Termenul a fost introdus de sociologul pozitivist francez *Emil Durkheim* în anul 1897 în studiul său "Sinuciderea".

ANSELM DE CANTERBURY (1033-1109) – teolog şi filosof medieval, reprezentant al *scolasticii* timpurii. S-a născut la Aosta (Italia), devenind apoi episcop de Canterbury (1083-1109). Este considerat de unii că a fost părintele scolasticii, deoarece printre primii filosofi medievali a aplicat *logica* aristotelică, moştenită prin *Boethius*, la definirea propriilor doctrine filosofice. A iniţiat fundamentarea dogmaticii catolice prin *idealismul* platonic. Ca şi *Augustin* susţinea că credinţa trebuie să fie mai presus de raţiune, însă ea (credinţa) poate fi fundamentată raţional. A demonstrat existenţa lui *Dumnezeu* prin argument ontologic. *Raţionalismul* lui era subordonat *fideismului.* În disputa despre *universalii* stătea pe poziţiile *realismului scolastic,* opunîndu-se *nominalismului* lui *Roscelin.* De un deosebit interes filosofic sunt investigaţiile referitor la sensurile multiple ale *adevărului*, problema liberei acţiuni, analiza lingvistică în rezolvarea unor aporii conceptuale etc.

Op.pr.: "Solilocviu"; "Discurs"; "Adevărul"; "Despre liber arbitru"; "Despre căderea Satanei"; "Despre omul învăţat"; "De ce Dumnezeu s-a făcut om?".

ANTAGONISM (gr. *antagonisma* – dispută, luptă) – o formă a contradicţiilor dintre forţele şi tendinţele duşmănoase care se caracterizează printr-o luptă acută, intransingentă. A. se rezolvă sub diverse forme în dependenţă de condiţiile concret existente. Noţiunea de A. în sens de luptă a forţelor şi tendinţelor contrare se foloseşte în biologie, medicină (lupta organismului cu agentul patogen), în matematică, în diverse sisteme religioase (lupta binelui şi răului), în sistemele filosofice ale lui *Kant*, *Schopenhauer* ş.a.

ANTILOGIE (din gr. *anti* – contra şi *logos* – raţiune) – contradictoriu, opus logicului. În *logică* antilogismul exprimă incompatibilitatea premiselor unui silogism categoric cu negarea concluziilor lui. Antilogismul este o variantă a silogisticii (în *logică*).

ANTINOMIE (din gr. *anti* – contra, *nomos* – lege; antinomia – contradicţie în lege) –

contradicţie între două judecăţi sau teze care se exclud reciproc şi care fiecare în parte, în mod logic, pot fi demonstrate la fel de concludent în cadrul unui sistem conceptual (teorii). Antinomie este un sinonim pentru *"paradox"* sau *"contradicţie"*. În antichitate era adesea denumită *"aporie"*. Se întîlneşte mai ales în filosofia lui *Platon* şi *Aristotel.* O esenţă filosofică mai desăvîrşită capătă noţiunea de antinomie la *Kant* în lucrarea sa "*Critica raţiunii pure"*. Prin A. Kant fundamentează teza de bază a filosofiei sale, conform căreia nu poate depăşi limitele experienţei senzoriale şi nu poate cunoaşte "*lucrul în sine"*. În aşa caz apare contradicţia în raţiunea omului între noţiunea de *absolut*, infinit (teza) cînd se aplică la practică unde domină finitul şi faptele condiţionate (antiteza). Adică raţiunea se împotmoleşte cînd încearcă să cuprindă necuprinsul. El formulează patru A. ale raţiunii pure: 1) Lumea este finită şi infinită; 2) fiecare substanţă complexă constă din lucruri simple şi nu există nimic simplu; 3) în lume există libertate şi domină determinismul; 4) există o cauză a lumii (Dumnezeu) şi nu există o cauză primă.

ANTISTENE (ANTISTHENES) DIN ATENA (a. 435-370 î.Hr) – filosof grec, întemeietorul şcolii *cinice*, elev al lui *Socrate*, profesor al lui *Diogenes din Sinope*. În tinereţe a învăţat retorica. Adversar al doctrinei idealiste a lui *Platon* despre existenţa de sine stătătoare a ideilor. A. afirma că independent există doar lucrurile particulare. Acordînd o mare atenţie problemelor etice A. recomanda şi prin propriul exemplu învăţa pe oameni să renunţe la plăceri, să-şi limiteze pînă la minimum necesităţile, unicul izvor al plăcerilor îl vedea în muncă. A. a propagat idealul fugii de cultură şi de societate, critica *civilizaţia* şi toate realizările ei, afirma că în viaţa socială înţeleptul se conduce nu de legile unanim acceptate ci de legile virtuţilor.

ANTITEZĂ (din gr. *antitesis* – opunere, antiteză, opoziţie – termen folosit în logică şi filosofie pentru afirmarea contrară. 1. În *logică* reprezintă judecata opusă tezei. 2. În filosofie, la *Hegel*, în lucrarea consacrată filosofiei moralei şi politicii "Filosofia dreptului" constituie momentul al doilea al triadei: teză – antiteză – sinteză (adică corespunzător: dreptul abstract, moralitatea şi etica). Aceasta nu este altceva decît etapele oricărui proces de dezvoltare, reprezentînd schema dezvoltării dialectice, a "ideii absolute".

ANTROPOCENTRISM (din gr. *anthropos* – om şi lat. *centrum* – centru) – concepţie filosofică potrivit căreia omul este centrul şi scopul universului, interesele omului au un caracter prioritar.

ANTROPOGENEZĂ (gr. *anthropos* – om şi *genesis* – origine, provenienţă) – concepţie, categorie, care reflectă procesul apariţiei şi dezvoltării omului, de asemenea a societăţii. Adepţii concepţiei A. au stabilit evoluţia anatomo-biologică a omului. Dar pînă în prezent rămîne actuală problema apariţiei omului cu raţiune, care transformă lumea, trăieşte în societate, se supune anumitor norme şi reguli de comportare. În ştiinţa contemporană s-au format două concepţii referitor la începutul istoriei omenirii. Prima concepţie evidenţiază în evoluţia omului două momente de cotitură: confecţionarea uneltelor primitive de muncă şi trecerea de la turma animalelor spre treapta de formare a colectivităţilor oamenilor. "Omul dibace" (homo habilis) s-a format pe parcursul a mai mult de 2 mln. ani. În următorii 100 mii ani omul s-a ridicat pe picioare – "omul drept"(homo erectus), apare "omul raţional"(homo sapiens). Mai departe omul a încetat de a evoluţiona biologic. S-a început dezvoltarea lui socială pe baza progresului uneltelor de muncă, a cunoaşterii lumii, a

moralei, artei ş.a.m.d. Adepţii celei de a doua concepţii (B.F.Porşnev şi a.) afirmă, că istoria umană propriu-zis, a apărut cu 40 mii ani în urmă. Ei susţin, că aşa-numita "muncă" a predecesorului omului purta caracter instinctiv, iar prezenţa uneltelor de muncă nu vorbeşte despre existenţa raţiunii şi a relaţiilor sociale. Apariţia şi dezvoltarea omului înseamnă concomitent şi apariţia societăţii ca un sistem integru de *relaţii* reciproce dintre oameni. Iar limba, munca şi gîndirea apar ca elemente ale acestor relaţii. Omul numai în calitate de fiinţă socială a putut să se evidenţieze din natură.

ANTROPOLOGIE (din gr. *anthropos* – om şi *logos* – studiu) – ştiinţă care studiază originea, evoluţia şi diversele tipuri fizice ale omului şi rasele umane pe bază anatomică, fiziologică, psihologică, istorică, sociologică, filosofică, arheologică, filologică. S-a constituit ca ştiinţă la mijlocul secolului XIX. Diverse aspecte antropologice întîlnim la personalităţile filosofice şi ştiinţifice din cele mai vechi timpuri. În antichitate aceştia au fost Herodot, *Hippocrate, Aristotel* ş.a. În epoca modernă – *C.Linne, I.Kant, Ch.Darwin, E.Haekel, Th.Huxley.* Astăzi întîlnim mai multe tipuri de antropologii: *antropologie socială* şi *culturală, antropologia filosofică,* care studiază esenţa şi perspectivele omului pe baza generalizării rezultatelor cercetării disciplinelor despre om (antropologia, psihologia, etnografia, sociologia, lingvistica etc.); *antropologia teologică* ce este o concepţie constituită pe baza hristologiei, soteriologiei, doctrinei despre creaţie şi afirmă originea divină a omului; *antropologia criminală* (sau legală) este domeniul ce studiază aspectul biologic al infractorilor.

ANTROPOLOGIE FILOSOFICĂ (gr. *antropos* – om, *logos* – noţiune, cuvînt, lege) – în sens larg învăţătura despre natura şi esenţa omului. Problema fundamentală a acestei filosofii este *omul.* Noţiunea A.f. a fost formulată de ca un compartiment al filosofiei, care studiază problema autonomiei omului. În sens îngust – curent în filosofia germană occidentală de la prima jumătate a secolului XX, apărută pe baza ideilor *filosofiei vieţii* şi a *fenomenologiei*. Reprezentanţii A.f. sunt M.Scheller, H.Plessner, A.Gehlen, E.Rothacker, E.Hengstenberg, M.Lendemen ş. a. Esenţa abordării antropologice a existenţei în A.f. constă în încercarea de a defini temelia şi domeniile existenţei umane propriu-zise, a individualităţii omului, a posibilităţilor lui creatoare, din el şi prin el să explice atît natura lui proprie, cît şi sensul şi importanţa lumii înconjurătoare. Pe baza unor sau altor particularităţi ale omului se străduie să se determine modul de abordare şi de soluţionare a tuturor problemelor filosofice, antrenînd în acest proces emoţiile, instinctele, atracţiile, cu alte cuvinte, iraţionalul. Pînă la urmă în cadrul A.f. s-au constituit cîteva teorii independente – biologică, culturală, religioasă, pedagogică ş.a., care se deosebesc atît prin metodele de cercetare cît şi prin conceperea caracterului şi destinaţiei.

ANTROPOMORFISM (din gr. *anthropos* – om şi *morphe* – formă) – atribuirea de însuşiri şi înfăţişări omeneşti unor lucruri, fenomene şi procese din natură, corpuri cereşti, animale şi plante de asemenea divinităţii, duhurilor, zeilor. A. este propriu majorităţii religiilor – de la cele primitive pînă la cele contemporane. Forme antropomorfe se întîlnesc în literatură, publicaţiile ştiinţifice şi tehnice, artă. A. a fost combătut în antichitate de filosoful eleat *Xenofanes* şi de *stoici*.

ANTROPOSOCIOLOGIE – teorie care consideră că starea socială a diferitor oameni şi grupuri sociale e determinată de indicii lor anatomo-fiziologici (înălţimea, forma şi mărimea

craniului, culoarea părului ş.a.). Întemeietorul A. G. V. de Lapouge (1854-1936) dezvolta teoria despre superioritatea arienilor drept o rasă aristocratică. El interpreta mişcările sociale ca o luptă dintre rase. Pentru a linişti masele agitate G. de Lapouge recomandă folosirea diverselor metode ale ingineriei genelor.

APARENŢĂ – manifestare exterioară a esenţei obiectelor sau a unor însuşiri ale lor care pot fi percepute nemijlocit cu ajutorul organelor de simţ. În aparenţă esenţa pare a fi alta, decît e în realitate (abdomenul acut poate masca forma abdominală a atacului de cord, creionul cufundat parţial în apă pare a fi frînt ş.a.). Dar această reprezentare eronată a esenţei este determinată de anumiţi factori obiectivi şi în procesul cunoaşterii omul trebuie să cunoască şi să explice cum are loc manifestarea lor în A. Cunoaşterea A. cere de la *subiect* cunoaşterea esenţei, fără de care A. este imposibilă. În filosofia lui *Hume* şi a lui *Kant* A. i se atribuie un caracter iluzoriu. Aceea ce este exterior, aparent se rupe de la esenţă şi se trage concluzia că omul în mod principial nu este în stare să cunoască esenţa lucrurilor. În realitate însă, procesul cunoaşterii are loc de la fenomen, aparenţă la esenţă, de la esenţa primului nivel la esenţa nivelului doi ş.a.m.d.

APEIRON (gr. *apeiron* – nemărginit, nelimitat) – noţiune folosită în Grecia antică de *Anaximandros* pentru a viza principiul iniţial al lumii, *materia* primară. Anaximandros defineşte A. în tradiţia pitagorist-platonistă. A. există numai în legătură cu contrariul sau finitul, fiind precursorul învăţăturii lui *Aristotel* despre materie şi *formă.*

APERCEPŢIE (din lat. *ad* – la şi *percepţia* – cunoaştere) – noţiune aplicată în filosofie şi *psihologie* prin care se marchează dependenţa noii percepţii de experienţa anterioară a omului şi de starea psihică în timpul percepţiei. Acest termen a fost folosit pentru prima dată de *Leibniz*, la care apercepţia era legată de conştiinţa de sine sau de trăirile lăuntrice, spre deosebire de "percepţie" care desemnează conştiinţa lumii exterioare. Unele poziţii contemporane expun sensul apercepţiei ca asimilarea cunoştinţelor, care astfel devin proprietatea "eu" – lui nostru.

APERCEPŢIE TRANSCENDENTALĂ – noţiune introdusă în filosofie de *I.Kant* pentru a viza conştiinţa "pură", apriorică, invariabilă, specifică omului de la bun început, care există înaintea experienţei, nu depinde de ea, ci dimpotrivă, organizează experienţa, este o condiţie a unităţii lumii fenomenelor, introducînd în ea anumite forme şi prescriindu-i anumite legi. *Kant* deosebea A. *transcendentală* şi A. empirică. Astfel, după Kant la temelia unităţii cunoştinţelor empirice stă unitatea A.t.

APODICTIC (din gr. *apodeiktikos* – convingător, demonstrabil) – termen filosofic pentru desemnarea unor *cunoştinţe* absolut autentice exprimînd cea mai înaltă treaptă de veridicitate logică; marchează ceea ce este logic întemeiat, dovedit în mod necondiţionat, nediscutabil, care exprimă raporturi necesare între fenomene. Prin acest termin *Aristotel* denumeşte dovada strict necesară, care reiese prin deducţie din premise absolut veridice. Astfel, *silogismul* el îl consideră instrument al cunoaşterii apodictice. Judecata apodictică la *Kant* exprimă o necesitate logică. De ex.: în patrat toate laturile trebuie să fie egale. Acest termin defineşte raţionamentele necesităţii spre deosebire de raţionamentele posibilităţii (problematice) şi de raţionamentele realităţii (asertorice).

APOLINIC (din gr. *Apolo* – zeul soarelui şi al armoniei) – termen din filosofia lui *Nietzsche* care marchează spiritualul, tot ce este canalizat într-o gîndire riguroasă şi într-o formă definitivă. Este contrar Dionisiacului ce se abandonează cu frenezie şi patimă impulsurilor şi elanurilor sale.

APOLOGETICĂ (din gr. *apologhitikos* – care apără) – ramură a teologiei sistematice care are ca scop apărarea şi justificarea *credinţei* creştine împotriva adversarilor prin probe raţionale sau argumente logice. A. se încadrează în sistemul teologiei catolice şi ortodoxe; protestantismul respinge apologetica reieşind din primatul credinţei asupra raţiunii. A fost iniţiată în sec. 2-3 de către *Iustin martirul şi filosoful, Origen, Tertulian,* Irineu, Lactanţiu, Minuciu Felix etc.

APOLOGIE (din lat. *apologia*; gr. *apologhia* – laudă exagerată adusă unei persoane, idei etc.) – scriere, discurs, concepţie în care se urmăreşte apărarea, justificarea sau elogiu unei persoane, doctrine, opere etc.

APORIE (gr. *a* – fără, *poros* – fără ieşire, dificultate) – noţiune care vizează o problemă greu de rezolvat, generată de contradicţia dintre realitatea obiectivă şi reflectarea ei în *conştiinţa* oamenilor, *paradox.* Cele mai cunoscute sunt aporiile (paradoxurile) lui *Zenon din Eleea* despre imposibilitatea mişcării. A. "Dihotomia", "Ahile", "Săgeata". Prin A. sale Zenon a descoperit caracterul contradictoriu al mişcării, deoarece pentru a se mişca corpul trebuie simultan să se afle şi să nu se afle în locul dat. Dar deoarece această contradicţie este imposibilă, Zenon trage concluzia că *muşcarea* este de neconceput. În acestea şi alte A. ale sale Zenon a ridicat încă o problemă foarte importantă: despre caracterul relativ şi contradictoriu al noţiunilor în care se descrie mişcarea. Un sens cu adevărat filosofic A. au obţinut în concepţiile lui *Platon* şi îndeosebi a lui *Aristotel* care a ajuns la concluzia că A. sunt o "egalitate a unor concluzii contrare". A. au servit în calitate de predecesori ai *antinomiilor* lui *Kant*.

APOSTERIORI ŞI APRIORI (din lat. *a posteriori* – din ceea ce urmează; apriori – dinainte dat) – noţiuni filosofice care marchează cunoaşterea bazată pe experienţă sau provenită prin senzaţii. *Apriori* – cunoaştere la care nu se ajunge prin senzaţii, ci pe cale pur intelectuală. *I.Kant* afirmînd că toate cunoştinţele despre obiectele concrete au un caracter empiric, şi deci sunt aposteriori, le condiţionează însă de formele apriori, care precedă şi fac posibilă cunoaşterea aposteriori.

APRECIERE MORALĂ – aprobarea sau dezaprobarea diverselor acţiuni ale oamenilor în dependenţă de importanţa lor morală. A. M. poartă un caracter concret-istoric, se schimbă concomitent cu schimbarea cerinţelor, normelor, *principiilor morale* şi se execută cu concursul categoriilor de bine şi rău. A. M. se bazează pe cunoaşterea valorii sociale a acţiunilor oamenilor. Ea joacă un rol important în reglementarea comportării oamenilor în societate.

ARGUMENT (lat. *argumentum*) – raţionament, orice probă menită să dovedească sau să respingă ceva (o teză, idee, teorie etc.). În *logică* – 1) orice judecată sau un sistem de judecăţi care se aduc pentru confirmarea veridicităţii altei judecăţi sau teorii; 2) premisă a demonstrării, denumită altfel temelie sau probă, dovadă a demonstrării. Uneori prin A. se

denumeşte toată demonstrarea luată în ansamblu.

ARISTIP DIN CIRENE (c. 435-350 î.Hr.) – filosof din Grecia antică, întemeietorul şcolii *cirenaice* (hedoniste). Atras de gloria lui *Socrate* în Atena el devine discipolul lui. În teoria cunoaşterii A. se manifestă ca *senzualist.* El afirmă că omul poate cunoaşte numai senzaţiile, iar obiectul care le provoacă este incognoscibil. În etică A. propagă hedonismul. Scopul suprem al vieţii după A. este desfătarea, dar omul nu trebuie să devină robul plăcerilor. A. susţine că bogăţia îl împovărează pe om, de aceea el trebuie să posede minimum de avere. Înalt apreciază A. libertatea personală. El afirmă că tot ce există acţionează pentru bine sau rău de aceea unica realitate demnă de atenţie sunt valorile – *binele şi răul.*

ARISTOTEL (384-322 î.Hr.) – filosof, savant-enciclopedist din Grecia antică, întemeietorul şcolii *peripatetice*, a *logicii* şi altor ramuri ale ştiinţei. A supus criticii teoria ideilor lui *Platon*. Deoarece ultimul a separat esenţa de lucru, atribuind generalului (noţiunii) o existenţă aparte, separată de obiect şi a creat paralel cu lumea reală, senzorială o altă lume, suprasenzorială, ideală. În realitate însă, conform spuselor lui A., ideea (forma) şi obiectul sunt inseparabile. Fiecare obiect e constituit din două principii – *materie* şi *formă.* La temelia universului se află "prima materie" – un *substrat* pasiv, nederminat. Materia e numai o posibilitate a lucrurilor, care se transformă în realitate unindu-se cu forma activă, imaterială. A. recunoaşte şi existenţa formei tuturor formelor, a formei pure – a divinităţii, care e unică şi veşnică şi e motorul lumii. A. formulează patru "începuturi" sau cauze ale substanţei: 1) forma realitate a ceea ce în materie e dat ca posibilitate; 2) materia sau posibilitatea pasivă a devenirii, substratul; 3) izvorul mişcării sau începutul "creator" şi 4) scopul. Pentru a cunoaşte *natura* trebuie să cunoaştem toate cauzele. A. afirmă că cunoaşterea se bazează pe simţuri. El îi critică pe *eleaţi* pentru faptul că negau mişcarea şi prin urmare şi cunoaşterea mişcării care atrage după sine incognoscibilitatea naturii. A. susţine că toate fiinţele vii sunt dotate cu *suflet*. Sufletul este forma corpului. *Omul* este un animal politic, care spre deosebire de alte animale, tinde spre bine, spre viaţă intelectuală. Familia apare odată cu apariţia proprietăţii private, iar statul este rezultatul contradicţiilor de neîmpăcat dintre clasele care luptă între ele şi nu-i altceva decît un organ de asuprire a unei clase de către alta. A idealizat statul sclavagist considerîndu-l ca cea mai perfectă şi veşnică formă de cîrmuire. A. a încercat să construiască un sistem unic de cunoştinţe din toate domeniile de activitate ale acelei perioade. El a împărţit ştiinţele în teoretice (unde cunoaşterea are loc de dragul ei), practice (care conţin idei călăuzitoare la comportarea omului) şi creatoare (unde cunoaşterea are ca scop obţinerea folosului sau realizarea faptelor frumoase). Filosofia e împărţită de A. în două părţi: prima filosofie ca ştiinţa despre esenţă, despre principiile generale ale existenţei şi filosofia a doua, care studiază însuşirile mai concrete ale existenţei – fizica, matematica etc. Constituind logica ca ştiinţă de unealtă, instrument de cercetare (organon), A. a formulat categoriile logice, formele şi legile gîndirii corecte, în concordanţă cu realitatea obiectivă.

Opera lui A. include cca 146 lucrări. Cele mai importante din ele sunt: "Metafizică"; "Fizică"; "Despre suflet"; "Etica"; "Politica"; "Categoriile", "Topica"; "Analiticele prime"; "Analiticele secunde"; "Despre cer"; "Despre originea animalelor"; "Prelegeri de fizică"; "Despre somn"; "Despre insomnie" ş.a.

ARTĂ – una din formele conştiinţei sociale şi a culturii, formă specifică de activitate, în procesul

căreia se creează imagini artistice şi se personifică atitudinea estetică a omului faţă de lume; unul dintre procedeele principale de însuşire estetică a lumii. Există diverse genuri de A.: literatura artistică, arta cinematografică, teatrul, pictura, sculptura, grafica, care reproduc fenomenele din viaţă direct şi muzica, coregrafia, designul, arhitectura, arta decorativă-aplicată, care exprimă starea ideologico-emoţională a artistului, generată de fenomenele din viaţă. Genurile de artă se deosebesc prin structura specifică a imaginii artistice. Obiectul A. este întreaga realitate cu calităţile şi însuşirile ei estetice. Forma specifică de reflectare a realităţii este imaginea artistică, care exprimă existenţa prin prisma patimilor şi emoţiilor umane. A. este modul de generalizare a realităţii într-o formă concret-senzorială spre deosebire de *ştiinţă*, care o generalizează în noţiuni abstracte şi legi. Imaginea artistică poate fi reprezentată în formă realistă, alegorică (personajele fabulelor), simbolică şi include în sine o anumită atitudine a autorului faţă de obiectul reflectat, de aceea în imaginea artistică e prezent nu numai momentul obiectiv dar şi cel subiectiv.

ASCETISM (din gr. *askesis* – exerciţiu, faptă eroică, ispravă) – mod de viaţă, principiu de comportare, atitudine religioasă practică. Este o tehnică spirituală de curăţire a patimilor prin post, abstinenţă, rugăciune şi meditaţie pentru obţinerea unei desăvîrşiri morale şi prin aceasta, a unei apropieri faţă de divinitate. A. mai poate fi şi doctrina religioasă sau morală care preconizează un mod de viaţă extrem de auster, restrîngerea la maximum a satisfacerii nevoilor materiale etc. Pe parcursul istoriei A. a fost caracteristic unor şcoli filosofice (*cinicii, yoga*, monahismul în diferite religii etc.).

ASERTORICĂ (din fr. *asertorique* – care are caracterul unei aserţiuni, afirmaţii) – despre o propoziţie sau enunţ (în *logică* şi filosofie) care afirmă pozitiv sau negativ că ceva este sau nu este cazul. Termenul se aplică pentru a contrasta propoziţiile de acest fel (asertorice) cu cele modale (problematice sau apodictice). Judecata este A. atunci cînd un *subiect* de fapt afirmă sau neagă ceva. Formula ei este: S este P, sau S nu este P. De exemplu cerul este senin, sau cerul nu este senin.

ASOCIAŢIONISM (din lat. *associatio* – unire) – este doctrina care reduce viaţa spirituală la un mecanism al proceselor psihice, care se leagă, se asociază una cu alta cu o necesitate mecanică. A. porneşte de la asociaţii adesea repetate prin experienţă din care derivă legile fundamentale ale spiritului. Întemeietori ai A. sunt Hartley şi Priesteley, aderenţi au fost: *Hume* şi *St.Mill*. A. este de fapt o teorie "empiristă" a cunoaşterii. *Bergson* a criticat A. care, după el, ignora intuiţia.

ASPECTELE BIOETICII – categorii ce prezintă conţinutul bioeticii. O analiză profundă a eticii vieţii este posibilă prin evidenţierea aspectelor acestui fenomen. În acest caz delimităm patru aspecte principale: sociofilosofic, axiologic, juridic şi medical. Aspectul *sociofilosofic* rezidă în caracterul general-uman al bioeticii care este o varietate a activităţii intelectuale şi a practicii sociale. Prin el se evidenţiază cele mai actuale probleme sociale, dezvoltarea concepţiei despre Homo Sapiens ş.a. Aspectul *axiologic* constă în contribuţia bioeticii la formarea unui nou sistem valoric în societate cu perspectiva soluţionării celor mai stringente probleme de ordin social-moral. Aspectul *juridic* reprezintă bioetica drept o formă de protecţie a drepturilor omului, inclusiv şi dreptul la viaţă prin reglementarea juridică a relaţiilor omului cu biosfera, a societăţii cu natura. Aici se sesizează două stiluri de gîndire: 1) legal, normativ; 2) filosofic. Aspectul *medical* exprimă manifestarea

umanismului în medicină, rezolvarea diverselor probleme medicale şi social-medicinale.

ASTROLOGIE (din gr. *astron* – stea şi *logos* – cuvînt, învăţătură) – practică cu pretenţii ştiinţifice (considerată şi pseudoştiinţă, paraştiinţă ori chiar ştiinţă propriu-zisă), care prezice destinele individuale ori colective pe baza studierii poziţiei aştrilor, a constelaţiilor sau a unor fenomene cereşti şi influenţa lor asupra omului şi popoarelor întregi. A. apare şi e practicară în antichitate (în Asiria, Babilon şi Egipt) şi în Evul Mediu. Ea a dus la dezvoltarea astronomiei, cu care s-a confundat mult timp. *Aristotel* învaţă că aştrii sunt fiinţe înzestrate cu inteligenţă supraomenească şi influenţează viaţa pămîntească. În a doua jumătate a sec. XX A. a căpătat o deosebită popularitate fapt cauzat şi de *informatizarea* şi *mediatizarea* tot mai insistentă a societăţii, şi de valul stărilor de spirit mistice a unei părţi a populaţiei ţărilor civilizate.

ATARAXIE (gr. *ataraxia* – imperturbabilitate) – stare de linişte, de seninătate sufletească. Termenul A. a fost introdus de *Democrit* şi apoi dezvoltat de *Epicur* şi adepţii lui. Prin această noţiune ei înţelegeau starea spirituală ideală spre care trebuie să tindă fiecare. Căile de atingere a acestui scop sunt diferite; izolarea de societate şi afacerile statului, mărginire a necesităţilor şi a plăcerilor, izbăvirea de frică în faţa zeilor, a morţii şi a lumii de apoi, în faţa fenomenelor necunoscute ale naturii ş.a. Concomitent, A. a fost ridicată în rang de principiu moral şi ideal al doctrinelor morale în *stoicism* şi *scepticism*.

ATEISM (din gr. *a* – negare şi *Theos* – Dumnezeu, zeu) – doctrină bazată pe respingerea, refuzul sau negarea lui *Dumnezeu* şi al zeilor, ca şi a oricăror elemente divine sau supranaturale. Ateismul antic a fost afirmat rareori clar, deoarece şi teismul nu era formulat clar; s-a afirmat cu consecvenţa în epoca modernă cu două forme: raţionalist, cu originile în Renaştere şi iluminismul sec. XVIII şi romantic, un protest radical antidivin susţinut de poeţi şi prozatori. Unind aceste două forme de ateism *L.Feuerbach* a încercat să transforme teologia într-o antropologie, explicîndu-l pe Dumnezeu drept proiecţie a spiritului uman. Aceeaşi temă este reformulată de *S.Freud* în termeni psihologici şi de *K.Marx,* care face din religie o problemă ideologică. Ateismul romantic este reluat de *Nietzsche* pe fondul "nihilismului": Dumnezeu devine un concept nedeterminat, desemnînd lumea ideilor şi a idealurilor. În sec. XX se constituie ateismul bazat pe principiile ştiinţei, care consideră că Universul este alcătuit exclusiv din materie.

ATOM (gr. *atomos* – indivizibil) – noţiune din filosofia Greciei antice formulată de *Leucip*, care prin A. înţelegea cele mai mici şi indivizibile unităţi ale existenţei din care sunt constituite toate obiectele. Ca şi Leucip, *Democrit* susţinea că totul e alcătuit din atomi (asemănători cu mişcarea firicelelor de praf în aer), care calitativ sunt identici şi se deosebesc între ei numai prin figură, mărime, aranjare în spaţiu şi mişcare incontinuă. Noţiunea A. a fost împrumutată de la Democrit de *Epicur* şi *Lucretius Carus*, iar în sec. XVII-XIX concomitent cu dezvoltarea chimiei şi fizicii s-a transformat într-o noţiune naturalist – ştiinţifică care stă la temelia concepţiei materialiste despre lume.

ATOMISM – concepţie filosofică conform căreia materia, realitatea obiectivă este compusă din atomi (ca cele mai mici particule indivizibile). A. a fost întemeiat de *Leucip*, *Democrit* (sec. V î.e.n.), dezvoltat mai departe de *Lucreţiu* şi *Epicur*. Este o încercare de a combina reprezentările noastre despre lume ca neschimbătoare şi invariabilă cu schimbările

lucrurilor şi fenomenelor concrete. Conform A. lucrurile apar şi se schimbă datorită combinaţiei de atomi. Odată cu dezvoltarea ştiinţei se schimbă şi reprezentarea despre atomi ca nivel structural al realităţii obiective.

ATRIBUT (din lat. *attribuo* – atribui, dotez, înzestrez) – însuşire esenţială, inseparabilă fără de care un lucru nu poate nici să existe, nici să fie conceput; calitate a unei *substanţe*. *Aristotel* deosebea atributul continuu de stările întîmplătoare, de accidente. *Descartes* vedea în atribut principala însuşire a substanţei: atributul unei substanţe fizice este întinderea, iar atributul substanţei spirituale – gîndirea. La *Spinoza* gîndirea şi întinderea sunt atribuite unei substanţe unice şi infinite, numite Dumnezeu sau natură. *Materialiştii francezi* din sec. XVIII considerau drept atribut al materiei întinderea şi mişcarea iar *Diderot* şi Robinet – şi gîndirea. Acest termen este larg folosit în filosofia contemporană.

ATTRACTOR (*vezi:* *Sinergetica, Noţiunile şi Mecanismele ei*)

AUGUSTIN (Aureliu Augustinus Fericitul, Augustin din Hippona, Sfîntul Augustin) – (354-430) – teolog, filosof şi scriitor latin. Cel mai mare dintre părinţii Bisericii latine, ulterior canonizat. Născut în nordul Africii, A. fost filosof neoplatonic, datorită cărui fapt dintr-un adept al maniheismului şi *scepticismului* devine adversarul acestora. În lucrările sale a încercat să concilieze *creştinismul* cu *neoplatonismul.* Teoria sa despre predestinaţie şi graţia divină a influenţat ulterior calvinismul, jansenismul, *scolastica* timpurie şi gîndirea religioasă a Reformei despre om. La A. sarcina raţiunii constă în elucidarea unor lucruri deja acceptate prin credinţă ca revelaţie divină – fapt ce a fost rezumat mai tîrziu în formula: Credo ut intelligam (cred, pentru ca să pot înţelege). În opera sa "Cetatea lui Dumnezeu" a dezvoltat concepţia creştină despre istoria universală, pe care o concepe în mod fatalist. "Cetăţii pămînteşti" (statului laic) el îi opune "Cetatea lui Dumnezeu" (supremaţia mondială a Bisericii). Între aceste două "cetăţi" se manifestă conflictul dintre comunitatea celor ale căror fapte sunt inspirate de harul divin, ce tind la valori eterne şi a celor copleşiţi de ataşamentul faţă de cele temporale. La fine va triumfa cetatea lui Dumnezeu.

Op.pr.: "Cetatea lui Dumnezeu"; "Confesiuni"; "Despre Trinitate" ş.a.

AUTOMATIZARE – folosirea anumitor dispozitive tehnice pentru unele operaţii manuale şi intelectuale executate anterior de om în procesul de obţinere, transformare, transmitere şi utilizare a energiei, materialelor ori informaţiei. Deosebim A. parţială, cînd sunt efectuate de către maşini numai unele operaţii ori procese şi A. totală cînd se îndeplineşte tot ciclul de operaţii. A. este un mijloc de raţionalizare a activităţii umane.

AUTONOMIE (din gr. *autonomia* – independenţă) – în filosofie faptul de a se supune legilor, normelor proprii (de ex. autonomie relativă a fenomenelor suprastructurale, a conştiinţei etc.), de a dispune liber de propria voinţă, independenţă. *Kant* atribuie raţiunii dreptul de a-şi crea singură legile. Iar A. voinţei raţiunii practice el o consideră ca singura temelie a legilor morale; ea este mîndria omului. Contrarul A. este eteronomia. Sistemul moral autonom află temelia datoriilor morale în individ *(morala)*; sistemul moral eteronom află temelia legilor morale în autoritatea externă (Dumnezeu).

AUTOORGANIZARE – noţiune *cibernetica* şi *sinergetică.* A. constituie un proces pe parcursul

căruia se creează, se reproduce sau se perfecţionează organizarea sistemelor deschise dinamice. Acest termen a fost introdus în vocabularul ştiinţific în a. 1947 de către savantul englez W.R.Ashby Procesele de autoorganizare pot avea loc doar în sisteme dezechilibrate (complicate) cu un număr extrem de mare de elemente, conexiunile cărora au un caracter de probabilitate (nu pur determinat). Proprietăţi de autoorganizare posedă obiectele de diversă natură: celula, organismul, populaţiile biologice, biogeocenozele, colectivele de oameni etc. Cunoaşterea principiilor de autoorganizare a sistemelor neliniare ne inspiră speranţe, deschide noi direcţii în cercetarea modelelor de gestionare a acestor sisteme.

AUTORITATE (lat. *autoritas* – putere, forţă, influenţă) – în sens îngust una din formele de exercitare a puterii (A. legii, normelor, regulilor recunoscute de oameni asupra cărora se răspîndesc ca necesare); în sens larg – influenţa neformală unanim acceptată a unei persoane sau organizaţii în toate domeniile vieţii sociale, bazată pe cunoştinţe, experienţă, calităţi morale sau alte merite. A. a apărut şi există pînă în prezent din necesitatea oamenilor de a aprecia raţional şi a se orienta just în problemele complicate, generate de însăşi complexitatea realităţii. În filosofia occidentală s-au format două concepţii în interpretarea A.: autoritarismul – practică antidemocratică şi antijuridică de guvernare exprimată prin recunoaşterea infailibilităţii absolute a purtătorului A. (despotism, tiranie, fascism, comunism de cazarmă şi a.); şi *anarhismul*, care neagă orice A., propagă libertatea absolută a individului de societate, *autonomia* personalităţii. A. nu are nimic comun cu cultul personalităţii care la rîndul său este incompatibil cu respectarea normelor democratice în domeniul politic.

AUTORITATEA MEDICULUI – categorie a eticii medicale ce reflectă pregătirea profesională şi presupune un anumit prestigiu, reputaţie, faimă a medicului. Se manifestă prin cunoştinţe şi diferite capacităţi: profesionalism clinic, măiestria de a diagnostica corect boala şi a acorda ajutor calificat bolnavului. A. M. depinde de posedarea intuiţiei, care joacă un rol foarte important în recunoaşterea proceselor patologice. În unele specialităţi (chirurgia, traumatologia, stomatologia, otorinolaringologia) o deosebită semnificaţie o are tehnica manuală şi diferite deprinderi. Pentru medic nu mai puţină importanţă o are măiestria comunicării şi rezolvării corecte a multor probleme referitoare la interacţiunea cu pacienţii. A. M. depinde şi de vocaţia lui. Fără pasiune pentru medicină, fără entuziasm, fără atitudine creatoare faţă de profesia aleasă, fără o muncă productivă şi enormă nu poţi deveni medic de forţă majoră. Profesia medicală este incompatibilă cu duritatea, apatia, indiferenţa pentru oameni. Pentru medic atitudinea formală faţă de obligaţiunile sale, atitudinea nepăsătoare faţă de bolnav şi încrederea lui este ceva nefiresc. Obţinerea încrederii pacientului este o condiţie absolut necesară pentru activitatea rodnică a medicului. *Autoritatea medicului produce un efect psihoterapeutic puternic* şi de aceea nu-i pur şi simplu o chestiune personală a lui. Scăderea autorităţii morale a medicilor subminează bazele relaţiilor de încredere între bolnav şi medic, posibilităţilor de vindecare, a tratamentului în genere. Autoritatea este strîns legată cu aşa categorii general-etice ca cinstea, demnitatea.

AVENARIUS RICHARD (1843 – 1896) – filosof elveţian, idealist subiectiv, unul din întemeietorii *empiriocriticismului*. Noţiunea fundamentală a concepţiei sale filosofice este noţiunea de experienţă. A. nu recunoaşte contradicţia principială dintre materie şi spirit, fizic şi psihic interpretîndu-le ca conţinutul experienţei interne şi externe. În teoria cunoaşterii A. se bazează pe învăţătura lui *Kant* despre rolul experienţei în procesul

cunoaşterii dar înlătură din experiment *materia*, "*lucrul în sine*". Elaborînd teoria idealistă a "experienţei pure" A. a formulat teoria coordonării principiale dintre *subiect* şi *obiect*, eu şi non-eu (mediu) şi teoria *introecţiei* care de asemenea sunt o manifestare a idealismului subiectiv.

Op. pr.: "Critica experienţei pure".

AVERROES (*vezi:* *Ibn Rushd*)

AVERROISM – orientare în filosofia medievală, care are la temelia sa doctrina lui Averroes (*Ibn Rushd*) şi a adepţilor săi. Reprezentanţii A. susţineau că *materia* şi *mişcarea* sunt veşnice, că în sînul materiei se nasc formele ei concrete, că toate fenomenele naturale se află într-o legătură cauzală universală. Prima cauza a tot ce există este *Dumnezeu*, că totul ce există pe Pămînt, inclusiv viaţa socială, evoluţia statelor şi corpurile cereşti se supun necesităţii naturale. Adepţii A. negau nemurirea sufletului pe care îl considerau o *substanţă* nematerială unică, care se manifestă ca ceva multiplu şi individual. A. susţinea teoria adevărului dublu, despărţind filosofia de teologie.

AVICENNA (*vezi:* *Ibn Sina*)

AVORTULUI PROBLEMA – subiect al bioeticii şi medicinei. Problema avortului a fost întotdeauna discutabilă. În unele timpuri era interzis, în altele – legalizat. După "Abortion Act" de la 17 octombrie 1967 în Anglia şi vestita hotărîre a judecătoriei supreme a SUA "Roe versus Wade" de la 2 ianuarie 1973 se declara, că fătul nu este personalitate juridică, apărată de Constituţia SUA, majoritatea ţărilor din occident au legalizat întreruperea artificială a sarcinii, demult legalizată în ţările comuniste. Şi din punct de vedere moral deasemenea sunt pro şi contra. În realitate noi ne ciocnim cu un număr foarte mare de avorturi, realizate atît legal, cît şi ilegal. Legile statale, care permit efectuarea avorturilor, nu numai că nu-s în stare să micşoreze numărul de avorturi criminale, dar şi provoacă unele persoane să încalce limitele legale. Există mai multe păreri despre avort. Toate controversele se axează în jurul a cîtorva momente: statutul *embrionului uman*, consecinţele avortului, avortul terapeutic, eugenic şi avortul criminal. În dependenţă de înţelegerea acestor momente este şi atitudinea către problema avortului. Unii consideră, că avortul este o problemă excesiv personală, o problemă intimă, care se referă numai la femeie şi în care nu trebuie să se implice nimeni. Aceasta este o intervenţie medicală şi ca fiecare operaţie chirurgicală se rezolvă de către medic şi pacient. Cu alte cuvinte, avortul este o problemă medicală. Dar din punct de vedere medical avortul întotdeauna are consecinţe negative asupra sănătăţii femeii şi funcţiei ei reproductive. Altă părere că avortul jigneşte sentimentul moral, că este o problemă morală foarte delicată. Pînă a veni la medic femeia soluţionează o problemă morală: viaţa ori moartea viitorului om. Chiar şi după consultarea cu medicul conţinutul moral al acestei probleme nu numai că nu dispare, dar şi se complică. În soluţionarea acestei probleme se include a treia persoană şi dacă el îşi îndeplineşte funcţia sa ca medic, atunci el este participant la acest omor. Adversarii avortului consideră, că acesta nu-i pur şi simplu o intervenţie medicală. Spre deosebire de intervenţia chirurgicală avortul are alt scop – de a distruge viaţa, de a omorî fiinţa umană. Bioetica consideră fundamentate ambele păreri, că problema avortului nu-i pur şi simplu o problemă medicală moral indiferentă, că ea include în sine diferite coliziuni morale. Rezolvarea acestei probleme trebuie să fie de pe poziţiile raţiunii şi avînd în vedere situaţia concretă.

Reieşind din aceea că embrionul uman are o esenţă individuală şi persoană umană este clar, că avortul provocat artificial este o încălcare a drepturilor fundamentale şi demnităţii omului, atentat la viaţa lui. Altă problemă cînd avortul se produce după indicaţii medicale. Există două tipuri de avort – curativ şi eugenic. *Avortul curativ* ori terapeutic are loc atunci cînd apare contradicţia dintre viaţa mamei şi fătului, cînd graviditatea negativ poate acţiona asupra sănătăţii mamei, cînd există unele boli care se agravează în perioada graviditătii (tuberculoză pulmonară, diferite anemii, patologia rinichilor, ficatului, pancreasului, felurite tumori). *Avortul eugenic* este legat cu îmbunătăţirea diagnosticării prenatale şi se produce cu scopul de a preîntîmpina naşterea copiilor cu diferite patologii (monstruozităţi, defecte). Ultimul este justificat nu numai din punct de vedere a moralităţii.

AXIOLOGIE (din gr. *axios* – valoros, preţios şi *logos* – cuvînt, teorie, învăţătură) sau Timologie – teoria valorilor. Mai exact, A. constituie studiul filosofic al valorilor preponderent etice, estetice şi religioase. Apariţia noţiunii "*valoare*" începe cu sfîrşitul secolului XIX şi e legată de ilustrul filosof *I.Kant*, care a opus sfera moralităţii (libertăţii) sferei naturii (necesităţii). Valorile însăşi n-au existenţă, ele au numai semnificaţie: ele sunt esenţa cerinţei adresate voinţei, scopului pus. O învăţătură desfăşurată despre valori pentru prima oară o găsim către mijlocul secolului XIX la logicianul german R.Lotze. Ulterior A. a fost dezvoltată de către reprezentanţii *Şcolii de la Baden H.Rickert* şi *W.Windelband.* În filosofia neclasică contemporană problemele axiologice sunt tratate îndeosebi în următoarele şcoli filosofice: *neokantianismul, fenomenologia, neotomismul, intuitivismul, pozitivismul* logic, emotivismul, *marxismul* etc. Pînă în prezent patrimoniul filosofic mondial a acumulat numeroase lucrări consacrate diferitor aspecte ale A. În spaţiul nostru au fost abordate şi întreprinse valorificări referitoare la domeniile de manifestare ale valorilor (social, etic, estetic, religios, politic etc.), diferenţierile noţionale (valoare, orientare valorică, stare valorică, normă valorică şi normă propriu-zisă, calităţii, principiu etc.), de investigaţii teoretice privitor la clasificarea valorilor după anumite criterii – temporal, tipologic, ierarhic, sistematic, funcţional, medial, efectiv, dinamic, semantic etc. Cercetările domeniului axiologic rămîne a fi la orice etapă istorică o problemă de actualitate.

AXIOLOGIE MEDICALĂ – o nouă ramură a *axiologiei* contemporane ce studiază *valorile medicale*, semantica, procesul apariţiei şi anturajul viabilităţii lor. O trăsură specifică a A.m. constă în strînsa legătură cu practica medicală. Implementarea tot mai evidentă a principiilor şi problemelor *bioeticii* în domeniul medical creează noi premise de dezvoltare a A.m.

AXIOMA SILOGISMULUI – principiu de bază al silogismului, formulat de *Aristotel* în felul următor: "Dacă ceva se enunţă despre altceva, ca despre un subiect, atunci totul ce se vorbeşte despre *predicat* se va vorbi şi despre *subiect*". A.s. admite atît interpretarea intensivă (din punctul de vedere al conţinutului) cît şi extensivă (din punctul de vedere al volumului). În *logica formală* tradiţională A.s. se manifestă în operaţia de reducere a tuturor silogismelor la silogismele primei figuri. În *logica formală* contemporană A.s. iese în evidenţă în contextul axiomatizării silogisticii. A.s. are următoarea formulare: "Tot ce se afirmă (sau se neagă) cu privire la o întreagă clasă de obiecte, se afirmă (sau se neagă) şi cu privire la o parte din această clasă". De ex., dacă afirmăm ca toţi chirurgii sunt medici, atunci şi unii chirurgi sunt medici. La figurat – dacă S este P, apoi şi unii S sunt P.

AXIOMATICĂ (din fr. *axiomatique*) – disciplină sau teorie care se ocupă cu studierea şi aplicarea axiomelor. Teoria A. se formulează în aşa fel ca descrierea obiectelor şi corelaţiei dintre ele să fie dedusă din axiome pe baza *principiilor logice.*

AXIOMĂ (din gr. *axioma* – teză acceptată) – adevăr care n-are nevoie de nici o dovadă, ce posedă claritate nemijlocită, el însuşi servind drept temelie de argumentare pentru alte adevăruri; propoziţie (afirmaţie) care se acceptă fără a fi demonstrată şi din care se deduc celelalte propoziţii servind la fundamentarea şi demonstrarea teoremelor. În antichitate sub A. se înţelegea propoziţia acceptată de una sau două persoane la începutul dialogului. În evul mediu şi în perioada modernă s-au întreprins încercări de a găsi baza generală a A. Sensul contemporan al A. se datorează lui *D.Hilbert* (1862-1943) care a axiomatizat cu o stricteţe logică geometria euclidiană. Interpretarea actuală a metodei *axiomatice* impune A. îndeplinirea numai a unei singure condiţii: să servească teză iniţială pentru deducerea cu ajutorul regulilor logice acceptate a tuturor celorlalte propoziţii sau teoreme ale teoriei date.

AYER ALFRED (1910-1989) – filosof englez, reprezentantul filosofiei analitice. În cartea sa "Limbaj, adevăr şi logică" (1936) s-a manifestat drept un adept fidel şi propagator al ideilor *Cercului de la Viena*. Concepţiile sale *neopozitiviste* au evoluat de la forma ortodoxală a pozitivismului logic spre filosofia lingvistică, în care cercetează problemele legate cu teoria cunoaşterii (despre autenticitatea cunoaşterii, raportul dintre corpurile materiale şi datele senzoriale ş.a.) şi rolul limbii în procesul cunoaşterii. El se ocupa cu analiza noţiunilor şi formularea lor clară din punct de vedere logic.

Op.pr.: "Limbaj, adevăr şi logică"; "Bazele cunoaşterii empirice"; "Raţiunea şi sensul"; "Problema cunoaşterii"

B

BABII ALEXANDRU I. (n. 1927) – d.h.ş.f., profesor universitar, specialist în domeniul istoriei filosofiei şi a gîndirii social-politice din Moldova. După absolvirea Universităţii din Cernăuţi (1953) şi doctoranturii (1957) activează ca pedagog, iar din 1956 colaborator ştiinţific, şef de sector în secţia Filosofie şi Drept la AŞ din Moldova. Teza de doctor "Lupta dintre materialism şi idealism în România în primul sfert al sec. XX" (1960), teza de doctor habilitat "Libera cugetare şi ateismul în istoria Moldovei" (1974). În sfera intereselor ştiinţifice ale lui B.A. intră problemele ce ţin de domeniul istoriei gîndirii filosofice şi estetice din Moldova. A publicat 8 monografii, 4 broşuri şi 260 articole ştiinţifice.

Op.pr.: "Dimitrie Cantemir"; "Istoria filosofiei în URSS"; "Istoria esteticii" vol. 4, ş.a.

BACHELARD GASTON (1884-1962) – filosof francez, întemeietorul *neoraţionalismului*. B. şi-a pus ca scop de a crea o filosofie, care să corespundă nivelului de dezvoltare a ştiinţelor naturale contemporane lui. El a acordat o mare atenţie problemei interacţiunii dialectice dintre raţional şi empiric, dintre *teorie* şi *practică.* B. considera că *ştiinţa* ca un sistem foarte complex şi contradictoriu, în dezvoltarea sa trece prin cîteva etape: 1) preştiinţifică (empirismul pur); 2) ştiinţifică (gîndirea abstractă); 3) a ştiinţei neclasice, pentru care sunt caracteristice negarea adevărurilor absolute, caracterul deschis pentru orice fel de experimente de dezminţire şi concomitent – capacitatea sintetică de generalizare a noilor

fapte empirice, descoperirea conexiunilor noi dintre diverse domenii, forme şi structuri ale cunoştinţelor. În estetică acorda o mare importanţă imaginaţiei.

Op.pr.: "Noul spirit ştiinţific"; "Materialismul raţional"; "Raţionalism aplicat".

BACON FRANCIS (1561-1626) – filosof englez, reprezentantul *materialismului* şi a ştiinţelor experimentale din epoca Modernă. A dezvoltat *filosofia* şi *ştiinţa*, străduindu-se să le despartă de *scolastica* medievală. El a elaborat o concepţie materialistă asupra naturii, susţinînd că toate lucrurile materiale sunt alcătuite din particule şi posedă diverse calităţi, iar *mişcarea* este indispensabil legată cu lucrurile. B. acorda o mare atenţie *cunoaşterii* ştiinţifice. El afirma ca sarcina principală a filosofiei constă în a întemeia o ştiinţă experimentală nouă, care în cel mai scurt timp ar da omenirii forţe colosale pentru a făuri o nouă societate înfloritoare. A aplicat *metoda* experimentală şi a elaborat metoda de *inducţie* ca principala metodă în ştiinţă. *Omul* trebuie să se sprijine pe cît mai multe fapte posibile. O sarcină importantă a filosofiei este de a elibera conştiinţa oamenilor de unele erori specifice (idoli sau fantome), care stau în calea cunoaşterii adevărate: idolii tribului, peşterii, pieţii şi teatrului. B. a fost întemeietorul *paradigmei empirismului* în filosofia epocii Moderne. El supraaprecia rolul *experimentului* în cunoaştere, dar nu nega şi importanţa raţionalului, susţinînd necesitatea unităţii senzorialului şi a gîndirii abstracte. B. este adeptul teoriei *adevărului dublu*. El nu se exprima deschis împotriva religiei ci se străduia să argumenteze dreptul ştiinţei la existenţa independentă, alături de religie. Înalt aprecia rolul filosofiei pentru medicină. El sublinia că medicina trebuie să se bazeze pe o filosofie justă şi efectivă. Dacă ea nu se bazează pe aşa filosofie, atunci medicina nu cu mult se deosebeşte de practica vrăjitorilor.

Op. pr.: "Noua Atlantidă"; "Noul Organon"

BACON ROGER (1214-1292) – filosof şi naturalist englez din evul mediu. B. a supus criticii deducţiile scolastice din acea perioadă, supunerea oarbă în faţa autorităţilor, cunoştinţelor abstracte, care nu pot fi verificate, şi s-a exprimat pentru cunoaşterea bazată pe *experimente* şi *observaţii*. El susţinea că anume cunoştinţele adevărate îi vor ajuta omului să-şi sporească puterile asupra naturii. Înalt aprecia B. importanţa matematicii pe care o interpreta ca "uşa şi cheia" pentru alte ştiinţe. B. a manifestat un viu interes pentru instrumentariul ştiinţific. El cerea să se dezvolte optica, mecanica, aparatura pentru observările astronomice asupra cerului, aparatele de zbor etc. Pentru concepţiile sale el a fost eliberat din postul de profesor al Universităţii din Oxford, iar în 1278 a fost închis la închisoarea monahală.

BADEN (şcoala), şcoala din Freiburg – orientare în *neokantianism*, care interpretează învăţătura lui *Kant* într-un mod "transcendental – psihologic". Conform ş. B. *cunoaşterea* este un proces psihic la baza căruia stă "diversitatea extensivă" a experienţei şi are drept consecinţă cunoştinţe transcendentale, cu alte cuvinte necesare şi generale. Obiectul de studiu al acestor cunoştinţe sunt valorile general-obligatorii, cu care cunoştinţele trebuie să corespundă pentru a obţine adevărul. Astfel, filosofia devine ştiinţa despre valori. Reprezentanţii ş. B.: *Windellband* şi *Rickert* împărţeau toate ştiinţele în ştiinţe despre natură (ştiinţe naturale) şi ştiinţe despre cultură (istorice). O mare atenţie ş.B. acorda problemei *metodei* în formarea noţiunilor. Ei recunoşteau metoda nomotetică (generalizatoare) care elaborează legile generale şi metoda ideografică (individualizatoare) care descrie un fenomen istoric individual. În anii 20 o parte din reprezentanţii ş. B. au evoluat spre

neohegelieni.

BAGDASAR NICOLAE (1896-1971) – filosof român, profesor de istorie a filosofiei moderne, metafizică şi teoria cunoaşterii la Universitatea din Iaşi (1942-1949), administrator al Casei Şcoalelor şi consilier la Institutul de Istorie şi Filosofie al Academiei, coordonator al operei în cinci volume "Istoria filosofiei moderne" (1937-1941); fondator al Editurii filosofice de pe lîngă Societatea română de filosofie, traducător a operelor lui Kant.
Op.pr.: "Istorie a filosofiei româneşti"; "Filosofia contemporană a istoriei"; "Din problemele culturii europene"; "Teoria cunoştinţei"; "Teoreticieni ai civilizaţiei".

BANCĂ DE DATE (eng. *data bank*) – sistem informaţional automatizat creat în scopul păstrării şi utilizării mai raţionale a informaţiei. Este compus din mai multe baze de date.

BAUER BRUNO (1809-1882) – filosof german, tînăr hegelian. El a înlocuit ideea absolută a lui *Hegel* prin autoconştiinţa absolută. L-a caracterizat pe Hegel ca ateist şi revoluţionar. Referindu-se la societate B. susţinea, că forţa motrice în istorie este activitatea spirituală a personalităţilor critice. Spre sfîrşitul vieţii a devenit adeptul lui O.Bismark.

BAUMGARTEN ALEXANDER GOTTLIEB (1714-1762) – filosof german, întemeietorul *esteticii* ca disciplină filosofică. În teoria *cunoaşterii* sub influenţa lui Wolf şi *Leibniz* deosebea două feluri de cunoaştere – superioară, intelectuală, ca obiect al logicii şi inferioară (senzorială), numită de el "estetica". Astfel, B. pentru prima dată a introdus termenul "*estetica*" prin care înţelegea şi teoria *frumosului*, deoarece perceperea senzorială a perfecţiunii, exprimată în imagini artistice, era legată la el cu savurarea frumosului. Perfecţiunea sau frumuseţea fenomenului la B. era exprimată prin armonia dintre *conţinut*, ordine şi exprimare. B. a adus un aport considerabil în dezvoltarea terminologiei filosofice, folosind pe larg noţiunile de "subiectiv" şi "obiectiv", "în sine" şi "pentru sine" ş.a.
Op.pr.: "Meditaţii filosofice despre unele probleme referitor la opera poetică"; "Estetica".

BAYLE PIERRE (1647-1706) – eminent publicist, critic şi filosof sceptic francez, reprezentant al *Iluminismului*. B. susţinea ideea incompatibilităţii *ştiinţei* şi *religiei* şi afirma posibilitatea existenţei unei societăţi alcătuite numai din atei. În *teoria cunoaşterii* ca şi *Descartes* susţinea că unica metodă de cunoaştere este îndoiala. *Universul* e compus dintr-un număr infinit de substanţe independente una de alta, care posedă raţiune. El susţinea că între *morală* şi *religie* nu poate fi vre-o legătură. Pentru a schimba morala e necesar de schimbat legile statului. Nefiind ateu Bayle manifesta un indiferentism religios. Op. pr.: "Dicţionar istoric şi critic".

BAZĂ DE DATE (eng. *data base*) – totalitatea de date organizată după anumite reguli în scopul optimizării păstrării, distribuirii şi folosirii acestora. Este un model informaţional al unei discipline, parte componentă a sistemelor intelectuale, sistemelor expert. B.D. se clasifică după structură (de documente, bibliografice, referative), predestinaţie (informaţie economică, socială, comercială, medicală etc.) şi modul de acces la ea (accesibilă prin reţea, locale, multiplicate pe CD-ROM).

BAZĂ ŞI SUPRASTUCTURĂ – noţiuni ale filosofiei marxiste, care reflectă structura societăţii la fiecare treaptă concret-istorică de *dezvoltare*, numită *formaţie social-economică*. B.

include în sine totalitatea *relaţiilor de producţie* dintre oameni, care se formează în corespundere cu un anumit nivel de dezvoltare al *forţelor de producţie.* Relaţiile de producţie sunt primare şi obiective, nu depind de conştiinţa şi voinţa oamenilor. Ele formează *structura* economică a societăţii. În ultimă instanţă ele determină celelalte aspecte şi niveluri ale *relaţiilor sociale*. Noţiunile "bază" şi "relaţii de producţie" au unul şi acelaşi conţinut, dar baza caracterizează relaţiile de producţie nu în raport cu forţele de producţie, ci în legătură cu suprastructura. S. include în sine: 1) idei, teorii, relaţii ideologice, instituţii şi organizaţii – politice, juridice, religioase. S. determină specificul vieţii spirituale a fiecărei formaţii. Astfel, fiecare formaţie social-economică e alcătuită din baza economică şi o anumită suprastructură care-i corespunde. Noţiunile B. şi S. sunt corelative. Cu trecerea de la o formaţie social-economică la alta se schimbă radical B. şi ca consecinţă se transformă şi suprastructura. B. şi S. suferă anumite schimbări şi în limitele unei formaţii fără a schimba esenţa, principalul, totodată ambele posedă o anumită interdependenţă.

BEHAVIORISM (eng. *behaviour* – comportament) – unul din principalele curente în psihologia americană contemporană. Întemeietorul B. a fost psihologul american E.Thorndike, iar termenul B. îi aparţine lui Watson (1913). Reprezentanţii B. neagă existenţa conştiinţei ca însuşire a creierului. Ei identifică conştiinţa omului cu comportamentul, iar fenomenele psihice se reduc la reacţiile fiziologice ale organismului ca răspuns la acţiunile mediului exterior (stimulent). Omul trebuie cercetat ca oricare alt animal. Psihologia trebuie să studieze comportamentul omului ca un ansamblu de conexiuni dintre stimul şi reacţie. La naştere omul posedă un număr mărginit de scheme de comportare înnăscute (respiraţia, înghiţirea şi altele). Dar în procesul vieţii, sub influenţa stimulenţilor la el se formează un şir de reacţii concrete, care se păstrează şi se reproduc. În rezultatul multiplelor repetări reacţiile se automatizează. Reacţia dată la stimulentul dat se alege conform principiului "probelor şi greşelilor". În felul acesta B. neagă natura socială a psihicului uman, inclusiv al conştiinţei. Neobehaviorismul (anii 1930) a introdus în schema de bază a B. "stimulent – reacţie" un inel mijlocitor – diferiţi factori gnoseologici ş.a.

BELL DANIEL (n. 1919) – politolog şi sociolog american. Este unul din autorii societăţii postindustriale şi concepţiei deideologizării. Consideră că în această societate (postindustrială) rolul principal îndeplineşte ştiinţa, ea devine "ideologie". După părerea lui B. societatea este compusă din trei sfere independente: structura socială, economică şi culturală. Aceste sfere sunt dirijate de principii axiale contradictorii: sfera socială – de principiul egalităţii, economia – de principiul efectivităţii, cultura – de principiul autorealizării personalităţii. Argumentează transformarea capitalismului sub influenţa PTŞ într-un nou sistem social liber de antagonismele sociale şi lupta de clasă.

Op.pr.: "Sfîrşitul ideologiei"; "Devenirea societăţii postindustriale"; "Contradicţiile capitalismului în sfera culturii"; "Reîntoarcerea sacralului?"; "Argumente în folosul viitorului religiei", "Socialismul marxist în Statele Unite"; "A treia revoluţie tehnologică şi consecinţele ei socio-economice posibile".

BENTHAM JEREMY (1748-1832) – filosof, moralist şi jurist englez, întemeietorul *utilitarismului* etic. B. a supus criticii teoria dreptului natural. La temelia *eticii* sale el a pus principiul utilităţii. Ca şi hedoniştii, B. susţinea că toate faptele morale le provoacă oamenilor plăceri, iar plăcerea la rîndul său este utilă. Folosul este unicul scop şi *normă* de comportare, este temelia fericirii umane. Societatea în viziunea lui B. e interpretată ca o

sumă a indivizilor, iar interesele obşteşti ca o sumă a intereselor personale. De aceea B. declară drept ideal moral satisfacerea interesului individual ca condiţie "a celei mai mari fericiri pentru cel mai mare număr de oameni". Această fericire poate fi calculată matematic ("aritmetica morală"), avînd ca bază o scară a plăcerilor şi suferinţelor, elaborată de B.

Op.pr.: "Introducere în temeliile moralităţii şi legislaţiei"; "Deontologia, sau ştiinţa despre morală".

BERDEAEV NIKOLAI ALEXAND-ROVICI (1874-1948) – filosof rus, reprezentant al *personalismului*. Expulzat în 1922 din Uniunea Sovietică pentru motive ideologice. După aceasta se stabileşte în Franţa. Filosofia sa este o meditaţie asupra eliberării şi realizării fiinţei umane în lumina credinţei creştine. Concepţiile sale se caracterizează ca o variantă a *existenţialismului* religios şi constituie o formă a fundamentării şi apologiei concepţiei religioase despre lume. După părerea sa *natura* şi istoria sunt forme ale manifestării realităţii prime pe care o numeşte început spiritual-iraţional, libertate necreată. Această libertate se dovedeşte a fi izvorul răului în lume. *Dumnezeu* se revelează lumii dar nu conduce cu ea. Pentru a se salva, omul are nevoie de Dumnezeu, dar şi Dumnezeu are nevoie de om. Istoria generînd conştiinţa creştină mesianică duce la un sfîrşit după care apare o altă lume spirituală, veşnică, liberă. B. a fost adversar înverşunat al *marxismului* şi ideolog al anticomunismului. Ideile sale au influenţat mult dezvoltarea existenţialismului francez şi personalismul.

Op.pr.: "Filosofia libertăţii"; "Un nou ev mediu"; "Experienţa metafizicii escatologice"; "Autocunoaşterea" ş.a.

BERGSON HENRI (1859-1941) – filosof idealist francez, reprezentant al *intuitivismului* şi *filosofiei vieţii*. La temelia *existenţei* B. pune viaţa interpretată ca o integritate iniţială autentică care se deosebeşte radical de *materie* şi spirit. Materia şi spiritul sunt considerate de B. ca produsele de descompunere a procesului vital. Esenţa vieţii poate fi cunoscută numai cu ajutorul *intuiţiei*, care este interpretată ca o înţelegere a vieţii de sine însuşi. Viaţa pentru el este un proces cosmic, o răbufnire vitală creatoare. Pe măsura liniştirii viaţa se descompune şi se transformă în materie, în substanţa neînsufleţită. B. recunoaşte existenţa a două tipuri de societate: închisă şi deschisă. Cea închisă se conduce de *morală*, orientată spre păstrarea genului, interesele colectivului se consideră mai presus de interesele personalităţii, iar adevărul e înlocuit cu folosul. În societatea deschisă interesele personalităţii se consideră superioare intereselor păstrării genului. Omul e interpretat de B. ca o fiinţă creatoare, iar creaţia vine de la intuiţie, care ca un dar de la Dumnezeu o posedă numai aleşii. Astfel B. ajunge la înţelegerea caracterului elitar al *culturii* şi creaţiei în genere. B. nega cunoaşterea ştiinţifică deoarece cunoştinţele omul le exprimă prin noţiuni, iar intuiţia nu poate fi exprimată în noţiuni.

Op.pr.: "Datele directe ale conştiinţei"; "Materie şi memorie"; "Evoluţia creatoare"; "Cele două izvoare ale moralei şi religiei" ş.a.

BERKELEY GEORGE (1685-1753) – filosof englez, *idealist subiectiv*, episcop, care a prelucrat în mod idealist *senzualismul* şi *empirismul* lui *Locke*. B. considera, că obiectele înconjurătoare nu există obiectiv, independent de om, ci sunt nişte senzaţii (idei) ale omului. Obiectele există numai în măsura în care sunt percepute. A exista înseamnă a fi perceput (esse est percipi). *Logica* lui B. e logica *solipsismului*, conform căreia în lume

există numai subiectul care percepe, iar realitatea obiectivă, inclusiv şi oamenii, nu există decît în conştiinţa "eului" care percepe. Pentru a evita concluzii solipsiste B. e nevoit să treacă pe poziţiile *idealismului obiectiv* şi să recunoască, că lucrurile sunt o combinaţie ale senzaţiilor (ideilor), iar izvorul senzaţiilor este Dumnezeu. Prin urmare, lumea nu este o reprezentare a "eului" ci consecinţa unei cauze spirituale supreme. Concepţiile lui B. au fost dezvoltate ulterior în machism, *pragmatism* şi alte numeroase şcoli idealiste.

Op.pr.: "Studiu privitor la o nouă teorie a viziunii"; "Tratat asupra principiilor cunoaşterii umane"; "Trei dialoguri între Hilas şi Philonus".

BERLINSCHI PETRU V. (*vezi*: *Date selective despre autori,* p …)

BERNAL JOHN DESMOND (1901-1971) – fizician şi sociolog englez. Este unul din întemeietorii *ştiinţei* despre ştiinţă, e autorul unor opere fundamentale în care analizează istoria dezvoltării ştiinţei, caracterul ei contradictoriu în societăţile scindate în clase antagoniste, rolul ştiinţei în istoria omenirii, folosirea realizărilor ştiinţei pentru binele şi *progresul* omenirii. B. a înaintat concepţia revoluţiei tehnico-ştiinţifice.

Op.pr.: "Funcţia socială a ştiinţei"; "Ştiinţa şi societatea"; "Ştiinţa în istoria societăţii"; "Lumea fără război".

BERTALANFFY LUDWIG VON (1901-1972) – biolog şi filosof austriac, unul din întemeietorii *teoriei generale a sistemelor*. B. a pus temelia cercetării fiinţelor biologice ca sisteme dinamice organizate, a formulat teoria sistemelor biologice deschise care au însuşirea ecvifinalismului (capacitatea de a atinge starea finală independent de dereglările condiţiilor iniţiale ale sistemului). A elaborat teoria generală a sistemelor, formulînd principiile generale (integrităţii, organizării, ecvifinalismului, izomorfismului) şi legile comportării sistemelor indiferent de tipurile lor, de natura elementelor constituante şi a relaţiilor dintre ele.

Op.pr.: "Biologia teoretică"; "Imaginea despre lumea biologică"; "Roboţii, oamenii şi raţiunea"; "Teoria generală a sistemelor"; "Fundamentare, dezvoltare, aplicare".

BHUTAVADA (ELEMENTARISM) – concepţie filosofică din India antică, varietate a *locaiatei*. Conform teoriei B. toate obiectele sunt formate din îmbinarea elementelor materiale şi deosebirea dintre obiecte e determinată de îmbinarea lor diferită. *Conştiinţa* e tot o îmbinare specială a elementelor materiale care sunt în stare să-şi reproducă îmbinări identice cu ea însăşi. În teoria cunoaşterii adepţii B. erau *senzualişti*, iar în *etică* – hedonişti.

BIBLIE (Sfînta Scriptură, Vechiul şi Noul Testament); (denumirea provine de la cuvîntul de origine greacă biblion, care înseamnă carte; la plural – biblia) – constituie o colecţie de cărţi pe care Biserica creştină le acceptă şi le venerează ca Sfînta Scriptura (scriere), pe motivul că în ele s-a scris, sub inspiraţia Duhului Sfînt, cuvîntul lui *Dumnezeu*. B. este cartea sacră a *creştinismului*. Ea este constituită din două părţi: "*Vechiul Testament*" (redactat între sec. 13-2 î.e.n., acceptat şi de religia mozaică) şi "*Noul Testament*" (sec. 1-4 e.n.). Conţinutul eterogen cuprinde mituri, doctrine religioase, texte rituale, rugăciuni, adevărul lui Dumnezeu despre creaţie şi mîntuire, eseuri filosofice, meditaţii şi coduri de morală practică, folclor, literatură în proză şi versuri, coduri juridice, sfaturi medicale etc., aparţinînd mai multor autori. Vechiul Testament cuprinde revelaţia lui Dumnezeu, făcută prin Moise şi profeţi conţinînd 39 cărţi canonice şi 14 cărţi deuterocanonice; descrie

evenimentele de la facerea lumii şi pînă în ajunul venirii Mesiei. Noul Testament are 27 cărţi: 4 evanghelii (de la Matei, Marcu, Luca, Ioan), o carte istorică (Faptele Apostolilor), cărţile cu conţinut didactic (Epistolele) şi o carte profetică (Apocalipsa). Aici se cuprind evenimente ce încep cu puţin înainte de naşterea lui Iisus Hristos şi se termină cu Apocalipsa lui *Ioan Teologul*, unde într-o formă alegorică, convenţională şi simbolică se tratează destinul lumii. În creştinism, mai concret în Ortodoxie şi Catolicism (cu excepţia Protestantismului) B. (Sfînta Scriptură) se îmbină armonios cu *Sfînta Tradiţie* formînd o integritate dogmatică, liturgică şi ritualică. Ideile biblice au impulsionat continuu gîndirea filosofică formînd diverse curente, şcoli şi direcţii filosofice.

BIFURCAŢIE (*vezi:* *Sinergetică, Noţiunile şi Mecanismele ei*)

BINE ŞI RĂU – cele mai fundamentale categorii etico-morale prin care se exprima aprecierea *morală* a condiţiei, acţiunilor şi faptelor atît a fiecărui om în parte cît şi a colectivelor, grupurilor, claselor precum şi a diverselor evenimente sociale. Noţiunile de B. şi R. poartă un caracter concret – istoric, conţinutul lor a variat pe parcursul dezvoltării istorice. Pe parcursul istoriei în noţiunile de B. şi R. s-a cimentat ceva comun ce permite de a deosebi moralul de amoral (imoral). B. este aceea ce societatea, colectivul, consideră acceptabil, aceea ce recomandă pentru ea şi pentru fiecare om, aceea ce aprobă din comportarea oamenilor în trecut, prezent şi recomandă de făcut în viitor. Moral (bine) e ceea ce corespunde intereselor, necesităţilor, aspiraţiilor oamenilor, amoral (rău) e ceea ce vine în contradicţie cu ele.

BIOCENOZĂ (gr. *bios* – viaţa şi *koinos* – comun) – un sistem dinamic alcătuit dintr-un ansamblu de plante, animale şi microorganisme, care locuiesc în comun pe un anumit teritoriu, sau într-un bazin de apă şi care interacţionează între ele şi se acomodează la condiţiile mediului. Orice schimbare cantitativă a elementelor B. duce la dispariţia echilibrului şi a stării normale a acestui sistem. Noţiunea de B. a fost formulată de K.Mobius (1877).

BIOCENTRISM – principiu conform cărui orice vietate este o valoare în sine, orientarea etică de a interpreta tot ce e viu, omul şi omenirea ca parte componentă a biosferei.

BIOENERGETICĂ – compartiment al biologiei, care studiază mecanismele şi legităţile de transformare a energiei în procesul activităţii vitale a organismelor.

BIOETICA ÎN REPUBLICA MOLDOVA. Primele prelegeri dedicate *B.* au fost ţinute în aulele universitare, inclusiv la USMF "N.Testemiţanu", de către profesorul italian Pietro Cavasin (n. 12.02.1930) începînd cu anul 1995 (unul dintre organizatorii primului Institut de *B.* din Italia, cu sediul la Veneţia). Aceste prelegeri au trezit un viu interes în mediul doctoranzilor, studenţesc şi profesoral din USMF. Chiar de la început s-a sesizat necesitatea stringentă a implementării în mediul profesional şi social a *B.* Datorită eforturilor insistente ale şefului Catedrei Filosofie a USMF acad. prof. univ. Teodor N. Ţîrdea s-a pus o bază reală de implementare a *B.* în diverse planuri de activitate, mai ales în cel ştiinţific şi didactic. Discuţii şi publicaţii şt. dedicate *B.* au fost deja prezente la ce-a de-a II-a Conf. şt. internaţională "Omul, informatizarea, sănătatea: aspecte filosofice şi etico-medicale" din 27-28 martie 1997, organizată sub egida acad. prof. univ. T. Ţîrdea pe suportul Catedrei

Filosofie a USMF. Ulterior au urmat încă şase conferinţe ştiinţifice internaţionale la care au fost abordate probleme ale B.: a III-a "Problema supravieţuirii omenirii: aspecte socio-filosofice, economico-juridice, politico-informaţionale şi etico-medicale" (15-16 aprilie 1998); a IV-a "Filosofie, Medicină, Ecologie: probleme de existenţă şi de supravieţuire ale omului" (7-8 aprilie 1999). Între timp, perspectiva afirmării *B.* în spaţiul nostru naţional şi în cadrul medical, academic-medical, în special, se conturează tot mai mult. Membrii Catedrei Filosofie a USMF abordează cu succes problemele *B***.** la prelegeri şi lecţii practice, publică materiale ştiinţifice. Tematica *B.* e abordată în referatele doctoranzilor şi competitorilor, la conferinţele studenţilor şi doctoranzilor, la şedinţele cercului filosofic, în presa republicană. *B.* se predă de către acad. prof. univ. T. Ţîrdea la cîteva facultăţi şi la Universitate a de Stat din Moldova. Drept rezultat al căutărilor şi eforturilor depuse de acad. prof. univ. T. Ţîrdea şi de conducerea USMF, în mod special de dl rector acad. Ion Ababii şi dl prim vice – rector prof. univ. Petru Galeţchi, se face un mare pas în afirmarea *B:* din 12 iulie 1999 catedra *Filosofie* se reorganizează în catedra *Filosofie şi Bioetică* – prima catedră de acest gen din spaţiul ex-sovietic şi chiar din Europa de Răsărit. Corespunzător se modifică radical programa analitică şi se formează o disciplină nouă "Filosofie şi Bioetică". Din septembrie 1999 la catedră se inaugurează magistratura în "Bioetică". Dar ascensiunea continuă şi în anul 2000 are loc Conf. a V-a şt. internaţ. (19-20 aprilie) "Bioetică, filosofie, medicină practică: prob. de existenţă şi supravieţuire a omului". Unele rezultate ale investigaţiilor la acest capitol au fost expuse şi la Conf. a VI-a şt. internaţ. "Progresul tehnico-ştiinţific, bioetica şi medicina: prob. de existenţă umană" (25-26 aprilie 2001). Rezultatele cercetărilor în domeniul bioeticii au fost expuse şi la la Conf. a VII-a şt. internaţ. "Ştiinţa, tehnica, medicina şi bioetica în strategia de existenţă umană: probleme de interacţiune şi interconexiune" (24 aprilie 2002) şi la Conf. a VIII-a şt. internaţ. "Bioetica, filosofia, economia şi medicina în strategia de supravieţuire a omului: probleme de interacţiune şi interconexiune" (23-24 aprilie 2003). Pînă în prezent s-a înregistrat un număr impunător de publicaţii ştiinţifice referitoare la *B.,* s-a elaborat materiale metodice şi didactice, de asemenea manualele "Filosofie şi Bioetică" (autor T. Ţîrdea) şi "Философия (С курсом биоэтики)" (autori T. Ţîrdea, P. Berlinschi). La 16 martie 2001 s-a constituit "Asociaţia de Bioetică din Republica Moldova". Conform ordinului Nr. 10 din 14.01.2002 a Ministerului Sănătăţii al Republicii Moldova este constituită Comisia Naţională de Etică pentru Studiul Clinic al medicamentelor. La 10 octombrie 2001 a avut loc susţinerea primei teze de magistru în bioetică de către R. Gramma. La 29 noiembrie 2001 a avut loc conferirea titlului de "Doctor honoris causa" lui Pietro Cavasin (Italia). La 17 octombrie 2002 prima oară s-a organizat o "masă rotundă" cu altă catedră clinică privitor la problemele bioeticii – catedra Obstetrică şi Ginecologie şi catedra Genetică şi biologie Umană. Între 10-12 noiembrie reprezentanţii catedrei pentru prima oară participă la un for internaţional pe bioetică: Conferinţa internaţională UNESCO pe bioetică în Vilnius, Lituania.

V.Ojovanu

BIOETICĂ (gr. *bios* – viaţă şi *ethos* – obicei, caracter moral) – ştiinţă complexă, care se află la hotarul dintre filosofie, etică, biologie, medicină ş.a. Termenul B. a fost introdus în ştiinţă de biologul american Wan Potter în cartea sa "Bioetica – o punte spre viitor". Autorul formulează B. drept o îmbinare a cunoştinţelor biologice cu valorile umane. B. a apărut în anii 60 ai sec. XX-lea ca o reacţie la noile probleme legate cu viaţa şi moartea, cu sporirea interesului oamenilor faţă de drepturile lor, inclusiv şi referitor la propria lor existenţă

corporală şi spirituală, drept reacţia societăţii la pericolul existenţei vieţii pe Pămînt, generat de acutizarea problemelor globale ale omenirii. În prezent B. poate fi privită sub două aspecte. În sens îngust ea este o parte a eticii medicale profesionale, care a apărut în legătură cu dezvoltarea medicinii pe baza progresului tehnico-ştiinţific. Sarcina principală a B. constă în înţelegerea etico-filosofică a situaţiilor problematice limitrofe aşa ca *eutanasia,* folosirea noilor criterii a morţii ("moartea creierului"), *ingineria genetică*, *transplantarea* organelor de o importanţă vitală, implantarea organelor artificiale, experimentele clinice (inclusiv şi pe *embrionul uman*), *avorturile*, intervenţiile psihochirurgicale, autoidentificarea sexuală a omului, noile tehnologii ale naşterii copiilor ş.a.m.d. Problemele B. cer o permanentă analiză teoretico-filosofică. B. pe de o parte păstrează funcţiile eticii normative, iar pe de altă parte, concomitent, devine ca un laborator de creaţie în care se elaborează noi norme şi chiar coduri normative morale, care îmbogăţesc conţinutul eticii medicale şi a deontologiei în cele mai diverse domenii ale activităţii medicale. De aceea B. devine şi un institut social cu o mulţime de comitete etice la cele mai diverse niveluri – atît la cel al clinicilor cît şi la nivel naţional şi internaţional. În sens larg B. poate fi interpretată drept etica vieţii în genere. Privită sub acest aspect ea depăşeşte cadrul eticii profesionale medicale şi se apropie mai mult de etica ecologică pentru ca unindu-şi forţele să elaboreze aspectul etico-filosofic al problemelor viitorului omenirii şi a tot ce e viu pe Pămînt.

BIOETICĂ: ORIGINI ŞI TENDINŢE. Este recunoscut faptul că B. apare în SUA şi nu numai prin *Potter,* care i-a dat numele şi i-a conferit o anumită semnificaţie. El sublinia că B. trebuie să constituie o nouă disciplină care să combine cunoaşterea biologică cu cea a sistemului valorilor umane. Potter specificase într-adevăr pericolul cel reprezenta pentru supravieţuirea întregului sistem o ruptură între două domenii ale cunoaşterii – cel ştiinţific şi cel umanist, care pune în primejdie omenirea şi supravieţuirea ei. Din acest motiv el va numi B. ştiinţa supravieţuirii. Dar există şi alte origini ale B. Tot în acei ani un impuls puternic a fost dat de obstetricianul de origine olandeză *Andre Hellegers* fondatorul Kennedy Institute of Ethics. El a fost primul care a introdus termenul B. în lumea universitară şi considera, că obiectul acestei discipline constituie aspectele etice implicate în practica clinică. B. este o disciplină specifică capabilă să sintetizeze cunoştinţele medicale şi etice. Meritul lui Hellegers că a subliniat caracterul interdisciplinar al B. preconizînd că specialistul bioetician în clinică ar fi mai expert decît moralistul tradiţional. Noul termen de B. este adoptat în locul celui de "morală medicală", chiar şi pentru a o diferenţia de aceasta. Dar cu cîţiva ani înaintea lui Potter şi Hellegers faimosul Hastings Center prin aportul filosofului *Daniel Callahan* şi psihiatrului *Willard Gaylin* deja se ocupă de studierea şi formularea normelor etice în domeniul cercetării şi experimentării biomedicale. Ei au reunit oameni de ştiinţă, cercetători, filosofi pentru a discuta aceste probleme şi au fondat Institutul Social de Etică şi Ştiinţă (pe banii proprii). Acest institut de cercetare independent, laic, non profit a manifestat o valoroasă activitate educativă. Pe lîngă Georgentown University din iniţiativa lui Hellegers a fost înfiinţat (cu sprijinul familiei Kennedy) Institutul de Etică Kennedy, directorul cărui a fost marele bioetician american Ermund D.Pellegrina. Aici se iniţiază primele publicaţii – "Enciclopedia de Bioetică" în 5 vol., "Principiile de Etică biomedicală" ş.a. La Universitatea din Melbourne îşi desfăşoară activitatea Centrul Uman de Bioetică condus de *P.Singer,* care este şi co-director al revistei Bioethycs – organ oficial al International Association of Bioethycs. În Europa B. a apărut mai tîrziu datorită diferenţei sistemului sanitar şi universitar faţă de SUA, precum şi prezenţei puternice a deontologiei profesionale predată de medicii legişti.

În Spania în anii 1975-76 pe lîngă facultatea de Teologie a Universităţii din Barcelona este creat seminarul de studii în diferite domenii ale B., apare Institutul de Bioetică, iar din 1993 funcţionează Societatea de Investigaţii în Bioetică. La Bruxelles din iniţiativa profesorilor de la Universitatea Catolică a fost creat "Centru de studiu Bioetic". Institut de bioetică a fost fondat şi la Maastricht în 1985. În Anglia din 1975 se publică Jurnal de etică medicală. În Italia în 1985 apare Centrul de Bioetică la Universitatea Catolică de la Sacro Cuore, comitetul acestui centru condus de rectorul universităţii include jurişti, medici, biologi, filosofi, teologi, moralişti ş.a. În multe oraşe ale Italiei există centre de politică şi bioetică, economie şi bioetică, instruirea are un caracter teologic. B. a devenit un imperativ al ştiinţei contemporane în mai multe ţări. *Vezi şi B. în Moldova.*

BIOGEOCENOZĂ (gr. *bios* – viaţă, *geo* – Pămînt, koinos – comun) – un anumit teritoriu de pe suprafaţa Pămîntului care cuprinde în sine o totalitate de fiinţe vii (biocenoză) şi condiţiile lor de viaţă (partea inferioară a atmosferei, partea superioară a litosferei, energia solară ş.a.) care interacţionează reciproc şi în procesul căreia are loc schimbul de substanţă, energie şi informaţie. Noţiunea B. a fost formulată în anul 1940 de savantul V.N.Sukaciov. În prezent se foloseşte ca sinonim al ecosistemului cu toate că sensul acestor noţiuni nu coincide complet.

BIOLOGIC ŞI SOCIAL – categorii ce caracterizează structura individului uman. *Omul* ca fenomen specific al lumii materiale are o existenţă unicală, el se găseşte într-un sistem de relaţii şi legături atît naturale, cît şi sociale. El este o fiinţă biosocială cu o *structură* compusă din două subsisteme – biologică ţi socială. Ca organism viu omul apare pe baza proceselor biologice şi se supune legităţilor biologice. Firesc că lui sunt caracteristic principalele trăsături biologice a organismelor vii: metabolismul, autoreglarea proceselor vitale, ereditate şi variabilitate, capacitatea dezvoltării individuale. La structura biologică a omului se referă genotipul cu legităţile sale, calităţile individuale ca statura, forma, culoarea, deasemenea sexul, vîrsta, constituţia, tipul sistemului nervos. Factorul B. joacă un rol important în adaptarea organismului la mediul ambiant, în transmiterea prin ereditate a mecanismelor naturale de protecţie. Dar această adaptare biologică nu este determinantă. La o anumită etapă de evoluţie apare o nouă formă de organizare a vieţii – socială (munca, producţia, relaţiile de producere). Din această perioadă activitatea şi comportamentul oamenilor este determinată nu de factorul B., ci de cel S. B. reflectă calitatea specifică a viului, totalitatea de laturi, structuri şi funcţii a organismelor vii. S. reflectă calitatea specifică a omului şi societăţii umane, modul de interacţiune cu natura – activitatea de muncă. S. semnifică totalitatea relaţiilor în societate, caracterizează totalitatea fenomenelor specifice vieţii în comun a oamenilor. S. prezintă calităţile pur umane – gîndirea abstractă, vorbirea articulată, conştiinţa, capacitatea de muncă. El caracterizează omul ca fiinţă activa, transformatoare de sine însăşi şi a mediului ambiant. Individul este purtătorul material al socialului. S. există şi se realizează prin B., el este esenţa omului. S. nu trebuie de conceput numai ca mediul social ori numai ca relaţiile interpersonale, tot aşa şi biologicul – el este nu numai în jurul nostru, ci şi în interiorul nostru. B. şi S. nu există în om ca ceva paralel, ele interacţionează unul cu altul, formează un aliaj. S. se realizează prin B., iar B. poartă amprenta S. Interacţiunea biologicului şi socialului trebuie privite din următoarele puncte de vedere: corelaţia biologic şi social la nivelul individului; la nivelul supraindividual de integrare a viului; în raportul natură – societate.

BIONICĂ – disciplină care se ocupă cu studierea particularităţilor şi activităţii vitale a organismelor, principiilor biologice ce pot fi folosite în construirea noilor maşini şi sisteme tehnice. Cunoaşterea sistemelor biologice, principiilor şi legităţilor funcţionării lor ne dau posibilitatea de a le folosi după analogie în diferite domenii ale activităţii umane. Spre exemplu, particularităţile zborului păsărilor şi insectelor se utilizează la proiectarea aparatelor de zbor, particularităţile structurii plantelor se folosesc în proiectarea clădirilor ş.a.

BIOPOLITICĂ – orientare ştiinţifică interdisciplinară, o sinteză a concepţiilor biologice şi filosofico-umanistice ce au scopul de a cunoaşte şi proteja viaţa în toate aspectele ei. B. are drept obiect studierea influenţei factorilor biologici în comportamentul politic a omului şi rolului politic a biologiei în lumea contemporană. Apariţia B. a fost condiţionată de progresul tehnico-ştiinţific şi succesul ştiinţelor medico-biologice. Un rol deosebit îi revine etologiei, sociobiologiei, ecologiei, neurofiziologiei şi psihofarmacologiei, geneticii şi biotehnologiilor. Obiectul B. ca şi biologiei este viaţa, vietatea, natura. Însă B. studiază natura din punct de vedere a relaţiilor ei cu societatea şi acelor principii pe care se bazează aceste relaţii. Biologia tot mai mult interacţionează cu ştiinţele despre om şi societate ce reflectă tendinţa de apropiere a lor. Dar nu numai biologia acţionează asupra ştiinţelor despre om şi societate, dar şi invers, ştiinţele socioumaniste influenţează biologia. Deci B. este rezultatul a două procese contrare – socializarea şi umanitarizarea biologiei şi biologizarea ştiinţelor socioumaniste. Datorită B. se schimbă reprezentările noastre despre om şi societate. Multe probleme sociale au o componentă biologică pronunţată. Acestea sunt creşterea accelerată a populaţiei, schimbarea structurii populaţiei (îmbătrînirea ei), problemele ingineriei genetice, problemele biomedicale, poluarea mediului, distrugerea biosferei ş.a., care necesită anumite cheltuieli şi acţiuni politice. Lumea contemporană este zguduită de o mulţime de conflicte sociale şi politice, destul de răspîndite sunt conflictele interetnice, ia amploare agresivitatea socială şi terorismul. B. trebuie să-şi aducă aportul său la rezolvarea lor. Se evidenţiază următoarele orientări a cercetărilor biopolitice, ca crearea teoriei politice biologic fundamentată, aspectul comportamental al activităţii politice, parametrii fiziologici a comportamentului politic, elementele evoluţioniste a statului şi societăţii umane ş.a. B. apare în anii 60-70 a sec. XX. Primele publicaţii ştiinţifice pe B. apar în 1968, 1972 (A. Somit). Prima monografie "Biopolitica" este publicată sub redacţia lui T. Thorson în 1970 (în SUA). Centre şi şcoli biopolitice se formează nu numai în SUA (L.Caldwell, A. Somit, Peterson, Masters), dar şi în Germania (Flohr, Tonnesmann), Rusia (Oleskin, Gusev, Zub, Sideakina, Butovskaya), Olanda ş.a. În aceste centre ştiinţifice colaborează biologi, filosofi, juriști, politologi. Din 1985 în Grecia sub conducerea Agni Vlavianos-Arvanitis funcţionează centrul pentru problemele biopoliticii, bioeticii şi bioculturii. B. ca orice ştiinţă are principiile sale. Cele mai importante sunt principiul *biosferocentrist*, *coevolutiv* şi *moralităţii.* Principiul diversităţii biologice poate fi aplicat şi la sistemele politice cu pluralismul lor (diversitatea politică). Datorită acestora B. va contribui la protejarea biosferei, biodiversităţii, a tot ce e viu şi la supravieţuirea nu numai a biosferei, ci şi a omenirii. B. are scopul de a crea o societate care maximal ar corespunde cerinţelor şi posibilităţilor omului ca fiinţă biopsihosocială. Ea reiese din aceea că orice formă de viaţă este o valoare în sine. În aceasta B. se ajustează cu *bioetica.* B. şi bioetica trebuie să schimbe mentalitatea oamenilor (conştiinţa politică şi morală), iar aceasta va duce la schimbarea paradigmei activităţii şi convieţuirii lor.

BIOSFERĂ (gr. *bios* – viaţă şi *sphaira* – sferă, domeniu) – domeniul vieţii active, care cuprinde în sine partea inferioară a atmosferei, hidrosfera şi partea superioară a litosferei. B. e un sistem dinamic integru alcătuit din organismele vii şi mediul lor de trai, care sunt legate organic şi interacţionează reciproc. Noţiunea de B. a fost formulată de geologul austriac E.Suess în anul 1875. Savantul biogeochimic V.I.Vernadski în anul 1926 a elaborat învăţătura despre B. ca despre un înveliş activ al Pământului, care s-a format concomitent pe toată suprafaţa planetei, unde au existat condiţii favorabile pentru viaţă şi în care activitatea tuturor organismelor (inclusiv şi a omului) se manifestă ca un factor geologic şi fizico-chimic specific de o importanţă şi proporţii planetare. B. se schimbă sub influenţa activităţii omului, mai ales în condiţiile progresului tehnico-ştiinţific, iar astăzi a compiuterizării şi informatizării sociumului. Apare necesitatea transformării B. într-o stare calitativ nouă numită "*noosferă*".

BIOTEHNOLOGIE – studierea proceselor biologice fundamentale şi folosirea lor în scopuri practice şi industriale, în crearea noilor tehnologii. Încă din antichitate oamenii foloseau diferite microorganisme pentru producerea pîinii, băuturilor alcoolice, brînzei. Datorită PTŞ, realizărilor în genetică şi succeselor în ingineria genetică se dezvoltă noi B. ce propun producerea controlată a unor fiinţe noi in vitro în interesul umanităţii. Ele pot fi rezultatul manipulărilor la nivelul molecular, genic ori celular. B. contemporane vor revoluţiona industria, medicina, agricultura, alimentaţia ş.a.

BIROCRAŢIE (fr. *bureau* – birou, cancelarie şi gr. *kratos* – putere, forţă, stat) – formă specifică de organizare a societăţii. Esenţa constă în formarea unui strat privilegiat de funcţionări ce efectuează puterea în organizaţie, care se ridică deasupra maselor populare şi sunt rupţi de ele. B. este crearea unui sistem impersonal de administrare, cînd "nimeni nu răspunde de nimic", în ruperea puterii executive de cea legislativă şi de voinţa şi hotărîrile majorităţii membrilor organizaţiei sau a societăţii în întregime. B. poate fi conceput ca crearea unui sistem de dependenţă funcţională, ce duce la dominaţia formei asupra conţinutului, în subordonarea regulilor şi sarcinilor de funcţionare a organizaţiei scopurilor menţinerii şi consolidării poziţiilor verigii ei conducătoare. Formele şi metodele de luptă cu B. depind de condiţiile social-economice şi politice concrete. Odată cu *informatizarea* relaţiilor administrative, spirituale ş.a.m.d., cu crearea societăţii informaţionale va fi posibilă dezrădăcinarea fenomenelor birocratice, care frînează progresul omenirii.

BIT (eng. *bit* de la abreviaţiunea "binary digit") – unitate de măsură a informaţiei în sistemul de numeraţie binar, presupunînd două evenimente cu probabilităţi egale de realizare. Se exprimă prin combinaţia cifrelor 0 şi 1.

BÎRLIBA CONSTANTIN M. (1917-1994) – d.ş.psihol. şi d.h.ş.f., profesor universitar, specialist în problemele educaţiei tineretului. Absolveşte şcoala polivalentă (1940) şi doctorantura la Institutul de Psihologie a AŞ din URSS (1963). Activează ca profesor în şcoală, din 1963 – şef al Cabinetului metodic a Ministerului Învăţămîntului, din 1964 – la catedra de filosofie a USM ca lector superior, conferenţiar, profesor universitar. Teza de doctor în psihologie "Analiza psihologică a formării acurateţei la elevii din clasele primare" (1964), teza de doctor habilitat în filosofie "Formarea culturii de gîndire şi a conştiinţei etice" (1989). A publicat multe articole ştiinţifice în revista «Вопросы психологии», este autor al manualului de logică şi al monografiei "Morala: esenţe şi noţiuni".

BLAGA LUCIAN (1895-1961) – scriitor şi filosof român. Sub influenţa filosofiei lui *Hegel* şi a operelor lui *Nietzsche* şi *Bergson* B. a elaborat sistemul său filosofic în patru trilogii: Trilogia cunoaşterii, Trilogia culturii, Trilogia valorilor, Trilogia cosmologică. Problema principală în filosofia lui B. este problema *existenţei* omului în Univers. La baza lumii B. pune un "produs mistic-filosofic" al imaginaţiei omului, numit Mare Anonim, pe care-l înzestrează cu calităţi divine şi demonice. B. remarcă la om două moduri de existenţă: primul, care constituie baza vieţii umane şi care îl apropie pe om de animale, e existenţa lui în lume şi tendinţa de a se autopăstra. Al doilea mod de existenţă, diferit de cel al animalelor, care îl transformă din "preom" în "om deplin", e existenţa omului în arealul misterului, încercarea lui de a înţelege acest mister, necătînd la acele "cenzuri transcendente", pe care le impune Marele Anonim. Mijloacele, prin care omul aspiră să cîştige o viaţă mai superioară decît cea a animalului, demnă de mîndrie şi satisfacţie sufletească, după B., sunt miturile, viziunile religioase, concepţiile metafizice, teoriile ştiinţifice, operele de artă şi de civilizaţie. În opera sa "Experimentul şi spiritul matematic" (editată postum, 1969) B. a evidenţiat în dezvoltarea ştiinţelor exacte trei etape: aristotelică, galileo-newtoniană şi einsteiniană, făcîndu-le şi o analiză filosofică.

Op.pr.: "Trilogia valorilor"; "Filosofia stilului"; "Fenomenul originar"; "Despre conştiinţa filosofică"; "Eonul dogmatic", "Trilogia culturii"; "Religie şi spirit"; "Trilogia cosmologică".

BOALĂ – noţiune bioetico-medicală ce reflectă tulburarea activităţii vitale normale a organismului în urma acţiunii dăunătoare a factorilor interni sau externi şi care duce la scăderea adaptabilităţii organismului, capacităţii de muncă şi a activităţii vitale. Filosofia şi bioetica abordează această noţiune din mai multe considerente. Importantă este problema naturii bolii ca componentă a vieţii omului şi rolul ei în existenţa lui. Altă problemă se referă la definiţia bolii ca noţiune ştiinţifică. În medicină predomină înţelegerea biologică a bolii (ca tulburare, dereglare, deviere de la normă ş.a.). De aceea teoreticienii consideră, că definiţia bolii nu poate fi dată de pe poziţiile numai factorului biologic, trebuie de avut în vedere şi aspectul sociologic, psihofiziologic şi clinic. Deasemenea se cere o abordare sistemică avînd în vedere corelaţia dialectică a *biologicului* şi *socialului.* Bioetica abordează aspectul valoric referitor la reabilitarea fizică, psihică şi socială a omului bolnav.

BODIN JAN (1530-1596) – politolog, sociolog şi jurist francez. B. afirmă, că societatea ca o sumă de uniuni, bazate pe rubedenie de sînge şi gospodărire în comun, s-a forat sub influenţa mediului natural. După B. natura se mişcă într-un cerc, pe cînd societatea se dezvoltă progresiv. El a fost adeptul monarhiei, limitată de legi, recunoştea dreptul poporului de a-l ucide pe tiran. La temelia diferitor răscoale politice, conform lui B. se află inegalitatea averii.

BOETHIUS, Anicius Manlius Severinus (c.480-524) – filosof, teolog, poet şi om de stat roman. A fost un reprezentant formal al *neoplatonismului*. În cele mai originale tratate ale sale sunt lucrări de matematică, logică, muzică şi teologie. E de apreciat aplicarea logicii clasice la revelaţia creştină. A fost influenţat de operele platonice, aristotelice şi *stoice*, ale căror idei a încercat să le îmbine cu principiile *creştinismului.* Căuta să vadă în *credinţă* şi în raţiune două mijloace distincte prin care să poată da o explicaţie valabilă a Universului. B. a fost un distins traducător ale operelor lui *Aristotel,* mai ales lucrările de logică ("Analiticile prime",

"Analiticile secunde", "Topica" şi "Respingerile sofistice"). A mai tradus şi comentat "Întroducerea la categoriile lui Aristotel" de *Porphyrios* devenită ulterior text standard în învăţămîntul medieval de logică. Principala sa operă "Mîngîierile filosofiei" a fost cea mai populară carte după Biblie timp de un mileniu în Europa Apuseană. Întreaga sa creaţie constituie pentru filosofia medievală un suport metodologic şi vocabular. Joacă un rol important în transmiterea către Evul Mediu a filosofiei antice pentru care este apreciat ca "ultimul roman şi primul scolastic".

Op.pr.: "Mîngîierile filosofiei"; "Comentariu la Porphyrios"; "Contra lui Eutihie şi Nestorius" ş.a.

BOEHME JACOB (1575-1624) – filosof german, panteist, care susţine că *natura* şi *Dumnezeu* formează un tot întreg. Lumea în genere şi fiecare obiect în parte, conform lui B., au o natură contradictorie, care este izvorul dezvoltării lor. În operele lui B. observaţiile profunde asupra naturii se îmbină cu miturile biblice, iar caracterul contradictoriu al lucrurilor şi-a găsit o exprimare originală atît prin imagini poetice literare cît şi prin simboluri astrologice, alchimice, cabalistice şi creştine.

Op. pr.: "Aurora sau luceafărul de dimineaţă".

BOLTZMANN, LUDWIG (1844-1906), fizician şi matematician austriac. Prin metode statistice a fundamentat teoria cinetică a gazelor şi principiul al doilea al termodinamicii.

BOOLE GEORGE (1815-1864) – matematician şi logician englez, întemeietorul logicii matematice, care mai tîrziu a obţinut denumirea de algebra logicii. Cercetările lui B. în domeniul logicii au fost determinate de analogia dintre algebră şi logică, descoperită de savant.

Op.pr.: "Analiza matematică a logicii"; "Cercetare asupra legilor gîndirii".

BRAHMANISM (din fr.) – sistem religios din India antică întemeiat pe *Vede*, format în sec. 6-5 î.e.n. Brahma era zeul suprem. Această religie consideră că lumea are un caracter iluzoriu, singura realitate fiind substanţa impersonală, acorporală a universului (brahman), în care lumea se revarsă periodic prin reîncarnări pînă la eliberarea sufletului, scutit de alte reîncarnări. Doctrina *morală* a brahmanismului, care prevedea răsplată postumă după felul cum fiecare şi-a îndeplinit în viaţă datoria, stă la baza regimului castelor. Principalele virtuţi se considerau: supunerea neclintită brahmanilor, divinizarea puterii împărăteşti, îndeplinirea ritualurilor prescrise varnei proprii. Acestea creează o carmă benefică şi duce la o reîncarnare reuşită, iar în ultimă instanţă – la contopirea cu absolutul suprem – Dumnezeul – Creator-Brahma, deoarece toate fiinţele vii sunt părţi componente ale Lui.

BRUNO GIORDANO (1548-1600) – filosof italian din epoca *Renaşterii*, oponent a filosofiei scolastice. Pentru ideile contrare concepţiei teologice despre lume a fost ars pe rug. Filosofia lui B. purta un caracter *panteist.* Universul este unic, alcătuit dintr-un număr infinit de lumi. Spre deosebire de *Kopernik*, Bruno afirmă că Soarele nu este centrul absolut al Universului şi că în genere nu există un astfel de centru. Soarele e centrul relativ al sistemului nostru planetar. B. împărtăşea poziţiile *hilozoismului*. El susţinea că natura în ansamblu este însufleţită şi alte lumi în univers sunt populate. Lui B. îi aparţine ideea despre omogenitatea fizică a tuturor lumilor, care sunt alcătuite din cinci elemente – pămînt, apă, aer, foc şi eter ca element de legătură. Omul în opinia lui B. e o parte

inalienabilă a naturii, un *microcosm*. În procesul cunoaşterii, ca şi N.Cusanus, B. evidenţia trei etape: sensibilitatea, intelectul şi raţiunea. Dar el contrapunea sensibilitatea raţiunii, afirmînd că orizontul sensibilităţii e extrem de limitat, nu e capabil să conceapă infinitul. B. mergea mai departe decît *Cusanus* în înţelegerea dialectică a coincidenţei contrariilor. Dacă Cusanus aducea exemple de coincidenţă a contrariilor aproape exclusiv din matematică, atunci Bruno le găseşte în toate domeniile naturii şi activităţii umane.

Op.pr.: "Expulzarea prostiei triumfătoare"; "Despre cauză, principiu şi unitate"; "Despre infinit, univers şi lume".

BUCKLE HENRI THOMAS (1821-1862) – istoric şi sociolog – pozitivist englez, reprezentant al *determinismului* geografic. B. considera că *societatea* ca şi natura se dezvoltă după propriile sale legi, care sunt mai complexe şi multilaterale. B. supraaprecia importanţa condiţiilor geografice, a factorilor naturali în dezvoltarea progresivă a societăţii. Însă el nu nega şi importanţa activităţii, energiei omului, pe care o considera nemărginită în comparaţie cu caracterul mărginit al resurselor naturale. Fiind reprezentant al *pozitivismului* B. ca şi *Comte* atribuia progresului intelectual şi cunoştinţelor practice rolul principal în dezvoltarea ascendentă a societăţii. Concomitent el nega posibilitatea progresului moral şi susţinea ideea egalităţii naturale a oamenilor.

Op.pr.: "Istoria civilizaţiei în Anglia".

BUDISM (*Buddha* din sanscrită – iluminat) – religie apărută în India în sec. 6-5 î.e.n., a cărei întemeiere este atribuită lui Buddha, fiinţa care suprimînd toate dorinţele se ridică la cunoaşterea perfectă a *adevărului* şi se eliberează de orice acţiune în privinţa atingerii scopului ultim al existenţei – *nirvana*. Acest nume se atribuie întemeietorului tradiţional al budismului, Siddhartha Gautama, înţelept al tribului Sakya (Sakya Muni) după ce a ajuns la "iluminare". Şi-a predicat doctrina la Benares şi în Sud-Estul Indiei. B. a apărut ca formă de protest împotriva religiei brahmane, contra complicatelor ritualuri ale cultului zeilor şi sacrificărilor. El căuta izbăvirea de suferinţe doar în perfecţiunea morală. În sec. 3-1 î.e.n. ideea lui Buddha cu privire la izbăvire a căpătat o tratare filosofică în doctrina despre lume şi despre personalitatea umană sub formă de şuvoi de elemente ale materiei şi conştiinţei – dharme. Eliberarea poate fi obţinută prin înnăbuşirea "neliniştii" dharmelor. În primele secole ale e.n. începe cultul lui Buddha zeificat. Această religie presupune egalitatea oamenilor în faţa suferinţei şi dreptul tuturora de a curma suferinţa şi de a ajunge la nirvana, prin efort propriu. A evoluat în trei mari direcţii: hinayana sau "micul vehicul", fidel învăţăturii lui Buddha; mahayana sau "marele vehicul"; vajrayana sau "vehiculul tantric. E una din cele trei mari religii a lumii. Răspîndită în China, Japonia, SriLanka, Coreea, Mongolia, Thailanda, Vietnam.

BULGACOV SERGHEI NICOLAEVICI (1871-1944) – filosof, economist şi teolog rus. Concepţia filosofică a lui B. a evoluat de la critica narodnicismului de pe poziţiile "marxismului legal" la critica materialismului istoric şi teoriei marxiste a progresului şi s-a încheiat cu trecerea pe poziţiile filosofiei mistico-religioase. Ideea principală a filosofiei lui B. a fost ideea întruchipării lui *Dumnezeu*. Dumnezeu şi lumea creată de el sunt legate intern şi se manifestă în Sofia (înţelepciunea Dumnezeiască). Sofia există şi în om, în lume, de aceea ei sunt legaţi de Dumnezeu. Conform concepţiei lui B. *cultura* şi întregul ansamblu de *relaţii sociale* trebuie să fie restructurate şi apreciate de pe poziţiile religiei, iar filosofia, ştiinţa şi religia trebuiesc unite între ele şi subordonate credinţei. B. a scris un şir

de eseuri estetice şi opere istorico-filosofice despre gînditorii ruşi şi străini.
Op.pr.: "Filosofia gospodăririi", "Probleme de bază ale teoriei progresului", "Lumină neserală", "Despre omenire dumnezeiască", "Filosofia numelui".

BULGARU MARIA (n. 1949) – d.h.ş.f., profesor universitar. A absolvit Facultatea de Filosofie a Universităţii de Stat "M.V.Lomonosov" din Moscova (1974). Din 1977 deţine diverse funcţii în cadrul USM – asistent, lector superior, conferenţiar, şef al Catedrei de Sociologie şi Asistenţă Socială. Teza de doctor "Idei sociologice şi filosofice în operele iluminiştilor moldoveni din prima jumătate a sec. XIX"(1978), teza de doctor habilitat "Gîndirea iluministă în Moldova (sec. XVIII – XIX)" (1995).Domeniile intereselor ştiinţifice ale B.M. sunt: Istoria filosofiei universale; Metodologia cercetării gîndirii filosofice naţionale; Probleme fundamentale ale sociologiei şi asistenţei sociale. Este autoarea a circa 80 de lucrărişi articole în domeniul filosofiei, sociologiei, demografiei şi asistenţei sociale.
Op.pr.: "Gheorghe Asachi"; "De la iluminismul moderat la democratismul revoluţionar"; "Iluminismul: societatea şi statul"; "Concepte fundamentale ale asistenţei sociale"; "Copiii străzii din oraşul Chişinău"; "Gîndirea iluministă în Moldova: opinii şi realităţi"; "Metode şi tehnici în asistenţa socială".

BUN SIMŢ – totalitatea de idei, păreri, deprinderi despre lume şi om, care se formează spontan, sub influenţa vieţii practice de zi cu zi a oamenilor, orientîndu-le în activitatea lor practică şi de comportare morală. În filosofie noţiunea B.s. se foloseşte în opoziţie cu cunoştinţele abstracte, rupte de la viaţa practică. Odată cu progresul tehnico-ştiinţific, cu apropierea teoriei ştiinţifice de practica socială se schimbă şi parametrii B.s. care se apropie tot mai mult de cunoaşterea ştiinţifică. În morală B.s. se identifică cu înţelepciunea morală practică care se formează la om în procesul vieţii cotidiene şi-i permite să se orienteze în diverse situaţii, să deosebească binele de rău, dreptul de nedrept şi să găsească măsura corectă a comportării. B.s. coincide cu modestia, delicateţea şi liniştea sufletească.

BUNURI – categorie filosofică pentru desemnarea valorilor pozitive a capacităţii diverselor lucruri şi fenomene naturale şi sociale, materiale şi spirituale de a satisface necesităţile oamenilor, de a le fi de folos şi a le aduce fericire. Corespunzător se deosebesc B. naturale şi B. sociale; B. materiale şi B. spirituale. Termenul B. poartă un caracter relativ, concret-istoric.

BYTE – unitate de măsură a informaţiei în computere egală în vector binar cu opt componente. Utilizatorii de informaţie folosesc unităţi mai mari – Kilo – , Mega – şi Gigabyte.

C

CABANIS PIER JAN GEORGES (1757-1808) – filosof materialist, medic, om politic francez. Dezvoltă *senzualismul* cu o înclinaţie în *materialismul vulgar*. Recunoştea existenţa lumii obiective, afirma primordialitatea naturii, a omului în comparaţie cu morală, conştiinţa ca factor secund, derivat. Considera că conştiinţa, gîndirea sunt procese fiziologice, că creierul produce gîndirea, cum ficatul produce fierea. Înalt aprecia fiziologia şi medicina, considera că cunoştinţele medicale pot schimba moralitatea omului, perfecţiona societatea.

Concepţiile filosofice a lui C. au contribuit la dezvoltarea fiziologiei şi medicinei.
Op.pr.: ”Raporturile dintre natura fizică şi cea morală a omului”.

CALCUL LOGIC – ansamblu de reguli şi operaţii logice cu ajutorul căror se rezolvă anumite probleme. *Logica formală* foloseşte diferite simboluri pentru termeni, cuvinte de legătură, operaţii logice ş.a., care înlocuiesc obiectele şi procesele concrete. Noi putem opera cu aceste simboluri fără a ţine cont de conţinutul lor. C.l., care este realizarea operaţiilor logice, considerabil măreşte posibilitatea raţiunii umane. Se foloseşte pentru deducerea unor concluzii, demonstrarea şi dezminţirea judecăţilor, exprimarea formelor logice ş.a. C. l. este o analiză strictă a actului demonstrativ şi are loc pe baza anumitor reguli.

CALCULUL ENUNŢURILOR – algoritm care formalizează enunţuri. C.e. se ocupă cu stabilirea veridicităţii ori falsităţii enunţurilor compuse pe baza analizei enunţurilor simple. Pentru redarea enunţurilor simple se folosesc literele A, B, C ..., iar pentru cuvintele de legătură – diferite semne, care se numesc negaţia, conjuncţia, disjuncţia, implicaţia, echivalenţa ş.a. Folosind anumite reguli stricte, C.e. ne arată că veridicitatea enunţurilor compuse depinde de veridicitatea ori falsitatea enunţurilor simple.

CALITATE ŞI CANTITATE – categorii filosofice care reflectă anumite laturi a realităţii obiective. Cal. este totalitatea stabilă de însuşiri, trăsături, elemente a obiectului, care-l caracterizează ca ceva specific, ca atare, ce ne dă posibilitatea de al deosebi de alte obiecte. Cal. este o determinantă internă care coincide cu obiectul. Obiectul există ca atare atît timp, cît există cal. lui ca determinantă stabilă. Dacă se schimbă cal. – se schimbă şi obiectul. Cal. se manifestă prin o mulţime de însuşiri, dar nu se reduce la ele. *Însuşirea* este reflectarea unor trăsături ori laturi a obiectului, pe cînd cal. este o caracteristică integrală, relativ stabilă a obiectului. Can. este caracteristică obiectelor şi fenomenelor după gradul lor de dezvoltare ori intensivitatea manifestării însuşirilor lor, ce se exprimă prin mărime şi număr. Can. este determinanta externă, indiferentă către obiect. Ea poate să devieze într-un diapazon foarte larg, iar obiectul rămîne ca atare, nu se schimbă. Cal. reflectă relaţiile de identitate şi deosebire, iar can. – relaţiile de egalitate şi inegalitate. C. şi c. au o utilizare foarte largă – ca trepte ale dezvoltării realităţii obiective, ca puncte nodale în procesul cunoaşterii şi momente în dezvoltarea gîndirii.

CALITĂŢI MORALE – trăsături ale caracterului, însoţite de anumite orientări ale activităţii, dirijate şi reglementate de conştiinţa personalităţii, perceperea şi înţelegerea situaţiilor reale. C. m. se manifestă nu numai ca trăsături ale conştiinţei, dar şi ca particularitate tipică a comportamentului. Ele caracterizează corelaţia conştiinţei şi comportamentului, subiectului şi obiectului, manifestîndu-se prin stabilitate în activitate, comunicare şi formîndu-se ca trăsături ale caracterului. În C. m. se acumulează şi consolidează aceea ce-i determinat de factorii sociali şi aceea ce constituie rezultatul individualităţii, particularităţilor mediului concret. Experienţa morală căpătată, ulterior joacă rol de prismă specifică prin care se realizează percepţia lumii înconjurătoare. Omul care a asimilat anumite noţiuni tinde de a compara cu ele tot ce nimereşte în sfera atenţiei sale. Omului îi este caracteristic de a “cerne” prin conştiinţa personală impresiile noi, selectînd din ele acele care armonizează cu reprezentările despre viaţă de acum constituite. Formarea personalităţii umane este un proces de interacţiune permanentă a individului şi mediului, proces de asimilare a experienţei sociale, de transformare a ei în experienţa personală,

structurarea şi restructurarea experienţei individuale. C. m. ale personalităţii sunt forme de consolidare a acestei experienţe şi în acelaşi timp reprezintă relaţii stabile ale personalităţii cu mediul ambiant. Cele mai universale calităţi morale ale personalităţii sunt colectivitatea şi umanitatea, bunătatea, amabilitatea, prietenia, simplitatea, modestia, sinceritatea etc. Omul devine fiinţă morală întrucît el este gata să accepte cerinţele morale sociale drept reguli admisibile pentru comportamentul său întruchipate în obiceiuri, tradiţii, norme. Totodată el este capabil de a percepe aprecierile morale din partea opiniei publice, a lua în seamă "vocea" conştiinţei, de a se conduce de sentimentul datoriei, de a avea grijă de binele comun, de a fi uman în comunicare cu alţii. Lipsa acestor calităţi necesare pentru viaţa normală se numeşte *individualism.*

CALITĂŢI PRIMARE ŞI SECUNDARE – noţiuni formulate de către *J.Locke* pentru evidenţierea însuşirilor obiectelor după criteriul obiectivităţii. Aceste idei nu chiar atît de clar formulate se întîlnesc şi la *Democrit, Galilei, Descartes, Hobbes.* C. p. sunt însuşiri inseparabile a corpurilor ce pot fi socotite obiective – întinderea, forma, mişcarea, impenetrabilitatea. C. s. sunt trăsături care produc în noi senzaţii şi pot fi interpretate ca subiective – culoarea, gustul, mirosul, sunetul. Dacă Locke socotea secundare, subiective numai unele calităţi, atunci *Berkeley* afirma că toate însuşirile obiectelor şi fenomenelor sunt secundare, subiective.

CALVIN JEAN (1509-1564) – teolog şi jurist francez, promotorul *reformei* catolicismului. În centru concepţiei lui C. stă ideea despre predestinaţia divină. Sistematizează ideile lui *Luther M*. şi altor reformatori şi întemeiază o variantă a protestantismului – calvinismul. Libertatea conştiinţei şi tălmăcirii Bibliei o înţelegea ca libertate de catolicism. Pentru C. era caracteristic intoleranţa religioasă faţă de adversarii doctrinei sale şi ştiinţă. Din ordinul lui a fost ars pe rug savantul M. Servet.

Op.pr.: "Principiile creştine".

CAMPANELLA TOMMASO (1568-1639) – filosof, poet, om politic italian, călugăr dominican. Exprimă idealul comunist-egalitarist şi descrie o societate, în care se abrogă familia, proprietatea privată, copii sunt educaţi de stat, toţi sunt obligaţi să muncească, ştiinţa joacă rolul dominant ş.a. Argumentează necesitatea cunoaşterii nemijlocite a naturii, dezvoltă ideea despre "dubla" revelaţie (a naturii şi cărţilor sfinte). Pentru aceste idei el a fost persecutat de inchiziţie. În întregime concepţia lui C. prezintă o împletire de idei naturfilosofice, social-politice, astrologice şi mistice.

Op.pr.: "Filosofia demonstrată prin simţuri", "Cetatea soarelui".

CAMUS ALBERT (1913-1960) – filosof *existenţialist*, prozator, dramaturg francez. A primit Premiul Nobel pentru literatură (1957). Concepţia lui C. sa format sub influenţa lui *Kierkegaard, Nietzsche, Husserl, Dostoevsk*i şi existenţialiştilor germani şi se referă la sensul *existenţei* umane. El analizează omul contemporan, inclus în societatea *birocratică*, plină de contradicţii şi nedreptate, care chinuitor îşi caută sensul existenţei sale. C. conchide, că *omul* în lumea asta se simte străin, iar existenţa lui este absurdă. Ultima abordează aşa probleme ca posibilitatea (sau necesitatea) sinuciderii şi atotpermisului moral. Numai în faţa morţii omul se simte liber şi fericit. Dar C. neagă filosofia suicidului deoarece asta nu-i revoltă, ci supuşenie soartei. El se străduie să găsească răspuns la următoarele întrebări: Cum omul poate fi şi rămîne om? Ce trebuie să facă el pentru a

instaura echitatea şi dreptatea, pentru a găsi adevărul, pentru a insufla speranţă oamenilor în triumful binelui şi frumosului? C. a vrut să elaboreze un *umanism* nou, care ar uni oamenii şi le-ar aduce libertate. *Umanismul* lui este orientat spre al face pe om fericit, conştient şi liber de orice iluzii şi superstiţii politice şi ideologice. *Frumosul* şi *libertatea,* contribuind la perfecţionarea spirituală, morală şi intelectuală a oamenilor poate să-i scoată din impas şi să restabilească echitatea socială.

Op.pr.: "Străinul", "Moarte fericită", "Mitul despre Sisif", "Ciuma", "Caligula", "Omul revoltat", "Căderea".

CANTEMIR DIMITRIE (1673-1723) – filosof, scriitor, om de cultură şi politic de formaţie enciclopedică, reprezentant al umanismul românesc din sec. 17-18. În 1714 a fost ales membru al Academiei din Berlin. A desfăşurat o largă activitate ştiinţifică în diferite domenii (logică, filosofie, etică, literatură, istorie, politică, geografie, orientalistică, muzică ş.a.). Concepţia lui C. despre lume s-a format sub influenţa *teologiei* ortodoxe, filosofiei *stoicismului* şi *scolasticii* medievale. A încercat să elaboreze o doctrină amplă ce ar cuprinde fizica, metafizica şi etica. C. a fost primul savant care a formulat o terminologie filosofică română. La baza lumii, după părerea lui, stau patru elemente – apa, aerul, focul, pământul. Obiectele şi fenomenele sunt combinaţia atomilor şi celor patru elemente. *Materia* a fost "insuflată" supranatural de *Dumnezeu,* dar mai departe ea se dezvoltă după legile sale proprii. Analizează noţiunile filosofice de *timp, spaţiu, mişcare, necesitate* ş.a. Fenomenele şi obiectele sunt cauzal determinate. În *teoria cunoaşterii* afirma unitatea senzorialului şi raţionalului, rolul experienţei şi practicii în dezvoltarea ştiinţei. Recunoştea teoria *adevărului dublu* – că există adevăruri a credinţei şi ştiinţei, pleda pentru separarea ştiinţei, filosofiei de teologie. Interpretează *omul* ca unitate a trupului şi sufletului, el se deosebeşte de alte fiinţe din natură prin spiritualitatea sa. Explică fenomenele sociale în conformitate cu anumite legi. La baza dezvoltării societăţii pune factorii interni, materiali. Afirmă caracterul ciclic al dezvoltării, că toate ţările trec anumite etape – apariţia, maturizarea şi pieirea, după dispariţia unor ţări ori imperii – apar altele. *Progresul* societăţii depinde de cultură, morală. Operele lui C. au contribuit la extinderea umanismului.

Op.pr.: "Imaginea de nedescris a ştiinţei sacrosancte", "Divanul, sau gîlceava înţeleptului cu lumea", "Interpretarea naturală a monarhiilor", "Istoria imperiului Otoman", "Descrierea Moldovei", "Sistemul religiei mahomedane" ş.a.

CAPITALISM – orînduire socială ori *formaţiune social-economică* bazată pe proprietatea privată asupra mijloacelor de producţie, pe spiritul de întreprinzător şi relaţiile de piaţă. Relaţiile capitaliste se consolidează definitiv în Europa Occidentală către începutul sec. 19. *K.Marx* analizînd modul de producţie capitalist a ajuns la concluzia că C. se bazează pe exploatarea muncitorilor salariaţi, pe obţinerea şi folosirea plusvalorii.

CARACTER – ansamblu de trăsături psihice stabile a *personalităţii* ce determină comportamentul, atitudinea lui faţa de alţi oameni şi sine însăşi. Conţinutul caracterului se manifestă în diferite relaţii şi acţiuni. În dependenţă de acestea deosebim personalităţi cu C. activ şi pasiv, comunicabil şi necomunicabil, puternic şi slab. Cunoaşterea C. ne permite de a aprecia individul dat şi pronostica comportamentul lui.

CARNAP RUDOLF (1891-1970) – filosof şi logician austriac, unul dintre întemeietorii *pozitivismului* logic şi conducătorul *cercului vienez.* Bazîndu-se pe ideile lui *Wittgenstein* a

formulat un model *neopozitivist* a cunoştinţelor ştiinţifice. La baza lor se găsesc propoziţiile protocolare, care sunt absolut veridice şi exprimă retrăirile subiective a individului, ele descriu direct experienţa sau fenomenele date. Expresiile şi raţionamentele trebuie să fie reduse la propoziţii protocolare, iar ultimele trebuie verificate cu datele experienţei pure. După părerea lui C. filosofia tradiţională este lipsită de sens, iar unica funcţie a ei este analiza logică a limbajului ştiinţei şi curăţirea ei de expresii fără sens. C. a abordat un şir de probleme logice ce se referă la teoria deducţiei, sintaxei şi semanticii logice, teoria şi construcţia limbajelor artificiale.

Op.pr.: "Structura logică a lumii", "Sintaxa logică a limbajului", "Fundamentele logice ale unităţii ştiinţei", "Introducere în semantică", "Semnificaţie şi necesitate", ş.a.

CARNEADE DIN CIRENE (214-129 î.Hr.) – filosof grec, şeful noii academii platonice. Dezvoltă mai departe filosofia sceptică în care argumentează imposibilitatea cunoaşterii veridice şi lipsa criteriului adevărului. Orice cunoaştere se poate reduce cel mult la o oarecare afirmaţie probabilă. C. sa manifestat cu o critică a concepţiilor stoicilor şi altor şcoli eline.

CARTEZIANISM (de la *Cartesius* – numele latinizat a lui Descartes) – teoria filosofică a lui *Descartes* şi a adepţilor săi, ce se caracterizează prin *raţionalism, mecanicism* şi *dualism*. Linia idealistă a fost prezentată de La Forge (medic), G.Cordemoy, N. Malebranche ş.a. Linia materialistă a fost dezvoltată de A. Le Roy, La Mettrie, Cabanis ş.a., care este o punte de la Descartes şi Spinoza la materialiştii francezi a sec. XVIII.

CASSIRER ERNST (1874-1945) – filosof german *neocantian*, unul din cei mai de vază reprezentanţi a *Şcolii de la Marburg*. El dezvoltă mai departe criticismul sistemului kantian, metoda transcendentală, care este orientată nu asupra obiectelor, realităţii, ci asupra relaţiilor şi legăturilor acestora. Noi cunoaştem nu realitatea obiectivă, dar acele forme cu ajutorul căror conştiinţa exprimă această realitate. *Cunoaşterea* este o formă a gîndirii simbolice. C. foloseşte teoria neokantiană nu numai la cunoaştere, ci şi la analiza limbajului, mitului, religiei, artei şi ştiinţei, culturii în genere. Concepţia filosofică a lui C. evoluează de la filosofie ca teorie speculativă la filosofia ştiinţei şi culturii, iar de la ele la *antropologia filosofică. Omul,* după părerea lui C., trăieşte într-un univers simbolic, laturile căruia sunt limbajul, mitul, arta, religia ş.a. *Simbolul* este modificarea formelor apriori kantiene. Filosofia trebuie să se ocupe cu regulile funcţionalismului simbolic.

Op. pr.: "Problema cunoaşterii în filosofia şi ştiinţa timpului modern", "Filosofia formelor simbolice", "Cunoaştere şi realitate", "Viaţa şi învăţătura lui Kant".

CATASTROFISMELOR TEORIA – concepţie formulată de G.Cuvier (1769-1832) conform căreia apariţia unor specii de animale şi dispariţia altor în trecutul geologic al Pămîntului este legată de diferite cataclisme şi catastrofe. Concepţie metafizică asemănătoare dezvoltă la începutul secolului XX savantul belgian Gugo de Fris – apariţia speciilor de animale şi plante se datorează unor mutaţii neaşteptate, cu caracter brusc.

CATEGORIE – noţiunea cea mai abstractă şi universală, care exprimă condiţiile generale ale existenţei. Datorită categoriilor filosofice noi cunoaştem relaţiile şi legăturile dintre obiecte, esenţa lor. Fenomenele şi obiectele ne apar nouă nu ca un haos, ci în formă de legitate şi necesitate. Deosebim categorii particular-ştiinţifice, general-ştiinţifice şi filosofice.

Categoriile particular-ştiinţifice se folosesc într-o ştiinţă, reflectă trăsăturile, particularităţile şi legităţile acestei ştiinţe (ex. – element chimic, valenţă, reacţie, forţă, energie, boală, sănătate ş.a.). Categoriile general-ştiinţifice prezintă noţiuni generale ce se întîlnesc şi sunt obiectul mai multor ştiinţe (informaţie, algoritm, structură ş.a.). Pe baza noţiunilor ştiinţifice apar categoriile filosofice, care se folosesc în toate ştiinţele şi se găsesc într-o anumită corelaţie cu categoriile particular-ştiinţifice şi general-ştiinţifice. Categoriile filosofice se referă la toate fenomenele realităţii, reflectă existenţa şi în acelaşi timp sunt trepte în dezvoltarea cunoaşterii, gîndirii. Cu alte cuvinte ele îndeplinesc funcţia ontologică, gnoseologică, metodologică, axiologică ş.a.

CATEGORIILE DE BAZĂ ALE ETICII MEDICALE – noţiuni ale eticii profesionale în medicină. Ca şi alte domenii ale eticii, inclusiv diversele variante ale eticii profesionale, etica medicală dispune de categoriile sale specifice. Cele mai reprezentative sunt: "autoritatea profesională a medicului", "încrederea pacientului", "erorile medicale", "taina profesională (medicală)".

CATOLICISM (*romano* – catolicism, creştinismul occidental de rit latin) (din gr. *katholikos* – universal) – varietate (confesiune) creştină al cărei sistem doctrinar exprimă teologia latină şi tradiţia Bisericii romane cristalizate în forma sa clasică în perioada Contra-reformei prin folosirea metodei scolastice *tomiste*. C. se deosebeşte atît de *Ortodoxie*, de tradiţia teologică a Bisericii răsăritene, de care s-a separat în 1054, cît şi de *Protestantism,* (doctrina bisericilor ieşite din Reformă în sec. XVI) prin cîteva elemente principale: metoda tomistă, care aplică credinţei logica lui Aristotel şi impune teologiei concepte filosofice particulare: ("transsubstanţiere"); sinteza tridentină, care introduce în dogma problematica medievală teoria satisfacţiei aplicată dogmei răscumpărării; primatul papei şi infailibilitatea lui în materie de dogmă şi de morală; Filioque; existenţa purgatoriului; marianismul; celibatul clerului ş.a

CAUZALITATE (din lat. *causa* – cauză, pricină) – categorie filosofică pentru a arată legătura genetică necesară dintre fenomene. Ea constă în faptul că în cadrul acestei legături una este numită *cauză* şi se află în interdependenţă de alta, numită *efect* (vezi şi *Cauză şi efect*). C. reprezintă doar una dintre formele legăturii universale a fenomenelor. La cele mai importante tipuri de legături se referă legile naturii şi societăţii. Noţiunea de lege e mai largă decît noţiunea de C. Dacă C. include numai o cauză şi efectul ei, atunci legea poate uni nu numai cauzele cu efectele lor ci şi diferite efecte a unei cauze, diferite laturi ale aceluiaşi efect, alte legături, etc. Dezvoltarea continuă şi progresivă a ştiinţei descoperă noi diversităţi de forme ale legăturilor cauzale ale fenomenelor. C. a devenit una dintre cele mai reprezentative categorii de cercetare ştiinţifică. C. este opusă *Indeterminismului* (vezi). A se compara şi cu *Determinismul* (vezi).

CAUZĂ EFICIENTĂ (din lat. *causa effi-ciens* – cauză eficientă (activă)) – motiv de acţiune, punctul de plecare al schimbării. C. e. este cea prin care un eveniment are loc. Ea este totdeauna gîndită a fi agent substanţial şi nu un eveniment. C. e. (utilizată cu desăvîrşire în filosofia şi ştiinţa contemporană) se întîlneşte prima dată (alături de cea materială, formală, finală) în doctrina aristotelică a celor patru cauze ("Metafizica"). La *Aristotel* cauza eficientă dezvăluie sursa mişcării şi a transformării posibilităţii în realitate.

CAUZĂ ŞI EFECT – categorii filosofice care exprimă caracterul determinativ a conexiunii universale a fenomenelor şi obiectelor. C. este un fenomen care precedă şi provoacă alt fenomen – efectul. *Cauzalitatea* este aşa interacţiune a unui obiect asupra altuia, cînd schimbările primului obiect (cauza) precedă şi duc inevitabil la schimbările altuia (efect). În realitatea obiectivă există un lanţ infinit de legături cauzale. Rezultatul unei cauze poate fi cauză pentru un alt fenomen, iar ultimul la rîndul său poate fi cauză pentru alte fenomene ş.a. C. şi e. au un caracter obiectiv, universal. Legătura dintre C. şi e. are un caracter genetic, determinativ, necesar, ireversibil, univoc. Una şi aceiaşi cauză în unele şi acelaşi condiţii întotdeauna produce unul şi acelaşi efect. Pentru activitatea practică important este evidenţierea cauzei fenomenelor. Dacă nu cunoaştem C., atunci nu putem pătrunde în esenţa fenomenelor (dacă nu cunoaştem cauza bolii, atunci nu putem diagnostica şi trata această boală).

CAZUISTICĂ (din lat. *casus* – întîmplare; în fr. *casuistique*) – examinarea cazurilor concrete în legătura lor cu principiile generale (în morală, drept ş.a.). În etică reprezintă rezolvarea cazurilor de conştiinţă, adică a problemelor morale suscitate de împrejurări de viaţă particulare, concrete. În teologia morală analizează limitele şi măsura păcatului în diferite situaţii. Teologia scolastică medievală încerca să rezolve cazurile de conştiinţă prin subtilităţi logice, devenită ulterior sofistică.

CARVACA (CEARVACA, LOCAIATA) – concepţie filosofică materialistă din India antică (sec. 4-2 î.e.n.). Numirea provine de la "cear" – patru şi "vac" – cuvînt, principiu, doctrină care pune la baza lumii patru elemente – aerul, focul, apa şi pămîntul. Concepţia C. mai este cunoscută şi sub denumirea locaiata ce înseamnă învăţătură populară, părere a oamenilor simpli, concepţie ce recunoaşte numai lumea aceasta. C. critica autoritatea vedelor, concepţia religioasă brahmanistă şi alte orientări religioase, idealiste.

CĂLDARE DUMITRU (n**.** 1945) – d.h.ş.f., conferenţiar universitar, specialist în domeniul filosofiei sociale, istoriei filosofiei universale şi naţionale. A absolvit Universitatea de Stat din Moldova (1971) şi doctorantura la catedra Filosofie a USM (1977). Teza de doctor: "Însemnătatea revoluţiei ştiinţifico-tehnice pentru aprofundarea cunoaşterii sociale" (1979) şi de doctor habilitat – "Gîndirea filosofică în cronografia românească din sec. XVI – mijlocul sec. XVIII" (2001). Un rol însemnat în activitatea ştiinţifico-metodică şi didactică a lui C. D. revine traducerilor. A tradus din limba rusă lucrări şi manuale, "Dicţionarul filosofic". A publicat 67 de lucrări ştiinţifico-metodice, inclusiv 4 monografii.

Op. pr.: Revoluţia ştiinţifico-tehnică şi cunoaşterea societăţii; Omul şi poziţia sa în societate; Din istoria gîndirii filosofice româneşti; Omul şi societatea (îndrumări metodice); Elemente ale culturii tradiţionale în operele cronicarilor moldoveni Gr.Ureche, M.Costin şi I.Neculce; Umanismul în operele cronicarilor moldoveni Gr.Ureche şi M.Costin.

CERC ÎN DEMONSTRAŢIE – greşeală logică care apare atunci cînd teza se întemeiază pe argumente, iar argumentele se întemeiază cu ajutorul tezei. Spre exemplu, omul este bolnav fiindcă are febră, iar el are febră de aceea că este bolnav. C.î.d. se observă uşor cînd avem un discurs relativ scurt şi poate să rămînă neevidenţiat cînd demonstraţia constă dintr-un şir de raţionamente.

CERCETĂRI SOCIOLOGICE CONCRETE (sondaje sociologice) – studierea proceselor

sociale, relaţiilor interumane, instituţiilor sociale pentru rezolvarea diferitor probleme sociale (dirijare, planificare, preîntîmpinare). Obiectul C.s.c. sunt diferite activităţi, fapte, comportamente a oamenilor, rezultatele activităţii umane şi deasemenea reflectarea realităţii sociale în conştiinţa oamenilor (opinia publică, aprecieri şi atitudini). În sociologia contemporană dependent de obiectul de studiu şi scopurile cercetării se folosesc mai multe metode de C.s.c., printre care chestionarea, anchetarea, intervievarea, observaţia, analiza documentelor, generalizările şi interpretările datelor empirice ş.a.

CERCUL VIENEZ – grupare de intelectuali (filosofi, logicieni, fizicieni) formată în 1922 de către şeful catedrei de filosofie a Universităţii din Viena *Moritz Schlick*. Membri a acestui cerc au fost *R.Carnap*, O.Neurath, Ph.Frank, K.Godel, *A.Ayer, H.Reichenbach*, E.Nagel ş.a. Prin lucrările sale au contribuit la apariţia *neopozitivismului*, *pozitivismului* logic, atomismului logic şi altor curente de orientare pozitivistă. Ei îmbină *empirismul* cu interpretarea convenţionalistă a cunoştinţelor, consideră că au sens numai acele expresii care pot fi exprimate şi analizate în propoziţii protocolare despre fenomenele observate. După părerea lor filosofia trebuie să se ocupe cu clarificarea expresiilor limbajului. Reprezentanţii C.V. au contribuit la dezvoltarea *logicii simbolice*, limbajului ştiinţei, au pregătit terenul pentru trecerea la programare şi computerizare.

CERTITUDINE (din lat. certitudo) – siguranţă, convingere, încredere deplină. În *psihologie* este o stare de spirit a unui subiect uman care aderă fără rezerve la o poziţie ori afirmaţie. În teoria carteziană a cunoaşterii C. are un rol deosebit de important. *Descartes* afirma că C. se cere suplimentată prin indubitabilitate, care e un criteriu al cunoaşterii.

CHINTESENŢĂ (din lat. *quinta essenţia* – esenţa a cincea). 1) În fizica aristotelică, *cosmologia* greacă şi indiană din antichitate era al cincilea element constitutiv al corpurilor cereşti pe lîngă cele patru – apa, aerul, focul şi pămîntul. Se considera că acest al cincilea element este cel mai fin element material al realităţii şi se găseşte sub forma latentă în cele patru (eter). Alchimiştii din Evul Mediu, identificînd C. cu *materia* primordială, au încercat de a o distila din celelalte elemente. 2) Aceea ce alcătuieşte esenţa, principalul unui lucru.

CIBERNETICĂ (gr. *kybernetike* – măiestria dirijării) – teoria despre procesele dirijării în sistemele complicate, bazate pe autoreglare. C. ca ştiinţă a apărut în legătură cu lucrările savantului american N.Wiener şi a fost posibilă ca rezultat al unor realizări a tehnicii şi ştiinţei (teoria reglării automate, radioelectronica, teoria probabilităţilor şi logicii matematice, teoria algoritmurilor şi fiziologia sistemului nervos, teoria *homeostazei*). Deosebim sisteme cibernetice naturale, tehnice şi sociale. Toate sistemele cibernetice funcţionează pe baza *informaţiei.* Ele recepţionează, memorizează, prelucrează, transformă, emit informaţia sub forma diferitor semnale care şi dirijează aceste sisteme cibernetice. Sistemele cibernetice sau maşini de calcul electronice – MEC sunt *modele* funcţionale ale creierului uman şi au o aplicare largă în toate domeniile sferei sociale. Dezvoltarea C. şi folosirea MEC au contribuit la apariţia noilor orientări în ştiinţă şi activitatea practică ca *informatica, cognitologia, intelectul artificial şi social, sistemelor cognitive artificiale.*

CICERO MARCUS TULLIUS – (106-43 î.Hr) filosof, scriitor, om politic roman, teoretician al retoricii. Concepţiile lui filosofice aveau un caracter *eclectic.* Populariza filosofia greacă, dîndu-le unor *categorii* filosofice o versiune latină. Atrage atenţie problemelor etice, care le

interpreta în spiritul stoicismului. Considera că omul trebuie să trăiască în corespundere cu legile naturii, să se conducă de raţiune. Fiecare trebuie să se perfecţioneze permanent în conformitate cu cele patru virtuţi principale: înţelepciunea, echitatea, bărbăţia, moderaţia. Realizarea intereselor individului trebuie să ţină cont de interesele societăţii. C. socotea că cea mai bună formă de dirijare statală este forma mixtă, care presupune îmbinarea elementelor democraţiei, aristocraţiei şi monarhiei.

Op. pr.: "Dialoguri", "Despre stat", "Despre legi", "Despre datorii", "Despre bătrîneţe", "Despre prietenie", "Despre natura zeilor" ş.a.

CINICII (din gr. *kynos* – cîine, *kynikos* – cîinesc) – adepţi ai şcolii filosofice din Grecia antică, întemeiată de *Antistene* (elevul lui *Socrate*) în sec. IV î.e.n. Cei mai vestiţi reprezentanţi au fost *Diogene din Sinop* şi Menip. Reprezentanţii C. manifestau dispreţ faţă de cultură şi normele morale, care le socoteau străine naturii umane, renunţau la bogăţie, glorie, pledau pentru independenţa absolută a indivizilor de societate şi reîntoarcerea la starea "naturală" a omului, la animalitate.

CINISM (de la lat. *cynismus* – învăţătura cinicilor). Se exprimă printr-o atitudine nihilistă faţă de patrimoniul cultural general-uman, mai ales faţă de *morală*, faţă de ideea demnităţii umane, uneori şi faţă de *dogmele* oficiale ale ideologiei dominante, exprimate în formă de luare în rîs ori batjocură. Cinismul în comportări şi convingeri este caracteristic pentru oamenii ce tind să-şi atingă cu ori ce preţ scopurile egoiste. C. mai exprimă şi o veche concepţie de viaţă care caută fericirea într-un trai animalic.

CIORAN EMIL (1911-1995) – filosof român. Susţine teza de licenţă pe filosofia lui Bergson. Din 1937 se stabileşte cu traiul la Paris. Concepţiile lui C. au fost puternic influenţate de filosofia lui *Schopenhauer, Nietzsche, Kierkegaard* şi *Dostoevski.* Abordează diferite probleme din perspectiva viziunii pesimiste asupra omului, care trăieşte într-o lume absurdă şi în descompunere.

Op.pr.: "Pe culmile disperării", "Cartea amăgirilor", "Schimbarea la faţă a României", "Lacrimi şi sfinţi", "Amurgul gîndurilor", "Istorie şi utopie" ş.a.

CIRENAICII – reprezentanţii şcolii filosofice din Grecia antică întemeiată de *Aristipp*, elevul lui *Socrate.* Şcoala apare în sec. 4 î.e.n. C. negau cunoaşterea lumii şi vedeau unicul scop în viaţă plăcerea (hedonism). Fericirea constă în realizarea plăcerii. Bogăţia în sine nu-i încă binele, ci numai mijloc pentru căpătarea plăcerilor. Înţeleptul este acela care nu numai alege binele, ci şi care evită răul, se străduie să trăiască fără dureri şi suferinţe.

CIVILIZAŢIE (lat. *civilis* – cetăţenesc) – fenomen socio-cultural, un anumit nivel de dezvoltare a societăţii bazat pe un tip specific de cultură, un mod de realizare a valorilor spirituale şi materiale a societăţii. C. este aşa nivel de dezvoltare a societăţii care permite de a realiza libertatea pentru toţi ori majoritatea cetăţenilor. Societatea civilizată este bazată pe idealurile raţionalităţii, echităţii, respectării drepturilor omului, folosirea maximală a realizărilor ştiinţei şi tehnicii. Putem evidenţia următoarele civilizaţii: agrară, industrială, informaţională ş.a. Unii filosofi contrapun noţiunea de *cultură* şi civilizaţie. Degradarea şi dezintegrarea culturii se regenerează în civilizaţie. C. este o activitate mecanică ce exclude creaţia, este însoţită de procesele de masovizare şi reproducere a culturii maselor.

CIVILIZAŢIA INFORMAŢIONALĂ – o etapă în procesul social-istoric de dezvoltare a omenirii, concepţie filosofico-sociologică care reiese din divizarea istoriei în etape ori stadii bazate pe anumite tehnologii (agrară, industrială, informaţională). Pentru C.i. este caracteristic utilizarea largă a computerelor, inclusiv şi personale, în toate sferele sociale, mijloacelor contemporane de telecomunicaţii, crearea produselor şi serviciilor informaţionale, băncilor de informaţii şi accesul liber la ele. C.i. este aşa societate care dirijează cu resursele informaţionale ce determină dezvoltarea socială. Baza principală a dezvoltării social-economice este industria scientofagă şi tehnologiile informaţionale. Informaţia este domeniul prioritar în comparaţie cu alte resurse, producerea şi utilizarea informaţiei în dimensiuni globale este caracteristica specifică a C.i. Revoluţia computerială şi informatizarea societăţii duce la schimbarea locului şi rolului omului în lumea contemporană, ea trebuie să realizeze maximal principiile şi idealurile umanistice.

CIVILIZAŢIE NOOSFERICĂ – treapta superioară de dezvoltare a societăţii ce urmează după societatea industrială, informaţională, ecologică. Ea este orientată spre scopuri mult mai umane şi evident ecologice – informatizarea, intelectualizarea, democratizarea, umanizarea şi axiologizarea societăţii. C.n. se bazează pe tehnologii performante, scientofage, pe modul de interacţiune intensiv-coevolutiv. Aceasta este o civilizaţie cu o cultură, morală şi conştiinţă înalt dezvoltată, factorul raţional (conştiinţa noosferică) determină în întregime existenţa şi funcţionarea societăţii. Principiile C.n. sunt valabile nu doar pentru planeta noastră, ci şi în dimensiuni cosmice. Ea se va constitui doar atunci cînd rolul conştiinţei şi în special al intelectului social va deveni calitativ diferit de cel din societatea marcată de o dezvoltare stihiinică, indurabilă.

CLASĂ LOGICĂ (din lat. *classis* – grupă) – totalitate (mulţime) de obiecte care au semne comune. Obiectele pot fi unite în clase după un semn ori mai multe semne comune. Element al clasei este aşa obiect al mulţimii date care are semnele reflectate în conţinutul noţiunii date. Deosebim clase finite îi infinite, nedeterminate şi nule.

CLASĂ SOCIALĂ – mari grupuri de oameni care au caracteristici sociale comune, situaţia cărora depinde de dreptul la proprietate, relaţiile cu puterea, locul în sistemul diviziunii muncii. Concepţia marxistă socotea C.s. elementul principal în structura socială care determină esenţa societăţii date. Specificul civilizaţiei contemporane, fenomenele de cooperare, integrare şi globalizare a societăţii, schimbă structura socială a societăţii deaceea e foarte greu de evidenţiat şi divizat societatea în clase sociale. Ar fi raţional de evidenţiat grupuri social-profesionale, colective, comunităţii ş.a.

CLASIFICARE (din lat. *classis* – clasă şi *facere* – a face) – operaţie logică în procesul căreia are loc repartizarea obiectelor în grupuri şi clase după anumite criterii. C. este un caz particular a diviziunii noţiunii. C. ne dă posibilitate de a pătrunde mai profund în esenţa obiectelor şi fenomenelor, de a evidenţia deosebirile şi asemănările esenţiale ce au o importanţă cognitivă. Deosebim C. naturală, artificială şi auxiliară.

CLAUDIAN ALEXANDRU (1898-1962) – filosof, poet şi publicist român. Activează ca profesor secundar, iar apoi ca colaborator la catedra de sociologie la institutul Social Român (1928-29), profesor la Universitatea din Iaşi. Îşi face doctoratul la Paris (1937-38). A predat diferite cursuri de istorie a filosofiei, sociologie, filosofie, etică, logică. Multe

cursuri au rămas în manuscris.

Op.pr.: ”Cercetări filosofice şi sociologice”, “Colectivismul în opera lui Platon”, “Originea socială a filosofiei lui Auguste Comte”, “Cunoaştere şi suflet”.

CLEMENT DIN ALEXANDRIA (Titus Flavius Clemens) (c. 150 – c. 215) – filosof, teolog şi scriitor creştin grec. Originar din Atena, convertit la creştinism a fost conducătorul renumitei şcoli catehetice din Alexandria. C. este primul gînditor care încearcă să unească dogma creştină cu filosofia greacă şi să determine raporturile dintre *credinţă* şi raţiune, adică ce a făcut filosofia ca să pregătească lumea pentru revelaţia creştină şi cum trebuie să se folosească de ea ca să schimbe datele acestei revelaţii într-o teologie ştiinţifică. În scrierile sale tratează religia creştină în mod sistematic, bazîndu-se pe dovezi din filosofia greco-romană. Operele lui constituie un preţios izvor al istoriei filosofiei antice. Multe postulate ale gîndirii sale au regenerat filosofia umanismului creştin din perioada renascentistă. A fost dascălul lui *Origen.*

Op.pr.: “Pedagogul”, “Stromata”, “Protreptikos”.

CLERICALISM (din lat. *clericalis* – bisericesc) – orientare politică, care se străduie să instaureze dominaţia bisericii şi clerului în viaţa politică şi culturală a societăţii. Pentru întărirea predominaţiei bisericii se creează partide, uniuni sindicale, de tineret, feminine ş.a.

CLON (gr. *klon* – crenguţă, rămurică) – succesiune rezultată dintr-un singur individ prin înmulţire asexuală, înmulţire celulară rezultată prin diviziune dintr-o celulă iniţială. Spre exemplu, înmulţirea plantelor prin butaşi, marcotaj. Membrii unui clon sunt identici genetic, au acelaşi genotip.

CLONĂRII PROBLEMA – subiect al bioeticii. Clonarea este reproducerea precisă a organismelor vii în mai multe copii. Se subînţelege că aceste copii au o informaţie genetică identică şi provin de la un “părinte”, spre deosebire de înmulţirea naturală care presupune combinarea materialului genetic a ambilor părinţi. Embriologul Ian Vilmoot din Edinburgh în 1997 a realizat clonarea mioarei Dolli, care este copia precisă a oiţei de la care s-a luat materialul genetic (celula din glanda mamară). Entuziasmul a fost mare fiindcă această descoperire ştiinţifică poate contribui la rezolvarea multor probleme. Însă nimeni nu a atras atenţia la faptul că rezultate pozitive sunt 1 la 236 de probe.

Credinţa că progresul tehnico-ştiinţific este nelimitat este atît de puternică, că se scapă din vedere altă problemă – corectitudinea morală a problemelor ştiinţifice. Dacă clonarea primii oi a necesitat circa 250 experimente, atunci pentru clonarea primului copil vor trebui nu mai puţin de 1000 de încercări. Ce să facem cu exemplarele nereuşite, cu diferite monstruozităţi care apar în procesul experimentelor? Aplicarea asupra omului cercetărilor ştiinţifice metodologic neargumentate este amoral. Manipulările în codul genetic al omului poate să ducă la consecinţe imprevizibile. În SUA a fost declarat moratoriu la cercetările clonării omului şi se gătesc legi ce ar limita aceste cercetări. Şi asta din cauza predominării tehnicii asupra eticii. Există păreri, că despre progresul tehnic nu se discută, că tehnica poate totul şi în aceste condiţii mai puţin se conduc de morală. Ba mai mult ca atare – tehnica stabileşte criteriile morale. Cu dezvoltarea tehnologiilor avansate a înmulţirii artificiale tot mai puţin se ia în vedere embrionul şi dreptul lui la viaţă, se devalorizează viaţa. Embrionul este considerat ca material de laborator. Deaceea clonarea omului este cea mai atrăgătoare problemă.

Bioetica reiese din aceea, că principiile morale trebuie acceptate nu la descoperirile ştiinţifice, ci la modurile şi metodele de realizare a lor. La ce poate să ducă clonarea? Clonarea omului trebuie să fie condamnată din punct de a scopului – atentat asupra integrităţii speciei Homo Sapiens. Clonarea omului trebuie să fie condamnată şi din punct de vedere a ignorării dreptului omului la autoidentificare. Ea trebuie să fie condamnată şi din cauza manipulării corpului uman (crearea organelor şi hibrizilor) şi consecinţelor imprevizibile. Clonarea se acceptă numai în scopuri de cercetare a genelor şi scopuri curative. Pot fi clonate ţesuturi şi organe pentru transplantare, pot fi clonate animalele. Clonarea se acceptă pînă atunci, pînă nu se creează risc pentru specie.

CLUBUL DE LA ROMA – organizaţie nonguvernamentală internaţională a savanţilor şi oamenilor politici din mai multe ţări a lumii. A fost fondat în 1968 de către economistul şi bussinesmanul italian A.Pecei. Astăzi include reprezentanţii a 52 ţări. Activitatea C.d.l.R. este orientată de cercetarea problemelor globale a contemporaneităţii şi formarea opiniei publice în favoarea rezolvării lor. Din iniţiativa C.d.l.R. a fost realizate un şir de proiecte ştiinţifice cu genericul "Limitele creşterii", "Omenirea la punctul crucial", "Scopurile omenirii", "Microelectronica şi societatea" ş.a. Activitatea riguroasă a C. a generat noi orientări în cercetarea ştiinţifică cum ar fi: modelarea globală, existenţa omului în lumea contemporană, valorile vieţii şi perspectivele omenirii ş.a.

COEVOLUŢIE (din lat. "*co*" – împreună, paralel şi "*evoluţie*" – desfăşurare, dezvoltare) – dezvoltare armonioasă paralelă, concomitentă, concordată a diferitor componente a unui ecosistem. Exemplu poate servi sistemul "plante – omizi". Plantele produc contra omizilor substanţe toxice, omizile, la rîndul lor, se acomodează, devin insensibile şi chiar acumulează aceste substanţe toxice pentru a se proteja de păsări. C. se foloseşte pentru caracteristica dezvoltării diferitor forme a existenţei – mediului şi fiinţelor vii, a naturii şi societăţii. Se schimbă mediul – se schimbă fiinţele vii şi invers, dacă se schimbă natura – societatea se acomodează. Se schimba societatea – natura se acomodează, î-şi restabileşte forţele sale. C. este un principiu al *bioeticii* şi *biopoliticii* care prevede o interacţiune şi o interconexiune armonioasă dintre societate şi natură, dintre om şi biosferă. Acest proces unic de autoorganizare a realităţii unii savanţi îl numesc evoluţionism global care cuprinde toate formele de manifestare a materiei şi spiritului.

COGNITOLOGIE SOCIALĂ – disciplină ce se ocupă cu mecanismele de creaţie a cunoştinţelor sociale, funcţionarea intelectului colectiv. Modificarea radicală a bazei conceptuale a ştiinţelor socio-umaniste, elaborarea unei paradigme noi a *progresului* social a contribuit la producerea unui viraj colosal ce poate fi numit "revirimentul cognitiv". Cotitura cognitivă nominalizată constituie trecerea la examinarea societăţii şi subdiviziunilor ei în ansamblu drept sisteme autogestionare axate pentru realizarea unui anumit scop de nivel intelectual. Intelectul, ca element primordial creativ al progresului, reprezintă un apanaj nu doar al individului izolat dar şi al oricărui socium, fie că e societatea în întregime sau o componenţă a acesteia (naţiunea, partidul, întreprinderea etc.). Apare problema ce vizează intelectul colectiv, care devine la etapa contemporană factorul principal în supravieţuirea şi progresul civilizaţiei, în dezvoltarea durabilă a acestea. Obiectul principal al cognitologiei sociale este studierea intelectului colectiv drept forţă motrice a evoluţiei progresului social, a dezvoltării noosferice, a salvării omenirii. Gognitologia socială are obiectul său propriu de studiu şi anume – mecanismele de creaţie a

cunoştinţelor în societate, adică studiază intelectul colectiv.

COGNOSCIBILITATEA LUMII principiu a *teoriei cunoaşterii* conform căreia realitatea poate fi cunoscută. Acest principiu se bazează pe următoarele concluzii: 1) recunoaşterea existenţei lumii obiective; 2) că această lume în principiu este cognoscibilă; 3) că cunoaşterea este un proces complicat şi infinit.

COHEN HERMAN (1842-1918) – filosof german, reprezentant a *şcolii neokantiene din Marburg.* El a încercat să depăşească dualismul "lucrului ca atare" şi "fenomenul" în direcţia dezvoltării de mai departe a transcendentalismului kantian. În rezolvarea acestei probleme trebuie de început de la noţiunea de cunoştinţe ştiinţifice. Ele sunt o realitate absolut sinestătătoare şi permanent în autodezvoltare în care se manifestă toate relaţiile dintre *subiect* şi *obiect*, cunoaştere şi realitate. Filosofia după părerea lui C. poate exista numai ca metodologie a ştiinţelor concrete. Atribuie prioritate raţiunii practice asupra teoreticului, afirmă prioritatea eticii asupra ştiinţei. Cunoaşterea teoretică, după C. este fundamentul culturii şi condiţie a libertăţii, scop a dezvoltării istorice.

COMBATEREA – operaţie logică prin care demonstrăm falsitatea sau lipsa de temei a unei teze. A demonstra falsitatea unei teze înseamnă a demonstra concomitent adevărul tezei contrare. C. este un caz particular al demonstraţiei şi se foloseşte în legătură cu apărarea. C. constă din teză, argumente şi procedeu de combatere. Teza este judecata care trebuie combătută. Argumentele sunt judecăţile prin care combatem teza. Procedeu de combatere numim forma logică, după care construim C. C. poate fi îndreptată împotriva tezei, argumentelor şi demonstraţiei.

COMIC (gr. *Komikos* – vesel, hazliu) – noţiune estetică care exprimă acele reacţii umane, acte, situaţii, moravuri ori personaje care provoacă rîsul. C. este un fenomen social şi rezultă din contrastul flagrant dintre nou şi vechi, din discordanţa dintre conţinut şi formă, scop şi mijloace, acţiune şi împrejurări, esenţa reală a omului şi părerea lui despre sine însăţi. C. are diverse forme: ironia, satira, umorul ş.a.

COMITETE BIOETICE – organe obşteşti pe lîngă instituţiile curative cu împuterniciri speciale ce funcţionează în majoritatea ţărilor din Europa Occidentală, SUA, Canada, Australia. C.B. iau decizii în caz de conflict moral; acordă ajutor în luarea deciziilor şi în cazul proceselor judiciare. În C.B. sunt incluşi medici curativi, reprezentanţii personalului medical şi administraţiei, bioeticianul, preotul, lucrătorii serviciului de asigurare socială, jurişti. La dispute participă, de asemenea şi rudele pacientului. În ipostază bioetica se manifestă ca un institut social. Pînă în prezent s-au constituit două modele de funcţionare a C.B. – american şi european (primul exercită funcţii sau sancţionare, al doilea are atribuţii preponderent consultative). C.B. îşi exercită funcţiile la cîteva nivele (vezi: *nivelurile bioeticii*).

COMPARAŢIE – este un procedeu în cunoaştere; operaţie logică în rezultatul căreia se evidenţiază trăsăturile asemănătoare şi neasemănătoare a obiectelor şi fenomenelor. C. este o premisă a generalizării, trecerii de la singular la general.

COMPLEMENTARITATE (teoria complementarităţii) – concepţie formulată de fizicianul

N.Bohr pentru interpretarea şi descrierea microobiectelor. Ele nu pot fi descrise "clasic" prin determinarea simultană a coordonatelor (timp, spaţiu) şi caracteristicile lor dinamice (impuls, energie). Pentru redarea integrităţii acestor fenomene pot fi folosite diferite noţiuni care se exclud reciproc şi descriu situaţii contradictorii, dar împreună epuizează toată informaţia determinabilă. C. sa dovedit a fi valabilă şi în alte domenii ale ştiinţei – biologie, sociologie, psihologie ş.a.

COMPUTERIZARE – procesul folosirii pe scară largă a calculatoarelor electronice (computerelor) în diferite domenii ale activităţii sociale. Astăzi practic nu sunt aşa domenii unde nu s-ar folosi computerele. C. este un catalizator al progresului tehnico-ştiinţific şi condiţie necesară pentru informatizarea societăţii. În legătură cu C. se schimbă caracterul şi condiţiile muncii, creşte productivitatea ei, se schimbă locul şi rolul omului în sistemul *relaţiilor sociale*. De la specialist se cere o pregătire profesională mai înaltă şi o mentalitate mai creatoare. C. influenţează formarea *concepţiei despre lume,* abordează un şir de probleme social-filosofice legate de schimbările în procesul muncii, pregătirii şi reciclării cadrelor ş.a. În ultimul timp tot mai mult se vorbeşte despre *realitatea virtuală* (computerială) creată cu ajutorul computerului şi practic puţin se deosebeşte de realitatea obiectivă.

COMTE AUGUSTE (1798-1857) – filosof şi sociolog francez, întemeietorul *pozitivismului*. El afirma, că progresul social este determinat de dezvoltarea intelectuală. A formulat "legea celor trei stadii" ale dezvoltării spiritului uman: stadiul teologic, metafizic şi pozitiv, sau ştiinţific. C. privea pozitivismul ca concepţie ce se găseşte între *empirism* şi *misticism*, iar ştiinţa nu ca mod de cunoaştere a esenţei, ci doar a fenomenelor. A formulat o clasificare liniară a ştiinţelor în dependenţă de gradul lor de abstractizare. C. este creatorul noţiunii de "Sociologie".

Op.pr.: "Curs de filosofie pozitivă", "Catehism pozitivist", "Sistem de politică pozitivă".

COMUNA PRIMITIVĂ – formă primară de existenţă a omenirii şi treaptă a dezvoltării societăţii. Se caracterizează prin nivelul foarte scăzut al dezvoltării forţelor de producţie, diviziunea naturală a muncii, se baza pe relaţiile de rudenie, pe proprietatea obştească şi repartiţia egală a produselor muncii.

COMUNICARE – manifestare specifică a vieţii sociale, procesul schimbului de idei, sentimente, experienţă, deprinderi între oameni în activitatea lor. Se manifestă ca relaţii social-economice, politice, juridice, morale ş.a. caracteristice pentru societatea dată. În ultima instanţă ele sunt conţinutul comunicării. C. se realizează la diferite niveluri (individ, colectiv, ţară), direct sau indirect. Ea îndeplineşte următoarele funcţii: informaţională, reglementară, afectivă. După conţinut şi scop deosebim următoarele forme de comunicare: anonimă, formală, neformală şi familial-intimă. Relaţiile medic – pacient constituie o modalitate de comunicare formală.

COMUNISM – concepţie socială despre o societate fără clase, bazată pe proprietatea obştească în care se pun în comun toate bunurile, se realizează echitatea şi egalitatea socială a tuturor membrilor societăţii. Primele idei despre modul de trai în comun le întîlnim în operele lui *Platon*, *Th.Morus*, *T.Campanella*, Owen, *Saint-Simon*, Fourier ş.a. *K.Marx* a formulat ideea că în societatea bazată pe proprietatea privată, cu clase asupritoare şi asuprite apar

contradicţii antagoniste, de nerezolvat care duc la acutizarea luptei de clasă şi revoluţiile sociale. Ultimele, conform ideilor lui Marx, duc inevitabil la societatea fără clase şi exploatare, bazată pe proprietatea obştească în care domină un umanism perfect.

COMUNITATE – aceea ce este comun mai multor lucruri ori fiinţe, ce formează un ansamblu, un întreg. În filosofie şi sociologie vorbim despre *comuna primitivă*, C. istorică de oameni şi C. ca grup de oameni care au interese, credinţe, norme de viaţă comune, sau totalitatea locuitorilor unei localităţi, unei ţări.

CONCEPT (lat. *conceptum* – cugetat, gîndit) 1) formulă, imagine mintală, gînd general, noţiune. 2) în semantica logică – sensul unui nume, cuvînt.

CONCEPTUALISM – orientare în filosofia *scolastică* medievală, care ocupă un loc intermediar între *nominalism* şi *realism.* C. demonstra că noţiunile generale, universaliile nu există real, ca atare, independent de lucrurile individuale (cum afirmau realiştii), că universaliile nu sunt pur şi simplu nume, cuvinte (cum afirmau nominaliştii), ci sunt forme logice specifice de cunoaştere a realităţii. Aceste forme C. le înţelegea ca noţiuni generale apriori, concepte, ca esenţe ideale ce se găsesc iniţial în raţiunea omului. C. a fost reprezentant de filosoful francez *P.Abelaard* şi englezul *W.Occam*.

CONCEPŢIE DESPRE LUME – sistem de cunoştinţe despre natură, societate, om şi raportul lui (omului) faţă de ele. Ea este baza formării *tabloului general al lumii* şi ne dă cunoştinţe generalizate despre conţinutul, structura, esenţa, legităţile apariţiei şi dezvoltării lumii înconjurătoare. C.d.l. nu-i numai cunoştinţe despre realitate, dar presupune şi cunoştinţe despre om, locul lui în această lume şi atitudinea lui faţă de ea. Ea include în sine diferite cunoştinţe, idealuri, convingeri, principii a cunoaşterii şi activităţii, orientări valorice. Omul îşi organizează activitatea sa şi determină scopurile sale în dependenţă de C.d.l. Omul îşi desfăşoară activitatea sa în dependenţă de reprezentările lui despre bine, rău, datorie, idealuri, iar caracterul acestor reprezentări depinde de cunoştinţele despre sine, natură şi societate. Orice C.d.l. tinde să răspundă la următoarele întrebări: 1) ce prezintă lumea înconjurătoare? 2) pentru ce noi trăim? 3) cum trebuie de trăit? Fiecare om nu numai că trebuie să aibă o C.d.l., dar ea trebuie să fie bine fundamentată, argumentată. Filosofia este nucleul C.d.l. şi procesul de formare a ei. Deosebim următoarele tipuri principale de C.d.l.: mitologică, religioasă şi filosofico-ştiinţifică. În mitologie nu exista o deosebire clară dintre *om* şi *natură*, gînduri şi realitate, ideal şi material, obiectiv şi subiectiv, lipsea cauzalitatea. Lumea era însufleţită, antropomorfizată, iar omul zoomorfizat. Miturile erau elementele principale în explicaţia lumii, serveau ca paradigme a activităţii umane. Concepţia religioasă afirmă că supranaturalul determină şi gestionează realitatea. Concepţia filosofico-ştiinţifică se formează pe baza generalizărilor diferitor cunoştinţe ştiinţifice, formelor activităţii spirituale şi practice. Ea se formează cu ajutorul categoriilor, teoriilor, argumentelor şi dovezilor logice.

CONCLUZIE – judecată care rezultă logic din alte judecăţi, numite premise şi care conţine cunoştinţe noi. C. care cu necesitate reiese din premise se mai numeşte consecinţă logică. C. este deasemenea şi procesul de formulare a cunoştinţelor noi sau procesul de raţionare în întregime. Există concluzii nemijlocite, care rezultă nemijlocit din transformarea unei singuri judecăţi şi mijlocite.

CONCRET (*vezi:* *Abstract şi Concret*)

CONDILLAC ETIENNE BONNOT (1715-1780) – filosof iluminist francez, preot catolic, membru al Academiei germane şi franceze. Dezvoltă mai departe senzualismul lui *J.Locke*, însă consideră că senzaţia este unicul izvor al cunoaşterii, că în conştiinţă, gîndire nu se conţine nimic în afară de senzaţii şi modificările lor. Negînd raţionalismul lui *Descartes* şi *Leibnitz,* teoria ideilor înnăscute, C. afirma că toate capacităţile omului depind numai de experienţă şi antrenament. A explicat activitatea psihică a omului prin senzaţii şi combinaţia lor, este unul din întemeietorii *psihologiei* asociative. Trecerea de la senzaţie la gîndire este un proces continuu, care nu conţine nimic principial nou. Senzaţia, care se transformă în atenţie, comparaţie, judecată, devine gîndire, reflexie. C. pune problema formalizării şi *calculului logic* ca bază a gîndirii.

Op.pr.: "Eseu asupra originii cunoştinţelor omeneşti", "Tratat despre sisteme", "Tratat despre animale", "Logica", ş.a.

CONDIŢIE – categorie filosofică ce reflectă o formă a conexiunii universale dintre obiecte şi fenomene fără care ele nu pot exista. C. este mediul ambiant în care realitatea există şi se dezvoltă. Este important de a nu confunda condiţia cu *cauza.* Dacă cauza determină nemijlocit apariţia unui obiect ori proces, atunci C. niciodată singură nu generează acest obiect, efectul. C. numai contribuie la desfăşurarea legăturii cauzale, accelerează ori frînează manifestarea cauzei, modifică cauza şi respectiv apariţia efectului. Deosebim condiţii necesare şi suficiente. C. necesare sunt fenomene, care au loc fiecare dată, cînd apare acţiunea respectivă. C. suficiente sunt acele fenomene, care neapărat provoacă acţiunea dată.

CONDIŢIONALISM ŞI MONOCAU-ZALISM – abordare unilaterală, metafizică a legăturilor cauzale. *Cauzalitatea* se realizează prin o mulţime de condiţii interne şi externe. În dependenţă de *condiţii* una şi aceiaşi cauză poate să producă diferite efecte, iar diferite cauze pot genera unul şi acelaşi efect. C. ignorează rolul cauzei şi absolutizează condiţiile, nu face deosebirea dintre cauză şi condiţie, le confundă, socoate că efectul depinde numai de condiţie. Trebuie de avut în vedere că condiţia este aşa fenomen care singură niciodată nu generează efectul, ea numai contribuie la desfăşurarea cauzalităţii, modifică apariţia efectului. Conţinutul efectului este determinat de cauză, care se răsfrînge prin condiţiile interne sau externe. M. absolutizează rolul cauzei şi neagă specificul condiţiilor, consideră că cauza pe deplin determină efectul, cum îi cauza – aşa este şi efectul. Acest curent a apărut atunci cînd au fost descoperiţi microbii ca cauze a proceselor patologice. Cauzalitatea se confunda cu microbul, se afirma că este destul de a găsi microbul ca să-l socotim cauză a bolii. Într-adevăr microbul poate fi considerat ca cauză a bolii, însă conţinutul procesului patologic depinde nu numai de microb, ci şi de condiţiile interne şi externe a organismului. Unul şi acelaşi microb poate provoca diferite boli. Spre exemplu, bacilul lui Koch poate produce tuberculoză pulmonară, a organelor interne, la oase. Deci cauzalitatea trebuie privită ca interacţiunea dialectică a cauzei şi condiţiilor.

CONDORCET JEAN ANTOINE (1743-1794) – marchiz, filosof-iluminist, matematician, economist, sociolog, om politic francez. A colaborat la "Enciclopedia" lui *D.Diderot*. În

filosofie era adept al *deismului* şi *senzualismului*. A încercat de a stabili legităţile dezvoltării societăţii, forţelor motrice ale procesului istoric. În studierea fenomenelor sociale atribuia un rol important *culturii* şi moralităţii. C. este unul din întemeietorii concepţiei progresului istoric la baza căruia se pune dezvoltarea raţiunii umane. Considera că inegalitatea socială este naturală şi inevitabilă în dezvoltarea societăţii.

Op. pr.: "Schiţa unui tablou istoric al progresului spiritului omenesc"(1794).

CONECTIV – cuvînt de legătură cu ajutorul căreia din variabile separate se formează expresii, propoziţii noi. Ca C. servesc aşa cuvinte de legătură ca "şi", "sau", "nu", "dacă, . . . atunci" ş.a. Propoziţiile simple le exprimăm simbolic folosind litere mari (A,B,C), iar C. tot pot fi simbolizate ($\wedge$- conjuncţia, V – disjuncţia, $\neg$ – negarea, $\rightarrow$ – implicaţia ş.a.). În sistemele formalizate C. îndeplinesc anumite funcţii şi uneori se mai numesc operatori, functori.

CONFORMISM (lat. *conformis* – asemănător, corespunzător) – orientare social-psihologică care constă în adaptabilitatea, acceptarea pasivă a stării de fapte existente, concepţiilor şi opinilor dominante. C. înseamnă lipsa poziţiei şi deciziei personale, lipsa autonomiei personale în interacţiunea cu colectivul, acceptarea necritică şi supunerea standardelor şi modelelor de comportament şi activitate. A se deosebi de reacţiile psihologice de conformare.

CONFUCIUS – numele latinizat a lui Kong Fuzi (551-479 î.e.n.) – om politic şi filosof chinez, întemeietorul unei concepţii filosofice, etice şi social-politice cu idei originale umaniste. El se ocupă cu problemele *moralei*, familiei, dirijării statului. Ideea principală în concepţia lui C. este cultul cerului şi soartei. Cerul este nu numai o parte a naturii, dar şi o forţă spirituală supremă care determină viaţa naturii şi omului. Viaţa şi moartea sunt condiţionate de soartă, bogăţia şi nobilimea depinde de cer. Valorile morale sunt baza ordinii sociale şi politice. Toţi trebuie să se conducă de legea morală (Dao) şi tradiţiile culturale. Respectarea moralei şi însuşirea *culturii* pot să evite diferite conflicte în societate şi să formeze un anumit ideal social. Acest ideal este "omul perfect" – omul care se conduce de anumite virtuţi, respectă etichetul, are aşa calităţii morale ca bunătatea, echitatea, simţul datoriei, amabilitatea, buna credinţă şi prietenia. Omenia trebuie să se bazeze pe legitate în relaţiile între oameni, familie, societate şi stat. Principiul acestor relaţii trebuie să fie: "Aceea ce nu doreşti sie, nu fă la alţii". În dirijarea socială şi statală C. pleda pentru metode nonviolente. Pledă pentru educaţie, instruire şi autorperfecţionare.

CONJUNCŢIE (din lat. *conjunctio* – legătură) – operaţie de creare a unui enunţ compus din mai multe enunţuri simple cu ajutorul conjuncţiei logice "şi" (simbolic $\wedge$). Spre exemplu, "A căzut zăpada şi totul în jur a devenit alb". Aici avem două judecăţi simple care se unesc cu ajutorul conjuncţiei şi ($A \wedge B$). Judecata conjunctivă este adevărată numai atunci, cînd ambele judecăţi simple sunt adevărate.

CONSECINŢĂ LOGICĂ – concluzia care rezultă în mod necesar din alte judecăţi, ori premise. C.l. reiese din aşa necesitate, care are caracter logic şi depinde nu de caracterul conţinutului, ci de legăturile formale dintre premise şi concluzie. În raţionamentele deductive (ori necesare) în care gîndirea se desfăşoară de la general la particular (sau singular) concluzia rezultă din premise în mod necesar şi este un adevăr cert. În aşa cazuri

noi vorbim despre C.l. ca lege logică. Iar în raţionamentele inductive concluzia este un adevăr verosimil, ce nu rezultă ca C.l. din premise.

CONSECVENT (log.) (din lat. *consequens* – consecinţă, concluzie care urmează) – al doilea component al unei judecăţi condiţionale. Judecata condiţională (ipotetică) este compusă din două judecăţi simple, din care prima semnifică condiţia şi se numeşte antecedent, iar a doua este consecinţa primei şi se numeşte consecvent. Spre exemplu, "Dacă voi fi liber, atunci plec la discotecă".

CONSTANTĂ (din lat. *constans* – constant, invariabil) – element al limbajului formalizat, mărime invariabilă care are una şi aceiaşi semnificaţie în enunţul dat, rămînînd neschimbată în procesul transformărilor logice. C. este un nume care are un singur denotat, spre deosebire de variabile care are mai mulţi denotaţi posibili. C. sunt semnele operaţiilor logice ($\wedge$,V, $\rightarrow$ ş.a.), cuantori ($\forall$,$\exists$, ş.a.).

CONSTRUCTIVISM – concepţie filosofică în gnoseologie (*I.Kant*, *G.Hegel*, *Şcoala de la Marburg*) şi logică matematică (L.Brouwer, A.Heyting). Potrivit C. se afirmă caracterul activ, creator al gîndirii şi subiectului cunoscător în formularea obiectelor abstracte şi ideale ale gîndirii, ale concretului logic. Obiectul ca fragment a realităţii există ca atare atunci cînd este asimilat de subiect şi exprimat în construcţii ale gîndirii, cînd este formulat în noţiuni şi cuvinte.

CONŞTIINŢA – cel mai înalt nivel de realizare a fenomenelor psihice prin limbaj, cunoştinţe, simboluri, valori, norme specific fiinţei umane. C. este capacitatea omului de a se evidenţia pe sine însăşi din lumea înconjurătoare, de aşi da seama despre lumea sa internă şi atitudinii sale către alţi oameni şi societate. C. prezintă conţinutul lumii spirituale a omului, cunoştinţele, convingerile, dorinţele lui, voinţa, demnitatea, speranţa, credinţa, dragostea. Ea este esenţa personalităţii, este o realitate specifică – realitate ideală, subiectivă. C. este un fenomen social ce reflectă raporturile dintre oameni. "Eul" nostru personal se naşte nu din interiorul individului, ci din interacţiunea cu alţi oameni, din posibilitatea de a se privi pe sine însăşi din exterior. C. este legată cu activitatea omului şi prezintă latura ideală a activităţii sale. Ea permite de a transforma realitatea în mod ideal, în gîndirea abstractă, în imaginaţie şi fantezie. În procesul dezvoltării conştiinţei un rol important îl joacă munca, limba, cultura şi comunicarea. Problema conştiinţei este analizată în filosofie şi din punct de vedere a următoarelor aspecte: 1. Aspectul ontologic, care priveşte C. ca o realitate specifică – realitate subiectivă, ideală. 2. Aspectul gnoseologic priveşte C. din punct de vedere a conţinutului ei – ca reflectare a realităţii obiective într-o multitudine infinită de cunoştinţe, legături şi relaţii. 3. Aspectul de substrat analizează C. din punct de vedere a mecanismelor realizării procesului de reflectare, acestea sunt fenomenele neurofiziologice a creierului. 4. Aspectul social-istoric ori genetic în care se concretizează apariţia şi esenţa conştiinţei ca produs obştesc. Structura C. reprezintă o totalitate de procese psihice cognitive, afective, volitive. Nucleul conştiinţei este *gîndirea*, *intelectul*. C. este imposibilă fără cunoştinţe. Gîndirea umană are un caracter abstract, generalizat, ea se exprimă prin noţiuni. Deosebim C. individuală şi *socială*. C. individuală este totalitatea proceselor psihice a individului, care îi permit de a se înţelege pe sine însăşi, lumea înconjurătoare şi locul său în această realitate. *C. socială* este raţiunea colectivă ca sinteză complexă a conştiinţelor individuale şi prezintă totalitatea de idei, concepţii, viziuni, convingeri care

reflectă *existenţa socială.* C. socială există prin C. individuală, iar C. individuală se constituie prin asimilarea de către individ a ideilor şi concepţiilor conştiinţei sociale.

CONŞTIINŢA DE MASĂ – totalitatea de cunoştinţe, reprezentări, norme, valori a unei mase de indivizi ce se formează în procesul comunicării şi activităţii comune între ei. Ea se formează ca rezultat a conştiinţei obişnuite şi teoretice. C.d.m. este un caz particular a conştiinţei sociale, este conştiinţa de facto, conştiinţa anumitor mase, pe cînd conştiinţa socială are un caracter general uman. C.d.m. nu e ceva omogen, ci o mulţime de diferite concepţii, viziuni, atitudini despre diverse probleme şi aspecte ale vieţii sociale. Ea poate fi caracterizată după diferite criterii, componente, probleme, în dependenţă de subiecţii acestei conştiinţe (mase, grupuri, comunităţi, clase). C.d.m. poartă amprenta societăţii respective. Ea poate fi studiată prin *opinia publică*.

CONŞTIINŢA DE SINE – capacitatea individului de a se înţelege şi aprecia pe sine însăşi ca subiect cunoscător, simţitor şi activ. Formarea conştiinţei în genere începe de la C.d.s, de la reflectarea propriei sale existenţe corporală, psihică, socială. În dezvoltarea individului ea se începe a forma de la vîrsta de 3 ani şi presupune anumite etape de cunoaştere pe sine însăşi. Deosebirea sa de alţii se începe de la însuşirea numelui său, corporalităţii sale, dispoziţiei şi stărilor sufleteşti, acţiunilor sale şi calităţilor personale. Următoarea etapă este evidenţierea sa din lumea înconjurătoare, orientarea şi înţelegerea locului său în această lume, înţelegerea sa ca reprezentant a anumitului grup social, colectivităţi. Etapa superioară este legată de apariţia eului ca personalitate şi se manifestă nu numai prin distincţia sa de alţii şi mediul înconjurător, dar şi aprecierea sa ce se manifestă prin aşa noţiuni ca ruşinea, cinstea, demnitatea, datoria ş.a. Este important de a avea în vedere succesiunea dezvoltării C.d.s. şi respectiv personalităţii pentru a înţelege ordinea şi complexitatea dezvoltării procesului patologic. Aceea, ce în procesul filogenezei şi ontogenezei se formează în ultimul rînd, în caz de patologie se distruge primul. Spre exemplu, la bolnavi cu patologie psihică în primul rînd se dereglează aşa calităţi ca cinstea, demnitatea, ruşinea, pe urmă se tulbură orientarea în timp, spaţiu şi lumea înconjurătoare, iar în ultimul rînd se dereglează percepţia la nivelul corporalităţii.

CONŞTIINŢA MORALĂ – latura subiectivă a moralei (spre deosebire de activitatea şi relaţiile morale, ce reprezintă latura obiectivă a moralităţii) care prezintă totalitatea de idei, noţiuni şi principii morale ce formează idealul *moral*. C.m. reflectă activitatea şi relaţiile morale, ce se formează în procesul vieţii sociale, formulează principiile şi cerinţele care au un caracter normativ şi reglementează comportamentul oamenilor. Ea este cunoaşterea valorilor morale, datoriilor şi modului cum trebuie să le îndeplinim. Ea este capacitatea de a promulga, impune şi sancţiona legile morale. C.m. poate fi privită ca vocea conştiinţei. În structura C.m. deosebim următoarele componente: norme, reguli, principii, orientări valorice morale, motivarea, aprecierea şi autoaprecierea, conştiinţa de sine şi datoria.

CONŞTIINŢĂ NOOSFERICĂ – nivelul cel mai înalt de dezvoltare a conştiinţei individului şi societăţii ce caracterizează relaţiile cu *biosfera*, *natura*. Ea analizează raportul dintre om şi natură în viziunea unui nou sistem de *valori*, în lumina paradigmei noosferice, prin prisma *noosferologiei*. C.n. se deosebeşte substanţial de C. individuală şi cea socială, de C. de masă şi cea ecologică, ea este rezultatul sintezei şi armonizării conştiinţelor individuale. Ea este nu doar C. elitei, ci C. omenirii în întregime, este un fel de supraconştiinţă planetară a

universului unic şi cugetător (în terminologia lui *R. Teilhard de Chardin* – spiritul Terrei). C.n. se bazează pe intelectul noosferic care reprezintă intelectul social în proporţii globale şi care este încadrat în soluţionarea problemelor dezvoltării durabile şi devenirii sferei raţiunii, adică în realizarea noosferogenezei. Pentru C.n. este caracteristic sporirea nivelului de înţelepciune a omenirii în întregime şi anticiparea existenţei de către conştiinţă. Aceasta duce la modificări în domeniul politicii, dreptului, eticii, esteticii, psihologiei ş.a. Pentru prima dată în istoria civilizaţiei categoriile tradiţionale – bine şi rău, responsabilitate şi datorie, echitate şi inechitate utilizate pentru caracteristica relaţiilor dintre oameni, se extind şi asupra domeniului de relaţii dintre om şi tot ce-i viu, dintre societate şi natură. Apar deci noi domenii ale ştiinţei – *bioetica*, bioestetica, *biopolitica* ş.a. C.n. devine instrumentul principal al omului în lupta sa pentru existenţă şi progres, pentru supravieţuirea civilizaţiei.

CONŞTIINŢA SOCIALĂ – categorie filosofică pentru desemnarea laturii spirituale a vieţii societăţii, totalitatea de idei, concepţii, viziuni, reprezentări ce reflectă *existenţa socială*. În structura C.s. deosebim pe verticală: conştiinţa obişnuită şi teoretică, *psihologia socială* şi *ideologia*, cît şi pe orizontală diferite forme ale ei: politica, dreptul, morala, religia, arta, ştiinţa şi filosofia. C. obişnuită este nivelul cel mai simplu a C.s., apare pe baza activităţii practice cotidiene şi conţine diferite cunoştinţe, viziuni, reprezentări empirice despre lumea înconjurătoare. C. teoretică prezintă nivelul superior de reflectare a realităţii în diferite concepţii şi teorii, este rezultatul unor generalizări şi elaborări a specialiştilor. Formele C.s. reflectă diferite laturi a vieţii sociale şi se deosebesc prin obiectul reflectat, modalitatea cum reflectă, particularităţile dezvoltării lor, rolul şi funcţiile lor sociale. Toate formele conştiinţei sociale interacţionează unele cu altele, au un caracter sistemic. Unele forme (politica, dreptul) sunt nemijlocit legate cu viaţa materială şi relaţiile economice a societăţii. Altele (morala, arta, filosofia) se găsesc mai departe, acţionează intermediar asupra relaţiilor materiale. Morala, arta, religia se manifestă mai mult la nivelul conştiinţei obişnuite, filosofia şi ştiinţa – la nivelul conştiinţei teoretice.

CONTA VASILE (1845-1882) – filosof român. Abordează mai multe probleme – despre *existenţă, cunoaştere, materie, mişcare, timp, spaţiu, determinism, dezvoltare, evoluţie* ş.a. Consideră că *lumea* materială se găseşte în permanentă mişcare şi dezvoltare. Concepe evoluţionist natura vie. Formulează teoria ondulaţiei universale ca teorie generală a dezvoltării lumii. C. explică cunoaşterea ca proces de reflectare a realităţii, ca proces de "întipărire" de gradul I (senzaţii şi percepţii) şi gradul II (gîndire). Teoria sa fatalistă este o variantă a determinismului, pe care o aplică referitor fenomenelor fizice, biologice, spirituale şi sociale. El considera, că toate fenomenele lumii sunt reglementate de legi fireşti şi nestrămutate. Nu există voinţa liberă şi întîmplare. C. a adus un aport considerabil în dezvoltarea filosofiei româneşti.

Op.pr.: "Teoria fatalismului", "Teoria ondulaţiunii universale", "Încercări de metafizică", "Bazele metafizicii" ş.a.

CONTEMPLARE VIE – treapta iniţială a cunoaşterii, bazată pe activitatea cotidiană a oamenilor. C.v. este nemijlocit legată de treapta *senzorială* a cunoaşterii, dar nu se reduce numai la ultima. C.v. presupune şi unele elemente de abstractizare şi generalizare, deci este o cunoaştere elementară.

CONTINGENŢĂ – noţiune filosofică pentru a marca posibilitatea de a fi şi altfel; proprietatea

de a nu exista, fi ori produce cu necesitate. Contingenţa este supusă *Necesităţii*. În filosofia medievală se spunea uneori că existenţa divinităţii nu este ceva contingent care poate fi pus la îndoială. *Duns Scotus* vorbeşte despre contingenţa individualităţii. *Indeterminiştii* susţin contingenţa forţelor voinţei, iar *Kant* vorbeşte despre contingenţa raţiunii. Contingenţa lumii constă, după părerea lui *Leibnitz*, în faptul că lumea aceasta nu există în mod necesar, că ea este una din nenumăratele posibilităţi.

CONTINUITATE ŞI DISCONTI-NUITATE – noţiuni importante care reflectă trăsăturile interne contradictorii a obiectelor şi fenomenelor. C. reflectă structura şi succesiunea neîntreruptă, infinitatea legăturilor şi trecerea lentă de la o treaptă la lata. D. reflectă caracterul întrerupt al structurii şi succesiunii în timp şi spaţiu, caracterul discret şi gradul de diferenţiere calitativă. Spre exemplu, lumina, particulele elementare posedă în acelaşi timp însuşiri ondulatorii (continue) şi corpusculare (discontinue); procesele biologice şi fiziologice există ca unitatea dintre ontogeneză şi filogeneză, ereditate şi variabilitate, asimilare şi dezasimilare ş.a.

CONTRACULTURĂ (lat. *contra* – contra şi *cultura* – cultivare, prelucrare) – totalitate de dispoziţii socioculturale ce contrazic principiilor fundamentale a culturii dominante, formă de manifestare a protestului spirirtual contra culturii societăţii contemporane, ce capătă o răspîndire în rîndurile tineretului din Occident în anii 60-70. Apare ca reacţie la cultul tehnocratic, birocratizarea *relaţiilor sociale,* masovizarea societăţii şi înstrăinarea personalităţii. Se exprimă prin negarea directă a valorilor sociale, normelor şi idealurilor societăţii existente stereotipurilor culturii de masă, modului de trai orientat. Această negare se manifestă printr-o formă extravagantă de gîndire, simţire, comunicare, afişarea deschisă a relaţiilor intime, abuzul de narcotice.

CONTRADICŢIE – categorie filosofică ce exprimă unitatea, interacţiunea şi lupta *contrariilor* ca izvor al mişcării şi dezvoltării. C. este modul de existenţă a laturilor, trăsăturilor, tendinţelor obiectelor şi fenomenelor realităţii ce se condiţionează şi se exclud reciproc. Orice C. ca forţă motrice a mişcării şi dezvoltării este un proces, care presupune următoarele etape: unitate şi identitate, deosebire, contrariu şi contradicţie ca treapta superioară de interacţiune a contrariilor. Rezolvarea contradicţiilor duce la schimbarea radicală, calitativă a fenomenelor şi proceselor. Însă procesul dezvoltării cu asta nu se termină – rezolvarea unor contradicţii duce la apariţia altora ş.a.m.d. C. dialectice au un caracter obiectiv şi universal, există în toate obiectele şi fenomenele realităţii. Deosebim contradicţii interne şi externe, esenţiale şi neesenţiale, antagoniste şi neantagoniste.

CONTRADICŢIEI LEGEA – una din cele patru legi a *logicii formale* (împreună cu legea identităţii, terţului exclus şi raţiunii suficiente) conform căreia nu pot fi adevărate şi nici false două judecăţi contradictorii despre unul şi acelaşi obiect în unele şi aceleaşi condiţii. Această lege se referă numai la judecăţi contradictorii, care se exclud reciproc. Spre exemplu "Această hîrtie este albă" şi "Această hîrtie este ne-albă". Pe cînd judecăţile contrare, care sunt incompatibile dar presupun şi posibilitatea existenţei ceva a treia, nu pot fi ambele adevărate, dar pot fi ambele false. C. l. a fost formulată de Aristotel.

CONTRAPOZIŢIA PREDICATULUI – operaţie logică în procesul căreia schimbăm calitatea judecăţii (obversiune), iar apoi judecata modificată o inversăm (S devine P, iar P devine S).

"Toţi oamenii sunt fiinţe care raţionează" se transformă în "Nici un om nu este fiinţa care nu raţionează". Ultima judecată o inversăm – "Nici o fiinţă care nu raţionează nu este om". Există două feluri de contrapoziţie – parţială şi totală.

CONTRARIU – categorie filosofică ce reflectă una din treptele dezvoltării contradicţiei şi prezintă laturile, trăsăturile, tendinţele obiectelor şi fenomenelor ce se condiţionează şi se exclud reciproc. Unitatea şi lupta contrariilor este o lege generală a realităţii şi cunoaşterii care explică izvorul dezvoltării.

CONŢINUT – totalitatea însuşirilor esenţiale specifice unei noţiuni. C. noţiunii se dezvăluie prin operaţia logică care se numeşte *definiţie.* Spre exemplu, C. noţiunii "boală" cuprinde aşa însuşiri esenţiale ca tulburare a activităţii vitale a organismului, dereglări funcţionale şi morfologice, scăderea adaptabilităţii, capacităţii de muncă şi activităţii vitale. C. noţiunii se determină în raport cu volumul ei.

CONŢINUT ŞI FORMĂ – categorii filosofice care exprimă legăturile structurale ale obiectelor şi fenomenelor. *C.* este totalitatea elementelor, laturilor, trăsăturilor, relaţiilor, tendinţelor şi contradicţiilor obiectelor. *F.* este modul de organizare, exprimare şi manifestare a conţinutului. Conţinutul organismelor vii este activitatea vitală, metabolismul, multitudinea de funcţii fiziologice legate de structurile organice. Conţinutul şi forma dialectic interacţionează – conţinutul este format, iar forma are conţinut. Totodată trebuie de avut în vedere, că conţinutul este mai activ, dinamic, conţinutul determină forma. Conţinutul bolii este totalitatea procesului patologic, ansamblu schimbărilor fiziologice şi morfologice. Forma bolii este modul de manifestare a ei – acută ori cronică, forma uşoară ori grea.

CONVENŢIONALISM (lat. *conventio* – tratat, convenţie, înţelegere) – concepţie filosofică conform căreia legile şi principiile ştiinţei nu reflectă realitatea obiectivă, nu-s decît simboluri ori convenţii, formulate de oameni în mod întîmplător, din motive de comoditate a gîndirii. A fost formulată de *H.Poincare* şi dezvoltată mai departe de *E.Mach*.

CONVERSIUNE (sau inversie) – operaţie logică cu ajutorul căreia subiectul judecăţii se transformă în predicat iar predicatul în subiect păstrîndu-se calitatea judecăţii. "Toate stelele (S) sunt sori (P)" – "Toţi sorii (S) sunt stele (P)". Dacă ambii termeni – S şi P sunt distribuiţi complet atunci avem conversiunea simplă. Dar dacă ambii termen nu sunt distribuiţi complet, atunci avem conversiunea prin limitare: "Toate stelele sunt corpuri cereşti", "Unii corpuri cereşti sunt stelele".

COORDONARE PRINCIPIALĂ – concepţie formulată de către *R.Avenarius*, conform căreia între *subiect şi obiect* există o legătură indisolubilă, în rezultatul căreia unul nu poate exista fără altul. Avenarius nega diferenţierea dintre fizic şi psihic în favoarea unui sistem unic al experienţei pure care este constituit din eul şi mediul înconjurător. Această alianţă, C. p. dintre *eu* şi mediu, subiect şi obiect este condiţia necesară a cunoaşterii.

COPERNICUS NICOLAS (*vezi:* *Kopernik*)

COPULĂ (din lat. *copula* – legătură) – component logic al judecăţii care realizează legătura dintre *subiect* şi *predicat* şi se exprimă prin cuvîntul "este", "sunt".

CORAN – (Alcoran) – cartea sacră a *religiei islamice* cuprinzînd, conform tradiţiei musulmane, cuvîntul lui Allah transmis prin revelaţie şi numai în limba arabă profetului Mahomed. A fost fixat în scris între anii 632-655. Este alcătuit din 114 diviziuni, numite sure, care cuprind concepţii metafizice, cosmologice, escatologice, precum şi diferite precepte religioase, etice şi juridice. C. este baza întregii civilizaţii islamice.

CORECTITUDINE – însuşire a gîndirii, desfăşurare a ideilor într-o anumită ordine, care corespunde regulilor şi legilor logicii formale. C. constă în respectarea anumitor principii logice. Ca gîndirea să fie corectă ideile trebuie să fie clare şi distincte, să nu fie contradictorii, să fie suficient întemeiate. Nerespectarea acestor principii duce la apariţia erorilor logice. Dacă C. este corespunderea gîndirii cu principiile logice, atunci adevărul este coincidenţa concluziilor căpătate cu realitatea obiectivă. Deci C. se subordonează adevărului, fiindcă nu orice enunţ corect este şi adevărat, dar orice enunţ adevărat este în acelaşi timp şi corect.

CORELAŢIE – raportul dintre două noţiuni, doi termeni care depind unul de altul, conţinutul unuia se determină prin conţinutul altuia (conţinut – formă, cauză – efect, scop – mijloc ş.a.). C. există şi ca relaţie dintre diferite fenomene şi procese, ca dependenţă reciprocă (sistemul respiratoriu şi cardiovascular).

COSMOGONIE (gr. *kosmos* – lume, univers şi goneia – naştere) – tendinţa de a explica mitic, filosofic sau ştiinţific originea Universului; compartiment a astronomiei care se ocupă cu studierea apariţiei şi evoluţiei corpurilor şi sistemelor cosmice. În antichitate existau diferite concepţii mitologice şi religioase care explicau apariţia planetelor şi stelelor prin actul de creaţie din anumite elemente primordiale. *Thales* şi *Platon* încearcă să construiască o C. filosofică. Însă o cosmogonie bazată pe ştiinţă apare în perioada activităţii lui *Kopernik*, *Newton*, *Kant*, *Laplace*, O.I.Schmidt.

COSMOLOGIE (gr. *kosmos* – lume, univers şi *logos* – idee, teorie, ştiinţă) – ramură a astronomiei, care se ocupă cu studierea Universului ca un tot întreg. Încă din antichitate au apărut idei despre cosmos, bazate pe speculaţiile filosofice, ştiinţele naturaliste şi observaţiile astronomice. Aşa concepţii sistematizate întîlnim la *Platon* şi *Aristotel*. Savantul antic grec Ptolemeios definitivează această construcţie despre cosmos, conform căreia Pămîntul este centrul imobil al *Universului*, încercuit de şapte orbite ale corpurilor cereşti mobile. Se limitează cosmosul nostru cu sfera stelelor nemişcate. *N.Kopernik* formulează teoria heliocentrică, susţinută de *Galilei*, că Pămîntul şi planetele se rotesc în jurul soarelui (care este fix) şi că Pămîntul se roteşte în jurul axei sale. Teoria cosmologică contemporană se bazează pe descoperirile lui Kepler, *Newton*, teoria relativităţii şi altor date a ştiinţelor naturaliste.

COSMOPOLITISM (gr. *kosmos* – lume, univers şi polites – cetăţean) – concepţie politică care propagă ideologia cetăţeniei mondiale şi ignorează însemnătatea apartenenţei oamenilor la comunităţi naţionale sau statale. Apare încă în antichitate ca reacţie la criza oraşelor-state (polise). Se întîlneşte în activitatea *stoicilor, sofiştilor, la Socrate, Cicero* ş.a. În alte perioade a istoriei C. se promova contra separatismului şi egoismului naţionalist. O dezvoltare deosebită C. capătă în sec. XX în legătură cu acutizarea *problemelor globale*.

COSMOS (*vezi:* *Kosmos*)

COSMOS SENZORIAL-MATERIAL – termen filosofic aplicat de renumitul filosof rus Alexei Losev (1893-1988) pentru caracterizarea esenţei filosofiei antice greceşti şi romane. Conform viziunii lui Losev, în antichitate apare reprezentarea cosmosului senzorial-material care e nu numai o asociaţie unitar-dialectică a tuturor lucrurilor şi a tuturor ideilor, ci şi principiul lor ideal. Părţile (elementele) componente ale acestui cosmos nu sunt antrenate în relaţii mecanice, ci din contra, toate componentele lui acţionează ca un instrument al întregului. El n-are ceva mai superior ca el, deaceea e bazat pe sine însuşi. El e plin de viaţă, suflet, cuget, dar n-are nimic personal, nu e un subiect cu voinţă ori acţiuni intenţionate. Aici soarta constituie principiul măreţ, inconştient şi ştiinţific care creează tot ce e oportun şi inoportun. Acest cosmos n-are necesităţi, el însuşi îi este necesar sineşi. Deaceea el e anistoric şi fiecare lucru necesită ideile eternei reîntoarceri. Tipul acesta de cosmos era *absolutul* nicicînd apărut, necreat de nimeni şi niciodată nu putea pieri, doar în interiorul lui apăreau, se oformau, ori se dezintegrau unele elemente aparte ale devenirii. Cosmosul acesta este un cosmos văzut şi auzit, cu pămîntul în mijloc. deasupra cu bolta cerească şi cu cerul înstelat, iar în jos cu lumea subterană. Acest cosmos e un absolut adevărat, suprem, care se autoconduce, neexistînd ceva afară de el, independent. Cauza o are în sine, mişcarea e determinată de sine. Sufletul şi cugetul existent îi aparţine. De aici reieşea şi problematica filosofică antică care se reducea la dialectica ideii şi materiei elaborate sub forma cosmosului senzorial-material, mişcat de sufletul cosmic, dirijat de o raţiune cosmică şi creat de o unitate supremă (suprem-spirituală şi suprem-raţională). Acest concept se dezvoltă frecvent consecutiv prin toate perioadele evoluării filosofice antice greco-romane, ajungîndu-se pînă cînd apare sincretismul filosofic ce a existat cîteva sute de ani ca trecere de la antichitate la epoca medievală. În el se conturează ideea tratării drept bază a existenţei nu cosmosul senzorial-material ci o persoană absolută, ce este mai superioară decît un oarecare cosmos, pe care ea îl creează şi îl conduce – Dumnezeu.

COSTIN MIRON (1633-1691) – cronicar, istoric, reprezentant de vază al umanismului român din sec. XVII. Ca şi alţi cronicari a încercat de a formula o concepţie filosofică despre istorie. Doctrina lui poate fi caracterizată ca o înpletire a empirismului şi raţionalismului, patriotismului şi umanismului. Lumea asta este permanent în schimbare şi dezvoltare şi totodată este realizarea voinţei lui Dumnezeu. El afirmă ideea fatalismului, credinţei în destin care reiese din credinţa creştină. În acelaşi timp istoria este şi un proces legic, pentru a înţelege istoria din punct de vedere ştiinţific noi trebuie să ne bazăm pe fapte temeinice. În lucrările sale C. se pronunţă împotriva celor ce pun la îndoială originea română a neamului nostru, demonstrează latinitatea limbii noastre, bazîndu-se pe surse bogate din antichitate. "Viaţa lumii" este un poem de meditaţie filosofică, primul de acest gen din literatura noastră. Tema poemului – meditaţii asupra soartei schimbătoare, asupra unui dezechilibru cosmic şi dispariţiei universale. Oamenii trebuie să se preocupe cu cele veşnice şi sfinte, să aibă grijă de cultivarea sufletului şi folosirea cu chibzuinţă a raţiunii. Fericirea depinde de măreţia faptelor noastre.

Op.pr.: "Letopiseţul ţării Moldovei"; "De neamul moldovenilor"; "Cronica ţărilor Moldovei şi Munteniei"; "Viaţa lumii" ş.a.

COSTIN NICOLAE (1660-1712) – fiu a lui M.Costin, cronicar, istoric şi filosof. Împărtăşea ideile părintelui sau despre procesul istoric, avea cunoştinţe mai profunde şi sistematizate,

îndeosebi în domeniul istoriei filosofiei. În operele sale dă o analiză a filosofiei din Grecia antică întreprinde cercetări în legătură cu războaiele dacice, cucerirea Daciei, organizarea şi colonizarea ei de către romani. O idee principală în "Ceasornicul domnilor" este proslăvirea păcii între popoare şi condamnarea războaielor de cotropire. C. pleda pentru dezvoltarea şi folosirea ştiinţei, literaturii şi artei. Dovedea originea comună a locuitorilor tuturor provinciilor româneşti.

Op.pr.: "Letopiseţul Moldovei"; "Ceasornicul Domnilor" ş.a.

CRATYLOS (sec. V î.e.n.) – filosof din Grecia antică, ucenic a lui *Heraclit* şi profesor a lui *Platon*. Afirma caracterul schimbător al obiectelor şi fenomenelor realităţii, considera că nu putem întra nici măcar o singură dată în apa unui rîu. C. a făcut concluzii relativiste şi sceptice din învăţătura lui Heraclit. Relativismul la rîndul său duce la negarea cunoaşterii lumii ca consecinţă a schimbării permanente a realităţii şi lipsei unor calităţi relativ stabile.

CREAŢIANISM (din lat. *creatio* – creare, facere şi *anima* – suflet) – doctrină filosofico-teologică potrivit căreia sufletul este creat de Dumnezeu şi insuflat în trup în momentul naşterii, de fiecare dată fiind creat din nimic. Creaţianismul este contrar *traducianismului*, care susţine că sufletul a fost creat de Dumnezeu la crearea primului om Adam iar apoi se transmite de la părinţi copiilor în momentul conceperii. Unele concepţii teologice (inclusiv cea ortodoxă) afirmă că sufletul nu are un ipostas preexistent – fiinţa umană primeşte existenţa după trup ca rezultat al unei naşteri din alte trupuri; sufletul este creat din voinţa şi prin suflul divin în timpul zămislirii, astfel că fiinţa umană apare în lume ca unitate psihosomatică.

CREAŢIONISM (din lat. *creatio* – act creator, facere, zidire, făurire, creaţie; în fr. *creationisme*) – concepţie conform căreia lumea a fost creată de divinitate din nimic. La baza creaţionismului religiilor iudaică, creştină şi islamică stă ideea despre crearea naturii nevii şi vii în şase zile. Pe parcursul multor secole creaţionismul a fost o parte componentă nu numai a doctrinelor teologice şi filosofice ci şi a celor din ştiinţele naturale.

CREAŢIE (din lat. – creare, facere, zidire) – acţiunea de a crea, produsul muncii creatoare; operă, lucru creat. În filosofie acest termen poate fi interpretat în două sensuri. Primul marchează procesul activităţii umane, care făureşte valori materiale şi spirituale calitativ noi. Creaţia reprezintă prin sine capacitatea omului de a făuri în procesul de activitate a muncii. Al doilea sens sugerează actul prin care *Dumnezeu* a creat lumea, odată cu spaţiul şi timpul, din nimic, prin cuvîntul şi voinţa lui. În filosofie idealismul consideră creaţia artistică ca un fel de obsesie divină (*Platon*), ca o sinteză a conştientului şi inconştientului (*Schelling*), ca un "suflu dătător de viaţă al inconştientului" (*E.E.Hartmann*), ca o intuiţie mistică (*Bergson*), ca o manifestare a instinctelor (*Freud*).

CREDINŢĂ – fenomen psihologic ce reflectă atitudinea omului faţă de un fenomen ori lucru, acceptarea informaţiei ca întemeiată, fără demonstraţii. C. se. bazează pe observaţiile cotidiene ori datele ştiinţei (Cred că mîine soarele va răsări). C. ca fenomen psihologic a fost obiectul de studii la *N.Cusanus, I.Kant*. Ultimul afirma că omul apelează la C. cînd are deficit de informaţie.

CREDINŢĂ RELIGIOASĂ (din lat. *credentia* – credinţă) – convingere, siguranţă, certitudine

bazată pe puterea sufletească de a accepta ca adevărate învăţăturile religiei care nu pot fi înţelese uneori cu raţiunea sau văzute; este convingerea despre existenţa lui *Dumnezeu*, mărturisire a acestei convingeri prin respectarea învăţăturilor Bisericii. Mulţi filosofi-idealişti încearcă să armonizeze credinţa cu ştiinţa (de ex. fideismul).

CREŞTINISM (gr. *hristianos*, hristianismos; din lat. *christianus*, christianismos – discipolii lui Hristos) – cea mai răspîndită religie din lume. Alături de *budism* şi *islam* constituie una din religiile universale. C. este constituit pe temeiul credinţei în persoana şi scrierile care conţin cuvintele şi învăţătura lui Iisus Hristos (Evanghelii). C. se afirmă ca religie revelată, de origine divină. Iisus Hristos, fondatorul, nu este un simplu intermediar între Dumnezeu şi omenire, ci Dumnezeu însuşi venit printre oameni în vederea mîntuirii lor şi pentru a predica iubirea lui Dumnezeu şi a aproapelui. Această credinţă este, după teologie, o continuare firească a Vechiului Testament. Apare în sec. 1 e.n. în Palestina ce era provincie a Imperiului Roman. După ce a fost persecutat de împăraţii romani, începînd cu Nero (64 e.n.) pînă la Diocleţian (303). C. a devenit religie de stat sub Constantin cel Mare (313). În 1054 C. se scindează în *ortodoxism*, cu centrul la Constantinopol, şi *catolicism*, cu centrul la Roma. În sec. 16 *Reforma* a determinat desprinderea de catolocism a Bisericilor şi sectelor protestante, a căror divizare se menţine pînă în prezent. C. este considerat ca cea mai perfectă credinţă religioasă avînd ca bază şi propagînd cele mai fundamentale legi şi valori general-umane. Pe parcursul dezvoltării sale C. a asimilat multe idei din filosofia timpului, mai ales a celei greceşti şi anume *neoplatonismul.* Paralel cu teologia se dezvoltă şi filosofia creştină, ocupînd un loc notoriu în patrimoniul filosofiei mondiale.

CRIME COMPUTERIALE – activităţi ilegale legate de posibilitatea accesului la informaţie prin reţelele computeriale şi încălcarea regulilor funcţionării acestora.

CRITERIUL ADEVĂRULUI – mod de determinare a veridicităţii ori falsităţii unui enunţ, ipoteze, construcţii teoretice. În istoria filosofiei au fost încercate mai multe criterii de stabilire a adevărului: 1) Cartezian – claritatea şi caracterul evident al cunoştinţelor; 2) pozitivist – aceia ce este general acceptabil, semnificativ; 3) pragmatic, utilitarist; 4) valoric; 5) practica socială, care presupune experienţa mai multor generaţii. În ultimă instanţă practica socială este menită să pună în lumină, mai bine decît alte căi de testare a cunoştinţelor, veridicitatea ori falsitatea, exactitatea ori inexactitatea *cunoştinţelor* noastre.

"CRITICA PUTERII DE JUDECATĂ" – a treia lucrare a lui *I.Kant* care duce la bun sfîrşit sistemul idealismului critic. Această lucrare a apărut în 1790 şi a fost o încercare de a face o legătură între "*Critica raţiunii pure*" şi "*Critica raţiunii practice*". În C.p.j. se întemeiază unitatea formelor activităţii de *cunoaştere* şi activităţii morale, teoria despre judecăţile estetice şi relaţiile estetice referitor la lumea înconjurătoare. Dacă în "Critica raţiunii practice" Kant sub noţiunea de estetică înţelege principiile sensibilităţii ca treaptă iniţială a cunoaşterii, atunci în C.p.j. drept estetică înţelege de acum critica gustului, analiza critică a frumosului şi sublimului, analiza critică a activităţii artistice şi teoria despre genurile artei. Lucrarea este compusă din introducere şi două parţi; critica capacităţii estetice de judecată şi critica capacităţii teleologice de judecată. În introducere Kant face o legătură a problemelor esteticii cu problemele gnoseologice şi etice. Capacitatea estetică de judecată, după Kant, este posibilitatea de a judeca despre finalitatea formală (subiectivă) a naturii pe baza sentimentului plăcerii ori neplăcerii. Capacitatea teleologică de judecată este

facultatea de a judeca despre finalitatea reală (obiectivă) a naturii pe baza intelectului şi raţiunii. Judecăţile estetice se deosebesc de judecăţile în procesul cunoaşterii, ele există ca aprecieri a realităţii reieşind din atitudinea subiectului. Judecăţile estetice sunt construcţii apriori care fac legătura dintre finalitatea naturii şi libertatea voinţei subiectului, ele dau retrăirilor estetice o semnificaţie universală. *Frumosul* este după părerea lui Kant, imaginea naturii ideale a subiectului, iar *sublimul* este idealul libertăţii subiectului. Activitatea estetică este realizarea simbolică a *idealului* moral. C.p.j. a contribuit la dezvoltarea de mai departe a teoriei artei la *Schelling* şi *Hegel*.

"CRITICA RAŢIUNII PRACTICE" – a doua operă fundamentală a lui *I.Kant*, în care el îşi expune concepţia sa morală. Lucrarea a apărut în 1788. În C.r.p. ca şi în alte lucrări ("Întemeierea metafizicii moravurilor", "Metafizica moravurilor"). Kant intenţionează de a formula o *etică* ştiinţifică bazată pe principii asemănătoare cu principiile ştiinţelor matematice. El argumentează că *morala* nu poate fi dedusă din *religie*, ci este un fenomen independent, autonom. C.r.p. stabileşte condiţiile apriorice ale conduitei umane, studiază principiile moralităţii, care se găsesc a priori în raţiune. Morala este un fenomen a raţiunii practice şi este fundamentată de aşa postulate a raţiunii practice ca *libertatea*, nemurirea şi *Dumnezeu*. Acţiunile morale ale omului sunt în dependenţă de *voinţă*. Ca să explice cum poate exista morala, Kant pune întrebarea în alt mod: cum poate exista libertatea? Cum este posibilă libertatea fiinţei raţionale în lumea în care fenomenele şi procesele se dezvoltă conform necesităţii? Raţiunea practică la Kant este asemănătoare cu noţiunile de libertate şi voinţă pură. Raţiunea practică ca legislatoare morală nu poate exista fără noţiunea de libertate. În lumea fenomenelor omul nu-i liber, libertatea se începe în lumea lucrurilor ca atare, acolo unde omul se conduce de idealuri şi libertatea voinţei este orientată spre a înţelege şi îndeplini datoria morală. Libertatea voinţei este proprietatea voinţei de a fi lege pentru sine însuşi. Legea morală este posibilă prin libertate. Dacă libertatea este lege pentru sine însuşi, atunci ea poate fi înţeleasă ca *imperativ categoric*. Acest imperativ Kant îl formulează în felul următor: "Acţionează ca şi cînd maxima acţiunii tale ar trebui să devină, prin voinţa ta, lege universală a naturii". Înţelegerea de a proceda conform necesităţii, legii morale este *datoria* morală. Supunerea datoriei şi respectarea legii îi dă posibilitate omului de a se ridica asupra sa şi se transforma într-o personalitate liberă, care este scop în sine. Kant subliniază prioritatea raţiunii practice asupra raţiunii teoretice: cunoştinţele numai atunci au valoare, cînd îi ajută omului să devină mai uman, să realizeze ideea *binelui*. Binele suprem este posibil numai datorită apartenenţei omului la lumea inteligibilă şi admiterii nemuririi sufletului şi existenţei lui Dumnezeu. Concepţia morală a lui Kant este un monument al gîndirii filosofice.

"CRITICA RAŢIUNII PURE" – opera fundamentală a lui *I.Kant*, apărută în 1781. Lucrarea este consacrată determinării şi aprecierii izvoarelor, principiilor şi limitelor *cunoaşterii* ştiinţifice. Kant subînţelegea sub denumirea acestei lucrări un tratat despre *metodă*. Această metodă el o numeşte *transcendentală* sau critică. C.r.p. este compusă din două părţi principale: "Teoria transcendentală a elementelor" şi "Metodologia transcendentală". Prima parte la rîndul său se divide în "Estetica transcendentală", "Analitica transcendentală" şi "Dialectica transcendentală". În aceste compartimente Kant vorbeşte despre trei capacităţi de cunoaştere – sensibilitatea, intelectul şi raţiunea. Aici prin *estetică* Kant înţelege nu teoria despre frumos şi formele expresive, ci principiile sensibilităţii ce trebuie să răspundă la întrebarea: "Cum este posibilă matematica pură?". Sensibilitatea este prima treaptă a

cunoaşterii şi fundamentează matematica pură. *Spaţiul* şi *timpul* sunt condiţii subiective şi formale ale subiectivităţii. În analitica transcendentală Kant se ocupă cu a doua facultate de cunoaştere, cu intelectul care este o funcţie de cunoaştere spontană, activă, spre deosebire de sensibilitate care îndeplineşte o funcţie receptivă. Analitica transcendentală trebuie să răspundă la întrebarea: "Cum este posibilă natura ca obiect de experienţă?". *Categoriile* au o provenienţă subiectivă ca şi intuiţiile de timp şi spaţiu, care sunt funcţii apriori ale facultăţilor noastre de cunoaştere. În Dialectica transcendentală Kant se ocupă de o altă facultate – raţiunea. Dacă intelectul are de a face cu ceea ce este dat intuitiv, iar categoriile lui sunt unităţi sintetice ale sensibilităţii, atunci raţiunea se ocupă cu judecăţile intelectului, cu raţionamentele lui. Raţiunea tinde să cunoască suprasensibilul – sufletul, lumea ca tot întreg şi Dumnezeu. Dacă el se rupe de sensibilitate, atunci raţiunea cade în paradoxuri şi antinomii. În "Metodologia transcendentală" se analizează metodele, scopurile, idealurile cercetării filosofice – disciplina, canonul, arhitectonica şi istoria raţiunii pure. C.r.p. este o capodoperă nemuritoare a filosofiei universale.

CRITICISM (din fr. şi germ.) – curent în filosofie şi teoria *cunoaşterii*, care fixează ca scop al filosofiei cercetarea critică şi sistematică a originii, posibilităţii, valorii şi limitelor cunoaşterii. Filosofia criticistă se începe cu *Locke*, care supune cercetării critice noţiunea *substanţei*; se continuă prin *Hume*, care supune cercetării critice noţiunea *cauzalităţii*; îşi atinge apogeul prin doctrina lui *Kant*, care pune analiza riguroasă a valorii şi limitelor capacităţii de cunoaştere drept condiţie prealabilă a oricărei cercetări filosofice. Ulterior o serie de concepţii prezintă criticismul drept orientare şi obiect al propriilor cercetări: *empiriocriticismul, realismul critic, Şcoala din Frankfurt, raţionalismul critic.* Ca direcţie în filosofie se constituie prin anii 30 ai sec. XX în cadrul criticii *neopozitivismului* şi evoluează în procesul discuţiilor cu reprezentanţii direcţiei istorice din filosofia ştiinţei.

CROMOZOM (din fr. chromosome format din gr. kroma – culoare şi soma – corp) în genetică şi biologie reprezintă un corpuscul al nucleului celulei, unitate genetică, structurală, purtător al caracterelor ereditare. C. se autoreproduce (se formează) în procesul diviziunii celulei fiind variabil ca formă la fiecare specie. Este compus din acizi nucleici DNA, RNA şi substanţe proteice. Se disting C. de sex ce determină sexul organismului şi C. somatic, adică C. unui organism, cu excepţia celor de sex.

CUANTORI (lat. *quantum* – cît) – simboluri ori operatori, care se folosesc în logica matematică ori logica predicatelor, leagă variabilele libere, dau naştere la noi enunţuri. Deosebim două feluri de C.: universal $\forall$ şi existenţial $\exists$. Aceşti C. schimbă calitatea judecăţii. C. universal se foloseşte în judecăţile universale ("toţi", "nici unul"), iar C. existenţial – în judecăţile particulare (" există unii").

CULTURĂ AUDIOVIZUALĂ – fenomen a culturii sec. XX referitor la tehnologiile contemporane de înregistrare şi transmitere a imaginii şi sunetului (cinematograful, televiziunea, video). C.A. este un mod de existenţă a culturii (cultura de ecran), o alternativă a comunicării verbal-scrisă, dominantă pînă în prezent. Practic pătrunde în toate sferele sociale, dar mai puternic în instruire, distracţie ş.a. Devine un mijloc principal în mass-media, în funcţionarea culturii. După conţinut este o predominare a senzorialului asupra intelectualului şi se realizează ca fenomen a culturii de masă. **(*vezi:* *Cultura Informaţională*)**

CULTURA COMPORTAMENTULUI – totalitatea formelor conduitei cotidiene a omului (în muncă, trai, comunicare cu alţi oameni) în care îşi găseşte expresia exterioară normele morale şi estetice ale acestui comportament. Dacă normele morale determină conţinutul purtării, prescriu ce anume trebuie să facă oamenii, atunci C.C. arată modul concret de realizare a cerinţelor moralităţii în comportament, care este expresia exterioară a conduitei omului. C.C. depinde de concepţia despre lume a omului, de *calităţile lui morale*. Pentru acei pentru care morala, normele şi principiile ei au devenit o convingere profundă, o necesitate internă, nu apare problema cum să procedeze în împrejurările în cauză ca acest comportament să fie cultural şi moral. Orice faptă, conduită a acestui om va fi morală şi culturală. Etica se pronunţă categoric contra culturii ostentative, contra făţărniciei în comportament, cînd după o frază amabilă, mişcare plină de graţie, zîmbet fin se ascund brutalitatea, lăcomia, cruzimea. Susţinem părerea că acurateţea şi eleganţa exterioară ale omului trebuie să fie expresia acurateţei şi frumuseţii interne, care la rîndul său este determinată de sublimul şi nobleţea idealului căruia omul şi-a consacrat viaţa sa.

CULTURA TRATAMENTULUI – totalitatea de cunoştinţe, deprinderi şi acţiuni a lucrătorului medical care-şi exercită activitatea sa profesională. Ea depinde de pregătirea profesională a medicului, de orientarea lui conceptuală şi morală, de calităţile morale ale lui, de cultura şi experienţa medicală acumulată de mai multe generaţii. C.t. se bazează pe următoarele principii: *Primul* caracterizează rolul progresului tehnico-ştiinţific, informatizării societăţii, tehnologiilor informaţionale în formarea noilor trăsături psihologice ale medicului contemporan. Nu poţi trata cu adevărat fără optimism profesional, fără o profundă credinţă în succesele apropiate şi cele mai îndepărtate ale medicinei, în aceea că mîine vor apărea noi metode de diagnosticare şi tratare capabile de a salva viaţa bolnavului. De aici reiese obligaţia medicilor de a urmări sistematic evoluţia cunoştinţelor, de a cunoaşte tot ce a apărut nou în ştiinţa medicală. *Al doilea* ţine de atitudinea medicilor faţă de cea mai nouă tehnică medicală de diagnosticare. Medicul trebuie să cunoască bine diagnosticarea instrumentală şi de laborator la nivelul realizărilor ştiinţei contemporane. Însă rolul primordial în condiţiile informatizării medicinei trebuie să aparţină gîndirii clinice a medicului, spiritului său de observaţie, facultăţii de a analiza şi de a sinteza simptomele clinice. *Al treilea* trebuie să răspundă la întrebarea: de ce tot mai rar întîlnim medici cu profil clinic general şi cu mai multă iscusinţă profesională? După părerea multor savanţi medicii tineri insuficient cunosc anamneza, metodele fizice de examinare. Specializarea îngustă purcede la subaprecierea integrităţii organismului, la absolutizarea localului în maladie. *Al patrulea* constă în aceea că medicii trebuie maximal să excludă greşelile în diagnostică şi tratament. Dar pentru aceasta e necesar a respecta strict anumite cerinţe în activitatea multiplă a medicului. *Al cincilea* se referă la cerinţele faţă de formularea, completarea şi păstrarea documentelor medicale. *Al şaselea* determină tactica curativă a medicului şi postulatele generale ale tratamentului. *Al şaptelea principiu* are în vedere problemele etice ale medicinei – deontologie, etică medicală, norme de conduită, coduri medicale, care reglementează activitatea medicului, atitudinea faţă de bolnavi şi rudele lui, atitudinea medicilor între ei, faţă de societate şi colectiv. Trebuie perfect cunoscută psihologia bolnavului. Medicul rus M. Mudrov afirma că tratamentul se începe de la înfăţişarea noastră, de la curăţenia şi onestitatea sufletului nostru, de la mişcarea corpului, privirilor, cuvintelor pronunţate etc. Fiecare medic trebuie sî ţină cont de principiul "Primum no nocere" (Mai întîi nu dăuna). Medicul dispune de trei instrumente: cuvîntul,

planta şi cuţitul. Din cele trei metode de influenţă asupra bolnavului cuvîntul medicului întotdeauna se punea şi se pune pe primul plan. Cuvîntul trebuie folosit cu iscusinţă, în momentele potrivite, ţinîndu-se cont de ceea ce se vorbeşte, cui i se vorbeşte, cum se vorbeşte şi vei fi înţeles.

CULTURĂ (din lat. *cultura* – cultivare, prelucrare) – ansamblu de valori constituite ca modalităţi specific umane de reacţie proiectivă atitudinală, preferenţială la lume; procesul de creaţie şi de resubiectivare a valorilor. Despre orice cultură se poate vorbi numai în cadru istoric. Într-un sens mai concret se vorbeşte despre *C. spirituală* (ştiinţa, religia, filosofia, morala, arta, literatura etc.) şi *materială* (valorile materiale, tehnica, experienţa de producţie ş.a.). *C. generală* este un ansamblu de cunoştinţe care satisfac nevoile spiritului şi conferă persoanei gust estetic şi spirit critic; *C. individuală* constituie un ansamblu structurat de cunoştinţe şi modele de comportament ce sunt utilizate de individ pentru a percepe lumea exterioară şi realiza aspiraţii proprii; *C. de masă* reprezintă o realitate socioculturală specifică ce include comportamente, atitudini, reacţii, reprezentări colective, valori produse şi mediatizate; C. în sens de *civilizaţie* exprimă ansamblul de activităţi şi modele de comportament proprii unui grup social dat, diferenţiate în funcţie de normele cărora le sunt subordonate şi transmise prin *educaţie* (de ex. C. occidentală). Astfel *O.Spengler* consideră *civilizaţia* ca studiu ultim de decădere şi moarte a culturii, iar E.B.Tylor, ca un stadiu mai înalt al culturii. Prin cultură mai marcăm şi ansamblul cunoştinţelor de care dispune cineva într-un domeniu (C. filosofică, juridică, religioasă, medicală etc). În aspect socio-cultural şi istoric formele *conştiinţei sociale* (filosofia, arta, ştiinţa, religia, dreptul, morala, politica) sunt forme de cultură. În ţările înalt dezvoltate contemporane se sesizează tot mai intens o formă nouă de C. – cea *ecologică*. Noţiunea de C. întotdeauna păstrează un sens normativ tinzînd spre o sinonimie cu umanismul: astfel nu se vorbeşte o C. barbară (C. antropofagă ori C. militară, bazată pe violenţă). Ca fenomen istoric spiritual C. începînd cu antichitatea a fost obiectul de studiu al diferitor gînditori (purtînd de-a lungul timpurilor un conţinut semantic corespunzător), ajungînd azi ca una din cele mai solicitate teme de investigaţie filosofică.

CULTURĂ INFORMAŢIONALĂ – capacitatea personalităţii de a selecta, aprecia şi utiliza efectiv informaţia, este un nou tip de comunicare ce dă posibilitate personalităţii de a intra liber şi funcţiona în lumea informaţională. C.I. caracterizează cultura în legătură cu procesele de acumulare, prelucrare şi translare a informaţiei. Universalitatea proceselor informaţionale a contribuit la apariţia C.I. Apare ca rezultat al creşterii rolului informaţiei în producţia materială şi procesele socioculturale şi utilizarea tehnologiilor informaţionale. Conţinutul informaţiei sociale este legată de experienţa omului, de multipla activitate a lui. La nivelul individului informaţia se prelucrează şi se reproduce în memoria omului. La nivelul societăţii informaţia se acumulează, prelucrează, se transmite prin intermediul culturii, ea este parte componentă a memoriei sociale. C.i. este capacitatea societăţii de a folosi efectiv şi raţional resursele informaţionale, mijloacele informaţionale de comunicare şi tehnologiile informaţionale în activitatea sa. C.i. depinde de nivelul de dezvoltare a societăţii, infrastructura informaţională, sistemul de instruire, democratizarea societăţii. La rîndul său C.i. este un indice al dezvoltării progresive a societăţii.

CULTUROLOGIE – orientare interdisciplinară socioumanitară care studiază cultura ca fenomen integral şi specific a existenţei umane, ştiinţa despre esenţa şi legităţile dezvoltării

culturii. Noţiunea C. a fost formulată de antropologul american Leslie A. White. Obiectul C. este experienţa socială a oamenilor acumulată, conţinutul, structura, dinamica şi tehnologiile funcţionării acestei experienţe. Cultura este un mecanism specific al activităţii umane şi autoorganizării vieţii sociale. Se pot evidenţia două aspecte ale C.: în sens îngust ca totalitate de cunoştinţe integrale despre fenomenul culturii existent în timpul istoric concret şi spaţiu social real şi teoria culturii ca totalitate de discipline ce studiază diferite subsisteme culturale (cultura politică, economică, religioasă, artistică precum şi cultura comportamentului, cultura tratamentului etc.).

CUNOAŞTERE – proces de reflectare în conştiinţă a realităţii existente; procesul activităţii creatoare de acumulare, reproducere şi funcţionare a cunoştinţelor. C. şi cunoştinţele sunt funcţia şi latura internă a practicii. C. este un fenomen socio-uman complicat, un domeniu al raporturilor dintre *om* şi realitate. Rezultatul cunoaşterii sunt cunoştinţele în care se fixează experienţa umană. În procesul cunoaşterii are loc interacţiunea dialectică a două trepte – senzorială (cu formele sale – senzaţia, percepţia şi reprezentarea) şi raţională (noţiunea, judecata şi raţionamentul). Astăzi, de pe poziţiile cognitologiei sociale, trebuie de privit cunoaşterea nu numai ca interacţiunea acestor două trepte (senzorială şi raţională), dar evidenţierea unui nou moment – mediului informaţional, care joacă rolul hotărîtor în procesul cunoaşterii.

CUNOŞTINŢE – rezultatul activităţii umane, informaţie sau sistem de informaţii dobîndit, prelucrat, asimilat în procesul *cunoaşterii*. C. este expresia ideală sub formă de semne, formule, noţiuni a trăsăturilor şi relaţiilor obiective a lumii înconjurătoare. În C. se fixează experienţa umană, se formează planul ideal al activităţii. După esenţa sa şi modul de funcţionare cunoştinţele sunt un fenomen social. Ele formează un sistem complex care există ca memoria socială şi se transmite din generaţie în generaţie prin intermediul *limbajului* şi *culturii.* Există C. preştiinţifice (obişnuite) şi ştiinţifice (care la rîndul lor sunt empirice şi teoretice). *Ştiinţa* este o totalitate de C. sistematizate şi exprimate în formă de legi şi teorii. În afară de aceasta în societate există C. mitologice, religioase, etice, estetice ş.a. care reflectă diferite tipuri de activitate.

CUSANUS NICOLAUS (1401-1464) – filosof, savant, teolog german (numele provine de la localitatea unde s-a născut – Cusa), întemeietorul noului mod de gîndire din epoca *Renaşterii*, specific pentru perioada de trecere de la gîndirea teologică la gîndirea ştiinţifică. Are lucrări atît în teologie (cardinal din 1448), cît şi în filosofie cu o tematică tradiţională pentru timpul sau – cunoaşterea lui *Dumnezeu*, Hristologia, teoria despre unic, despre crearea lumii, ierarhia *existenţei*, trinitate. S-a pronunţat contra scolasticii tomiste. Depăşeşte versiunea creaţionistă despre facerea lumii din nimic. Interpretîndu-l pe Dumnezeu în mod *panteist*, atribuie naturii capacităţile şi atributele divine, în primul rînd infinitatea şi lipsa hotarelor în spaţiu. Dumnezeu este şi centrul şi periferia *cosmosului*, de aceea *universul* nu este nici finit, nici infinit. În Dumnezeu finitul şi infinitul coincid. Din aceasta formulează ideea dialectică despre coincidenţa *contrariilor*. Existenţa este identitatea contrariilor. Din coincidenţa micro-cosmosului şi macrocosmosului, C. ajunge la zeificarea omului. Omul ca fiinţă corporală este finit şi infinit în tendinţele sale spirituale şi posibilitatea atingerii absolutului divin. *Cunoaşterea* la C. se formulează ca problema corelaţiei credinţei şi raţiunii. *Credinţa* este baza oricărei înţelegeri, raţiunea este orientată de credinţă, iar credinţa este explicată de raţiune. Cunoaşterea lumii are loc pe fonul

incognoscibilităţii lui Dumnezeu. Dumnezeul incognoscibil devine accesibil raţiunii umane prin infinitatea potenţială a realităţii. Cu ideile sale C. a pregătit revoluţia kopernikană.

Op.pr.: "Despre ignoranţa conştientă"; "Despre origine"; "Despre viziunea lui Dumnezeu"; "Despre existenţa posibilă" ş.a.

CUTIE NEAGRĂ – principiu de cercetare a sistemelor cînd cercetătorului sunt accesibili parametrii la întrare şi ieşire a sistemului dat, iar procesele ce au loc în interiorul sistemului nu se cunosc ori nu se iau în vedere. Principiul C.n. se foloseşte în acele cazuri, cînd structura internă nu este cunoscută, ori este foarte complicată, ori nu prezintă interes pentru cercetător.

CUVIER GEORGES (1769-1832) – om politic şi naturalist francez. Avea lucrări în domeniul zoologiei, anatomiei comparative, paleontologiei ş.a. C. a formulat legea corelaţiei părţilor şi organelor organismului. Folosind această *metodă* el a reconstruit multe animale fosile şi prin aceasta a pus bazele paleontologiei ca *ştiinţă*. A clasificat pentru prima dată mamiferele, păsările, amfibiile şi peştii în grupul vertebraţilor. C. era adeptul concepţiei creaţioniste despre lume, apariţia speciilor lămurea deasemenea şi prin teoria *catastrofismelor*. Negativ se atîrna către ideile evoluţioniste, concepţiile lui Lamarck şi Sainte-Iller.

Op.pr.: "Cercetări asupra osemintelor fosile"; "Prelegeri de anatomie comparativă"; "Discurs asupra revoluţiilor pe suprafaţa globului" ş.a.

CVIETISM (*vezi:* *Quietism*)

D

D'ALEMBERT JEAN LE ROND (1717-1783) – filosof iluminist şi matematician francez. Împreună cu *Diderot* a redactat "Enciclopedia". Bazîndu-se pe ideile lui *F.Bacon* a descris istoria apariţiei şi dezvoltării procesului de cunoaştere şi a încercat să facă o *clasificare* a *ştiinţelor*. D. recunoştea existenţa spiritului independent de *materie* (dualism), nega teoria ideilor înnăscute a lui *Descartes*, era adeptul *senzualismului* materialist inconsecvent. Spre deosebire de alţi luminişti francezi D. nega condiţionarea *moralei* de către mediul social.

DAO – (cale, drum) – una din cele mai importante categorii ale filosofiei din China antică. Filosofii materialişti *(Lao-ţze, Van-ciun* ş.a.) prin D. înţelegeau ceea ce este firesc în ordinea lucrurilor, ultima realitate, principiul ordinii în *Univers*, în comportarea individului, în gîndirea umană, principiul care dirijează lumea materială veşnică. Succint D. înseamnă "căile", legităţile naturii, "căile" de viaţă a omului şi "căile" gîndirii umane. În filosofia chineză idealistă D. este tratat ca un "principiu ideal", o "nonexistenţă autentică" sau o "cale divină".

DAOSISM (chinez. *dao ţzia* – şcoala dao) – unul din principalele curente ale filosofiei chineze, apărut în sec. VI-V î.e.n., care împreună cu confucianismul şi *budismul* alcătuiesc triada filosofico-religioasă, ce a determinat viaţa ideologică a Chinei pînă în sec. XX. Întemeietorul D. este considerat *Lao-ţze*, dar gînditorul principal a fost *Cijuan-ţze*, printre

alţi reprezentanţi se numără Ian Ciju, Le-ţze ş.a. În D. clasic se îmbinau *materialismul* naiv cu elemente ale *dialecticii* spontane şi ale *misticii*. Temelia filosofiei D. o constituie învăţătura despre *dao* – calea, legea firească cea mai generală de apariţie şi dezvoltare a Universului. Toate lucrurile apar şi se transformă conform "căii" sale – dao. Omul trebuie să trăiască o viaţă firească în deplină armonie cu *natura*. Orice acţiune care vine în contradicţie cu dao duce la insucces şi pieire. În *Univers* nu se poate de făcut ordine artificial.

DARWINISM SOCIAL – curent biologizatoric în *sociologie* din sec. XIX-XX, reprezentanţii căruia încercau să extindă legile biologice (legea selecţiei naturale, a luptei pentru existenţă, a supravieţuirii celui mai puternic ş.a.) descoperite de *Ch.Darwin,* asupra societăţii, reducînd astfel legile sociale la cele biologice. Întemeietorul D. s. a fost *H.Spencer*. Ideea centrală în D. s. este de a argumenta, că structura socială a societăţii e determinată de capacităţile biologice, naturale ale omului. Totul ce se petrece în societate, orice hotărîre, reguli primite nu trebuie să vină în contradicţie cu legile biologice. Dar deoarece interesele şi simpatiile social-politice ale adepţilor D. s. erau diferite, prin urmare, şi legile biologice folosite de ei, şi interpretarea lor nu era univocă. Aceasta a determinat caracterul variat al D. s., care include în sine o mulţime de versiuni, uneori chiar contrare. Unele din ele erau legate cu *rasismul*. În prezent D. s. nu are o răspândire atît de largă ca la început, dar ideile lui au evoluat în sociobiologie, etologie, funcţionalism şi alte teorii.

DARWIN CHARLES (1809-1882) – savant naturalist englez, întemeietorul *teoriei evoluţioniste* despre originea speciilor prin selecţia naturală. Acesta a fost rezultatul unor cercetări îndelungate în timpul expediţiei sale în jurul lumii, efectuate în anii 1831-1836. A activat în domeniul biologiei, zoologiei, geografiei, geologiei, paleontologiei şi a practicii agricole din acea perioadă. Pe D. l-a preocupat şi problema apariţiei plantelor cultivate şi a animalelor domestice pe calea selecţiei artificiale, astfel, dezvoltînd ideea despre originea speciilor. Mai tîrziu explică originea animală a omului. Teoria lui D. a fost apreciată de contemporani ca o revoluţie în *ştiinţă.* Actualmente unele din tezele lui D. vin în contradicţie cu faptele ştiinţifice şi, prin urmare, pun sub semnul întrebării însuşi veridicitatea acestei teorii.

Op. pr.: "Originea speciilor prin selecţia naturală, sau păstrarea raselor favorizate în lupta pentru existenţă"; "Animalele domesticite şi plantele cultivate"; "Originea omului şi selecţia sexuală"; "Exprimarea emoţiilor la om şi animale".

DATORIE – categorie a *eticii*, care reflectă îndatoririle *morale* ale omului, îndeplinite din îndemnul *conştiinţei*. În D. îşi găsesc expresie cerinţele societăţii faţă de *personalitate*, şi obligaţiile personalităţii în faţa societăţii. Conţinutul şi valoarea D. *morale* poartă un caracter concret istoric în funcţie de etapa dezvoltării sociumului. În noţiunea D. se include şi necesitatea îndeplinirii unor norme morale general-umane ale vieţii în comun a oamenilor, care s-au format istoriceşte, contribuie la progresul general şi dezvoltarea individuală a personalităţii. D. m. poartă caracter imperativ, de constrîngere externă, de aceea, înţelegerea conştientă a îndatoririlor morale, asimilarea lor ca o cerinţă interioara îi ajută omului să se orienteze în conduita sa, să-şi realizeze mai reuşit obligaţiile sale morale, să respecte cerinţele morale chiar şi în lipsa elementului de constrîngere. În etica creştină D. m. e determinată de forţe supranaturale, iar în sistemele idealiste D. e concepută ca ceva abstract, în afara relaţiilor reale, ca produs al conştiinţei (de ex. imperativul categoric la

I.Kant).

DECALOG (din gr. – zece cuvinte sau porunci) – cele "Zece porunci" religioase şi etice care conform textului *Vechiului Testament* al *Bibliei* au fost revelate de *Dumnezeu* lui Moise pe muntele Sinai, gravate pe două table de piatră. Textul se află în *Vechiul Testament* (Exod sau Ieşire 20, 1-17 şi Deut. 5, 6-22). În *Noul Testament,* Iisus nu anulează Decalogul ci îl desăvîrşeşte accentuînd *dragostea* ca valoare *morală* supremă care constituie miezul *creştinismului* (dragostea fată de Creator şi fată de orice om).

DEDUCŢIE (lat. *deductio* – deducere) – formă a *raţionamentului* şi *metodă* de cercetare de la general la particular. Metoda deductivă este autentică, certă. Dacă premisa generală e adevărată, atunci şi concluziile particulare deduse vor fi neapărat adevărate. De ex. din premisa "Toţi oameni sunt muritori" deducem cu precizie, că fiecare om în parte e muritor. În *paradigma* metafizică se supraapreciază importanţa inducţiei (filosofii empirişti *F.Bacon*, *G.Galilei* ş.a.) sau a deducţiei (raţionaliştii *Descartes*, *Spinoza*, *Leibniz*). Concepţia dialectică susţine că deducţia se află într-o strînsă legătura cu inducţia completîndu-se una pe alta. De ex. dintr-un şir de acuze, simptome, urmează concluzia (diagnoza), iar apoi cu ajutorul deducţiei poate să concretizeze şi alte simptome, pe care nu le-a observat la început.

DEFINIŢIE (lat. *definitio* – definiţie) – operaţie logică în procesul căreia se dezvăluie conţinutul noţiunii şi limitele ei. Conţinutul noţiunii alcătuiesc notele esenţiale, care reflectă însuşirile fundamentale ale obiectelor. Dar în D. aproape niciodată nu se includ toate notele esenţiale, deoarece acest lucru este deseori imposibil. *Noţiunea* are un conţinut mai bogat decît D. Ea exprimă într-o formă concisă principalul, esenţialul din conţinut. D. trebuie sa fie clară, precisă, adecvată, să nu conţină expresii echivoce, să nu fie contradictorie sau negativă, să nu conţină tautologie.

DEFINIŢIE INDUCTIVĂ – care permite din unele judecăţi ale teoriei de construit noi judecăţi prin intermediul folosirii unor operaţii logice. D.i. poate avea loc atunci, cînd sunt prezente enunţurile iniţiale sau elementare ale sistemului dat şi dacă se respectă regulile sau operaţiile logice, care contribuie la formarea unor elemente noi ale sistemului pe baza celor existente deja. D.i. trebuie să fie completă.

DEFINIŢIE OPERAŢIONALĂ – definiţia însuşirilor obiectelor prin indicarea operaţiilor experimentale de măsurare cu obiectele, care posedă aceste însuşiri şi care pot fi nemijlocit observate. Termenul de D.o. a fost introdus în logică de fizicianul şi filosoful american P.Bridgman (1882-1962), care susţinea, că *definiţia* noţiunilor ştiinţifice trebuie făcută nu prin termenii altor abstracţii ci prin termenii operaţiilor experienţei. D.o. joacă un rol deosebit în ştiinţele naturale matematizate unde valoarea constantelor trebuie permanent determinată prin intermediul unor anumite operaţii de măsurare. Deseori D.o. se foloseşte la interpretarea empirică parţială a noţiunilor ştiinţifice. Una şi aceiaşi noţiune ştiinţifică poate obţine cîteva D.o. care vor indica diverse situaţii empirice de aplicare a noţiunii corespunzătoare. Absolutizarea importanţei D.o. e caracteristică pentru *operaţionalism* – o direcţie subiectiv-idealistă în metodologia şi filosofia ştiinţei, care reduce cunoştinţele teoretice la procedurile empirice de măsurare.

DEIDEOLOGIZARE – concepţie social-filosofică răspîndită în jumătatea sec. XX, care avea drept scop justificarea caracterului obiectiv şi nepartiinic al ştiinţei. La temelia D. a fost pusă sociologia cunoştinţelor lui K.Mannheim (1893-1947). El susţinea că *ştiinţa* include *cunoştinţe* obiective şi adevărate despre fapte, iar ideologia e un sistem de principii şi idei despre valorile sociale şi morale, care exprimă interesele subiective ale diferitor clase, pături sociale şi grupuri fără a lua în consideraţie aprecierea ştiinţifică a realităţii. De aceea ideologia nu întotdeauna reflectă adevărat lumea. Bazîndu-se pe această contradicţie dintre ideologie şi ştiinţă unii filosofi şi sociologi occidentali (R.Aron, D.Bell, *K.Popper* şi a.) au ajuns la concluzia ca în Occident, odată cu formarea societăţii industriale dezvoltate, stabilirea coincidenţei intereselor în plan general naţional şi deminuarea conflictelor sociale, ideologia dispare. Iar funcţiile integrative ale ideologiei în condiţiile RTŞ le va îndeplini ştiinţa.

DEISM (lat. *deus* – Dumnezeu şi fr. *deis-me*) – concepţie filosofică-religioasă, fondată de Herbert de Cherbury (sec. XVII), care respinge orice dogmă a religiilor oficiale, reducînd religia la un fenomen ce decurge din însăşi firea omenească. Existenţa lui *Dumnezeu* se afirmă numai drept cauză primară a lumii şi a omului, dar respinge providenţa divină, negînd şi lucrarea divinităţii în lume şi în viaţa omului. Deismul este contrar *teismului.*

DEMIURG (gr. *demiurgos* – meşteşugar, creator, făuritor) – făcătorul, arhitectul lumii văzute, organizator al *universului* în filosofia lui *Platon;* este una dintre definiţiile *divinităţii*. Acelaşi sens, dar mai dezvoltat, îl are şi în *misticismul neoplatonicilor.* La *gnostici* D. este supus zeului suprem.

DEMNITATE – categorie a *eticii*, care exprimă valoarea *morală* a *omului*, atitudinea lui faţă de sine însuşi şi recunoaşterea sau nerecunoaşterea de către societate a valorii personalităţii sale. D. este o formă a autoconştiinţei şi autocontrolului, un mijloc de înţelegere de către om a responsabilităţii sale faţă de sine însuşi ca personalitate morală. Sentimentul D. nu-i permite personalităţii să săvîrşească fapte morale care nu corespund cu ţinuta şi conduita ce şi-o impune şi în acelaşi timp, obligă să respecte D. altor oameni. Astfel, D. contribuie la perfecţionarea morală a personalităţii. Societatea, la rîndul sau, e obligată sa recunoască şi să asigure condiţiile necesare pentru manifestarea D. tuturor membrilor. D. este un aspect important al libertăţii morale şi sociale a omului. Înţelegerea noţiunii de D. a fost diferită în dependenţă de nivelul de dezvoltare a societăţii şi a concepţiilor etico-filosofice. În etica religioasă D. omului, valoarea lui morală e legată cu îndeplinirea de către el a unor îndrumări religioase. Etica idealistă priveşte D. ca un fenomen abstract, separat de viaţa socială, numai în relaţie cu afirmarea individualităţii.

DEMOCRAŢIE (gr. *demos* – popor şi *kratos* – forţă, putere, conducere) – guvernarea prin popor – formă de organizare şi de conducere politică a societăţii, bazată pe principiul participării poporului la conducere, unde sufragiul universal este exercitat în mod liber şi fără nici o constrîngere morală sau fizică. Modelul clasic al democraţiei antice s-a cristalizat în Grecia în sec.VII-V î.e.n. Ulterior acesta fu preluat de Republica romană. D. directă implică participarea nemijlocită a tuturor membrilor societăţii la decizie şi conducere. D. indirectă (reprezentativă) e cea în care membrii societăţii participă la guvernare prin reprezentanţii aleşi de ei. Prin D. se marchează şi sistemul de exercitare a voinţei grupurilor sociale şi profesionale – democraţie socială, economică, industrială, creştină etc. Există trei

interpretări ale termenului dintre care două vizează instituţii şi moduri de guvernare, iar cea de-a treia – un concept de egalitate socială: 1) dacă exprimarea voinţei se face "de către popor"; 2) dacă se acţionează "pentru popor", adică în interesul lui; 3) "din popor" – dacă oricărui membru al societăţii îi sunt accesibile posturi, funcţii, studii etc. Problema D. constituie una dintre cele mai abordate probleme din cadrul filosofiei sociale, *sociologiei*, economiei, politologie şi *teologiei*.

DEMOCRIT DIN ABDERA (circa 460-370 î.e.n.) – filosof materialist şi savant enciclopedist din Grecia antică, unul din întemeietorii teoriei atomiste. La temelia tuturor lucrurilor după D. se află două principii primordiale – atomii şi vidul. Atomii sunt părticele indivizibile, invariabile, veşnice care se află în permanentă mişcare şi care se deosebesc între ele numai prin formă, mărime, poziţie şi ordine, mişcarea survine la o forţă externă necunoscută. Toate corpurile existente apar din combinaţia atomilor şi dispar odată cu despărţirea lor. D. recunoaşte *existenţa* unui număr infinit de lumi care se nasc din vîrtejuri de atomi ce se mişcă în vidul infinit. Aceste lumi apar şi dispar de la sine, pe cale naturală, conform legii necesităţii şi nu sunt create de zei. D. absolutizează *necesitatea* şi neagă *întîmplarea*, stabilindu-se pe poziţii *fataliste*. Printre primii în istoria filosofiei D. a creat o teorie a cunoaşterii bazată pe evidenţierea cunoaşterii senzoriale şi raţionale. Perceperea senzorială alcătuieşte temelia *cunoaşterii*, dar *cunoştinţele* obţinute pe această cale sunt incomplete, neautentice, "întunecate", fiindcă natura adevărată a lucrurilor (atomii şi vidul) poate fi înţeleasă numai cu ajutorul gîndirii, a cunoaşterii "luminoase". Teoria sa materialist-atomistă a fost dezvoltată de *Epicur* şi *Lucreţiu.*

DEMOGRAFIE (gr. *demos* – popor şi *grapho* – scriu) – ştiinţă despre populaţie, care studiază legităţile ei, componenţa, structura, răspîndirea pe teritoriu şi dinamica în timp.

DEMOGRAFICĂ PROBLEMA – subiect important al bioeticii. Demografia este ştiinţa care studiază legităţile dezvoltării şi funcţionării proceselor demografice, tendinţele şi schimbările populaţiei. Dar dezvoltarea necontrolată a populaţiei pe planeta noastră şi dezvoltarea considerabilă a producţiei şi consumului devine o presiune excesivă asupra biosferei şi asigurării vieţii. Ritmurile sporite ale dezvoltării populaţiei în unele ţări pot fi catastrofale pentru întreaga lume. De aici reiese necesitatea schimbărilor radicale în strategia existenţei şi funcţionării civilizaţiei. Summitul din Rio-de-Janeiro (1992) a acceptat o nouă *paradigmă* cu scopul asigurării securităţii ecologice şi demografice. Se are în vedere noosferizarea acestor procese. Pentru asigurarea dezvoltării durabile a societăţii, evoluţiei optimale a biosferei este necesar de a micşora consumul resurselor naturale, energiei aproape de 10 ori sau de a micşora populaţia de 10 ori. Altfel noi ne vom pomeni în faţa unei catastrofe globale. Procesele demografice au legităţile sale şi se dezvoltă cu accelerare. La începutul sec. XXI pe pămînt există 6 mld. de oameni. Într-o secundă pe pămînt se nasc 3 copii, iar în fiecare an populaţia planetei se măreşte mai mult de 100 mln. de oameni. Încă un aspect al problemei demografice. Cea mai mare creştere a populaţiei este în Africa, America Latină şi Asia orientală şi se presupune că în viitorul apropiat aici vor locui 80 % din populaţia lumii. Deci, dacă procesele demografice iese de sub control (iar ele au aşa tendinţă), atunci ele pot agrava puternic alte *probleme globale* (alimentară, energetică, resurselor naturale, ocrotirii sănătăţii ş.a.) şi duce la consecinţe imprevizibile. Trecerea la dezvoltarea durabilă cu necesitate impune schimbări radicale în situaţia demografică. Esenţa acestei revoluţii demografice, care trebuie să se realizeze, constă în

noosferizarea proceselor sociale, micşorarea raţional dirijată a populaţiei. Chiar dacă noi am introduce tehnologii scientofage, cicluri închise şi producere fără deşeuri, tot una presiunea antropogenă asupra biosferei se va mări şi poate duce la schimbări ireversibile în biosferă, la un posibil colaps ecologic mondial. Este clar, că numai mecanismele raţionale de noosferizare a proceselor demografice sunt ieşirea din situaţie. Savanţii şi teoreticienii conştientizează faptul, că dezvoltarea omenirii este limitată nu de resursele materiale şi nu atît de consumul lor, cît de condiţiile ecologice şi demografice de protejare a biosistemelor. Măsurile acceptate pînă în prezent n-au dat efectul scontat din cauza aprecierii neadecvate a mediului ambiant. Principalul aici este populaţia, creşterea ei sporită, deasemenea creşterea necesităţilor şi consumului. Reprezentanţii ideologiei ecogeice consideră, că dacă noi ne vom conduce de imperativul "1 copil în familie", atunci asta ar corespunde cu 2 % de scădere a populaţiei anual, ce ar duce în viitor la micşorarea populaţiei de 10 ori. Strategia demografică globală constă în aceea, că pentru protejarea biosferei şi societăţii, pentru supravieţuirea omenirii noi trebuie să schimbăm nu atît natura, cît pe sine însuşi, societatea în întregime. S-a terminat epoca revoluţiilor sociale, s-a început epoca revoluţiilor socionaturale. Revoluţia ecologo-demografică este una din ele.

DEMONSTRAŢIE – raţionament care argumentează adevărul sau falsitatea enunţului denumit *teză*. Pentru D. e nevoie de argumente şi reguli. Se deosebesc D. directe şi D. cu ajutorul unor presupuneri suplimentare.

DEONTOLOGIE (*deontos* – datorie şi *logos* – ştiinţă, cuvînt) – învăţătura despre *datoria morală* ca un domeniu a *eticii*. Noţiunea D. a fost întrodusă în ştiinţă de filosoful-utilitarist englez *J.Bentham* cu sensul de ştiinţă a moralităţii, teoria moralei în general. D. în medicină e o ramură a *eticii medicale* şi *bioeticii* care reglementează relaţiile medic – pacient, e învăţătura despre datoria profesională şi totodată morală a medicului. Normele şi aprecierile deontologice generalizează diverse situaţii clinice de pe poziţiile îndeplinirii datoriei profesionale de către lucrătorii medicali. Se împarte în compartimente, corespunzător cu diviziunea muncii în medicină: D. în pediatrie, terapie, chirurgie, psihiatrie ş.a.m.d., deontologia surorilor medicale, a organizatorilor ocrotirii sănătăţii şi a. D.m. e o concretizare şi utilizare în practica medicală a principiilor şi normelor eticii medicale şi bioeticii, e experienţa morală colectivă a medicinii, e şcoala profesionalismului în medicină, e măiestria alegerii celor mai optimale mijloace pentru afirmarea umanismului medical.

DEONTOLOGIE MEDICALĂ (*vezi:* *Deontologie*)

DEOSEBIRE – categorie filosofică care reflectă raportul inegalităţii obiectului cu sine însuşi şi cu alte obiecte. D. este etapa iniţială sau finală în dezvoltarea şi rezolvarea contradicţiilor. Se cunosc D. neesenţiale şi esenţiale, interioară şi exterioară. D. exterioară e o D. a obiectelor, fenomenelor, proceselor identice, dar care nu sunt unitare, nu au o legătură interioară. D. interioară poate avea loc numai în unitate cu cea exterioară, deoarece D. interioare apar în obiecte, fenomene sub influenţa interacţiunii lor cu alte fenomene şi obiecte.

DEPĂŞIRE (germ. *aufheben* – desfiinţare, anulare şi păstrare) – transformare, care include în sine anularea, înlăturarea a tot ce e vechi, ce şi-a trăit traiul şi în acelaşi timp, păstrarea a tot

ce e nou, pozitiv, progresiv, ce contribuie la dezvoltarea de mai departe a fenomenelor şi obiectelor. Noţiunea de D. e una din cele mai importante în filosofia lui *Hegel*, folosită de el pentru caracteristica procesului de autodezvoltare a ideii absolute. Fiecare treaptă în dezvoltarea acesteia, care în ansamblu alcătuieşte triada logic-abstractă, este o "depăşire" a celei precedente, iar sinteza ca cea superioară nu numai nimiceşte antiteza, ci concomitent, păstrează într-o formă modificată tot ce s-a obţinut pe parcursul dezvoltării precedente. Astfel are loc continuitatea, legătura dintre treptele de dezvoltare, dintre vechi şi nou, apare o nouă calitate, o treaptă mai superioară în dezvoltare. Hegel atribuia D. domeniului raţiunii şi cunoaşterii, totuşi genial a intuit în ea legitatea obiectivă a dezvoltării naturii şi societăţii.

DERGACIOV LIDIA PETRU (n. 1927) – d.h.ş.f., profesor universitar, specialist în problemele metodologice ale biologiei, geneticii şi ştiinţelor agrare. A absolvit facultatea de istorie (1956) şi filosofie (1961) Teza de doctor " Problemele metodologice în creaţia ştiinţifică a vestitului academician N.I.Vavilov " (1968) şi doctor habilitat "Problemele metodologice în creaţia ştiinţifică a biologilor-genetici anilor 20-30 a secolului XX " (1975). Este prima femeie doctor habilitat în filosofie din Moldova. Din 1961 activează la Universitatea agricolă în calitate de lector superior, conferenţiar, profesor universitar, şef de catedră a filosofiei. Domeniul de cercetări a D.L. se referă la metodologia ştiinţei biologice, genetice, ecologice şi agrare, fondator al noii şi unicii direcţii – Problemele metodologice ale ştiinţei agrare. I s-a conferit titlul "Lucrător Emerit al învăţământului Superior din Republica Moldova" şi medalia "Meritul civic". Are titlul de academician al Academiei Internaţionale de informatizare (1995) şi academician al Academiei internaţionale a ecologiei din Sankt-Petersburg (1998).

Op.pr.: "Problemele metodologice a ştiinţei despre viaţă"; "Filosofia şi ştiinţa despre viaţă"; "Problemele metodologice în creaţia ştiinţifică a academicianului N.I.Vavilov"; "Filosofia şi ştiinţa agrară, problemele metodologice ale imunologiei plantelor"; "Filosofia în concepţii şi personalităţi"; "Filosofia"; "Apariţia şi dezvoltarea gîndirii filosofice în Moldova"; "Filosofia clasică germană"; "Teoria sociologică a personalităţii"; "Mecanismul social al dezvoltării personalităţii"; "Personalitatea şi bazele ei morale" ş.a.

DERRIDA, JACQUES (n. 1930), filosof francez. E considerat întemeietorul deconstructivismului. A avut-o mare influenţă asupra teoriei literare americane contemporane. Anexează problema privitor la conceptul epuizării resurselor raţiunii în formele caracterizate de orientările filosofiei clasice şi contemporane. La D. cuvîntul este considerat drept reper comun al religiei şi metafizicii. Totodată îşi focalizează conceptul pe critica semnului, utilizînd două concepte cheie – *Scriitură* şi Diferenţă, pentru a propune o filosofie a "urmei". Majoritatea specialiştilor consideră ca D. n-a depăşit limitele tradiţiei metafizice.

Op. pr.: "Despre gramatologie"; "Vocea şi fenomenul"; "Diseminarea" ş.a.

DESCARTES RENE (1596-1650) – renumit filosof, fizician, matematician, fiziolog francez, reprezentantul clasic al *dualismului* şi *raţionalismului*, unul din fondatorii filosofiei şi ştiinţei epocii moderne. Spre deosebire de *F.Bacon*, care apela la *observare* şi *experiment*, D. şi-a îndreptat privirea spre raţiune. El afirmă necesitatea elaborării unei noi *metode* de cunoaştere a lumii prin cunoaştere raţională. Pentru a ajunge la *adevăr* D. apelează la îndoială ca metodă de gîndire. Recunoaşte că există gîndul care se îndoieşte şi că acel care se îndoieşte, gîndeşte. Acesta este punctul iniţial al filosofiei lui D. exprimat în teza:

"Cuget, deci exist". După D., *omul* există ca o *substanţă* raţională. Paralel cu substanţa spirituală, care are ca atribut gîndirea, există substanţa materială care are ca atribut întinderea. Ambele substanţe au fost create de a treia substanţă – *Dumnezeu*, care efectuează legătura dintre ele. Substanţa spirituală, după D. este obiectul de studiu al metafizicii, pe cînd substanţa materială e obiectul de cercetare a fizicii. Astfel el a elaborat un sistem filosofic dualist. În teoria *cunoaşterii* D. este unul din fondatorii raţionalismului. Izvorul cunoaşterii şi criteriul adevărului le vedea în raţiunea umană. A formulat metoda deductivă de cunoaştere, ca o mişcare a gîndirii de la general la particular, ca o deducere logică a adevărurilor particulare corespunzătoare din noţiunile generale ale intuiţiei intelectuale. D. recunoaşte caracterul înnăscut al unor idei iniţiale (ideea despre Dumnezeu, despre substanţa spirituală şi cea materială ş.a.) Experienţa de viaţă a oamenilor nu are nici o importanţă în apariţia lor. În concepţia sa filosofică D. a căutat să împace ştiinţa şi religia. Este fondatorul geometriei analitice, prin mărimea variabilă, a introdus în matematică mişcarea şi dialectica. În fiziologie D. a stabilit schema reacţiilor motorice, care este una din primele descrieri ştiinţifice ale arcului reflex.

Op. pr.: "Discurs asupra metodei"; "Meditaţii metafizice"; "Principii de filosofie"; "Tratat despre lumină"; "Reguli pentru conducerea spiritului" ş.a.

DESCRIERE – procedeu de reproducere a însuşirilor obiectului cu scop de a forma imaginea lui în *conştiinţa* altor oameni. D. poate avea loc prin intermediul limbajului natural, a desenului, cu ajutorul unor noţiuni speciale care caracterizează obiectul descris ş.a. În *ştiinţă*, inclusiv şi în filosofie, prin D. se înţelege o etapă relativ independentă a cercetărilor ştiinţifice, care constă în fixarea rezultatelor *observării* şi a *experimentului* cu ajutorul unor sisteme anumite de însemnare, primite în ştiinţă. D. are loc atît prin intermediul *limbajului* obişnuit cît şi a diverselor mijloace speciale (simboluri, scheme, grafice, matrice ş.a.), care constituie limbajul ştiinţific. Medicina s-a transformat în ştiinţă atunci, cînd de la descrierea simptoamelor şi sindroamelor bolilor a trecut la înţelegerea, explicarea etologiei şi patogenezei lor.

DETERMINARE (sau definiţie) – operaţie logică prin care se poate distinge, construi un obiect, formula importanţa unei noţiuni noi, puse în circulaţie, sau preciza însemnătatea unui termen ştiinţific vechi. În logică se deosebesc un număr mare de tipuri de D. în dependenţă de ceea ce se determină, de scopurile D., structura ei logică ş.a. Se deosebesc D. genetice, semantice, sintactice. În D. genetice obiectul determinat se construieşte logic prin indicarea modului lui de apariţie, formare (de ex. "Boala este un proces patologic, care apare în rezultatul dereglării echilibrului dinamic dintre organism şi mediu"). În D. semantice ceea ce trebuie determinat este o expresie lingvistică, iar determinatorul un oarece obiect (de ex. cuvîntul "febra" înseamnă o mărire a temperaturii corpului mai sus de 37 grade"). În D. sintactice determinantul şi determinatorul sunt concomitent obiecte sau expresii simbolice.

DETERMINISM (lat. *determinare* – a determina) – concepţie filosofică conform căreia toate lucrurile, procesele şi fenomenele, inclusiv acţiunile omului, sunt obiectiv şi legic determinate de legături şi cauze materiale. D. este teoria despre interconexiunea şi condiţionarea reciprocă a fenomenelor lumii materiale şi spirituale şi se bazează pe principiile cauzalităţii şi legităţii. Chiar şi voinţa omului nu e liberă ci determinată. Principiul determinismului are două aspecte: conceptual (de cine sunt determinate obiectele şi fenomenele) şi metodologic (cum sunt determinate ele).Ideile determinismului se

întîlnesc încă în filosofia antică, mai reprezentativă în această privinţă a fost concepţia atomismului. Însă ca teorie D. a fost formulat de P.Laplace (1749-1827), care considera că dacă noi am cunoaşte toate forţele şi relaţiile ce acţionează în univers, atunci noi am putea prezice cu precizie viitorul. D. lui Laplace se mai numea mecanicist şi avea următoarele neajunsuri: a) toate legăturile şi relaţiile se reduceau numai la legături cauzale, se ignorau condiţiile şi legăturile funcţionale; b) cauzalitatea se înţelegea numai ca acţiune din exterior; c) legătura dintre cauză şi efect era considerată ca necesară şi legică; d) deaceea se afirma că totul în lume este necesar, întîmplarea nu era altceva decît necunoaşterea cauzei. D. dialectic explică lumea prin interacţiunea mai multor legături şi relaţii (cauză, condiţii, posibilitate, realitate, necesitate, întîmplare ş.a.). D. este diametral opus *indeterminismului.*

DEVENIRE – categorie dialectică care desemnează schimbarea obiectelor şi fenomenelor, procesul de formare a ceva nou, de transformare a *posibilităţii* în *realitate*.

DEWEY JOHN (1859-1952) – filosof american, unul din cei mai de vază reprezentanţi ai *pragmatismului*. Filosofia, după D., a apărut din stresuri şi stări de tensiune socială. La baza filosofiei se află noţiunea *experienţă*, în care D. include toate formele şi manifestările vieţii sociale. Sarcina filosofiei constă în a contribui la reconstrucţia experienţei, în primul rînd a celei sociale. Ca mijloc de atingere a acestui scop, serveşte metoda ştiinţei sau a raţiunii prin care D. subînţelege metoda pragmatică. Esenţa acestei metode constă în stabilirea problemei sau a dificultăţii cu care se confruntă omul în procesul experienţei şi căutării mijloacelor pentru rezolvarea ei.

Op.pr.: "Şcoala şi societatea"; "Democraţia şi educaţia"; "Reconstrucţia în filosofie"; "Logica, teoria cercetării"; "Problemele oamenilor".

DEZVOLTARE – categorie filosofică ce reflectă schimbările ireversibile, orientate, legitime ale obiectelor şi fenomenelor. D. este mişcarea, care duce la apariţia unei noi calităţi. De aceea orice D. este o mişcare. Orice fenomen, proces, obiect la început trece prin etapa progresivă, apare, se dezvoltă, se perfecţionează, ca mai apoi să se învechească, să îmbătrînească şi să moară, să se descompună, să regreseze. *Progresul şi regresul* sunt două tipuri contrare ale dezvoltării. Spre deosebire de *materialismul*, care afirmă, că D. ideilor se află într-o conexiune strînsă cu D. lumii materiale, fiind o reflectare a ei, *idealismul* recunoaşte D. ideilor, conştiinţei ca fenomen de sinestătător, izolat de lumea lucrurilor. Concepţia dialectică a D., formulată de *Hegel*, este opusă celei metafizice, dominante în ştiinţă şi filosofia materialistă a sec. 16-18. Hegel, pe bază idealistă, a pus temelia înţelegerii D. ca autodezvoltare, sursa căreia se află în însuşi fenomen, în contradicţia internă. Procesul de D. a existenţei spirituale este obiectul de studiu al logicii dialectice.

DEZVOLTARE DURABILĂ – noţiune formulată la Summitul din Rio-de-Janeiro în 1992 şi este o strategie de supravieţuire şi evoluţie continuă a civilizaţiei. Ea prezintă o astfel de formă de interacţiune a naturii şi societăţii, în cadrul căreia se asigură eficaciitatea economică, se protejează biosfera, se garantează supravieţuirea omenirii şi evoluţia de lungă durată a acesteia (omenirii). D. d. presupune: recunoaşterea faptului că în centrul activităţii civilizaţiei se situează oamenii, care trebuie să aibă dreptul la o viaţă sănătoasă şi rodnică în armonie cu natura; protejarea mediului trebuie să devină o activitate constituantă inalienabilă a procesului de dezvoltare; satisfacerea dreptului la dezvoltare trebuie realizată în aşa mod ca să fie asigurată păstrarea în proporţii egale a mediului atît pentru generaţia de

azi, cît şi pentru generaţiile ulterioare; reducerea disproporţiei dintre nivelurile diferite de viaţă ale popoarelor lumii, lichidarea sărăciei şi mizeriei. D. d. este imposibilă fără *noosferizarea* proceselor demografice, a progresului tehnico-ştiinţific şi al educaţiei (instruirii).

DEZVOLTARE NOOSFERICĂ (*vezi:* *Noosferică dezvoltare*)

DIACRONIC, termen utilizat în diferite domenii ale ştiinţei, dar mai cu seamă în sociologie şi filosofie, cu referire la metode de studiu, poziţii, puncte de vedere, aprecieri etc. care privesc, expun, tratează fenomenele evolutiv, istoric.

DIAGNOSTIC COMPUTERIZAT – stabilirea unităţii nozologice sau a stării funcţionale a unor sisteme cu ajutorul computerului. Pentru D. c. e necesar o informaţie completă şi variată despre subiectul dat şi programe specializate (*sisteme expert*). Diagnosticarea medicală (ca recunoaştere a bolii) este un proces de desemnare a bolii pe baza cunoaşterii simptoamelor şi trăsăturilor ei şi găsirea lor la bolnav. Diagnoza este constatarea unităţii nozologice (anumită formă a procesului patologic) şi diferenţierea ei de alte unităţi nozologice. Implementarea pe larg în practica curativă a sistemelor informaţionale constituie una din cele mai avantajoase orientări în domeniul utilizării MEC în medicină. Medicul de cele mai multe ori greşeşte la stabilirea diagnosticului ori tratament din cauza că a uitat un oarecare simptom, n-a recunoscut varianta mai puţin întîlnită a unei sau altei boli, nu şi-a amintit la timp un anumit medicament, n-a atras atenţia cuvenită la unele manifestări secundare a procesului patologic. Computerul posedă o calitate minunată nu numai în capacitatea de a culege şi acumula experienţa medicilor, dar şi de a o transmite lucrătorilor practici ai sferei medicale.

DIALECTICĂ (gr. *dialegomai* – întreţin o conversaţie, disput) – categorie filosofică, care la origine în antichitate înseamnă arta dialogului, măiestria de a ajunge la *adevăr* în discuţie prin descoperirea contrazicerilor în raţionamentul oponentului şi prin biruirea acestor contraziceri. D. filosofilor greci din acea perioadă purta caracter spontan şi simplist. Filosofii greci antici *Heraclit, Aristotel* ş.a. mai mult atrăgeau atenţia asupra mişcării şi a legăturilor dintre lucruri, decît asupra a ceea ce se mişcă, se transformă şi se leagă. Pînă la finele secolului 18, dominantă a fost concepţia *metafizică* în sens de metodă despre lume, care o interpreta ca ceva neschimbat şi absolut. Excepţie fac unele elemente de dialectică în filosofia lui *Descartes*, *Spinoza, Diderot*. Prima breşă în concepţia metafizică a făcut-o *I.Kant.* Un rol determinant în elaborarea D. a avut-o *Hegel*. Dialectica lui prezintă întreaga lume istorică şi spirituală sub forma unui proces unic în continuă mişcare, schimbare, transformare, dezvoltare de la treptele inferioare la cele superioare. Ca izvor şi forţe motrice ale automişcării şi autodezvoltării erau considerate contradicţiile interne. Hegel a formulat legile fundamentale ale acestei dezvoltări (*legea unităţii* şi *luptei contrariilor, legea trecerii schimbărilor cantitative* în *schimbări calitative* şi invers, *legea negării negaţiei*), a elaborat un sistem de categorii ale D. (*esenţă* şi *fenomen, conţinut* şi *formă, cauză* şi *efect, necesitate* şi *întîmplare* ş.a.) prin care a exercitat o mare influenţă asupra gîndirii dialectice ulterioare. După părerea lui Hegel, mişcarea, dezvoltarea există datorită unei idei absolute, unui spirit universal, care gîndeşte, formulează noţiuni, prin mişcarea cărora ideea absolută se autocunoaşte şi în procesul acestei mişcări creează natura şi societatea. Ulterior se renaşte D. materialistă, care a sintetizat în ea descoperirile ştiinţifice

ale epocii, ideile morale, social-politice şi economice anterioare. Hegel formula D. gîndirii, D. subiectivă ca ceva de sinestătător, pe cînd D. materialistă înţelege D. subiectivă ca o reflectare a D. obiective. D. materialistă uneşte D., logica şi teoria cunoaşterii, care rezultă din faptul, că şi lumea obiectivă şi cunoaşterea, şi gîndirea umană se supun unor şi aceloraşi legi. Marx şi Engels au formulat D. ca învăţătura despre cele mai generale legi de dezvoltare a naturii, societăţii şi gîndirii umane şi ca metodă universală de cunoaştere şi transformare revoluţionară a realităţii. Actualmente D. e privită ca teorie filosofică, ştiinţă, metodă şi metodologie. Esenţa D. o alcătuiesc *principiile* ei fundamentale (*principiul conexiunii universale şi principiul dezvoltării*), care sunt înţelese cu ajutorul sistemului de legi şi categorii.

DIANOETICĂ – în filosofia aristotelică reprezintă virtutea activităţii drepte a raţiunii din care se naşte: ştiinţa, înţelepciunea, arta, înţelegerea bună.

DICTATURĂ (lat. *dictatura* – putere nemărginită) – termenul care caracterizează sistemul de exercitare a puterii în stat. Prin D. se marchează şi un mod specific de exercitare a puterii de stat prin folosirea nemijlocită a puterii armate în condiţii extraordinare. Dictatura este opusă *democraţiei*.

DIDEROT DENIS (1713-1784) – filosof materialist, iluminist francez, fondator şi redactor al "*Enciclopediei*", scriitor, critic de artă. În concepţiile sale filosofice a evoluat de la *deism* la *materialism* şi *ateism*. În ansamblu materialismul lui D., ca şi a tuturor materialiştilor francezi din sec. al XVIII-lea purta un caracter mecanicist şi metafizic. Afirmă unitatea dintre *materie* şi *conştiinţă*. Materia dispune de senzaţii, iar conştiinţa apare în procesul complicării materiei organice. În teoria cunoaşterii D. era adeptul *senzualismului* lui *Locke*, critica *agnosticismul*. A acordat o mare atenţie problemelor moralităţii. D. punea la temelia conduitei morale năzuinţa oamenilor spre fericire. În operele sale literare şi din domeniul esteticii D. propaga orientarea realistă.

Op.pr.: "Cugetări asupra interpretării naturii", "Nepotul lui Rameau", "Conversaţia dintre D'Alembert şi Diderot", "Principii filosofice asupra materiei şi mişcării".

DIHOTOMIE (din gr. dihotomia – a despica în două). Acest termen se utilizează preponderent în logică, marcînd diviziunea în două părţi a unui concept, fără ca această să-şi piardă înţelesul iniţial. Se mai numeşte şi diviziune cu doi membrii după formula terţiului exclus.

DILEMĂ (gr. *dilemma* – presupunere, premisă) – o formă a *raţionamentului* deductiv (silogism disjunctiv-ipotetic) în care două judecăţi sunt ipotetice şi una disjunctivă. Se cunosc: 1) D. afirmative simple şi compuse, negative simple şi compuse. D. se întîlnesc nu numai în raţionamentele *logicii formale* dar şi în viaţa cotidiană.

DILTHEY WILHELM (1833-1911) – filosof german, istoric al culturii, reprezentantul *filosofiei vieţii*, fondatorul psihologiei înţelegătoare şi a şcolii "istoriei spiritului". Noţiunea centrală în concepţia lui D. este "viaţa" ca mod de existenţă a omului, a realităţii cultural-istorice. *Omul* însuşi este istoria, care-i dezvăluie ce este el, de aceea omul nu are istorie. Pe lîngă om există şi lumea naturii. Filosofia e numită de D. ştiinţa despre spirit, care are ca sarcină de a înţelege viaţa reieşind din ea însuşi. Pentru aceasta D. elaborează metoda înţelegerii care are loc cu ajutorul introspecţiei (autoobservării) şi familiarizării. Ulterior D. renunţă la

metoda de introspecţie şi studiază *cultura* trecutului ca un proces al "spiritului obiectiv".
Op. pr.: "Introducere în ştiinţele spiritului"; "Apariţia hermeneuticii"; "Esenţa filosofiei"; "Construcţia lumii istorice în ştiinţele spiritului".

DINAMISM (din fr. *dynamisme* – forţă vie şi activă, bogăţie de acţiune, de mişcare) – concepţie fillosofică care explică toate fenomenele naturale din activitatea forţelor. Ea susţine că elementele *materiei* sunt centre de forţe. Teoria gravităţii lui *Newton* a consolidat această concepţie. Aderenţi ai D. sunt: *Leibnitz, Kant, Schopenhauer, Hartmann*.

DIOGENE – CINICUL (circa 400-325 î.e.n.) – filosof grec din Sinope, care sosind în Atena a devenit adeptul învăţăturii etice a lui *Antistene* şi a întemeiat şcoala *cinicilor*. Denumirea "cinic" provine de la cuvîntul grecesc "cîine". Anume astfel era numit D. de către duşmanii săi. El propovăduia ascetismul, trăia în butoi, respingînd realizările *civilizaţiei,* se mulţumea cu minimul, care-l avea din pomană, reducînd considerabil influenţa mediului exterior. D. susţinea, că orice cunoştinţe trebuie să posede o orientare *etică*. Cunoştinţele şi educaţia după afirmaţiile lui D. au drept scop de al ajuta pe om să se întoarcă la natură.

DIOGENE LAERŢIU (prima jumătate a secolului 3) – scriitor grec. D. e unicul autor al istoriei filosofiei epocii antice care cuprinde biografiile şi doctrinele reprezentanţilor filosofiei greceşti pînă la *Sext Empiricus* inclusiv. Opera sa în 10 cărţi se numeşte "Despre vieţile, doctrinele şi cugetările filosofilor renumiţi". Ea conţine un material bogat despre viaţa şi activitatea renumiţilor filosofi antici şi se prezintă drept unul din cele mai importante izvoare despre ei şi şcolile filosofice de atunci.

DIOGENES DIN APOLONIA (jum. a II-a a sec. 5 î.Hr.) – naturalist şi naturfilosof din Grecia antică. *Universul* în concepţia lui D. este compus dintr-un număr infinit de lumi, care apar şi se descompun în spaţiul pustiu din condensarea şi rărirea aerului în conformitate cu structura raţională, condiţionată de prezenţa raţiunii cosmice. Naturfilosofia lui D. e o sinteză organică, o reacţie monistă la sistemele pluraliste ale lui *Empedocles*, *Anaxagoras* şi *Leucip*. D. afirma, că acele patru elemente din care este constituită lumea conform lui Empedocles, trebuie să fie identice după natura lor, în caz contrar ele n-ar fi putut interacţiona şi trece unul în altul. El dă o argumentare teleologică Universului, reieşind din faptul, că numai prin prezenţa unui început raţional poate fi explicată regularitatea ciclurilor cosmice şi cea mai bună construcţie a lumii din cele posibile.

DIONISIAC (din gr. *Dionisos* – zeul vinului şi a viţei de vie) – termen din filosofia lui *Nietzsche* prin care se concepe voinţa de a trăi o viaţă plină de pasiuni. Este contrar *Apolinicului* ce la Nietzsche e tot ce este spiritual, teoretic, referindu-se la ordine, măsură, armonie.

DIRIJARE – funcţie specifică a sistemelor organizate (biologice, sociale, tehnice) orientată spre menţinerea anumitei structuri, susţinerea regimului de activitate, realizarea programelor şi scopurilor acestora. D. socială este acţiunea asupra societăţii cu scopul de a reglementa şi menţine calitatea ei specifică. D. socială include şi asigurarea cu mijloace tehnice de păstrare, prelucrare şi transmitere a informaţiei. Informatizarea societăţii este o condiţie necesară pentru ameliorarea D. sociale.

DISCURSIV (din lat. *discursus* – raţionament, argument) – raţional, mijlocit, demonstrativ, logic

(spre deosebire de senzorial, nemijlocit, intuitiv). Este un termen filosofic ce exprimă trecerea de la o idee la alta în cugetarea noţională din cadrul procesului cunoaşterii. Contrarul principal îl reprezintă intuitivul. Încă la *Platon* şi *Aristotel* întîlnim "adevăruri nemijlocite", adică intuitive şi "adevăruri mijlocite" primite pe baza demonstrării. *I.Kant* admite cunoaşterea dublă: intuitivă şi mijlocită. D. are o mare importanţă în viaţa cotidiană şi mai ales în ştiinţă.

DISIPARE – noţiune *sinergetică* ce reflectă procesele de difuziune (dispersie, împrăştiere) a energiei, de transformare a acesteia în forme mai puţin organizate şi anume, în energie de căldură, care-i sunt prezente viscozitatea, frecarea etc. În fond, disiparea constituie haosul la micronivel. D. este un proces necesar ce contribuie la transformarea (aranjarea) structurii regulative într-un mediu neliniar deschis (dezechilibrat). Acest fapt relevă una din cele mai moderne reprezentări care nu se încadrează în limitele concepţiilor vechi şi pe care o introduce în ştiinţă sinergetica. Disiparea stinge, distruge, "arde" toate fluxurile de vîrtej de prisos în mediu şi le conservează doar pe acelea care formează structură.

DISJUNCŢIE (lat. *disjuncţio* – a separa) **–** operaţie logică care formează un *enunţ* compus prin unirea a două enunţuri cu ajutorul conjuncţiei logice "sau". Simbolic se înseamnă A V B (A sau B).

DISTINCŢIE (lat. *distincţio* – deosebire) – act al *conştiinţei* care reflectă deosebirea obiectivă dintre lucruri, fenomene, procese, sau dintre elementele structurale ale conştiinţei (senzaţii, percepţii, reprezentări, noţiuni ş.a.). Noţiunea D. a fost formulată în evul mediu de reprezentanţii *scolastici,* care evidenţiau D. reală, esenţială, cauzală şi a. ca deosebiri obiective, şi D. raţiunii, subiectivă, formală şi a. ca deosebiri subiective, mintale. În *logică* prin D. se înţelege procedeul care înlocuieşte definiţia noţiunii.

DIVINITATE (din lat. *divinus* – dumnezeiesc, divinitas – divinitate, dumnezeire) – fiinţa supranaturală, socotită creatoare şi cîrmuitoare a *lumii, (universului, kosmosului*), *Dumnezeu* (vezi); esenţa divină.

DIVIZIUNEA MUNCII – separarea diverselor forme ale activităţii de muncă a oamenilor. Istoriceşte acest proces a apărut natural ca o diviziune determinată de sex, vîrstă. Odată cu diferenţierea patrimonială, sporirea productivităţii muncii ş.a. au avut loc cele trei mari D. sociale ale M.: separarea vităritului de agricultură, apoi a meşteşugăritului şi a comerţului în domenii separate de activitate. Cu apariţia manufacturilor în capitalism are loc diviziunea procesului de muncă în mai multe funcţii particulare. Se formează premise pentru folosirea maşinilor care mai apoi înlătură producţia manufacturieră, transformîndu-l pe om într-o anexă conştientă a maşinii. În filosofia occidentală de la jumătatea sec. XIX D.m. e privită ca factorul principal al dezvoltării societăţii, ca temelie a relaţiilor sociale, a structurii sociale, a dezvoltării capacităţilor oamenilor, iar consecinţele negative sunt interpretate ca nişte atribute ale progresului (*Comte, Spencer* ş.a.). Există şi concepţii radicale de stînga, adepţii cărora susţin necesitatea unei despecializări totale a activităţii. Perioada contemporană se caracterizează printr-o specializare continuă a formelor de activitate, necesare pentru funcţionarea şi dezvoltarea societăţii. Specializarea contribuie la perfecţionarea uneltelor de muncă, a deprinderilor de muncă, la sporirea productivităţii muncii. Dar, concomitent, dezvoltarea industriei în condiţiile RTŞ, a computerizării şi

informatizării societăţii vine din ce în ce mai mult în contradicţie cu D.m. Apare problema înlocuirii muncitorului parţial, printr-un specialist dezvoltat multilateral, capabil să efectueze diferite funcţii sociale şi să le substituie una pe alta.

DOCTRINĂ (lat. *doctrina* – învăţătură) – o învăţătură sistematizată (filosofică, politică, ştiinţifică), un ansamblu de principii, o concepţie coerentă. Termenul D. e aproape sinonim al noţiunilor "teorie", "concepţie", "învăţătură", dar mai mult corespunde viziunilor cu nuanţe de *dogmatism* şi *scolastică.*

DOGMATISM – tip conservativ de gîndire, mod antidialectic de abordare a problemelor, care neagă *principiul dezvoltării* şi caracterul concret al *adevărului*. Dogmatismul analizează şi apreciază problemele teoretice sau practice fără a lua în consideraţie realitatea permanent schimbătoare, noile condiţii social-istorice şi cultural-ştiinţifice de loc şi de timp. Noţiunea D. a fost introdusă de scepticii eleni *Pyrrhon* şi *Zenon*, pe parcursul secolelor a obţinut diferite tălmăciri. De la *Hegel* ne-a rămas interpretarea dogmatismului ca o gîndire *metafizică*. D. se bazează pe abordarea unilaterală a adevărului, pe recunoaşterea momentului absolut în adevăr şi negarea momentului relativ. Astfel, tezele adevărate în anumite condiţii se socot adevărate în toate condiţiile. D. se caracterizează prin ruperea legăturii dintre teorie şi practică. Dogmatizarea învăţăturii marxist-leniniste şi aplicarea ei în diferite condiţii ale fostului lagăr socialist şi-a adus aportul său la acutizarea contradicţiilor în aceste ţări. Înlăturarea dogmatismului e condiţia necesară pentru dezvoltarea creatoare în toate domeniile vieţii sociale.

DOGMĂ (gr. *dogma* – părere, teză, învăţătură, soluţie, hotărîre) – doctrină, teză abstractă, ruptă de la viaţă, care se socoate adevăr incontestabil, neschimbat, independent de timp şi condiţii. Dogmele nu sunt verificate şi argumentate de practică. În dogme se transformă deseori şi unele teze ale *ştiinţei*, care fiind adevărate într-un anumit timp şi condiţii se absolutizează şi se folosesc neschimbate în alt timp şi alte condiţii. Un sens aparte îl conţin D. religioase. Ele nu sunt supuse îndoelii deoarece sunt considerate de inspiraţie divină.

DOMENIILE BIOETICII – reprezintă sfera, cadrul, mediul manifestărilor problemelor bioeticii. În aspect mai larg evidenţiem următoarele D.B.: bioetica generală, bioetica specială şi bioetica clinică. În aspect mai îngust pot fi delimitate şi alte D.B., în corespundere cu criteriile respective.

DRAGOSTE – sentiment de afecţiune pentru cineva sau ceva; iubire; sentiment ce se dedă extrem de dificil unei definiţii formale. D. este adresarea sentimentelor şi voinţei către altă personalitate, comunitate umană ori idee, însoţită de necesitatea de a se dărui ori consacra obiectului (subiectului, *persoanei*) îndrăgit şi făcîndu-l, totodată, al său personal, iar în cadru emoţional contopindu-se cu el. Importanţa şi complexitatea fenomenului D. se determină prin faptul că în el (ea) se intersectează contraste ale biologicului şi spiritualului, personalului şi socialului, intimului şi semnificativului general. Ca relaţie interumană D. se caracterizează printr-o intensitate emoţional-spirituală superioară bazată pe descoperirea unei valori maximale într-o persoană concretă. Se iubeşte nu "pentru că", ci "necătînd la nimic". Rolul deosebit al D. în purificarea morală, iniţierea la adevăratele valori întruchipate în idei, *Dumnezeu* ori om au fost recunoscute de diverse tradiţii culturale: la ea a indicat *Platon, Augustin*, *creştinismul* în general, sufismul, romantismul german,

Feuerbach, Hegel, Marx. În *creştinism* D. este una din cele trei virtuţi teologice, alături de credinţă şi speranţă. Mai mult ca atît, este una din datoriile fundamentale (dacă nu chiar cea mai de bază) formulate în poruncile divine din Vechiul Testament (Lv. 19:18), cît şi în Noul Testament (Mt. 22-39). *Creştinismul* e considerat ca religie bazată pe iubire.

DRAMATISM (dramă – acţiune) – categorie *estetică* care reflectă contradicţiile şi conflictele apărute în relaţiile dintre om şi natură, dintre om şi mediul social. În tendinţa de a reda veridic realitatea prin chipurile artistice arta se străduie să pătrundă cît mai profund în D. vieţii sociale, în complexitatea şi multiplicitatea contradicţiilor şi coliziilor ei.

DREPT – un ansamblu de norme, reguli de conduită, decizii şi legi ale statului, care reglementează *relaţiile sociale* dintre oameni. D. este o formă a *conştiinţei sociale*, care include în sine o totalitate de concepţii, idei morale ale clasei dominante, care sunt sancţionate de către stat şi obţin statut de lege. Concomitent D. este şi o formă de organizare a relaţiilor sociale (relaţiile juridice), este o instituţie juridică. D. şi relaţiile juridice, influenţează asupra celor mai diverse sfere ale vieţii sociale (D. civil, D. constituţional, D. administrativ, D. procesual ş.a.). D. apare odată cu apariţia statului.

DREPTATE ŞI NEDREPTATE – categorii ale conştiinţei morale, de drept şi politice. Noţiunea D. caracterizează starea existentă sau inexistentă a lucrurilor ca o stare cuvenită care corespunde cu esenţa omului şi drepturile lui imanente. Ea cere o corespundere dintre rolul fiecărui om sau grup în practica socială şi poziţia lor socială, dintre drepturi şi îndatoriri, muncă şi recompensă, dintre meritele oamenilor şi recunoaşterea lor publică, faptă şi răsplată, crimă şi pedeapsă ş.a. Noţiunea D.ş.N. caracterizează necorespundere în aceste corelaţii. Categoriile D. ş. N. poartă un caracter concret-istoric. Înţelegerea D. ş. N. de către oameni se bazează pe o reflectare instinctiv-spontană a legilor obiective ale istoriei.

DREPTUL NATURAL – teorie despre dreptul indisolubil legat de natura omului, care poartă un caracter abstract, ideal, veşnic, ce nu are nici o legătură cu statul, cu relaţiile social-economice concrete. D. n. a apărut încă în antichitate în concepţiile *sofiştilor*, a lui *Socrate*, *Platon*, *Aristotel* ş.a., apoi şi-a găsit dezvoltarea în evul mediu în învăţătura lui *Toma d'Aquino* ş.a., care o interpretau ca o manifestare a raţiunii divine. Dar ce-a mai largă răspîndire teoria D. n. a obţinut-o în sec. XVII-XVIII, (Groţius, *Spinoza*, *Locke*, *Montesquieu, Hobbes, Holbach, Russo, Kant).* În sec. XIX teoria D. n. a fost criticată în operele lui *Bentham, Comte* ş.a.

DUALISM (lat. *duo* – doi, *dualis* – dublu) – doctrină filosofică conform căreia materialul şi spiritualul sunt două începuturi ori principii egale şi deci nu pot fi reduse unul la celălalt. Aceluiaşi principiu se referă corporalul şi psihicul (sufletul). Termenul D. a fost introdus de filosoful german Ch.Wolff (1679-1754) şi exprima recunoaşterea a două substanţe: materială şi spirituală. *Descartes* cu toate că nu a folosit acest termen, diviza existenţa în *substanţă* cugetătoare (spirit) şi substanţă ce dispune de întindere (*materie*). El avea părerea că în *om* procesele fiziologice şi psihice sunt independente. *Kant* susţinea că alături de conştiinţa omului există "*lucruri în sine*" – baza obiectivă a fenomenelor care o considera incognoscibilă. D. este contrar *monismului* (vezi) şi *pluralismului* (vezi).

DUALITATE UNDĂ-CORPUSCUL – capacitatea microobiectelor de a poseda însuşiri

ondulatorii şi corpusculare opuse, descrisă de mecanica cuantică. Această D. u.-c. exprimă unitatea lumii, legătura reciprocă dintre macrolume şi microlume şi a fost argumentată teoretic în ecuaţiile lui de Broglie. Principiul complementarităţii, recunoscînd caracterul obiectiv al însuşirilor undă-corpuscul, subliniază raportul de complementaritate, care se stabileşte între ele în limitele microobiectului cărora îi aparţin.

DÜHRING EUGEN (1833-1921) – filosof, economist, politolog şi jurist german. Concepţia filosofică a lui D. s-a dovedit a fi o îmbinare al *materialismului* metafizic cu elemente de *pozitivism* şi kantianism. Filosofia era definită de D. ca o învăţătura apriorică despre adevărurile veşnice, adevăruri în ultimă instanţă. După D. lumea are început, dar nu va avea sfîrşit. Iniţial ea s-a aflat în stare de repaus absolut, iar mai apoi, sub influenţa unei forţe mecanice, caracteristice *materiei*, a început să se mişte. *Mişcarea* nu este considerată de D. ca atribut al materiei, iar timpul e privit ca ceva independent de spaţiu şi materie. În *sociologie* D. propaga concepţia, conform căreia, cauza principală a inegalităţii sociale era socotită violenţa, interpretată în mod abstract, ruptă de structura economică a societăţii, inegalitatea socială, exploatare.

Op.pr.: ”Curs de filosofie”; “Istoria critică a economiei naţionale şi socialismului” ş.a.

DUMNEZEU (gr. *Theos, Theotes*; lat. *Deus, Dominus Deus* – fiinţă supremă, existenţa divină personală) – numele impropriu dat fiinţei supreme, spirituală, personală şi eternă, care are plenitudinea perfecţiunilor şi nu este condiţionat de nimeni şi de nimic din afara Lui. Conform *teologiei* clasice, D. nu poate fi definit şi nici cunoscut în fiinţa şi dumnezeirea Sa decît numai prin lucrările şi manifestările Lui în *lume*, pe care o creează, o guvernează şi îi poartă de grijă. Numele de D. este tradus în majoritatea limbilor naţionale. Principalele religii monoteiste clasice ale lumii – *creştinismul, iudaismul, islamul* şi *budismul*, au atributele lor proprii ce caracterizează persoana divină. În aceste religii D. are numele respectiv de: Sfîntă Treime – adică D. monoteist în trei ipostaze: Dumnezeu-Tatăl, Dumnezeu-Fiul şi Dumnezeu-Sfîntul Duh (în creştinism); Iahve cu variante ca Iehova, Adonai, Elohim (în iudaism); Allah (în islamism); Buddha (în budism). Concepţia despre D. ca despre ceva personal şi supranatural este indiciul *teismului*. Contrar acestuia este *panteismul* care se manifestă ca o forţă impersonală caracteristică naturii ce este chiar identică cu ea. În *deism* divinitatea este cauza tuturor lucrurilor, creatorul lumii, iar apoi lumea se dezvoltă după legile ei proprii. Ştiinţa despre divinitate este *teologia.*

DUNS SCOTUS, IOAN (1266-1308) – filosof şi teolog scolastic medieval de origine scoţiană. Intrînd în monahism în ordinul franciscan, a studiat la Oxford şi Paris. La 23 ani devine profesor de teologie la Oxford şi Paris, iar în 1305 – doctor. A fost un ilustru pedagog şi savant fecund. Şi-a făcut o slavă drept unul din cei mai de seamă filosofi ai Evului Mediu. Interesele sale se refereau la cele mai subtile probleme ale filosofiei medievale, deaceea l-a şi numit Biserica “doctor subtilis” (subtil, pătrunzător). Prin critica ce a făcuto *tomismului* a pregătit dezvoltarea scolasticii. În concepţiile filosofice a fost un gînditor criticist, supunînd analizei critice postulatele lui Albertus Magnus şi *Toma d'Aquino.* Totodată e reprezentantul individualismului metafizic (ontologic). Spre deosebire de tomism căuta să despartă filosofia de *teologie*, vizînd în filosofie nu sarcina cugetărilor despre lume, dar cercetarea concepţiilor altora, cercetarea modalităţilor de reflecţii (cugetări) despre lume. El reprezenta filosofiei subiectul cercetărilor cărora era însuşi formele, metodele şi posibilităţile gîndirii. A comutat atenţia de la conţinutul învăţăturii scolastice la metoda

filosofică. Admitea dependenţa raţiunii de voinţă. Dumnezeu, în interpretarea lui, este libertatea absolută. Era *nominalist*. A introdus unele noţiuni şi teze noi în *logică*.

Op. pr.: "Opere Pariziene"; "Ordinatio" ("Opera de la Oxford"); "Tractatus de Primo Principio" ş.a.

DURKHEIM EMILE (1858-1917) – sociolog francez, reprezentantul *pozitivismului*, întemeietorul şcolii sociologice franceze. D. a acordat o mare atenţie locului *sociologiei* printre celelalte ştiinţe despre *om,* afirmînd ca ea studiază faptele sociale, existente în afara individului, care servesc ca forţe de constrîngere pentru el. În cunoaşterea fenomenelor sociale D. cerea să fie aplicate metode obiective şi să se studieze procesele sociale propriu zis, dar nu reprezentările despre ele. Interpreta societatea ca un proces de complicare, de apariţie a formelor sociale complexe în rezultatul combinării celor mai simple. Încerca să explice viaţa socială apelînd la formele ei elementare. A folosit analiza structural-funcţională asupra societăţii, reprezentînd-o ca un întreg, alcătuit din părţi interdependente şi, concomitent, ca o realitate specifică.

Op. pr.: "Despre diviziunea muncii sociale"; "Despre sinucidere"; "Regulile metodei sociologice"; "Formele elementare ale vieţii religioase".

E

ECHIVALENŢĂ (lat. *aequivalens* – de aceeaşi valoare, de aceeaşi însemnătate) – în *logică* se foloseşte în două sensuri: 1) Ca operaţie logică care constă în folosirea în concluziile logice şi în limba vorbită a legăturilor. E. se exprimă prin implicaţie şi conjuncţie. 2) Ca relaţie dintre două enunţuri (judecăţi, propoziţii, propuneri, formule) care exprimă faptul, că ele au aceeaşi valoare de veridicitate. În sensul larg al cuvîntului termenul E. desenează toate relaţiile de tipul celor de egalitate, cu alte cuvinte, a relaţiilor cu proprietăţi de reflexibilitate, simetrie şi tranzitivitate.

ECLECTISM (gr. *eklego* – aleg) – practică sau *principiu* de a alcătui o viziune, concepţie sau teorie împrumutînd din diferite surse filosofice concepţii, aprecieri, idei, principii ş.a., care pot fi deseori contradictorii. E. este o selecţionare a principiilor filosofice din diferite sisteme, ţinînd seamă de convingerea subiectivă. Termenul a fost introdus în sec. II de către Potamon din Alexandria. Încă în antichitate concepte de natură eclectică au fost sesizate de *Socrate* şi *Aristotel*. E. se manifestă la autorii sau sistemele care nu depun eforturi de armonizare a elementelor eterogene, dar poate constitui şi baza unui sincretism creator. Reprezentanţi: *Cicero*, filosofia alexandrină, filosofii germani din sec. XVIII Ch.Wolff şi M.Medessohn, filosoful francez din sec. 19 V.Cousin, *E.Dühring*, teozofia etc.

ECOLOGIE (gr. *oikos* – casă, loc, locuinţă, sălaş, gospodărie şi logos – noţiune, cuvînt, ştiinţă) – ramură a biologiei care studiază legităţile relaţiilor reciproce dintre organismele vii şi mediul lor de trai ca ansamblu de condiţii de existenţă. Termenul E. a fost pus în circuit de către E.Hekkel în anul 1866. Ca consecinţă a evoluţiei îndelungate în natura vie s-a format un sistem dinamic echilibrat – *biosfera*. E. modernă studiază şi alte niveluri de organizare a lumii organice ca populaţiile, biocenozele, biogeocenozele, care sunt părţile componente ale biosferei. Noţiunea de E. se întrebuinţează de asemenea pentru desemnarea ştiinţei

despre interacţiunea dintre societate şi natură, denumită *E. socială*.

ECOLOGIE SOCIALĂ – domeniu al ştiinţei, care studiază multiplele relaţii dintre societate şi natură, acţiunea directă şi tangenţială a activităţii de producţie a oamenilor asupra componenţei şi însuşirilor mediului înconjurător. E.S. ţine cont de factorii antropogeni, mai ales a configuraţiei geografice urbanizate şi a altor factori ecologici asupra *sănătăţii* fizice şi psihice a omului, asupra genofondului populaţiilor umane ş.a. Ea cercetează mediul natural ca un sistem complex, elementele structurale ale căruia se află într-un echilibru dinamic. E. s. uneşte mediul înconjurător şi activitatea omului într-un sistem unic "*natură – societate*", descoperă acţiunea omului asupra echilibrului ecosistemelor naturale, pune problema administrării şi raţionalizării relaţiilor reciproce dintre *om* şi natură. Toate aceste probleme s-au acutizat considerabil la etapa actuală în legătură cu RTŞ, care pe lîngă acţiunile sale progresive asupra dezvoltării societăţii a contribuit la regresul esenţial al naturii. Transformarea problemei ecologice într-o *problemă globală* necesită conştientizarea pericolului, legat cu nerezolvarea ei. Dezvoltarea E. s. a contribuit la apariţia noilor valori umane cum sunt: păstrarea ecosistemelor, atitudinea faţă de Pămînt ca faţă de o ecosistemă unică, atitudinea grijulie faţă de tot ce e viu ş.a. A facilitat apariţia *bioeticii*.

ECONOMIE BIOSFERICO-NOOSFERICĂ – o nouă paradigmă a activităţii economice contemporane. În condiţiile actuale economia de piaţă neglijează posibilităţile biosferii. Scopul ei prioritar dintotdeauna a fost obţinerea profitului şi superconsumului. Omenirea s-a ciocnit cu contradicţiile dintre cerinţele crescînde ale oamenilor şi imposibilitatea biosferei să le satisfacă. În ultimul timp s-a dovedit că relaţiile de piaţă sunt incompatibile cu cerinţele ecologice. Deoarece paradigma noosferică de supravieţuire a omenirii impune tranziţia spre un nou model economic distinct de cel de piaţă, şi anume spre tipul biosferico-noosferic de gestiune economică, adică spre economia ce se încheie organic în biosfera Pămîntului şi care respectă toate legităţile naturale a acestui sistem sinergetic. În economia biosferică mecanismele de piaţă se vor păstra în acea măsură în care economia de piaţă va asimila valorile informaţionale şi le va ajuta se devină prioritare în raport cu cele materialo-substanţiale. Dacă în locul profitului prioritare vor deveni acumularea de noi cunoştinţe, informaţii, apoi forţele peţii vor juca un rol pozitiv şi se vor păstra în viitoarea societate informaţională. Astfel viitoarea infosferă, drept primă treaptă a noosferei, va realiza şi imperativele ecologice, fiindcă se va forma economia biosferică (de protejare a naturii), avînd un caracter noosferic raţional.

ECOSISTEM (din gr. *oikos* şi *systema* – toţi compuşii) – sistem ecologic unitar format din interacţiunea totalităţii organismelor (biocenoză) şi condiţiilor mediului dintr-un anumit teritoriu (biotop) ce se caracterizează prin structuri trofice şi circuit de substanţe. E. este o unitate funcţională a biosferei.

EGALITATE – în *logică* categoria, care reflectă relaţia substituirii reciproce a lucrurilor, datorită căruia fapt ele se socot egale. O asemenea înţelegere a egalităţii a fost formulată de *Leibniz*. E. presupune prezenţa relaţiilor de reflexivitate (fiecare obiect e egal cu sine însuşi), de simetrie (dacă a=b, atunci b=a) şi de tranzitivitate (dacă a=b, iar b=c, apoi a=c). E. totdeauna e relativă.

EGO (EU) – noţiune psihanalitică, formulată de S. Freud pentru desemnarea componentei conştiente a personalităţii, alături de ID (EUL-ambigen) şi SUPER-EGO (Supra-EUL). E. este totalitatea de sentimente şi idei care prezintă personalitatea ca atare. El ocupă poziţia intermediară între cerinţele fiziologice şi necesităţile morale şi sociale (cenzura). E. contribuie la echilibrarea, optimizarea satisfacerii tendinţelor instinctive şi respectarea normelor realităţii sociale. Anna Freud formulează psihologia Eului (Ego psychology).

EGOISM (lat *ego* – eu) – *principiu moral* conform căruia, omul în comportarea sa se conduce numai de propriile sale interese fără a lua în consideraţie interesele altor oameni şi a societăţii în întregime. E. e o manifestare a individualismului şi e caracteristic pentru societatea bazată pe proprietatea privată. E. e contrar *altruismului*.

EGOISMUL RAŢIONAL – doctrina în etică formulată de iluminiştii francezi din sec. XVIII şi revoluţionarii democraţi ruşi din sec. XIX. Această concepţie reiese din recunoaşterea determinării sociale a comportamentului omului. Morala presupune în primul rînd interesele personale, iar dacă oamenii se conduc numai de interesele personale, atunci anarhia acestor interese duce la slăbirea statului şi pierirea lui. Omul este înconjurat de alţi oameni, care tot vor să fie fericiţi, pentru a realiza fericirea sa el trebuie să fie susţinut de alţii. Interesul înţeles corect duce la altruism. E. r. este înţelegerea corectă a interesului personal şi corelaţia lui cu interesele altor persoane, combinaţia optimală a intereselor personale şi obşteşti.

EINSTEIN ALBERT (1879-1955) – savant umanist, autorul teoriei relativităţii, cercetător în domeniul mecanicii statice şi a teoriei cuantice. În procesul de creare a teoriei relativităţii E. se află sub influenţa filosofiei lui *Mach*. Mai tîrziu a criticat machismul fără al nega complet. În perioada discuţiei cu privire la interpretarea mecanicii cuantice E. apelează la concepţiile filosofice ale lui *I.Kant*, iar spre sfîrşitul vieţii sale, sub influenţa lui *B.Spinoza*, devine adeptul *panteismului*. Discuţia dintre E. şi N.Bohr pe problemele interpretării mecanicii cuantice este apreciată ca cea mai importanţă discuţie ştiinţifică, care pledează în folosul recunoaşterii valorii pluralismului de idei, păreri, moduri de înţelegere.

ELEAŢI – şcoală filosofică din Grecia antică (sec.VI-V î.e.n.), apărută în sudul Italiei în oraşul Eleea. Se presupune că doctrina filosofică a eleaţilor s-a format sub influenţa ideilor lui *Xenophanes* (*Xenofan*) din Colofon, care la bătrîneţe se instalează cu traiul în oraşul Eleea. Alţi reprezentanţi: *Parmenides*, *Zenon* din Eleea şi Melissos din insula Samos. Eleaţii primii au încercat să înţeleagă lumea multiplă a lucrurilor ca o integritate, introducînd noţiunile cele mai generale de *existenţă, mişcare.* Conform lui Parmenides existenţa este unică, singulară, absolut constantă. Ea poate fi cunoscută numai cu raţiunea, existenţa şi gîndirea sunt identice. Prin urmare, există numai aceea ce este invizibil, imperceptibil. Lumea vizibilă nu există. Concluzia făcută de Parmenides: "existenţa este, inexistenţă nu-i". Astfel, contrar teoriei filosofilor din Milet şi a lui *Heraclit* din Efes despre baza primară schimbătoare a lucrurilor, eleaţii au formulat doctrina despre esenţa neschimbată a existenţei adevărate şi despre caracterul iluzoriu al tuturor schimbărilor şi deosebirilor evidente. În *aporiile* sale Zenon a încercat să argumenteze că existenţa este unică şi imobilă, multiplicitatea şi mişcarea nu pot fi concepute fără contradicţii şi de aceea ele nu-s esenţa existenţei. Argumentele eleaţilor împotriva dialecticii au jucat un rol important în dezvoltarea dialecticii antice. Concepţiile filosofice ale eleaţilor au contribuit la formarea

filosofiei lui *Democrit, Platon* şi *Aristotel*.

ELEMENT (lat. *elementum* – stihie, substanţă iniţială) – parte componentă a unei totalităţi, substanţă primordială. Conţinutul noţiunii E. poartă un caracter concret istoric şi s-a schimbat în procesul dezvoltării cunoştinţelor despre lume. Din timpurile străvechi savanţii tindeau să descopere *substanţa* primară, iniţială, cele mai simple, indivizibile părticele, care stau la baza lumii. Astfel o mare parte a filosofilor din India, China şi Grecia antică identificau E. cu stihiile iniţiale (apa, aerul, pământul, lemnul, metalul ş.a.) iar mai tîrziu *Democrit, Epicur* ca E. al lumii, drept cea mai mică "cărămijoară" indivizibilă a Universului considerau *atomul.* Revoluţia în ştiinţele naturii la hotarul secolelor XIX-XX a demonstrat inconsistenţa teoriei despre omogenitatea atomului şi a lansat ideea profetică despre inepuizabilitatea şi infinitatea structurală a lumii şi, prin urmare, despre imposibilitatea cunoaşterii absolute a celor mai simple E. La etapa contemporană prin E. în ştiinţă se desemnează componentul relativ indivizibil al sistemului, care păstrează însuşirile lui, de ex. E. organismului viu este celula. Indivizibilitatea este însuşire relativă, deoarece ceea ce e indivizibil într-un sistem, devine divizibil în alt sistem. E. se află într-o corelaţie dialectică cu noţiunea de structură, care este modul de organizare a elementelor sistemului.

ELITĂ (fr. *elite* – cel mai bun) – noţiune din *sociologia* occidentală, care desemnează cea mai aleasă parte a societăţii. Teoria elitei este o concepţie referitor la structura socială a societăţii, conform căreia societatea se divizează inevitabil în două părţi: 1) elita – o minoritate superioară, privilegiată, care efectuează funcţiile administrative şi de creaţie în domeniul ştiinţei şi culturii şi 2) majoritatea, masele de oameni, incapabile să exercite vre-o influenţă asupra dezvoltării sociale. Asemenea idei au exprimat *Platon, Nietzsche* dar ca teorie a elitei a fost formulată în sec. XX de Pareto, Mosca ş.a. Se cunosc mai multe teorii ale E.

EMANAŢIE (din lat. *emanatio* – scurgere, răspîndire) – noţiune filosofică elaborată în cadrul *neoplatonismului* ce marchează trecerea de la treapta ontologică superioară şi perfectă a *universului* la trepte mai inferioare (vezi: neoplatonismul), de la superiorul mai general, la inferiorul mai restrîns decît generalul. Contrar teoriei creştine a creaţiei, doctrina neoplatonicilor despre *Dumnezeu* constă în aceea că lumea ea fiinţă din el prin emanaţie – eflux, aşa cum razele din soare, nu prin creaţie. Ordinea emanaţiei reprezintă o descreştere de la perfect la mai puţin perfect. Cu toate acestea ideea E. a fost percepută de teologia creştină, a influenţat *misticismul* german (I.Eckhart), concepţiile panteiste ale lui I.S.Eriugena ş.a.

EMBRIONULUI UMAN PROBLEMA – subiect al bioeticii. Embrionul este produsul concepţiei în primele trei luni de existenţă. Este el oare om, individualitate ori nu? Unii savanţi socot că embrionul este om şi merită o atitudine omenească, alţii – dimpotrivă. Cum că embrionul nu-i om şi cu el se poate proceda neomeneşte. Cînd şi în ce moment al dezvoltării gestaţiei embrionul devine om cu toate drepturile omeneşti? În momentul fecundării? În prima, a doua sau a treia perioadă a gestaţiei? În momentul naşterii? Este oare unul şi acelaşi lucru omul şi embrionul uman? Toate acestea sunt nu probleme medicale, ci morale – despre statutul moral al fătului uman. Majoritatea savanţilor consideră că embrionul este individ uman. Din momentul fecundării are toate caracteristicile umane: esenţă specifică biologică cu programa sa de dezvoltare, dinamism

intern determinat şi ghidat de genom, orientat la dezvoltarea treptată pînă la formarea omului matur, există ca organism sinestătător, ca unitate biologică, este independent şi singur îşi menţine funcţionarea structurilor vitale, gametele din care el se formează demonstrează apartenenţa lui la specia umană. Embrionul manifestă o dezvoltare autonomă, ce se caracterizează prin autoghidare şi autocontrolare. Toate acestea dovedesc, că embrionul uman are toate calităţile personalităţii umane, aceea cum va fi omul matur este de acum pus în embrion şi gata pentru realizare. Însă numai pe baza datelor biologice noi nu putem afirma că embrionul este personalitate umană. Personalitatea umană este un fenomen existenţial şi există începînd de la nivelul embrional. Există păreri care pun sub semnul întrebării caracterul uman al embrionului în primele zile de dezvoltare. Ca argument se foloseşte faptul, că pînă la opt săptămîni de dezvoltare embrionul n-are expresia omului şi de aceia nu poate fi considerat om. El va fi om atunci cînd va avea forma corporalităţii umane, dar pînă cînd este numai om potenţial. Dar embrionul nu-i un om potenţial, ci un om actual şi real. Altă părere – că embrionul este fiinţă umană de la zămislire, dar devine personalitate în procesul dezvoltării ulterioare. Conform acestei păreri personalitatea este acea fiinţă care are conştiinţă, capabilă de activitate psihologică şi gîndire. Dar fiindcă embrionul n-are aşa capacităţi, deci el nu poate fi considerat personalitate. Cu aceasta nu putem fi de acord, deoarece dezvoltarea duce nu la schimbarea naturii embrionului, ci la manifestarea acelor capacităţi cu care el a fost dotat de la început. Cei care neagă natura umană a embrionului acceptă practica avortivă.

EMERSON RALPH WALDO – (1803-1882) – filosof american, întemeietorul şcolii transcendentale, poet şi eseist. După E. spiritul e unica realitate, iar *natura* este simbolul spiritului. Principiul suprem al existenţei este considerat "supra – spiritul" (Dumnezeu) pe cînd sufletul uman nu e altceva decît inelul de legătură dintre "supra – suflet" şi natură. Prin urmare natura este însufleţită, e pătrunsă de "supra – suflet" (panteism şi panpsihism). Rolul hotărîtor în cunoaştere E. îl acordă *intuiţiei*, care contribuie la pătrunderea nemijlocită în esenţa lucrurilor. Idealul vital al lui E. constă în a trăi o viaţă simplă şi înţeleaptă în unitate cu natura, iar idealul etico-social – concepţia utopică despre libertatea şi egalitatea socială a personalităţii, este determinat de perfecţionarea morală a personalităţii.

Op.pr.: "Natura"; "Experienţa"; "Reprezentanţi ai omenirii".

EMOTIVISM (fr. *emotion,* lat. *emoveo* – a excita, a frămînta) – concepţie *etică* a *pozitivismului* logic (o variantă a neopozitivismului). Reprezentanţii principali ai eticii emotiviste sunt: *A.J.Ayer*, *R.Carnap, H.Reichenbach*, *M.Schlick,* Ch.L.Stevenson şi a. Reieşind din faptul, că raţionamentele şi noţiunile morale nu pot fi verificate în *experiment*, adepţii pozitivismului logic le-au declarat nici adevărate, nici false, ci pur şi simplu lipsite de sens. De aceea E. susţine că normele, perceptele şi judecăţile morale servesc doar la exprimarea stărilor afective, emoţionale.

EMPEDOCLES din Agrigent (în insula Sicilia) (490-430 î.e.n.) – filosof grec, om politic, medic, orator, discipolul lui *Pitagora*. El susţinea, că întreaga diversitate a lucrurilor poate fi redusă la patru "rădăcini": pămîntul, aerul, apa, focul. Asocierea şi disocierea elementelor E. explică prin acţiunea a două forţe antagoniste: "dragostea" şi "ura", "discordia". A acordat o mare influenţă asupra lui *Platon*, *Aristotel*, *Epicur* ş.a. Un mare interes pentru aceşti filosofi a prezentat şi teoria senzaţiilor a lui E., conform căreia de la obiectul perceput se despart nişte fluide materiale, care pătrund în "porii" organelor de simt. Prin

această teorie E. explică şi procesele fizice, şi cele fiziologice. Importantă este concepţia *cosmogonică* a lui E. despre cele 4 faze de dezvoltare a *Universului*, ipoteza despre evoluţia fiinţelor vii în urma selecţiei naturale, explicarea de către el a eclipsei lunii prin trecerea ei între pământ şi soare, presupunerea despre viteza colosală a luminii ş.a.

Op.pr.: "Despre natură"; "Purificările".

EMPIRIOCRITICISM (grec. *empeiria* – experienţă şi *kritike* – arta de a examina, de a judeca) – filosofia "experienţei critice" sau machism, curent în filosofia occidentală de la finele sec. XIX – începutul sec. XX, varietate a *pozitivismului* ("al doilea pozitivism"). Fondatorii E. au fost *Avenarius* şi *Mach* care pretindeau să elaboreze o nouă filosofie, numită de ei "filosofie a ştiinţelor naturale din sec. XX". Această filosofie trebuia să fie neutră, să evite rezolvarea problemei raportului dintre gîndire şi existenţă, *subiect* şi *obiect* şi să depăşească opoziţia dintre *materialism* şi *idealism*. Ea trebuia să se bazeze pe natura firească a lucrurilor, pe experienţă. Însă, reieşind din principiul "economiei gîndirii", considerat de Mach ca principiu fundamental al cunoaşterii, adepţii E. "curăţă" experienţa lui *Im.Kant* de "lucrul în sine", adică de *materie*, *cauzalitate*, *necesitate*, considerîndu-le nişte " apercepţii apriorice" (noţiuni raţionale), care cum că ar fi fost introduse ilegal în experienţă. Astfel, Mach face concluzia, că toate *cunoştinţele* filosofice trebuie să se bazeze pe experienţă, iar în experienţă omul are de a face cu propriile sale senzaţii. Prin urmare, făcînd o analiză procesului *cunoaşterii*, E. n-au putut evita problema raportului dintre conştiinţă şi materie, reprezentare şi lucru, dar o rezolva de pe poziţiile idealismului subiectiv, mascat în noţiuni "ştiinţifice". Esenţa E. (machismului) şi-a găsit expresia "în teoria elementelor lumii", formulată de Mach, şi "teoria coordonării principiale" a lui Avenarius. Filosofia E. îşi trage rădăcinile teoretice din sistemele filosofice ale lui *Berkeley*, *Hume* şi *Kant* şi a fost nemijlocit legată de criză în fizică la răscrucea sec. XIX-XX, fiind o variantă a idealismului fizic.

EMPIRISM (gr. *empeiria* – experienţă) – doctrină în filosofie cu referire la domeniul *cunoaşterii* ce afirmă că experienţa senzorială este unica sau principala sursă a cunoaşterii. Toate *cunoştinţele* se bazează pe experienţă sau se dobîndesc prin intermediul experienţei. Conţinutul cunoştinţelor se reduc direct la experienţă ori este o descriere a acestei experienţe. În dependenţă de faptul ce conţinut se introduce în noţiunea de experienţă se distinge E. *materialist* şi *idealist.* E. materialist reprezentant de *F.Bacon*, *Th.Hobbes, I.Locke, materialismul francez din sec. XVIII* consideră că sursa experienţei senzoriale este lumea exterioară, care există obiectiv. E. idealist în persoana lui *G.Berkeley, D.Hume, E.Mach, R.Avenarius* şi *E. logic* reduce experienţa la totalitatea senzaţiilor sau reprezentărilor, negînd faptul că la baza experienţei se află lumea obiectivă. E. este aproape de *senzualism* şi opus *raţionalismului*. Contradicţia dintre E. şi raţionalism rezidă în faptul că E. deduce caracterul general şi necesar al cunoştinţelor nu din minte, ci din experienţă. E. subevalua rolul *abstracţiilor* ştiinţifice, negînd independenţa relativă a gîndirii.

EMPIRISM LOGIC – continuare directă a *pozitivismului* logic ca curent al *neopozitivismului* de la finele dec. 3- începutul dec. 4 al sec. XX-lea. Reprezentanţii de vază: *Carnap, Reichenbach*, Frank ş.a. au păstrat ideile principale ale pozitivismului logic, apărut pe baza *cercului vienez* despre reducerea filosofiei la analiza logică a limbii. Dar pe lîngă analiza ei sintactică se adaugă şi analiza semantică. Ca şi pozitivismul logic, E.l. recunoaşte imposibilitatea argumentării teoretice a existenţei realităţii obiective. În calitate de limbă de

bază a observărilor, E. l. propune aşa numita limbă reală, care să exprime nu trăirile personale ale subiectului, ci fenomenele fizice percepute senzorial. Verificarea strictă a fiecărei afirmaţii ştiinţifice se înlocuieşte prin confirmarea parţială şi indirectă. Ei înlătură, de asemenea, principiul reducerii cunoştinţelor ştiinţifice la datele empirice, substituindu-l cu principiul posibilităţii interpretării empirice a sistemelor teoretice. Noţiunile ştiinţifice sunt înţelese nu ca reflectări ale însuşirilor comune necesare, esenţiale şi profunde ale realităţii obiective, dar ca nişte forme comode şi raţionale de organizare a faptelor experimentale.

ENCICLOPEDIE – în sens direct înseamnă ştiinţă atotcuprinzătoare; în cazul dat e vorba de "Enciclopedie sau Dicţionarul sistematic al ştiinţelor, artelor şi meseriilor" – este o traducere din engleză a "Encyclopaedia" lui Chambers încredinţată în 1745 lui *Diderot*, care fiind ajutat de *d'Alembert* a făcut numeroase şi originale intervenţii redacţionale şi completări. A fost publicată între anii 1751 şi 1780 constituind în total 35 volume. Diderot a fost animatorul şi promotorul acestei opere. Au colaborat la alcătuire peste 150 de savanţi, filosofi, specialişti în diferite domenii. Scriind articole originale un aport colosal au adus *Voltaire, Montesquieu, Rousseau, Helvetius, Condillac, Yvon, Holbach*, *Marmontel, Dumarsais, Turgot.* E. a fost scrisă în spiritul raţiunii lui Descartes. În conţinut domină spiritul liber, critic şi analitic ce pornea împotriva moravurilor timpului, deschizînd calea spre dezvoltarea liberă a ştiinţelor şi progres social. Tradiţional colaboratorii (alcătuitorii şi autorii) s-au numit *Enciclopedişti* (vezi).

ENCICLOPEDIŞTI – autorii "Enciclopediei sau Dicţionarului sistematic al ştiinţelor, artelor şi meseriilor" (1751-1780) redactată de *Diderot* şi *D'Alembert*, avînd ca autori pe *Voltaire, Condilliac, Helvetius, Holbach, Montesquieu, Russo, Turgot, Bouffon* ş.a. De asemenea au participat la apariţia "*Enciclopediei*" (vezi) savanţi, scriitori, ingineri, etc. E. au acordat o influenţă mare în pregătirea ideologică a Marii revoluţii franceze de la finele sec. XVIII, au contribuit la progresul social şi ştiinţific.

ENERGETISM – variantă a *idealismului* fizic la răscrucea sec. XIX-XX. Întemeietorul E. a fost chimistul şi filosoful german W.Ostwald. E. este o concepţie filosofică, care interpretează lumea ca o manifestare a energiei, că energia este fundamentul şi substanţa lumii, materia se substituie cu noţiunea de energie. Aşa concluzie se făcea din cauza ruperii *mişcării* de substratul său material, în recunoaşterea existenţei mişcării pure, a mişcării fără *materie*. E. este o manifestare a crizei în fizică la sfîrşitul sec. XIX-lea şi începutul sec. XX. Toate formele existenţei – natura, societatea şi gîndirea umană, E. le reducea la energie. Mai tîrziu ideile E. au fost reluate odată cu descoperirea legii legăturii reciproce dintre masă şi energie, care e interpretată de adepţii E. drept o posibilitate de transformare a materiei în energie şi invers. Ca argumente erau aduse descoperirea defectului de masă şi a fenomenului anihilării materiei (transformarea perechilor de particule în cuante de lumină).În etică E. este o doctrină morală a lui Friedrich Paulsen (1846-1908), filosof *neokantian* german. El susţine că bunul suprem este însăşi activitatea vitală, dezvoltarea şi realizarea desăvîrşită a tuturor virtuţilor şi bunelor aspiraţii.

ENESIDEMOS DIN CNOS (sec. 1 î.e.n.) – filosof sceptic din Grecia antică, adeptul lui *Pyrrhon*. În lucrarea "Discursurile lui Pyrrhon" E. a formulat zece teze-tropuri în care autorul argumentează imposibilitatea cunoaşterii adevărate atît cu ajutorul organelor de

simţ, cît şi prin intermediul gîndirii.
Op.pr.: “Discursurile lui Pyrrhon”.

ENGELS FRIEDRICH (1820-1895) – filosof şi teoretician socialist german, conducător şi învăţător al maselor proletare, care împreună cu *Marx* au creat învăţătura *marxistă*, constituită din filosofia materialismului dialectic şi istoric, teoria comunismului ştiinţific şi economia politică. La Universitatea din Berlin a făcut cunoştinţă cu concepţiile filosofice ale lui *Hegel* şi *Feuerbach*. În operele, scrise împreună cu Marx şi în cele proprii E. a dezvoltat ideile *materialismului dialectic* şi istoric. El formulează *problema fundamentală a filosofiei*, argumentează unitatea inseparabilă dintre *materie, mişcare, spaţiu* şi *timp,* vorbeşte despre inepuizabilitatea formelor materiei. Interpretează viaţa ca formă superioară de mişcare a materiei, apărută în rezultatul evoluţiei naturii neorganice. Pe baza specificităţii formelor obiective de mişcare a materiei a elaborat clasificarea ştiinţelor, remarcînd necesitatea alianţei dintre filosofie şi ştiinţele concrete. E. a acordat o atenţie deosebită problemelor *teoriei cunoaşterii* şi criticii *agnosticismului*, a contribuit la dezvoltarea unor probleme a logicii dialectice. Aduce un aport considerabil referitor la problemele dezvoltării societăţii şi înţelegerea materialistă a istoriei.
Op.pr.: “Situaţia clasei muncitoare în Anglia”; “Anti-Dühring”; “Dialectica naturii”; “Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului”; “Ludwig Feuierbach şi sfîrşitul filosofiei clasice germane”.

ENTELEHIE (gr. *enteleheia* – a avea scop) – categorie filosofică introdusă de *Aristotel* pentru a desemna scopul care stă la baza *materiei* şi determină procesul dezvoltării ei. E. la Aristotel e strîns legată cu noţiunea de formă ca element activ, care contribuie la transformarea materiei pasive, amorfe în lucrurile reale, a *posibilităţii* în *realitate*. După Aristotel sufletul este E. corpului fiindcă el este începutul activ şi-i dă viaţă corpului. În scolastică (*Toma d'Aquino*) E. coincide cu noţiunea de act, la *Leibniz* cu *monadele*, iar în *vitalism* E. înseamnă o “forţă vitală” mistică, ideală, care constituie izvorul şi temelia vieţii.

ENTITATE – noţiune filosofică ce redă fiinţa, esenţa unui lucru, ce este el (lucrul, obiectul) ca atare, spre deosebire de altele şi de stările în care s-ar putea afla. Această noţiune are o mare importanţă pentru toate sistemele filosofice, pentru rezolvarea problemelor din cadrul lor. Esenţa lucrurilor în idealismul obiectiv, spre exemplu, este interpretată ca ceva independent, imuabil şi absolut. Aici esenţa constituie o realitate ideală deosebită care generează toate lucrurile, obiectele şi le gestionează. *Materialismul dialectic* reiese în tratarea entităţii din teoria reflectării. *Idealismul subiectiv* priveşte E. drept o creaţie a subiectului proiectată sub formă de obiecte. În istoria filosofiei esenţa privită ca idee a unei posibilităţi de existenţă fixă şi atemporală derivă din concepţiile lui *Aristotel* prin interpreţii săi medievali.

ENTROPIE (din gr. *en* – în, *interior* şi *trope* – întoarcere, transformare) – noţiune ce caracterizează gradul de dezordine şi nedeterminare al unui *sistem, valoarea* cărui se măreşte ca rezultat al unor transformări ireversibile. Noţiunea E. a fost formulată în 1865 de R.Clausius pentru fenomenele termodinamice. E. se foloseşte productiv în studierea ecosistemelor şi proceselor informaţionale.

ENTROPIE SOCIALĂ – mărime ce caracterizează gradul de dezordine, nedeterminare, haos a

unui sistem social închis. Entropia şi ordinea sunt procese contrare ce permanent trec una în alta. E.s. este măsura deformărilor, ireglementării sociale, necorespunderii posibilităţilor în realizarea scopurilor puse. E.s. se manifestă prin diferite fenomene anomale, deformatoare, monstruoase, care pot inunda şi dezechilibra viaţa socială, pot provoca degradarea poporului. Ea poate declanşa o catastrofă ecologică, spirituală globală, dacă societatea n-o să depună eforturi de a o limita. Fenomenele E.s. (deformările, dezordinea, tendinţa spre haos) au un caracter obiectiv, se dezvoltă de sine stătător, iar fenomenele antientropice (ordinea, consolidarea, armonia), dimpotrivă, sunt rezultatul eforturilor subiective orientate spre un anumit scop. Ştiinţele filosofice şi socio-umane trebuie să întreprindă diferite investigaţii care le-ar oferi posibilitatea de a efectua o analiză profundă a principiilor şi legităţilor dezvoltării personalităţii şi societăţii, de a realiza o *dezvoltare durabilă* a sociumului. Activitatea societăţii, inclusiv a instituţiilor şi organelor de resort, partidelor acestora, a diferiţilor oameni se reduce, la urma urmei, la limitarea creşterii E.s. şi scăderii ei, ceea ce se obţine drept rezultat al guvernării raţionale.

ENUNŢ – propoziţie a unui limbaj anumit, analizată în raport cu aprecierea veridicităţii ei (adevărat, fals) sau modalităţii (probabil, posibil, imposibil, necesar ş.a.), folosită în *logica formală* contemporană. Concomitent cu noţiunea E. se mai utilizează şi noţiunile "propoziţie" şi "raţionament". Obiectul la care se referă E. se numeşte obiect al E.

ENUNŢURI IDENTICO-ADEVĂRATE – enunţuri, expresii sau formule ale *calculelor logice* care sunt adevărate în orice sens al veridicităţii variabililor acestora. Ca exemplu pot servi legile *logicii formale.* Respectiv, enunţurile identico-false ori formulele sunt false în orice accepţie a veridicităţii variabililor acestora.

EPICTET (circa 50-140) – filosof – stoic roman. În discuţii predica *morala* stoică. Principalul în *etica* lui E. este învăţătura despre independenţa internă şi libertatea spirituală a omului în orice condiţii nu s-ar afla. Libertatea spirituală lăuntrică nu se obţine prin transformarea lumii, ci prin schimbarea atitudinii omului faţă de lume, deoarece nu lucrurile îl fac pe om fericit, ci închipuirile despre ele. De aceea omul trebuie să împartă toate lucrurile şi faptele în cele dependente de el, şi cele independente. Fericirea omului întru totul depinde de voinţa lui. Morala ascetică a lui E. a avut o mare influenţă asupra *creştinismului*. Pînă la noi au ajuns "Cugetările lui Epictet" şi alte opere scrise de F.Arrianus.

EPICUR (341-270 î.e.n.) – filosof din Grecia antică, reprezentant al epocii eleniste. Învăţătura sa o împarte în trei părţi: "fizica" – învăţătura despre natură, "canonica" – *teoria cunoaşterii* şi "etica". E. este adeptul învăţăturii atomiste a lui *Leucip-Democrit*. El introduce ideea devierilor întîmplătoare ale atomilor (condiţionate de factori interni) de la traiectoria lor legitimă, aceea ce fac posibilă ciocnirea lor. *Sufletul* omului de asemenea este constituit din atomi foarte fini, dispersaţi prin tot corpul. Odată cu *moartea* şi descompunerea corpului se descompune şi sufletul. Meditînd asupra morţii E. afirmă, că moartea n-are nici o atitudine faţă de noi, deoarece cînd noi suntem, moartea încă nu este, iar cînd moartea vine, noi nu mai suntem. Scopul filosofiei E. îl vede în asigurarea calmităţii sufletului, eliberării de frică în faţa morţii şi a fenomenelor naturii. În teoria cunoaşterii E. este *senzualist*. La temelia *eticii* lui E. stă principiul desfătării, înţeles de el ca lipsă a suferinţelor. Cea mai bună metodă de izbăvire de suferinţe, după E., constă în a te înlătura de la activitatea socială şi statală, de la griji şi diferite primejdii, a obţine independenţă de condiţiile externe.

Op. pr.: “Scrisoare către Herodot”; “Scrisoare către Pyphoclus”; “Scrisoare către Menoiceus”; “Gîndurile principale”.

EPICURISM – concepţie etică fondată de *Epicur* care considera că binele suprem este plăcerea înţeleasă ca lipsă de suferinţe, ea poate fi numită şi *hedonism.* Fericirea este starea supremă a omului, starea de satisfacţie completă, o linişte netulburată. Filozofia este învăţătura despre înţelepciune. Scopul filozofiei de al învăţa pe om să trăiască, să nu se teamă de moarte. Idealul înţeleptului este omul care poate controla pasiunile sale, care este independent de lumea exterioară, care este indiferent către slavă şi onoare.

EPIGENEZĂ (gr. *epi* – după şi *genesis* – provenienţă, naştere) – teorie care susţine că fiinţa nouă se dezvoltă din germenele celei vechi, nu este preformată într-acela. Concepţia de E. întîlnim prima dată încă la *Aristotel* cînd critică ideile *preformiste* ale *atomiştilor* şi a lui *Hippocrate*. E. vitalistă aristoteliană a fost argumentată în Epoca Modernă de W.Harwey care a şi introdus termenul de E. în 1651. În a doua jumătate a sec. XVII o nouă argumentare a E. a dat-o Ch. Wolff. În prezent concepţiile pur E. ori preformiste, datorită evoluări ştiinţei biologice şi medicale, şi-au pierdut importanţa.

EPISTEMOLOGIE (gr. *episteme* – cunoaştere şi *logos* – studiu) – parte a teoriei *cunoaşterii* care se ocupă cu cunoaşterea ştiinţifică, cu studierea principiilor, metodelor şi rezultatelor ei. Cunoaşterea ştiinţifică are specificul său. E. formulează o teorie generalizată a ştiinţei, bazîndu-se pe principiul istorismului şi totodată insistînd să evite extremele *raţionalismului* şi *iraţionalismului, empirismului* şi raţionalismului ş.a. O variantă a E. este E. genetică, formulată de J.Piaget, la baza căreia se găseşte principiul creşterii invariabilităţii cunoştinţelor subiectului despre obiect sub acţiunea condiţiilor schimbătoare ale mediului. E. trebuie să evidenţieze acele relaţii şi legături dintre *subiect* şi *obiect* care se stabilesc în procesul cunoaşterii realităţii, în procesul creşterii *cunoştinţelor*.

ERASMUS ROTTERDAMUS (pseudonimul literar al lui Gerhard Gerhards) (1466/69-1536) – filosof umanist, scriitor, savant olandez, unul din cei mai de vază reprezentanţi ai *Renaşterii.* Ca reprezentant al *umanismului* creştin E. R. încerca să îmbine tradiţiile culturii antice cu creştinismul timpuriu. El recomanda să se studieze cărţile evanghelice sub aspect istoric şi moral. E. R. era adeptul libertăţii şi clarităţii sufletului, a instruirii, a simplităţii şi cumpătării. El n-a primit Reformaţia lui Luther din cauza *dogmatismului* ei.

ERESIE (gr. *hairesis* – doctrină religioasă deosebită) – abatere cu caracter vrăjmaş sau opoziţionist de la dogmele doctrinei religioase oficiale. Primele E. creştine (gnosticism, montaism, creştinismul iudaic ş. a) au apărut încă în sec. II – III în perioada de constituire a creştinismului şi erau orientate împotriva dogmelor creştine. În sec. IV-V s-au format arianismul, nestorianismul, monofizitismul în opoziţie cu creştinismul ca religie de stat a Imperiului Roman. În evul mediu, care se caracterizează prin contopirea bisericii catolice cu feudalii, E. deseori servea ca înveliş religios a protestelor sociale a maselor populare împotriva celor bogaţi, sprijiniţi de biserica catolică. În epoca modernă şi contemporană E. îşi pierd importanţa lor ca forţă unitară şi se transformă în secte religioase.

ERISTICA (gr. *eristikos* – arta discuţiei) – măiestria discuţiei practicată de *cofişti. Aristotel* a definit E. ca lupta în discuţie cu mijloace necinsite. O definiţie similară o găsim şi la

Schopenhauer, care susţine că E. este arta discuţiei sau a scrimei spirituale cu scop de a birui. *Raţionamentele* eristice sunt o argumentare cu scop de a convinge şi a obţine biruinţa în discuţie independent de faptul are dreptate cel ce discută sau nu. E. e cointeresată să analizeze şi să sistematizeze diverse procedee de apărare a propriilor afirmaţii şi de dezminţire a afirmaţiilor străine pentru a convinge pe alţi oameni în justeţea sa, dar nu pentru a descoperi şi apăra adevărul obiectiv. Raţionamentele eristice sunt înrudite cu sofismele.

ERIUGENA, JOHN SCOT (c. 810 – c. 877) – filosof şi teolog de origine irlandeză (de unde şi numele – scoţianul). În anturajul spiritual apusean de atunci E. a fost un fenomen singular. Pentru el sursa spirituală a fost gîndirea filosofico-teologică greacă sintetizată în *patristica* orientală şi mai ales Pseudo Dionisie Areopagitul, căruia i-a tradus operele în latină. De asemenea a tradus pe Maxim Mărturisitorul şi *Grigore de Nyssa.* Cu toate că construcţiile sale intelectuale au fost străine epocii el e considerat primul părinte al *scolasticii* şi unul din întemeietorii şi exponenţii radicali de seamă ai *realismului* medieval. Concepţiile sale au o oarece afinitate *panteistă*. Diviziunea naturii, despre care vorbeşte în opera sa principală, are un înţeles *metafizic*. Diviziune înseamnă actul, prin care *Dumnezeu* se obiectivează, se face cunoscut, producînd o serie ierarhică de fiinţe ce stau sub el: idei, substanţe spirituale şi fiinţe trupeşti. După E., *filosofia* are datoria ca adevărul, pe care-l posedă credinţa învelit în haina tradiţiei (biblice şi ecleziale), să-l descopere de sub această haină şi prin teoretizări să-l ridice la înălţimea conştiinţei.

Op. pr.: “Despre predestinare”; “Despre diviziunea naturii”; ”Comentarii la operele lui Dionisie şi Maxim Mătrurisitorul” ş.a.

ERMURATSKI VASILE N. (1905-1984) – d.h.ş.f., profesor universitar, Om emerit în ştiinţă, specialist în domeniul istoriei filosofiei şi gîndirii social-politice a Moldovei. A absolvit facultatea de filosofie a Institutului de cadre profesorale roşii (1936), activează ca pedagog, ocupă diferite posturi în organele de partid a Moldovei. Din 1955 conduce sectorul de filosofie, catedra de filosofie a AŞ RM. A pus temelia ştiinţei istorico-filosofice din Moldova. Primul a început studierea concepţiilor filosofice a multor gînditori moldoveni: Gr. Ureche, N. *Milescu-Spătaru,* Amfilohie Hotiniul, B.P.Haşdeu, V.Laşcu, C.Stamati-Ciurea, ale savanţilor-naturalişti A.Grosul-Tolstoi, M.Nerucev, I.Crasilşic, A.Bîrlădeanu ş.a. E.V. a pus începuturile cercetărilor sociologice în Moldova, organizînd ample investigaţii în diferite localităţi. Publică un şir de monografii, broşuri, articole şi teze ştiinţifice.

Op.pr.: “Concepţiile social-politice ale lui Dimitrie Cantemir”; ”Dimitrie Cantemir – gînditor şi om de stat”; “Istoria filosofiei” (vol.4 – coautor); “Istoria filosofiei în URSS” (vv. 1, 2, 3, 4, 5 – coautor); “Din istoria gîndirii social-politice şi filosofice din Moldova”; “Problemele teoriei cunoaşterii”; “Problemele teoriei cunoaşterii în operele gînditorilor moldoveni”.

EROARE – iluzie a simţurilor, cunoştinţă sau idee falsă, inexactă în raport cu un fapt real sau cu o normă definitivă. În E. se fixează unele aspecte superficiale ale obiectelor, nişte trăsături temporare interpretate ca absolute şi eterne. De acea E. nu este pur şi simplu o iluzie. *Personalitatea* inclusă în asemenea condiţii în practica socială nu-i în stare sa perceapă critic realitatea. E. trebuie delimitată de minciună, care e o denaturare conştientă a adevărului şi de greşelile condiţionate de acţiunile incorecte ale individului.

ERORI LOGICE – greşeli condiţionate de expunerea eronată a gîndurilor într-un *raţionament*. E. l. sunt consecinţele: 1) înţelegerii sau utilizării incorecte a judecăţilor în calitate de premise ale raţionamentului corespunzător (de ex. o judecată veridică în anumite condiţii e interpretată ca absolut veridică); 2) încălcării regulilor demonstraţiei; 3) interpretării greşite a unei judecăţi în calitate de concluzie a raţionamentului, care în realitate nu este concluzia acestui raţionament. Se deosebesc erori conştiente şi erori neintenţionate (*paralogisme*).

EROS (gr. *eros* – dorinţă puternică, iubire) – termen filosofic folosit în filosofia grecească antică. Forma personificată a Eros-ului este Eros sau Erot – zeul *dragostei* (care la romani, în latină este egalat cu Amur ori Cupido). În teocosmogoniile mitoepice E. e o străpotenţă cosmică care pune în acţiune mecanismul ce naşte lumea (*cosmosul, universul*). La *Aristotel* E. e forţa motrice (alături de Haos ce reprezintă spaţiul şi Nea – promateria), un rol asemănător e în diferite *teogonii* şi în poemele *orficilor.* La *Platon* conceptul E. este expus mai ales în "Banchetul" şi în "Phaidros". Platon numeşte E. dorul de a şti, de a cunoaşte. Precum îndrăgostitul doreşte obiectul iubirii sale, aşa şi sufletul însetează după cunoaşterea ideilor. E. devine o metaforă de filosofare. În filosofia lui Platon E. este iubirea *frumosului* spiritual. În şcolile filosofice eleniste E. e coborît la aşa calificări cum ar fi "pasiune periculoasă" (patos), "apatie ameninţătoare" (la stoici) ori "ataraxie" (la epicurişti) ce trebuiau dezrădăcinate.

ESCATOLOGIE (din gr. *eschatos* – ultimul şi logos – ştiinţă, cuvînt) – concepţie teologică despre sfîrşitul (soarta finală) *lumii* (*universului*), omenirii şi destinul omului după *moarte*. După conţinutul şi diapazonul acestei concepţii ea a devenit o problemă filosofică actuală în toate timpurile despre ţelul cosmosului şi al istoriei. În formă dezvoltată escatologia este caracteristică *iudaismului*, *islamului* şi *creştinismului*. În creştinism (E. particulară) se susţine învăţătura despre evenimente legate de sfîrşitul vieţii omului pe pămînt şi de mîntuirea lui. E. universală descrie realităţile ultime ale sfîrşitului lumii (a doua venire a Domnului, învierea morţilor, judecata universală, cer nou şi pămînt nou, viaţă veşnică şi chinurile veşnice), cînd lumea va începe din nou avînd ca scop eternitatea. E. a devenit o temă de bază a *futurologiei* religioase contemporane.

ESENŢĂ ŞI FENOMEN – categorii filosofice care reflectă diferite laturi necesare ale tuturor obiectelor şi proceselor realităţii. E. e conţinutul intern, totalitatea de conexiuni, relaţii, legi care determină însuşirile principale ale obiectului şi tendinţele dezvoltării lui. F. e manifestarea exterioară a E., forma ei exterioară de existenţă. E. ş. F. sunt caracteristici obiective, universale, care se dezvăluie în procesul cunoaşterii ca trepte de pătrundere în obiect. E. exprimă principalul, baza obiectelor, cea ce se produce în interiorul lor, iar F. este expresia exterioara a esenţei, formă în care obiectele se manifestă la suprafaţă. *Cunoaşterea* este un proces de mişcare de la F. la E. tot mai profundă a lucrurilor. Fără cunoaşterea E., a legilor este imposibilă activitatea practică a oamenilor. În medicină E. coincide cu patogeneza, iar F. cu manifestările bolii, simptoamele şi sindroamele ei. Cunoaşterea simptoamelor şi sindroamelor ne vorbeşte despre esenţa bolii, iar cunoscînd patogeneza putem presupune manifestările bolii. Sarcina principală a medicinii ca ştiinţă constă în a cunoaşte E. bolilor, deoarece odată cu înlăturarea E. dispar şi fenomenele. Dar în cazurile cînd E. bolii nu e cunoscută se efectuează tratament simptomatic, paliativ, care doar temporar ameliorează starea pacientului.

ESTETICĂ (gr. *aisthetikos* – care simte, senzitiv) – ştiinţa filosofică despre *frumos* şi sentimentul pe care acesta îl generează în noi. Noţiunea E. a fost introdusă în filosofie de A.Baumgarten în secolul XVIII. El afirma că obiectul esteticii este cunoaşterea senzorială, care se manifestă sub formă de percepţie estetică şi sub formă de *artă*. Ansamblul de probleme, studiat de E. se împarte în două domenii: 1) domeniul esteticului drept o manifestare specifică a raportului valoric al omului în raport cu lumea şi 2) activităţii artistice ale oamenilor. E. ca ştiinţă, întotdeauna a îmbinat funcţia ştiinţific-cognitivă cu cea orientativ-valorică. Problema principală a E. constituie atitudinea estetică a conştiinţei omului vis-a-vis de realitate. Această atitudine include o latură obiectivă – proprietăţile estetice ale realităţii, cu alte cuvinte valorile şi antivalorile (frumos – urît, sublim – josnic ş.a.m.d.) şi latura subiectivă – conştiinţa estetică (emoţiile, sentimentele, gustul estetic, idealul estetic şi a.). Perceperea estetică a lumii, capacitatea de a crea în corespundere cu legile frumosului se dezvoltă la om în procesul activităţii sale drept fiinţă socială.

ESTETICĂ MEDICALĂ – disciplina care studiază legităţile frumuseţei arhitectonice a corpului uman şi metodele realizării lor practice. Are drept obiect implantarea esteticului în medicină, reabilitarea trăsăturilor fizice a corpului uman conform legilor frumuseţei. Interacţiunea esteticii şi medicinei are mai multe aspecte, dintre care teoretico-cognitiv şi estetoterapia sunt principalele. Esteticul dezvoltă la om capacitatea imaginaţiei, intuiţiei, fanteziei, contribuie la formarea gîndirii clinice, asociative. Sentimentele şi emoţiile estetice sunt un factor important în întărirea sănătăţii fizice şi psihice. Estetoterapia – folosirea artei şi esteticului în scopuri curative (designul în oformarea instituţiilor medicale, muzica, dansurile ritmice, literatura, arta plastică ş.a.).

EŞANU ANATOL I. (*vezi*: *Date selective despre autori*, p …**)**

ETATISM (fr. *etat* – stat) – concepţie politică care susţine că statul este scopul şi rezultatul suprem al dezvoltării. E. propagă ideea despre rolul hotărîtor al statului în dezvoltarea economică şi politică, în asigurarea integrităţii naţionale, a independenţei şi suveranităţii ţării.

ETICĂ (din. gr. *ethos* – moravuri) – 1) ştiinţă filosofică ce studiază *morala*; teorie a moralei; 2) în sens uzual înseamnă acelaşi lucru ca şi morala, moralitatea. Apărută încă în vremurile străvechi E. avea menirea să rezolve probleme practice morale ce apăreau în viaţa omului în concordanţă cu normele sociale. E. se mai numea şi "filosofie practică". Cercetarea etică vizează principiile fundamentale şi conceptele de bază ce se regăsesc sau ar trebui să se regăsească în orice domeniu particular al gîndirii şi activităţii umane. Fiind o ramură a filosofiei E. constituie un studiu teoretic. E. filosofică şi E. în sens nefilosofic au ca element comun obiectul lor. Filosofia moralei studiază acele sisteme care urmăresc să călăuzească viaţa oamenilor ca oameni. Întemeietorul E. ştiinţifice a fost *Socrate*. A fost constituită într-o disciplină deosebită de către *Aristotel*, care a şi introdus în circuit fenomenul de E. Începînd cu *stoicii* are loc divizarea tradiţională a filosofiei în trei domenii – logică, fizică (inclusiv metafizică) şi E. Această divizare se menţine în perioadele ulterioare – *Evul mediu, Renaştere,* sec. XVII pînă la *Kant*. El o concepe ca o delimitare a învăţăturilor despre metoda, natura şi libertatea moralităţii. Totuşi, pînă la epoca modernă E. coincidea cu antropologia filosofică ori se contopea cu filosofia naturii. Kant a criticat acest fapt susţinînd că E. este ştiinţa despre cele ce se cuvine, dar nu despre ceea ce este şi cauzal

determinat. Conceperea E. în stil kantian a avut o mare rezonanţă în sec. XX. După Kant încoace sau constituit o diversitate de curente şi concepţii referitor la E. Acest fapt demonstrează atît interesul sporit faţă de E. a celor mai diverse poziţii filosofice, cît şi complexitatea problematicii acestui domeniu.

ETICĂ BIOLOGICA (*vezi:* *Bioetică*)

ETICA EVOLUŢIONISTĂ – orientare în etică formulată de filozoful englez H.Spenser, dezvoltată de T.Huxley şi A.Espinas, popularizată de K.Kautsky. Ea concepe morala ca o fază a evoluţiei biologice, susţine ideea că omul moşteneşte şi dezvoltă aceea ce sa format în stadiul animalic. Etica evoluţionistă consideră că adaptarea şi morala (care are caracter biologic) trebuie să asigure supravieţuirea individului în condiţiile luptei pentru existenţă. Adaptarea se consideră unicul criteriu al moralei, iar progresul moral depinde de gradul de adaptare a individului la mediul social.

ETICĂ INTERPRETATIVĂ (a dialogului) – abordare bioetică a interacţiunilor medicului şi pacientului. Esenţa acestui mod de abordare constituie orientarea antipaternalistă. E.i. defineşte bolnavul drept un subiect responsabil şi liber de a lua decizii vital importante şi oportune pentru el însuşi sau cel puţin de a pune la dispoziţie informaţia necesară luării hotărîrilor. Realizarea în practica medicală a acestui model poate fi atinsă prin intermediul doctrinei *acordului informat* şi ideii de interpretare, adică prin relevarea caracterului interpretativ al dialogului medic − pacient. Arta interpretării ca şi acordul informat pot fi obţinute şi realizate în practică doar pe calea dialogului, prin intermediul comunicărilor. Dialogul, la rîndul său, se manifestă ca un proces de interpretare (expunere şi comprehensiune) complicat ce se desfăşoară într-un spaţiu şi timp multidimensional. În viziunea multor filosofi (F. Schleirmacher, V. Dilthey, H. G. Gadamer, P. Ricoeur şi alţ.) interpretarea şi dialogul constituie temelia *hermeneuticii.* Prin intermediul dialogului e posibil a prinde sensul, a înţelege derularea reală a maladiei, examinată drept text, care cere a fi lecturat de către pacient şi medic. Relaţiile "medic − pacient" în aşa ordine de idei (context) constituie relaţii de colaborare, iar procesul de lecuire se începe nu din momentul determinării diagnozei, dar din momentul cînd "cititorii" textului maladiei ajung la un numitor comun. Deci, modul de abordare hermeneutic în bioetică, sau etica interpretativă, etica dialogului spre deosebire de *etica paternalistă*, etica monologului exclude unilaterala apreciere a pacientului ca text, iar a doctorului — ca cititor. Ei doar împreună, în comun şi cu drepturi comparabile pot pretinde la rolurile de interpreţi a ceea ce s-a întîmplat cu pacientul, întîmplare care de altfel i-a unit prin statutul de coautori ai istoriei îmbolnăvirii. Modul de abordare hermeneutic (interpretativ) în medicină şi bioetică nicidecum nu neagă doctrina tradiţională paternalistă. Aceste două abordări pot fi examinate ca viziuni (atitudini) intrecomplementare, căci doar în comun ele pot contribui esenţial în perfecţionarea relaţiilor "medic — pacient", în activitatea practică medicală, în asigurarea traversării spre o medicină veritabil comercializată.

ETICĂ MEDICALĂ – ştiinţa care studiază *morala* profesională medicală în trei forme de relaţii: medic – pacient, medic – colectiv (societate) şi medic – medic (cadru medical). Specificul relaţiilor morale în medicină sunt determinate de caracterul obligaţiilor profesionale ale lucrătorilor medicali, care au de a face cu *sănătatea* şi *boala,* durerea şi suferinţele omului şi care întotdeauna trebuie să acţioneze în interesele pacientului. E. m.

include în sine atît aparatul categorial al eticii în genere, cît şi categorii fundamentale proprii (*autoritatea medicului, încrederea pacientului, secretul medical, greşelile medicale, eutanasia,* riscul în medicină). Prin intermediul principiilor şi a categoriilor sale E. m. fundamentează normele, aprecierile moralei medicale profesionale, cercetează problemele etico-morale tradiţionale ale tratamentului cît şi problemele noi, care apar în rezultatul progresului tehnico-ştiinţific, al computerizării şi informatizării sociumului, inclusiv şi al activităţii medicale (în prezent ele alcătuiesc problematica bioeticii).

ETICĂ PATERNALISTĂ (a monologului) – categorie bioetică ce se referă la modul de interacţiune a medicului şi pacientului. Acest model (şi mod de abordare) al bioeticii oferă medicului statut de tutelă a bolnavului, care "ştie mai bine" ce-i trebuie acestuia şi care este împuternicit de a lua decizii în privinţa diagnosticării, a căilor şi metodelor de tratament. Acest mod de abordare (model) în bioetică are cîteva premise de bază: a) condiţiile tratamentului, viaţa şi sănătatea omului sunt incontestabil valori prioritare; b) poziţia etică a medicului se formează univoc conform vechii maxime: "Salus aegroti – suprema lex" ("Binele bolnavului e o lege supremă"); c) forma relaţiilor etice e asimetrică, deoarece întreaga (sau aproape întreaga) răspundere în ceea ce priveşte adoptarea hotărîrilor clinice şi-o asumă medicul. Există două tipuri de paternalism: primul cînd medicul "domină" pacientul şi al doilea cînd medicul se află sub dominarea celui din urmă. Atît într-un caz, cît şi în celălalt apare pretenţia unei prerogative absolute. Un astfel de mod de abordare a problemei în cauză nu corespunde cerinţelor practicii actuale. Se pot evidenţia şi alte tipuri de relaţii paternaliste. Practica medicală contemporană ne vorbeşte despre existenţa modelului paternalist de tip tehnic ori sacral.

ETICA PROFESIONALĂ – ansamblu de cerinţe, atitudini şi obiceiuri morale specifice, determinate de particularităţile unor sau altor profesii, meserii sau ocupaţii. E.p. e ştiinţa despre morala profesională, o concretizare a principiilor şi normelor morale adaptate la diferite genuri de activitate profesională. Principiile eticii profesionale păstrează în sine principiile generale ale moralei societăţii şi cerinţele morale ale fiecărei profesii. E.P. există în acele profesii unde avem de a face cu oamenii, care au o importanţă socială majoră, însă rezultatul acestei activităţi nu poate fi controlat nemijlocit. Pentru unele feluri de activităţi profesionale (spre exemplu, activitatea profesională în domeniul ocrotirii sănătăţii, culturii, învăţămîntului, administrării statale şi sociale)se avansează cerinţe sporite. Dar oferind împuterniciri depline, societatea aplică acestor profesii cerinţe morale sporite.

ETOLOGIE (gr. *ethos* – obicei şi *logos* – ştiinţă) – ramură a biologiei contemporane ce se ocupă cu studierea modului de viaţă, deprinderilor şi comportamentului organismelor vii în condiţii naturale. Noţiunea a fost propusă de I.Geoffroy Saint-Hilaire în 1854. E. s-a extins şi la comportamentul omului, care are scopul să dezvăluie rădăcinile biologice ale unor comportamente sociale considerate ca determinate sociocultural. Fondatorul etologiei este austriacul K.Lorenz (1903-1989) (împreună cu N.Tinbergen şi K.von Frisch obţine în 1973 premiul Nobel pentru medicină).

EU – noţiune filosofică, care desemnează subiectul unor acţiuni conştiente, centrul spiritual al personalităţii umane, capabil de o atitudine activă faţa de lume, de sine însăşi, şi de o anumită responsabilitate pentru acţiunile sale. În istoria filosofiei E. s-a aflat mai frecvent în centrul atenţiei sistemelor filosofice idealiste, care puneau accent pe caracterul activ,

creator al conştiinţei. *Iraţionalismul* pune problema pierderii propriului "EU", depersonalizării individului. La *S.Freud* E. este interpretat doar ca un "cenzor" al pasiunilor, biologice, iar esenţa socială a omului sub denumirea de "supra-eu" e înţeleasă ca o forţă ostilă omului. În filosofia marxistă categoria E. e privită în legătură cu gradul de dezvoltare a *relaţiilor sociale* şi a *relaţiilor de producţie.* Noţiunea de E. este folosită şi drept sinonim al noţiunii de *conştiinţă* (vezi).

EUCLID (sec. IV – înc. sec. III î. e. n.) – renumit matematician din Grecia antică care a pus temelia geometriei elementare, a teoriei numerelor, a teoriei universale a raporturilor şi a metodei de definire a suprafeţelor şi volumelor ş.a. Lui E. îi aparţine renumitul postulat, că printr-un punct care se găseşte pe o suprafaţă plană, în afara unei linii drepte, se poate trage o singură linie dreaptă care nu se intersectează cu cea dată. Geometria întemeiată pe acest principiu a fost denumită euclidiană. În sec. XIX au fost fondate geometriile neeuclidiene (Lobacevsky, Rieman). E. era iniţiat în filosofia lui *Platon* şi *Aristotel.* Acestea l-au influenţat, mai ales, asupra metodei deductive. Pe baza geometriei lui E. s-a format concepţia filosofică despre spaţiu, inclusiv şi a caracterului lui aprioric în interpretarea lui *I.Kant*.

Op. pr.: "Elementele" în 15 cărţi.

EUDEMONISM (gr. *eudaimonia* – beatitudine, fericire) – *principiu* moral, conform căruia scopul suprem al moralităţii şi temelia comportării morale o constituie aspiraţia spre fericire: personală sau obştească. Corespunzător se deosebeşte "E. individual" şi "E. social". Bazele E. au fost puse încă în Grecia antică în teoriile etice ale lui *Socrate, Democrit, Platon*. Pe poziţii eudemoniste s-au aflat şi unii materialişti francezi din sec. XVIII (*Helveţius, Diderot* ş.a.), care susţineau că scopul final al societăţii este fericirea omului. Spre deosebire de *etica* religioasă, care leagă fericirea oamenilor de voinţa lui *Dumnezeu* şi viaţa de apoi, etica eudemonistă cheamă la obţinerea fericirii pe pământ şi o leagă cu eforturile personale ale fiecărui om.

EUGENIE (gr. *eu* – bine şi *genea* – naştere) – ramură a geneticii ce are drept obiect analiza posibilităţilor de ameliorare a caracteristicilor morfofiziologice ereditare a animalelor şi omului. Ei afirmă inegalitatea biologică şi intelectuală a oamenilor şi raselor umane ce determină inegalitatea social-economică. Adepţii E. afirma, că cauza sărăciei şi mizeriei în societate e condiţionată de oamenii "inferiori din punct de vedere biologic" şi "neînzestraţi din punct de vedere intelectual". Dezvoltarea fizică şi intelectuală a oamenilor nu depinde de condiţiile sociale ale vieţii şi activităţii lor, ci e determinată numai de ereditate, susţine E. Aceste idei alcătuiesc temelia teoriilor fasciste despre rase "superioare" şi "inferioare", despre superioritatea raselor ariană şi anglo-saxonă asupra altor rase, despre superioritatea albilor asupra popoarelor de culoare ş.a. Eugeniştii pun problema formării unei "rase noi" de oameni, recomandă metode zootehnice de "îmbunătăţire" a rasei umane, iar varianta contemporană neoeugenia, foloseşte realizările geneticii, ingineriei genelor ş. a. prezentînd un mare pericol pentru viitorul omenirii.

EURISTICĂ (gr. *heurisko* – caut, descopăr) – ştiinţa despre activitatea de creaţie, metodele speciale (euristice) de rezolvare a problemelor, organizarea procesului gîndirii productive (creatoare). E. este un domeniu complex al ştiinţei în centrul căruia se află psihologia gîndirii creatoare, care studiază mecanismele psihologice de rezolvare a diverselor

probleme, condiţiile de formare a capacităţilor pentru activitatea intelectuală creatoare şi metodele de organizare a ei. Metodele euristice contribuie la accelerarea procesului de rezolvare a problemelor. Odată cu accelerarea progresului tehnic sporeşte importanţa E., deoarece creşte numărul de probleme ce se cer a fi rezolvate. Dezvoltarea ciberneticii, modelarea activităţii de gîndire, a contribuit la apariţia programării euristice. Concomitent au apărut şi procedee euristice, care limitează numărul variantelor de rezolvare ce se examinează şi prin aceasta se înlesneşte căutarea variantei necesare. Există şi alte tipuri de modele E. de rezolvare a problemelor: modelul căutării oarbe, modelul structural-semantic.

EUTANASIE (gr. *euthanasia* – eu, bine şi *thanatos*, moarte, "moarte uşoară") – noţiune medico-bioetică care semnifică orice acţiune dezinteresată a medicului orientată spre a lipsi de viaţă oarecare persoană reieşind din dorinţa ei proprie. Noţiunea de E. a fost folosită încă de *F.Bacon* (1561-1626) ca o moarte uşoară medical asistată. Astăzi înseamnă a omorî pe cineva din milă, un omor a bolnavilor incurabili ce au suferinţe insuportabile. Există E. activă, adevărată (cînd "ajutăm" bolnavul să moară) şi pasivă (cînd îl lăsăm pe pacient să moară, nu întreprindem nimic). În realitate ne întîlnim mai des cu E. pasivă. E. este legiferată în mai multe ţări – Olanda, unele (cinci) state ale SUA, China ş.a. Adepţii E. consideră, că această procedură este admisibilă în următoarele condiţii: cererea conştientă şi insistentă a bolnavului, imposibilitatea de a lichida suferinţele bolnavului, demonstrarea incontestabilă a imposibilităţii tratării bolnavului şi informarea prealabilă a organelor legislative. Însă mulţi medici, jurişti, savanţi se pronunţă contra.

EVANGHELIC (gr. *euanghelion*; lat. *evangelium* – "vestea cea bună") – privitor la evanghelie, caracteristic pentru E.; care ţine de Biserica protestantă şi luterană. Termen filosofico-teologic ce se referă la analiza conţinutului E. În Noul Testament prin "evanghelie" se înţelege "vestea cea bună" sau *revelaţia* lui *Dumnezeu* în persoana şi în lucrarea lui *Iisus Hristos*, precum şi mesajul sau conţinutul acestei descoperiri cuprins în predica şi în învăţătura sa. La începutul Bisericii creştine prin E. s-a înţeles întreaga tradiţie orală a predicii lui Iisus Hristos. Cu timpul, termenul a desemnat forma fixă şi definită a acestei tradiţii orale, adică colecţia cărţilor Noului Testament. Noul Testament conţine 4 evanghelii: Evanghelie după Matei, scrisă între anii 43-44, Evanghelie după Marcu (63-64), Evanghelie după Luca, medic de profesie, scrisă între 62-63, Evanghelia după Ioan (vezi şi *Ioan Teologul*) scrisă între 96-100. Ultima se deosebeşte de celelalte trei (fiind numite sinoptice) printr-un limbaj filosofic deosebit. Ea accentuează dumnezeirea lui Iisus, fiind numită şi evanghelia dragostei.

EVOLUŢIE (lat. *evolutio* – desfăşurare) – termen prin care se marchează procesul dialectic al mişcării în natură şi societate prin schimbări cantitative neînsemnate, neobservabile, dar necontenite, care pregătesc schimbări radicale, calitative. Termenul E. în cele mai multe cazuri (ca şi în al nostru) se identifică cu *Teoria evoluţionistă* potrivit căreia diferitele specii de animale se transformă prin simpla mişcare a E. lor (omul, de ex., ar rezulta din maimuţă). Această teorie fondată de *J.B.Lamarck* (1744-1829) şi *Ch.Darwin* (1809-1882) prezintă azi diferite incertitudini. Dintre ipotezele cele mai avansate pentru explicarea E. indivizilor şi speciilor, cele mai importante sunt "lamarckismul" (influenţa mediului), "darwinismul" (selecţia naturală), "mutaţianismul" (crearea de noi specii prin mutaţii genetice bruşte), "neodarwinismul" (care neagă ereditatea caracterelor dobîndite şi leagă E. speciilor de mutaţiile genetice cu caracter aleator). Ideea că viaţa e supusă unor legi

naturale care garantează supravieţuirea celor mai bine adaptaţi a influenţat ulterior multe teorii etice şi sociologice.

EVOLUŢIE ŞI REVOLUŢIE (lat. *evolutio* – desfăşurare şi *revolutio* – cotitură, răsturnare, schimbare) – noţiuni folosite pentru a de asemenea diverse aspecte ale dezvoltării. În sens larg E. e identică cu dezvoltarea. Prin ea se înţeleg schimbările cantitative şi calitative care au loc în natura nevie, vie şi care pot contribui la complicarea, ridicarea nivelului de organizare a sistemelor (E. progresivă), sau dimpotrivă, la scăderea nivelului lor de organizare (regres). Este posibilă şi E. cu păstrarea aceluiaşi nivel, (de ex., E. limbilor). În sens îngust în noţiunea E. se includ numai transformările cantitative mai mult sau mai puţin lente, treptate, continue din natură, care se opun R. – schimbărilor calitative, radicale, care au loc în societate prin salturi, întreruperi ale continuităţii. În procesele reale de dezvoltare E. ş. R. sunt componente necesare, raportul dintre care exprimă legea trecerii schimbărilor cantitative în schimbări calitative şi invers.

EXEGETICĂ (gr. *exegetikos* – ce explică) – compartiment al teologiei (ori disciplină teologică biblică) ce se ocupă cu interpretarea cărţilor Bibliei pe baza principiilor *hermeneuticii*.

EXISTENŢĂ (lat. *ex* – în afară şi *sistere* – a sta) – categorie filosofică care marchează tot ce este, fiinţează, există în lume. Problema E. se rezolvă prin răspunsul la întrebările: ce există? unde există? cînd există? şi cum există? Răspunsul la întrebarea ce există? include mai multe forme: 1. E. obiectelor (corpurilor), fenomenelor, proceselor, stărilor naturii şi E. obiectelor, fenomenelor, proceselor create de om. 2. E. omului în lumea lucrurilor şi existenţa specific umană. 3. E. spiritualului (idealului) ca spiritual individualizat (conştiinţa individuală) şi spiritual obiectivizat (conştiinţa socială). 4. E. socială ca E. individuală (E. omului în societate) şi E. societăţii. Unde există toate aceste forme? Răspunsul concis este – în spaţiu (aici şi pretutindeni); cînd există? – în timp(ieri, azi, mîine, veşnic); cum există? – într-o conexiune universală ca un sistem foarte complicat şi în permanentă schimbare, transformare, mişcare, dezvoltare.

EXISTENŢĂ SOCIALĂ ŞI CONŞTIINŢĂ SOCIALĂ – categorii ale filosofiei marxiste, care reflectă latura materială şi cea spirituală ale vieţii sociale, aflate între ele într-o conexiune reciprocă. E.s. este viaţa şi activitatea materială a oamenilor (în primul rînd producerea bunurilor materiale) şi relaţiile materiale, care apar în procesul acestei activităţi (în primul rînd relaţiile de producţie). C.s. constituie viaţa spirituală a societăţii, activitatea spirituală şi relaţiile spirituale, care se stabilesc în procesul acestei activităţi. C.s. include în sine concepţii şi reprezentări, teorii politice, juridice, etice, estetice, religioase, ştiinţifice, filosofice, sentimente şi emoţii, iluzii şi erori, obiceiuri şi tradiţii, care reflectă toate laturile, nivelurile şi formele vieţii sociale.

EXISTENŢIALISM sau filosofia existenţei – doctrină filosofică *iraţionalistă*, apărută după primul război mondial în Germania (*Jaspers, Heidegger*), apoi în Franţa (*Sartre, Marcel, Camus, Merleau-Ponty*) şi alte ţări. Ca izvoare teoretice ale E. au servit ideile lui *Pascal, Kierkegaard*, Dostoevski, *Nietzsche*, filosofia vieţii şi fenomenologia lui *Husserl*. E. apare ca o concepţie opusă tuturor sistemelor raţionaliste. Noţiunea fundamentală în E. este "*Existenţa*", înţeleasă ca un torent de emoţii, frămîntări ale omului orientate spre viitor, spre *moarte*, spre Neant, care nu poate fi controlat de *conştiinţă*. Pătrunderea nemijlocită în

caracterul vremelnic al existenţei sale transformă *viaţa* omului în soartă, în ceva irepetabil, îi da un anumit sens. Problema sensului vieţii E. creştini (*Jaspers, Marcel, Berdeaiev,* Şestov) o înţeleg în unirea cu *Dumnezeu*, iar E. atei (*Sartre, Camus, Heidegger*, *Merleau-Ponty*) afirmă că viaţa omului nu are sens, şi atît timp cît trăieşte omul suferă din cauza inutilităţii sale. După Camus, problema fundamentală a filosofiei este problema sinuciderii. Ideile, expuse de E., corespund cu starea de spirit a oamenilor, care se află în situaţii critice, în perioadele crizelor sociale, cînd apare frica faţă de viitor.

EXPERIMENT (din lat. *experimentum* – încercare, experienţă) – procedeu de cercetare a unor fenomene printr-o acţiune activă asupra lor. E. este metoda ce formează condiţii artificiale pentru studierea obiectului natural, ori reproduce artificial obiectul în condiţii naturale. E. are prioritate în comparaţie cu alte metode de cunoaştere deoarece ne dă posibilitatea de a studia obiectul în stare "pură" (cînd se exclud factorii secundari), în condiţii extremale şi poate fi repetat de cîte ori e nevoie. E. se foloseşte cu scop de cunoaştere, pentru rezolvarea unor probleme ştiinţifice, verificarea cărorva ipoteze şi în scopuri didactice. După modul de acţiune deosebim E. fizic, clinic, biologic, psihologic, medical, social ş.a. În dependenţă de condiţiile în care în care au loc E. se divizează în E. de laborator şi natural. E. de laborator se petrec pe modele materiale (animale, plante, microorganisme ş.a.), ori modele ideale (matematice, informaţionale ş.a.). În medicină E. include în sine intervenţia activă asupra omului, care duce la schimbarea proceselor fiziologice şi patologice cu scop ştiinţific ori curativ. Aprobînd folosirea experimentului în medicină, societatea cere de la medici respectarea anumitor norme juridice, care garantează drepturile omului, excluderea consecinţelor negative. Majoritatea E. trebuie să se deruleze în condiţii de laborator, pe modele (vezi şi: bioetica).

EXPLICAŢIE (lat. *explicatio* – lămurire, desfăşurare) – funcţie a *cunoaşterii* ştiinţifice prin care se dezvăluie esenţa obiectului de studiu şi respectiv acea etapă a cunoaşterii ştiinţifice în care se efectuează această funcţie. E. se bazează pe faptele obţinute în procesul descrierii la nivelul empiric, pe cunoaşterea legilor, cărora se supune obiectul cercetat, pe analiza relaţiilor obiectului dat cu alte obiecte, ce determină esenţa lui. E. include în sine *cunoştinţele* iniţiale despre *obiect*, cunoştinţele care servesc în calitate de condiţii şi mijloace ale E. şi procesul cunoaşterii în care cunoştinţele precedente se folosesc la explicarea obiectului cercetat. În ştiinţă se deosebesc E. atributive, substanţiale, genetice, contragenetice, structurale ş.a. Conform mecanismului lor se evidenţiază E. prin intermediul propriei legi şi E. prin modelare. E. se află într-o strînsă legătură dialectică cu descrierea şi serveşte drept temelie în prognozarea ştiinţifică.

EXTERIOR ŞI INTERIOR – categorii filosofice ce reflectă legăturile structurale şi de interacţiune ale elementelor şi obiectelor. 1. În concepţia materialistă sub aspect gnoseologic E. e interpretat ca o categorie ce desemnează lumea exterioară, obiectivă, existentă în afară şi independent de conştiinţa noastră, iar I. ca ceea ce reflectă lumea internă, spirituală, subiectivă. *Lumea* exterioară, realitatea obiectivă e primară, iar lumea interioară, realitatea subiectivă e secundară, depinde de cea exterioară fiind o reflectare ideală, subiectivă, o copie a ei. 2. În concepţia *idealistă* lumea exterioară şi cea interioară sunt identice.

EZOTERIC ŞI EXOTERIC (gr. *esoterikos* – interior, *exoterikos* – exterior) – noţiunea Ez.

desemnează teoriile, ideile accesibile numai celor iniţiaţi. Noţiunea Ex., dimpotrivă, indică ceva ce este accesibil tuturor. Termenul Ez. se mai foloseşte pentru denumirea conexiunilor interioare ale fenomenelor, iar termenul Ex. pentru desemnarea conexiunilor exterioare.

EXTAZ (din gr. ekstasis – acţiune de a fi în afara sa), reprezintă o stare psihică de mare intensitate, afecţiune nervoasă intensă ce se caracterizează prin lipsa aparentă a senzaţiilor, incapacitatea mişcărilor voluntare, idei fixe şi exaltare mintală, euforie. Această stare este rezultatul unor stări excesive de adoraţie, veneraţie, copleşirii mistice. La neoplatonici E. se dizolvă în Logos (Dumnezeu). Se distinge extazul panteist, mistic, religios, psihologic. În psihologie E. este starea generală de exaltare intensă. Teologia distinge E. natural, E. diabolic şi E. divin. E. ca act de trăire supremă a comuniunii de iubire cu Dumnezeu se întîlneşte în teologie la Sf. Semeon Noul Teolog, Ioan al Crucii, Juliana din Norwich ş.a. În unele curente filosofice contemporane E. se foloseşte în sensul identificării cu actul existenţei.

F

FACULTATE – aptitudine, capacitate, posibilitate fizică sau morală. Psihologia evidenţiază anumite facultăţi (procese psihice) a sufletului – sensibilitatea, inteligenţa, activitatea, afectivitatea.

FAILIBILISM (eng. Fallible – nesigur, predispus greşelilor) – concepţie propusă de Peirce şi Popper şi care afirmă că toate teoriile ştiinţifice în principiu sunt predispuse greşelilor. Credinţa noastră într-o teorie nu trebuie să fie certă, nu poţi fi sigur, că în viitor nu vor apărea dovezi care ne-ar obliga să ne schimbăm părerile. F. se găseşte între *dogmatism* şi *scepticism*.

FALSIFICABILITATE (*vezi:* *Principiul falsificabilităţii*)

FALSIFICARE (lat. *falsus* – fals şi *facio* – a face) – procedură de stabilire a caracterului fals a *ipotezei* sau teoriei prin verificarea ei experimentală ori teoretică. F. nu trebuie confundată cu *principiul falsificabilităţii*, formulat de filosoful şi sociologul englez *K.Popper* în calitate de criteriu de demarcare a ştiinţei de cea ce nu e ştiinţă. Popper susţine că toate enunţurile ştiinţifice în principiu pot fi falsificate şi aceasta permite a le deosebi de cele neştiinţifice, care nu pot fi falsificate. Principiul falsificabilităţii a fost elaborat de Popper în opoziţie cu principiul verificării din filosofia *neopozitivistă*.

FANTEZIE (gr. *phantasia* – imaginaţie) – procesul psihic de creare a imaginilor noi, care nu-şi au prototipul în realitatea obiectivă. La temelia F. stă procesul reflectării realităţii, cînd în rezultatul combinării elementelor diverselor chipuri din *memorie* se formează o imagine nouă. F. este un moment necesar în efectuarea noilor descoperiri, în găsirea noilor căi, metode şi mijloace de rezolvare a problemelor. F. stă la baza tuturor formelor de activitate creatoare în diversele domenii.

FAPT (lat. *factum* – făcut, efectuat, realizat, săvîrşit) – categorie filosofică, care reflectă: I)

obiectele, fenomenele, evenimentele, proprietăţile, relaţiile dintre ele şi procesele schimbării lor, care poartă caracter obiectiv, constituie obiectul cunoaşterii, sau activităţii practice a oamenilor (F. obiectiv). În medicină, de ex., în calitate de F.o. servesc simptoamele, sindroamele bolii, cauzele lor, mecanismele patologice ş.a. 2) enunţuri veridice, descrise cu ajutorul limbajului, exprimate în propoziţii, care reflectă F. obiective în *conştiinţa* oamenilor (F. ştiinţific). Exemplu de F.ş. în medicină vor fi înregistrările făcute zilnic de medic în foaia de observare, rezultatele cercetărilor instrumentale şi de laborator ş.a. F. obiectiv devine F. ştiinţific numai atunci cînd este exprimat prin limbaj şi înregistrat adecvat. F. ştiinţifice pot fi numai acele enunţuri, veridicitatea cărora a fost demonstrată. Sarcina oricărei teorii ştiinţifice constă în descrierea, explicarea F. şi prezicerea F. noi, necunoscute pînă atunci. Teoria trebuie să corespundă F. ştiinţifice şi să nu vină în contradicţie cu ele. F. confirmă sau combat veridicitatea teoriilor ştiinţifice. În concepţia lui *Hume,* în *empiriocriticism, neopozitivism* ş.a. F. sunt interpretate ca existente în senzaţiile, conştiinţa omului.

FARADAY MICHAEL (1791-1867) – savant englez, specialist în fizică şi chimie. Este autorul mai multor descoperiri: fenomenul inducţiei electromagnetice, paramagnetismului şi diamagnetismului, contribuţii în electrostatică şi studiul luminii polarizate, formularea legilor cantitative ale electrolizei, legii conservării sarcinilor electrice. A propus noţiunile de ion, catod, anod, electrod, echivalent electrochimic. De asemenea a descoperit benzenul. Prin ideile sale a contribuit la formarea concepţiei ştiinţifice despre lume.

FATALISM (din lat. *fatalism* – fatal, dinainte determinat; *fatum* – soartă, destin) – concepţie filosofică care analizează fiecare eveniment, faptă ori mers al lucrurilor ca o realizare stabilită dinainte de o forţă supranaturală. În aşa caz se omite întîmplarea ori libera alegere. Pot fi evidenţiate trei tipuri de bază a fatalismului: mitologic, teologic şi raţionalist. Primul tip poate fi constatat începînd cu cele mai vechi perioade ale istoriei antice pînă la astrologia sec. XX. Cel de al doilea constă în acea că *Dumnezeu* a stabilit soarta fiecăruia încă pînă la naştere. Este răspîndit mai ales în *islam*, în unele *erezii* medievale, în calvinism şi jansenism. Nu este acceptat de *ortodoxie* şi *catolicism* care afirmă libertatea de voinţă. Fatalismul raţionalist în formă pură întîlnim la *Democrit, Hobbes, Spinoza*, reprezentanţii determinismului mecanicist ş.a.

FECUNDARE ARTIFICIALĂ – problemă medico-bioetică extrem de importantă. 10% din cupluri sunt infertile, însă unii medici consideră că cifra această este cu mult mai mare. În multe ţări se formează anumite standarde după care trebuie să se ghideze reproducerea umană asistată. La 25 iulie 1978 în Oldham, Anglia, s-a născut Louise Brown – primul copil zămislit in-vitro ("în eprubetă"). În 1982 în Franţa s-a născut Amandine. De atunci pe lume au apărut mai mult de 14 mii de copii cu ajutorul acestei metode. Au fost elaborate diferite metode de fecundare artificială care au făcut o revoluţie în problema sterilităţii. Nu mai puţină vîlvă a făcut clonarea. Aceste două evenimente practic sunt unul şi acelaşi lucru – reproducerea artificială a embrionului. Procrearea medical asistată generează un şir de probleme legate nu numai de ştiinţă, dar şi de morală. Efectivitatea fecundărilor artificiale nu-i atît de mare – numai 15% din toate încercările sunt reuşite. Din toţi copiii născuţi prin această metodă se nasc sănătoşi 4 –5%. Costul şi riscul este foarte mare. Fecundarea in-vitro, deşi teoretic este un mare succes în tratamentul sterilităţii, în realitate are un randament foarte mic. Nu se respectă drepturile şi demnitatea embrionului. În procesul F.a.

pierderea embrionilor este foarte mare – 93 –94%. Pentru ca un embrion să se prindă trebuie de implantat 8-9. Pe urmă embrionii în plus trebuie să fie eliminaţi, în caz contrar vom avea naşterea a doi, trei, patru şi mai mulţi copii. Din toţi embrionii conservaţi numai 3 – 5% pot da naştere copilului. Foarte mulţi embrioni se folosesc ca material pentru cercetări. Din aceste considerente tehnica FIVET propagă o ideologie abortivă. Embrionii conservaţi au o durată de păstrare limitată şi dacă nu se folosesc în această perioadă, atunci ei trebuie nimiciţi. Nimeni nu apără interesele copilului care trebuie să se nască şi încă nu se poate apăra. Procrearea medical asistată generează şi alte probleme. Trebuie oare copiii să ştie cine a fost părinţii lor (cine sunt donatorii materialului germinativ)? Care trebuie să fie limitele (de vîrstă) a procreării medical asistată? Altfel vorbind asta este fecundaţia postmenopauzică. Multe *comitete de bioetică* consideră, că procrearea medical asistată trebuie să fie în limitele perioadei reproductive naturale. Copilul are nevoie de mamă şi nu atît de bunică. Implantarea de embrioni de altă specie, implantul de embrion uman la altă specie, înlocuirea nucleului celulelor donatoare cu nucleu de alte specii, utilizarea embrionilor umani peste vîrsta de 14 zile de la fecundare (după apariţia plăcii primordiale) reprezintă tehnici reproductive neetice şi ilegale şi trebuie controlate strict de instituţiile respective. Biserica ortodoxă condamnă F.a. a femeii necăsătorite, fiindcă copilul se va naşte în afara căsătoriei consfinţite, că copilul se va educa în familie incompletă. Nu este normal şi ideea paternităţii anonime. Biserica deasemenea este de părerea inadmisibilităţii F.a. a femeii căsătorite fără consimţămîntul şi participarea bărbatului. Nesinceritatea şi indecenţa distrug relaţiile conjugale şi pot fi calificate ca infidelitate conjugală. Deci, F.a., cît n-ar fi de promiţătoare, are multe momente negative şi nu rezolvă complet problema infertilităţii. Practica medicală demonstrează, că infertilitatea se tratează în jurul la 50 –60 %. Nu trebuie de înlocuit procesele naturale cu tehnologii artificiale. Atitudinea simplistă către F.a. duce la o atitudine indiferentă către embrionul uman, către viaţa umană. Viaţa omului este unicală şi irepetabilă, de aceea ea trebuie să fie protejată de la fecundare şi pînă la sfîrşitul ei natural. Tehnica vieţii, care duce la moarte – iată paradoxul principal a acestor tehnologii de procreare a omului, începînd cu FIVET şi terminînd cu clonarea. Trebuie de refuzat de aceste tehnologii, care sunt gata să păşească peste viaţa omului.

FEDON – dialogul lui *Platon* în care se descrie ultimele zile a lui *Socrate*. Socrate a fost condamnat la moarte sub învinuirea că a vrut să corupă tineretul şi de a fi onorat alţi zei decît pe cei acceptaţi în această societate. În realitate el a pregătit conştiinţa antică pentru *creştinism*. Subiectul dialogului lui Platon este nemurirea sufletului. Socrate bea o cupă cu otravă din cucută şi se stinge din viaţă înconjurat de discipolii săi.

FEDRU – unul din cele mai mari dialoguri ale lui *Platon* din perioada de maturitate. Aici autorul abordează diferite probleme referitor la retorică, suflet, cunoaştere, iubire şi frumuseţe. Prin dialogarea lui *Socrate* cu Fedru Platon conturează concepţia sa despre lumea ideilor ca adevărata lume.

FENOMEN – categorie filosofică care reflectă expresia exterioara a esenţei, formă în care obiectele se manifestă la suprafaţă, diferite laturi necesare ale tuturor obiectelor şi proceselor realităţii. Fenomenele pot fi percepute nemijlocit cu ajutorul organelor de simţ. Vezi şi *Esenţă şi fenomen.*

FENOMEN GENERAL-ŞTIINŢIFIC – noţiune care reflectă un anumit nivel de structurare a

cunoştinţelor teoretice pe lîngă nivelul concret-ştiinţific şi filosofic (universal). Fiecare ştiinţă are obiectul sau de studii şi formulează noţiunile şi metodele sale concret-ştiinţifice ce se întîlnesc numai în ştiinţă dată. Datorită proceselor de integrare şi diferenţiere în ştiinţă astăzi putem vorbi despre apariţia F.g.-ş. care sunt obiectul de studii a mai multor ştiinţe. La ele se referă *noţiuni, principii, metode,* abordări, probleme, legităţi general-ştiinţifice ş.a.

FENOMENALISM – învăţătură, care susţine că obiectul nemijlocit al cunoaşterii nu este realitatea obiectivă ci numai senzaţiile. Adepţii F. afirmă că unica realitate, accesibilă omului este perceperea senzorială, deoarece tot conţinutul cunoaşterii poate fi redus la ea. Existenţa obiectelor materiale în F. se identifică cu observarea lor în experienţa individuală a subiectului. *Berkeley*, de ex., susţinea, că a exista înseamnă a fi perceput; *Hume* identifica obiectele cu produsul imaginaţiei; *Mill* le interpreta ca un ansamblu de senzaţii actuale şi potenţiale, iar machiştii – ca un complex de senzaţii. Acestea sunt forme extreme ale F., care în esenţă sunt concepţii *idealiste* subiective. F. moderat recunoscînd existenţa obiectelor în afara senzaţiilor evoluează în *materialism* inconsecvent (*Locke)* sau în *agnosticism* în cazul cînd obiectele materiale sunt considerate ca *"lucruri în sine",* incognoscibile (*Kant, Mill, Spencer*). F. contemporan, caracteristic pentru *neopozitivism*, vede scopul cunoaşterii în exprimarea activităţii practice a oamenilor într-un limbaj "fenomenologic".

FENOMENELE SUBTIL–VIBRATILE – mecanisme şi structuri fine ce determină dezvoltarea şi funcţionarea societăţii. Evoluţia civilizaţiei a determinat apariţia, apoi şi dezvoltarea ulterioară a unui nou fenomen – a lumii subtil-vibratile sociale. În studierea lor e logic a evidenţia trei tipuri de structuri şi corespunzător trei tipuri de mecanisme: iniţiale (de la care porneşte evoluţia sistemelor), obţinute (apărute pe parcursul evoluţiei sistemelor). De asupra acestor fenomene se plasează structurile şi mecanismele subtil-vibratile, care sunt foarte sensibile faţă de progres şi pe care revoluţia informaţional-tehnologică contemporană le-a lansat pe primul plan, le oferă rolul cheie în evoluţia ulterioară a sistemelor sociale. Lumea subtil-vibratilă include în sine mecanismele şi structurile politice, economice, juridice, psihologice, morale, spirituale care asigură protecţia socială şi inviolabilitatea persoanei. Acestea sunt structurile şi mecanismele proprietăţii şi pieţii intelectuale (informaţionale); opiniei publice şi publicităţii; elita intelectuală; structurile şi mecanismele conştiinţei de masă, ale bunului simţ, potenţialului de creaţie al naţiunii; structurile şi mecanismele religiei şi moralităţii, simbolicii de stat, memoriei sociale şi tradiţiilor, structurile psihologiei sociale etc. Structurile şi mecanismele subtile sunt legate de obiectele nemateriale (intelectuale, spirituale, morale) şi prin aceasta se manifestă "fineţea" lor principală. Instituţiile opiniei publice (presa, radioul, televiziunea), religiile, curentele politice şi diverse asociaţii, astfel de pături specifice ale populaţiei cum ar fi studenţimea, savanţii, scriitorii, pictorii, compozitorii primii se includ în mişcare, încep tot mai puternic "a vibra" în prezenţa fenomenelor anomale în socium, tentativelor antisociale. În aşa mod structurile remarcate trezesc din somnolenţă societatea. Cele mai importante particularităţi ale structurilor subtil-vibratile le constituie esenţa lor spirituală, intelectuală, mai bine spus conţinutul, tendinţa acestora de a menţine şi dezvolta potenţialul intelectual al societăţii, bazele morale ale vieţii. A devenit clar că anume aceste structuri şi mecanisme asigură cele mai avansate niveluri ale tehnologiilor informaţionale, bazate pe intelectul artificial, graţie cărora se desfăşoară pe scară largă informatizarea societăţii.

FENOMENOLOGIA SPIRITULUI – operă fundamentală a lui Hegel (1806) în care se descrie dezvoltarea succesivă a spiritului de la certitudinea senzorială la cunoaşterea absolută. Lucrarea cuprinde două compartimente. În prima se descrie reprezentările conştiinţei (Fenomenologia conştiinţei), a doua cuprinde experienţele spiritului (Fenomenologia spiritului). După părerea marxismului F.S. prezintă adevăratul izvor şi mister al filosofiei hegeliene, ea este reproducerea conştiinţei individuale la diferite trepte de dezvoltare, privite ca forme prescurtate în dezvoltarea conştiinţei umane.

FENOMENOLOGIE (în traducere din greacă literalmente înseamnă ştiinţa despre fenomene) – iniţial a fost una din disciplinele filosofice, apoi direcţie în filosofia idealistă ce tinde să elibereze *conştiinţa* filosofică de obiectivele naturaliste. Fenomenologia studiază fenomenele vieţii spirituale. Conţinutul şi scopul fenomenologiei a fost interpretat diferit în istoria filosofiei. La *Kant* fenomenologia se ocupă de fenomene şi nu de lucrul în sine. La *Husserl*, care a întemeiat o şcoală proprie, numită fenomenologică, fenomenologia vrea să analizeze fiinţa conştiinţei, bazîndu-se pe fenomenele acesteia. Metoda fenomenologică a lui Husserl în logică constă într-o analiză a înţelesurilor ce le are o noţiune sau o judecată.

FENOTIP – noţiune propusă de geneticianul danez W.L.Johannsen (1909) pentru desemnarea totalităţii de proprietăţi ale unui organism (statura, forma, culoarea, temperamentul ş.a.). F. este rezultatul interacţiunii genotipului şi mediului.

FERICIRE – noţiune a conştiinţei morale ce exprimă satisfacţia deplină a omului faţă de existenţa sa individuală şi socială, faţă de activitatea sa referitor la realizarea idealurilor, scopurilor şi sensului vieţii. Fericirea este conştientizarea satisfacţiei morale pentru plinătatea realizării forţelor spirituale şi fizice a omului la atingerea binelui social şi personal. F. ca principiu şi scop al vieţii (eudemonism) se întîlneşte în concepţiile lui *Democrit, Epicur, Spinoza, Feuerbach*.

FETIŞISM (din franc. *fetiche* – talisman, idol, amuletă; port. *feitico* – vrajitorie) – 1) credinţa că în anumite obiecte locuiesc spirite bune sau rele care sunt cinstite ca divine; 2) formă religioasă primitivă, întemeiată pe credinţa în forţa magică, autonomă inclusă în diverse obiecte lucrate sau amorfe.

FEUDALISM (lat. *feudum* – feudă) – epocă (sau perioadă) istorică a omenirii, caracterizată printr-un mod de producţie şi o cultură specifică. Temelia relaţiilor economice o constituie proprietatea funciară. Viaţa spirituală e penetrată accentuat de ideile şi tradiţiile religioase. Filosofia poartă un caracter vădit religios. Gîndirea filosofică a Evului mediu european se constituie din două mari perioade: *patristica* (sec. II-VIII) şi *scolastica* (sec. IX-XV).

FEUERBACH LUDWIG (1804-1872) – filosof materialist şi ateu german. Concepţiile filosofice ale lui F. s-au format sub influenţa filosofiei lui *Hegel*, adeptul înflăcărat al căruia a fost la începutul carierei sale, ca mai apoi să o supună unei critici serioase. Dar împreună cu idealismul F. a înlăturat şi dialectica din filosofia hegeliană. Astfel F. trece de la idealism la *materialism* şi ateism. Materialismul lui F. purta un caracter antropologic, deoarece drept unicul obiect al filosofiei F. recunoştea problema esenţei omului. *Omul* era interpretat de F. ca o fiinţă pur biologică, ca un individ abstract. F. s-a pronunţat în calitate de adept al *empirismului* şi *senzualismului*, afirmînd cognoscibilitatea lumii şi criticînd

agnosticismul lui *Kant*. Dar ca şi materialismul în întregime, teoria cunoaşterii lui F. purta un caracter metafizic, contemplativ. În interpretarea fenomenelor sociale F. a rămas pe poziţiile idealismului. El afirma, că orînduirile sociale se schimbă odată cu schimbarea formelor religiei, iar societatea este doar o comunitate de numeroşi indivizi, uniţi între ei prin legături naturale. Din înţelegerea abstractă a omului ca fiinţă biologică, reiese şi caracterul abstract, extraistoric limitat al moralei sale. Iubirea între oameni, cultul omului înzestrat într-o membrană de "dumnezeire a omului" a înlocuit la F. cultul religios.

Op. pr.: "Contribuţii la critica filosofiei hegeliene", "Esenţa creştinismului", "Teze preliminare cu privire la reforma filosofiei", "Principiile filosofiei viitorului".

FEYERABEND PAUL (1924-1994) – filosof american de origine austriacă, specialist în filosofia şi metodologia ştiinţei. Devine vestit prin critica neopozitivismului şi raţionalismului critic. Consideră că principiul raţionalităţii în cunoaştere şi activitate este relativ. Este iniţiatorul "anarhismului metodologic" – neagă existenţa metodei universale de cunoaştere. După părerea lui F. orice cunoaştere presupune refuzul de la metodele vechi, nici o descoperire mare în ştiinţă nu se face cu metodele vechi. Savanţii se conduc de principiul "totul este permis", iar conducerea de oricare metode este incompatibilă cu gîndirea creatoare.

Op.pr.: "Contra metodei"; "Schiţă a unei teorii anarhiste a cunoaşterii".

FIABILITATE – însuşirea unui sistem tehnic de a fi folosit cît mai mult timp, de a funcţiona sigur şi fără defecţiuni. Teoria fiabilităţii – studiul măsurilor generale ce ar ţine cont de proiectarea, încercarea, fabricarea şi utilizarea dispozitivelor tehnice, pentru a asigura eficienţa maximă a exploatării lor.

FICHTE JOHANN GOTTLIEB (1762-1814) – filosof german, reprezentantul idealismului clasic. În activitatea filosofică a lui F. pot fi evidenţiate două perioade. În prima perioadă, pînă în anul 1800, F. se manifestă ca *idealist subiectiv*, reieşind din noţiunea de "*Eu*" absolut; în a doua perioadă, începînd cu anul 1800, F. trece pe poziţiile *idealismului obiectiv*, la temelia existenţei pune noţiunea de *existenţă* absolută, identică cu *Dumnezeu*. F. interpretează filosofia ca învăţătura despre ştiinţă, atribuindu-i rolul de fundament al ştiinţelor, ce permite de a le uni într-un sistem unic de cunoştinţe. F. susţine că filosofia trebuie să poarte un caracter critic, să se bazeze pe conştiinţă şi să deducă întreaga lume cu definiţiile ei din conştiinţă, dar nu din lucruri, substanţă, cum făceau toate sistemele filosofice dogmatice precedente. La temelia sistemului său filosofic F. pune autoconştiinţa, "Eul" care creează lumea şi posedă o activitate infinită prin care se subînţelege activitatea morală a conştiinţei. După F., omul de la natură e ceva schimbător. Numai odată cu actul autoconştiinţei omul se eliberează de determinantele exterioare şi dă naştere la sufletul şi libertatea sa. Începînd cu acest act în faţa subiectului apare sarcina de a se autodetermina, spre care va tinde veşnic.

Op.pr.: "Bazele teoriei ştiinţifice", "Despre menirea omului", "Cuvîntări către naţiunea germană".

FIDEISM (lat. *fides* – credinţă) – doctrină care dă prioritate *credinţei religioase* în faţa ştiinţei. Adepţii F. mărginesc limitele cunoaşterii ştiinţifice reducîndu-le la cunoaşterea fenomenelor, a cauzelor superficiale a lucrurilor. Iar izvoarele adînci ale *existenţei*, principiile primare, adevărurile obiective conform F. ţin de domeniul credinţei. Astfel, rolul

principal în cunoaşterea lumii F. îl atribuie credinţei religioase, iar datele ştiinţei le foloseşte pentru argumentarea dogmelor religioase. F. serveşte ca temelie a alianţei dintre teologie şi diverse direcţii şi şcoli ale filosofiei occidentale contemporane *existenţialism, neotomism, personalism* ş.a.

FILOGENIE – concepţie care încearcă să lămurească dezvoltarea genului, speciei, familiei de plante şi animale, bazîndu-se pe paleontologie, anatomie comparativă şi ontogenie.

FILON (PHILON) ALEXANDRINUL (c. 20 î.e.n. – c. 50 e.n.) – filosof grec de origine evreiască, născut la Alexandria, personalitate de frunte a comunităţii evreieşti din acest oraş contemporan a lui Iisus Hristos. A realizat sinteza între gîndirea greacă şi cea iudaică, manifestînd o vastă erudiţie. Filosofia lui F. A. reiese din două principii – transcendentalitatea absolută a lui *Dumnezeu* şi învăţăturile stoico-platoniene despre idei. Dumnezeu creează lumea şi o conduce prin mediatorul său – Logosul, care constituie cea mai mare şi perfectă parte. Omul este perceput ca imagine şi asemănare cu Logosul, dar, totodată, şi păcătos. Restabilirea curăţeniei spirituale a omului se înfăptuieşte prin ascezǎ, autocunoaştere, apatie stoică şi extaz *mistic*. A mai scris comentarii alegorice la Vechiul Testament. S-au păstrat peste 30 tratate filosofice voluminoase. A exercitat o influenţă directă asupra gînditorilor greci creştini începînd cu *Clement Alexandrinul, Origene*, a inspirat doctrina părinţilor Bisericii şi *neoplatonismul*. A pus temelia filosofiilor iudaice şi islamice ulterioare.

Op. pr.: "Tratat asupra sclaviei celui smintit", "Despre libertatea înţeleptului"; "Despre Providenţă", "Probleme şi soluţii cu privire la Geneză şi Exod", "Despre viaţa contemporană".

FILOSOFIE (gr. *phileo* – iubesc şi *sophia* – înţelepciune) – domeniu al culturii spirituale; învăţătură despre principiile fundamentale ale *existenţei* şi *cunoaşterii*, concepţie despre *lume* şi *om* în ansamblu, despre raportul omului faţă de lume; ştiinţă despre cele mai generale legi de dezvoltare a naturii, societăţii şi gîndirii umane, formă a conştiinţei sociale. F. elaborează un sistem generalizat de *cunoştinţe* teoretice despre lume şi locul omului în lume, constituind temelia concepţiei. Ea cercetează atitudinea gnoseologică, social-politică, morală şi estetică a omului faţă de lume. Paralel cu funcţia conceptuală, F. îndeplineşte şi funcţiile metodologică, axiologică, praxiologică, ideologică, etică, estetică ş.a. Noţiunea "filosof" a fost formulată pentru prima dată de *Pitagora*, iar interpretarea filosofiei ca ştiinţă îi aparţine lui *Platon*. F. apare în sec. VI î.Hr. în societatea sclavagistă odată cu separarea muncii intelectuale de cea fizică şi apariţia claselor, ca un ansamblu de cunoştinţe despre lumea în întregime. F. era o naturfilosofie, iar primii filosofi erau şi naturalişti. Din necesităţile practicii sociale, începînd cu secolul XVI, are loc procesul de dezmembrare a filosofiei, se formează ştiinţele concrete şi paralel se evidenţiază şi obiectul propriu-zis al filosofiei ca ştiinţă. Spre deosebire de ştiinţele concrete, care cercetează un domeniu separat al realităţii, filosofia prezintă un tablou integru al existenţei prin prisma raportului omului faţă de lume. Pînă la începutul sec. XIX-lea filosofia ocupă o poziţie dominantă între celelalte ştiinţe, fiind considerată ca ştiinţă a ştiinţelor. Începînd cu anii 20-30 ai sec. XiX-lea apare *pozitivismul*, care supraapreciază importanţa ştiinţelor concrete, pozitive, reducînd obiectul filosofiei numai la analiza cunoştinţelor ştiinţelor concrete, iar funcţia ei la crearea unui sistem sintetic de cunoştinţe despre lume. *Categoriile, principiile* şi *legile* universale cu care operează filosofia străbat toată pînza cunoştinţelor, descoperind generalul,

esenţialul, necesarul în ştiinţele particulare, care la rîndul său înzestrează filosofia cu materialul factologic, necesar concluziilor filosofice.

FILOSOFIA ANALITICĂ – totalitate de orientări filosofice (pozitivism logic, filosofia analizei lingvistice ş.a.) care consideră metoda analitică principală pentru dezvoltarea filosofiei. Apare la începutul sec. XX în legătură cu dezvoltarea *empiriocriticismului*. Fondatorii F.A. se consideră B. Russell, L. Wittgenstein, A. Whitehead şi G.E.Moore. Pentru F.A. este caracteristic reducţionismul lingvistic (reducerea tuturor problemelor la problemele limbajului), accentul pe problemele semantice şi contrapunerea metodei analitice altor metode filosofice. F.A. este o filosofie a limbajului, priveşte lumea prin prisma limbii. Filosofia tradiţională s-a constituit în rezultatul imperfecţiunii limbii, limba încurcă gîndirea. Sarcina filosofiei, după părerea lui L. Wittgenstein, constă în a formula un limbaj ideal ce ar depăşi "pseudoproblemele" filosofiei tradiţionale.

FILOSOFIA ARABĂ – apare în ţările vorbitoare de limbă arabă (sec.VI-XIV). După unirea triburilor nomade arabe sub drapelul islamului se formează califatul Arab care era mai mare decît imperiul Roman şi se extindea de la Turkestan pînă în Spania. Au existat cîteva centre culturale ca Mekka, Bagdad, Cordoba ş.a. Filozofia, arta şi ştiinţa în occident în această perioadă se dezvoltau foarte slab, practic se stopează. Se explică aceasta prin nivelul scăzut al modului de producţie, ruperea cu tradiţiile antichităţii şi supunerea deplină intereselor bisericii feudale. De aceea ştiinţa şi cultura europeană rămînea cu mult în urmă faţă de cea arabă. Datorită cugetătorilor arabi ştiinţa şi cultura în ţările arabe depăşea ştiinţa europeană şi după volum şi după problematică şi interese. Aproape pînă în sec. XIII aici se dezvolta puternic trigonometria, algebra, optica, psihologia, astronomia, chimia, geografia, zoologia, botanica, medicina. Filozofia arabă era o punte între filozofia greacă antică şi filozofia europeană scolastică. În ea se dezvoltă mai departe ideile lui Platon şi neoplatonismul, concepţiile filozofice ale lui Aristotel referitor la ştiinţele naturii şi logică. În F.A. se evidenţiază cîteva orientări: *mutacallimii* (reprezentanţii islamului radical, care de pe poziţiile filosofiei argumentau dogmele religioase, erau un fel de scolastici arabo-islamici); *mutaziliţii* (concepţiile lor aveau un caracter relativ materialist şi raţionalist) şi *sufismul* (care vedeau scopul vieţii în dezicerea de lumea înconjurătoare, practicarea ascetismului şi contemplării mistice). Principalii reprezentanţi a filozofiei arabe au fost medicul *Al-Kindi* (800-870) – traducătorul şi comentatorul lui Aristotel, *Al-Farabi* (870-950) – succesorul lui Aristotel. Este vestit nu numai în lumea arabă medicul *Ibn-Sina* (980-1037) (latinizat Avicenna). El definea filozofia ca ştiinţa despre existenţa absolută care-i compusă din trei compartimente: fizica – învăţătura despre natură, logica – teoria despre metodele cunoaşterii naturii şi omului, metafizica – teoria despre cunoaşterea existenţei. Actuale sunt şi astăzi operele lui Avicenna "Canonul medicinei", "Cartea tămăduirii", "Cartea cunoştinţelor" ş.a. Avicenna recunoaşte existenţa materiei ca ceva necreabil, veşnic şi infinit. O atenţie deosebită el atrăgea dezvoltării formelor logice de gîndire. Dacă Avicenna era patriarhul filozofiei şi ştiinţei în orientul arab, atunci aşa figură în occident era medicul *Ibn Rushd* (1126-1196) (numele latinizat Averroes). El este cunoscut ca comentatorul lui Aristotel, a scris "Despre primul motor", "Discurs despre raţiune", "Incoerenţa incoerenţei", "Despre acordul religiei şi filozofiei". Ibn Rushd considera, că lumea materială este veşnică, infinită, diminua rolul lui Dumnezeu în calitate de creator al materiei, depăşea "ruptura" aristotelică dintre formă şi materie, dezvolta teoria cunoaşterii. La filozofia arabă medievală se referă şi *Al-Ghazali* (1059-1111) – reprezentantul

misticismului şi scepticismului. El afirma că filozofia trebuie să contribuie la dezvoltarea religiei, că lumea este creată de atotputernicul Dumnezeu.

FILOSOFIA CREŞTINĂ – compartiment al filosofiei inspirat de *creştinism,* spre ex. filosofia medievală era filosofie creştină. F.C. are drept obiect analiza şi interpretarea noţiunilor principale a religiei: credinţa religioasă, Dumnezeu, soartă, păcat, mîntuire ş.a. Se ocupă, de asemenea, şi cu evidenţierea locului şi rolului problemelor ce le abordează religia. Ea cuprinde o mulţime de curente şi orientări ce se referă la problema corelaţiei credinţei şi raţiunii, ştiinţei şi religiei, posibilităţilor sintezei filosofiei, teologiei şi ştiinţei prin rolul determinant a teologiei. Scopul acestor curente de a demonstra necesitatea existenţei religiei şi utilitatea ei, acţiunea ei benefică asupra omului etc.

FILOSOFIA MEDICINEI – orientare interdisciplinară ce se ocupă cu problemele teoretice şi metodologice ale medicinei. Dezvoltarea ocrotirii sănătăţii şi ştiinţei medicale este imposibilă fără influenţa metodologică a filosofiei, fără colaborarea medicilor, filosofilor şi sociologilor. Specificul F.M. constă nu în prelucrarea materialului faptic a medicinei (aceasta trebuie s-o facă medicii), ci în analiza bazelor teoretice ale medicinei, în evidenţierea modurilor de teoretizare şi formulare a teoriilor în medicină. Se evidenţiază aşa probleme a F.M. ca integrarea disciplinelor medicale teoretice şi clinice, dezvoltarea noii concepţii a organismului, formularea teoriei generale a medicinei, formularea teoriei tratamentului bolnavilor cronici, dezvoltarea concepţiei gîndirii clinice a medicului, concepţia instruirii medicale în universităţi ş.a. Pentru viitorii medici prezintă interes următoarele probleme filosofice ale medicinei: interacţiunea filosofiei şi medicinei, corelaţia biologicului şi socialului, norma şi patologia, *sănătatea* şi *boala*, formularea obiectului medicinei, teoriei medicinei, stilul de gîndire în medicină ş.a.

FILOSOFIA PRACTICĂ – compartiment al filosofiei care se ocupă cu problemele activităţii umane. Încă din antichitate cugetătorii evidenţiau filosofia teoretică (ce prezintă lumea, ce prezintă viaţa, ce prezintă omul) şi filosofia practică (cum trebuie să fie lumea, cum trebuie să fie viaţa, cum trebuie să fie omul). F. P. trebuie să le ajute oamenilor să conştientizeze condiţiile lor de viaţă (sociale, economice, politice, morale) şi care sunt căile de a realiza o viaţă mai fericită. Astăzi tot mai mulţi teoreticieni ajung la concluzia că filosofia contemporană trebuie să fie o filosofie a supravieţuirii.

FILOSOFIA RELIGIEI – compartiment al filosofiei ce are drept obiect analiza şi interpretarea noţiunilor principale a religiei: credinţa religioasă, Dumnezeu, soartă, sensul vieţii, păcat, mîntuire ş.a. Ea se ocupă deasemenea şi de evidenţierea locului şi rolului problemelor religioase. F.r. nu-i religie, ci filosofie cu o totalitate de principii ontologice, gnoseologice şi antropologice cu funcţie esenţialmente apologetică. F.r. se manifestă ca teorie filosofică a religiei (filosofarea despre religie) şi teologie filosofică (filosofarea despre Dumnezeu). *Teoria filosofică a religiei* are drept obiect de studiu atitudinea religioasă a omului faţă de realitate şi în primul rînd faţă de realitatea divină. Ea studiază latura subiectivă a religiei, particularităţile diferitor curente religioase şi confesiuni. Ea studiază diferite aspecte ale religiei, inclusiv şi de pe poziţii critice (pe cînd teologia filosofică este orientată spre rezolvarea constructivă a problemelor religioase). *Teologia filosofică* este orientată spre conceperea constructivă a obiectului religiei – realităţii divine. Ea prezintă rezolvarea problemei raportului dintre filosofie şi religie, filosofie şi teologie şi îndeplineşte funcţiile

explicativă, constructivă şi de justificare a religiei. Teologia filosofică este crearea teoriei despre Dumnezeu cu ajutorul mijloacelor filosofice, este tendinţa de a realiza sinteza credinţei creştine şi filosofiei.

FILOSOFIA SECURITĂŢII – compartiment al filosofiei care se ocupă cu teoria şi practica securităţii, examinarea şi elaborarea metodelor de soluţionare a problemelor securităţii. **(*vezi:*** *Securitate, Securitate informaţională***)**

FILOSOFIA SOCIALĂ – totalitatea de cunoştinţe ştiinţifice despre cele mai generale legităţi şi tendinţe ale interacţiunii fenomenelor sociale, despre funcţionarea şi dezvoltarea societăţii, despre viaţa socială ca proces integral. Societatea este o totalitate de oameni, un ansamblu unitar, un sistem organizat bazat pe un anumit *mod de producere* şi pe un anumit tip de legături şi *relaţii sociale* istoriceşte adecvat determinate. Societatea este o formă de existenţă şi de interacţiune colectivă a indivizilor. F. s. se străduie să cuprindă viaţa socială în ansamblu, să examineze în întregime instituţiile sociale şi esenţa lor**.** Un aspect important al F. s. este problema interacţiunii personalităţii şi societăţii, problema socializării acesteia. În acest sens F. s. studiază bazele societăţii, *existenţa socială* şi acele condiţii ce menţin supravieţuirea şi integritatea comunităţii obşteşti. Ea este un domeniu relativ de sine stătător a cunoştinţelor filosofice, consacrat conceperii specificului societăţii şi deosebirii ei de natură. Ea studiază viaţa socială din punct de vedere a problemelor conceptuale, scopul şi sensul existenţei acesteia, perspectiva, orientarea şi legităţile dezvoltării omenirii. F. s. studiază acele legităţi, conform cărora în societate se formează grupuri mari şi stabile de oameni, se stabilesc relaţii şi legături între acestea comunităţi, deasemenea se evidenţiază rolul lor în societate.

FILOSOFIA SUPRAVIEŢUIRII – orientare a ştiinţei filosofice spre rezolvarea problemelor contemporaneităţii. Sistemele filosofice precedente erau închise şi imuabile. Acesta se întîmpla din cauza dezvoltării relativ lente şi liniare a lumii tradiţionale, lipsei interdependenţei globale spre deosebire de civilizaţia actuală. Pornind de la aceste considerente filosofia contemporană trebuie să fie un sistem deschis în autodezvoltare, capabil să asambleze realizările altor curente de filosofare. În cele din urmă în filosofie sunt semnificative nu atît construcţiile doctrinare, cît metodele de interpretare a realităţii. *Obiectul* filosofiei contemporane este de a selecta mijloacele de constituire a unor altfel de sisteme sociale care ar asigura supravieţuirea *civilizaţiei,* de a conştientiza şi cultiva variante alternative de ieşire din criză. În această ordine de idei e necesară o reexaminare a atitudinii anterioare faţă de natură, faţă de aspiraţiile de dominaţie orientate spre o transformare forţată a lumii înconjurătoare. La acest capitol e nevoie de elaborarea noilor idealuri ale activităţii umane, noilor interpretări de perspectivă a omului. În fine e obligatorie o reflecţie filosofică a tuturor acestor probleme. Deci, filosofia contemporană trebuie să devină o filosofie a supravieţuirii, un remediu spiritual al existenţei umane. Premisele pentru o nouă orientare conceptuală se creează actualmente în interiorul civilizaţiei tehnogene, la etapa de tranziţie a acesteia spre dezvoltarea durabilă, noosferică. În această ordine de idei se pot evidenţia trei surse de bază ce sporesc substanţial apariţia unei noi atitudini faţă de lume, determinată întru totul de schimbările sociale contemporane: *globalizarea* omenirii, scientizarea şi tehnicizarea sociumului, *noosferizarea.* Cele menţionate mai sus generează o nouă interpretare a problemei fundamentale a filosofiei şi anume: problema filosofică posedă statutul de “fundamentală” dacă ea contribuie

substanţial la soluţionarea chestiunii de existenţă şi supravieţuire a omenirii. Dacă filosofia ocoleşte această problemă, nu contribuie la elaborarea concepţiei durabile de dezvoltare a civilizaţiei – ea nu poate îngloba în sine înţelepciune şi deci filosofie în înţelesul veritabil al acestei noţiuni.

FILOSOFIE SPECULATIVĂ (lat. *speculatio* – contemplare, observare) – filosofie, bazată pe deducerea cunoştinţelor cu ajutorul reflecţiei, fără a apela la practică. Ideea despre natura speculativă a cunoştinţelor filosofice a apărut încă în antichitate şi servea ca formă de afirmare a caracterului independent al filosofiei, a specificului *cunoaşterii* filosofice, care se deosebea şi de *cunoştinţele* cotidiene, şi de cele concret-ştiinţifice.

FILOSOFIA ŞTIINŢEI – compartiment al filosofiei care se ocupă cu problemele teoretice şi metodologice ale ştiinţei. Acestea sunt: analiza şi structura teoriilor ştiinţifice, funcţiile teoriilor ştiinţifice, modalităţile de verificare, confirmare şi respingere a ipotezelor, legilor şi teoriilor ştiinţifice, metodele cunoaşterii ştiinţifice, reconstrucţia teoriilor ştiinţifice etc. F.Ş. apare la mijlocul sec. XIX-lea prin lucrările lui J.S.Mill, H.Spencer, A.Comte, Poincare, E.Mach şi R.Avenarius. În anii 20 a sec. XX apare Cercul de la Viena şi cuprinde o mulţime de diverse teorii despre ştiinţă ce au la bază ideile logice ale lui B.Russel, L.Wittgenstein, R.Carnap, M.Schlick, N.Reichenbach, G.Ryle, G.Moore, I.Austin, A.Ayer ş.a. Ei sînt logicieni, matematicieni, reprezentanţi ai ştiinţelor naturii. Au încercat de a formula o F.Ş. după analogie cu logica cu un caracter riguros. K.Popper pune problema deosebirii ştiinţei de pseudoştiinţă şi consideră că teoriile ştiinţifice nu sunt adevărate ci numai verosimile. El critică intenţiile neopozitiviştilor de a apela la experienţă şi inducţie considerîndu-le insuficiente pentru a deosebi ştiinţa de pseudoştiinţă, arătînd că o verificare experimentală poate să reziste celor mai neverosimile prognoze astrologice. Deci criteriul ştiinţei este nu verificabilitatea, ci falsificabilitatea – proprietatea unui enunţ ori a unei teorii de a putea fi respinsă de experienţă. La mijlocul sec. XX apare concepţia revoluţiilor ştiinţifice a lui T.S.Kuhn, metodologia programelor de cercetări ştiinţifice a lui I.Lakatos, concepţia cunoştinţelor neevidente a lui M.Polanyi, concepţiile lui S.E.Toulmin, D.Agassi, U.Sellars ş.a. Pentru ele este caracteristic: îndepărtarea de la logica simbolică şi adresarea la istoria ştiinţei; schimbarea problematicii cercetărilor metodologice (dacă pozitivismul vedea problema sa principală în structura cunoştinţelor ştiinţifice şi limbaj, postpozitivismul – în înţelegerea cunoştinţelor ştiinţifice), refuzul de la dihotomia strictă dintre empiric şi teoretic, ştiinţă şi neştiinţă, ştiinţă şi filosofie care sînt caracteristice pentru pozitivism; tendinţa de a se baza pe istoria ştiinţei, pe istoria apariţiei, dezvoltării şi schimbării concepţiilor ştiinţifice; pun sub semnul întrebării ideea acumulării cunoştinţelor, ei preferă să vorbească nu despre acumularea cunoştinţelor, dar despre schimbarea lor (această idee este dezvoltată mai departe de filosoful american Thomas Kuhn, care consideră că evoluţia ştiinţei nu-i altceva decît schimbul paradigmelor).

FILOSOFIA VIEŢII – filosofie, care se ocupă cu rezolvarea problemelor *existenţei* umane, a sensului vieţii, a valorilor ei ş.a. Exemplu clasic al abordării raţionaliste a problemei a fost *marxismul*. La finele secolului XIX-lea şi începutul sec. XX-lea a apărut curentul filosofic *iraţionalism*. Bazele lui au fost formulate de *F. Nietzsche* şi *W.Dilthey* în Germania şi *H.Bergson* în Franţa. F.V. s-a manifestat drept opoziţie raţionalismului clasic şi ca reacţie la criza concepţiei mecaniciste în ştiinţele naturii. Caracteristic pentru F.v. este interpretarea iraţionalistă a lumii, omului şi istoriei lui şi negarea importanţei cognitive a raţiunii.

Noţiunea fundamentală în F.v. este "*viaţa"*, interpretată de adepţii ei ca fenomen biologic (Nietzsche), ori fenomen social (Dilthey), sau fenomen cosmologic (Bergson). În toate aceste concepţii viaţa şi purtătorul ei, organismul, sunt interpretate ca ceva neutru, ca o a treia realitate, care a precedat împărţirii în *materie* şi spirit, *existenţă* şi *conştiinţă*. Adepţii F.v. susţin, că viaţa este un proces în permanentă devenire, de aceea ea nu poate fi cunoscută cu ajutorul raţiunii, a ştiinţei care prin activitatea sa analitică descompune, mortifică realitatea în categoriile şi noţiunile sale. Ştiinţa e capabilă să cunoască numai relaţiile dintre lucruri, dar nu şi lucrurile însuşi. Iar esenţa iraţională a realităţii vitale poate fi concepută cu ajutorul *intuiţiei*, a pătrunderii nemijlocite în esenţa lucrurilor (Bergson, Nietzsche, *Spengler*) sau a înţelegerii (Dilthey). Unele idei ale F.v. au fost ulterior utilizate de ideologii fascismului, *existenţialismului, personalismului* şi a altor curente filosofice.

FINALISM (lat. *finalis* – final, scop final) – doctrină care susţine că toate procesele din *lume* decurg în vederea unui anumit scop, sau ţinte finale. Lumea se dezvoltă de la început pînă la un sfîrşit predestinat. Finalismul este contrar *mecanicismului* şi concepţiilor veşniciei lumii ori a dezvoltării ei ciclice. Concepţia finalistă este caracteristică *iudaismului, creştinismului, islamului* spre deosebire de induism, budism şi religiei antice. F. poate fi considerat ca rezultat al *creaţionismului*, este înrudit cu *teleologia* şi *escatologia*. Se mai manifestă şi în acele concepţii naturfilosofice ce privesc schimbările din natură ca orientate spre un anumit scop şi cu ţel final.

FINIT (vezi: *Infinit şi Finit***)**

FIZICĂ (gr. *physis* – natură) – 1. Ştiinţa despre natură care studiază *materia* şi energia, precum şi interacţiunile dintre acestea. Cuprinde mecanica, acustica, termica, electricitatea, magnetismul, structura atomului, fenomenele nucleare etc. F. atomică studiază structura şi proprietăţile atomului, precum şi interacţiunea dintre ei. F. moleculară studiază structura moleculară a corpurilor în stări diverse, proprietăţile moleculelor. *Fizica nucleară* studiază structura şi proprietăţile nucleelor atomice. *Fizica plasmei* are ca obiectiv de studiu proprietăţile nucleelor atomice, electrice, optice, magnetice ale plasmei. 2. În filosofie fizica este o ramură (din antichitate pînă la *Descartes*) consacrată studiului naturii fiind opusă *metafizicii.* Pe tot parcursul dezvoltării fizica (ca ştiinţă) a fost strîns legată de filosofie – pînă în prezent.

FIZICALISM – concepţie neopozitivistă care încearcă să reducă lumea reală la lumea fizică, să unifice toate ştiinţele pe baza unui limbaj universal – al fizicii. Apare în anii 40 a sec. XX şi este reprezentat de O.Neurath, R.Carnap.

FIZICOTEOLOGIE – este concepţia teologico-filosofică care caută să dovedească existenţa lui Dumnezeu din finalitatea naturii.

FLORIAN MIRCEA (1888-1960) – filosof român, specialist în ontologie şi istoria filosofiei, profesor la Universitatea din Bucureşti. A formulat o concepţie ontologică realistă care trebuie să pornească de la "dat" ca atare. A pledat pentru reabilitarea raţionalismului, considerînd filosofia raţionalistă drept suverană disciplină a vieţii.

Op.pr.: "Îndrumare în filosofie"; "Ştiinţă şi raţionalism"; "Metafizica şi problematica ei"; "Antinomiile credinţei"; "Cunoaştere şi existenţă"; "Reforma logicii"; "Reconstrucţie

filosofică"; "Metafizică şi artă"; "Misticism şi credinţă".

FLUCTUAŢIE – noţiune *sinergetica* care descoperă mecanismul dezvoltării sistemelor aliniare. F. este o oscilare, abatere întîmplătoare, temporară de la o oarecare stare. Apariţia ordinii din haos are loc prin fluctuaţie. F. se amplifică pe contul dezechilibrului, ele clatină (zdruncină) structura veche şi purced la una nouă: *din dezordine apare ordinea*. Proceselor de autoorganizare le sunt proprii aşa tendinţe contradictorii ca indurabilitatea şi durabilitatea, dezorganizarea şi organizarea, dezordinea şi ordinea. *Deci sinergetica afirmă că F. constituie un principiu constructiv, creativ.* Ea făureşte lumea, fiindcă posedă facultatea de a îndeplini rolul acelui mecanism, acelei forţe care transferă sistemul în atractor, în una din structurile proprii ale mediului, în tendinţa internă de organizare a acestuia.

FORMALISM – (lat. *formalis* – ce se referă la formă şi din fr. *formalisme*) – noţiune ce redă prioritatea formei asupra conţinutului ori doctrină ce caută să afle esenţa lucrului în formă. F. poate fi orientare în matematică şi *logică* cînd se încearcă să se capete soluţionarea problemelor cu ajutorul construcţiilor formale axiomatice. F. se manifestă ca metodă artistică, la baza căreia se află absolutizarea, estetizarea formei în artă. De ex.: Herbart şi Zimmerman susţin formalismul estetic, esenţa *frumosului* după ei se află în formă. În *etică* F. se prezintă ca *principiu*. Ca ex. poate servi etica lui *Kant*, cînd se consideră că dintr-un postulat (*imperativ categoric*) avînd un caracter absolut formal pot fi deduse toate principiile morale şi toate soluţiile bogate în conţinut în raport cu diferite situaţii.

FORMAŢIE SOCIAL-ECONOMICĂ – categorie fundamentală a filosofiei *marxiste* ce desemnează o treaptă concret-istorică de dezvoltare a societăţii, determinată de relaţiile de producţie dominante, care a apărut, funcţionează şi se dezvoltă după propriile sale legi. Dezvoltarea progresivă a omenirii se prezintă ca un proces legitim de înlocuire a următoarelor F.s.-e.: primitivă, sclavagistă, feudală, capitalistă şi comunistă. Fiecare formaţie apare pe baza unui anumit *mod de producţie*, se caracterizează printr-un anumit grad de dezvoltare a *forţelor de producţie*, căruia îi corespunde un anumit tip de *relaţii de producţie*. Relaţiile de producţie constituie *baza* economică a F.s.-e. pe care se formează *suprastructura* societăţii – un ansamblu de idei, relaţii ideologice, instituţii şi organizaţii, care influenţează la rîndul sau baza economică. În componenţa formaţiei se includ de asemenea tipurile sale specifice de comunităţi istorice de oameni şi o anumită structură de clasă. F.s.-e. este un organism social integru, care apare, funcţionează şi se dezvoltă după anumite legi generale şi specifice (proprii unei formaţii). Trecerea de la o F.s.-e. la alta are loc pe calea *revoluţiilor* sociale, care sunt generate de contradicţiile interne dintre forţele de producţie noi şi relaţiile de producţie vechi.

FORMĂ (gr. *eidos* – traducere; în lat. *forma* – formă) – categorie filosofică care reflectă modul de organizare şi structurare a obiectelor, interconexiunea laturilor existenţei. La *Platon* a cunoaşte F. la ceva înseamnă a înţelege natura acestuia. La *Aristotel* substanţele constau din *materie* şi formă. Materia e cea care are formă, de ex., sufletul omenesc este o formă a corpului omenesc, care este materie. F. poate fi impusă materiei ori imanentă ei. F. imanentă explică dezvoltarea unui lucru, ea este structura lui inteligibilă pe care o are cînd este dezvoltat deplin iar creşterea lucrului este privită ca o aspiraţie spre actualizarea formei sale. Anume de forme imanente vorbeau filosofii scolastici cînd caracterizau "formele

substanţiale". Concepţia "formelor substanţiale" a fost criticată de mulţi filosofi din sec. XVII **(*vezi:* *Conţinut şi formă*)**

FORME LOGICE – moduri de creare, exprimare şi legătură a raţionamentelor şi a unor părţi de raţionamente cu conţinut concret diferit, care se folosesc în procesul *cunoaşterii*. F.l. sunt forme de reflectare a celor mai generale însuşiri ale realităţii în gîndirea umană. Ele poartă un caracter general-uman şi sunt produs al dezvoltării practicii social-istorice. În *logica formală* se studiază aşa F.l. ca *noţiunea, judecata*, *raţionamentul, concluzia, demonstraţia, definiţi*a ş.a. Utilizarea lor în procesul cunoaşterii e determinată de caracterul conţinutului, reflectat în gîndire. În limbă F.l. se exprimă prin construcţia gramaticală a expresiilor corespunzătoare, iar în logica matematică prin intermediul unor simboluri speciale: ori (V), "dacă... atunci" ($\supset$, $\rightarrow$), "toţi" ($\forall$), "unii" ($\exists$) ş.a. În logica dialectică F.l. se cercetează ca o reflectare în gîndire a realităţii, care se dezvoltă şi a cunoaşterii în dezvoltare.

FORMELE DE MIŞCARE A MATERIEI – tipuri fundamentale de schimbări, caracteristice pentru anumite grupe de obiecte şi procese materiale. Pînă în prezent nu şi-a pierdut importanţa clasificarea mişcării, elaborată de *Engels*, care a evidenţiat cinci forme fundamentale de *mişcare a materiei*: mecanică, fizică, chimică, biologică şi socială. Dar în ştiinţa contemporană astăzi dominantă e clasificarea formelor de mişcare în trei grupe: în natura neorganică, în natura vie şi în societate. Între F. de m.a.m. există o legătură dialectică. Formele superioare de mişcare apar pe baza celor inferioare, le includ în sine şi au o calitate specifică. F. de m.a.m. pot să treacă una în alt.

FORŢE DE PRODUCŢIE – categorie filosofică care reflectă forţele ce participă la dezvoltarea producţiei sociale şi care caracterizează raportul dintre societate şi natură. F. de p. alcătuiesc conţinutul *modului de producţie* şi sunt constituite din oameni (munca vie, nemijlocită) şi mijloacele de producţie (munca materializată). Munca vie nemijlocită este principalul element al F. de p. şi izvorul dezvoltării lor. Munca acumulată, materializată, sau mijloacele de producţie, sunt alcătuite din uneltele de muncă, obiectul muncii şi mijloacele auxiliare de muncă.

FORŢE MOTRICE DE DEZVOLTARE A SOCIETĂŢII (F.m.) – factori necesari, esenţiali, care contribuie la funcţionarea şi dezvoltarea progresivă a societăţii pe o perioadă de lungă durată. În diverse concepţii filosofice F. m. sunt interpretate în mod diferit. În sistemele idealiste ele se reduc la nişte impulsuri ideale, la motivele acţiunilor oamenilor, la nişte forţe supranaturale, supraistorice sau la combinarea a mai multor factori (în concepţiile metafizice). Filosofia marxistă pune accentul pe caracterul material, primar şi determinant al F. m. faţă de cele spirituale, ideale şi caracterul relativ independent şi activ ale celor din urmă. Astfel F. m. includ în sine contradicţiile sociale ca izvor al automişcării şi autodezvoltării societăţii, activitatea subiecţilor sociali, şi forţele care stimulează aceste activităţi. Forţa motrice general-istorică principală este contradicţia modului de producţie a bunurilor materiale

FOUCAULT MICHEL (1926-1984) – istoric, filosof, culturolog francez. Provenind dintr-o familie de medici n-a vrut să fie medic. A început cariera sa ca psiholog în spitalul de psihiatrie unde se ocupă cu ştiinţa şi acumulează experienţă pentru determinarea noţiunilor *sănătate* şi *boală,* raţiune şi nebunie, boală psihică. A predat apoi la universităţile din

Europa. A fost şef de catedră de istorie a sistemelor de *gîndire.* Gîndirea lui a fost influenţată de *Nietzsche* şi *Heidegger.* F. M. a abordat probleme a istoriei, culturii, filosofiei, psihanalizei, lingvisticii, structuralismului ş.a. Însă el nu se considera reprezentantul *structuralismului*, prefera să numească metoda sa de cercetare istorică arheologie. A utilizat metodele lingvistice în istorie şi urmăreşte nu evoluţia unora sau altora idei, ci structurile profunde în fiecare perioadă istorică. Pe el îl interesează nu deosebirile superficiale între idei şi păreri, ci înrudirea profundă a structurilor cognitive din perioada respectivă. Începînd cu anii 60 formulează concepţia arheologiei ştiinţei, avînd drept obiect structurile fundamentale, profunde. Acestea sunt codurile, sau epistemele ce determină formele concrete a gîndirii, ştiinţei. În lucrarea "Supraveghere şi pedeapsă" el analizează apariţia penitenciarului şi practicilor disciplinare legate de această instituţie. Consideră penitenciarul ca domeniu al practicii sociale în care ştiinţele despre om, metodele normalizării relaţiilor umane se aplică înainte de a fi aplicate pe societatea în întregime. Absolutizînd puterea F. M analizează condiţiile sociale şi materiale a apariţiei ei. Ştiinţele despre om şi aplicarea lor contribuie la controlul, constrîngerea şi "tratamentul" elementelor deviate sociale. Consideră că standardele normalităţii se găsesc în iraţional şi arbitrar. În "Istoria sexualităţii" se abordează problemele personalităţii, eticii, moralei, libertăţii. Analizează formarea individului în condiţiile contemporane şi reprezentările noastre despre personalitate, criteriile despre normă şi patologie. În alte opere F.M. subliniază că noi devenim anormali, bolnavi, delicvenţi supunîndu-ne cunoştinţelor şi practicii, care caută anormalitatea, boala şi devierea la alţii. După convingerea lui în istorie nu există subiect uman stabil, nu există stare umană adevărată. În om nu-i nimic stabil, chiar şi corpul lui.

Op.pr. "Cuvintele şi lucrurile", "A supraveghea şi a pedepsi", "Istoria sexualităţii", "Geneza clinicii"; "Istoria nebuniei"; "Boala psihică şi personalitatea" ş.a.

FOURIER CHARLES (1772-1837) – filosof şi economist francez, reprezentantul socialismului utopist. Pornind de la o critică profundă şi multilaterală a societăţii burgheze, a fundamentat necesitatea formării unei societăţi socialiste. Fiind adeptul *materialiştilor francezi* despre rolul decisiv al educaţiei şi mediului extern în formarea individului, F. a acordat o atenţie deosebită pasiunilor omeneşti la satisfacerea cărora trebuie să contribuie o societate nouă. După părerea lui F. societatea în dezvoltarea sa a trecut prin cîteva perioade: edemismul ("raiul primitiv"), sălbătăcire, barbarism şi civilizaţie. În schimbul civilizaţiei trebuie să vină o orînduire socială superioară – orînduirea armoniei.

Op. pr.: "Teoria celor patru mişcări şi a destinelor generale", "Teoria unităţii universale", "Noua lume industrială şi lumea socială".

FRACTALII (*vezi:* *Sinergetică, Noţiunile şi Mecanismele ei*)

FREUD SIGMUND (1856-1939) – medic psihiatru şi neurolog austriac, fondatorul concepţiei filosofice – psihanalizei. Studiază medicina la Viena. Face stagierea la Charcot (Paris). Începe activitatea ştiinţifică în spitalul vienez, studiind fenomenul isteriei şi bolile neurologice. Obţine titlul de doctor în medicină (1881), docent (1885) şi profesor universitar (1902). A primit premiul Goethe în domeniul literaturii. F. S. formulează o concepţie specifică despre inconştient în care absolutiza inconştientul şi instinctele. Două instincte determină activitatea şi comportamentul individului – vieţii (Eros) şi morţii (Thanatos). După părerea lui psihicul omului este format din trei niveluri. Nivelul inferior –

"Eul-ambigen" – aceasta este lumea inconştientului unde totul dictează instinctele. Inconştientul este fundamentul de adîncime al psihicului, care determină viaţa conştientă a subiectului (omului) şi chiar destinele unor popoare. Înclinaţiile inconştiente formează conţinutul emoţiilor şi trăirilor. Conştiinţa depinde în cea mai mare măsură de impulsurile refulate de inconştient. Al doilea nivel este "Eul" – sfera fenomenelor conştiente, autoconştiinţa individului. Al treilea nivel "Super-Eul" – cenzura, lumea normelor sociale şi interdicţiilor (tabu), morala. Personalitatea se găseşte permanent sub presiunea contradicţiilor. Individul trebuie să aleagă între dorinţele şi plăcerile sale (principiul plăcerii) şi ceea ce este posibil şi admisibil (principiul realităţii). Dorinţele insistent tind să se realizeze. Cenzura socială, morala nu întotdeauna permit realizarea dorinţelor individului. F. S. consideră, că morala îndeplineşte o funcţie de constrîngere, represivă faţă de om. Dorinţele şi pasiunile nerealizate sunt refulate în inconştient, iar de acolo ele pot să se realizeze şi sub alte forme. Conflictul dintre dorinţe şi posibilităţi duce la neuroze, la apariţia bolii. Boala este un fel de realizare a dorinţelor refulate într-o formă denaturată, într-o altă modalitate. Ideile lui F.S. au influenţat puternic mai multe domenii ale ştiinţei.

Op.pr.: "Introducere în psihanaliză",
"Interpretarea viselor", "Totem şi tabu", "Psihopatologia vieţii cotidiene", "Trei eseuri asupra teoriei sexualităţii".

FREUDISM – teoria lui S.Freud, formulată în perioada anilor 1900 – 1938, care formează baza teoretică a psihanalizei şi metodei psihoterapeutice. Freudismul este absolutizarea rolului proceselor inconştiente, recunoaşterea conflictului dintre conştiinţă şi inconştient, dintre personalitate şi societate, este concepţie ce dă prioritate pasiunilor în motivarea şi explicarea faptelor omului. Esenţa freudismului (psihanalizei) constă în analiza raţională a fenomenelor inconştiente pentru a se debarasa de ele.

FROMM ERICH (1900-1980) – filosof, psiholog şi sociolog germano-american, reprezentantul *neofreudismului* şi a *şcolii de la Francfurt*, medic-psihanalitic. F. a dezvoltat învăţătura lui *Freud* eliberînd-o de caracterul ei prea biologizatoric şi apropiind-o de filosofia antropologică şi *existenţialism*. Trecerea de la biologizarea esenţei omului spre sociopsihologism la F. era legată cu încercarea lui de a elabora o concepţie integrală despre *personalitate,* cu tendinţa de a înţelege mecanismul de interacţiune dintre factorii psihologici şi cei sociali în formarea personalităţii. După F. omul se naşte şi trăieşte într-o societate străină lui, de aceea se află într-o stare de frică permanentă. Acest sentiment reprimă şi împinge în *inconştient* acele dorinţe ale individului, care vin în contradicţie cu normele dominante în societate. Conform ideilor lui F. cea mai superioară formă de înstrăinare a esenţei umane prin "maşinizare", "automatizare", "computerizare", "robotizare" şi "informatizare" în condiţiile RTŞ are loc în societatea contemporană. Încercarea de a găsi o ieşire din situaţia în care se află societatea bolnavă, iraţională F. o vede în proiectul utopic al unui socialism umanist comunitar, al unei societăţi sănătoase, armonioase, care permite individului de a-şi dezvălui toate potenţele sale naturale infinite prin intermediul metodelor "terapiei sociale", prin "psihanaliza umanistă" şi tratarea "patologiei individuale".

Op. pr.: "Fuga de libertate", "Omul aşa cum este el", "Conceptul de om la Marx", "Revoluţia speranţei. Despre tehnica umanistă", "Conceptul de "Criza psihanalizei".

FRUMOS – una din cele mai importante *categorii* ale *esteticii*, care caracterizează fenomenele

de o valoare estetica supremă. Ea reflectă însuşirile fenomenelor naturii, vieţii sociale şi activităţii umane capabile să genereze în *om* senzaţia unei delectări estetice, unor sentimente de bucurie, libertate, sinceritate. F. e forma principală pozitivă de însuşire estetică a realităţii, care se manifestă în opoziţie cu urîtul şi josnicul. În F. îşi găseşte expresie idealul estetic. Spre deosebire de *valorile morale* şi ştiinţifice care poartă caracter abstract F. e legat cu o anumită formă concret-senzorială şi apelează la contemplare sau imaginaţie. Atitudinea faţă de F. este dezinteresată. Omul nu aşteaptă de la fenomenul F. vre-un folos practic nemijlocit.

FUNCŢIE – (lat. *functio* – îndeplinire, înfăptuire) – relaţia dintre două obiecte sau grupuri de obiecte în care schimbările unuia din ele e urmată de schimbările celuilalt. F. poate fi privită de pe poziţia consecinţelor – favorabile, nefavorabile, disfuncţionale şi neutre (afuncţionale), provocate de schimbarea unui parametru în alţi parametri ai obiectului (funcţionalitate), sau de pe poziţia interacţiunii diverselor părţi în limitele întregului (funcţionare). Noţiunea de F. a fost introdusă în ştiinţă de *Leibniz* şi treptat s-a transformat într-o noţiune fundamentală. Prin F. se mai înţelege şi manifestarea exterioară a însuşirilor unui obiect în sistemul dat de relaţii, rolul pe care îl joacă obiectul, sistemul dat în raport cu sistemul mai superior organizat. În logică şi matematică noţiunea F. desemnează operaţia de confruntare a fiecărui element al unei anumite clase, numit domeniu de definiţie a F. cu un anumit element concret al altei clase, numit domeniul de valori ale acestei F. Elementele domeniului definiţie a F. se numesc argumentele ei, iar elementele domeniului de valori – valori ale F.

FUNCŢIE ŞI STRUCTURĂ – manifestare specifică a categoriilor conţinut şi forma în biologie şi medicină. F. este modul specific de manifestare a însuşirilor organismului ori a unei părţi în interacţiunea lui cu obiectele înconjurătoare. F. este expresia activităţii şi metabolismului organismului adaptat la anumite condiţii şi structuri. S. este totalitatea legăturilor stabile a sistemelor şi organelor care asigură integritatea şi identitatea organismului cu sine însăşi, este stabilitatea trăsăturilor principale la diferite schimbări interne şi externe. Funcţia determină structura. Hiperfuncţia duce la hipertrofia ţesuturilor, organelor, hipofuncţia, invers, la hipotrofie. Boala se începe de la dereglările funcţionale, iar dacă acestea nu pot fi compensate, atunci apar schimbări morfologice (structurale).

FUNCŢIE BIOLOGICĂ – este modul specific de manifestare a însuşirilor unui organ ori a organismului viu în interacţiunea lui cu obiectele înconjurătoare. Deosebim F.B. de reproducere, nutriţie de relaţii ş.a. Ele sunt obiectul de studii a fiziologiei. **(*vezi:* *Funcţie, Funcţie şi Structură*)**

FUNCŢIILE UMANE ŞI CREAREA STRUCTURILOR ARTIFICIALE – problemă teoretico – cognitivă şi practică apărută în medicina contemporană. Investigaţiile de rigoare se delimitează în două aspecte: 1) crearea teoriilor ce ar face posibilă imitarea diferitor aspecte ale comportamentului omului; 2) crearea organelor artificiale.

FUTUROLOGIE (lat. *futurum* – viitor şi gr. *logos* – cuvînt, ştiinţă, învăţătură) – în sens larg – ansamblu de reprezentări despre viitorul omenirii; în sens îngust – domeniu al cunoştinţelor ştiinţifice, care include perspectivele proceselor sociale. Frecvent noţiunea F. se foloseşte ca sinonim al prognosticii şi prognozării. Termenul F. a fost introdus de sociologul german

O.Flehtheim în anul 1943 pentru a denumi "Filosofia viitorului". De la începutul anilor 70, odată cu conştientizarea caracterului global al problemelor ecologice, demografice, ş.a., dominantă devine concepţia inevitabilităţii "catastrofei globale", purtătorul principal al căreia este aşa numitul *Club de la Roma*. Folosind MEC, reprezentanţii acestui Club au iniţiat un şir de cercetări serioase cu ajutorul "modelării globale" a perspectivelor de dezvoltare a omenirii. În această privinţă părerile futurologilor s-au despărţit: unii susţin idei pesimiste, apocaliptice, legate de o catastrofă mondială (D.Forrester, D.Meadows ş.a.) iar ceilalţi (*A.Toffler*, E.Laslo ş.a.) argumentează posibilitatea de a evita catastrofa. De ex., Toffler vede ieşirea din criză prin intermediul revoluţiei informaţionale, care va instaura o nouă civilizaţie, ce va depăşi problemele stringente, existente astăzi.

G

GADAMER HANS GHEORG (n. 1900-2002) – filosof german, unul din cei mai de vază reprezentanţi al *hermeneuticii* din sec. XX. G. a dezvoltat hermeneutica nu numai ca metodă a ştiinţelor umanitare, ci şi ca o ontologie specifică. În concepţiile sale G. s-a bazat pe ideile filosofului german *W.Dilthey,* a întemeietorului fenomenologiei, autorului teoriei "orizontului" şi a "lumii vitale", a filosofului german *E.Husserl* şi a învăţăturii despre limbă a filosofului existenţialist german *M.Heidegger.* Lui G. îi aparţin un şir de opere pe istoria filosofiei, filosofia istoriei şi estetică.

Op.pr.: "Adevărul şi metoda"; "Istoria conceptului şi limbajul filosofiei"; "Dialectica lui Hegel"; "Cine sunt eu şi cine eşti tu?".

GAJOS VASILE (1928-1997) – d.h.ş.f., profesor universitar, specialist în filosofia religiei şi ateismului. Absolveşte Institutul Pedagogic din Bălţi (1950). Activează ca profesor şi director în şcoala medie. Din 1963 este colaborator ştiinţific la Secţia de Filosofie a Institutului de Istorie al AŞ din RM, din 1967 – lector superior, conferenţiar la catedra de filosofie a Institutului Politehnic din Chişinău, din 1980 şef al catedrei Istoria şi Teoria Culturii Universale şi Naţionale, din 1986 profesor universitar la Catedra Ştiinţe socioumane a USM. Doctor în filosofie (1967), teza de doctor habilitat "Particularităţile regionale ale sectarismului creştinesc contemporan şi influenţa procesului de secularizare asupra evoluţiei acestuia" (1986). Este Om Emerit al Culturii din RM.

Op. pr: "Particularităţi ale ideologiei iehoviste şi conştiinţa sectanţilor"; "Evoluţia sectelor în Moldove"; "Educaţia ateistă în şcoala medie"; "Educaţia ateistă a tineretului"; "Borogani (istoria, economica, cultura)".

GALEN din Pergam (129-199) – medic şi filosof grec. Pentru prima dată formulează ideea integrităţii anatomo-fiziologice a organismului. A generalizat concepţiile medicilor antici şi le-a redat într-o formă originală. Era reprezentantul empirismului în medicină, propune vivisecţia şi experimentul pe animale, a creat primul atlas anatomic. În explicarea bolii reieşea din dereglarea celor patru umori – sîngele, flegma, bila neagră şi bila galbenă. Concepţia lui G. A influenţat puternic gîndirea şi medicina medievală şi a dominat încă multe secole.

Op.pr. "Despre părţile corpului uman".

GALILEO GALILEI (1564-1642) – fizician şi astronom italian, întemeietorul mecanicii, a cărui operă a avut un efect puternic asupra filosofiei şi ştiinţelor. El susţinea că universul este infinit, la temelia lui se află *materia* veşnică, alcătuită din atomi invariabili care se supun legilor mecanicii. *Natura* este cognoscibilă. La baza cunoaşterii naturii stă *experimentul, observaţia.* G. considera experienţa ca unica sursă a cunoştinţelor şi singurul criteriu al adevărului. El recunoştea primul impuls divin (deism), era adeptul teoriei *adevărului dublu*.

Op.pr.: "Dialog despre cele două sisteme principale ale lumii – al lui Ptolomeu şi al lui Copernic" şi "Discuţii şi demonstraţii matematice cu privire la două ramuri noi ale ştiinţei care se referă la mecanică şi mişcare locală".

GAMET (gr. *gametes* – soţ ori soţie) – celulă sexuală sau reproductivă la organismele vegetale ori animale. G. mascul se numeşte anterozoid la plante şi spermatozoid la animale şi om. G. femelă la plante se numeşte oosferă, la animale şi om – ovul.

GASSENDI PIERRE (1592-1655) – filosof, astronom şi fizician francez. Reprezentant al *empirismului,* reieşea din experienţa senzorială ca izvor al cunoaşterii. A criticat teoria ideilor înnăscute şi *raţionalismul* lui *Descartes* de pe poziţiile senzualismului materialist. G. a făcut o analiză profundă problemei autenticităţii cunoaşterii, supunînd unei critici aspre *dogmatismul* şi *scepticismul*. El susţinea că lumea este alcătuită din atomi, iar atomii sunt creaţi de Dumnezeu. Sufletul uman este alcătuit tot din atomi. Dar pe lîngă el G. recunoaşte şi existenţa sufletului "raţional", imaterial, suprasenzorial. El era de acord cu *Epicur* că orice plăcere este un lucru bun în sine, iar orice virtute este un lucru bun în măsura în care produce "seninătate".

Op.pr.: "Exerciţii paradoxale împotriva lui Aristotel"; "Codul filosofic"; "Codul filosofiei lui Epicur".

GEN – unitate taxonomică, grupare biologică de fiinţe inferioară familiei şi superioară speciei. De. ex. genul cîine cuprinde mai multe specii (lupul, vulpea şi propriu-zis cîinele).

GENĂ – unitate de bază a eredităţii. Ca factor ereditar au fost evidenţiate prima dată de Gregor Mendel în 1865. Noţiunea de G. a fost formulată de către W.L.Johannsen în 1909. T.N.Morgan cu colaboratorii săi (1910) au stabilit că G. sunt localizate în *cromozomi* într-un lanţ.

GENERALIZARE (lat. *generalisatio*) – procesul logic de trecere de la unele fapte, evenimente particulare la identificarea lor în gîndire (generalizare inductivă); de la un gînd mai puţin general la altul mai general (generalizare logică). Procesul G. se supune anumitor reguli şi cerinţe şi e legat cu aşa metode ca *abstractizarea, analiza şi sinteza, comparaţia* ş.a.

GENERAŢIE MEC – denumire comună pentru clasificarea calculatoarelor după ele-mentele de bază structurale şi a ordinii apariţiei lor. Fiecare generaţie MEC se dezvoltă în mediu 10 ani. Prima generaţie (anii 40-50) avea ca baza tuburi electronice, a doua generaţie (a. 50-60) – tranzistoare, a treia (60-70) – circuite integrate, a patra generaţie (70-80) – circuite integrate pe scară largă. Următoarele generaţii au la temelie microprocesoare şi tehnologii electronice moleculare. Pe baza acestora au apărut computere micro şi personale cu o memorie şi capacitate de lucru foarte înaltă.

GENETICĂ (din. gr. *genetikos* – referitor la origine) – domeniu al ştiinţei biologice şi medicale ce studiază legile eredităţii şi variabilităţii organismelor. Obiectul geneticii îl constituie genotipul, care îndeplineşte funcţia de dirijare a sistemului viu. Începutul este legat de descoperirea de către Mendel în 1865 a legilor eredităţii. Ulterior, prin noi descoperiri, s-au făcut în acest domeniu progresări importante. Actualmente în genetică sunt numeroase subdiviziunii: genetica omului, genetica medicală, genetica plantelor şi animalelor, ingineria genică etc. De G. sunt legate şi unele curente cu tangenţă filosofică: rasismul, eugenia, neoeugenia, euthanasia eugenică ş.a.

GENEZĂ (gr. *genesis* – origine, apariţie) – noţiune care înseamnă procesul de apariţie şi dezvoltare, ce aduce la o anumită stare, înfăţişare, obiect, fenomen. Este folosită la început în mitologia şi filosofia greacă antică, mai apoi în filosofia lui *Kant, Hegel* şi a. şi în ştiinţele naturii în ipoteza cosmogonică a lui *Kant-Laplace*, teoria evoluţionistă a lui *Darwin* etc.

GENIU (lat. *genius*) – omul, căruia îi este proprie manifestarea cea mai superioară a capacităţii de creaţie. Activitatea G. se caracterizează prin crearea unor opere excepţionale, unicale, care au o importanţă istorică deosebită pentru omenire, prin des-coperirea căilor absolut noi de creaţie. În filosofie G. e privit ca un om cu facultăţi excepţionale, activitatea căruia e determinată de condiţiile social-istorice şi care prin munca sa titanică contribuie la accelerarea procesului istoric.

GENOCID (gr. genos – neam şi lat. caedo – a omorî) – distrugerea sistematică a unui grup uman, naţional, etnic, religios sau politic care constă în exterminarea fizică directă acestor colectivităţi ori crearea anumitor condiţii ce pot duce la dispariţia acestora. În trecut au fost mai multe cazuri de G.: masacrarea unor populaţii din colonii, distrugerea armenilor de către turci la începutul primului război mondial, exterminarea de către naziști a evreilor în al doilea război mondial, distrugerea poporului kampucian de către regimul lui Pol Poth ş.a. G. este considerat drept cea mai mare crimă contra umanităţii.

GEOCENTRISM (gr. *ge* – pământ, şi lat. *centrum* – centru, mijloc) – concepţie conform căreia Pământul este centrul imobil al lumii, în jurul căruia se rotesc Soarele, planetele şi stelele. Cea mai dezvoltată expresie G. capătă în sistemul lumii elaborat de Ptolemeu în sec. 2. G. a devenit principiul central al cosmologiei creştinismului şi era legat de *antropocentrism.* În ştiinţă, datorită autorităţii lui *Aristotel* şi Bisericii, geocentrismul a dominat aproape 2 mii ani, pînă cînd n-a fost înlocuit de heliocentrism.

GEOMETRIE NEEUCLIDIANĂ – totalitate de idei dezvoltate de către Lobacevski şi Riemann care neagă postulatul paralelelor al lui Euclid. Renumitul postulat, afirmă că printr-un punct care se găseşte pe o suprafaţă plană, în afara unei linii drepte, se poate trage o singură linie dreaptă care nu se intersectează cu cea dată. Lobacevski susţine, că există mai multe asemenea paralele, iar Riemann – că nu există nici una. G.N. a contribuit la formularea teoriei relativităţii.

GEOPOLITICĂ (gr. *ge* – pământ şi *politike* – arta conducerii statului) – doctrină care susţine că politica statelor este determinată de situarea lor geografică. Termenul a fost creat în 1899

de sociologul suedez R.Kjellen.

GINTĂ – comunitate, grup exogamic de oameni alcătuit din urmaşii recunoscuţi ai aceluiaşi strămoş constituind forma fundamentală de organizare socială în comuna primitivă. Istoriceşte se cunosc două forme de organizare a G. – Matriarhat şi Patriarhat. G. era independentă din punct de vedere economic.

GÎNDIRE – formă supremă de cunoaştere, care-i ajută omului să pătrundă în esenţa obiectelor şi fenomenelor; cel mai superior şi important element al *conştiinţei* umane. G. e un fenomen social-istoric complex, de aceea este obiectul de studiu al mai multor ştiinţe. Ele evidenţiază un anumit aspect al G. Filosofia cercetează raportul G. faţă de existenţă, care într-un şir de sisteme filosofice serveşte drept *problemă fundamentală.* G. poate fi privită ca o reflectare activă a realităţii obiective, care constă în cunoaşterea mijlocită, generalizată şi abstractă de către subiect a relaţiilor şi conexiunilor esenţiale dintre obiecte şi fenomene. G. este şi crearea ideilor noi, prezicerea acţiunilor şi evenimentelor. Substratul biologic al G. este creierul. Apare şi se dezvoltă G. din necesitatea rezolvării problemelor sociale. G. e un fenomen social după origine, modul de funcţionare şi rezultatele ei. Ea se realizează sub formă de noţiuni, judecăţi, raţionamente, ipoteze, teorii şi etc. G. se efectuează prin intermediul *limbajului,* care este şi instrument al gîndirii, şi formă de exprimare a gîndurilor, şi mijloc de comunicare, de transmitere a experienţei, a cunoştinţelor acumulate.

GÎNDIREA FILOSOFICĂ LA GETO-DACI ŞI ÎN CREAŢIA POPULARĂ – cunoaşte o cale lungă de dezvoltare – de la primele elemente ale realităţii generalizate conştient la geto-daci pînă în zilele noastre. Veacuri de-a rîndul în Moldova în lipsa unei filosofii teoretice, înţelepciunea populară reprezenta vechea noastră filozofie. Creaţia populară, ce constituie o dezvoltare multiseculară şi multimilenară, constituie preistoria gîndirii teoretice. Arta poetică a poporului oglindeşte în imagini plastice concepţiile lui în diferite epoci ale dezvoltării istorice. Folclorul constituie un depozit al cunoştinţelor, al cugetelor maselor populare, este un fel de produs al timpului, esenţa cărora a fost concentrată în idei filosofice. Înţelepciunea populară a servit în trecutul îndepărtat drept temelie pentru apariţia unor teorii filosofice mai mature. Creaţia poetică populară este o protofilosofie – filosofie primordială, apărută înainte de existenţa filosofiei ca ştiinţă, dezvoltîndu-se sub influenţa gîndirii colective. Legendele şi folclorul reflectă concepţia populară despre crearea universului, a omului, lumii animale şi vegetale. În creaţia populară se evidenţiază anumite elemente de reflexie filosofică, se exprimă în formă artistică a convingerii că lumea este materială, infinită şi veşnică. Concepţia populară reflectă artistic noţiunile despre caracterul obiectiv al lumii, cauzalitatea ce domină în ea, determinismul fenomenelor şi obiectelor lumii înconjurătoare.

GÎNDIREA FILOSOFICĂ ÎN MOLDOVA MEDIEVALĂ – purta un caracter mitologico-religios şi nu prezenta un tot întreg. Dezvoltarea gîndirii social-filosofice din această perioadă depinde de condiţiile social-economice, politice şi culturale. Moldova era un stat feudal în care domina gospodăria naturală. Literatura, cronicile bisericeşti şi letopiseţele au devenit purtătorii concepţiei despre lume din epoca feudalismului. Letopiseţele sau cronografia moldovenească include totalitatea cronicilor scrise în Moldova în sec. XV – XVIII. În evoluţia cronografiei se deosebesc trei etape. *Prima etapă* este cronografia

moldo-slavonă din sec. XV – XVI. Letopiseţele din acea perioadă se scriau în limba slavonă, în mare parte de către cărturarii bisericeşti din porunca domnitorilor. Cel mai vechi letopiseţ moldo-slavon – "Analele curţii lui Ştefan cel Mare" nu s-a păstrat în original. Analele au fost continuate de către Macarie, Eftimie şi Azarie. *Etapa a doua* ţine de sec. XVII şi este reprezentată de letopiseţele lui *G.Ureche şi M Costin*. Ele se scriu în limba română, au un caracter mai laic. *A treia etapă* se referă la sec. XVIII şi este reprezentată de letopiseţele lui *I.Neculce.* Toate domeniile conştiinţei sociale, cultura din această epocă sunt pătrunse de spiritul religios creştin. Gîndirea filosofică din această epocă la fel fiinţa în corelaţie cu religia. Criteriul principal al filosofiei medievale îl constituie atît categoriile religioase, cît şi "limba religioasă". O largă răspîndire capătă ideile umanismului care aveau un caracter patriotic. Gîndirea progresivă a Moldovei din această perioadă era dominată de ideea generală de luptă împotriva Porţii şi fărădelegilor feudalilor locali. Umaniştii moldoveni au pledat pentru independenţa patriei, au luptat împotriva jugului turcesc. Istoria devine un mijloc de exprimare a ideilor politice, de trezire a mîndriei poporului pentru trecutul său glorios, pentru originea sa română. Interesul pentru originea neamului i-a făcut pe cărturarii români receptivi faţă de cultura umanistă, i-a îndemnat să studieze istoria, geografia, filologia şi filozofia clasică.

GÎNDIREA FILOSOFICĂ DIN MOLDOVA sec. XVII-XVIII. Dezvoltarea gîndirii social-filosofice din Moldova în secolele XVII-XVIII poate fi sesizată corect doar cunoscînd bine situaţia social-economică, politică şi culturală concretă, în care au trăit şi au activat învăţaţii, gînditorii şi activiştii politici. În această perioadă Moldova era o ţară agrară, în care domina gospodăria naturală. Pămîntul constituia elementul de producţie de bază. Cea mai mare parte de ţărani căpătau un lot nu prea mare de pămînt pentru care trebuiau să lucreze boierescul şi să plătească dijmă. Poporul moldovenesc era asuprit nu numai de către feudalii locali, dar şi de către Poarta Otomană. În această perioadă se manifestă un şir de personalităţi eminente, care ne-au lăsat moştenire mai multe lucrări filosofice. Un loc important în istoria gîndirii social-politice şi filosofice din această perioadă îl ocupă marele cugetător şi naturalist *N.Milescu-Spătaru* – om de înaltă cultură şi vastă erudiţie, autor a mai mult de 30 de lucrări. Concepţia lui filosofică conţine unele elemente materialiste ce se împletesc cu idei deist-religioase, cuprinde elemente de dialectică spontană.. Ideile lui filosofice şi sociologice constituie o mărturie a faptului că la sfîrşitul secolului XVIII în Moldova se desfăşoară un proces de eliberare a gîndirii de sub tutela ortodoxal-ecleziastică, dominante în perioada feudalismului. Printre cei mai de vază şi renumiţi gînditori ai Moldovei din epoca feudală şi nu numai ai acestei perioade, un loc excepţional îl ocupă savantul, filosoful, scriitorul şi omul de stat *D.Cantemir*. El a desfăşurat o activitate ştiinţifică vastă, a creat lucrări de logică, filosofie, etică, literatură, istorie, politică, geografie, orientalistică, muzică, majoritatea dintre care rămînînd nepublicate pe parcursul vieţii autorului. Concepţia filosofică a lui poate fi caracterizată ca materialistă cu elemente de deism. Activitatea social-politică şi ştiinţifică a lui D.Cantemir îl caracterizează ca pe un mare patriot, care a ştiut să dea glas năzuinţelor seculare ale poporului său. Militînd pentru zdrobirea jugului turcesc, el reflectă aspiraţiile maselor largi din Moldova istorică. Dintre cei mai renumiţi oameni de cultură al Moldovei din ultimul pătrar al secolului al XVIII-lea merită o atenţie deosebită *Amfilohie Hotiniul*. Lucrările lui se referă la problemele din domeniile geografiei, matematicii, filosofiei. După părerea lui filosofia constă din două părţi – învăţătura despre etică şi învăţătura despre natură. Conţinutul filosofiei naturii îl constituie învăţătura despre esenţa substanţei, despre materie. A. Hotiniul se află pe

poziţiile materialismului mecanicist, metafizic. Pleda pentru studierea experimentală a naturii, pentru popularizarea realizărilor ştiinţifice în domeniul filosofiei, fizicii, astronomiei, geografiei şi al biologiei. Toate acestea, precum şi recunoaşterea materialităţii lumii şi a cognoscibilităţii ei, atitudinea critică faţă de superstiţii şi prejudecăţi în explicarea fenomenelor naturii îl situează pe A. Hotiniul printre înaintaşii culturii Moldovei istorice din sec, al XVIII-lea.

GÎNDIREA FILOSOFICĂ DIN MOLDOVA sec. XIX. Dezvoltarea economică a Moldovei din sec. XIX a constituit o premisă obiectivă a studierii bogăţiilor naturale ale ţării, dezvoltării ştiinţei şi învăţământului, a pregătirii specialiştilor din diferite domenii şi mai ales pentru industrie şi agricultură. Secolul XIX în Moldova este secolul *iluminismului.* Reprezentanţii lui luptau pentru instaurarea lumii raţionale, societăţii bazate pe egalitate, libertatea politică şi drepturilor civile. Din iluminişti fac parte scriitorii Gh. Asachi, C.Stamati, C.Negruzzi, A Donici, A Russo, V. Alexandri, M Eminescu, A *Hîjdeu, M. Kogălniceanu, B.P.Haşdeu* ş.a. În operele sale ei criticau neajunsurile societăţii existente, luptau împotriva feudalismului şi exploatării naţionale. Lucrările lor conţin idei social-politice şi filosofice, gînduri despre om, natură, locul şi rolul lor în viaţa societăţii, despre monarhie şi formele guvernării statale, despre religie şi proceduri juridice ş.a. Idei democratice dezvoltă narodnicii moldoveni M.F.Negrescu, Z.Arbore-Ralli, N.P.Zubcu-Codreanu, V.E.Varzari, V.Dicescu, C.Ursu, L.Frunză şi alţii. Ei propagau concepţii filosofice referitoare la problemele naturii, chemau masele populare la luptă împotriva ţarismului, exploatării sociale şi naţionale. Un rol deosebit în dezvoltarea culturii şi iluminismului l-au jucat cărturarii moldoveni Vartolomei Măzăreanu (1720-1790), Iacov Stamati (1732-1803), Andronachi Donici (1760-1829). Spre sfîrşitul sec. XIX – începutul sec. XX gîndirea filosofică şi social-politică se dezvoltă în lucrările naturaliştilor din Moldova: A.I.Grosul-Tolstoi – specialist în domeniul agronomiei şi geografiei, A D.Denghic – savant în horticultură şi pomicultură, Ia.Cihac – doctor în medicină, Constantin Vîrnav – doctor în medicină, Teodor Stamati – savant fizician şi doctor în filosofie ş.a. Ei au organizat societatea naturaliştilor din Basarabia. Materialismul lor avea un caracter metafizic şi conţinea elemente de deism. Cu toate acestea ei au propagat idei ştiinţifice avansate, au contribuit la dezvoltarea culturii şi învăţământului.

GÎNDIREA FILOSOFICĂ DIN MOLDOVA sec. XX. În prima jumătate a sec. XX ideile filosofice se dezvoltau în majoritatea direcţiilor şi curentelor filosofiei. Mai puternic filosofia se dezvoltă după 1945 cînd în Moldova se formează universităţile şi catedrele de filosofie. Dar în această perioadă începe să domine ideologia marxist-leninistă în toate sferele, inclusiv şi în filosofie. Primele cercetări se realizează în cadrul AŞ a RSSM şi catedrelor de filosofie a instituţiilor de învăţămînt superior. Se elaborează ciclul "Gînditorii Moldovei" în care au fost publicate o serie de cărţi cu analiza concepţiilor filosofice şi social-politice ale *lui G.Ureche, M.Costin, N. Costin, I.Neculce, N.Milescu-Spătaru, D.Cantemir, A.Hotiniul,* C.Stamati, A.Russo, M.Eminescu, N.Zubcu-Codreanu, Z.Ralli-Arbore, B.P.Haşdeu şi alţii scrise de *D.T.Ursul*, V.P.Coroban, E.M.Rusev*, V.N.Ermuratchi*, P.A.Covcegov, *V.M.Smelîh, A.I.Babii* şi de alţi filosofi. În anii 1970 s-a întreprins prima încercare de sistematizare a istoriei gîndirii filosofice şi social-politice moldoveneşti cu monografia colectivă "Din istoria gîndirii filosofice şi sociale din Moldova" sub redacţia lui V.N.Ermuratchi. Pornind de la faptul că marxism-leninismul constituia ideologia dominantă cercetările filosofice se efectuau în această direcţie. Se acordă atenţie etapei

leniniste în dezvoltarea filosofiei cu publicaţiile "Unele aspecte ale moştenirii filosofice leniniste", "Trăsăturile de bază ale etapei leniniste în filosofie" şi alt. Un aport deosebit în analiza istoriei gîndirii filosofice din Moldova îl aduc lucrările lui *T.Verţan, M.Bulgaru*, S.Coandă, Gh. Bobînă, A.Babii, *D.Căldare* şi al. Se studiază problemele de istorie a filosofiei occidentale în monografia colectivă "Unele probleme de istorie a filosofiei"(1973), iar *N.Mihai* publică în 1973 "Critica gnoseologiei neoraţionalismului". Unele probleme ale materialismului dialectic şi istoric, dominante în filosofia din această perioadă sunt reflectate în diverse articole ale lui R.Aronov, în monografia lui *P.I.Vizir* "Categoriile fundamentale ale dialecticii materialiste" (1977). Anumite investigaţii s-au efectuat în domeniul gnoseologiei, publicate în culegerile "Problemele teoriei cunoaşterii"(1972),"Problemele cunoaşterii sociale" (1981), într-un şir de publicaţii ale lui N.T.Cojocaru, *D.Căldare*, *T.N.Ţîrdea, V.A.Ţapoc* şi al. Un interes deosebit prezintă examinarea cunoaşterii sociale în raport cu sistemul socio-informatic (T.N.Ţîrdea, *A.D.Ursul* etc.). Multă atenţie se acordă studierii problemelor ce ţin de filosofia ştiinţei şi tehnicii în publicaţiile lui N.Mihai, A.D.Ursul, T.N.Ţîrdea*, P.Rumleanschi* şi al. Pe problemele filosofice ale fizicii şi biologiei au fost publicate monografiile "Dialectica certitudinii şi incertitudinii" (1976) de A.D.Ursul şi P.I.Vizir, "Materialismul dialectic şi fizica modernă" (1968) de N.Mihai, "Materia şi formele de bază ale existenţei ei" (1977) de P.Rumleanschi. În anii 70 în gîndirea filosofică a Moldovei apare o direcţie nouă ce ţine de analiza şi studierea aspectelor filosofice şi metodologice ale ciberneticii, informatizării, noosferizării şi ecologizării sociumului. O contribuţie valoroasă o au lucrările lui A.D.Ursul, T.N.Ţîrdea, *I.Sîrbu, A.Jolondcovschi,* I.S. Fonari şi al. Menţionăm monografiile lui T.N.Ţîrdea "Informatica socială. Eseuri filosofice" (1978), "Informatica şi progresul social" (1989), "Informatizarea, cunoaşterea, dirijarea socială. Eseuri filosofice" (1992), a lui A.D.Ursul "Informaţia" (1971), "Problema informaţiei în ştiinţa contemporană" (1975), "Informatică, cibernetică, intelect" (1988), "Informatizarea societăţii" (1990), a lui I.Sîrbu "Logica ecologiei" (1996) etc. O altă direcţie ştiinţifică extrem de importantă ţine de examinarea problemei supravieţuirii omenirii, esenţei noosferologiei, cognitologiei, de elaborare a noilor paradigme de existenţă umană. E cazul să menţionăm lucrările lui T.N.Ţîrdea, în special conferinţele ştiinţifice internaţionale organizate de el în ultimii ani: Probleme filosofice, de etică, drept şi tehnico-organizaţionale privind informatizarea societăţii. Chişinău, 1995; Omul, Informatizarea, sănătatea: aspecte socio-filosofice şi etico-medicale. Chişinău, 1997; Problema supravieţuirii omenirii: aspecte socio-filosofice şi etico-medicale. Chişinău, 1998; Filosofie, medicină, ecologie: probleme de existenţă şi de supravieţuire ale omenirii. Chişinău, 1999; Bioetică, filosofie, medicină practică: probleme de existenţă şi de supravieţuire ale omului. Chişinău, 2000; Progresul tehnico-ştiinţific, bioetica şi medicina: probleme de existenţă umană. Chişinău, 2001; Ştiinţa, Tehnica, Medicina şi Bioetica în strategia de existenţă umană: probleme de interacţiune şi interconexiune. Chişinău, 2002. La acest capitol menţionăm deasemenea lucrările lui T.N.Ţîrdea şi colab. "Sinergetică, aliniaritate, autoorganizare. Cale spre ştiinţa postneclasică" (1998), "Filosofie-Etică-Medicină" (1997), "Problema informatizării şi computerizării în sfera medicală" (1990) etc. Menţionăm aportul filosofilor Republicii Moldova în editarea materialelor didactice – "Istoria şi filosofia culturii" sub redacţia lui Gr. Socolov, "Filosofie" autor V.Capcelea, "Filosofie în concepţii şi personalităţi" (1995), "Filosofie şi Bioetică: istorie, personalităţi, paradigme" (2000), "Filosofie (cu cursul de bioetică – în lim. rusă)" (2002) sub redacţia lui T.N.Ţîrdea, "Istoria filosofiei" (1999) sub redacţia M.Bulgaru, "Istoria şi filosofia culturii naţionale" (1997) autori S.Roşca, R.Roşca

ş.a., "Filosofie" autori L.Dergaciov, R.Roşca, P.Rumleanschi. În domeniul analizei gîndirii social-politice din Moldova au apărut articole şi monografii de *A.Zavtur, A.Roşca,* P.Pascaru, A.Timuş, V.Moşneaga, Gh.Rusnac şi al. O parte din filosofi au efectuat cercetări ştiinţifice în domeniul religiei şi ateismului: A.Babii, *V.Gajos*, L.Grişanov, *I.Ţurcanu* şi al. Cercetări în domeniul esteticii au efectuat T.Melnic, A.Suslov, I.Cojocaru, G.Vasilescu. Un aport deosebit în dezvoltarea filosofiei contemporane a adus A.D.Ursul cu investigaţiile lui în domeniul analizei problemelor filosofice ale cosmosului, perspectivei dezvoltării civilizaţiei actuale. Evidenţiem următoarele lucrări ale lui: "Omenirea, Terra, Universul" (1977), "Evoluţia, cosmosul, omul" (1986), "Cosmonautica şi activitatea socială" (1986), "Perspectivele dezvoltării ecologice" (1990), "Calea spre noosferă" (1992), "Strategia noosferică de tranziţie a Rusiei spre dezvoltarea durabilă" (1997) şi al. Acestea sunt numai cîteva momente ce ţin de dezvoltarea filosofiei în Republica Moldova din a doua jumătate a sec. XX.

GLOBALIZARE (fr. *globalization*) **–** proces de integrare a omenirii şi sferelor ei de activitate în epoca contemporană. Se realizează în diferite planuri: economic, tehnologic, militar, politic, informaţional ş.a. G. constă în intensificarea integrităţii şi interconexiunii unor ţări şi regiuni care formează o comunitate umană. În aşa condiţii se contrapun şi intră în dialog diverse mecanisme şi structuri stabile ale societăţii. În faţa pericolului global omenirea este în căutarea noilor strategii de socializare a omului, de implantare în viaţa spirituală a toleranţei, stimei faţă de performanţele altor culturi umane. Creşte rolul consensului şi mediatizării în soluţionarea problemelor globale de conflict. În fine, strategia nonviolenţei constituie nu un vis nobil, dar o paradigmă fundamentală de supravieţuire a civilizaţiei, a societăţii industriale, ceea ce circumscrie nu doar o revizie a idealului forţei şi puterii, a supremaţiei asupra mediului, dar şi o meditaţie filosofică contemporană.

GNOSEOLOGIE (*vezi:* *Teoria cunoaşterii*)

GNOSTICISM (din gr. *gnostikos* – ce are cunoştinţă) – curent filosofico-religios sincretist apărut în sec 1-2 în Orientul apropiat – Siria, Samaria, Alexandria ca o sinteză a diferitor credinţe orientale (iudaismului, zoroastrismului, religiilor babiloniene şi egiptene), creştinismului, filosofiei greceşti şi cultelor misteriale. G. s-a manifestat în forme multiple, dar putem evidenţia trei curente principale: G. creştin, păgîn şi mandeismul (de la cuvîntul arameic manda – cunoaştere). Însă caracteristica definitorie a gnosticilor a fost credinţa în cunoaşterea lui *Dumnezeu* relevată unor iniţiaţi pentru a le permite dobîndirea mîntuirii. Se recunoştea incognoscibilul ca principiu-prim spiritual, ce se manifestă prin emanaţie şi care este opus materiei ce este sursă a răului. Astfel, făcînd o distincţie între lumea spirituală "bună"" şi lumea materială "rea" G. e dualist. O trăsătură a gnosticismului este şi dualismul anticosmic: lumea este extrem de îndepărtată de Dumnezeu şi este antipodul lui. Între Dumnezeu şi *Lume* sunt o serie de ipostaze, nu pentru a uni idealul şi materialul (ca în *neoplatonism)* ci invers, pentru a le delimita. Reprezentanţi principali: Valentin din Egipt şi Basilides din Siria.

GNOZĂ – concepţie filosofico-religioasă care consideră că cunoaşterea este o revelaţie internă a lucrurilor divine şi tainelor universului pentru cei iniţiaţi. Elemente gnostice întîlnim în ermetismul elenist, în iudaism şi creştinismul timpuriu. G. a influenţat eretismul evului mediu şi mistica neortodoxală.

GRAMSCI ANTONIO (1891-1937) – filosof, sociolog şi om politic italian. G. este cel mai renumit interpret al marxismului din sec. XX. Propune un marxism umanist, argumentează necesitatea educării intelectuale şi hegemoniei proletariatului. Pentru activitatea politică a fost condamnat la închisoare.

Op.pr.: "Materialismul istoric şi filosofia lui B. Croce"; "Intelectualii şi organizarea culturii"; "Literatura şi viaţa naţională"; "Caiete din închisoare".

GREŞELILE MEDICALE – categorie a eticii medicale ce reflectă consecinţele negative a activităţii medicilor. O particularitate extrem de importantă a muncii lucrătorilor medicali constă în aceea că nici într-o altă profesie nu are atît de mare importanţă consecinţele greşelilor admise (chiar şi ale celor mai mici) sau neglijenţei. G. M. sunt erorile care apar în procesul exercitării îndatoririlor de serviciu ale lucrătorilor medicali, prezintă consecinţa rătăcirii conştiincioase şi nu conţin elemente constitutive ale delictului sau altor abateri. Spre deosebire de delict şi încălcare a normelor de serviciu, G.M. nu pot fi prevăzute şi preîntîmpinate de către medic, ele nu-s rezultatul acţiunilor premeditate, atitudinii neglijente, grosolane ale medicului faţă de obligaţiunile sale. Această categorie se foloseşte de obicei la analiza activităţii de diagnosticare şi curativă, în procesul evidenţierii cauzelor nefavorabile, rezultatelor apropiate şi îndepărtate ale intervenţiilor medicale, care în unele cazuri pot constitui obiectul cercetărilor medico-juridice. G. M. pot fi clasificate drept *tactice* (alegerea incorectă a metodelor de investigaţii, aprecierea incorectă a rezultatelor examinării, greşelile referitor la indicaţii şi contraindicaţii în privinţa unor sau altor metode de tratament) şi *tehnice* (efectuarea incorectă a intervenţiilor de diagnosticare şi curative, perfectarea incorectă a documentelor medicale). De asemenea deosebim greşeli în diagnosticare, tratament şi profilaxie. Cauzele greşelilor pot fi obiective (30-40%) şi subiective (70-80%). La cauzele obiective se referă datele incomplete ale ştiinţei medicale despre unele procese patologice, elaborarea insuficientă sau lipsa metodelor urgente de investigare, dificultăţile şi complexitatea obiectului cunoaşterii, nivelul dezvoltării ştiinţei şi tehnicii, inconstanţa unor postulate şi principii ale medicinei teoretice şi practice ce duc la schimbarea concepţiilor despre etiologie, patogeneză şi tratament. Cauzele şi condiţiile obiective nu generează în mod fatal greşeli în diagnosticare. Ele creează doar posibilităţi. Se realizează greşelile în activitatea subiectului cunoaşterii. Cu alte cuvinte cauzele greşelilor se găsesc nu atît în complexitatea şi inepuizabilitatea obiectului cunoaşterii cît în caracterul contradictoriu şi complex al procesului cunoaşterii, în mărginirea şi unilateralitatea cunoaşterii la fiecare etapă. Printre cauzele subiective sunt lipsa experienţei suficiente a medicului, gîndirea lipsită de disciplină, dezordonată şi fără un scop bine determinat, nerespectarea legilor logice. Însă cea mai considerabilă parte a greşelilor au loc din cauza lipsei de cunoştinţe ale medicilor (pregătirea teoretică insuficientă, necunoaşterea realizărilor medicinei clinice contemporane). Nu trebuie exclusă şi specializarea îngustă a medicilor care limitează cercul de cunoştinţe şi nu contribuie la conceperea integrală a bolii. La greşeli duce subestimarea anamnezei, fetişizarea investigaţiilor instrumentale şi de laborator, supraaprecierea posibilităţilor de diagnosticare de către unii medici, lipsa succesivităţii cuvenite în activitatea diferitor instituţii medicale.

GRIGORE DIN NAZIANZ (Teologul) (c. 329-390), teolog, scriitor şi filosof grec. Reprezentant de vază al *patristicii*. S-a născut în Arianz lîngă Nazianz (Cappadocia). A studiat la Atena împreună cu *Vasile cel Mare* cu care se împrieteneşte. A luptat cu succes

împotriva arienilor şi a scris numeroase opere teologice, precum şi poeme, într-o admirabilă limbă grecească. Orator înnăscut, Grigore a fost scriitorul creştin cel mai admirat în epoca bizantină. Împreună cu prietenii săi Vasile cel Mare şi *Grigore din Nyssa* aparţine aşa-numitului "cerc cappadocian", ce dă teologiei ortodoxe prima sa formulare. Acest "cerc" a preluat metodele *dialecticii* platoniene. Căuta să expună adecvat concepţia creştină a treptelor *cunoaşterii* lui *Dumnezeu* în termeni filosofici. În această cunoaştere face deosebire între cunoaşterea existenţei şi cunoaşterea fiinţei lui Dumnezeu. Cunoaşterea deplină e împiedicată de trupul omului. Firea trupească nu permite formarea noţiunilor pur spirituale cu care să poată concepe fiinţa pur spirituală a lui Dumnezeu. Aplică teologia negativă. A participat activ la discuţiile trinitare. A fost canonizat ca sfînt. Cuvîntările lui au exercitat ulterior o puternică influenţă asupra gîndirii creştine: e citat des de *Ioan Damaschinul*, este admirat de *Aureliu Augustin.* Tradus în latină, devine un important izvor pentru scolastică.

Op. princip.: "45 cuvîntări şi poezii dogmatice"; "Scrisori teologice"; "Cuvîntare apologetică"; "Cele cinci discursuri teologice"; "Despre fugă" ş.a.

GRIGORE DIN NYSSA (335-394), filosof, teolog şi scriitor grec. Frate mai tînăr a lui *Vasile cel Mare.* A fost profesor de retorică, episcop al Nyssei. Orator strălucit, autor de scrieri exegetice, dogmatice, ascetice şi polemice, una din cele mai marcante personalităţi ale Bisericii Orientale, a realizat o sinteză între creştinism şi doctrina lui *Plotin.* S-a remarcat ca logician prin numeroasele sale scrieri teologice şi apologetice fiind numit "părintele părinţilor" (reprezentant de frunte al patristicii). S-a afirmat ca cel mai important filosof creştin după *Origene.* În centrul cugetării lui Grigore stă *omul,* făptura lui *Dumnezeu*. Lumea se împarte în două sfere: fizică şi spirituală. Puntea de legătură între ele o formează omul. Prin el se realizează marea unitate cosmică. Împreunarea principiului fizic şi spiritual rămîne o taină, ce nu poate fi concepută nici exprimată. Definiţia dată sufletului se deosebeşte de cea din filosofia aristotelică ori platonică. A pus bazele exegeticii creştine. Lasă posterităţii bogate mostre ale *intuiţiei* în formă de subtile observaţii psihologice. A influenţat mult cultura apuseană, operele lui au pătruns aici prin traducerile lui *Eriugena Scot* (sec. IX). A fost canonizat ca sfînt.

Op. pr.: "Cateheza cea mare"; "Despre crearea omului"; "Dialogul cu Macrina"; "Viaţa lui Moise"; "Despre feciorie" ş.a.

GRIGORE PALAMA (1296-1359) – teolog bizantin, susţinător şi sistematizator al învăţăturii mistice *isihasmul*, dîndu-i o formă filosofică. S-a născut la Constantinopol, după ce capătă studii teologice devine călugăr la Athos, apoi ales arhiepiscop de Tesalonic (1347-1359). Posedînd o înaltă cultură teologică a fost un mare predicător şi scriitor dogmatic şi polemic, adept al isihasmului. A fost sanctificat în 1368, e sărbătorit la 14 noiembrie şi în a doua duminică din postul mare. În polemica cu reprezentanţii *raţionalismului* teologic de atunci (Varlaam din Calabria şi Grigore Akindynos) apără teza conform căreia ascetul isihast în stare de extaz percepe direct emanaţia divină necreată şi imaterială (lumina taborică, pe care apostolii au văzut-o pe muntele Tabor). A dezvoltat în spiritul *dialecticii* idealiste a lui *Aristotel* învăţătura despre esenţa lui Dumnezeu şi energiile sale: esenţa se află în sine şi e inaccesibilă, energiile străbat lumea şi se fac cunoscute omului însăşi în aşa fel că unitatea divină rămîne integră şi unitatea esenţei rămîne unitate în diversitatea de energii. În 1351 la Sinodul din Constantinopol s-a confirmat doctrina palamită. S-au publicat şi operele sale.

Op.pr.: "Triade în apărarea sfinţilor isihaşti"; "Un tratat despre Teologia unită şi distinctă".

GROSSETESTE ROBERT (1168-1253) – filosof al ştiinţei şi medic englez, călugăr franciscan, Cancelar al Universităţii din Oxford. A utilizat matematica şi experimentul în cercetarea fenomenelor naturii. Dezvoltă aristotelismul arab şi ebraic, scrie un şir de comentarii la Etica, Fizica şi Analiticele lui Aristotel. Formulează o teorie metafizică a luminii.

Op.pr.: "Despre lumină"; "Despre mişcarea corporală şi lumină".

GROTIUS HUGO (1583-1645) – filosof, jurist, istoric şi diplomat olandez, întemeietorul dreptului natural. Afirmă că dreptul are origine umană, reiese din natura umană. Referitor la clasificarea dreptului G. evidenţiază dreptul civil şi dreptul natural. Dreptul civil apare istoriceşte şi este determinat de situaţia politică. Dreptul natural este cauzat de caracterul social al omului ce condiţionează necesitatea contractului social, care oamenii îl încheie pentru asigurarea intereselor sale. Considerabil a influenţat teoria politică din sec, XVII. Relaţiile internaţionale trebuie să se bazeze pe respectarea tratatelor.

Op.pr.: "Marea liberă"; "Despre dreptul războiului şi păcii".

GURU (sanscr. **–** maestru) – în cultura hindusă învăţător ori maestru spiritual, înţelept, filosof. El are menirea să mijlocească contactul cu divinitatea, deseori este înţeles ca incarnarea divinităţii.

GUST ESTETIC – capacitatea omului de a determina valoarea estetică a obiectelor şi fenomenelor, de a aprecia emoţional diferite proprietăţi estetice, de a delimita frumosul de urît. Deosebim G. e. bun, şi G. e. prost. G. e. se formează în procesul vieţii prin educaţia estetică. La temelia G. e. se află perceperea senzorială nemijlocită a realităţii, practica socială, ambianţa estetică. În linii generale G.e. este determinat de concepţia şi idealurile oamenilor. Cînd se apreciază o operă de artă, G.e. se numeşte gust artistic. Gradul de dezvoltare a G. e. e determinat de profunzimea şi multilateralitatea înţelegerii valorilor estetice.

GUTENBERG JOHANN (1400-1468) – tipograf german care a inventat tiparul cu litere mobile. A editat "Biblia" în l. latină. Odată cu descoperirea tiparului se începe o nouă epocă în dezvoltarea *culturii* – cultura gutenberghiană.

H

HABERMAS JURGEN (n. 1929) – filosof şi sociolog german, reprezentantul *Şcolii de la Frankfurt.* A abordat probleme a ştiinţei şi comunicării. Clasifică ştiinţele în dependenţă de raportul dintre cunoaştere şi interesul faţă de actul cognitiv. Formulează o "teorie critică" opusă atât pozitivismului cît şi hermeneuticii.

Op.pr.: "Cunoaştere şi interes"; "Pentru o logică a ştiinţelor sociale"; "Raţiune şi legitimare"; "Teorie şi practică"; "Tehnica şi ştiinţa ca ideologie"; "Pentru reconstrucţia materialismului istoric"; "Teoria comerţului comunicării".

HAOS, ORDINE – categorii a sinergeticii. Ultima a descoperit mecanismul apariţiei ordinii prin fluctuaţie, prin haos. Evoluţia se desfăşoară în conformitate cu sporirea entropiei sistemului

(majorarea dezordinii, haosului şi dezorganizării). Fluctuaţiile se amplifică pe contul dezechilibrului, ele zdruncină structura veche şi purced la una nouă: din dezordine apare ordinea. Proceselor de autoorganizare le sunt proprii aşa tendinţe contradictorii cum ar fi instabilitatea şi stabilitatea, dezorganizarea şi organizarea, dezordinea şi ordinea. *Întîmplarea* posedă facultatea de a îndeplini rolul acelui mecanism, acelei forţe care transferă sistemul în atractor, în una din structurile proprii ale mediului, în tendinţa internă de organizare a acestuia. Sistemul neliniar încearcă singur să se organizeze, însă aici e necesară prezenţa haosului (întîmplării) pentru declanşarea mecanismului primar al acestui proces. *Paradigma* sinergetică s-a dovedit a fi destul de productivă în ştiinţele medico-biologice. E vorba aici de examinarea fenomenelor de autoorganizare în dezvoltarea biologică individuală şi evoluţia viului în ansamblu, în explicarea proceselor biologice periodice, în morfogeneză şi în apariţia imunităţii, în analiza diverselor aspecte ale funcţionării organismului uman, ale sănătăţii şi maladiei etc. Pentru funcţionarea optimală a tuturor sistemelor de activitate vitală a omului este necesar un oarecare regim intermediar dintre haos şi ordine, de regimul haosului determinat. Respiraţia omului, pulsaţia inimii lui, ritmurile somnului şi înviorării, ritmurile hormonale, echilibru psihic – pentru toate acestea şi alte procese similare este proprie o anumită măsură de haos necesară pentru susţinerea *sănătăţii* omului. În medicina teoretică există noţiunea de *homeostază* care reflectă interacţiunea organismului cu mediul înconjurător şi este un echilibru relativ constant al stărilor şi sistemelor organismului. Homeostaza este rezultatul funcţionării diverselor sisteme ale organismului care asigură autonomia şi stabilitatea lui în condiţiile schimbării permanente a mediului. Homeostaza este o stabilitate dinamică, o pulsaţie permanentă dintre haos şi ordine. *Boala* este aşa stare, cînd organismul încearcă să păstreze homeostaza chiar şi prin reacţii neadecvate. Aritmia inimii este periculoasă, însă nu mai puţin primejdioase sunt şi bătăile inimii peste măsură reglementate, care deasemenea ne vorbesc despre patologie. O inimă cu bătăi prea reglementate nu e capabilă de a reacţiona flexibil la schimbările condiţiilor externe, capacităţile ei adaptive se micşorează. Savanţii din diferite domenii ale ştiinţelor medico-biologice actualmente au ajuns la concluzia că sănătatea constituie o balanţă subtilă dintre haos şi ordine. În această ordine de idei mulţi cercetători, folosind teoria sistemelor dinamice, intensiv dezvoltă noţiunea de "maladie dinamică". Organismul uman este un sistem care funcţionează pe baza proceselor de autoreglare şi autoreproducere. Teoria haosului în dinamica neliniară joacă astăzi un rol practic în diagnosticarea şi tratarea maladiilor, în prevenirea acceselor acute ale bolilor. Problema aici este următoarea: Cît haos este necesar omului ca el să devină sănătos? Cît haos poate rezista organismul uman ca el să nu se îmbolnăvească? Cînd oscilaţiile haotice sunt normale şi cînd ele sunt periculoase pentru sănătate? Răspuns la aceste întrebări le putem găsi prin metodele sinergeticii, prin modurile de abordare neliniare. *Sinergetica* actualmente radical influenţează metodele şi mijloacele de investigare în ştiinţele medico-biologice.

HARTLEY DAVID (1705-1757) – medic, psiholog şi filosof englez, unul dintre întemeietorii psihologiei asociative. Studiind psihicul uman, H. a ajuns la concluzia, că în conformitate cu vibraţiile obiectelor din exterior, care acţionează asupra organelor de simt, în creier se nasc senzaţii, idei ce corespund cu ordinea, direcţia, numărul şi frecvenţa vibraţiilor. Senzaţiile şi ideile au o natură spirituală. H. a transformat mecanismul asociaţiei în principiu universal de explicare a activităţii psihice. Conform lui H. lumea psihică a omului se formează treptat din nişte elemente psihice primare prin intermediul complicării lor din

asociaţia fenomenelor psihice. Sursa dezvoltării psihicului H. o vede în contradicţia dintre plăcere şi chin, iar noţiunile generale apar din cele singulare pe calea înlăturării de la asociere a tot ce e întîmplător şi neesenţial şi păstrarea a tot ce e stabil, esenţial, ce se menţine ca ceva integral datorită cuvîntului.

Op. pr.: "Meditaţii despre om, structura lui, datoria şi doleanţele acestuia".

HAŞDEU BOGDAN PETRICEICU (1837-1907) – mare savant, scriitor, publicist, istoric şi filolog. Cunoştea mai mult de 20 de limbi străine, a fost membrul Academiei din Sankt-Peterburg (1882) şi Academiei Române (1877). Ideile sale filosofice le expune în lucrarea "Sic cogito" (Aşa cuget) în care încearcă să unească ştiinţa cu religia, filozofia lui J.Bruno cu teoria evoluţionistă a lui Darwin. Ca şi Bruno el considera că în toate lucrurile este prezent un spirit, că ştiinţa fundamentală trebuie să fie ştiinţa despre spirit. Natura şi cosmosul şi este Dumnezeu. Dezvoltă idei valoroase despre cunoaştere.

HÎJDEU ALEXANDRU (1811-1874) – cunoscut scriitor, filosof şi filolog. Absolveşte Seminarul teologic din Chişinău (1828) şi Universitatea din Harcov (1832). A fost funcţionar la Chişinău, Hotin. În explicarea fenomenelor sociale era idealist, se găsea sub influenţa filosofiei hegeliene. Considera că filozofia în sistemul cunoştinţelor ştiinţifice poate fi comparată cu soarele în sistemul planetelor, ca şi soarele ea luminează toate sferele ştiinţifice. Subliniind rolul filosofiei el nu nega şi rolul religiei.

HEDONISM – concepţie morală fondată de *Aristip* (435-355 î.Hr.) şi *Epicur* (341-270 î.Hr.) care considerau că binele suprem şi scopul vieţii este plăcerea, desfătarea. Iar ea se realizează prin eliminarea suferinţelor. Epicur deosebea plăceri fizice (satisfacerea necesităţilor în hrană, îmbrăcăminte, locuinţă ş.a.) şi ale minţii (spirituale, plăceri ce le primim de la cunoaştere, prietenie) şi considera că noi nu trebuie să ne limităm numai la plăcerile necesare (sau naturale) şi uşor de satisfăcut. El da prioritate plăcerilor spirituale şi afirma că trebuie de evitat plăcerile ce ţin de necumpătare. Epicurismul a fost înţeles nu prea corect (ca desfrîu, libertinaj) de succesorii lui Epicur.

HEGEL GEORG WILHELM FRIEDRICH (1770-1831) – filosof idealist şi dialectician, reprezentantul filosofiei clasice germane. A creat sistemul idealismului obiectiv original la temelia căruia a pus teza despre substanţă ca subiect, despre identitatea dintre *existenţă* şi *gîndire,* despre *lume* ca o manifestare a ideii absolute. Baza lumii o constituie ideea absolută (spiritul universal) care după natura sa e intern contradictorie de aceea se află într-o permanentă automişcare, autodezvoltare. Iar aceasta la rîndul său înseamnă autocunoaşterea. În acest proces ideea absolută, potrivit lui H., trece prin trei etape: prima e etapa logică, cînd ideea există în starea sa pură, înaintea naturii, în "stihia gîndirii pure"; la a doua etapă ideea absolută se transformă în natură, care este o "exteriorizare a ideii absolute", a treia etapă include în sine spiritul absolut. La acest nivel ideea absolută neagă natura şi se întoarce din nou în stihia gîndirii, dar nu a celei pure, ci a gîndirii omeneşti. Sistemul filosofic idealist a lui H., creat sub formă de triadă: teză, antiteză şi sinteză, poartă un caracter metafizic, închis, de la idee începe şi se sfîrşeşte tot cu idee. Alt moment în filosofia lui H. este *metoda* dialectică, interpretată de el ca teorie universală a dezvoltării şi conexiunii universale. H. a formulat *legile* cele mai generale ale dezvoltării, *principiile* fundamentale şi *categoriile* dialecticii. *Dialectica* lui H. poartă un caracter idealist, deoarece la temelia dezvoltării şi conexiunii se află ideea absolută. În teoria cunoaşterii H.

s-a manifestat împotriva agnosticismului, acceptînd *cognoscibilitatea* lumii.

Op.pr.: "Fenomenologia spiritului"; "Ştiinţa logicii"; "Enciclopedia ştiinţelor filosofice"; "Filosofia dreptului"; "Prelegeri despre istoria filosofiei"; "Prelegeri despre filosofia istoriei"; "Estetica".

HEIDEGGER MARTIN (1889-1976) – filosof german, unul din fondatorii *existenţialismului*. La temelia filosofiei sale H. pune noţiunea de *existenţă* şi problema sensului existenţei, care poate fi înţeles dezvăluind existenţa umană. H. afirmă că cea mai esenţială trăsătură a existenţei este *timpul,* fiindcă ontologic existenţa omului este vremelnică, finită. Anume trăirea caracterului temporal al existenţei sale, concentrarea atenţiei spre viitor, spre inexistenţă îi atribuie personalităţii o existenţă autentică. Experienţa spirituală a personalităţii, care simte irepetabilitatea sa, caracterul momentan al existenţei sale şi inevitabilitatea morţii şi-au găsit expresie la om, după H., în aşa noţiuni ca frica, conştiinţa, vina, grija ş.a. H. afirmă că existenţa nu poate fi percepută, ea poate fi numai ascultată. Existenţa trăieşte prin limbă, limba e casa existenţei. În condiţiile tehnicizării, limba devine mijlocul de transmitere a informaţiei şi în felul acesta moare ca limbă autentică, ca ultimul fir, care-l leagă pe om şi cultura lui cu existenţa. De aceea sarcina întregii omeniri constă în a se concentra asupra limbii, care continuă să trăiască în primul rînd în operele poeţilor. Spre sfîrşitul activităţii sale H. înclină spre contemplarea *mistică* a existenţei, afirmînd imposibilitatea înţelegerii raţionale a ei.

Op.pr.: "Existenţă şi timp"; "Kant şi problema metafizicii"; "Introducere în metafizică".

HEISENBERG WERNER (1901-1976) – fizician german, unul din întemeietorii mecanicii cuantice, autorul teoriei relaţiilor de incertitudine, care limitează posibilitatea utilizării noţiunilor mecanicii clasice în mecanica cuantică, unul din autorii modelului structurii nucleului atomar din protoni şi neutroni. A lucrat şi asupra problemelor teoriei cuantice a cîmpului. Concepţia filosofică a lui H. a evoluat de la *pozitivism* spre *idealismul obiectiv* al lui *Platon*. H. a supus unui studiu minuţios legătura dintre fizica contemporană şi ideile filosofice antice, ca şi reprezentanţii *energetismului* susţinea că particulele elementare sunt alcătuite din energie. H. a formulat principiul observării, a dat o nouă interpretare principiului cauzalităţii, a introdus noţiunea de teorie izolată, a analizat noţiunea de simplitate a teoriei ştiinţifice, diverse probleme socio-culturale ale ştiinţei şi aspecte ale concepţiei complementarităţii.

Op. principale: "Probleme filosofice ale fizicii atomice"; "Fizica şi filosofia".

HELVETIUS CLAUDE ADRIEN (1715-1771) – filosof materialist şi reprezentant al ateismului francez din sec. 18. Susţinea că lumea e materială, infinită în *spaţiu şi timp*, se află într-o permanentă *mişcare,* iar reprezentările şi noţiunile, care apar în gîndirea oamenilor sunt nişte însuşiri ale materiei, sunt secundare faţă de ea. Viaţa psihică a omului e dependentă de cea fizică de aceea nu e posibilă nemurirea sufletului. În *teoria cunoaşterii* H. porneşte de la *senzualismul* lui *Locke*, atribuindu-i un caracter consecvent materialist. El afirma că "tot ce este inaccesibil simţurilor nu poate fi cunoscut nici de raţiune". Iar senzaţiile sunt provocate de acţiunea pe care o exercită obiectele şi fenomenele lumii exterioare asupra organelor de simţ ale omului. Prin senzaţii omul cunoaşte lumea autentică. Materialismul lui H. purta un caracter mecanicist, metafizic, contemplativ. Rolul determinant în istorie H. îi atribuia conştiinţei umane şi patimilor. Acorda o mare importanţă rolului mediului înconjurător asupra formării caracterului omului, argumenta

necesitatea transformării mediului.
Op.pr.: “Despre spirit”; “Despre om, facultăţile sale intelectuale şi educaţia sa”.

HENOTEISM (gr. *hen* – un (ambigen) şi *theos* – Dumnezeu) – formă de credinţă religioasă premărgătoare monoteismului. Propagă credinţa într-un *Dumnezeu,* dar admite şi existenţa altor zei. După ipoteza emisă de Max Muller în 1878, H. reprezintă o formă de religie primitivă care face trecerea de la politeism la monoteism în care una din divinităţile adorate devine principala divinitate, de tipul celor ocrotitoare. De H. putem vorbi referitor religiei daco-geţilor în cazul zeului suprem Zamolxis.

HERACLIT (cca. 544-480 î. H.) – filosof antic grec, unul din întemeietorii *dialecticii.* Afirmă că lumea este unitară, ea n-a fost creată de nimeni ci a fost, este şi va fi un foc veşnic, care se aprinde conform măsurilor şi tot conform măsurilor (legilor) se stinge. După H., focul (*logosul*) este principiul iniţial, *substanţa* primordială din care, datorită diverselor schimbări, are loc transformarea lui în apă şi pământ, unicul devine multiplu şi totul. Focul este *materia,* care uneşte tot ce există. H. susţine că universul se află într-o permanentă mişcare, într-un proces veşnic schimbător de apariţie şi dispariţie, deoarece totul curge, în unul şi acelaşi rîu nu poţi intra de două ori. La temelia *mişcării* stă lupta contrariilor din care este alcătuită *lumea*. Concepţia dialectică, formulată de H., poartă un caracter spontan. Ea este bazată pe *contemplarea vie* şi e mărginită istoriceşte, deoarece H. înţelegea mişcarea doar ca o mişcare ciclică a naturii. În *teoria cunoaşterii* H. admite existenţa a două niveluri – a celui senzorial şi raţional şi importanţa ambelor în descoperirea treptată a esenţei naturii. Logosul poate fi cunoscut numai cu ajutorul gîndirii abstracte.

HERBART JOHANN (1776-1841) – filosof, psiholog şi pedagog german. La baza existenţei pune “realele” – nişte esenţe spirituale, invariabile, eterne, asemănătoare cu *“monadele*” lui *Leibniz.* Realele sunt incognoscibile rămînînd “*lucruri în sine*” ca la *I.Kant.* H. recunoaşte existenţa celui mai superior şi desăvîrşit “real” – sufletul. Toate fenomenele psihice sunt produsul sufletului.
Op.pr.: “Metafizica generală”; ”Enciclopedie a filosofiei”; “Psihologia ca ştiinţă”.

HERDER JOHANN (1744-1803) – filosof-iluminist german, scriitor şi critic literar. În lucrările sale a generalizat descoperirile naturalist-ştiinţifice şi filosofice contemporane lui şi, bazîndu-se pe filosofia senzualistă engleză şi estetica sec. 18, a marcat o etapă calitativ nouă în dezvoltarea *iluminismului* în Germania. El s-a exprimat împotriva *raţionalismului* unilateral accentuînd importanţa simţurilor, sentimentelor în diverse forme ale activităţii creatoare a oamenilor. În viziunea lui H. *lumea* e înţeleasă ca un organism unic care se află în continuă dezvoltare.
Op.pr.: “Idei asupra filosofiei istoriei omenirii”.

HERMENEUTICĂ (gr. *hermeneutikos* – ce lămureşte, ce tălmăceşte) – totalitate de metode şi reguli ce interpretează, traduce şi lămureşte sensul, conţinutul şi rolul operelor culturii şi ştiinţei (în primul rînd a textelor vechi). H. este un curent în filosofia contemporană. Iniţial metodele hermeneuticii s-au elaborat în cadrul teologiei creştine cu semnificaţia de traducere şi tălmăcire adecvată a textelor biblice. Cea mai veche lucrare de H. biblică este lucrarea “Cheia” de Meliton de Sardes (sec. II). Ca interpretare a textelor teoretic fundamentată şi metodic pusă la punct H. a fost dezvoltată în ştiinţa istorico-filosofică din

sec. XVIII. La începutul sec. XIX *F.Schleiermacher* pune bazele H. ca teorie generală a interpretării, ca metodologie a interpretării istorice a operelor de cultură, ca artă a traducerii textelor filosofice. *W.Dilthey* transformă H. drept bază metodologică a cunoştinţelor umanistice. El importă şi termenul H. din teologie pentru *filosofia socială* spre a denumi disciplina ce are ca obiect investigarea şi interpretarea compor-tamentului uman, a vorbirii, instituţiilor etc. ca fiind esenţialmente intenţionale. Evenimentele sociale trebuiesc înţelese reieşind din intenţiile subiective ale personalităţilor. În sec. 20 H. se transformă treptat într-una din principalele proceduri metodologice ale filosofiei, iniţial în cadrul *existenţialismului* (ca cercetare privitoare la sensul existenţei umane – *M.Heidegger*), apoi propriu-zis în H. filosofică (*Gadamer* – elevul lui Heidegger). La Gadamer H. capătă funcţiile de *ontologie* şi de filosofie socială. La J.Habermas (*Şcoala de la Frankfurt*) H. se manifestă ca un mijloc de consolidare a diferitelor curente ale filosofiei contemporane. P.Ricoeur elaborează latura gnoseologică a H. După ei orice concepere este o tălmăcire de semne şi simboluri, incluzînd aici şi textele. Concepţia lui Ricoeur în sensul strict al cuvîntului, se poate numi pe deplin H. filosofică. În a doua jumătate a sec. 20 diferite probleme ale H. au mai fost elaborate de G.Kuhn, K. Apel, E. Coreth. H. e cercetată, de asemenea, în Danemarca, Olanda, SUA. În ţările anglofone interesul faţă de H. a fost impulsionat de influenţa lui *L.Wittgenstein* (1889-1951). H. şi astăzi continuă să fie dezvoltată în cadrul concepţiilor diferitor cercetători.

HILBERT DAVID (1862-1943) – matematician şi logician german. În operele sale acorda o mare atenţie problemelor fundamentale ale matematicii şi logicii matematice. Sunt cunoscute cercetările lui H. referitor la folosirea metodei *axiomatice* în cunoaşterea ştiinţifică, a supus unei construcţii strict axiomatice geometria lui *Euclid*. Încercarea lui H. de a fundamenta matematica prin formalizarea ei completă a avut drept consecinţe apariţia formalismului şi a unei despărţituri a matematicii – a metamatematicii (teoriei argumentelor). Sunt înalt apreciate şi studiile lui H. referitor la *calculele enunţurilor* şi calculele predicatelor.

Op. pr.: "Fundamentele geometriei"; "Bazele logicii teoretice"; "Fundamentele matematicii".

HILOZOISM (din gr. *hyle* – substanţă şi *zoe* – viaţă) – teorie potrivit căreia întreaga materie ar fi vie, însufleţită, avînd capacitatea de a gîndi şi a simţi. Termenul a fost pus în circuit în 1678 de către Cudworth. Adepţi ai hilozoismului au fost primii materialişti greci, *Bruno* şi materialiştii din sec. XVIII.

HINDUISM – sistem religios şi social autohton al Indiei (majoritatea populaţiei), constituit în sec. VI-VII e.n., care constă dintr-un complicat amestec de străvechi credinţe populare cu elemente din religia vedică şi idei brahmane, reprezentînd astăzi etapa modernă, socială şi spirituală a Indiei. H. apare în timpul (menţionat mai sus) cînd în India se răspîndea Islamul, şi "hindu" adică "hindus" se numeau acei care nu l-au primit; hindus e considerat acela la care cel puţin un părinte este indian şi care nu aparţine de o altă religie. H. a păstrat multe elemente din credinţele religioase primitive: închinarea la animale sacre, fenomenelor naturale, cultul strămoşilor. Se admite multitudinea de secte şi unor curente: vişnuismul, şivaismul, sactismul (sacti – manifestarea feminină a lui Brahma). Printre cele mai venerate zeităţi se află trinitatea brahmanismului: Brahma (creatorul), Vişnu (ocrotitorul), Şiva (concomitent făuritor, ocrotitor şi nimicitor). Toţi zeii sunt doar reprezentări ale unicului *Dumnezeu* adevărat (Dumnezeu e unul, deşi în multitudine, este

unul în acelaşi mod în care umanitatea este una). Acest Dumnezeu este Brahman. Religia (dharma) pentru hinduz a fost totdeauna o experienţă de viaţă, ceva practic, nu teoretic, mai mult (ceva) subiectiv decît obiectiv. Hinduşii concep viaţa ca o dramă nesfîrşită: naştere, moarte şi renaştere, moarte şi renaştere... Ei susţin că sufletul a existat întotdeauna şi va continua să existe pînă se va uni cu Dumnezeu.

HINTIKKA JAAKKO (n. 1929) – filosof şi logician finlandez, specialist în filosofia limbajului şi istoria logicii. Se pronunţă contra neopozitivismului, formulează concepţia despre informaţia profundă şi superficială, despre caracterul activ al cunoaşterii umane, conform căreia adevărurile matematice şi logice prezintă informaţie despre realitatea obiectivă.

Op.pr.: "Cercetări logico-epistemologice"; "Logica jocurilor lingvistice şi informaţia"; "Timp şi modalitate în gîndirea antică";

HIPNOZĂ – stare de somnolenţă provocată artificial prin sugestie. În procesul H. cînd are loc inhibiţia scoarţei cerebrale, individul nu reacţionează la excitanţii exteriori, şi depinde în întregime de hipnotizator executînd numai comenzile lui. 5 – 8% din toată populaţia se supune lesne H. Se deosebesc cîteva faze de H. – letargie, catalepsie şi somnambulism. H. se aplică mai des în scopuri curative.

HIPPOCRATE DIN COS (460-377 î.e.n.) – părintele medicinei. A sistematizat toate cunoştinţele medicale din acea perioadă şi le-a transformat într-o activitate ştiinţifică şi practică. H. a descris multe boli, metodele de tratament. Cauza bolilor considera dereglarea celor 4 *umori:* sîngele, flegma, bila neagră şi galbenă. Cunoştea bine concepţiile filosofice ale contemporanilor săi şi se conducea de ele. H. considera că şi în filosofie şi în medicină importantă este înţelepciunea. Medicul filosof se aseamănă cu Dumnezeu. Din operele lui s-au păstrat doar fragmente.

HOBBES THOMAS (1588-1679) – filosof englez, a sistematizat *materialismul* lui *F.Bacon,* l-a eliberat de tezele teologice, transformînd materialismul metafizic în materialismul mecanicist clasic. În opoziţie cu realismul medieval şi *idealismul* H. afirma, că în afara omului există numai corpurile materiale, iar reprezentările şi noţiunile generale sunt doar o reflectare a lor în conştiinţa umană. Dar H. nega caracterul obiectiv al diversităţii calitative a naturii, considerînd calităţile senzoriale – mirosul, gustul, culoarea ş.a. ca forme ale perceperii şi nu ca însuşiri ale lucrurilor. Drept atribute ale materiei H. considera întinderea şi mărimea. *Mişcarea* era interpretată ca o simplă deplasare a corpurilor în *spaţiu*, ca mişcare mecanică. Este autorul teoriei statului, care apare pe baza unui "contract social".

Op.pr.: "Bazele filosofiei"; "Despre corp"; "Despre om"; "Despre cetăţean"; "Leviathan".

HOLBACH PAUL HENRI (1723-1789) – unul dintre reprezentanţii de vază al *materialismului* şi ateismului francez. Afirmă că *materia* este "tot ce acţionează într-un fel oarecare asupra simţurilor noastre". Ea este veşnică şi necreată. *Natura* este cauza a tot ce există. Materia este alcătuită din atomi indivizibili şi invariabili. Însuşirile primare ale materiei sunt: întinderea, mişcarea, duritatea, greutatea ş.a., iar însuşirile derivate sunt: densitatea, forma, culoarea ş.a. Spre deosebire de materialiştii sec. XVII H. consideră mişcarea drept atribut al materiei, dar o interpretează în sens mecanicist ca o simplă deplasare a corpurilor în spaţiu. H. era adeptul *determinismului* mecanicist, el absolutiza cauzalitatea şi nega întîmplarea. S-a exprimat împotriva idealismului subiectiv a lui *Berkeley,* iar în teoria cunoaşterii a supus

unei critici serioase *agnosticismul* de pe poziţiile senzualismului materialist. H. consideră *conştiinţa* ca o însuşire a materiei organizate şi o reflectare a realităţii, înţeleasă de el ca o copie pasivă, mecanică a lucrurilor. Afirma că conştiinţa şi voinţa personalităţilor proeminente joacă rolul hotărîtor în dezvoltarea societăţii.

Op.pr.: "Sistemul naturii"; "Creştinismul demascat"; "Dicţionar teologic de buzunar" ş.a.

HOLISM (gr. *holos* – întreg) – filosofia "integrităţii", o variantă a filosofiei idealiste a "evoluţiei emergente", întemeiată de Jan Smuts (1870-1950) în lucrarea sa "Holism şi evoluţie" (1926). H. se bazează pe o interpretare proprie a principiului unităţii şi conexiunii reciproce. Afirmînd că întregul nu poate fi redus la suma părţilor lui componente şi că întregul e determinant faţă de părţi, Smuts îi atribuie termenului "integritate" un sens mistic, idealist. El afirmă că *lumea* e guvernată de un proces holistic imaterial, incognoscibil – procesul de făurire a unor noi integrităţi, a unei evoluţii creatoare. Adepţi ai H. au fost Holdein ("Bazele filosofice ale biologiei", 1931) şi A. Maier-Abih ("Ideile şi idealurile cunoaşterii biologice", 1934).

HOMEOSTAZĂ, HOMEOSTASIE gr. *homoios* – asemănător şi *stasis* – stare, nemişcare) – un tip de echilibru dinamic, caracteristic pentru sistemele autoreglabile complexe şi care constă în păstrarea parametrilor esenţiali pentru menţinerea sistemului în limitele admisibile. În fiinţele vii prin H. se înţelege capacitatea organismului de a păstra parametrii şi funcţiile fiziologice în anumite limite, bazate pe stabilitatea mediului intern al organismului faţă de acţiunile revoltătoare ale mediului. Ideea de H. a fost formulată în a. 1878 de C. Bernard, iar noţiunea de H. a fost propusă de biologul W. Cannon în a. 1929. În a. 1948 U. R. Ashby a folosit noţiunea de "H." la modelarea sistemelor cu legătură inversă (biologice, tehnice, sociale), de aceea ea a devenit destul de frecventă în cibernetică, biologie, sociologie, psihologie şi în alte ştiinţe. Cu cît e mai complicat sistemul cu atît se formează legături inverse tot mai complexe şi sistemul devine mai stabil. Dar H. absolută nu poate fi, deoarece organismul viu inevitabil se îmbolnăveşte şi îmbătrîneşte, iar sistemele tehnice se uzează.

HOMOSEXUALITATE – orientare şi relaţii sexuale dintre persoane de aceleaşi sex (spre deosebire de heterosexualitate – unde orientarea este spre sexul opus). Este un fenomen destul de frecvent (circa 3 – 5% din populaţia adultă de ambele sexe). Conform opiniei psihanaliştilor şi altor categorii de specialişti, majoritatea covîrşitoare ale cazurilor de H. este consecinţa unei educaţii deficiente în copilărie ori unor complexe (narcisismului, castrării ş.a.). *S. Freud* (1905) evidenţia trei tipuri de H. – absolută (care primesc plăcere numai de la persoanele de acelaşi sex), bisexuală (pot avea contacte cu persoanele de ambele sexe) şi contingentă (întreţin relaţii homosexuale dacă lipsesc persoanele de sex opus, spre ex. în penitenciare). Problema H. este discutată de pe poziţiile moralităţii şi dreptului H. Este categoric respinsă de către creştinismul tradiţional şi alte sisteme religioase monoteiste.

HRISIPP (**CHRYSIPPOS**) (281/277-208/205 î.e.n.) – filosof grec antic, al treilea reprezentant al şcolii stoicilor după *Zenon din Chition* şi Cleanthes. E autorul a mai mult de 705 opere, a dezvoltat şi a sistematizat învăţătura lui Zenon, a elaborat logica *stoicismului.* Stoicii împărţeau *logica* în retorică şi dialectică. Dezvoltînd logica H. a dat definiţia propoziţiei, a formulat regulile de împărţire sistematică a propoziţiilor simple şi compuse, a dat definiţia

argumentului (concluziei) veridic şi corect şi a demonstraţiei în logica propoziţională.

HUMBOLT VILHELM VON (1767-1835) – filosof, lingvist, om politic german, întemeietorul universităţii din Berlin, membru AŞ din S. – Petersburg (1832). Reprezentant al umanismului clasic. Este fondatorul metodei comparativ-istorice în lingvistică. Are un şir de lucrări consacrate problemei clasificării morfologice a limbilor, legăturii dintre limbă, gîndire şi cultură. În filosofia istoriei abordează probleme referitor la condiţiile politice necesare pentru dezvoltarea fiecărui individ şi popor, despre cultură ca fenomen integral unic şi spiritul popoarelor ce se manifestă în procesul istoric.

Op.pr.: "Cu privire la diferenţa structurală a limbilor umane şi influenţa ei asupra dezvoltării intelectuale a umanităţii".

HUME DAVID (26.4.1711 – 25.8.1776), filosof, istoric, economist şi publicist scoţian. A formulat principiile directoare ale *agnosticismului* european modern; precursorul *pozitivismului*. Teoria cunoaşterii a lui H. s-a format în rezultatul prelucrării de către el a empirismului lui *Locke* şi *Berkeley* în spiritul *agnosticismului* şi *fenomenalismului.* H. afirmă că cunoştinţele noastre nu-s altceva decît o totalitate de "impresii". Iar surselor acestora (ale senzaţiilor şi percepţiilor noastre) nu poate fi rezolvată, întrucît cunoaşterea nu poate depăşi limitele "impresiilor". Sceptic analiza categoriile *cauzalitate* şi *substanţă.* Cauzalitatea nu-i altceva decît un fapt obiectiv, ci are un temei pur psihologic. Experienţa ne arată numai faptul că un eveniment este urmat de altul. Căutînd originea noţiunii de substanţă în asociaţiile psihologice H. considera că misiunea cunoaşterii constă nu în pătrunderea existenţei. Ea este o probabilitate care ne permite să ne orientăm în viaţa practică. Unicul obiect al cunoaşterii autentice îl constituie, după H. obiectele matematicii; toate celelalte obiecte de cercetare se referă la fapte care nu pot fi demonstrate în mod logic, dar care provin numai din experienţă.

Op.pr.: "Tratat despre natura umană"; "Eseuri asupra intelectului uman"; "Eseuri morale şi practice"; "Anchetă asupra principiilor moralei"; "Istoria naturală a religiei"; "Istoria Angliei".

HUSSERL EDMUND (1859-1938) – filosof german, întemeietorul *fenomenologiei*. Conform lui H. filosofia trebuie să fie o ştiinţă strictă pe care să se bazeze toate ştiinţele despre natură şi istorie. O asemenea filosofie este fenomenologia drept ştiinţa despre fenomenele conştiinţei. Dar pentru a elabora o asemenea ştiinţă e necesar de eliberat conştiinţa de conţinutul ei empiric. Această curăţire, după H., se petrece cu ajutorul reducţiei, care în primul rînd trebuie să elibereze filosofia de toate afirmaţiile dogmatice, apărute în rezultatul orientării fireşti, obişnuite a conştiinţei în raport cu lumea. Filosoful trebuie să se abţină de la orice afirmaţii. În consecinţă rămîne conştiinţa unică, indivizibilă. Noţiunea de intenţionalitate la H. serveşte ca o punte de legătură dintre *subiectul* şi *obiectul* cunoaşterii, fiind concomitent şi reprezentantul lumii imanente a conştiinţei umane şi a lumii transcendentale a existenţei, a obiectelor. În ultima perioadă a activităţii sale H. a renunţat la încercările de a crea o ştiinţă strictă, riguroasă, apropiindu-se, de *filosofia vieţii.*

Op. pr.: "Cercetări logice"; "Criza ştiinţelor europene şi fenomenologia transcendentală"; "Prima filosofie".

I

IAMBLICHOS (IAMVLIH) (c. 245-330) – filosof neoplatonic, elev, apoi oponent a lui *Porphyrios,* născut pe teritoriul Siriei. Concepţiile sale s-au format sub influenţa puternică a pitagorismului şi oraculelor haldeene, a unit *neoplatonismul* cu *teurgia* elaborată de el. Neoplatonismul tîrziu începe de la I. Trăsătura distinctivă a fost elaborarea lui metafizică, *exegeza* sistematică a textelor platoniciene şi accentul pus pe teurgie sau *magie* rituală în locul contemplaţiei intelectuale. Dacă *Plotin* şi Porphyrios au încercat prin tălmăcirea filosofică a ideilor religioase păgîne să salveze politeismul în faţa creştinismului, atunci aceste încercări au fost intensificate prin filosofia neoplatonică a şcolii siriene conducătorul ei fiind I. Pentru a transforma lumea zeilor în potenţe metafizice a continuat clasificarea lumii, după cum o făcuse Plotin, pierzîndu-se într-o mistică exaltată şi în superstiţii fantastice. A fost anticreştin. Între prietenii lui a fost şi împăratul Iulian Apostatul. Sub influenţa lui I. s-au format şcolile neoplatonice din Pergam şi Atena.

Op. pr.: "Codul învăţăturilor pitagoriene" în 10 cărţi; "Comentarii la Platon şi Aristotel"; "Despre zei"; "Despre discursul lui Zeus în "Timeea"; "Teologia haldeică"; "Teologia platonică"; "Despre simboluri" ş.a.

IBN AL-ARABI (1165-1240) filosof şi teolog mistic arab, reprezentantul cel mai de seamă al *sufismului*. Suferind influenţe *neopolitice*, concepţia sa este inspirată din reflecţia asupra *Coranului*. La baza viziunilor sale teologice stă năzuinţa de distincţie între Dumnezeu manifestat şi Dumnezeu ascuns. De asemenea a teoritizat conceptul unităţii existenţei, al iubirii devine, al contemplaţiei şi al extazului, ca trepte spre conştientizarea lui Dumnezeu.

Op. pr.: "Cartea teofaniilor"; "Interpretul arzătoarelor dorinţe"; "Revelaţiile de la Mecca"

IBN RUSHD, Abu'al Walid – (latinizat **Averroes**) (1126-1198) – filosof arab, reprezentant al aristotelismului oriental. Şi-a petrecut cea mai mare parte a vieţii în calitate de judecător la Sevilla şi Cordoba. Pe lîngă voluminoasele scrieri filosofice a elaborat lucrări de jurisprudenţă şi medicină. Prin tratatele sale filosofice a fost cel mai mare aristotelic medieval. Majoritatea operelor sale filosofice reprezintă comentarii la operele lui *Aristotel.* În cea mai originală lucrare a sa "Incoerenţa incoerenţei" a luat apărarea filosofiei faţă de atacul lui Al-Ghazali. Conform concepţiilor lui Ibn Rushd adevărul este unul şi poate fi atins de filosofii care pot armoniza cu postulatele filosofice orice dogme religioase pe calea interpretării lor alegorice. Respingea concepţia eternităţii sufletului, a emis ideea de dezvoltare treptată intelectuală a omenirii. Ibn Rushd a avut o mare influenţă asupra dezvoltării filosofiei medievale europene.

Op.pr.: "Incoerenţa incoerenţei"; "Comentarii la operele lui Aristotel"; "Raţionament care emite o rezoluţie referitor la legătura dintre filosofie şi religie".

IBN SINA, Abu'al Husain (latinizat – **Avicenna**) (980-1037) – savant, filosof şi medic tagic, reprezentant al aristotelismului oriental. A trăit în Asia Mică şi Iran. E privit cu precădere ca filosof islamic, dar trebuie menţionată şi contribuţia sa în domeniul medicinei. A dobîndit o prodigioasă erudiţie în numeroase domenii pînă la 18 ani, a ocupat apoi funcţii de medic şi vizir la diferiţi cîrmuitori. A scris în arabă şi în farsi. Filosofia sa continuă tradiţiile aristotelismului oriental şi al neoplatonismului. Conform concepţiilor lui, *lumea* nu are început în timp. Ea a fost creată de *Dumnezeu.* Crearea lumii de către divinitate se

descrie în termenii învăţăturii neoplatonice despre emanaţie. În învăţătura despre cunoaştere subliniază legătura gîndirii abstracte cu experienţa senzorială. Menţiona necesitatea legăturii disciplinelor teoretice cu practice. A contribuit mult la afirmarea gîndirii raţionale şi propagarea cunoştinţelor ştiinţifico-naturaliste şi matematice. De o largă popularitate în Occident şi Orient s-au bucurat tratatele lui naturaliste şi medicale.

Op.pr.: Lucrarea enciclopedică "Cartea tămăduirii (sufletului)" prescurtată de el în "Cartea mîntuirii" ce constă din 4 compartimente: logica, fizica, ştiinţe matematice, metafizica; "Canonul medicinei" (enciclopedie medicală în 5 părţi, ce constituie rezultatul practicii medicale ale medicilor greci, romani, indieni şi celor din Asia Mijlocie).

ID (EUL-AMBIGEN) – noţiune psihanalitică, formulată de *S. Freud*, care semnifică *inconştientul* ca fundamentul de adîncime al psihicului. Aici domină misterul, pasiunile, instinctele. I. determină viaţa conştientă a subiectului (omului) şi chiar destinele unor popoare. Înclinaţiile inconştiente formează conţinutul emoţiilor şi trăirilor. Personalitatea se găseşte permanent sub presiunea contradicţiilor. Individul trebuie să aleagă între dorinţele şi plăcerile sale (principiul plăcerii) şi ceea ce este posibil şi admisibil (principiul realităţii). Dorinţele insistent tind să se realizeze. *Super-ego*, cenzura socială, *morala* nu întotdeauna permit realizarea dorinţelor individului. S.Freud consideră, că morala îndeplineşte o funcţie represivă, de constrîngere faţă de om. Dorinţele şi pasiunile nerealizate sunt refulate în inconştient, iar de acolo ele pot să se realizeze şi sub alte forme. Conflictul dintre dorinţe şi posibilităţi duce la neuroze, la apariţia bolii. Boala este un fel de realizare a dorinţelor refulate într-o formă denaturată, într-o altă modalitate.

IDEAL (din gr. *idea* – ideie, imagine, aspect, reprezentare) – forma cea mai perfectă ce o poate închipui omul despre o fiinţă sau despre un lucru. *Existenţa* ideală se află în închipuirea subiectului şi nu numaidecît în realitate. Fiind un moment al activităţii umane, idealul caracterizează obiectul prin forma (imaginară) şi de asemenea, prin necesităţile, îndemnurile şi scopurile omului. Idealul, în devenirea sa, trece prin două faze. Prima, este apariţia idealului şi a doua – realizarea, materializarea obiectului, scopului preconizat. Procesul realizării (depinde de domeniul, sfera respectivă) se realizează cu specificul şi cu mijloacele respective şi în sisteme simbolice diferite – limbă, artă etc. În sistemul *culturii* şi datorită produselor ei – uneltelor de muncă, artei, religiei, ştiinţei, moralităţii, dreptului ş.a. – se dezvoltă diferite forme ale idealului: se formează imaginile intelectuale, schemele şi operaţiile, se constituie bogăţia de valori şi idealuri. Diverse sisteme filosofice au căutat să examineze problema idealului. *Materialismul dialectic* reiese din înţelegerea idealului drept fenomen social-istoric şi îl priveşte ca reflectare a lumii materiale în conştiinţa omului. Idealul în *idealismul obiectiv* hegelian este tratat ca o activitate a spiritului absolut ori a raţiunii universale. *Idealismul subiectiv* priveşte idealul drept realităţi nemijlocite a conştiinţei individuale transformate în ceva primar şi iniţial. Învăţătura despre "lumea a treia" a lui *K.Popper* prezintă idealul drept univers al ideilor şi teoriilor ştiinţifice, iar *realismul critic* contemporan şi *fenomenologia* – ca o lume deosebită a valorilor şi sensurilor.

IDEALISM (din l. gr. *idea* – idee şi din l.fr. *idealisme*) – orientare filosofică opusă *materialismului,* care consideră spiritul, conştiinţa şi gîndirea ca factor primordial, iar *materia, natura* ca factor secund, derivat. Raţionări idealiste în gîndirea filosofică găsim chiar în cele mai vechi mostre filosofice. Însuşi dezvoltarea gîndirii teoretice duce

inevitabil la idealizare – în cazul dat la desprinderea noţiunilor de obiectele lor ce rezidă de acum în cea mai elementară abstracţie. Însăşi metoda idealistă a impulsionat mult dezvoltarea celor mai diverse metode filosofice şi a filosofiei în general. Pînă în prezent s-au manifestat trei varietăţi principale de idealism: *I. absolut (obiectiv); I. subiectiv; I. transcendental.* În istoria filosofiei se întîlnesc şi diferite variante ale acestor sisteme filosofice idealiste, determinate de felul cum se concepea principiul spiritual: ca raţiune universală ori cosmică (*panlogismul),* ori voinţa universală *(voluntarismul)*, ca o substanţă spirituală unitară *(monismul idealist)* ori multitudinea elementelor de bază spirituale (monadologia)*,* ca un început raţional logic conceput (raţionalismul idealist), ca o diversitate de senzaţii percepute *(empirismul, senzualismul* şi fenomenalismul idealist*)* ori ca un început "liber" alegic şi alogic ce nu poate fi obiectul înţelegerii ştiinţifice *(iraţionalismul)*. În circulaţie se mai întîlnesc teoria "*idealismului fiziologic"* (mijlocul sec. XIX) şi termenul "*idealism fizic"* (înc .sec. XX). Din diversitatea formelor idealismului contemporan cele mai originale sunt: *Fenomenologia, Realismul critic, Personalismul, Pragmatismul, Filosofia vieţii, Antropologia filosofică*, concepţiile *şcolii de la Frankfurt* ş.a.

IDEALISM ABSOLUT (OBIECTIV) – reprezintă una din principalele varietăţi ale idealismului. Pentru el este caracteristic admiterea primordialităţii spiritului în afară de conştiinţă şi independent de ea, *materia* avînd caracter secundar, derivat. Un prototip istoric al idealismului obiectiv poate fi sesizat încă în Upanişadele din India Antică. Într-o formă conceptuală idealismul obiectiv este prezent pentru prima oară în filosofia lui *Platon.* În filosofia medievală el este reprezentat de realismul scolastic. Iar în epoca modernă de *Leibniz, Schelling, Hegel.* Pentru prima dată este dezvoltat pe deplin de *Hegel.* I.A. este monist, susţinînd că tot ce există este o formă a spiritului unic ("Spiritul absolut"). Adepţi mai expresivi contemporani ai acestei varietăţi de I. sunt britanicii Th.Green, F.Bradey şi B.Bosanquet. Pe lîngă varietatea I.A. care absolutizează unele laturi ale cunoaşterii raţionale, mai există alta care consideră ca bază "idealul iraţional" (*A.Schopenhauer,* D.Hartman*).* În prezent I.A. este reprezentat mai ales în aşa şcoli filosofice ca *neotomismul* şi *personalismul.* I.A. reprezintă o bază specifică pentru *teologie* şi *religie*.

IDEALISM "FIZIC" – curent filosofic idealist ce neagă caracterul obiectiv al cunoştinţelor fizicii. Apare la hotarele sec. XIX-XX şi proclamă falimentul materialismului, denunţînd postulatele ştiinţifico-naturaliste învechite (de exemplu indivizibilitatea şi astructuralitatea atomului ş.a.), tratîndu-le drept postulate fundamentale ale materialismului în general. Reprezentanţii idealismului "fizic" priveau noile descoperiri din fizică (dezagregarea radioactivă a elementelor, schimbarea masei electronului în raport cu viteza ş.a.) ca exemplu de relativitate a ştiinţei. Criza în fizică a evidenţiat două momente principale în dezvoltarea acestei ştiinţe: matematizarea fizicii şi principiul relativităţii cunoştinţelor, Acestea au servit drept exemple concludente de "dispariţie a materiei" şi pierdere a obiectivităţii şi veridicităţii cunoştinţelor fizicii. În combaterea acestui curent filosofic a contribuit în mare măsură V.Lenin prin publicarea în anul 1909 a lucrării "Materialism şi empiriocriticism". Reprezentanţii formei contemporane a I.f., reduc, de exemplu, conţinutul teoriei relativităţii şi a mecanicii cuantice la "reglementarea datelor observării", insistînd asupra dependenţei fundamentale, a conţinutului obiectiv al teoriei fizicii de conştiinţa observatorului. Ei tratează subiectiv rolul condiţiilor, mijloacelor şi activităţii subiectului în cunoaşterea din fizica contemporană. La general aceasta duce la negarea caracterului

obiectiv al cunoaşterii.

IDEALISM FIZIOLOGIC – concepţie de nuanţă subiectiv-idealistă ce consideră drept sursă a conţinutului şi structurii activităţii de cunoaştere însuşirile substratului fiziologic (creierul şi organele de simţ), dar nu lucrurile însăşi. Cu alte cuvinte se supraestimează faptul că conţinutul senzaţiilor depinde de particularităţile neurofiziologice ale organelor de simţ. Aici senzaţia e tratată nu ca o imagine a lumii obiective reale, ci ca *simbol* al acesteia. Astfel, de exemplu, gustul, timbrul sunetului, culorile, mirosul sunt determinate numai de particularităţile structurale ale organelor respective de simţ. I.f. a apărut în sec. XIX în legătură cu sesizarea experimentală că reacţia senzorică a organelor de simţ, este specifică şi poate fi provocată nu numai de un stimul adecvat, ci şi de unul neadecvat. A fost dezvoltat în teoriile lui I.Muller şi H.Helmholtz. Reprezentanţii materialismului tratează acest fapt drept adaptare a sistemului nervos la reprezentarea mai divizată şi adecvată a calităţilor obiectelor. În sec. XX apar variante ale I.f. ce caută să fundamenteze drept sursă ultimă a informaţiei cu semnificaţie obiectivă despre lume fie calităţile structurale ale creierului, fie particularităţile adaptării muscular-nervoase. Printre naturaliştii contemporani sunt răspîndite unele teorii apropiate de I.f. – psihosomatica, holismul ş.a.

IDEALISM OBIECTIV (*vezi:* *Idealism Absolut*)

IDEALISM SUBIECTIV – varietate a idealismului ce se află în opoziţie cu *idealismul obiectiv (* absolut şi nu admite vre-o existenţă în afară de conştiinţa noastră (a subiectului) şi independentă de ea. În acest caz lumea pentru subiect reprezintă o totalitate de senzaţii, dispoziţii, trăiri şi acţiuni ale subiectului sau acestea constituie partea esenţială a lumii. I. s. a fost dezvoltat în forma sa clasică în operele idealiştilor englezi din sec. XVIII. *G.Berkeley* şi *D.Hume*, de asemenea de către filosoful german *I.Fichte*. Un şir de postulate le-a elaborat *I.Kant*. În filosofia contemporană idealismul subiectiv este reprezentat divers incluzînd unele şcoli ale *pozitivismului* (machismul, operaţionalismul, empirismul logic, filosofia lingvistică ş.a.), *pragmatismul, filosofia vieţii. (F.Nietzsche, O.Spengler, H.Bergson*) şi *existenţialismul* derivat din ea (*J.-P.Sartre, M.Heidegger, K.Jaspers)*. În curentele filosofice contemporane adesea se şterge hotarul dintre idealismul subiectiv şi cel obiectiv (absolut).

IDEALISM TRANSCENDENTAL (cuvîntul latin "transcendentalis" desemna în filosofia medievală scolastică noţiunile situate peste toate categoriile şi genurile imaginabile) – reprezintă o varietate specifică a idealismului elaborată de *I.Kant* şi de continuatorii lui. Iniţial termenul a fost aplicat de Kant în teoria sa despre lumea exterioară, teorie ce a fost numită şi *idealism critic.* Conform ei, obiectele experienţei noastre, în sensul de lucruri ce există în *spaţiu* şi durează în *timp,* nu sunt decît fenomene, neavînd o existenţă independentă în afara gîndurilor noastre. Prin termenul "*transcendental*" se indică temeiurile pe care Kant sprigină concepţia sa că anume numai prin acceptarea ei putem explica faptul că avem cunoştinţe apriorice despre obiecte şi fenomene. Această manieră proprie a lui Kant a fost ca o reacţie la necesitatea studierii în prealabil a condiţiilor şi însăşi posibilitatea existenţei adevărurilor absolut generale şi necesare, deoarece idealismul precedent studia în mod "dogmatic" învăţătura despre existenţă. După conceperea kantiană o serie de teorii au fost denumite "transcendentale". (De exemplu: "Logica transcendentală", "Estetica transcendentală" ş.a.).

IDEALIZARE (de la ideal – ideal şi fr. *idealisation*) – act realizat în procesul gîndirii care rezultă în construirea imaginară a noţiunilor abstracte despre obiectele inexistente şi nerealizabile în realitate, dar pentru care sunt prototipuri în lumea reală. Obiectele idealizate în aşa mod servesc drept mijloc pentru analiza lor ştiinţifică, ca bază pentru construirea teoriilor acestor obiecte reale. Drept exemple de obiecte idealizate pot servi noţiunile "linie dreaptă", "gaz ideal", "corp absolut negru" ş.a. I. e strîns legată cu *abstractizarea* şi *modelarea* şi reprezintă un mijloc important de cunoaştere a realităţii.

IDEE (din gr. *idea* – ceea ce se vede, imagine) – termen filosofic ce reprezintă forma conceperii în gîndire (raţiune) a fenomenelor realităţii obiective. Include în sine conştiinţa scopului şi a proiectării cunoaşterii ulterioare şi transformării practice a lumii. I. mai are semnificaţia de "esenţă", "sens", "accepţie". Din antichitate şi pînă în prezent în istoria filosofiei a avut diferite sensuri. Astfel la *Platon* ideile sunt prototipuri a lucrurilor, existenţă reală. La *Democrit* idee înseamnă şi principiu material. În *idealismul obiectiv* I. este considerată ca esenţă obiectiv existentă a tuturor lucrurilor (la *Hegel* I. este sensul şi creatorul lucrurilor). *Materialismul dialectic* priveşte I. ca o reflectare a realităţii obiective. În *ştiinţă* ideile nu numai totalizează experienţa dezvoltării anterioare a cunoaşterii într-un domeniu sau altul, dar serveşte şi drept bază ce sintetizează cunoaşterea într-un sistem integru. I. îndeplineşte rolul de lămurire a fenomenelor şi căutării căilor noi de rezolvare a problemelor.

IDEE OBIECTIVĂ – noţiune filosofică aplicată în idealism şi care marchează nu numai o realitate obiectivă, dar determină prin sine existenţa senzorială. După felul cum se concepe raportul unei astfel de noţiuni faţă de realitatea obiectivă întîlnim în istoria gîndirii filosofice trei poziţii teoretice principale. Prima este reprezentată de fapt ca o poziţie dualistă ce susţine că esenţa lucrurilor constituie o realitate ideală specifică ce n-are nimic comun cu existenţa senzorială; drept reprezentanţi sunt *Şcoala megară* şi *Descartes.* A doua este teoria monistă a ideii obiective care susţine ideea influenţei determinante a lumii ideale asupra celei senzoriale. În acest caz se vorbeşte despre o imitare a ideilor de către lucruri ori de o influenţă exercitată asupra realităţii de către o lume ideală de sine stătătoare(ca la Platon). Hegel priveşte lucrurile obiective drept categorii logice în dezvoltarea lor. *A treia* se prezintă a fi *teoria emanaţiei* (*Stoicii, Neoplatonismul*) care susţine că substanţa primă ("focul creator" la stoici, "principiul primar" la neoplatonici) se revarsă asupra lumii senzoriale, care ea naştere şi se definitivează cu ajutorul principiului primar obiectiv ideal.

IDEI ÎNNĂSCUTE – concepţie gnoseologică a raţionalismului idealist ce susţine prezenţa ideilor sau cunoştinţelor aflate în minte anterior şi independent de experienţa senzorială. Conform părerilor unor filosofi, ideile înnăscute sunt idei şi noţiuni constituite definitiv pe care omul le aplică ca fiind veritabile; după alţii aceste idei sunt prezente doar în calitate de potenţiale aptitudini. La *Platon* cunoaşterea formelor derivă din i. î. care sunt accesibile memoriei. El se consideră şi întemeietorul teoriei ideilor înnăscute. La *Descartes* toate principiile ştiinţei şi ale cunoaşterii se întemeiază pe idei clare şi distincte care sunt înnăscute şi sunt date omului de către *Dumnezeu. Leibniz* consideră aceste idei însuşiri ale minţii care se dezvoltă datorită experienţei senzoriale. Concepţia i. î. înaintată şi argumentată de Descartes şi Leibniz a fost îndreptată împotriva senzualismului şi a filosofilor empirişti care căutau să dovedească că mintea umană e la început o *tabula rasa* (tablă curată – în l. lat.) care ulterior o formează şi o îmbogăţeşte experienţa senzorială.

Drept idei înnăscute erau considerate axiomele matematicii şi logicii, principiile filosofice iniţiale. Trebuie de deosebit de concepţia ideilor înnăscute alte teorii cum ar fi cea a *universaliilor,* unele variante ale neorealismului ş.a.

IDENTIFICARE (din .lat. *identificare* – a identifica) – termen folosit mai frecvent în sociologie şi psihologie şi exprimă stabilirea pe baza unor anumite semne a *identităţii* diferitor obiecte. Termenul a fost introdus de S.Freud. În literatura de specialitate mai exprimă imitarea şi *analogia.*

IDENTITATE – categorie filosofică ce exprimă egalitatea, similitudinea procesului, fenomenului, obiectului cu sine însuşi ori egalitatea dintre cîteva obiecte, fenomene. Datorită schimbării incontinue a realităţii materiale, obiecte absolut identice nu sunt. În acest sens poate fi vorba de identitate relativă şi deosebire. În ştiinţă se distinge identitatea abstractă pentru înlesnirea procesului cunoaşterii. Mai e necesar să deosebim în cadrul identităţii relaţia exprimată în matematică şi logică prin semnul egalităţii. În expresiile verbale identitatea se exprimă prin cuvintele: "este", "identic", "echivalent", "coincide". I. în filosofie (filosofia I.) susţine că spiritul şi corpul de fapt sunt identice, ele se prezintă numai ca două forme diferite ale aceleiaşi realităţii; reprezentanţi: *Spinoza, Fichte, Hegel, Schelling.*

IDENTITĂŢII LEGEA (legea identităţii) – lege a logicii formale prin care se dovedeşte faptul că în procesul raţionării fiecare noţiune necesită să fie folosită în acelaşi sens. În acest caz se aplică semnul = şi cuvîntul "este" ori "este totuna cu". Această lege presupune o oarecare idealizare ori simplificare a obiectului cercetat (a se deosebi de "identitatea abstracta", inclusiv şi în logică).

IDEOLOGIE (din gr. *idea* – ceea ce se vede, imagine, idee şi logos – cuvînt, noţiune, învăţătură) – sistem de concepţii, idei şi norme (politice, juridice, morale, religioase, filosofice, estetice) care apreciază şi orientează acţiunea politică şi socială. I. este o parte componentă a *conştiinţei sociale* şi reflectă lumea de pe poziţiile intereselor grupurilor sociale, claselor, partidelor. K.Marx numea I. conştiinţă iluzorie. Ea ocupă un anumit loc în structura conştiinţei sociale reprezentînd un alt nivel al ei, spre deosebire de psihologia socială. Ştiinţa e o formă specifică a cunoaşterii (şi nu ideologie), dar într-o anumită măsură suportă influenţa ideologiei deoarece concluziile ori descoperirile ştiinţifice pot fi conştientizate şi interpretate în mod divers. Purtătorii ideologiei pot fi diferite pături şi grupuri sociale, clase, institutele sociale, personalităţi aparte, partide politice, grupuri etnice. I. poate conţine falsuri şi distorsiuni generale de motivaţii mai mult sau mai puţin inconştiente. Referitor la I. se duc discuţii în filosofia şi sociologia contemporană. Drept ilustraţie în această privinţă poate servi concepţia *deideologizării* şi cea a reideologizării.

IDOLII MINŢII termen utilizat de *Francis Bacon* în opera filosofică Noul Organon privitor la supoziţiile şi iluziile false cu care se confruntă omul. I.m. constituie la Bacon a patra sursă de erori ce copleşesc raţiunea umană, denaturând adevărul. Aceşti "idoli" sau erori sunt de patru tipuri: 1) idolii tribului sau neamului apar în însăşi natura umană care prin simţurile sale deformează realitatea; 2) idolii peşterii sunt denaturările apărute în urma prejudecăţilor fiecărei persoane; 3) idolii pieţii sau forului care se formează în relaţiile dintre oameni cînd ei utilizează necorespunzător cuvintele, împiedicând o înţelegere adecvată; 4) idolii

teatrului reprezintă teoriile, dogmele sau filosofările false.

IERARHIE (din gr. *hieros* – sacru şi arche – putere) – principiu de organizare structurală a sistemelor cu multiple niveluri, constînd în ordonarea relaţiilor pe linie verticală de la superior la inferior. Concomitent ierarhia reprezintă tipul relaţiilor structurale şi sistemul de subordonare a funcţiilor polinivelare (pe baza principiului ierarhic). Termenul "ierarhie" a fost întrodus în sec. V de Pseudo Dionisie Areopagitul în tratatul "Despre ierarhia cerească" şi "Ierarhie Bisericească" şi care pînă în sec. XIX se aplica exclusiv numai referitor la organizarea Bisericii creştine. Actualmente acest termen e folosit larg în cele mai diverse domenii ale ştiinţei contemporane. Noţiunea "ierarhie" a fost răspîndită în ştiinţă ca urmare a răspîndirii ideilor şi principiilor *ciberneticii* şi a *abordării de sistem.* Necesitatea aplicării principiului ierarhic a sistemelor complexe este condiţionată de faptul că *dirijarea* este legată de prelucrarea unor mari masive de *informaţie*, ce trebuie sintetizată de la fapte concrete la generalizări. Fiecare nivel posedă o anumită autonomie în cadrul ierarhic.

IEROGLIFELOR TEORIA (sau teoria simbolurilor) – concepţie gnoseologică conform căreia senzaţiile nu reprezintă imagini care reflectă trăsăturile obiectelor şi fenomenelor ci simboluri, ieroglife, semne convenţionale ce n-au nimic comun cu aceste fenomene, obiecte ori proprietăţile lor. T. I. a fost elaborată de fiziologul german H.Helmholtz pe baza "legii energiei specifice a organelor pe simţ" formulată de fiziologul I.Müller. Conform acestei legi senzaţiile reprezintă nişte retrăiri de către organism a stărilor propriilor nervi, iar specificul senzaţiilor depinde de particularităţile organelor de simţ. Ştiinţa contemporană afirmă că senzaţia este imaginea subiectivă a lumii obiective, rezultatul interacţiunii subiectului şi obiectului şi deci conţine ceva de la subiect (forma reproducerii lumii obiective) şi ceva de la obiect (conţinutul senzaţiei). Din aceste considerente nu-i corect de a absolutiza, contrapune aceste momente. Imaginea şi semnul nu pot fi confundate, ele sunt diferite lucruri. Imaginea este copia obiectului, ea coincide cu obiectul reflectat. Semnul este reproducerea convenţională a realităţii, structura şi conţinutul semnului nu coincide cu obiectul. Semnul (simbolul) este un fenomen socio-cultural şi principalul în el este semnificaţia (informaţia pe care o poartă). Această teorie a fost criticată de V.Lenin în lucrarea sa "Materialism şi empiriocriticism" de pe poziţiile *teoriei reflectării.*

IISUS HRISTOS (Hrist, Cristos, Mesia, Mîntuitorul) – întemeietorul şi figura centrală a *creştinismului*. Conform religiei creştine este Mîntuitorul, fondatorul Bisericii, Fiul lui *Dumnezeu* (Dumnezeu-Fiul) şi Mesia cel prezis de proroci. Numele de Iisus este forma greacă a ebraicului Ioşua (care semnifică "Mîntuitorul" sau "Domnul care mîntuie". Hristos este echivalentul grec al ebraicului "Messiah", care înseamnă "Unsul lui Dumnezeu", titlu ce se referă la originea şi misiunea divină a lui Iisus. Numele, persoana, faptele lui I.H. sunt fundamentale pentru biserica creştină. Istoricitatea persoanei lui I.H. nu este contestată, Josephus Flavius, Tacitus, Plinius cel Tînăr, Suetonius, ca şi Talmudul aduc referitor la aceasta diferite informaţii. După *Biblie* şi *Tradiţia creştină* a doua ipostază a dumnezeirii – Dumnezeu-Fiul s-a întrupat, născîndu-se ca om pentru săvîrşirea planurilor divine pe pămînt. S-a născut din fecioara Maria în Betleem. La vîrsta de 30 ani începe activitatea de predicator. Strînge un grup de 12 discipoli (apostoli). Mesajul său de iubire, dreptate şi credinţă găseşte un ecou entuziast în mase. Este acuzat ca blasfemator, condamnat şi executat prin crucificare în anul 33. A treia zi după moarte învie, iar în a patruzecia se înalţă la cer. Esenţa persoanei sale, activitatea, predicile, viaţa – a influenţat puternic viaţa

socială, teologia, filosofia, arta, literatura, cultura în general. În istoria umanităţii începe o nouă eră – era creştină.

ILUMINISM (sau Epoca raţiunii, sau Epoca luminilor) – curent ideologic şi social-politic în Franţa sec. XVIII caracteristic prin răspîndirea ideilor progresiste şi liberale. Scopul iluminiştilor (aşa se numeau cei ce împărtăşeau ori propagau aceste idei) era înlăturarea neajunsurilor societăţii existente, schimbarea moravurilor, politicii, modului de trai etc., pe calea propagării ideilor de bine, dreptate, a cunoştinţelor ştiinţifice. Ideile dominante ale iluminismului au fost sistematizate şi publicate de către *Holbach* în "Sistemul naturii". Aici el argumentează că oamenii nu sunt de la natură buni ori răi, ci pot fi modelaţi prin educaţie şi experienţă; politica trebuie să fie conformă cu scopurile societăţii, nu să depindă de pasiunile celor de la conducere. Principalii reprezentanţi ai iluminismului au fost: *Voltaire, Rousseau, Montesquieu, Herder,* Lessing, Schiller, Goethe ş.a. I. a influenţat considerabil procesul constituirii concepţiilor sociologice din sec. XVIII. S-a răspîndit şi în alte părţi ale Europei. În principatele române şi în deosebi în Moldova ideile iluministe, deşi cu o oarecare întîrziere, au început să pătrundă pe la sfîrşitul sec. XVIII şi au persistat pe întreg parcursul sec. XIX.

ILUZIE (din lat. *illusio* – înşelare, rătăcire) – termen ce desenează perceperea denaturată (înşelătoare) a realităţii. În ceea ce priveşte sursa iluziilor se deosebesc două tipuri: cele provocate de condiţiile exterioare omului şi cele condiţionate de perceperea subiectivă a lucrurilor din exterior. Aici un rol important reprezintă funcţionarea normală a proceselor fiziologice şi psihice. Trebuie de distins iluzia de halucinaţie. Există multiple modalităţi de tratare a perceperilor senzoriale – în dependenţă de experienţa senzorială privată. Deaceea datele senzoriale alcătuiesc un val al aparenţei în veci de nepătruns între oameni şi lumea exterioară.

IMAGINAŢIE – formă de activitate mintală caracterizată prin capacitatea psihică a omului de a crea noi imagini senzoriale ori ale gîndirii pe baza impresiilor căpătate de la realitate. I. poate fi clasificată după gradul de premeditare (imaginaţie voluntară şi involuntară), de activitate (reproductivă şi creatoare), de generalizare a imaginilor (concretă şi abstractă), după genurile de activitatea (ştiinţifică, artistică, religioasă etc.). Foarte mare este rolul imaginaţiei în procesul creaţiei artistice. Activitatea imaginaţiei poate avea un larg diapazon de manifestări de la fanteziile spontane infantile pînă la căutările savante. Atitudinea faţă de imaginaţie în istoria filosofiei a fost diversă – desconsideratoare (de ex. la *Platon*), ori creatoare, dezvoltîndu-se teoretic, importante fiind şi unele laturi ale ei – *Kant,* Schiller, *Schopenhauer, Hegel, Schelling, Sartre*, *Romantismul* ş.a.

IMAGINE ARTISTICĂ – categorie generală din domeniul creaţiei artistice ce exprimă o formă de reflectare a realităţii obiective în artă; mijlocul şi forma însuşirii de către artă a vieţii. Realitatea cu componentele ei este însuşită şi prelucrată de imaginaţia, fantezia, talentul şi măiestria artistului. I.A. exprimă (reflectă) realitatea obiectivă din punct de vedere subiectiv. Totodată ea este o unitate a generalului şi particularului, obiectivului şi subiectivului, necesarului şi întîmplătorului, personalului şi socialului, conţinutului şi formei, necesarului şi accidentului, raţionalului şi emoţionalului etc. I.A. poate fi examinată în aspect ontologic, gnoseologic, semiotic şi estetic. Ea are o imensă înrîurire ideinico-emoţională asupra omului. Primele tratate teoretice a imaginii artistice se întîlnesc încă la

Aristotel. O anumită dezvoltare a avut loc în antichitate şi Evul mediu, dar s-a format pe deplin această categorie în *estetica* lui *Hegel.* De la Hegel încoace problema I.A. a fost tema diferitor direcţii în teoria artei, filosofiei, esteticii.

IMANENT (de la lat. *immanens*, *immanentis* – aflat în interior, caracteristic la ceva sau cuiva) – noţiune ce exprimă însuşirea (ori legitatea) intrinsecă (interioară) proprie unui obiect, proces sau fenomen. Termenul pentru prima dată capătă semnificaţie la *Aristotel,* iar literalmente este aplicat în *scolastica* medievală. Interpretarea contemporană o întîlnim la *Kant*. Termenul I. este folosit frecvent de panteişti pentru a caracteriza modul în care *Dumnezeu* călăuzeşte în lumea creată sau se identifică cu ea. *Spinoza* susţinea că divinitatea există numai în lucruri. Imanenţa lui Dumnezeu este *panteism.* Filosofia imanenţei afirmă că tot ce există se află în cuprinsul conştiinţei proprii. I. fiind trăsătura din cadrul unui domeniu, subiect, conştiinţei, experienţei, cunoaşterii este contrar *transcendentului.*

IMPERATIV (din lat. *imperativus* – imperativ, poruncitor) – cerinţă, ordin, lege. I. numeşte *Kant* (în lucrarea "Critica raţiunii practice") o poruncă de valoare generală, în opunere cu un principiu personal (maximă). Imperativul este ipotetic la Kant atunci cînd are valoare necondiţionată. Imperativele sunt de interes pentru eticieni şi pentru logicieni.

IMPERATIV CATEGORIC – termen filosofic introdus în etică de către *Kant* pentru a caracteriza legea morală. I.C. are scopul de a deosebi între călăuzirea acţiunii dată de morală şi călăuzirea datorată altor tipuri de prescripţii. Poruncile morale au formă categorică. Moralitatea este privită ca un ansamblu de exigenţe obiective, independente de ceea ce un om sau altul ar putea să vrea. I.C. la Kant sună astfel: acţionează totdeauna în aşa fel încît să poţi voi ca maxima acţiunii tale să devină o lege universală.

IMPERATIVELE BIOETICII ÎN PRACTICA MEDICALĂ: 1. Profesia medicală e necesar să fie exercitată de persoane cu o înaltă conştiinciozitate, fără anomalii genetice esenţiale. Personalitatea cu responsabilitate se formează şi se modelează în perioada studiului medicinii şi în activitatea profesională. În anumite situaţii ea trebuie să treacă de la emotivitate la raţionalitate, de la cultura efemeră la valoarea eternă, de la opiniile de grup la convingerile proprii etc. 2. Personalul medical trebuie să întreprindă o activitate morală veritabilă. Acest imperativ derivă din modelul personalist al bioeticii. 3. Responsabilitatea morală a medicului trebuie să fie asigurată prin exigenţele etice ale profesiunii: cumsecădenia, sinceritatea, onestitatea, libertatea, bunăvoinţa. În conformitate cu principiile sale bioetica cere de la medici: a se autoeduca multilateral, a-şi cultiva simţul solidarităţii, a-şi cultiva entuziasmul şi pasiunea pentru reînnoiri, progres.

IMPLICAŢIE (din lat. *implico – leg* strîns) – operaţie logică în care din două enunţuri, prin legătura logică: "dacă... atunci", se formează un enunţ compus. Distingem implicaţie materială, implicaţie logică, implicaţie strictă (iniţiată în forma ei modernă de C.I.Lewis) implicaţie formală (introdusă de B.Russell).

IMPRESIONISM (din fr. *impressionisme*) – concepţie filosofică cu referire la problema cunoaşterii (după Alois Riel) care consideră ca reale şi adevărate numai impresiile percepute de senzaţii. I. mai este şi sistemul estetic ale cărui principii de creaţie şi de critică sunt bazate pe impresie. În artă I. vede scopul operei în redarea fidelă a impresiilor

imediate.

INCONŞTIENT – domeniu al psihicului ce constă dintr-o totalitate de procese, operaţii şi stări ce nu sunt reprezentate în conştiinţa subiectului. Acest domeniu a concentrat în sine pasiunile, motivele, năzuinţele sensul cărora este determinat de cerinţele şi necesităţile fiziologice. Nu orice acţiune este orientată conştient. Fenomenele inconştiente nu-s ceva misterios, enigmatic, ci tot aceea activitate a sistemului nervos superior care în momentul dat nu se găseşte în centrul atenţiei conştiente, nu se percepe şi resimte de individ. Unele şi aceleaşi procese psihologice pot să-şi schimbe modalitatea, ele pot să se transforme din conştiente în inconştient şi invers, între ele nu există un hotar de netrecut. Din punct de vedere fiziologic procesele inconştiente îndeplinesc un rol de protecţie a sistemului nervos, iau sub controlul său acele funcţii care nu cer atitudinea creatoare şi participarea nemijlocită a conştiinţei (deprinderile, automatismele, motivaţia, predispoziţia, hipnoza ș.a.). Concepţia despre inconştient a fost pentru prima dată formulată de *G.Leibnitz.* La el inconştientul era conceput ca o formă inferioară a activităţii spirituale ce stă dincolo de limita reprezentărilor conştientizate. *I.Kant* căuta să lege inconştientul de problema intuiţiei şi a cunoaşterii senzoriale. *A.Schopenhauer* şi *E.Hartmann* au ridicat inconştientul în rang de principiu universal, ca bază al existenţei. O caracteristică dinamică a inconştientului a fost introdusă de I.Fr.Herbart. Activitatea psihică neconştientizată de om a fost cercetată de domeniul psihopatologic, mai ales de şcoala psihiatrică franceză. O concepţie specifică despre inconştient a fost dezvoltată de S. Freud, în care absolutiza inconştientul şi instinctele. Astăzi I. este dezvoltat într-un şir de şcoli, de ex. în *neofreudism, psihosomatică* etc.

INDETERMINISM (din l. lat. *in* – prefix ce înseamnă negaţie şi determinare – a determina) – concept filosofic ori poziţie metodologică ce neagă orice legătură între fenomene, caracterul universal al cauzalităţii. În acest cadru omul e capabil să aleagă şi să acţioneze în conformitate cu dictatele propriei sale voinţe. I. tratează voinţa ca o forţă autonomă şi afirmă că principiile cauzalităţii sunt inaplicabile faţă de alegerea omului şi a comportării lui. În filosofia contemporană se întîlnesc diferite forme ale indeterminismului: *Şcoala din Baden* a neokantianismului*, neopozitivismul, pragmatismul şi personalismul.* Problema indeterminismului a devenit actuală în legătură cu dezvoltarea fizicii cuantice. Idei indeterministe întîlnim la *B.Russell, H.Reichenbach*, F.Frank. Indeterminismul este opus *determinismului* (vezi).

INDIVID (din lat. *individuum* – indivizibil, iniţial traducerea latină a noţiunii greceşti atom pentru prima dată la Cicero, ulterior – marcarea singularului vis-a-vis de totalitate, masă;) – o fiinţă vie luată aparte, un om luat aparte – spre deosebire de colectiv, grup social, societate în întregime. În acest sens opunerea I. şi societăţii formează punctul iniţial al diverselor concepţii ale individualismului. I. abordat din perspectiva particularităţilor lui specifice nereduse la caracteristici generice şi universale – este sinonimul individualităţii.

INDIVIDUALISM (din lat. *individuum* – indivizibil, individ, făptură) – principiu, doctrină care susţine că individul, persoana este obiect al faptei morale. Baza conceptuală a I. rezidă în recunoaşterea autonomiei şi a drepturilor absolute ale omului în societate. I. se manifestă nu numai în fapte ci şi în diferite concepţii – etice, filosofice, ideologice, politice, teologice. I. poate fi *egoist* şi *altruist*. Pe parcursul istoriei concepţiile individualiste au variat de la o

epocă la alta, printr-o multitudine de poziţii şi aprecieri. Concepţii individualiste se întîlnesc la *sofişti, Socrate, I.Kant, A.Schopenhauer,* M.Stirner*, F.Nietzsche.*

INDIVIDUALITATE – originalitate irepetabilă a unui sau altui fenomen, a unei fiinţe aparte, a omului. În planul cel mai general I. în calitate de particular, caracterizează unicitatea dată în specificităţile ei calitative. Este opusă tipicului sau generalului, caracteristic tuturor elementelor clasei date sau unei părţi considerabile a ei. În biologie I. caracterizează trăsăturile specifice a genului, a speciei, a organismului dat, care constă în specificitatea combinării însuşirilor generice şi dobîndite. În psihologie problema I. se pune în legătură cu caracteristica integrală a unui om luat aparte în multitudinea originală a însuşirilor sale (temperament, caracter etc.).

INDUCŢIE (din lat. *iductio* – introducere, aducere) – formă de raţionament şi metodă de cercetare care face posibilă trecerea de la particular la general. I. este opusă *deducţiei* (vezi) dar totdeauna apare cu ea într-o unitate logică şi dialectică firească (în procesul cunoaşterii). În schema metodei ştiinţifice expusă de *J.S.Mill* inducţia este al doilea moment al cercetării: observaţia – inducţia – verificarea. La elaborarea problemelor inducţiei şi-au adus aportul şi *F.Bacon, G.Galilei, I.Newton,* cu toate că inducţia figurează de acum în lucrările lui *Aristotel*. Se distinge I. completă şi incompletă. Noţiunea cea mai importantă a logicii inductive este gradul de confirmare, adică posibilitatea unei sau altei ipoteze, cînd există datele empirice. Logica inductivă este strîns legată de *teoria probabilităţii* (vezi).

INFINIT ŞI FINIT – categorii, care desemnează însuşiri fundamentale ale materiei în mişcare. I. exprimă natura absolută a materiei, proprietatea ei de a fi nelimitată în *spaţiu* şi *timp*, inepuizabilă pentru cunoaştere atît la scara macrocosmosului cît şi a microcosmosului. F. exprimă caracterul limitat al lucrurilor, fenomenelor şi proceselor în spaţiu şi timp, faptul că obiectele şi fenomenele individuale au un început şi sfîrşit. Unitatea contradictorie dintre I. şi F. face posibilă cunoaşterea I. prin dezvoltarea generalului şi absolutului în însuşirile şi legile mişcării materiei.

INFORMATICĂ – ştiinţa despre legităţile de creare, transformare, transmitere, păstrare şi utilizare a informaţiei de toate felurile cu ajutorul computerelor şi sistemelor computerizate. Apariţia I. ca ştiinţă este rezultatul creării şi aplicării în masă în practica socială a tehnicii electronice de calcul, computerelor personale, noilor mijloace ale legăturii informaţionale şi tehnologiilor informaţionale. **I.** este ştiinţa care studiază interacţiunea cu mediul social al MEC şi sistemelor computerizate. Obiectul informaticii este tehnologiile informaţionale, mediul informaţional şi resursa informaţională. *Tehnologiile informaţionale* formează mijloacele automatizate de elaborare, păstrare, transmitere şi utilizare a socioinformaţiei sub aspect de cunoştinţe. *Mediul informaţional* este acea latură a sferei informaţionale a sociumului în întregime sau subsistemul lui care e legată nemijlocit cu tehnologiile informaţionale, formînd prin asta o integritate determinantă. Mediul informaţional este un mijloc de comunicare între oameni. *Resursa informaţională* este informaţia preţuită ca marfă. I. este, pe de o parte, o ramură deosebită a economiei naţionale, totalitatea tehnicii şi a tehnologiei automatizate informaţionale (resursele informaţionale), pe de altă parte – un domeniu de cunoştinţe, disciplină general-stiinţifică, teoria activităţii informaţional-ştiinţifice, *ştiinţă care se ocupă cu studierea informaţiei, însuşirilor ei, criteriilor şi*

structurilor în sociocomunicările informaţionale naturale şi artificiale. I. ca disciplină general-ştiinţifică şi ramură a economiei s-a dovedit a fi una din cele mai importante forme de intensificare nu numai a producerii materiale, dar şi a activităţii ştiinţifice, conştiinţei sociale, a sferei spirituale a societăţii în întregime.

INFORMATICĂ MEDICALĂ – compartiment a informaticii care are sarcina de bază informatizarea sferei medicale şi ocrotirii sănătăţii, automatizarea şi computerizarea diagnosticării şi procesului curativ. Dezvoltarea medicinei duce inevitabil la specializarea îngustă, medicii ocupîndu-se numai de anumite funcţii, organe ori procese patologice. Asta-i clar deoarece fluxul informaţional permanent creşte, iar specialistul nu-i în stare să cuprindă toată această *informaţie*. Soluţionarea acestor probleme este posibilă prin *informatizarea* sferei medicale.

INFORMATIZAREA MEDICINEI – introducerea şi folosirea tot mai largă a sistemelor informaţionale în medicină şi ocrotirea sănătăţii. I. m. se poate realiza în cîteva etape. Prima etapă – elaborarea metodelor de diagnosticare computerizată şi a pronosticării automatizate, automatizarea procesului de diagnosticare şi alegerea tratamentului. A doua etapă – crearea modelelor informaţionale ale diverselor boli. O modelare similară are un şir de privilegii faţă de alte metode de studiere maladiilor umane, întrucît apare posibilitatea în mod nemijlocit în procesul de diagnosticare şi tratare a bolnavului de a introduce corective, care să ridice considerabil eficacitatea tratamentului. A treia etapă – crearea sistemelor operaţionale automatizate a proceselor de diagnosticare şi tratament (*sistemele expert*). Practica medicală actuală dictează două direcţii de bază ale informatizării sferei medicale: automatizarea prelucrării informaţiei medicale cu ajutorul MEC inclusiv şi stabilirea diagnosticului şi unirea aparatelor medicale cu MEC.

INFORMATICĂ SOCIALĂ – disciplina care se ocupă cu problemele teoriei şi practicii informaţiei sociale. Ea studiază legităţile şi tendinţele de interacţiune a societăţii şi informaticii, adică a proceselor de informatizare a societăţii şi socializare a informaticii. În faţa informaticii sociale stau trei sarcini strîns legate între ele: cercetarea consecinţelor sociale ale informatizării, studierea condiţiilor şi premiselor sociale ale informatizării, evidenţierea şi cercetarea proceselor şi tendinţelor sistemelor socioinformaţionale om – computer. Noţiunile principale ale I. s. sunt *memoria socială* şi *intelectul social*. I. s. este o pîrghie din cele mai principale ale creării şi formării sistemului adecvat al socioinformaţiei în anumite condiţii sociale.

INFORMATIZARE – proces sistemic de activitate, care este orientat spre posedarea resursei informaţionale cu scopul făuririi *societăţii informaţionale.* I. este implementarea ştiinţei *informaticii* în toate sferele societăţii, este un proces social global de producere şi utilizare tot mai profundă de către societate a *informaţiei* drept sursă de dezvoltare durabilă. I. este o tendinţă stabilă a dezvoltării sociale, este o interacţiune permanentă a societăţii şi informaticii, care presupune două direcţii – de la *informatică* spre socium (informatizarea societăţii) şi de la socium spre informatică (umanizarea, socializarea informaticii). I. include elaborarea şi realizarea noilor tehnologii, sistemelor comunicaţiei, acumulării şi transmiterii datelor, care asigură utilizarea completă şi la timp a informaţiei şi cunoştinţelor în diverse genuri de activitate a oamenilor. I. constituie o etapă generală şi inevitabilă a evoluţiei civilizaţiei omeneşti, o perioadă de asimilare a tabloului informaţional al lumii, de

concepere a comunităţii legilor de circulaţie a informaţiei în natură şi societate, de realizare intensivă a industriei producerii informaţiei. I. conţine cîteva componente – informaţia, industria informaticii şi omul. Ea joacă rolul de restructurare intelectual-umanistă a activităţii vitale a individului pe baza resursei informaţionale cu ajutorul tehnologiilor informaţionale în scopuri de creare a noilor civilizaţii, mai ales a societăţii informaţionale. I. preconizează majorarea cardinală a *intelectului social*, suficient pentru soluţionarea problemei strategice a supravieţuirii şi dezvoltării civilizaţiei sub aspect umanist şi în ultimă instanţă pentru constituirea *noosferei.*

INFORMAŢIE – o latură esenţială, invariantă a *reflectării*, care poate să se materializeze, să se transmită de la un *obiect* la altul pe parcursul proceselor de reflectare. I. poate fi prezentată ca o diversitate reflectată, reproducerea diversităţii unui obiect în alt obiect drept rezultat al interacţiunii lor. I. este un fenomen obiectiv caracteristic orişicăror formaţiuni materiale, care posedă caracteristici calitative şi cantitative. Obiectivitatea şi universalitatea proceselor informaţionale nu exclud, ci dimpotrivă admit particularităţi specifice ale informaţiei pentru diverse niveluri ale materiei. Deosebim patru tipuri de informaţie: elementară (în natura anorganică), biologică (în natura vie), socială şi computerială (în MEC şi alte sisteme computerizate). În natura anorganică informaţia, aidoma reflectării, există într-o formă potenţială drept premisă a actualizării ei de către sistemele organice în procesul de aplicare. Capacitatea nu numai de a căpăta informaţia, dar şi a o aplica în mod activ constituie însuşirea fundamentală a sistemelor vii şi sociale, de asemenea a instalaţiilor cibernetice. Socioinformaţia are particularităţile sale (transmiterea, prelucrarea, transformarea etc.). Sistemul unic al informaţiei sociale are menirea de a asigura cu informaţie nu numai producţia, dar şi societatea în întregime, deasemenea procesele ecologice, social-politice, spirituale ş.a.

INFORMAŢIE SOCIALĂ – o varietate de informaţie (după formele de reflectare împreună cu informaţia elementară, biologică şi computerizată) ce reflectă procesele şi fenomenele sociale. Pentru dirijarea proceselor sociale e necesar de a crea un sistem unic al I.s. Luînd în consideraţie specificul unor genuri aparte ale I.s. e raţional de a crea şapte sisteme ale informaţiei pe scară statală generală: economic, tehnico-ştiinţific, politic, etic, familial de trai, cu privire la mediul înconjurător şi utilizarea naturii, cu privire la medicină şi ocrotirea sănătăţii.

INGINERIEI GENETICE PROBLEMA – un aspect important al bioeticii. Ingineria genetică este un compartiment al biologiei care se ocupă cu manipularea materialului genetic. Tehnologiile ingineriei genetice se aplică larg în medicină, agricultură, industria chimico-farmaceutică, protecţia mediului ş.a. În medicină aceste tehnologii au dat rezultate foarte bune – producerea hormonilor (insulină, somatostatină), imunomodelatori (interferoni), vaccinuri eficiente etc. Dar sunt oare justificate succesele şi riscul care apar? Ce poate aduce genetica folositor şi dăunător pentru om astăzi şi în viitor? Aici apar un şir de probleme ce se referă la cercetările genetice, limitele geneticii, terapia genetică, eugenia ş.a. Terapia genetică mai des este numită medicina secolului XXI. Ea presupune implantarea in organism a unor materiale genetice cu scopul curativ. Ea se va folosi tot mai mult în oncologie, bolile ereditare ş.a. Terapia genetică de asemenea abordează un şir de probleme etice. Oponenţii terapiei genetice argumentează că această metodă pînă cînd n-a vindecat pe nimeni. Ei cer ca să fie clarificate anumite probleme: care trebuie să fie condiţiile şi limitele

folosirii terapiei genetice? cum trebuie să fie organizate consultaţiile medico-genetice? cum trebuie de informat bolnavul şi rudele lui? în cît de mare este pericolul "geneticizării" societăţii, impunerii ei anumitor norme genetice? are rost să cheltuim resurse colosale pentru cercetările genetice ori să le folosim la tratarea bolnavilor de astăzi? Cercetările genetice, terapia genetică, intervenţia în aparatul genetic trebuie să se realizeze conform principiului *acordului informat*. Pacientul întră în contact cu geneticianul, medicul de bună voie, iar specialistul este obligat să prezinte pacientului într-o formă accesibilă informaţia necesară. Conform Declaraţiei drepturilor omului (1948) există următoarele priorităţi – pe primul plan personalitatea autonomă cu drepturile ei, apoi familia, rudele apropiate şi pe urmă interesele societăţii. Specialiştii (medicii) trebuie să respecte principiul confidenţialităţii informaţiei. Dreptul la informaţia despre statutul genetic a omului îl are persoana respectivă, tutorele şi medicul curativ. Transmiterea informaţiei genetice persoanelor a treia (organelor învăţămîntului public, forţelor de muncă, asigurării sociale, asistenţei sociale) fără consimţămîntul posesorului informaţiei este categoric interzisă, fiindcă asta poate să ducă la discriminarea individului, la "şovinism genetic". Consiliul Europei a adoptat în 1996 un document foarte important "Convenţia despre drepturile omului şi biomedicina" în care se reglementează cercetările genetice şi intervenţia în genomul omului. Ultima poate fi efectuată numai în scopuri profilactice, curative şi de diagnosticare şi nicidecum să nu ducă la schimbarea genomului viitoarelor generaţii. Cercetările referitor la genomul omului trebuie să se efectueze cu acordul pacientului, reieşind din interesele sănătăţii pacientului, să se excludă discriminarea lui. Se interzice deasemenea selectarea viitorilor copii după sex. Adoptarea convenţiei europene şi legilor statale au scop de a asigura *securitatea* biomedicală. În terapia genetică, ingineria genetică, cercetările genetice, transplantologie există o mulţime de pericole şi riscuri. Baza normativo-juridică a acestor activităţi nu e lipsită de neajunsuri. Se observă creşterea tendinţelor criminale în biomedicină. Iar cel mai principal neajuns este lipsa unui control efectiv.

INSTINCT (lat. *instructus* – impuls, imbold) – formă de activitate psihică, tip de comportament. În sens larg I. este opus conştiinţei. I. este o structură de comportament stabilă, înnăscută sau transmisă ereditar şi nu însuşită sau dobîndită, uniformă şi specifică. I. este un complex de reflexe necondiţionate, format în cursul dezvoltării filogenetice. La om I. sunt în general dominate de reguli sociale, marcate de intervenţia inteligenţei şi nu reapar decît atunci cînd conştiinţa este inhibată (vis, emoţii, pasiuni, droguri, alcool, maladii mintale). Conceptul de I. deţine un loc central în teoria psihologică a lui *Freud* (vezi).

INSTITUŢIE SOCIALĂ (de la lat. *institutum* – organizare, structură, construcţie) – element al structurii sociale, forme istorice de organizare şi reglare a vieţii sociale. Cu ajutorul I.s. se orînduiesc relaţiile între oameni, activitatea şi comportamentul lor în societate, se asigura stabilitatea vieţii sociale. Sociologia studiază I.s. din punct de vedere static şi dinamic. În dependenţă de sferele relaţiilor sociale se disting I.s. economice, politice, instituţiile de rudenie, căsătoriei şi familiei, educaţionale, în domeniul culturii, religioase (Biserica).

INSTRUMENTALISM – direcţie în filosofie şi metodologia ştiinţei, care abordează cunoaşterea în general şi cunoaşterea ştiinţifică în special ca mijloc de orientare teoretică şi practică a omului în interacţiunea lui cu natura şi societatea. Ideile conceptuale şi judecăţile sunt instrumente ce funcţionează în situaţii trăite şi determină consecinţe pentru viitor. I. se

opune *realismului* filosofic; el este strîns legat cu *pragmatismul*, *operaţionalismul* şi *convenţionalismul*. Interpretări instrumentaliste au întreprins *Berkeley, Hume, Mach, Dewey*.

INTEGRALITATE – calitatea generalizată a unui sistem de a avea proprietăţi specifice conferite de interacţiunea părţilor lui componente posedînd o structură internă complexă (de ex., societatea, personalitatea, populaţia biologică, celula)

INTEGRARE (din lat. *integraţie* – restabilire, întregire, de la integer – întreg) – latură a procesului de dezvoltare legată cu unirea în integru a diverselor părţi şi elemente anterior dispersate. Procesele de I. pot să aibă loc atît în cazul unui sistem deja format, cît şi în cazul apariţiei unui nou sistem. Unele părţi ale sistemului integrat pot să posede autonomie de diferit grad. I. în sistem permite creşterea volumului şi intensităţii interconexiunilor şi interacţiunilor între elemente, în speţă se suprastructurează noi nivele de dirijare. I. socială semnifică existenţa unor relaţii reglementate între indivizi, grupuri, organizaţii, state etc. În cadrul analizei I. se disting nivelul sistemelor de I. abordate (I. personalităţii, grupului, statului etc.). I. societăţii sau a unor state poate fi realizată pe baza constrîngerii, avantajului reciproc, intereselor, scopurilor diferitor indivizi, grupuri sociale, clase, state. În condiţiile actuale se dezvoltă tendinţa către o I. economică şi politică globală, avînd diverse forme, metode, ritmuri, represiuni în diferite regiuni ale globului.

INTELECT SOCIAL – capacitatea societăţii în întregime, sau a uneia din subsistemele sale, de a înţelege, utiliza constructiv cunoştinţele, aflate în posesia sa, pentru micşorarea entropiei remanente şi suplimentare, pentru atingerea scopurilor propuse în asigurarea existenţei umane, dezvoltării durabile. Constituie o formă stabilă a activităţii gînditoare în comun a oamenilor. I.S. constituie un sistem deschis, care se caracterizează prin structura de reţea, *memorie socială,* mijloace dezvoltate ale *informaţiei* şi comunicării în masă, resursa informaţională ş.a. De aceea nivelul intelectului social se determină nu de volumul de cunoştinţe aflate la dispoziţia societăţii, concentrate în biblioteci, arhive, fonduri de patente etc. ci de entropia lor. Important este nivelul de *informatizare* interpersonală, de interacţiune intelectuală. I. s. joacă un rol deosebit în dezvoltarea societăţii contemporane, în perfecţionarea ei, în noosferizarea tuturor tipurilor de activitate umană.

INTELECT ŞI RAŢIUNE – categorii constituite în filosofie, care desemnează moduri sau trepte determinante ale *gîndirii*. Termenul I. prezintă în sine traducerea latină a noţiunii greceşti nous (minte) şi după sens este identică ei. Distincţia dintre I. şi R., problema raportului lor au ocupat un loc central în filosofie, începînd cu *Aristotel*. În *scolastică* el se utiliza pentru marcarea posibilităţii cognitive supreme. Un loc deosebit li se acordă în concepţiile a lui *Kant* şi *Hegel.* Kant interpretează opoziţia dintre aceste categorii în sens opus dimensiunii scolastice. I. ca capacitatea de formare a noţiunilor, iar R. – ca capacitate de formare a ideilor metafizice. Această sferă de întrebuinţare a cuvintelor a primit o proliferare în filosofia germană şi s-a constituit definitiv în filosofia lui Hegel prin concepţia sa despre intelect şi raţiune. Dar spre deosebire de Kant, Hegel încearcă să evidenţieze unitatea lor dialectică. În *psihologie* sub I. se înţelege structura relativ stabilă a capacităţilor mintale ale individului, cercetările multiple ale căruia, n-au dat pînă în prezent rezultate univoce. În unele concepţii I. este identificat cu stilul şi strategiile de rezolvare a problemelor etc.

INTELECTUALISM (din lat. *intellectualis* – mintal) – teorie care susţine că cunoaşterea se face prin activitatea pură a intelectului şi izolînd-o de cunoaşterea senzorială şi de practică. Astfel contrar I. este *empirismul* şi *senzualismul*. Este înrudit cu *raţionalismul*, în sens mai îngust I. se opune *voluntarismului şi raţionalismului.* Reprezentanţi ai I. sunt: şcoala eleată, platonicienii, *tomismul, misticii,* cartezienii, *Spinoza, Leibnitz, Hegel, Kant.* Astăzi I. este reprezentat de *pozitivismul* logic.

INTELECTUALIZARE – creşterea ponderii muncii intelectuale în toate sferele producţiei sociale, în activitatea spirituală a personalităţii, majorarea capacităţilor creatoare şi legăturilor informaţionale în societate. I. depinde nu numai de nivelul de studii a membrilor societăţii, nu atît de creşterea puterii *memoriei sociale* (numărul de cărţi şi reviste în biblioteci, cantitatea de brevete şi patente ş.a.), ci de crearea unui mecanism de utilizare raţională a *informaţiei* şi perfecţionare a legăturilor informaţionale. I. nu-i altceva decît unirea capacităţilor intelectuale a individului cu posibilităţile tehnicii informaţional-electronice (computere, mijloace de comunicare, mass-media ş.a.).

INTELEGENŢĂ – capacitatea de a înţelege lesne şi bine, de a sesiza esenţialul, de a fi deştept. În *psihologie* prin I. se înţelege aptitudinea generală care contribuie la formarea capacităţilor şi la adaptarea cognitivă a individului în situaţii noi. În *filosofie* I. este capacitatea de cunoaşte şi a înţelege. În sens larg, I. constituie un ansamblu de funcţii mintale ce au ca scop cunoaşterea, în sens îngust, I. e concepută ca o cunoaştere raţională şi conceptuală.

INTELEGENŢĂ ARTIFICIALĂ – este un domeniu al *informaticii* în care prin sisteme tehnice evoluate se caută obţinerea unor performanţe cvasiumane, printre care sunt de menţionat: înţelegerea, modelarea şi previziunea comportării sistemelor vii, crearea sistemelor – expert, recunoaşterea formelor.

INTELIGIBIL (din lat. *intelligibilis*, – raţional, cunoscut, gîndit ce există numai pentru intelect, ce trece peste simţuri) termin filosofic ce marchează un obiect sau fenomen conceput numai prin intermediul raţiunii sau a intuiţiei intelectuale. Termenul "inteligibil" este contrar termenului "sensibil" (ce se concepe cu ajutorul senzaţiilor). Este larg aplicat în diferite sisteme filosofico-teologice (de ex. în scolastică) şi filosofie. La *Kant* lumea inteligibilă sau lumea ideilor este lumea lucrurilor în sine (mundus inteligibilis); lumea sensibilă (mundus sensibilis) este lumea fenomenelor.

INTENŢIONALITATE – termen utilizat în filosofie şi psihologie pentru a marca caracterul propriu al oricărei stări de conştiinţă de a fi orientată către obiectul său. În acest caz fenomenele mintale se deosebesc de cele fizice, deoarece obiectul atitudinilor psihologice poate să nu aibă existenţă reală. Pentru prima dată noţiunea I. a fost folosită în filosofia scolastică. Ulterior e frecvent întîlnită la Fr. Brentano, E. Husserl, E. Fink. Termenul este, de asemenea, aplicat în *fenomenologie* în domeniul *intelegenţei artificiale,* în ştiinţele cognitive.

INTERACŢIONISM – teoria dualistă privind relaţia dintre spirit şi corp, conform căreia evenimentele fizice pot cauza evenimente mintale şi viceversa. Exemple: o emoţie înteţeşte

bătăile inimii, audiţia unei piese muzicale poate suscita o amintire dureroasă.

INTERACŢIUNE – formă de conexiune a obiectelor, manifestată prin influenţarea reciprocă. Alături de legi, cauzalitate, de contradicţie etc., I. se include în sfera interdependenţei universale a fenomenelor. I. corpurilor stă la baza mişcării în genere, iar I. permanentă dintre polii contradicţiilor interne constituie sursa automişcării obiectelor. Categoria de I. constituie un principiu metodologic important de cunoaştere a fenomenelor naturale şi sociale. Cunoaşterea lucrurilor înseamnă cunoaşterea I. lor, ea însăşi fiind rezultatul I. între subiect şi obiect.

INTERES (din lat. *interest* – are importanţă, important) – categorie filosofică, care desemnează necesităţile ce acţionează ca stimul fundamental al activităţii umane: ele sunt ca necesităţi ale oamenilor, ca indivizi şi membrii ai diferitelor comunităţi sociale sau asociaţii şi colectivităţi. Filosofii francezi din sec. XVIII *Helveţius, Holbach, Diderot,* întreprind prima tentativă de a explica viaţa socială cu ajutorul I. *Hegel,* urmîndu-l pe *Kant* sublinia nereducerea I. la natura firească a omului. I. după Hegel este ceva mai mult decît conţinutul intenţiei şi conştiinţei, manifestîndu-se în rezultatele finale ale faptelor umane. Clasificarea I. are la bază cîteva criterii: după gradul de comunitate, după sfera direcţională, după caracterul subiectului, după gradul de conştientizare, după posibilitatea de realizare, după raportul faţă de tendinţa obiectivă a dezvoltării sociale.

INTERFAŢĂ (eng. *interface*) – dispozitiv ori echipament folosit pentru a permite comunicaţia între diferite obiecte în spaţiul informaţional. Joacă rolul de adaptare funcţională între diferite sisteme informaţionale.

INTERIORIZARE (din fr. *interiorisation*, de la lat. *interior* – înăuntru) – noţiune ce reflectă trecerea din exterior în interior. În *psihologie* noţiunea I. a intrat în urma lucrărilor reprezentanţilor şcolii franceze de sociologie (*Durkheim* etc.), unde ea era legată de noţiunea de socializare, semnificînd preluarea principalelor categorii ale conştiinţei individuale din sfera reprezentărilor sociale. O importanţă primordială a primit I. în teoria cultural-istorică a lui L.Vîgodski. Unul din postulatele principale ale acestei teorii constă în aceea că orice formă psihică umană veritabilă iniţial se formează ca o formă socială externă de comunicare între oameni, şi numai după aceia, în rezultatul I. devine proces psihic al unui individ aparte.

INTERNET – conexiune de reţele, legate între ele în aşa mod, că fiecare utilizator poate face legătură cu orice alt utilizator şi primi ori transmite diversă informaţie într-un timp foarte scurt. Este o infrastructură comunicaţională globală deschisă, compusă din diferite reţele computeriale ce asigură accesul liber şi schimbul de informaţie între utilizatori.

INTERNETICĂ (eng. – *internetics*) – orientare ştiinţifică aplicativă care studiază însuşirile, legităţile şi modurile de utilizare a reţelelor computeriale globale în diferite sfere a activităţii umane. Este o ramură a informaticii. Obiectul I. este mediul informaţional şi însuşirile lui, procesele realizării comunicării în reţelele computeriale globale.

INTERNET-PROVIDER (internet servise provider) – companie ce asigură utilizatorilor accesul la internet.

INTERPOLARE (din lat. *enterpolaţio* – schimbare, înnoire): 1) Găsirea unor semnificaţii intermediare la un şir de date logice sau statistice. Se foloseşte în analiză, diagnoză, prognoză. Vezi *extrapolare*. 2) Adaos în textul iniţial care nu aparţine autorului.

INTERPRETARE – (din lat. interpretatio – tălmăcire, explicare, interpretare), termen utilizat în *epistemologie*, *logică* şi domeniile *ştiinţei*. I. este o acţiune a gîndirii prin care se comentează şi explică orice activitate spirituală umană căreia i se atribuie un sens, o explicaţie. I. este, de asemenea, ansamblul sensurilor atribuite prin anumite mijloace elementelor teoriilor ştiinţifice sau abstract – deductive. Ca modalitate de comentare a textelor I. îşi trage originea în *hermeneutică* antică. Exemple de I. în filosofie: I. idealistă a lumii, istoriei, omului ş.a.; I. materialistă a lumii, istoriei ş.a.; I. axiologică a realităţii etc. În *logică* I. este o operaţie prin care variabilele propoziţionale dintr-o formulă sunt înlocuite cu valori corespunzătoare.

INTERPRETARE MATERIALISTĂ A ISTORIEI – concepţie marxistă ce aplică materialismul dialectic la fenomenele istorice şi sociale şi care explică mişcarea istoriei, evoluţia societăţilor pornind de la realităţile economice. Societatea este forma superioară de mişcare a materiei, este un proces natural-istoric ce are la baza sa producţia socială şi se dezvoltă pe baza legilor sale proprii. I.M. a I. reiese din recunoaşterea condiţiilor materiale şi obiective ca factor prim în existenţa şi dezvoltarea societăţii. Aceste condiţii se găsesc în viaţa materială a oamenilor, în producţia materială a societăţii. Cauzele şi motivele dezvoltării societăţii trebuie căutate nu în conştiinţă, dar în existenţa socială a oamenilor care determină activitatea şi comportamentul lor. Conştiinţa, spiritualitatea nu se neagă, dar se subliniază caracterul lor derivat de la existenţa socială, de la condiţiile materiale al vieţii lor.

INTERPRETARE ŞI MODEL (din lat. *interpretaţio* – tălmăcire, explicare şi fr. *modele* – model, prototip) – noţiuni semantice, care joacă un rol important atît în matematică şi metodologică, cît şi în ştiinţă în genere. Prin I. în sens larg se înţelege atribuirea de semnificaţii expresiilor unui limbaj formal. Orice limbaj poate fi tratat ca un sistem de simboluri în care propoziţiile şi alte categorii de expresii se construiesc potrivit anumitor reguli sintactice (gramaticale).

INTROIECŢIE (din lat. *intro* – înăuntru, interior şi *jacio* – pune, pun) – 1) În gnoseologie – noţiune introdusă de Avenarius despre plasarea imaginilor obiectelor percepute în conştiinţa individului, fapt nepermis din punctul său de vedere. 2) În psihologie – includerea de către individ în lumea sa interioară a viziunilor, motivelor şi directivelor percepute de el la alţi oameni şi care constituie fundamentul identificaţiei. Contrariul I. este proiecţia. În psihanaliză noţiunea de I. a fost introdusă de S.Ferenzy.

INTUIŢIE (din lat. *intueri* – a privi ţintă, *intuitio* – contemplare, viziune) – termen care marchează privirea contemplativă nemijlocită, adică capacitatea de a pătrunde nemijlocit adevărul. I. este o formă de cunoaştere imediată. De obicei se distinge *Intuiţia empirică* care se raportează la un obiect al lumii, şi *Intuiţia raţională* care sesizează un raport între două idei. Orice intuiţie are caracter de descoperire şi are o mare importanţă pentru perceperea esenţei realităţii. Acest fapt îl avem descris la *Schelling, Schopenhauer,*

Bergson. La *Descartes* axiomele sunt percepute intuitiv, fără demonstrare. *Spinoza* consideră I. cel mai important gen de cunoaştere. Metoda analizei filosofice bazate pe I. e *intuiţionismul* (vezi).

INTUIŢIONISM 1. (În etică). Concepţie conform căreia adevărul judecăţilor morale (sau cel puţin al unora dintre ele) nu poate fi fundamentat nici prin experienţă, nici prin raţiune, ci poate fi cunoscut numai prin intuiţie. I. etic a fost fondat la începutul sec. XX-lea, cunoscînd o răspîndire deosebită în SUA, Anglia şi alte ţări sub forma orientării axiologice (G.E.Moore, H.Rashdall, J.Laird) sau a celei deontologice (H.A.Prichard, W.D.Ross, E.F.Carritt). 2. Metodă de analiză filosofică, care neagă autenticitatea cunoaşterii discursive, opunîndu-i intuiţia, concepută ca o capacitate de a sesiza direct esenţa fenomenelor. Reprezentantul cel mai cunoscut al acestei metode este *H.Bergson.*

IOAN DAMASCHINUL (c. 675-749) – teolog, filosof, poet şi pictor bizantin. S-a născut în or. Damasc din Siria, a fost în tinereţe înalt funcţionar fiscal. Califul Omar II îl obligă să treacă la *islamism* dar el refuză şi intră în monahism la mănăstirea Sf. Sava. Prieten cu Patriarhul Constantinopolului Ioan V (706-735), luptă împotriva iconoclaştilor. A compus canoane, tropare şi imnuri religioase. A fost un polemist şi orator remarcabil. Este primul sistematizator al învăţăturii creştine şi ultimul reprezentant al *patristicii* răsăritene. A clasificat ştiinţele sub egida dogmei creştine şi pe baza logicii aristotelice. Ioan Damaschinul a pus bazele metodei scolastice, ce a fost dezvoltată ulterior la teologii medievali apuseni.

Op.pr.: "Dogmatica"; "Sursa cunoaşterii"; "Octoihul".

IOAN GURĂ DE AUR (HRISOSTOM) (347-407) – gînditor, predicator şi activist de seamă creştin; reprezentant al *patristicii.* S-a născut în Antiohia, unde îşi face studiile teologice în cadrul şcolii de *exegeză* biblică, ce era condusă de Diodor de Tars. Tot aici îşi începe cariera eclezială care se încununează în 397 cu alegerea sa ca episcop (patriarh) al Constantinopolului. A fost un predicator cu o artă oratorică neîntrecută – de aici şi provine calificativul "Gură de Aur" ceea ce în greceşte e "Hrisostom". Din cauza intrasigenţei faţă de viciile şi nedreptăţile sociale, pe care le critică deschis, şi-a făcut adversari în eşaloanele superioare ale conducerii politice bizantine care au şi insistat asupra depunerii din funcţia de episcop în 402. Urmează apoi ani de exil unde şi moare. Moaştele sale (rămăşiţele pămînteşti) se află la Vatican. A fost canonizat ca sfînt. Este autorul liturghiei care-i poartă numele şi a numeroase cîntări religioase şi liturgice. Biserica îl sărbătoreşte la 13 noiembrie, 27 şi 30 ianuarie. Întreaga sa filosofie teologică este dominantă de ideea de *sinergie.* În *etica* socială subliniază că iubirea aproapelui e o adevărată *taină*. A compus omilii exegetice asupra tuturor cărţilor Vechiului şi Noului Testament.

Op.pr.: "Despre preoţie"; "Omilii despre statui"; "17 Scrisori către Olympiada"; "Omilii la Matei" etc.

IOAN TEOLOGUL (? – c. 100) – autorul a cîteva cărţi noutestamentale şi predicator al creştinismului timpuriu. Originar din Galileea Palestinei, de meserie pescar, iniţial ucenic a lui Ioan Botezătorul, apoi se numără printre cei 12 apostoli aleşi de *Iisus,* fiind cel mai tînăr dintre ei. Face activitate misionară în Iudeea, Galileea şi Samaria, ia parte la Sinodul de la Ierusalim şi este socotit unul dintre stîlpii Bisericii creştine. Se mută cu traiul în Efes. Este exilat apoi pe insula Patmos unde, conform *tradiţiei*, a avut revelaţia pe care a expus-o în

"*Apocalipsă"*. Pe Patmos, apoi revenind în Efes, a scris Evanghelia (după Ioan) şi trei Epistole. Scrierile lui Ioan sunt considerate cele mai filosofice (după conţinutul textului lor). A fost supranumit "Teologul" datorită originalităţii scrierilor sale. În "Evanghelia" sa (scrisă între anii 96 – 98) se accentuează dumnezeirea lui Iisus, fiind numită şi evanghelia dragostei. "Apocalipsa" a fost scrisă între anii 94-95 şi în care în formă simbolică, apelînd la metafore şi alegorii, se arătă finalul acestei lumi. "Apocalipsa" este o recapitulare a istoriei mîntuirii şi vorbeşte de o serie de răsturnări şi înnoiri cu caracter istoric şi cosmic. Scrierile sale au impulsionat puternic întreaga gîndire teologică, filosofică şi civilă de după el încoace.

Op.pr.: "Apocalipsa"; "Evanghelia"; "3 Epistole".

IPOSTAZĂ (din gr. *hypostasis* – esenţă, substanţă) – în sens literal, cuvîntul grecesc indică ceva ce se află dedesubtul anumitor lucruri şi le serveşte drept sprijin; temelia unui adevăr. A ipostazia – a face independent, a substanţializa. Acest termen filosofic în sens general înseamnă ridicare la rangul de obiect (substanţă) de sine stătător a ceea ce în realitate este doar o însuşire, un raport a unui obiect. În metafizica lui *Plotin* I. este una din cele trei ordini sau tărîmuri ale realităţii necorporale. *Platon* ipostaziază noţiunile, prezentînd ideile drept fiinţe independente. În *creştinism divinitatea* există în trei ipostaze: Dumnezeu – Tatăl, Dumnezeu – Fiul (Iisus Hristos) şi Dumnezeu – Sfîntul Duh ("Treimea cea de o fiinţă şi nedespărţită").

IPOTETIC 1. Termen utilizat în filosofie şi ştiinţă atît pentru caracterizarea postulatelor, deducţiilor, teoriilor întemeiate pe o ipoteză, cît şi pe acele postulate, deducţii ori teorii presupuse, nesigure, prezumtive. 2. În *logică* se referă la enunţuri, care pot fi condiţionale sau I. Aceste enunţuri se exprimă utilizînd cuvîntul "dacă". Tot în logică termenul I. se aplică privitor la silogismul valid format din două premise, ambele fiind condiţionate, pe baza cărora se face o concluzie de asemenea condiţională.

IPOTEZA NEBULOASELOR (de la lat. nebula – nebuloasă) – presupunere *cosmogonică* conform căreia corpurile din Univers s-au format dintr-o nebuloasă rarefiată. În teoriile cosmogonice contemporane îşi găsesc reflectarea ideile lui *Laplace* şi *Kant.*

IPOTEZĂ (din gr. *hypothesis* – bază, temelie, supoziţie) – acceptarea unui principiu verosimil pentru explicarea unor fenomene asemănătoare. I. reprezintă un sistem de deducţii prin care se ajunge la concluzia despre existenţa unui obiect, fenomen sau raport. Însă această concluzie nu poate fi considerată absolut certă. În ştiinţă deosebim două aspecte ale I.: ca metodă de dezvoltare a cunoştinţelor ştiinţifice şi ca element structural al teoriei ştiinţifice. Apariţia ipotezei e legată de etapele incipiente de dezvoltare a matematicii în antichitate. Probleme ale I. au fost dezvoltate în operele lui *Platon, Aristotel, Euclid,* Arhimede, *Galilei, Newton, Kant, Engels, Einstein* ş.a. I. trebuie neîncetat controlată şi înlocuită în momentul unei critici motivate. I. este de exemplu principiul evoluţiei regnului animal şi vegetal şi cel al atomismului.

IRAŢIONAL (din lat. *iraţionalis* – neraţional, iraţional) – noţiune filosofică şi teologică ce exprimă ceea ce se află peste limitele raţiunii, ce nu este conceput de raţiune, de gîndire, alogic, incomensurabil cu gîndirea raţională ori chiar opus ei. I. este contrar raţionalului. I. poate fi considerat ceea ce cunoaştem prin intuiţie, ceea ce nu este conceptual, existenţa

raţiunii însăşi. În psihologia iraţională se consideră conduita ce exprimă o reacţie spontană ce nu purcede dintr-o decizie voluntară, chibzuită. În conştiinţa religioasă iraţionalul e conceput ca ceva pînă la raţional, spre deosebire atît de raţional, cît şi suprarațional (mistic, revelaţional). I. este noţiunea ce caracterizează o serie de direcţii filosofice contemporane ce ţin de *Iraţionalism* (vezi).

IRAŢIONALISM (din lat. *irrationalis* – iraţional, neraţional, ceea ce este după sfera raţiunii, inaccesibil în cadrul gîndirii logice, opus raţionalului) – denumirea comună acelor curente în filosofie, care susţin că posibilităţile raţionale de cunoaştere sunt limitate. Concep ca bază a cunoaşterii ceea ce este inaccesibil raţiunii ori ce e nefiresc ei, afirmînd caracterul alogic şi iraţional al însăşi existenţei. I. cuprinde diverse curente, sisteme ori direcţii filosofice ce pun pe primul plan unele sau alte aspecte ale vieţii spirituale ale omului: voinţa – în *voluntarism*, intuiţia – în *intuiţionism*, instinctul – în *freudism*; de asemenea înseninarea mistică, imaginarea, inconştientul etc. Istoria constituirii iraţionalismului metodic începe în epoca filosofiei moderne. Treptat se constituie concepţii ce fundamentează primatul simţămîntului instinctiv, voinţei şi intuiţiei asupra intelectului. Printre acestea pe primul loc se situează *filosofia vieţii* avînd reprezentanţi pe *F.Nietzsche, H.Bergson, O.Spengler.* Prin anii 30 ai sec. XX apare altă variantă a iraţionalismului – *existenţialismul* cu cele două varietăţi principale: religios (*G.Marcel, K.Jaspers,* M.Buber*, N.Berdeaev,* L.Şestov) şi ateu *(M,Heidegger, J.-P.Sartre, A.Camus)*. I. a fost o sursă de inspiraţie pentru numeroase curente şi şcoli filosofice şi sociologice contemporane.

IRITABILITATE – schimbarea stării fiziologice a organismului integru, a organelor sale, ţesuturilor şi celulelor sub influenţa factorilor exteriori numiţi iritanţi. Însuşirea I. se referă la proprietăţile fundamentale ale sistemelor vii; prezenţa ei serveşte ca criteriu clasic de existenţă a vieţii în general. I. organismelor monocelulare se caracterizează printr-o direcţionare anumită a deplasării lor: spre surse de acţiune sau dimpotrivă. I. sau excitabilitatea organelor senzoriale constituie premisa majoră a reflectării de către organism a însuşirilor mediului ambiant şi care constituie esenţa proceselor sensibilităţii.

ISIHASM (din gr. *hesychia* – tăcere, linişte şi concentrare interioară) – doctrină ascetică-mistică de origine monastică (sec.IV-V), care s-a organizat în sec.XIII-XIV ca o adevărată mişcare de renaştere spirituală şi teologică. Potrivit isihasmului *ascetismul* şi *extazul* constituie instrumentele prin care omul poate să recepteze lumina harului (energia emanată de Dumnezeu) şi să ajungă astfel la perceperea ei senzorială. Isihasmului îi este proprie introducerea "rugăciunii lui Iisus" (rugăciunea minţii) ca metodă de a produce o stare de concentrare şi de pace lăuntrică în care sufletul se deschide lui Dumnezeu. Această disciplină ascetică a fost creată de asceţii egipteni şi sinaiţi ai sec.IV-VII: Macarie Egipteanul, Evgarie, Ioan Scărarul. Ca mişcare s-a organizat în sec. XII-XIV la Atos. De la Atos isihasmul s-a răspîndit în secolele următoare în mănăstirile din Bulgaria, Serbia, România şi Rusia. În sens mai îngust sub isihasm se înţelege învăţătura religioasă-filosofică a lui *Grigorie Palama* (1296-1359)

ISLAM (islamism, mahomedanism, religie musulmană; în traducere din arabă înseamnă supunere) – una din cele trei mari religii a lumii (alături de *budism* şi *creştinism*); religie monoteistă întemeiată în Arabia de către Mahomed (570-632) considerat de I. ca profet unic a lui Dumnezeu (Allah). Apare la începutul sec.VII în cadrul triburilor arabe ale

Arabiei Apusene în condiţiile trecerii la societatea cu clase. Pînă la Mahomed arabii cunoscuseră religii monoteiste – iudaismul şi creştinismul (de rit monofisit şi nestorian). Sub influenţa acestor două religii apare hanifismul *(*mişcare religioasă preislamică din sec.6-7). I. a devenit ca o manifestare a hanifismului cu împrumuturi şi sub influenţa iudaismului şi creştinismului. În secolele următoare I. s-a răspîndit prin aşa-numitele războaie "sfinte" de cucerire. Cartea sacră e *Coranul*, care reglementează viaţa religioasă, socială şi politică a musulmanilor. Sfînta tradiţie a I. e Sunna, care interpretează şi completează Coranul. Unul dintre cele mai importante principii ale I. este monoteismul strict, care a primit aici un caracter absolut şi incontestabil. Caracteristica doctrinară a I. este *mistica* fatalistă. Ziua de odihnă este vinerea. Se împarte în două mari ramuri: şiiţii şi sunniţii. În cadrul lor sunt curente şi secte. I. a lăsat o amprentă adîncă în cultura ţărilor unde s-a răspîndit (mai ales în ţările Asiei şi Africii). În general în istoria culturii islamice deosebim 3 perioade: arabă, persană şi turcă. Actualmente I. e religia a peste 1 mld de oameni.

ISPĂŞIRE – acţiunea de plăţi, curăţi o greşeală, o vină. Acest termen e utilizat frecvent în filosofia religioasă, *soteriologie,* teologie şi religie în general. I. e privită din două puncte de vedere: 1) din partea unei persoane care a comis greşeli, rătăciri, abateri, păcate care trebuie să le I. faţă de autorităţile civile, ecleziale sau faţă de Dumnezeu; 2) jertfa suferită de *Iisus Hristos* pentru răscumpărarea omenirii.

ISPITĂ – ceea ce constituie o mare forţă de atracţie; îndemn (spre rău); ademenire, seducţie, tentaţie pe care o suferă cineva cînd este impus la păcat. Este una din categoriile religioase de bază ce arată dependenţa credinciosului faţă de condiţiile vieţii şi comportarea lui în realitatea existentă. Ea fixează faptul pe cît e de consecvent omul în respectarea poruncilor divine cărora li se opun diferite tentaţii senzitive. Deaceea I. reprezintă încercarea, proba la care este supus cineva spre a i se constata credinţa, răbdarea, dragostea etc. Esenţa socială a ispitei se reduce la limitarea tendinţelor, necesităţilor, poftelor senzuale ale oamenilor, refuzul de la multe bunuri materiale, jertfirea de sine, atîrnarea faţă de nedreptate etc. ca mijloc de curăţire şi renaştere.

ISTORIA FILOSOFIEI ŞI FILOSOFIA – discipline filosofice distincte. E firesc ca obiectul de studiu al istoriei filosofiei să nu se confunde cu cel al filosofiei în sensul propriu al cuvîntului, cum ar fi, spre exemplu, cu obiectul de studiu al istoriei medicinei, care nu poate fi confundat cu domeniul de studiu al medicinei. Filosofia ca doctrină ce vizează înţelepciunea reprezintă o *concepţie despre lume* formulată teoretic. Filosofia constituie teoria generală a lumii şi omului în unitatea lor dialectică. Ea prezintă un sistem de cele mai generale opinii teoretice alături de esenţa lumii, de locul omului în ea, de elucidarea, "explicarea" diverselor forme de relaţii ale omului cu lumea, universul. Din diversitatea raporturilor "univers – om" se pot evidenţia trei tipuri de bază: de cunoaştere, practice şi axiologice. De aici şi denumirea compartimentelor corespunzătoare ale filosofiei: gnoseologia, praxiologia şi axiologia. Filosofia este un domeniu specific al cunoştinţelor şi în anumite cazuri se distinge în mod esenţial de toate celelalte ştiinţe. Spre deosebire, de exemplu, de ştiinţele naturii, umanitare, tehnice etc. în filosofie dezvoltarea problemelor are un caracter relativ lent. Ea studiază preponderent acele probleme, care au apărut la etapa iniţială a gîndirii filosofice. Astfel spus, majoritatea absolută a problemelor filosofice au un caracter "veşnic". Însă în fiecare epocă de dezvoltare a civilizaţiei filosofia interpretează

aceste probleme “vechi” de pe diferite poziţii, deoarece evoluează ştiinţa, cultura, omul. În ceea ce priveşte istoria filosofiei, apoi ea reprezintă concomitent o ştiinţă filosofică şi o ştiinţă istorică. Studierea ei oferă posibilitatea de a concepe evoluţia gîndirii umane, legităţile dezvoltării acesteia, a înţelege marea experienţă de cunoaştere a lumii de către individ. Istoria filosofiei indică cum au fost elaborate formele şi categoriile gîndirii teoretice, metodele de cunoaştere ştiinţifică explică stilul de gîndire adecvat, etc. În fine, studierea istoriei filosofiei constituie nu numai o valoare instructivă, ci şi una spirituală, educativă. Ea iniţiază omul în cunoştinţele filosofice acumulate de civilizaţie, în posibilitatea de a păstra şi continua tradiţiile gîndirii filosofice din întreaga lume. Aşadar, istoria filosofiei include în sine un arsenal întreg de cunoştinţe despre dezvoltarea diverselor paradigme filosofice, programe, orientări, curente, sisteme, moduri de abordare la diferite etape ale istoriei omenirii. Cu alte cuvinte, istoria filosofiei prezintă istoria apariţiei şi dezvoltării sistemelor, orientărilor şi curentelor filosofice, funcţionarea lor concomitentă. Se are în vedere şi că fiecare în parte dă naştere felurilor sale proprii de viziune ale lumii şi omului în unitatea lor dialectică, de asemenea principiile acţiunilor practice ale individului. Apariţia noilor concepţii filosofice nu exclude posibilitatea funcţionării paradigmelor “vechi”. Din această cauză istoria filosofiei reprezintă în sine de asemenea un vast ansamblu de interacţiune, interinfluenţă şi concurenţă a diverselor idei şi concepţii (paradigme) filosofice. Se pot evidenţia trei paradigme (concepţii) privind istoria filosofiei. Prima concepţie aparţine renumitului filosof şi matematician englez *B.Russell.* În interpretarea lui întreaga filosofie contemporană prezintă nu altceva decît nişte obiecţii juxtaliniare alături de filosofia lui *Platon.* Russell nega necesitatea de a examina noi concepţii filosofice, deoarece există filosofia lui Platon. Deşi era înzestrat cu o uimitoare putere de gîndire totuşi filosofia acestui cugetător nu cuprindea în sine toate paradigmele filosofice. O altă concepţie referitoare la problema în cauză îi revine lui *Hegel.* Conform opiniei lui fiecare filosof acumulează din tezaurul moştenirii filosofice ce-i mai valoros, dezvoltînd ulterior anume aceste momente şi suprimîndu-le pe cele ce nu ţin de domeniul viziunii lui. Concepţia nominalizată e logic a o desemna drept paradigma negării dialectice. Pe baza ei a fost fondată şi filosofia marxistă, care susţine că “asimilează” tot cei mai progresist din moştenirea filosofică, cîte ceva a dezvoltat în continuare, însă la un anumit nivel s-a oprit în evoluţia sa. Conform opiniei marxismului istoria filosofiei prezintă doar istoria constituirii, dezvoltării şi luptei materialismului şi idealismului, dialecticii şi metafizicii, ceea ce nu-i justificat atît de teorie, cît şi de practică. În cele din urmă, e logic a evidenţia şi o a treia concepţie – cea a complementarităţii (R.Rorty), conform căreia în filosofie există diverse direcţii şi curente, care se cer a fi completate în permanenţă reciproc, dar nu a se exclude una pe alta. Suntem de părerea că anume un astfel de mod de abordare a istoriei filosofiei poate aduce la o dezvoltare avansată a gîndirii filosofice.

ISTORIC ŞI LOGIC – categorii filosofice, care caracterizează corelaţia dintre realitatea obiectivă în continuă dezvoltare istorică şi reflectarea ei în cunoaşterea teoretică. I. semnifică însuşi procesul obiectiv al dezvoltării unui oarecare obiect, istoria reală care se desfăşoară empiric în *spaţiu* şi *timp*. L. constituie reproducerea imaginară a istoricului prin analiza interconexiunii şi interacţiunii dintre laturile generale, necesare ale obiectului în starea lui dezvoltată. I. conţine implicit relaţiile cauzale, necesare dintre fenomene pe care logicul le explicitează. *Hegel* are meritul de a fi descoperit unitatea dintre I. şi L.

ISTORISM – *principiu* de cercetare şi explicare a realităţii, conform căreia obiectele şi

fenomenele urmează a fi studiate în condiţiile concret-istorice de constituire şi dezvoltare a lor. Această revendicare este bazată pe faptul că toate obiectele şi fenomenele lumii se află într-o conexiune reciprocă şi schimbare permanentă. Principiul I. a fost înaintat şi elaborat în sistemele filosofice ale *lui Vico, Voltaire, Rousseau, Diderot, Fichte, Hegel, Saint-Simon, Marx* etc. Termenul de I. este utilizat ca desemnare pentru mai multe concepţii diferite despre istorie şi societate. Cele mai importante sunt următoarele: 1. Doctrinele, potrivit cărora toate sistemele de gîndire şi de cunoaştere trebuie judecate din perspectiva schimbării sau dezvoltării istorice. 2. Concepţiile privitoare la specificarea cercetării istorice, care pun accentul pe înţelegerea empatică şi pe interpretarea evenimentelor trecutului în ceea ce au particular şi unic. 3. Concepţiile despre ştiinţa socială potrivit cărora aceasta are ca scop descoperirea de "legi ale dezvoltării" care guvernează procesul istoric şi permit anticipări şi predicţii pe termen lung.

IUBIRE (*vezi:* *Dragoste*)

IUDAISM (provine din ebraica veche şi înseamnă iniţial "cel ce se trage din tribul lui Iuda (Yehuda)", abia în cartea biblică Estera (2,5 şi 5, 13) acest cuvînt capătă conotaţie religioasă – "cel care aduce slavă lui Dumnezeu cel unic") – religie monoteistă practicată de evrei şi întemeiată, conform tradiţiei, de Moise la sfîrşitul sec. XIII î.e.n. I. se mai numeşte şi *mozaism*, religie mozaică (de la Moisei). Această credinţă conţine următoarele concepte principale: credinţa într-un singur Dumnezeu – Iahve; dogma despre evrei ca popor ales de Dumnezeu; venirea lui Mesia; învierea morţilor; originea cerească a legii; răsplata şi pedeapsa; Moise, ca cel mai mare dintre profeţi; nemurirea e asigurată celor ce respectă poruncile divine; pedeapsă pentru cei răi ş.a. Principiile I. sunt în Vechiul Testament (recunoscut şi de creştinism) şi Talmudul (Legea civilă şi canonică evreiască, ce constă din Mişna şi Ghemara, bazată pe comentariile Vechiului Testament). I. e religia de stat a Israelului. Istoria I. cuprinde trei perioade: biblică (sec. XIII î.e.n. – sec. IV e.n.), rabino-talmudică (sec. IV-XIX), contemporană (sec. XIX-XX). I. contemporan se prezintă sub trei mari tipuri: iudaismul ortodox (c. 40%), I. reformist (c. 30%) şi I. conservator (c. 30%). Filosofiei religioase a I. contemporan îi este caracteristică mistica mesianică. Multe organizaţii religioase iudaiste au acceptat *sionismul* (vezi).

IUSTIN MARTIRUL ŞI FILOSOFUL (c. 100 – c. 167) – filosof şi teolog. S-a născut în Sihem, capitala Samariei. A studiat filosofia, mai ales cea platoniană, apoi la vîrstă matură trece la creştinism. A fost martirizat pentru că răspîndea creştinismul pe timpul împăratului Marc Aureliu. A scris mai multe opere pentru apărarea creştinismului. El e convins că raţiunea singură e neputincioasă faţă de problemele existenţei, iar creştinismul este filosofia sigură şi adevărată, pentru că împrumută raţiunii puterea de a descoperi adevărul. Această filosofie este şi mîntuitoare fiindcă ea nu arată numai calea mîntuirii, ci oferă şi mijloacele pentru a ajunge la aceasta. I. întemeiază *creştinismul* umanist prin grandioasa lui doctrină despre participarea filosofiei antice necreştine (păgîne) la *Logos*: filosofii păgîni pot fi numiţi creştini în măsura în care au filosofat în Logos. Prin Logos se susţine continuitatea dintre Vechiul şi Noul Testament. Hristos este Logosul divin veşnic ale cărui "seminţe" se găsesc în filosofiile precreştine, în profeţiile şi legea vechitestamentală. Centralitatea Logosului în creaţie, istorie, religie şi raţiunea umană este argumentul pentru a susţine universalitatea creştinismului. Importanţa generală a activităţii lui I. este că a aplicat (introdus) filosofia în creştinism.

Op. pr.: “Apologii”; “Dialogul cu iudeul Trypho”; “Cuvîntări către greci”.

IZOMORFISM ŞI OMOMORFISM (din gr. isos – egal, homoios – similar şi morphe – formă) – noţiuni logico-matematice care exprimă corespunderea dintre structurile obiectelor. Două sisteme privite în mod abstract, sunt izomorfe unul faţă de altul dacă fiecărui element din primul sistem îi corespunde numai un element din cele de-al doilea, iar fiecărei operaţii (raporturi) dintr-un sistem îi corespunde o operaţie (raport) din celălalt. Noţiunea de I. este direct legată cu relaţiile logice de identitate de asemănare etc. O generalizare a I. este noţiunea “O” atunci cînd corespondenţa este univocă numai într-o direcţie. De aceea imaginea omomorfă constituie o reflectare incompletă a structurii originalului. Noţiunile de I. şi O. se folosesc pe larg în logica matematică şi în cibernetică, în fizică, chimie şi în alte domenii ale ştiinţei, la analiza transformării informaţiei, pentru caracterizarea noţiunilor de *model* şi metodă de *modelare.*

Î

ÎNCREDEREA BOLNAVULUI – categorie a eticii medicale ce reflectă atitudinea pacientului faţă de medic. Bolnavul apreciază aşa calităţi a medicului ca încrederea în sine, liniştea sufletească, atitudinea serioasă faţă de muncă, disciplina, bunăvoinţa, optimismul, bărbăţia, amabilitatea. Î. B**.** susţinută permanent de calităţile morale înalte ale medicului este perceput de către bolnav ca imbold intern, ca o convingere personală în necesitatea regimului, modului de trai în cauză, orientat spre restabilirea sănătăţii. Autoritatea profesională înaltă a medicului acţionează favorabil asupra tratamentului, este un factor terapeutic. Însă efectivitatea diagnosticării şi tratamentului depinde şi de pacient. Este foarte important caracterul de încredere a relaţiilor între medic şi pacient. Datoria lucrătorilor medicali este de a acorda în orice caz ajutor bolnavului, la care el răspunde cu o încredere deplină. Î. constituie un act de bunăvoinţă, constituie un fel de realizare a datoriei morale a pacientului faţă de lucrătorul medical, în fine, asta constituie reflectarea poziţiei morale a pacientului privind interacţiunea lui cu medicul. Bolnavul este nevoit să se adreseze medicului datorită dezvoltării procesului patologic, care prezintă chiar şi pericol pentru viaţă. Nu numai conţinutul anamnezei, dar şi viaţa bolnavului, viitorul lui sunt şi trebuie să fie deschise, transparente pentru medic. Dacă pacientul nu manifestă încredere, atunci el nu-i sincer, nu povesteşte medicului toate detaliile bolii, iar aceasta se reflectă asupra calităţii diagnosticării şi tratamentului.

ÎNDOIALĂ reprezintă o stare de spirit caracterizată prin incertitudinea de a afirma sau nega. Această stare este solicitată de date sau de posibilităţi de acţiune neconcordate, ce oscilează între ele, fără a reuşi să se fixeze definitiv asupra uneia sau alteia. Se disting două forme distincte de îndoială: 1) I. naturală, care însoţeşte absenţa de cunoştinţe certe; 2) I. filosofică care însoţeşte spiritul uman cît timp nu se cunoaşte principiul oricărei cunoaşteri (întîlnite la Platon, Descartes, Fichte). În filosofie se evidenţiază două obiecte de bază ale I.: 1) privitor la lumea exterioară; 2) la *Dumnezeu*.

ÎNDOIALĂ CARTEZIANĂ (metoda îndoielii) – principiu metodologic la *R. Descartes* prin care se caută un reper absolut sigur al cunoaşterii. Î. metodică asupra tuturor senzaţiilor, cunoştinţelor şi a existenţei în întregime era opusă dogmatismului scolastic.

ÎNSUŞIRE proprietate intrisecă a unui obiect care se manifestă în raporturile lui cu celelalte. Orice obiect are Î. esenţiale şi Î. neesenţiale. Sistemul Î. esenţiale ale unui obiect constituie calitatea lui (ex. bimen, raţional, făuritor de unelte în cazul calităţii de om).

ÎNTÎMPLARE (*vezi:* *Necesitate şi Întîmplare*)

ÎNŢELEPCIUNE (din lat. *intellectionem*), capacitate superioară de înţelegere şi de judecare a lucrurilor, implicînd o cunoaştere profundă a realităţii, o bogată experienţă personală – echilibru, chibzuinţă. Î. constituie o valoare fundamentală şi eternă a *axiologiei*, de asemenea este noţiunea de bază a *filosofiei*, scopul ei educaţional. Î. este o valoare şi calitate de bază şi în *medicină*. Subiectul Î. a fost abordat în filosofie începînd cu antichitatea şi pînă în prezent.

ÎNŢELES, sens, semnificaţie (a unui lucru, expresii, text, concepţii), înzestrarea acestora cu o funcţie simbolică. Î. se implică în viziunile lui W.Quine, H.Grice, D.Davidson ş.a., în fenomenologie, teoria modelelor, limbajele formale, pozitivismul logic, semantică etc.

J

JACOBI FRIEDRICH (1743 – 1819) – filosof idealist şi scriitor german. A fundamentat filosofia sentimentelor şi a credinţei. Susţine că unica cunoaştere veridică este experienţa senzorială, iar realitatea lumii înconjurătoare poate fi garantată numai de credinţă, care stă la baza experienţei senzoriale. Însă sentimentul religios nu poate fi înţeles de pe poziţia raţionalismului, deaceea ia o atitudine critică faţă de *raţionalism*. El consideră că filosofia raţională este legată cu ateismul. După părerea lui J. rezultatul oricărei filosofii conceptuale este spinozismul care este identic cu *ateismul şi fatalismul*, deoarece la *Spinoza* divinitatea nu e înzestrată cu înţelepciune şi voinţă, ci reprezintă o substanţă impersonală; totodată Spinoza nu admite libertatea voinţei, deci este fatalist. J. susţine refugiul de la cunoaşterea conceptuală la credinţă care constituie saltul moral necesar al raţiunii omeneşti, aşa că orice cunoaştere se bazează pe *credinţă* şi *revelaţie.* Filosofia lui este bine caracterizată de următoarea sa expresie: "cu mintea sunt păgîn, cu inima însă sunt creştin".

Op.pr.: "Despre doctrina lui Spinoza"; "David Hume despre credinţă"; "Despre lucrările dumnezeieşti şi revelaţia lor".

JAINISM – religie şi şcoală filosofică din India antică care a fost întemeiată în sec. VI î.e.n. de către Vardhamana, supranumit Jinna (învingătorul). Constituie una din cele trei mari religii ale Indiei. J. este opus *brahmanismului*. J. a înlocuit concepţia brahmanistă despre existenţa unui suflet universal cu sufletul individual ce migrează (matempsihoză) Concepţia filosofică a J. este dualistă: recunoaşte atît existenţa spiritului individual, cît şi a materiei necreate, infinită în timp şi spaţiu, compusă din atomi.

JANSENISM (din gr. *janseniste* – adept al jansenismului) – curent neortodoxal în *catolicism* apărut şi dezvoltat în Franţa şi Ţările de Jos, cu unele trăsături doctrinare specifice *protestantismului*. A fost un val al misticismului individualist ce traversa Europa Occidentală în sec. 17-18. Impulsul de apariţie a mişcării janseniste a fost publicarea în

1640 a cărţii postume a teologului olandez Cornelius Jansen (1585-1638) "Augustinus". În ea şi-a expus învăţătura despre doctrinele fericitului *Augustin,* despre liberul arbitru, predestinaţie şi graţia divină, care ar fi dată numai anumitor oameni de la naşterea lor. Comunităţile Janseniste desfăşurau o amplă activitate religioasă şi pedagogică. Această mişcare a fost condamnată de Scaunul papal în anul 1653. Către mijlocul sec. XVIII curentul dispare, apoi treptat şi în Ţările de Jos. În Olanda s-a transformat într-o biserică de sinestătătoare ce există pînă în prezent.

JASPERS KARL (1883-1969) – filosof german, unul dintre fondatorii şi reprezentanţii de seamă ai *existenţialismului*. A început activitatea de muncă în calitate de psihiatru. În fenomenele psihopatologice Jaspers vede nu decăderea personalităţii ci căutarea de către om a propriei individualităţi. Aceste căutări sunt nucleul unei filosofări autentice deaceea orice tablou raţional al lumii poate fi privit ca ceva alegoric, ca o "raţionalizare" a năzuinţelor sufleteşti, ce nu pot fi pătrunse niciodată pînă la capăt: ea este un "cifru al existenţei" ce mereu necesită o interpretare. De aici problema de bază a filosofiei constă în dezvăluirea acestui "cifru" sau a face clar faptul că la baza manifestărilor conştiente a omului stă activitatea de neînţeles a existenţei. Existenţa este transcendentă. Prin existenţă J. înţelege trei lucruri: 1) condiţia umană, limitată şi care se dezvăluie prin situaţii ultime de suferinţe, vinovăţie şi moarte, pe care omul le trăieşte, la care participă şi deaceea nu le poate obiectiva; 2) existenţa implică *libertatea,* iar existentul liber este răspunzător de acţiunile sale; 3) existenţa înseamnă comunicare între existenţi, iar căutarea adevărului de către om devine năzuinţă de aşi transcende existenţa, şi, astfel a comunica.

Op. pr.: "Psihologia concepţiei despre lume"; "Filosofia", "Raţiune şi existenţă"; "Cifrarea transcendentului" ş. a.

JOC DE LIMBAJ – noţiune propusă de L.Wittgenstein în "Cercetări filosofice" (1953) şi se referă la conţinutul şi funcţia limbajului. În "Tratatul logico-filosofic" (1921) autorul interpretează limbajul ca o proiecţie şi reflectare a faptelor (fapt atomar), iar propoziţia are însuşirea de a fi adevărată ori falsă. În "Cercetări filosofice" limbajul este interpretat din punct de vedere a pragmaticii, ca raport dintre ascultător şi situaţia lingvistică reală, limbajul este un joc de cuvinte. Nu numai limbajul, dar şi realitatea care o percepem prin limbaj, consideră L.Wittgenstein, este un joc .de cuvinte.

JOLONDCOVSCHI ALEXANDRU (n. 1949) – d.ş.f., specialist în filosofia ecologică. Absolveşte facultatea de Filozofie a Universităţii din Rostov pe Don în 1974. Între anii 1974 şi 1989 lucrează profesor de filosofie la Institutul de Arte din Chişinău. Devine vice-decan, iar apoi decan la aceiaşi instituţie. În 1982 susţine teza de doctor pe tema: "Aspectul conceptual al politicii ecologice". Pune bazele filosofiei ecologice moderne în Moldova. În 1999 este numit Primvice-ministru al Ministerului Mediului. Are numeroase publicaţii ştiinţifice.

Op. pr: "Omul şi natura"; "Aspectul conceptual al problemei ecologice"; "Audit ecologic"; "Turismul ecologic şi rural: realizări şi perspective".

JUDECATĂ (din lat. judecata), în sens larg exprimă capacitatea omului de a gîndi logic sau substituie categoriile *raţiune* şi *inteligenţă*; în sens îngust este o formă logică fundamentală ce se exprimă printr-o propoziţie, în care se afirmă sau se neagă ceva despre ceva. J. în *logică* are trei termeni: subiectul, predicatul, copula. J. logică a fost formulată iniţial de

Aristotel.

JUDECATĂ DE APOI – în *filosofia religioasă* şi *teologie* exprimă confruntarea omului cu dreptatea lui *Dumnezeu* la sfîrşitul veacurilor, cînd întreaga lume va trece complet sub divină anulîndu-se orice autoriate pămîntească. După învierea morţilor se va hotărî soarta fiecărui om: mîntuirea sau osînda veşnică.

K

KANT IMMANUEL (1724-1804) mare filosof şi savant german, fondatorul filosofiei clasice germane. S-a născut şi a trăit toată viaţa în or. Königsberg. În 1745 a absolvit universitatea din Königsberg. Activează la această universitate în anii 1755-1770 ca privat-docent, iar din 1770 pînă în 1796 – profesor. A citit o mulţime de cursuri (logica, metafizica, geografia fizică, etica, antropologia, fizica, mecanica, matematica, dreptul ş.a.). În activitatea lui K. deosebim două perioade: "precriticistă" şi (după 1770) "criticistă". În prima el se ocupă mai mult cu ştiinţele naturii, scrie un şir de lucrări în care afirmă posibilitatea cunoaşterii fenomenelor naturii ce există ca atare, formulează o ipoteză cosmogonică despre apariţia planetelor sistemului solar dintr-o nebuloasă. În deceniul 60 se începe trecerea de pe poziţiile *raţionalismului* dogmatic la *empirismul* sceptic şi de la el raţionalismul critic. Concepţia lui filosofică este numită încă şi *idealism transcendental*. Multitudinea de probleme ce le abordează K. se reduc la 4 principale: 1) ce pot să ştiu? ; 2) ce trebuie să fac?; 3) la ce pot să sper?; 4) ce este omul? Răspunsul la prima întrebare are scop de a preciza posibilităţile şi limitele cunoaşterii umane. A doua întrebare se referă la problemele naturii moralei. A treia – la problemele esenţei religiei. Aceste întrebări trebuie să răspundă şi la a patra – locul şi rolul omului în lume. K. considera că obiectul filosofiei teoretice trebuie să fie nu lucrurile, fenomenele şi procesele naturii, ci cercetarea activităţii de cunoaştere a omului, stabilirea legilor raţiunii umane şi limitele ei. El neagă atît senzualismul cît şi raţionalismul, care în mod diferit priveau izvorul cunoştinţelor. K. considera că cunoştinţele se bazează pe experienţă, însă nu toate cunoştinţele reiese din experienţă, există ceva ce precedă experienţa, există pînă la experienţă (a priori). În procesul cunoaşterii evidenţiem trei etape: 1) sensibilitatea, 2) intelectul analitic, judecata şi 3) raţiunea. Obiectele realităţii acţionează asupra organelor de simţ, provocînd o mulţime de senzaţii. Ceea ce noi reflectăm prin senzaţii nu constituie lucrurile ca atare aşa cum sunt în sine, ci numai cum ele ni se dau nouă. Lucrurile în sine nu pot fi cunoscute. K. numeşte *lucrul în sine* "obiect transcendental" ori *noumen* (spre deosebire de fenomen pe care noi îl putem cunoaşte). Intelectul cu ajutorul categoriilor apriorice grupează şi sintetizează reprezentările senzoriale într-o imagine integrală – *percepţia*. Ultima este ceva strict individual şi subiectiv. Ca să devină universale aceste percepţii individuale trebuie să treacă prin gîndire, intelect, care operează cu noţiuni şi categorii. *Intelectul* formulează categorii şi judecăţi, construieşte obiectele în corespundere cu formele apriorice ale gîndirii. Noi cunoaştem numai aceea ce singuri construim cu ajutorul intelectului. Însă intelectul este dirijat de treapta superioară – raţiune. Ea operează cu judecăţi şi raţionamente şi priveşte lumea fenomenală global. Numai cu ajutorul raţiunii se nasc ideile care sunt călăuze pentru cunoaştere. Deci cunoaşterea, după K. este o activitate intelectuală de reflectare şi construire a realităţii în construcţii logice, mintale, după anumite legi proprii gîndirii.

Concepţia *morală* a lui K. reiese din convingerea că fiecare personalitate este un scop în sine. Nici o personalitate nu trebuie să fie mijloc pentru realizarea altor scopuri, chiar dacă ele reiese din intenţii nobile. Baza concepţiei morale o constituie *imperativul categoric*. Orice faptă este morală dacă în temelia sa conţine tendinţă spre fericire, dragoste, simpatie. Fapta devine morală dacă ea se bazează pe *datorie* şi stima legilor şi normelor morale. În caz de conflict moral noi trebuie necondiţionat să ne supunem datoriei morale.

Op. pr.: "Istoria generală a naturii şi teoria cerului"; "Critica raţiunii pure"; "Critica raţiunii practice; "Critica puterii de judecată" ş.a.

KARMA (în sanscrită – "acţiune") – noţiune principală a filosofiei indiene, recunoscută practic de toate şcolile filosofico-religioase (*hinduism, budism,* jainism ş.a.). K. este concepută ca mod de viaţă şi principiu moral, lege universală de răsplată, conform căreia totalitatea de fapte săvîrşite ori gîndite determină starea socială, condiţiile existenţei şi viitorul individului. K. este una din cele trei căi de autoperfecţionare şi unire cu divinitatea. Există diferite tipuri de conştiinţă amorală, ce duc la o K. negativă şi respectiv diferite tipuri de conştiinţă ce duc la luminare. Scopul individului de a distruge k. prin modul de viaţă şi gîndire corectă.

KATHARSIS (din gr. – purificare) – categorie a filosofiei şi esteticii antice greceşti ce caracterizează acţiunea artei asupra omului. Noţiunea K. era folosită de greci în mai multe sensuri: religios, etic, fiziologic, medical. După părerea lui *Aristotel* muzica şi tragedia acţionează asupra psihicului uman, trezind un şir de emoţii puternice – compătimirea, mila, groaza, entuziasmul ş.a. Ca rezultat spectatorii primesc o purificare a pasiunilor, uşurare legată cu delectarea şi plăcerea. Efectul K. a fost studiat din punct de vedere fiziologic de către psihologul L.S.Vîgodski. După părerea lui, obiectele artei provoacă sentimente puternice şi ca efect are loc explozia, descărcarea energiei sistemului nervos. În legătură cu aceasta K. poate avea un efect psihoterapeutic.

KEPLER, JOHANNES (1571-1630), astronom şi matematician german. Se consideră drept unul din fondatorii astronomiei moderne. A descoperit refracţia atmosferică, legile de mişcare ale planetelor elipticitatea orbitelor, viteza areolară fiind constantă, iar patratele perioadelor de revoluţie sunt proporţionale cu cuburile semiaxelor mari ale orbitelor plantelor. În anul 1611 a construit o lunetă astronomică.

Op. pr.: "Astronomia Nova"; "Harmonice mundi"; "Dioptrice" ş.a.

KIERKEGAARD SÖREN (1813-1855) – filosof şi scriitor religios danez, precursor şi întemeietor al *existenţialismului* contemporan. În primele sale lucrări dă o critică concepţiilor obiectiviste ale lui *Hegel,* se concentrează la problemele voinţei şi alegerii individuale, a trăirilor (sentimentelor) subiective şi posibilităţii formulării unei morale creştine. Esenţa filosofiei, după părerea lui K. este de al aduce pe om la realitatea existenţei umane, concepută ca plină de nelinişte şi tragedie. Omul trebuie să aleagă între îndoială şi nesiguranţă. A alege înseamnă a face un salt al credinţei, al aduce pe om în faţa lui *Dumnezeu.* K. formulează trei stadii pe drumul vieţii: 1) stadiul estetic sau sensibil, în care omul trăieşte "imediat", "în moment"; 2) stadiul etic în care individul cade sub povara obligaţiilor morale uniformizatoare, ce îl "nivelează" pe om; 3) stadiul religios în care suferinţa este concepută ca cale spre eternitate, iar existenţa ca experienţă creştină a vieţii. Omul începe să existe prin credinţă. K. a influenţat puternic diferiţi filosofi existenţialişti şi

teologi *(M.Heidegger, K.Jaspers,* K.Barth, *J.-P.Sartre, Marcel,* Buber ş.a.).

Op. pr.: "Sau – sau"; "Conceptul de ironie"; "Spaimă şi cutremurare"; "Fragmente filosofice"; "Conceptul de angoasă"; "Discursuri creştine"; "Boala aducătoare de moarte"; "Un discurs înălţător" ş.a.

KOGĂLNICEANU MIHAIL (1817-1891) – om politic, istoric, sociolog, scriitor şi publicist român. Prim-ministru al Moldovei şi al Principatelor Unite, ministru în diferite guverne ale României, academician, preşedinte al Academiei Române. A editat "Dacia literară", "Propăşirea", "Steaua Dunării", a condus teatrul naţional din Iaşi. A pledat pentru o literatură originală, legată de istoria naţională şi de viaţa poporului. Afirma, că eliberarea naţională şi socială, prosperarea neamului este posibilă numai pe baza cunoaşterii istoriei. Necunoaşterea istoriei e echivalent cu pieirea neamului. Ca sociolog el încearcă să stabilească cauza fenomenelor sociale, cercetează legităţile schimbării şi dezvoltării societăţii. Dezvoltînd filosofia istoriei el formulează teoria procesului istoric şi teoria istoriei ca ştiinţă.

KOPERNIK (COPERNIC) NICOLAUS (1473-1543) – savant polonez, fondatorul *sistemului heliocentric* al lumii. A studiat astronomia, filosofia, medicina, dreptul ş.a. K. a contribuit la crearea unei concepţii naturalist-ştiinţifice despre lume. Conform căreia pămîntul se roteşte în jurul axei sale ce explică schimbul zilelor şi nopţilor, el se roteşte şi în jurul Soarelui ce duce la schimbul anotimpurilor. În centrul universului se găseşte soarele. Totodată împărtăşea convingerea că lumea este finită şi cu toate că Pămîntul a încetat de a mai fi centrul universului, în principiu centrul a rămas (Soarele). Cosmologia şi astronomia kopernikană a contribuit la formarea unei noi concepţii despre apariţia şi dezvoltarea naturală a planetelor sistemului solar.

Op. pr.: "Despre mişcările de revoluţie ale corpurilor cereşti" ş.a.

KROPOTKIN, PIOTR ALEKSEEVICI (1842-1921) – filosof, geograf şi geolog rus, teoretician al anarhismului. După moartea lui Bakunin a devenit teoreticianul principal al anarhismului. Consideră că ştiinţele despre natură şi societate trebuie să utilizeze metoda inductiv-evoluţionistă. Nu consideră dezvoltarea socială drept continuă. Toate formaţiunile sociale au o tendinţă spre stagnare deaceea revoluţiile sunt necesare să înlăture factorii ce împiedică progresul şi demoralizează omul: proprietatea privată şi puterea statală. Ideile sale au fost răspîndite în ţările Americii Latine, Indiei, Europei apusene. Problemele etice erau destul de importante în sistemul său conceptual. Esenţa moralităţii e tratată din punct de vedere biologic, reieşind din observaţiile asupra vieţii naturii. Conform lui K. E util ceea ce duce la păstrarea genului, speciei, seminţei. Tindea să creeze o moralitate universală. Se mai considera premărgătorul ideilor sociobiologice.

Op. pr.: "Anarhia, filosofia şi idealul său"; "Ştiinţa modernă şi anarhismul"; "Etica".

KOSMOS (din gr. *kósmos* – univers; în lat. *mundis* – lume) – termen provenit din filosofia Greciei antice pentru a marca lumea, universul luat în ansamblu ca un tot întreg organizat şi armonios ordonat. Conţinutul termenului atît în utilizarea sa prefilosofică, cît şi în perioadele constituirii şi dezvoltării ulterioare a filosofiei a avut o încărcătură semantică diversă, păstrînd, totodată, la general conceperea universului ca atare. Principalii termeni derivaţi din "Kosmos" sunt: *Macrocosmos* – Universul, *Microcosmos* – omul. *Kosmologie*

– ştiinţa despre lume, *Kosmogonie* – ştiinţă despre formarea lumii.

KUHN THOMAS SAMUEL (1922-1996) – istoric şi filosof american, unul din reprezentanţii filosofiei ştiinţei. Formulează o concepţie originală despre dezvoltarea ştiinţei care presupune două momente. Primul – istoria ştiinţei nu este proces de acumulare a adevărurilor, ci un şir de salturi necumulative (revoluţii ştiinţifice). Al doilea – noţiunea de *paradigmă,* care reflectă totalitatea de convingeri, valori şi idei caracteristice pentru comunitatea ştiinţifică şi care servesc drept model pentru interpretarea şi rezolvarea problemelor. Paradigmele au un caracter istoric şi se schimbă în procesul revoluţiilor ştiinţifice.

Op.pr.: "Revoluţia Kopernikană"; "Structura revoluţiilor ştiinţifice"; "Tensiunea esenţială".

L

LAKATOS IMRE (1922-1974) – filosof şi istoric al ştiinţei din Marea Britanie (de provenienţă ungară). Ca şi K.Popper, T.Kuhn, P.Feyerabend s-a preocupat de problemele filosofiei ştiinţei, este reprezentantul aşa-numitului anarhism metodologic (savanţii se conduc de principiul "totul este permis") L. formulează metodologia programelor de cercetări ştiinţifice. Ştiinţa, după părerea lui, este o succesiune de schimbări a programelor de cercetări ştiinţifice unite cu un nucleu comun.

Op.pr.: "Critica şi dezvoltarea cunoaşterii"; "Demonstrarea şi respingerea"; "Istoria ştiinţei şi reconstrucţia ei raţională".

LAMARCK J-B (1744-1829) – naturalist şi cugetător francez. Are lucrări în domeniul botanicii, zoologiei, meteorologiei, fizicii, chimiei. ş.a. Este unul din primii savanţi care a dat o clasificare sistematică a plantelor şi animalelor. A fundamentat ideea *evoluţiei* lumii organice sub influenţa factorilor interni şi externi. L. era reprezentantul *deismului*. Ideile lui au fost înalt apreciate de către E.Haeckel, Th. Huxley, *Ch.R.Darwin* ş. a.

Op. pr.: "Flora Franţei"; "Filosofia zoologică"; "Sistemul analitic despre cunoştinţele pozitive a omului" ş.a.

LAMARCKISM – concepţie evoluţionistă formulată de *J.B.Lamarck* în opera sa "Filosofia zoologică" (1809), conform căreia *evoluţia* naturii vii are loc sub influenţa mediului ambiant şi tendinţa internă a organismelor spre perfecţionare. Această tendinţă există ca o "putere", "impuls" sau "principiul autoperfecţionării interne" în fiecare organism şi tinde din interior să modifice fiinţele vii la conţinutul condiţiilor mediului ambiant. Reprezentanţii L. reiese din teza cum că modificările fenotipice ar deveni ereditare.

LAMETTRIE JULIEN OFFROY DE (1709-1751) – filosof materialist francez, medic, membru al Academiei din Berlin. Recunoştea existenţa lumii obiective ca manifestare a *substanţei* materiale. *Materia* se găseşte în permanentă *mişcare*, mişcarea şi materia sunt inseparabile. Izvorul mişcării se găseşte în interiorul materiei. Formele substanţei materiale fiind cele trei regnuri ale naturii: neorganic, vegetal şi animal. L. a expus într-o formă sistematizată *materialismul* mecanicist. Chiar şi *omul* este interpretat ca o maşină sinestătătoare, asemănătoare cu mecanismul ceasornicului. Deosebirea dintre om şi animal

pentru el era numai cantitativ în mărimea şi structura creierului. În teoria cunoaşterii era *senzualist. Gîndirea* după părerea lui L. constă în compararea şi combinarea reprezentărilor primite din senzaţii şi păstrate în *memorie.* Orice judecată este ca o comparaţie a două reprezentări. În *etică* se găsea pe poziţiile hedonismului, considera că binele este aceia ce aduce plăcere omului şi îl scapă de suferinţe. Pleda pentru renaşterea sistemului lui *Epicur*. Sa apropiat de ideea *evoluţiei.*

Op. pr.: "Tratat despre suflet"; "Omul maşină"; "Omul plantă"; "Sistemul lui Epicur" ş.a.

LANŢ CAUZAL – succesiune de evenimente şi fenomene ce se găsesc într-o legătură cauzală. Important este de a evidenţia toate fenomenele ce pot provoca un proces patologic, dar principalul constă în a depista cauza nemijlocită a bolii (de ea depinde tactica şi strategia tratamentului).

LAO-ŢZI (sec.VI-V î.e.n.) – filosof chinez, reprezentant a materialismului naiv şi dialecticii spontane, formulează o concepţie originală despre *lume* şi destinul omului. Lumea este necreabilă şi indistructibilă. Omul depinde de legile naturii, natura – de legile Cerului, Cerul depinde de Dao, iar Dao depinde de sine însăşi. Dao este ordinea, calea, principiul lucrurilor, cauza universală a lor. Omul trebuie să se conducă de Dao, să se contopească cu ea şi să revină la unitatea cu natura. Scopul vieţii este supravieţuirea fizică şi reîntoarcerea la natură, această înţelepciune duce la un calm spiritual şi la un adăpost faţă de orice primejdie.

LAPLACE PIERRE SIMON DE (1749-1827) – matematician, astronom şi filosof francez. El era reprezentantul materialismului mecanicist, a demonstrat stabilitatea sistemului solar. A formulat *determinismul* mecanic (numit laplacian) în care afirma, că dacă am cunoaşte semnificaţia coordonatelor şi impulsurilor tuturor obiectelor şi fenomenelor din univers într-un anumit timp dat, atunci am putea prezice starea acestuia în viitor. L. a formulat şi unele teze în teoria matematică a probabilităţilor.

Op.pr.: "Expunere a sistemului lumii"; "Eseu filosofic asupra probabilităţilor".

LAURIAN AUGUST TREBONIU (1810-1881) – lingvist, istoric şi filosof român. A predat filosofia la colegiul "Sf. Sava" (1842-48) unde a ţinut cîteva prelegeri originale: "Discurs la deschiderea cursului de filosofie în colegiul naţional de la Sf. Sava" (1842), "Cuvînt academic" (1845). Este autorul a două manuale de filosofie. A publicat un şir de articole în ziarul "Universul" despre *Platon, Aristotel, Epicur, Zenon, Cicero* ş.a. În perioada dintre 1859 şi 1861 a condus revista "Instrucţiunea publică" unde a publicat articole de istorie, lingvistică, pedagogie şi filosofie (despre Platon şi Proclos, Scepticismul la greci, Filosofia scolastică, Filosofia modernă, Descartes, Spinoza, Leibniz etc.)

LEGE MORALĂ – cerinţe morale fundamentale ce au scopul de a reglementa comportamentul oamenilor în societate. L.M. formulează ceea ce trebuie să fie, are caracterul de poruncă, de imperativ. De ex. cele 10 porunci din Biblie: nu fura, nu ucide etc.

LEGEA – reflectarea legăturilor şi relaţiilor dintre obiecte şi fenomene care au un caracter intern, stabil, repetabil, esenţial. Dacă categoriile fiecărei ştiinţe formează un sistem de noţiuni care exprimă conţinutul ei, atunci legile ştiinţei exprimă esenţă ei. Ştiinţa devine adevărată ştiinţă atunci cînd se formulează legile ei. După forma sa legile prezintă anumite judecăţi,

enunţuri, care constau din noţiuni, deci ele sunt forme logice ale gîndirii, mod de existenţă a cunoştinţelor teoretice. În acelaşi timp legile au şi un conţinut obiectiv, reflectă realitatea obiectivă. În dialectică deosebim următoarele legi universale: l. trecerii schimbărilor cantitative şi calitative, l. unităţii şi luptei contrarilor şi l. negării negaţiei.

LEGEA CONTIGUITĂŢII – a fost formulată de *Leibniz,* care afirma că în natură nu există schimbări discontinue (natura nu face salturi), că există ceva apropiat şi comun cu altceva.

LEGEA EFECTULUI – a fost formulată de psihologul american E.L.Thorndike, care afirma că acţiunile ce duc la plăcere ori durere au un efect mai puternic în procesul învăţării.

LEGEA LUI HUME – afirmă că nu există o legătură logică dintre fapt şi valoare.

LEGEA NEGĂRII NEGAŢIEI – proces a dezvoltării, conform căruia vechiul este negat de către nou, iar noul la rîndul său este negat de ceva şi mai nou. *Negarea dialectică* este o autonegare, fiecare obiect şi fenomen a realităţii conţine în sine propria sa negare. Procesul acesta este legic, permanent, infinit. L.n.n. a fost formulată de către *Hegel*, care evidenţia în ea trei etape. Dezvoltarea se începe de la o prima etapă – teza, ce în procesul de negare se transformă în partea sa contrară – antiteza, iar negarea antitezei (ori negarea negaţiei) duce la sinteză. Sinteza este unitatea dialectică a contrariilor (tezei şi antitezei) şi nu-i altceva decît reîntoarcerea la etapa iniţială la un nivel mai înalt. Esenţa l.n.n. constă în rezolvarea contradicţiilor prin negarea dialectică, ce se caracterizează prin continuitate, succesiune, repetabilitate şi caracterul de spirală a dezvoltării. În procesul dezvoltării permanent apare ceva nou, care n-a existat în trecut şi este negarea dialectică a vechiului. În procesul negării dialectice se neagă nu toate însuşirile şi laturile obiectului, ci numai acele care sau învechit, n-au perspectivă, care frînează dezvoltarea. Noul, pozitivul într-un mod restructurat se transmite în altă calitate, iar acumularea lor se manifestă ca continuitate, succesiune, caracter ascendent al dezvoltării.

LEGEA TERŢULUI EXLUS – lege a *logicii formale,* care ne arată că din două enunţuri contradictorii despre unul şi acelaşi lucru în unele şi aceleaşi condiţii unul este neapărut adevărat, altul – fals, a treia posibilitate nu există (terţium non datur). Această lege a fost formulată de *Aristotel.* Simbolic această lege se exprimă prin formula A V Ă (ori A, ori ne A). L.t.e. are importanţă în operaţia logică dezminţirea, ori respingerea.

LEGILE DIALECTICII – cele mai generale legi ale dezvoltării naturii, societăţii şi gîndirii umane. Din L.d. fac parte legea *unităţii şi luptei contrariilor*, legea *trecerii schimbărilor cantitative în calitative* şi legea *negării negaţiei*. Aceste legi ne arată diferite aspecte a dezvoltării. Spre exemplu, legea unităţii şi luptei contrarilor ne arată izvorul dezvoltării, care constă în unitatea şi lupta contrariilor interni specifici pentru toată realitatea obiectivă. Legea trecerii schimbărilor cantitative în calitative ne arată mecanismul dezvoltării, că schimbările cantitative care se acumulează treptat şi dacă depăşesc limita măsurii duc inevitabil la apariţia noii calităţi ş.a.m.d. Legea negării negaţiei ne arată direcţia dezvoltării. L.d. ne ajută de a înţelege realitatea obiectivă şi coordona activitatea practică.

LEGILE MECANICII LUI NEWTON – au fost formulate în 1687: 1) corpul îşi menţine starea de repaus ori de mişcare uniformă şi rectilinie pînă atunci, cînd forţele care acţionează

asupra lui nu schimbă această stare; 2) variaţia impulsului liniar este proporţională cu forţa aplicată şi se desfăşoară în aceeaşi direcţie cu ea; 3) pentru orice acţiune există o reacţiune egală ca mărime şi de sens contrar.

LEGILE TERMODINAMICII – generalizări ale unui număr mare de observări şi date experimentale: 1) legea conservării energiei, aplicată la procesele termodinamice (la comunicarea unei cantităţi de căldură sistemului termodinamic are loc creşterea energiei interne şi acesta efectuează un lucru mecanic pentru învingerea forţelor exterioare; 2) legea creşterii entropiei (într-un sistem închis entropia fie că rămîne neschimbată, dacă în sistem au loc procese echilibrate, reversibile, fie că se măreşte în cazul proceselor neechilibrate); 3) entropia unui sistem fizic temperatura căruia tinde spre zero absolut nu depinde de parametrii sistemului şi rămîne neschimbată (zero absolut nu poate fi atins printr-o succesiune finită de procese termodinamice).

LEGITATE – tendinţa obiectivă de dezvoltare a realităţii în corespundere cu anumite legi, totalitatea legilor care dirijează şi guvernează dezvoltarea anumitor domenii a realităţii.

LEGITATE STATISTICĂ ŞI DINAMICĂ – anumit mod de legătură dintre diferite determinări a obiectelor şi fenomenelor. Legitatea dinamică reflectă totalitatea de procese şi fenomene strict şi univoc determinate, în care stările precedente nemijlocit condiţionează stările ulterioare, necesitatea coincide cu cauzalitatea, iar rolul întîmplării practic este egal cu zero. Ea se manifestă în sistemele relativ izolate şi stabile. Legitatea statistică este totalitatea de procese şi fenomene întîmplătoare prin care se manifestă necesitatea. Prin totalitatea diferitor factori întîmplători, care la prima vedere practic e greu de înţeles, legitatea statistica evidenţiază ceva stabil, necesar, repetabil. Dacă legitatea dinamică prezice determinarea obiectelor şi fenomenelor strict şi univoc, legitatea statistică – prezice cu o anumită probabilitate.

LEIBNIZ GOTTFRIED WILHELM (1646-1716) – matematician, jurist, diplomat, inginer, filosof german. Considera că filosofia are o mare însemnătate practică, ea poate contribui la rezolvarea problemelor teologice şi politice, servi ca bază a dezvoltării ştiinţei şi matematicii. La baza realităţii L. pune o infinitate de *monade* – substanţe spirituale indivizibile, independente una de altele şi înzestrate cu o forţă activă. Termenul *monadă* înseamnă unitate. Ea este o microlume, oglindeşte întregul univers, fiecare monadă le exprimă pe toate celelalte. Interacţiunea monadelor este prestabilită de monada supremă – *Dumnezeu.* Realitatea constă din substanţe şi atributele acestora. L. este cunoscut şi prin realizările lui în logică: formulează *legea raţiunii suficiente,* încearcă de a formula o logică bazată pe folosirea simbolurilor, prevăzînd apariţia logicii matematice. Paralel cu *Newton* şi independent de el descoperă calculul infinitesimal, ce a jucat un rol important în dezvoltarea de mai departe a fizicii şi matematicii. Ideile lui L. au influenţat dezvoltarea filosofiei, în special *pozitivismul* logic*, personalismul* ş.a.

Op.pr.: ”Meditaţii asupra cunoaşterii, adevărului şi ideilor”; “Discurs asupra metafizicii”; “Corespondenţa dintre Leibniz şi Arnauld”; “Noi eseuri cu privire la intelectul uman”; “Teodiceea”; “Monadologia”.

LENIN VLADIMIR ILICI (1870-1924) – revoluţionar rus, fondatorul statului Sovietic, conducătorul partidului bolşevic din Rusia, teoretician marxist. A fost preocupat de

problemele revoluţiei, politicii, statului, economiei, reieşind din *interpretarea materialistă a istoriei*, propusă de *K.Marx* şi *F.Engels*. În filosofie se situa pe poziţiile *materialismului dialectic* şi istoric, iar în rezolvarea problemelor teoretice şi practice se călăuzea de principiul partinităţii şi ideologiei proletariatului. Divergenţele filosofice şi teoretice le explica prin lupta partidelor. Dezvoltă mai departe ideile lui Marx despre *revoluţie*, *stat* ş.a. Argumentează că revoluţiile sociale sunt "locomotivele istoriei", că revoluţia socialistă poate să biruie în ţările subdezvoltate cu o economie predominant agrară. Considera revoluţia socialistă şi dictatura proletariatului ca valori absolute ce n-au alternativă, că scopul scuză mijloacele, admitea şi practica violenţa ca mod de rezolvare a problemelor politice şi sociale. În condiţiile Rusiei agrare construirea unui Stat socialist înalt dezvoltat a fost imposibil. L. încearcă o nouă politică economică în care îmbină rolul conducător al partidului cu economia de piaţă, dar n-a dovedit să le realizeze.

Op.pr.: "Materialism şi empiriocriticism"; "Caiete filosofice"; "Statul şi revoluţia" ş.a.

LENINISM – totalitatea concepţiilor lui *V.I.Lenin* referitor la *marxism.* V.I.Lenin argumentează posibilitatea transformării revoluţiei burghezo-democratice în revoluţie socialistă, posibilitatea biruinţei revoluţiei socialiste într-o ţară slab dezvoltată industrial. De asemenea dezvoltă concepţia despre esenţa şi rolul statului, a ideologiei în transformările sociale. În filosofie se situează pe poziţiile *materialismului dialectic* şi *istoric*, permanent critică *idealismul* şi abaterile de la marxism. Politizarea filosofiei, realizată de Lenin, a dus la dogmatizarea marxism-leninismului, autoizolarea de la filosofia mondială. **(*vezi:* *Lenin V., Marxism – Leninism*)**

LEUCIP (500-440 î.e.n.) – filosof din Grecia antică care împreună cu discipolul său *Democrit* a întemeiat atomismul. Despre viaţa şi activitatea lui L. practic nu s-a păstrat nimic, în afară de reamintirile contemporanilor şi succesorilor lui. Se presupune ca L. a scris "Kosmosul mare", "Despre raţiune". L. afirma că universul nostru este nelimitat, la baza lumii se găsesc particule indivizibile (atomii), că atomii se mişcă în vid. El a fost primul filosof care a formulat principiul cauzalităţii şi necesităţii.

LEVY-BRUHL LUCIEN (1857-1939) – sociolog şi psiholog francez, cercetătorul culturii primitive. El considera, că diferitor tipuri sociale le este caracteristic diferite tipuri de gîndire. A formulat noţiunea de "mentalitate primitivă". L.-B. considera, că gîndirea omului primitiv nu se deosebeşte esenţial de gîndirea omului contemporan, că ea este o gîndire prelogică, ce nu evidenţiază naturalul de supranatural, în care se ignorau legăturile cauzale şi apelarea la explicarea în mod magic a realităţii. Concepţia lui L.-B. despre mentalitatea primitivă a trezit discuţii în rîndurile filosofilor.

Op.pr.: "Morala şi ştiinţa moravurilor"; "Funcţiile mintale în societăţile inferioare"; "Mentalitatea primitivă".

LEVI-STRAUSS CLAUDE (1908) – etnolog, antropolog şi sociolog francez, întemeietorul analizei structurale şi metodei sociologice denumite astăzi antropologie socială. Cercetările lui se situează în problemele mitului, ştiinţei, filosofiei şi culturii, lingvisticii structurale, teoriei informaţiei şi concepţiei *inconştientului.* Conştiinţa, după părerea lui L.-S. este locul intersecţiei diferitor structuri umane inconştiente. Propune psihanalizarea culturilor începînd cu legendele şi miturile religioase. Mitul este conţinutul principal a conştiinţei colective. L.-S. critică ideea de mentalitate primitivă (*Levy-Bruhl*) şi vorbeşte despre

gîndirea sălbaticului. El afirma că gîndirii mitologice şi gîndirii ştiinţifice îi sunt caracteristice unele şi aceleaşi structuri.

Op.pr.: "Analiza structurală în lingvistică şi în antropologie"; "Structurile elementare de înrudirii"; "Gîndirea sălbatică"; "Antropologia structurală"; "Mitologice"; "Omul gol"; "Rasă şi cultură".

LIBERTATE – concepţie filosofică ce caracterizează esenţa şi existenţa omului şi constă în posibilitatea de a alege şi proceda în conformitate cu dorinţele şi voinţa proprie, cu formele activităţii vitale. Conţinutul şi esenţa L. a fost şi este o problemă ce a perpetuat tot parcursul istoriei omenirii. Despre L. scriu şi discută *Socrate, Platon, Spinoza, Aristotel, Descartes, Kant, Hegel, Schopenhauer, Nietzsche, Sartre, Jaspers, Marx* ş.a. L. poate fi concepută la diferite niveluri: biologic, individului, social. După părerile lui Spinoza, Hegel şi Marx L. este necesitatea cunoscută. La nivelul social L. depinde de relaţiile individului cu societatea, de corelaţia libertăţii individuale cu legile sociale. L. este capacitatea de a face tot ce nu dăunează altor oameni. L. în genere, L. abstractă nu există, ea întotdeauna este concretă şi relativă. În *existenţialism* L. este legată de depăşirea existenţei şi atingerea transcendenţei.

LIBERTATE ŞI NECESITATE – noţiuni filosofice, aparent opuse, care reflectă relaţia dintre activitatea şi comportamentul oamenilor şi legile obiective ale naturii şi societăţii. Conform *libertăţii* omul e capabil să aleagă şi să acţioneze după propriile sale dorinţe, iar conform *necesităţii* toate fenomenele, evenimentele, inclusiv şi activitatea omului, sunt predeterminate de legi obiective. Aceste categorii sunt absolutizate şi interpretate în diferit mod de *voluntarism* şi *indeterminism*, *fatalism.* Filosofia contemporană reiese din interconexiunea dialectică a libertăţii şi necesităţii.

LIBIDO – atracţie sexuală, manifestarea tonusului biologic al instinctului sexual, este prima şi cea mai importantă latură a vieţii sexuale. Teoria despre L. a fost formulată de *S.Freud* (1905) care afirma, că atracţia sexuală sau stimularea sexuală a individului are loc pe tot parcursul vieţii şi se manifestă în diferite acte psihice şi comportamentale. Dezvoltarea psihică a individului nu-i altceva decât desfăşurarea instinctului sexual. Reprezentanţii psihanalizei explică numeroase dereglări de caracter şi patologii prin fixaţiile durabile ale L. în diverse puncte ale evoluţiei sale ori prin regresiune la unul din aceste stadii.

LICEUL – şcoală filosofică întemeiată de *Aristotel* în anul 335 î.e.n. Se afla în grădina publică din Atena lîngă templul lui Apollo Likios (spre deosebire de *Academia* – şcoală filosofică, întemeiată de *Platon*).

LIMBAJ – totalitate de semne care servesc ca mijloc pentru comunicarea interumană, pentru înregistrarea, prelucrarea, păstrarea şi transmiterea *informaţiei.* Gîndirea abstractă, conştiinţa sunt fenomene ideale care pot să existe şi să se manifeste numai prin L. În L. obişnuit, natural aceste semne sunt cuvintele. Ele semnifică şi înlocuiesc obiectele realităţii. L. este un fenomen social, apare din necesitatea activităţii în comun şi schimbului de informaţii. L. îndeplineşte funcţia de cunoaştere, comunicare şi expresiv-afectivă. Ultima se foloseşte în procesul sugestiei şi hipnozei, în medicină, artă.

LIMBAJ ARTIFICIAL – sistem semiotic format din totalitatea semnelor şi regulilor

gramaticale de formare a propoziţiilor şi frazelor cu sens. În limbajul obişnuit, natural aceste semne sunt cuvintele. Ele semnifică şi înlocuiesc obiectele realităţii. L.A. este un metalimbaj, un sistem artificial de semne ce pot fi înţelese pe baza unor convenţii şi se foloseşte în diferite domenii unde este necesar exprimarea precisă, clară, concisă. La L.A se referă sistemele de simboluri din matematică, chimie, fizică, logică etc.

LIMBAJ FORMALIZAT – totalitatea de semne convenţionale care se foloseşte după anumite reguli pentru a reda mai precis şi adecvat structura formală a unei teorii sau unui limbaj natural. L.f. este compus din semne ce exprimă variabile, constante, conectori, reguli de formare şi transformare.

LIMITARE (determinare) – operaţie logică, invers generalizării, care constă în trecerea de la noţiuni mai generale, cu volum mai mare şi conţinut mai sărac, la noţiuni cu volum mai mic şi cu conţinut mai bogat. În procesul limitării adăugăm cîte un semn (notă) la noţiunea iniţială pînă ajungem la noţiuni individuale. Spre exemplu, avem noţiunea "boală". Îndeplinind operaţia logică L. noi trecem la noţiuni mai concrete – "boală a organelor respiratorii", "boală a organelor respiratorii pneumonie" pînă la noţiune individuală "bronhopneumonie".

LIMITĂ – linie pînă la care pot ajunge capacităţile intelectuale ale individului. I. Kant defineşte filosofia ca gîndire despre propriile sale limite.

LINNE KARL (1707-1778) – naturalist suedez, întemeietorul sistematicii plantelor şi animalelor. Folosind principiul nomenclaturii binare a creat o clasificare artificială originală a plantelor şi animalelor, a descris circa 1500 de specii de plante. Pleda pentru *creaţionism* şi invariabilitatea speciilor.

Op.pr.: "Sistemul naturii"; "Filosofia botanicii"

LOCKE JOHN (1632-1704) – filosof, pedagog, om politic englez. A formulat principiul dreptului natural, idealul juridic ce reflecta necesităţile democratismului în dezvoltare. Ca drepturi inalienabile a omului L. socotea dreptul la viaţă, libertate şi proprietate. În filosofie el era materialist senzualist, formulează maxima: "Nimic nu-i în raţiune, ce n-a fost mai întîi în senzaţii". Neagă teoria ideilor înnăscute, socoate că omul se naşte cu creierul curat – "tabula rasa". Formulează concepţia despre *calităţi primare şi secundare.* L. dezvoltă o teorie a cunoaşterii empiristă, în care afirmă că cunoştinţele noastre apar din experienţă cu ajutorul şi prin intermediul senzaţiilor. A distins trei feluri de cunoştinţe după gradul lor de claritate: cunoştinţe iniţiale, nemijlocite; cunoştinţe demonstrative, căpătate prin raţionamente şi cunoştinţe intuitive ca apreciere nemijlocită de către raţiune a ideilor. A fost adept al deismului. În pedagogie reieşea din rolul hotărîtor al mediului în procesul educaţiei.

Op.pr.: "Eseu asupra intelectului omenesc"; "Cîteva păreri asupra educaţiei"; "Raţionalitatea creştinismului"; "Două tratate despre guvernarea statală".

LOGICĂ – ştiinţa care studiază condiţiile, formele şi legile gîndirii corecte, ştiinţa formelor discursului, argumentării corecte. L. este o ştiinţă formală despre noţiuni, judecăţi şi raţionamente. A fost întemeiată de *Aristotel* încă în antichitate. S-au format două discipline: 1) logica formală tradiţională (aristotelică) şi 2) logica formală modernă (simbolică).

LOGICA COMPUTERIALĂ – denumirea condiţională a totalităţii de metode, reguli şi principii care se folosesc la prelucrarea informaţiei în computere, la crearea sistemelor de programe ce asigură funcţionarea MEC. L.c. s-a creat pe baza teoriilor logicii matematice, îndeosebi pe teoria algoritmilor, teoria demonstraţiei, teoria modelelor, pe baza logicii constructive şi modale. La formarea L.c. un anumit aport a adus teoria programării şi cercetările în domeniul intelectului artificial

LOGICA DE LA PORT-ROYAL – lucrarea lui A.Arnauld şi P.Nicole "Logica, ori măiestria gîndirii"(1662). Logica este definită ca măiestrie de a folosi corect raţiunea la cunoaşterea realităţii. Pe timpul cela era un manual reuşit.

LOGICA FORMALĂ (de la *grec*. "logos" care înseamnă cuvînt, idee, noţiune, raţiune) – ştiinţa despre formele generale a gîndirii umane şi legităţile căror ea se supune. L.F. se abstractizează de la relaţiile şi legăturile concrete, evidenţiind formele în care se petrece gîndirea. Ca şi orice ştiinţă L.F. se foloseşte de un limbaj artificial, un limbaj simbolizat. L.F. utilizează nu numai un limbaj simbolizat, ci şi un limbaj formalizat. Esenţa lui constă în aceia că putem opera cu simbolurile sale după anumite reguli, fără a ţine cont de conţinutul acestor semne. Iniţial L.F. se dezvolta în legătură cu măiestria oratorică. Pentru prima dată cuvîntul "logic" a fost folosit de *Democrit* ca teorie despre *adevăr* şi regulile cunoaşterii. Pentru *Aristotel* L.F. nu era o ştiinţă specială, ci era un instrument al fiecărei ştiinţe. Mai tîrziu lucrările lui Aristotel de logică au fost numite de către succesorii lui *"Organon"* (instrument a cunoaşterii). Transformarea L. în instrument pentru a găsi adevărul a fost dictată de necesitatea de a lupta cu sofistica. Aristotel a formulat teoria despre gîndire care se bazează pe principii obiective stabile (ele se mai numesc legile logicii formale) – contradicţiei, identităţii, terţului exclus. Principiul raţiunii suficiente a fost formulat mai tîrziu de către *Leibnitz*. Aristotel are meritul că a descris formele logice fundamentale ale gîndirii – *noţiunea, judecata, raţionamentul* şi teoria despre *silogisme*, care şi astăzi este baza logicii formale. În epoca medievală logica este predominată de scolastică. L. modernă îşi trage proveniența sa încă de pe timpul lui *F.Bacon* şi *R.Descartes*. F.Bacon neagă logica scolastică care este inutilă şi frînează dezvoltarea ştiinţei. Obiectul cercetării ştiinţifice devine natura, pe primul plan se situează ştiinţa experimentală care constă în folosirea metodei raţionale asupra datelor senzoriale. *Inducţia, analiza, compararea, observaţia şi experimentul* sunt condiţiile principale ale metodei raţionale. În lucrarea sa celebră *"Noul Organon"* F.Bacon fundamentează L. inductivă ca ceva nou şi contrar L. deductive a lui Aristotel. R.Descartes a stimulat cercetările logice în direcţia simbolismului matematic, meritul lui este că a fundamentat metoda deductivo-matematică şi a argumentat aplicarea ei în ştiinţele naturii. Intenţiile carteziene au fost dezvoltate mai departe de către *Leibniz* care în mod "matematic" a formulat un şir de legi logice şi a pus începutul L. matematice simbolice. În dezvoltarea logicii formale un rol deosebit îl are *I.Kant* care a formulat definiţia unor categorii, a elaborat teoria despre judecată. El a creat deasemenea logica transcendentală – un domeniu ce se ocupă numai cu legile intelectului şi raţiunii, care a priori se referă la lume, spre deosebire de L. generală care se ocupă cu cunoştinţele empirice. Secolul XIX este semnificativ prin dezvoltarea L. dialectice de către *Hegel* ca teorie despre cele mai generale legi ale dezvoltării gîndirii. Pe la jumătatea sec. XIX G.Boole şi A.de Morgan au încercat de a aplica în L.F. calculul matematic, care a revoluţionat această ştiinţă. Alături de teoremele propriu-zise logice se

folosesc teoreme şi reguli referitoare la sistemul logic (metapropoziţii). Deaceea Boole se socoate întemeietorul *logicii simbolice* (matematice). I.Venn foloseşte metoda geometrică a cercurilor în dezvoltarea de mai departe a logicii. Teoria mulţimilor a lui G.Cantor a contribuit şi mai mult la apropierea dintre logică şi matematică. Frege perfecţionează calculul propoziţiilor, predicatelor şi construieşte un sistem logico-aritmetic. Peano perfecţionează simbolismul logic folosindu-l în expuneri matematice. Punctul culminant cercetările matematice şi metalogice ating în opera lui Whitehead şi Russell "Principia mathematica" – primul tratat de logică matematică. La dezvoltarea logicii (mai ales logicii moderne) au contribuit *J.Lucasiewicz, L.E.Post, C.I.Lewis, D.Hibert, Godel, A.Tarschi, R.Carnap, Wright, Shannon, Şestacov* ş.a.

LOGICA SIMBOLICĂ (matematică) – o parte a logicii moderne care se ocupă cu studierea legităţilor operaţiilor logice, regulilor calculului logic. Ea se ocupă cu folosirea metodelor formale ale matematicii şi analizei logice în activitatea logică, ce considerabil lărgeşte sfera cercetărilor formal-logice şi aplicarea lor nu numai în raţionamentele silogistice. L.s. după analogie cu matematica şi algebra înlocuieşte cu simboluri diferiţi termeni logici, cuvinte de legătură, operaţii logice. Dacă logica tradiţională (aristotelică) folosea simboluri pentru unii termeni şi anumite tipuri de propoziţii, atunci L.s. exprimă simbolic totul: toate tipurile de termeni, propoziţii, raţionamente, operaţii şi cuvintele de legătură. Logica tradiţională folosea limbajul natural, L.s. creează un limbaj artificial, simbolic în conformitate cu necesităţile ştiinţelor matematizate. Asta a permis elaborarea unor metode şi mijloace riguroase în acelaşi timp simple de control asupra corectitudinii operaţiilor logice. L.s. a devenit un instrument mai puternic decît logica tradiţională în rezolvarea problemelor logico-formale complicate.

LOGICĂ TRANSCENDENTALĂ – disciplina care studiază gîndirea aplicată la real, concretizîndu-se în metodele ştiinţelor matematice sau fizice. A fost fondată de *I.Kant.*

LOGICISM – concepţie filosofică conform căreia matematica poate fi dedusă din *logică.* A fost propusă de Leibniz şi dezvoltată de G.Frege şi B.Russell.

LOGISTICĂ – logica modernă (simbolică) folosită sub formă de algoritm, formă de combinare matematică. A fost dezvoltată de Carnap, Tarski, Wittgenstein etc.

LOGOS (în gr. *veche logos* – cuvînt, sens, idee, raţiune, lege) – termen străvechi cu multiple utilizări, pe care în limbile moderne le îndeplinesc alte cuvinte. Acest civînt s-a transformat în termen filosofic încă în antichitatea filosofică incipientă greacă. Din acel timp şi pînă în sec. XX conţinutul semantico-filosofic al acestui cuvînt a derivat păstrînd, totodată, o tendinţă generală. L. este una din principalele noţiuni ale filosofiei greceşti. Termenul a fost introdus în circuitul filosofic de către *Heraclit* din Efes unde L. apare ca un fel de inteligenţă non-umană ce organizează elemente discrete ale lumii într-un tot coerent, el este etern, universal şi necesar. Aici se poate face o analogie între învăţătura lui *Lao-Ţzî* despre *Dao*. La *sofişti, Platon* şi *Aristotel* termenul pierde conţinutul ontologic. Sofiştii îl utilizează în sens de raţionament sau conţinutul unui raţionament. Aristotel utilizează L. intern (gînd încă ne expus) şi (cuvîntul ca gînd expus). *Stoicii* identificau L. cu divinitatea considerată sursa întregii raţionalităţi din univers. Sensul folosirii L. îi *creştinism* începe cu cuvintele introductive ale Evangheliei lui *Ioan Teologul* unde *Iisus Hristos* e Logos-ul adică

Dumnezeu – cuvîntul. Hristos este Dumnezeu – Fiul, mijlocitor între Dumnezeu şi lumea creată de el, "glasul lui Dumnezeu şi înţelepciunea lui Dumnezeu", a doua ipostază a Sfintei Treimi. În filosofia lui *Hegel* L. e o noţiune absolută, obiectivă, ce marchează "raţiune a tot ce există", "raţiune universală". În sec. XIX – înc sec. XX L. e prezent în investigaţiile teologico-filosofice, printre care cele ale lui V.Ern, S.Trubeţkoi, P.Florenski etc.

LORENZ KONRAD (1903-1989) – medic, filosof, psiholog austriac, fondatorul etologiei – ştiinţei despre comportamentul animalelor. Din 1940 este profesor de filosofie şi psihologie la Univ. din Königsberg, pe urmă activează la alte universităţi şi la Institutul fiziologiei comportamentului. În 1973 obţine Premiul Nobel pentru medicină. Domeniul cercetărilor ştiinţifice se referă la mecanismele şi particularităţile specifice ale preistoriei omului, coevoluţia proceselor psihice şi culturale. Orice comportament este rezultatul înnăscutului şi dobînditului. La om comportamentul este determinat de raţiune şi cultură. Raţiunea are o semnificaţie dublă: ea contribuie la dezvoltarea adaptabilităţii şi în acelaşi rînd, dacă nu este dirijată de criterii logice şi morale, poate să ducă la distrugerea culturii, societăţii şi omului. Pentru comportamentul omului important este capacitatea de agresiune ce se actualizează în aşa numitul "entuziasm militant" – reacţie instinctivă filogenetică care se formează în procesul dezvoltării culturale. Acest "entuziasm militant" este motivul activităţii creatoare a omului, crearea valorilor culturale şi activităţii distructive (revoluţii şi războaie). Comportamentul omului în societatea contemporană este manipulat de pseudovalorile culturii de masă, ce duce la activizarea imaginei duşmanului şi creşterea agresivităţii. L. consideră, că omul trebuie să se înveţe de a controla conştient reacţiile agresive. Forme culturale ce ar depăşi agresivitatea omului sunt activitatea sportivă şi de jocuri în masă.

Op.pr.: "Agresiunea, o istorie naturală a aşa-zisului rău"; "Evoluţie şi modificarea comportamentului: înnăscutul şi dobînditul"; "Bazele etologiei"; "Omul în pericol".

LUCASIEWICZ JAN (1878-1956) – logician şi filosof polonez, unul din reprezentanţii *şcolii de la Lvov-Varşovia*. Dezvoltă mai departe *logica* aristotelică, propune o modalitate pentru formalizarea silogisticii aristotelice. Un aport considerabil L. a adus în dezvoltarea logicii matematice, polivalente şi modale.

Op. pr.: "Elementele logicii matematice"; "Cercetări la calculul enunţurilor"; "Logica şi problema întemeierii"; L "Silogistica aristotelică din punctul de vedere a logicii formale contemporane".

LUCREŢIUS, TITUS LUCRETIUS CARUS (99-55 î.e.n.) – poet şi filosof latin, succesorul lui *Epicur.* Scopul filosofiei este de a arăta calea spre fericirea omului, care se găseşte în permanentă luptă cu nevoile şi cuprins de frică în faţa zeilor şi morţii. Această cale trebuie să fie prin însuşirea teoriei lui Epicur despre natura lucrurilor, om şi societate. În lucrarea sa "Despre natura lucrurilor" L. îşi expune concepţia despre teoria atomistă, mortalitatea sufletului, senzaţie şi gîndire, originea şi evoluţia lumii şi diferite fenomene naturale. Apariţia şi dispariţia lucrurilor se datorează asocierii şi disocierii atomilor care sunt necreaţi, indistructibili şi indivizibili.

LUCRU ÎN SINE – noţiune a filosofiei kantiene care desemnează lucrul aşa cum el există independent de subiectul cunoscător. Kant nu nega existenţa obiectivă a l.î.s., însă socotea că cunoaşterea noastră nu poate pătrunde în esenţa lui şi el rămîne ca atare în sine. L.î.s. se

găseşte în opoziţie cu *fenomenul* – modul cum el se prezintă facultăţii noastre de cunoaştere.

LUKACS GYORGY (1885 -1971) – om politic, filosof, şi estetician ungar. Este autorul diferitor lucrări de istorie şi teorie literară, urmărind să fondeze o estetică a *realismului*. L. accentuează vocaţia umanistă a artei şi o priveşte ca o reflectare antropomorfizată şi antropocentristă a realităţiii. Prin această reflectare arta poate deveni organul conştiinţei de sine a genului uman. Arta şi percepţia estetică are un efect purificator, este un *katharsis,* ea are menirea de a schimba conştiinţa şi duce la un nou nivel moral.

Op. pr: "Sufletul şi forma"; "Evoluţia dramei moderne"; "Teoria romanului", "Istoria şi conştiinţa de clasă"; "Lenin"; "Existenţialism şi marxism"; "Tînărul Hegel şi problema societăţii capitaliste".

LUME (în lat. *lumen, mundus*, în gr. *kosmos*) – termen în filosofie şi teologie prin care se înţelege totalitatea celor ce există în realitate; univers, kosmos (vezi şi *univers, kosmos*). Prin L. se exprimă absolut tot ce există, toată realitatea obiectivă în *timp* şi *spaţiu* (cît şi în afară de ele – după unele concepte). Acest termen poate fi aplicat abstract, la general, cît şi în aspect mai concret. Se utilizează în următoarele variante: L. (univers, kosmos), L. materială, L. spirituală, L. naturală, macro-L, micro-L, L. socială etc. Istoria filosofiei ne prezintă mai multe *concepţii despre lume* (vezi), reprezentate de unele sau altele curente, şcoli, concepte filosofice. În *teologie* L. reprezintă creaţia lui *Dumnezeu*, ce va fi transfigurată în perspectivă escatologică.

LUPAŞCU (LUPAŞCO), ŞTEFAN (1900-1988), filosof francez de origine română. Este autorul lucrărilor în care filosofia şi ştiinţa îşi împacă reciproc pretenţiile într-o gîndire comună avînd la bază principiul existenţei universale şi ireductibile a contradicţiei. S-a născut în Bucureşti la 11 august 1900. Aparţine unei vechi familii originare din Basarabia. Între 1913 – 1915 urmează cursurile liceului "Sf. Gheorghe" din Bucureşti. La vîrsta de 12 ani citeşte "Etica" lui *Spinoza*, la 13 –14 ani – operele lui *Schopenhauer, Kant, Bergson, Aristotel, Platon*. În 1916 mama filosofului cu cei doi feciori ai săi se stabileşte în Franţa – Paris. Susţine bacalaureatul la liceul "Buffon" din Paris în 1920. Studiile universitare le urmează la Sorbona, arătîndu-se preocupat îndeosebi de microfizică (pe care o studiază cu Louis de Broglie), dar şi de matematică, biologie, psihologie, istorie, filosofia ştiinţelor, logică, estetică. În 1926 publică o culegere de poezie "Dehors". Doctoratul şi-l face la Sorbona în 1935 cu tema "Despre devenirea logică şi afectivitate". În acelaşi an publică două volume: "Dualismul antagonist şi exigenţele istorice ale raţiunii", "Încercare asupra unei noi teorii de cunoaştere". Contacta cu Brunschwicg, Abel Rey, de Broglie, Brehier, Bachelard şi alţi savanţi. În anii 1946 – 1955 este Directorul sectorului Epistemologie a "Centrului Naţional de Cercetări Ştiinţifice". În 1953 este ales membru al Academiei Educaţiei naţionale, în 1961 i se acordă premiul pentru cea mai bună carte a anului 1960 – "Les trois matieres". În 1976 Clubul francez al Medaliei emite o medalie cu efigia lui Şt. Lupaşcu pe faţă. În 1984 ia premiul şi este Membru de onoare al Academiei Americane de Arte şi Ştiinţe. Devine Membru fondator al Centrului internaţional de Cercetări şi Studii Transdisciplinare în 1987. Postmortem este ales membru al Academiei Române. A publicat mai mult de 20 volume.

Op.pr.: "Energia şi materia psihică"; "Logică şi contradicţie"; "Principiul antagonismului şi logica energiei"; "Energia şi materia vie"; "Psihism şi sociologie"; "Ştiinţă şi artă

abstractă”.

LUTHER MARTIN (1483-1546) – teolog şi reformator german, fondatorul luteranismului ca variantă a *protestantismului.* A întreprins cercetări profunde a teologiei cu scopul să găsească mîntuirea întru adevăr. L. socoate că mîntuirea omului este dată prin graţia divină interioară şi de aceea se pronunţă categoric contra rolului de mediator al bisericii şi clerului între *om* şi *Dumnezeu*. Formulează ideea îndreptăţirii prin credinţă, ca credinţa este unica condiţie a mîntuirii. Credinţa i se dea omului nemijlocit de Dumnezeu şi deaceea nu-i deosebire între cler şi mireni. Sursele adevărului religios considera Evanghelia şi nu verdictele sinodurilor bisericeşti, părerile papilor. Susţinea libertatea internă, autonomia conştiinţei omului, ultima o considera vocea divină în om. L. a luptat contra abuzurilor şi erorilor bisericii, contra vînzării “indulgenţelor”.

Op.pr.: “Micul tratat de libertate creştină”; “Manifest către nobilimea germană”; “Captivitatea la Babilon”.

M

MACH ERNST (1838-1916) – fizician şi filosof austriac, specialist în mecanică, optică, acustică. Cercetările ştiinţifice în domeniul fizicii, psihofiziologiei, filosofiei şi metodologie ştiinţei la preocupat toată viaţa. Este unul din fondatorii *empiriocriticismului*. Încearcă să găsească o nouă soluţionare a crizei în fizică şi întreprinde o critică a principiilor mecanicii clasice. Filosofia lui are un caracter empirist, consideră că lumea este un complex de senzaţii şi scopul ştiinţei este de a introduce ordine în aceste senzaţii şi de a le descrie. Formulează teoria elementelor lumii (ca neutre) şi neagă categoriile *cauzalitate, necesitate, materie* ş.a. ce nu reiese din experienţă. Spiritul uman nu poate cunoaşte şi înţelege lucrurile dincolo de senzaţiile noastre. Deci senzaţia este obiectul tuturor ştiinţelor şi este unica realitate cu care are de afacere subiectul. Teoriile ştiinţifice nu pot să conţină decît termeni reductibili la datele senzoriale.

Op.pr.: “Istoria şi izvoarele complexului despre percepţia lucrurilor”; “Analiza senzaţiilor şi raportul dintre fizic şi psihic”; “Aporturile la analiza senzaţiilor”.

MACHISM (*vezi:* *Empiriocriticism*)

MACHIAVELLI NICCOLO (1469-1527) – filosof, istoric, scriitor şi om politic italian din epoca *Renaşterii*. Argumentează necesitatea statului puternic centralizat care ar uni forţele politice. Formulează recomandări pentru conducerea optimală a statului prin cucerirea şi păstrarea puterii. M. este vestit deasemenea prin formularea concepţiei despre politică şi rolul ei în activitatea socială. Politica este determinată de economie, de anumite interese a forţelor şi partidelor politice, de aceea pentru realizarea scopului pot fi folosite diferite mijloace, inclusiv înşelăciunea şi violenţa. M. a formulat maxima că scopul scuză mijloacele. Machiavelismul este apreciat ca modelul cinismului şi amoralismului în politică.

Op.pr.: “Principiile”; “Istoriile florentine”; “Arta războiului”; “Discursuri despre primul deceniu a lui Tit Liviu”.

MACRO, MICRO ŞI MEGALUME – niveluri specifice de organizare structurală din cadrul

realităţii. La *microlume* se referă particulele elementare, nucleele, atomii, moleculele care sunt inaccesibile observării directe. Fenomenele microlumii se manifestă printr-o strînsă legătură dintre însuşirile corpusculare şi ondulatorii. Microlumea se supune legităţilor mecanicii cuantice. *Macrolumea* include complexele de molecule, obiectele macrofizice, organismele, biogeocenozele şi natura în întregime, are o structură discontinuă, corpusculară, ori continuă, ondulatorie, ea se supune legităţilor mecanicii clasice. Planetele, galaxiile şi metagalaxiile formează *megalumea* care are legităţile sale specifice ce se explică prin teoria relativităţii.

MACROCOSMOS ŞI MICROCOSMOS – noţiuni din filosofia greacă antică (Pitagora, Platon) care reflectau reprezentările despre univers. Macrocosmosul era lumea în întregime, un mare organism viu. Microcosmosul prezenta organismul uman, care era construit şi funcţiona după analogie cu macrocosmosul. La Leibniz monadele erau microlumi în miniatură, microcosmosuri, care reflectă în sine întregul univers.

MAGIE (din lat. *magia*, gr. *mageia* – vrăjitorie, arta farmecelor) – totalitatea procedeelor sau practicilor prin care, se crede că pot fi invocare anumite forţe tainice supranaturale şi ale spiritelor pentru a produce efectele dorite. M. apare în cele mai vechi perioade ale istoriei umane. Ritualurile magice primitive sunt greu de deosebit de acţiunile instinctive ori reflectorii. Clasificarea formelor (acţiunilor) magice poate fi: magia albă (cea de tratament, legată cu medicina populară); de dragoste ori "sexuală", magia neagră (aducătoare de rău); magie de îndeletnicire (agricolă, de vînătoare, pescuit, meşteşugărească). O altă clasificare este următoarea: magie productivă, protectoare, distructivă. În literatura ştiinţifică se evidenţiază următoarele tipuri de magie: de contact, imitaţională, iniţială, parţială, verbală, combinată.

MAIEUTICĂ (gr. *maieutice* – artă de a moşi) – metodă propusă de *Socrate* pentru a descoperi la interlocutori *adevărul* pe care ei îl poartă în sine. Socrate, reieşind din teoria reamintirii, considera că metoda lui de filosofare se aseamănă cu măiestria moşirii, care ajută la naşterea adevărului. Prin dialogurile sale, punînd un şir de întrebări, Socrate îl ajută pe om să dea la iveală în răspunsurile sale adevărul, de care el nu-şi dea seamă. M. se întîlneşte şi în psihanaliză, care are scop de al face conştient pe pacient de fenomenele inconştiente sau refulate.

MAIORESCU TITU (1840-1917) – critic, estetician, filosof şi om politic român, întemeietorul învăţămîntului filosofic în România. A predat cursuri de filosofie, istoria filosofiei, logică, psihologie, etică şi estetică la Universităţile din Iaşi şi Bucureşti, membru al Academiei Române. M. a fondat societatea "Junimea" şi revista "Convorbiri literare". El n-a formulat o concepţie filosofică neobişnuită, dar se ocupă de un spectru larg de probleme: corelaţia dintre filosofie şi ştiinţă, teoria şi metodologia cunoaşterii, ontologie, estetică, cultură ş.a. Problema omului ocupă un loc de seamă în cercetările filosofice ale lui M. De aceea problema existenţei este analizată de pe poziţiile valorii şi destinului omului. Influenţat puternic de *Kant* şi *Feuerbach* el exprimă emanciparea şi afirmarea omului.

Op.pr.: "Consideraţii filosofice pe înţelesul tuturor"; "Critice"; "Cursul de istoria filosofiei contemporane"; "Jurnal şi epistolar".

MALADIE (*vezi:* *Boală*)

MALEBRANCHE NICOLAS DE (1638-1715) – filosof şi teolog francez, reprezentant al *ocazionalismului.* Doctrina lui filosofică se situează între teoria carteziană despre liberul arbitru al omului (*umanismul*) şi teoria spinozistă despre participarea la Dumnezeu (*panteism*). Raportul dintre trup şi suflet, după părerea lui M. nu se găseşte în interacţiune necesară, sau cauzală. Aceste două substanţe nu pot interacţiona, fiindcă sunt de diferită natură. Pentru ele este caracteristic o relaţie ocazională, determinată de voinţa lui Dumnezeu în care este cuprins tot universul. Încerca să depăşească dualismul lui Descartes şi afirmă existenţa unei singure substanţe. Deosebeşte patru feluri de cunoaştere şi numai la prima – cunoaşterea corpurilor materiale omul are cunoştinţe clare. La cunoaşterea lui Dumnezeu, sufletului personal şi altor oameni cunoştinţele sunt neclare şi nedeterminate, de aceea aceste domenii se referă la credinţă şi nu raţiune.

Op.pr.: "Despre căutarea adevărului"; "Conversaţii creştine"; "Tratatul despre natură şi despre mîntuire"; "Convorbiri pe tema metafizicii şi religiei".

MALIŢA MIRCEA (1927-) – matematician şi filosof român. Abordează un şir de probleme ce se referă la istoria civilizaţiilor, pronosticarea socială, rolul informaţiei şi gîndirii în construirea şi dezvoltarea civilizaţiei contemporane. Un loc deosebit îl ocupă cercetările gîndirii moderne şi atributelor ei. După părerea lui M. gîndirea zilelor noastre e mai condensată şi mai compactă, la baza marilor creaţii ale ştiinţei şi tehnicii contemporane stă veşnica nelinişte a gîndirii umane.

Op.pr.: "Cronica anului 2000"; "Aurul cenuşiu"; "Teoria şi practica negocierilor"; "Idei în mers".

MALTHUS TOMAS ROBERT (1766-1834) – cleric şi economist englez, întemeietorul legii populaţiei care reiese din legile naturii. El susţinea, că omenirea este ameninţată de decalajul dintre creşterea populaţiei care se realizează în progresie geometrică şi creşterea producţiei alimentare ce se efectuază în progresie aritmetică. De aici rezultă cu necesitate suprapopularea, sărăcia, foametea ş.a. cu care trebuie de luptat cu orice mijloace. Altfel, epidemiile, războaiele, foametea ca factori naturali vor menţine populaţia la nivelul cuvenit.

Op.pr.: "Eseu asupra populaţiei".

MALTHUSIANISM – concepţie sociologică fondată de *Th.Malthus* ce se baza pe o interpretare unilaterală a proceselor demografice. Malthus încearcă să explice contradicţiile dezvoltării sociale nu prin fenomenele şi procesele sociale, ci prin procesele naturale. El a stabilit o legitate, conform căreia creşterea populaţiei are loc în progresie geometrică, pe cînd creşterea mijloacelor de existenţă – în progresie aritmetică. Ca rezultat are loc agravarea contradicţiilor sociale, răspîndirea diferitor cataclisme În afară de mecanismele "naturale" de reglementare a creşterii populaţiei trebuie să existe şi o politică demografică bine chibzuită.

MANDEVILLE BERNARD (1670-1733) – medic şi filosof englez de origine olandeză. A devenit vestit prin lucrarea sa publicată anonim "Fabula albinelor sau vicii private – beneficii publice" în care critică viciile (vanitatea, snobismul, nevoia de lux ş.a.) şi argumentează că ele sunt şi necesare şi utile, fiindcă dau naştere unor beneficii publice.

Op.pr.: "Fabula albinelor"; "Tractat despre pasiunile ipohondrice şi isterice".

MANIHEISM – mişcare religioasă ce provine din zoroastrism. Întemeietorul M. a fost filosoful

persan Manichaeus. Îmbină în sine atît elemente buddhiste şi zoroastriste, cît şi elemente creştine. Lumea este guvernată de două principii contrar opuse – al binelui şi răului, luminii şi întunericului, al lui Dumnezeu şi al materiei. A fost răspîndit în Persia, India, Tibet, China, Turkestan, Spania.

MARC AURELIU (121-180) – împărat roman şi filosof stoic. Ideile lui sunt expuse în lucrările intitulate "Către mine însumi" ori "Meditaţiile" (12 cărţi). Scopul vieţii – de a trăi în concordanţă cu natura şi virtutea. Omul trebuie să se supună ordinii cosmice, el nu trebuie să dorească aceea ce nu-i în puterea lui. Idealul stoicismului – liniştea netulburată (ataraxia), toleranţă. Fericirea constă în aceea ca să nu doreşti nici o fericire. Stoicii afirmau că soarta îl conduce pe acel care de bunăvoie se supune ei şi cu forţa îl tîrîe pe acel care neraţional şi nechibzuit se împotriveşte ei.

MARCEL GABRIEL (1889-1973) – filosof francez, unul din întemeietorii *existenţialismului*. El deosebea lumea obiectivă, care este obiectul ştiinţei şi existenţa ce este sfera relaţiilor interumane, relaţiilor dintre om şi Dumnezeu. Adevărata existenţă este existenţa omului ca totalitate de sentimente şi situaţii subiective, ea este unică şi irepetabilă. Viaţa este comunicarea dintre oameni care se bazează pe libertate şi fidelitate. M. consideră că existenţialismul este compatibil cu doctrinele creştine şi se pronunţă contra *raţionalismului* care nivelează, unifică individul. Generalizările şi noţiunile abstracte substituie existenţa umană, ele n-au nici un sens.

Op.pr.: "Existenţă şi obiectivitate"; "Jurnal metafizic"; "A fi şi a avea"; "Homo viator"; "Un om al lui Dumnezeu"; "Inimi avide".

MARCUSE HERBERT (1898-1979) – filosof german şi american, reprezentant renumit al *Şcolii de la Francfurt.* Formulează o teorie critică a societăţii orientată la sinteza *marxismului, existenţialismului* şi *psihanalizei*. M. considera, că atît capitalismul cît şi socialismul sunt societăţi perimate, societăţi de consum, care denaturează esenţa omului, duc la înstrăinarea personalităţii, manipulează cu conştiinţa indivizilor. Ca rezultat al civilizaţiei contemporane tehnocrate şi culturii de masă apare "Omul unidimensional" pentru care-i caracteristic pierderea atitudinii critice faţă de normele sociale, refuzul de la valorile sociale. În aşa situaţii iniţiativa revoluţionară este în mîinile elementelor declasate, intelectualităţii radicale şi studenţimii. M. a influenţat "stîngiştii noi" şi mişcarea studenţească din ţările europene din anii 60. Abordează un şir de probleme referitor la situaţia omului, socializării personalităţii, posibilităţii libertăţii şi umanismului, rolului ştiinţei şi tehnicii în dezvoltarea societăţii contemporane.

Op.pr.: "Raţiune şi revoluţie"; "Eros şi civilizaţie"; "Marxismul sovietic"; "Eseu asupra eliberării"; "Contrarevoluţie şi revoltă".

MARITAIN JACQUES (1882-1973) – filosof religios francez, reprezentantul de bază al *neotomismului*. Considera că filosofia epocii moderne se află în decădere şi degradare, fiindcă ea (*Luther, Descartes, Russo*) a dus la distrugerea valorilor medievale, la subiectivism şi haos în problemele credinţei şi raţiunii, degradarea morală a societăţii. Critică deasemenea raţionalismul filosofiei clasice germane şi iraţionalismul bergsonian. Pleda pentru renaşterea unei filosofii religioase. La baza concepţiei sale pune interpretarea existenţialistă a teoriei tomiste despre existenţă: ea este un act mistic ce provine de la *Dumnezeu* şi formează temelia naturii şi istoriei. Tot pe baza filosofiei tomiste încearcă de a

realiza o conciliere între graţie şi natură, credinţă şi raţiune, teologie şi *filosofie,* în care acordă prioritate graţiei divine, credinţei şi teologiei. Procesul istoric, după părerea lui M., este supus providenţei divine. Critică societatea capitalistă de pe poziţiile democratismului creştin, propune idealul umanismului integral (solidaritatea întreprinzătorilor şi muncitorilor în interiorul corporaţiei), creştinizarea tuturor sferelor spirituale şi culturii, mişcarea ecumenistă şi apropierea religiilor.

Op.pr.: "Elemente de filosofie"; "Primatul spiritualului"; "Treptele cunoaşterii"; "Ştiinţă şi înţelepciune"; "De la Bergson la Toma d'Aquino"; "Antimodern"; "Creştinism şi democraţie"; "Filosofia moralei"; "Dumnezeu şi permisiunea răului".

MARX KARL (1818-1883) – filosof, economist şi om politic german, întemeietorul filosofiei *materialismului dialectic* şi istoric, animatorul primei internaţionale a muncitorilor. M. respinge concepţia hegeliană despre Spiritul Absolut ca realitate şi pune în centrul filosofiei sale existenţa, natura, materia, care se dezvoltă conform *legilor dialecticii*. El porneşte de la om ca fiinţă care acţionează, care munceşte, văzînd în muncă principiul de bază al dezvoltării materiale şi spirituale. Doctrina lui M. este totodată şi o filosofie a istoriei conform căreia dezvoltarea societăţii este determinată de legi economice. La baza dezvoltării istoriei stă producţia materială, *modul de producţie.* Relaţiile de producţie formează structura economică a societăţii (*baza*) şi sprijinul suprastructurii ei politice, morale, spirituale. Schimbările în sfera producţiei materiale duc la urma urmei la schimbări în suprastructură. El privea istoria societăţii din punct de vedere a luptei de clasă. În societatea bazată pe proprietatea privată întotdeauna au existat clase exploatatoare şi exploatate. Lupta permanentă dintre aceste clase antagoniste este forţa motrică a dezvoltării sociale. Pe parcursul revoluţiei sociale proletariatul reuşeşte să creeze statul dictaturii proletariatului care în viitor va duce la societatea comunistă, societate fără clase, bazată pe echitate şi dreptate. Învăţătura lui M. este totodată şi o teorie economică care pretinde să explice neajunsurile economiei capitaliste. În lucrarea sa fundamentală "Capitalul" el formulează teoria plusvalorii care explică mecanismul exploatării. Multe idei ale lui au fost criticate ca nefundamentate ştiinţific şi nedemonstrate de practică. Absolutizarea rolului proletariatului şi luptei de clasă în dezvoltarea socială şi violenţei în politică au marcat punctele slabe a marxismului. Necătînd la aceasta M. a fost cel mai mare gînditor al sec. XIX, el a influenţat puternic gîndirea sec. XX.

Op.pr.: "Manuscrisele economico-filosofice"; "Sfînta familie"; "Ideologia germană"; "Mizeria filosofiei"; "Contribuţii la critica economiei politice"; "Capitalul".

MARXISM-LENINISM – totalitatea de idei filosofice, economice şi social-politice, formulate iniţial de *Marx* şi *Engels* şi dezvoltate mai departe de către *V.Lenin*. M.-L. abordează un şir de probleme referitor la *existenţă, conştiinţă,* legităţile dezvoltării şi funcţionării societăţii. A fost dată o interpretare materialistă a istoriei. Dezvoltarea societăţii are loc ca rezultat al contradicţiilor sociale şi economice. V.Lenin completează marxismul cu ideea posibilităţii revoluţiilor socialiste în ţările înapoiate, predominant agrare. Ideile M.-L. au stimulat revoluţiile şi schimbările sociale în ţările subdezvoltate ca Rusia, China, Iugoslavia, democraţiile populare ş.a. M.-l. a influenţat gîndirea filosofică, economică şi social-politică a sec. XX.

MASS COMMUNICATIONS MEDIA (prescurtat mass-media) – noţiune ce semnifică ansamblul mijloacelor tehnice de comunicare în masă pentru difuzarea informaţiei (poşta,

telegraful, radio, cinematograful, televiziunea, presa ş.a.). M.c.m. are o deosebită importanţă în condiţiile informatizării societăţii. Se foloseşte pentru informarea populaţiei şi formarea unor convingeri, pentru studierea opiniei publice şi dirijarea fenomenelor sociale.

MASOCHISM – comportament sexual orientat la primirea plăcerii numai în urma suferinţelor (morale sau fizice). Provine de la numele scriitorului austriac Leopold von Sacher-Masoch (1836-1895) care în romanele sale descrie această pasiune maladivă. *S.Freud* (1924) consideră că M. apare în copilărie şi des este însoţit de *sadism.*

MAŞINA TURING – un instrument de calcul ce funcţionează după un anumit algoritm folosit de matematicianul englez Alan Turing (1912-1954). M.T. este un computer cu o bandă de magnetofon liniară.

MAŞINA von NEUMANN – un computer construit pe baza unei unităţi de control, o unitate aritmetică şi logică, memorie şi mod de stocare a programelor în memorie, metodă prin care unitatea de control citeşte şi execută programele. A fost numită după numele matematicianului John von Neumann (1903-1957).

MATEMATIZARE – procesul de aplicare şi folosire a metodelor matematice în diverse domenii ale ştiinţei. Cu descoperirea geometriilor neeuclidiene şi formarea teoriei mulţimilor s-a produs restructurarea ştiinţei matematice, apariţia unor noi ramuri (logica matematică ş.a.). Aceasta a dus la folosirea matematicii în toate ştiinţele.

MATERIE – este multitudinea infinită de obiecte şi sisteme care există în lume, real şi independent de conştiinţa omului; materialul primar din care sunt compuse diversele elemente ale lumii. Încă din antichitate filosofii se străduiau să dea definiţia M. pentru a explica lumea înconjurătoare, însă această noţiune avea diferit conţinut în diferite perioade istorice. În Grecia Antică M. era ca temelia, substratul, începutul tuturor lucrurilor şi se înţelegea ca ceva omogen, neschimbător, necreabil şi indistructibil. Gîndirea filosofică se dezvoltă în direcţia abstractizării de la însuşirile şi calităţile exterioare, neesenţiale ale lucrurilor spre evidenţierea unui obiect comun pentru toată realitatea, ori unui substrat, substanţă universală. *Aristotel* înţelegea M. ca ceva pasiv, amorf, necalitativ, ca material pentru obiecte şi fenomene. În epoca modernă M. se înţelegea ca o totalitate de însuşiri a corpurilor (întindere, formă, greutate, mişcare) care acţionează asupra organelor de simţ. În această noţiune rolul principal îi revine corporalităţii ce se baza pe categoriile ştiinţei din acel timp – atom, substanţă, masă. Materialiştii francezi *Diderot, Holbach, Helveţius* ş.a. neagă concepţia despre M. ca o substanţă omogenă şi inertă. După părerea lor M. în general este tot aceia ce corespunde realităţii obiective şi afectează simţurile noastre într-un mod oarecare. Această idee o dezvoltă mai departe *F.Engels,* care arată că M. ca atare este o pură creaţie a gîndirii şi o abstracţie, noi nu ţinem seama de deosebirile calitative ale lucrurilor, atunci cînd le unim în noţiunea de M. M. ca atare nu există ca ceva în mod sensibil. Conform definiţiei lui *V.I.Lenin* M. este o categorie filosofică pentru desemnarea realităţii obiective, care îi este dată omului în senzaţiile lui, care este copiată, fotografiată, reflectată de senzaţiile noastre, existînd independent de ele. Noţiunea ştiinţifică de M. a fost formulată avînd în vedere critica materialismului mecanicist şi metafizic şi noile tendinţe în dezvoltarea ştiinţei. La sfîrşitul sec. XIX în fizică au loc un şir de descoperiri (electronul,

radioactivitatea, razele Roentgen) care au revoluţionat ştiinţa, au dus la schimbarea radicală a *concepţiilor despre lume*. Odată cu revoluţia în fizică, apare şi o criză, datorită unor concluzii eronate ce reies din aceste descoperiri. Noile descoperiri au arătat că în natură nu există ultimul nivel, că cunoştinţele despre M. nu-s depline şi definitive. Conform datelor ştiinţei neajunsul principal al noţiunii de M., care a existat în istoria filosofiei, constă în aceia că această noţiune se confunda cu caracteristica unui nivel specific a materiei, cu reprezentările concrete despre structura ei, care se schimbă cu dezvoltarea cunoştinţelor. M. este obiectivă, universală, se găseşte în *mişcare, timp şi spaţiu.* Ea există ca *substanţă* şi cîmp. M. ca substanţă este realitatea obiectivă corporală, tot ce are masă de repaos. Cîmpul este o varietate a materiei, care n-are masă de repaos şi depinde de diferite interacţiuni şi relaţii a corpurilor materiale. M. ca substanţă există ca diferite tipuri de sisteme materiale cu anumite niveluri structurale: particulele elementare, atomii, moleculele, corpurile macroscopice, organismele vii, *biocenozele*, societatea umană, sistemele geologice, Pămîntul şi alte planete, aştrii, galaxia, sistemul de galaxii, metagalaxia ş.a. M. ca realitate obiectivă este caracterizată prin diferite forme de existenţă, însuşiri şi legături universale: timp, spaţiu, mişcare, cauzalitate, legitate, structuralitate ş.a.

MATERIALISM (din lat. *materialis* – material, substanţial) – curent (doctrină) în filosofie care afirmă că *materia* este esenţa, baza şi primordialitatea tuturor lucrurilor şi fenomenelor. Este orientare opusă *idealismului* şi *spiritualismului*. Deseori se vorbeşte că materialismul funcţionează mai cu seamă ca o strategie de cercetare decît o formulare a unui rezultat al cercetării. În procesul istoric M. şi-a schimbat aspectul şi formele sale. Dintre toate doctrinele materialiste anterioare marxismul cel mai mult a căutat să sistematizeze, integreze şi argumenteze materialul, totodată pretinzînd a fi el însuşi o teorie materialistă perfectă şi consecventă. M. inconsecvent se consideră a fi în manifestările: 1) cînd natura se concepe din punct de vedere materialist iar fenomenele sociale idealist (de ex.: *materialismul francez din sec. XIX, la Feuerbach);* 2) cînd o latură a problemelor gnoseologice se rezolvă de pe poziţii materialiste, iar alta de pe poziţiile idealismului şi agnosticismului; 3) cînd se neagă ori ignoră legătura universală (generală) a fenomenelor şi a dezvoltării naturii, autodezvoltarea ei (de ex. *materialismul metafizic).* Se deosebesc următoarele *tipuri* de şcoli materialiste: 1) M. premarxist şi marxist (dialectic şi istoric); 2) contemplativ şi activ-practic (după atitudinea faţă de practica social-istorică; aici marxismul şi-a pus sarcina să transforme lumea); 3) dialectic şi metafizic (conform metodei gîndirii materialiştilor); 4) vulgar (din punct de vedere al rolului oferit conştiinţei, M. vulgar confundă conştiinţa cu materia). Se disting cîteva varietăţi de M. influenţate de M. vulgar: a) "M. ştiinţific"; b) M. economic; c) M. antropologic (Feuerbach); d) M. geografic; e) M. naturalist; 5) raţionalist şi senzualist (ce se referă la diferite laturi ori trepte ale procesului cunoaşterii); 6) conştient şi stihiinic ori naiv (filosofic neoformat); 7) diferite şcoli cu caracter naţional-geografic şi cronologic (de ex.: M. Greciei antice, francez din sec. 18 etc.). *Formele* principale ale M.: naiv (ori stihiinic) al grecilor şi romanilor antici; *metafizic* (ori mecanicist) al sec. 17-18; *dialectic*. Primele teorii despre materie apar odată cu apariţia concepţiilor filosofice în antichitatea Indiană, Chineză şi Greacă, trăsătura generală fiind M. naiv (*Lao Ţzî, Yan Ciju, Van Ciun, şcoala Locaiata, Heraclit din Efes, Anaxagoras, Empedocle, Democrit, Epicur ş.a.).* Un merit deosebit al M. antic constă în crearea ipotezei despre structura atomară a materiei (Leucip, Democrit). O nouă treaptă în dezvoltarea sa se consideră M. sec. XXVII-XVIII (*Bacon, Galilei, Hobbes, Gassendi, Spinoza, Locke*) avînd ca trăsătură generală forma mecanicistă, cu tendinţă de analiză ştiinţifică în afara procesului

general de dezvoltare. Un loc deosebit aici îl ocupă materialiştii francezi din sec. 18 (*La Mettrie, Diderot, Helvetius, Holbach*) care au pus baza unui proiect de concepţie ştiinţifică despre lume. În sec. XIX un gînditor original materialist a fost Feuerbach la care s-a manifestat cel mai pronunţat contemplativitatea. Urmează apoi fondatorii marxismului (*Marx şi Engels*) şi autorii ce au continuat linia marxistă (*Lenin* ş.a.) care au fondat, apoi au dezvoltat M. dialectic şi istoric. În filosofia neclasică contemporană nu se întrevăd forme ale M. de tip clasic, ci tipuri (vezi tipurile mai sus) derivate şi segregate cu alte direcţii filosofice.

MATERIALISM DIALECTIC – concepţie filosofică fondată de marxism. Ea afirma primordialitatea materiei şi formulează legi generale ce guvernează mişcarea şi dezvoltarea materiei. Aceste legi sunt: 1) transformarea cantităţi în calitate şi invers; 2) legea interpătrunderii contrariilor; 3) legea negării negaţiei (preluate de la Hegel). M.d. e necesar să fie deosebit de M. istoric, care este teoria marxistă a istoriei şi ţine de legile dezvoltării societăţii şi gîndirii umane. Totuşi, M.d. a apărut ca o sinteză filosofică ce caută să cuprindă într-un complex unitar fenomenele naturii, societăţii şi gîndirii. Fiind sintetizat pe baza dialecticii hegeliene şi M. lui Feuerbach, M.d. îşi păstrează în mare măsură esenţa sa dialectic – transformatoare constituind şi ca bază metodologică cu pretenţii universale (adică pentru toate domeniile ştiinţei). M.d. se bazează pe următoarele principii: principiul unităţii materiale a lumii, principiul dezvoltării, principiul determinismului. În evoluarea sa a îmbogăţit mai ales teoria dezvoltării (*dialectica*) şi teoria *cunoaşterii.* Pînă în prezent s-au acumulat numeroase investigaţii referitor la proprietăţile materiei, substanţei, mişcare, timp, spaţiu, formă, conţinut, reflectare, contradicţii, antagonisme, legitate, fenomen etc. E necesar a face o delimitare (cu toate laturile lor comune) între M.d. şi *scientismul* contemporan.

MATERIALISMUL FRANCEZ din sec. XVIII – curent ideologic, o treaptă în dezvoltarea filosofiei materialiste. Reprezentanţii M.f. sunt *Diderot*, *Holbach, Helveţius, La Mettrie,* ş.a. Ei au redat materialismului o formă contemporană. Materia are caracteristică atributivă – *mişcare,* timp şi spaţiu. Dau o definiţie gnoseologică a materiei – că materia este tot aceia ce acţionează asupra noastră şi produce senzaţii (Holbach), materia se defineşte în corelaţie cu conştiinţa. M.f. interpretează lumea ca un tot întreg, ca un sistem ("Sistema naturii" Holbach), formele superioare căreia sunt rezultatul *evoluţiei,* dezvoltării istorice. Mai pronunţat se dezvoltă şi se aplică dialectica la interpretarea naturii şi omului. Considerabil au dezvoltat estetica, categoriile ei, mai ales a *frumosului.* Ei afirmau, că lumea, natura este izvorul frumosului. În artă au dezvoltat *realismul critic*. Cea mai accentuată caracteristică a M.f. este dezvoltarea *ateismului*.

MATERIALISM ISTORIC – noţiune marxistă ce reflectă concepţia filosofică despre societate. Marxismul a despărţit toate fenomenele sociale în materiale şi spirituale, formulînd noţiunile de existenţă socială şi conştiinţă socială. Fenomenele materiale determină pe celei spirituale. Conform M.I. dezvoltarea societăţii prezintă o succesiune de formaţiuni social-economice la temelia căror stă modul de producţie. Contradicţia modului de producţie este izvorul autodezvoltării societăţii. Astăzi este acceptată noţiunea de filosofie socială. **(*vezi:* *Interpretare Materialistă a Istoriei*)**

MATERIALISM VULGAR – noţiune folosită pentru prima dată de *E.Engels* pentru

caracteristica concepţiilor filosofice a unor naturalişti (L.Buchner, K.Vogt, I.Moleschott), care dădeau o interpretare superficială şi simplistă a materialismului. Aceşti naturalişti socoteau, că în lume există numai materie şi nicidecum spirite, că gîndirea omului este un produs al creierului, ei reduceau psihicul la fiziologic, socialul la biologic.

MATRIARHAT (lat. *mater* – mamă şi arhe – început, putere) – noţiune ce caracterizează organizarea gentilică în comuna primitivă şi la unele popoare slab dezvoltate în care femeia joacă rolul dominant (în producţia şi viaţa socială, educarea copiilor, întreţinerea căminului ş.a.). M. astăzi se întîlneşte la unele triburi de pe insulele Micronezie, Sumatra, America Latină.

MATRICE (sau tabel de adevăr) – tabel pentru determinarea funcţiei de adevăr a unui enunţ compus pe baza funcţiilor de adevăr a elementelor componente. Dacă notăm prin *a* (adevăr) şi *f* (fals) valorile de

A B A şi B
a a a
a f f
f a f
f f f

adevăr a componentelor A, B, atunci funcţia de adevăr a enunţului A şi B va fi următoarea: acest enunţ este adevărat numai dacă sunt adevărate A, B şi fals în celelalte cazuri. M. prezintă o combinaţie posibilă de valori de adevăr şi se foloseşte pentru testarea enunţurilor compuşi, determinarea operatorilor şi conectorilor.

MAXIMĂ – un enunţ scurt şi concis ce exprimă o normă de conduită, un principiu logic ori o observaţie generală. M. deseori reprezintă înţelepciunea populară.

MAXIMILIAN CONSTANTIN (1928-1998) – medic, antropolog, genetician şi filosof român. Ideea principală a concepţiei lui este ideea unicităţii omului. Individul este unic prin structura sa genetică şi deci prin activitatea şi comportamentul său. Deasemenea oamenii sunt diferiţi nu numai în faţa bolii, dar şi în stările normale de sănătate. Omul este privit şi ca individ şi ca socium. Formulează idei de *Bioetică.*

Op.pr.: "Introducere în antropologie"; "Aventura geneticii"; "Genetica umană"; "Un genetician priveşte lumea"; "Dicţionar enciclopedic de genetică"; "Bioetica*"*.

MAYA – în mitologia din India antică – capa-citatea de a se transforma, a se preface, iluzie, aparenţă. În literatura vedică este ca o înşelăciune, hîtrie, vrăjitorie, o forţă magică ostilă. Dumnezeu cu ajutorul M. creează o realitate iluzorie, iar omul o socoate adevărată. Dacă n-are cunoştinţe veridice, el se supune acestei realităţi false. În aşa caz realitatea adevărată rămîne ascunsă ori denaturată prin compararea cu ceva asemănător.

MĂSURĂ – categoria filosofică ce reflectă unitatea organică a cantităţii şi calităţii. Fiecare obiect este caracterizat prin calitate şi cantitate care sunt variabile, schimbătoare. Atît calitatea cît şi cantitatea sunt noţiuni abstracte, caracterizează obiectele şi fenomenele unilateral. M. caracterizează obiectul mai concret şi este condiţia necesară şi suficientă pentru existenţa lui relativ stabilă. Schimbările care depăşesc limita măsurii duc la

schimbarea obiectului, la trecerea în altă M. Dezvoltarea este un lanţ de puncte nodale de trecere de la o M. la alta. M. reflectă nivelul de funcţionare a sistemului. Orice schimbări în limita măsurii pot fi caracterizate ca autoreglare, mecanismul căreia este *homeostaza*.

MĂSURARE – este un procedeu în cunoaşterea empirică şi constă în comparaţia cantitativă a mărimilor cu aceiaşi calitate. Obiectele şi fenomenele realităţii au particularităţi calitative. Deosebirile calitative se stabilesc cu diferite aparate ori organe de simţ şi se exprimă în anumite mărimi (masă, energie, temperatură). Particularităţile cantitative se exprimă numeric cu ajutorul măsurării prin anumite unităţi de măsură.

McLUHAN MARSHALL (1911-1980) – culturolog şi sociolog canadian, profesor la Univ. din Toronto. Studiază omul în lumea informaţională, creată cu ajutorul mijloacelor de comunicare în masă şi tehnologiilor informaţionale. Istoria omenirii, după M.M., este istoria schimbului mijloacelor de comunicare care produc o explozie informaţională. Ca rezultat se perfecţionează organele de simţ, au loc schimbări socio-economice şi culturale, apare o nouă "galaxie". În istoria omenirii el evidenţiază 4 epoci: epoca sălbăticiei, pînă la apariţia scrisului; mileniul scrisului; galaxia Gutenberg, jumătate de mileniu a tehnicii de tipar; galaxia Marconi, civilizaţia electronică contemporană. Mijloacele de comunicare acţionînd asupra conştiinţei, structurează şi codifică realitatea, iniţiază noi posibilităţi.

Op.pr.: "Galaxia Gutenberg", "Despre instrumentele de comunicare", "Mediumul este mesajul", "Oraşul ca aulă".

MEC PERSONALE – maşini electronice de calcul predestinate utilizării individuale şi care sunt confecţionate în variantă de birou, portative ori chiar de buzunar.

MECANICĂ CUANTICĂ – compartiment al fizicii teoretice care studiază comportamentul atomilor, moleculelor şi particulelor elementare ce nu pot fi explicate de pe poziţiile mecanicii newtoniene şi ale teoriei maxwelliene a cîmpului electromagnetic. Principiile M.c. au fost formulate începînd cu ipoteza lui M.Planc (1900) despre caracterul corpuscular-ondulatoriu a luminii, efectul fotoelectric (Einstein, 1905), spectru atomului de hidrogen (N.Bohr, 1913). Între anii 1924 şi 1928 M.c. se stabileşte ca disciplină ştiinţifică cu principiile sale (L. de Broglie, W.Heisenberg, P.Dirac, M.Born, N.Bohr ş.a.). M.c. generalizează principiul clasic al determinismului prin introducerea metodei statistice şi consideraţiilor probabiliste.

MECANICISM – concepţie metafizică, care încearcă de a explica realitatea pe baza principiilor şi legilor formei mecanice de mişcare a materiei, reducînd multitudinea calitativă a fenomenelor şi obiectelor la procese mecanice. A apărut şi a căpătat o răspîndire largă în sec. XVII-XVIII cînd mecanica clasică a realizat o dezvoltare destul de înaltă. Mecanica clasică a formulat diferite concepţii despre *materie, mişcare, timp şi spaţiu, cauzalitate, determinism* (laplasian) ş.a. Aceste idei au jucat un rol important în dezvoltarea filosofiei, ştiinţei, practicii sociale al timpului respectiv.

MEDIATIZARE – procesul cuprinderii totale a comunicărilor tuturor oamenilor şi regiunilor pe baza celor mai noi tehnologii informaţionale. Mass-media pătrunde şi puternic influenţează toate sferele vieţii sociale. Constituind un proces supercomplicat, mediatizarea, contopindu-se, intersectîndu-se cu computerizarea, formează o bază tehnologică unică a *informatizării*

societăţii.

MEDICINA – ansamblu de cunoştinţe şi acţiuni practice utilizate în scopul prevenirii maladiilor, menţinerii şi consolidării sănătăţii, tratării sau ameliorării afecţiunilor, suferinţelor şi malformaţiilor. Pentru realizarea acestor sarcini M. studiază structura şi procesele activităţii vitale ale organismului uman în stare normală şi în cea patologică; condiţiile de trai şi de muncă, factorii mediului natural şi social în aspectul influenţii lor asupra sănătăţii. Obiectul de studii a M. sunt maladiile (etiologia, mecanismele apariţiei şi declanşării, simptoamele), cît şi posibilităţile utilizării agenţilor fizici, chimici, biologici, tehnici ş.a. pentru preîntîmpinarea, depistarea şi tratamentul maladiilor. Trecerea pe baze ştiinţifice a M. s-a realizat în spaţiul european treptat pe parcursul sec XVII-XIX. M. contemporană se subdivide în diverse domenii (chirurgia, terapia bolilor interne, traumatologia, boli nervoase, psihiatria, boli infecţioase, stomatologia, transplantologia, pediatria etc.) şi ramuri care corespund cu diferite funcţii ale societăţii (M. şcolară, M. a muncii, M. socială, M. militară), diferitor moduri de exercitare (M. liberară sau particulară, M. spitalicească, M. salariată) sau diferitor specialităţi: M. fizică sau reeducare, M. aero-spaţială, M. nucleară, M. tropicală ş.a. A se mai vedea: *Teorie medicală, valoare medicală, axiologie medicală* ş.a.

MEDICINA ŞI RTŞ – ansamblu de particularităţi ce caracterizează dezvoltarea medicinei în epoca contemporană în legătură cu progresul tehnico-ştiinţific. Dezvoltarea medicinei şi realizarea posibilităţilor ei curative şi profilactice depind de folosirea descoperirilor ştiinţei şi invenţiile tehnice. Tot mai des se aplică în medicină laser şi ultrasunetul, tomografia computerială, tehnica endoscopică, sistemele de control şi dirijare automatizate, sistemele expert şi informatice şi alte realizări a PTŞ. Acestea au posibilitatea de a studia procesele fiziologice şi patologice la nivelul celular şi molecular, mărind posibilităţile medicinei în diagnosticare, tratament şi profilaxie. Succese deosebite avem astăzi în microchirurgie, reanimatologie şi transplantologie. Medicina se află în preajma unei revoluţii, ingineria genetică va da posibilitatea nu numai de a trata bolile incurabile astăzi, dar şi a dirija cu sănătatea omului şi ai prelungi viaţa lui activă. Totodată PTŞ contribuie la apariţia şi unor momente negative în activitatea medicală. Ca rezultat al folosirii intensive a tehnicii ritmurile biologice a organismului nu dovedesc să se adapteze la ritmurile tehnicii, se schimbă structura morbidităţii, predomină aşa numite boli sociale, care depind de condiţiile sociale. Tehnica medicală duce la deumanizarea şi depersonalizarea medicinei, medicul atrage mai multă atenţie aparatelor şi cercetărilor funcţionale decît bolnavului concret cu suferinţele şi particularităţile sale. PTŞ generează un şir de probleme de caracter moral cu care se ocupă *bioetica* contemporană: problema avorturilor, transplantării, stabilirii morţii şi reanimaţiei, *eutanasiei*, clonarea ş.a. Toate acestea cer de la medicul contemporan o bună pregătire profesională, cu ample cunoştinţe filosofice şi cu o siluetă morală adecvată.

MEDITAŢIE – gîndire, cugetare profundă, raţionare, reflecţie. M. este o concentrare mintală pentru atingerea anumitor scopuri. În budism M. se practică pentru obţinerea eliberării spirituale.

MEDIU – totalitatea condiţiilor naturale necesare pentru existenţa organismelor. Deosebim M. înconjurător, geografic, ambiant, social, cultural etc. *M. geografic* este acea parte a biosferei, care se include în activitatea oamenilor, societăţii în întregime – lumea animală şi

vegetală, apele, solurile, zăcămintele subterane, atmosfera Terrei. M. geografic influenţează considerabil dezvoltarea producţiei materiale, societăţii în ansamblu. Condiţiile naturale nefavorabile sau lipsa unor materii prime în anumite zone sau ţări frînau şi frînează considerabil dezvoltarea socială. Această particularitate este valabilă doar pentru perioada iniţială de dezvoltare, mai departe în civilizaţia agrară, industrială progresul societăţii depinde nu atît de populaţie şi mediul geografic (care sînt condiţii necesare şi nu determinante), ci de caracterul modului de producţie, de modernizarea şi specializarea acesteia, implantarea noilor tehnologii, folosirea operativă şi largă a ştiinţei şi tehnicii. În activitatea societăţii un rol important joacă M. *ambiant* – noţiune mai largă decît M. geografic, care include nu numai suprafaţa pămîntului şi zăcămintele subterane, dar şi o parte a sistemului solar, cosmosului ce este inclus în sfera activităţii umane. În M. ambiant deosebim M. natural şi artificial. M. natural este acea parte a naturii care se dezvoltă după legile sale proprii şi se realizează în mod spontan, stihiinic, fără intervenţia conştientă a oamenilor. M. artificial este acel compartiment, al naturii determinat de legile acesteia, dar care se dezvoltă sub influenţa conştientă a oamenilor. El reprezintă o a "doua natură", este natura creată de om, adică totalitatea de lucruri neaflate în natură de-a gata şi făurite în procesul activităţii de producţie. Actualmente oamenii au de-a face mai mult cu natura artificială şi foarte puţine locuri au rămas unde n-a călcat piciorul omului. În această ordine de idei apare problema reprezentării celei de a "doua natură". Natura artificială se dezvoltă nu numai după legile naturii, dar şi după celei a activităţii umane. *M. social* prezintă totalitatea fenomenelor şi structurilor economice, politice, juridice, culturale care formează o societate concret determinată.

MEDIU GEOGRAFIC – totalitatea de obiecte şi fenomene a naturii incluse în viaţa materială a societăţii şi care formează o condiţie necesară pentru existenţa şi dezvoltarea societăţii. La M.g. se referă clima, apele, relieful, solurile şi resursele subsolului, vegetaţia şi fauna. M.g. favorizează ori frînează procesul dezvoltării sociale, însă nu joacă rolul determinant. Concepţia *determinismului geografic* absolutizează rolul M.g. Raportul cu M.g. generează un şir de probleme, inclusiv şi globale.

MEDIU INFORMAŢIONAL (sau spaţiul informaţional) – ansamblu de MEC, bănci de informaţie, sisteme de comunicare, precum şi programe, proceduri, resurse umane şi materiale pentru acumularea, înregistrarea, păstrarea, prelucrarea şi transmiterea informaţiei. M.I. este o latură a sferei informaţionale a sociumului în întregime ori subsistemul lui (regiune, ramură, echipă de dirijare, tipul activităţii umane etc.), care e legată nemijlocit cu tehnologiile informaţionale, formînd prin asta o integritate determinantă. Funcţionarea lui este asigurată de toate conexiunile informaţionale, intensificate de mijloacele tehnice şi tehnologice contemporane. M. i. este un mijloc de comunicare între oameni, care poate exista în coordonatele timpului sincronic şi diacronic. Fiecare epocă are m. i. propriu. În linii generale am putea evidenţia m. i.: pînă la hîrtie, de hîrtie şi computerizat. Forţa m. i. depinde de organizarea interacţiunii informaţionale optime între componentele potenţialului ştiinţific şi societate.

MEGARICII – reprezentanţii şcolii filosofice întemeiate de *Euclid din Megara* (450-374 î.e.n.), ucenic al lui *Socrate*. Ei au încercat de a combina teoria lui Socrate despre binele suprem cu ideile eleaţiilor despre existenţa unică, indivizibilă şi imobilă.

MEIOZĂ – acţiune de diviziune a celulelor sexuale, în rezultatul cărui se formează gameţii (ovule sau spermatozoizi). Formarea gameţilor este rezultatul a două diviziuni nucleare succesive – reducţională şi mitotică.

MEMORIE – mecanism psihologic, totalitate de procese psihice, ce au capacitatea de a înregistra, păstra, prelucra şi reproduce *informaţia. Conştiinţa* este imposibilă fără M. Informaţia ca să devină cunoştinţe, nucleu a conştiinţei, trebuie să fie prelucrată, sistematizată şi memorizată. La unii oameni predomină M. senzorial-imaginativă, la alţii – verbal-abstractă. După timpul de păstrare deosebim M. imediată şi de durată. M. este un proces care poate fi antrenat şi dezvoltat.

MEMORIE SOCIALĂ – capacitatea societăţii de a păstra, prelucra şi transmite *informaţia* social importantă, necesară pentru existenţa şi dezvoltarea societăţii. M.S. poate fi caracterizată drept o informaţie acumulată pe parcursul dezvoltării social-istorice, stabilită în rezultatul activităţii practice şi de *cunoaştere*. Ea se transmite din generaţie în generaţie cu ajutorul mijloacelor social-culturale şi care constituie baza cunoaşterii individuale şi sociale la fiecare etapă concretă a dezvoltării istorice. Aceste mijloace de moştenire socială sunt: uneltele de producţie şi rezultatele materializate ale muncii, de cele mai multe ori figurînd ca *cultura* materială; relaţiile sociale obiective, bazate în ultima instanţă pe relaţiile de producţie; limbajul şi diferite sisteme semantice, ştiinţa, literatura, tradiţiile, obiceiurile şi alte elemente a culturii spirituale. M.S. este o condiţie necesară nu numai pentru dezvoltarea şi funcţionarea societăţii, dar şi pentru dezvoltarea personalităţii. Individul devine personalitate atunci cînd asimilează experienţa colectivă a omenirii fixată în M.S.

MENDEL GREGOR IOHANN (1822-1884) – naturalist ceh, unul din întemeietorii geneticii contemporane. A formulat trei legi a geneticii (redescoperite în 1900 de H. de Vries, C.Correns şi E. von Tschermak). Ele explică mecanismul originii şi transmiterii caracteristicilor ereditare de la o generaţie la alta şi interacţiunea eredităţii cu mediul intern şi extern în procesul dezvoltării individului.

Op.pr.: "Experienţe asupra vegetaţiilor hibride".

MENTALITATE – modul particular de a gîndi, totalitatea de convingeri fundamentale ale unui individ sau unei colectivităţi. M. şi *gîndirea* se folosesc des ca sinonime măcar că au un conţinut diferit.

MERLEAU-PONTY MAURICE (1908-1961) – filosof francez, reprezentant al *existenţialismului* şi *fenomenologiei*. Împreună cu *J.-P.Sartre* a întemeiat revista "Timpuri moderne". M. s-a ocupat cu problemele conştiinţei şi de etică. El a încercat să argumenteze existenţa unicală a subiectivităţii umane şi raportul ei cu lumea. Fenomenologia este după părerea lui M. unica filosofie care permite de a depăşi extremele subiectivismului şi obiectivismului, de a ajunge la o concepţie integrală despre natură, comportamentul omului, semnificaţia limbajului, creaţiilor artei, ideilor filosofice şi evenimentelor istorice.

Op.pr.: "Structura comportamentului", "Fenomenologia percepţiei"; "Aventurile dialecticii"; "Semne"; "Sens şi non-sens"; "Vizibil şi Invizibil".

MERTON ROBERT KING (n. 1910) – sociolog şi filosof american, reprezentant al analizei structural-funcţionale. Se ocupă de cercetările ştiinţei contemporane şi arată că dezvoltarea

ei depinde de necesităţile tehnicii, structura social-politică a societăţii, a comunităţilor ştiinţifice, de structura valorico-normativă a instituţiilor ştiinţifice. Formulează noţiunile "disfuncţie" şi "funcţie", creează teoria despre comportamentul deviant şi anomie, evidenţiază aşa reacţii de comportament ca conformism, ritualism, revoltă ş.a.

Op.pr.: "Teorie socială şi structură socială"; "Materiale despre birocraţie"; "Funcţiile vădite şi latente"; "Sociologia teoretică"; "Sociologia şi ştiinţa".

METAFIZICĂ – 1. Metodă de gîndire contrară *dialecticii* care priveşte fenomenele şi procesele naturii ca ceva separat, izolat, fără dezvoltare şi conexiune universală. 2. A cea parte a filosofiei în care se studiau şi interpretau problemele speculative, ce depăşesc cadrul experienţei (despre Dumnezeu, spirit, libertatea voinţei). Noţiunea M. a fost formulată de urmaşii lui Aristotel pentru a evidenţia operele filosofice a profesorului lor. În lucrările stagiritului filosofia ca principii universale a existenţei urma după fizică, teoria despre natură şi semnifica în sensul strict al cuvîntului aceea ce urmează după fizică (meta şi physica). Ulterior era folosită în accepţie egală cu *ontologia*. Capătă o dezvoltare în operele lui *F.Bacon, I.Locke*, *R.Descartes, G.Leibnitz, B.Spinoza*. Spre sfîrşitul sec. XVII ea nu mai putea stimula dezvoltarea ştiinţei, se transformă într-o metodă unilaterală. Noţiunea de M. în sens de antidialectică a fost folosită pentru prima dată de *Hegel* care îi dă şi o critică respectivă.

METAFORĂ (gr. metaphore – transfer) – expresie simbolică a limbajului care redă sensul altui lucru printr-o imagine. Pentru cercetători prezintă o problemă – deosebirea dintre înţelesul literal şi cel metaforic.

METATEORIE (gr. *meta* – după şi *teorie* – cercetare, investigaţie) – teorie care are obiect de studiu altă teorie. Un aport considerabil în dezvoltarea acestui domeniu l-au adus D. Hilbert, K. Godel ş. a

METEMPSIHOZĂ (din gr. *metempsychosis* – deplasarea sufletelor) – concepţie mistică despre reîncarnarea sufletelor, despre mutarea lor dintr-un corp în altul. Sufletul este nemuritor, cu moartea organismului el se reîncarnează în alte organisme ulterior purificîndu-se şi contopindu-se cu sufletul universal. M. a fost cunoscută la egipteni, în religiile induiste, în orfism, pitagorism ş. a.

METODA MAIEUTICĂ (gr. maieutike – priceperea de a moşi) – a fost propusă de *Socrate* şi consta în măiestria de a scote la iveală adevărul, punînd un şir de întrebări interlocutorului. Socrate afirma: aşa cum moaşa ajută să se nască copilul, la fel şi filosoful prin întrebări bine formulate trebuie să ajute la naşterea adevărului.

METODA SOCRATICĂ – metodă dialectică, ori măiestria discuţiei dialectice. A fost formulată de filosoful din Grecia antică Socrate. El punea un şir de întrebări, începînd de la simple şi treptat îl aduce pe interlocutor la părerea contrară şi la conştientizarea adevărului.

METODĂ (din gr. *methodos* – drum, cale) – modul de cercetare şi transformare a realităţii obiective; totalitatea de mijloace şi procedee de asimilare teoretică şi practică a lumii. M. este o anumită ordine de formulare a cunoştinţelor şi folosirea lor pentru a transforma realitatea, pentru a căpăta noi cunoştinţe. M. nu este ceva arbitrar, se formulează pe baza

legităţilor obiectului cercetat şi de aceea ea se înţelege ca teorie în acţiune. M. joacă un rol foarte important în ştiinţă, ea disciplinează şi orientează cercetarea ştiinţifică. După sfera de utilizare metodele pot fi clasificate: 1) metode particular-ştiinţifice, care se folosesc într-o ştiinţă concretă, într-o ramură a ştiinţei; 2) metode general-ştiinţifice, care se folosesc în mai multe ştiinţe, dar nu în toate; 3) metode universale, filosofice, care se folosesc în toate ştiinţele şi se bazează pe legităţile universale a realităţii. La metodele general-ştiinţifice se referă metoda informaţională, cibernetică, sistemică, analogia, analiza şi sinteza, inducţia şi deducţia ş.a. La M. universală ori filosofică se referă dialectică, metafizica, hermeneutica, psihanaliza ş.a. După nivelurile cunoaşterii deosebim metode a cunoaşterii empirice (*observaţia, comparaţia, măsurarea, experimentul*) şi teoretice (abstractizarea, idealizarea, formalizarea, concret şi abstract, istoric şi logic, ascensiunea de la abstract la concret).

METODE IDIOGRAFICE / NOMOTETICE – metode propuse de istoricul filosofiei W.Windelband (1848-1915). El diviza toate ştiinţele după scopul şi caracterul lor în ştiinţe naturaliste, nomotetice (care formulează legităţi) şi ştiinţe ale spiritului, ideografice (descriptive). Corespunzător acestor ştiinţe există şi metode nomotetice şi ideografice. Ambele metode după valoarea lor sunt egale. Filosofia după părere lui W.Windelband este ştiinţa despre valori.

METODELE (MODELELE) INTERAC-ŢIUNII MEDIC – PACIENT. În conformitate cu schimbările survenite în urma evoluării teoriei şi practicii medicale contemporane se disting două metode (modele) de interacţiune medic – pacient: *paternalist* şi *antipaternalist.* Primul model îl reprezintă pe medic ca o "tutelă" a pacientului, care ia decizii unilateral în privinţa stabilirii diagnozei şi a procesului tratamentului. El a persistat pe parcursul istoriei începînd cu antichitatea. Cel de-al doilea model, antipaternalist, exprimă o conlucrare între pacient şi medic. Acest model apare în sec. XX şi s-a format sub influenţa RTŞ, în rezultatul căreia pacientul devine o persoană informată, competentă, într-o măsură oarecare, referitor situaţiei sale. În prezent modelul paternalist treptat îşi pierde poziţiile în practica medicală. Corespunzător acestor două modele se evidenţiază etica paternalistă (a monologului) şi hermeneutică (a dialogului interpretativ). Atît primul model, cît şi al doilea includ cîteva variante de manifestare.

METODELE LUI MILL (sau CANOANELE) – principii inductive propuse de J.S.Mill pentru uniformizarea cercetării ştiinţifice. Acestea sunt: 1) metoda concordanţei; 2) metoda diferenţei; 3) metoda combinată a concordanţei şi diferenţei; 4) metoda reziduurilor; 5) metoda variaţiilor concomitente.

METODOLOGIE (din gr. *methodos* – cale, mijloc şi *logos* – ştiinţă). 1. Totalitatea principiilor şi metodelor de cercetare ce se folosesc într-o ştiinţă. 2. Teoria filosofică despre principiile şi metodele cunoaşterii şi transformării realităţii, ştiinţa despre metode. M. se ocupă cu un şir de problemele care pot fi reduse la trei principale: 1) ce prezintă metoda; 2) cum trebuie să fie metoda; 3) cum trebuie folosită metoda. În dependenţă de gradul de generalizare deosebim următoarele niveluri a M.: 1) M. concret-ştiinţifică – caracteristică pentru fiecare ştiinţă în parte; 2)M. general-ştiinţifică – metode şi principii ce se folosesc într-un şir de ştiinţe, sau o ştiinţă cu metodele şi principiile sale care poate servi metodologie pentru alte ştiinţe (spre exemplu, biologia pentru fiziologie şi medicină, fiziopatologia pentru disciplinele medicale ş.a.); 3) universală, filosofică – principiile şi legile dialecticii servesc

ca M. pentru toate ştiinţele.

METODOLOGIE NOOSFERICĂ – totalitatea de procedee şi abordări orientate spre a soluţiona problemele fundamentale în dezvoltarea omenirii şi anume a elabora noi paradigme de supravieţuire a omului şi biosferei. M.N. are scopul de a formula doctrine neordinare de ieşire a civilizaţiei din criza ecologică globală, a motiva, fundamenta şi argumenta concepţia dezvoltării durabile şi devenirii noosferei.

MICHĂILESCU ŞTEFAN C. (1846-1899) – filosof şi publicist român. Abordează un şir de probleme ce se referă la matematică, astronomie, biologie, chimie, fiziologie, pedagogie, psihologie, filosofie, sociologie, religie şi morală. Se ridica împotriva vitalismului şi spiritualismului. Redactează revista "Transacţiuni literare şi ştiinţifice" (1872-73) şi ziarul "România liberă" (1878), colaborează cu revistele "Columna lui Traian", "Revista contemporană" ş.a. S-a manifestat ca popularizator al ştiinţei şi culturii în care vedea conţinutul principal al progresului social şi spiritual.

Op.pr.: "Influenţa luminii asupra vieţii"; "Spiritualism şi materialism"; "Omul: nosce te ipsum"; "Încercări filosofice asupra raporturilor dintre ştiinţă şi religiune"; "Despre determinism"; "Introducere în psihofizică".

MICROCOSMOS (din gr. *microcosmos* – cosmos mic, lume mică) – termen filosofic care desenează: 1) lumea obiectelor submicroscopice (a moleculelor, atomilor, particulelor elementare etc.); 2) lume mică, omul ca lume mică, sau ca oglindă a universului. Contrar: *Macrocosmos*. Perechea de noţiuni "*Microcosmos"* şi *"Macrocosmos"* a apărut din convingerea că omul este chintesenţa puterilor ce stăpînesc în univers. De aici rezultă credinţa, că omul poate cunoaşte lumea. Învăţătura de M. (cît şi cea macrocosmos) constituie una din cele mai vechi concepţii naturfilosofice întîlnită încă în miturile cosmogonice antice.

MICROPROCESOR – varietate de procesor montat într-o schemă integrală mare (sau în mai multe scheme integrale), un procesor realizat cu un număr redus de componente. M. ca şi procesorul este elementul principal funcţional a MEC.

MICU (CLAIN) SAMUIL (1745-1806) – filosof, istoric şi lingvist român, unul din întemeietorii Şcolii Ardelene. A fost profesor de filosofie, matematică, logică şi metafizică. A adus o contribuţie considerabilă la formarea terminologiei filosofice româneşti. Concepţiile filosofice ale lui M.S. sau format sub influenţa iluminismului german, ideilor lui C.Wolf şi C.Baumeister. Lucrările lui sunt o prelucrare şi adaptare la limbajul român a ideilor unor filosofi din occident. M. sa ocupat cu problemele ontologiei, cosmologiei, psihologiei, gnoseologiei, logicii ş.a.

Op.pr.: "Istoria în lucrările şi întîmplările românilor" în 4 vol.; "Logica, adică partea cea cuvîntătoare a filosofiei"; "Legile firei, ithica şi politica sau filosofia cea lucrătoare".

MIHAI NICOLAE GH. (1933) – d.h.ş.filos., profesor universitar, specialist în domeniul istoriei filosofiei contemporane, filosofia şi metodologia ştiinţei. Absolveşte facultatea de fizică şi matematică a Institutului Pedagogic din Tiraspol (1957) şi doctorantura la filosofie la Institutul Pedagogic din Moscova (1965). Activează ca asistent, lector superior şi şef de catedră la Institutul Pedagogic din Tiraspol (1961-1976), profesor consultant în

Cehoslovacia (1976-79), şeful catedrei filosofie a AŞ din RM (1979-92). Din 1992 specialist principal la Institutul de Filosofie, Sociologie şi Drept din RM. Din 1997 pînă în prezent este prim-vicerector al Academiei Internaţionale de Drept Economic. Susţine teza de doctor "Analiza critică a neopozitivismului referitor la esenţa şi structura teoriei fizice" (1966) şi de doctor habilitat "Neoraţionalism şi ştiinţele contemporane" (1974). A publicat 125 lucrări ştiinţifice. Este academician al Academiei Internaţionale de cadre din Kiev.

Op. pr. "Materialismul dialectic şi fizica contemporană"; "Critica gnoseologiei neoraţionalismului"; "Neoraţionalism şi ştiinţele contemporane"; "Problemele conceptuale şi metodologice a cunoştinţelor naturalist-ştiinţifice"; "Introducere în filosofia şi metodologia ştiinţei"; "Însemnătatea conceptuală şi metodologică a dialecticii pentru ştiinţa contemporană" ş.a.

MIHU ACHIM (1931) – sociolog şi epistemolog român. Întreprinde un şir de cercetări în domeniul metodologiei cunoaşterii sociale, spiritualităţii sociale.

Op.pr.: "ABC-ul investigaţiei sociologice" în 2 vol.; "Meandrele adevărului".

MILESCU-SPĂTARU NICOLAE (1636-1708) – filosof-umanist, iluminist, reprezentant al Renaşterii româneşti, poliglot (cunoştea peste zece limbi), om de înaltă cultură şi vastă erudiţie, explorator cu renume mondial, predecesor al geografiei moderne şi cartografiei, naturalist, etnograf, economist, pedagog şi diplomat. Concepţia sa filosofică conţine unele elemente materialiste ce se împletesc cu concepţia deist-religioasă. La baza lumii stau patru elemente – pămîntul, apa, aerul şi focul. *Timpul şi spaţiu* există împreună cu lumea, afirma că în afara lor nu există nimic. Formulează şi unele idei de *dialectică* spontană, referitor la unitatea şi lupta contrariilor şi *mişcare.* Caută să explice fenomenele sociale, argumentînd necesitatea unui stat centralizat şi puternic. În *teoria cunoaşterii* afirmă că raţiunea umană poate să cunoască realitatea. Cunoştea bine istoria filosofiei, mai ales perioada antică, din care a tradus multe texte filosofice. Acordă mare atenţie filosofiei ca ştiinţă, afirmînd că ea este nu numai una din multiplele ştiinţe, ci şi un domeniu care sintetizează şi dirijează dezvoltarea tuturor ştiinţelor, ea este instrumentul instrumentelor, împărăteasa raţiunii omeneşti. M.-S. atribuia ştiinţei un rol hotărîtor în dezvoltarea societăţii, afirma că ştiinţa este principalul mijloc de ameliorare a moravurilor şi obiceiurilor oamenilor.

Op.pr.: "Genealogia ţarilor ruşi"; "Carte de profeţi"; "Aritmologhion"; "Carte ieroglifică"; "Descrierea primei părţi a lumii"; "Jurnal de călătorie în China"; "Descrierea Chinei" ş.a.

MILL JOHN STUART (1806-1873) – filosof, logician şi economist englez, unul din întemeietorii *pozitivismului.* Era adeptul filosofiei *empiriocriticismului*, considera că materia este un izvor constant de senzaţii, iar spiritul – izvor constant de perceperi, că omul cunoaşte fenomenele date prin senzaţii. El precizează limitele şi caracteristicile discursului purtător de semnificaţie, face deosebire dintre diferiţi termeni, perfecţionează metodele cercetării experimentale. M. considera că nu numai *logica*, dar şi *etica* se bazează pe *inducţie*, absolutizează rolul inducţiei. Noţiunile morale, ca şi cele ştiinţifice provin din experienţă. Empirismul, folosit în morală, duce la *utilitarism* – concepţie conform căreia criteriul moralei este folosul individului, iar alegerea morală se reduce la calcularea folosului. Fericirea este scopul final al moralei. În concepţiile politice pune problema libertăţii şi evidenţiază trei libertăţi fundamentale ale individului – libertatea opiniei, a gusturilor şi îndeletnicirilor şi a asocierii cu alţii.

Op.pr.: "Sistem de logică inductivă şi deductivă", "Principii de economie politică", "Libertatea",

"Utilitarismul", "Auguste Comte şi pozitivismul".

MILLS CHARLES WRIGHT (1916 -1962) – sociolog american şi publicist. În sociologie a supus criticii teoriile empiriste şi speculative. M. formulează o tipologie tetrapartită (clasă, statut, dominaţie, profesiune) care o aplică la analiza societăţii. În loc de noţiunea "clasă conducătoare" propune noţiunea "elită conducătoare", care este compusă din vîrfurile industriaşilor, politicienilor şi militarilor. Formulează noţiunea de "clasă mijlocie" pe care o mai numea "gulere albe". Critica atît "elita conducătoare" cît şi "gulerele albe", unica forţă care putea să umanizeze societatea este intelectualitatea. Metoda sa sociologică o numea comparativă şi istorică. Scopul sociologiei, după părerea lui M. este de a evidenţia specificul societăţii contemporane şi acele schimbări sociale ce pot să depăşească înstrăinarea.

Op. pr.: "Gulerele albe. Clasele mijlocii americane", "Elita conducătoare", "Imaginaţia sociologică".

MIMANSA (sanscrită – cercetare) – unul din sistemul filosofiei indiene, întemeiată de Jaimini în sec. III î.e.n. Iniţial se ocupa cu interpretarea, hermeneutica vechilor scrieri ritualiste, pe urmă cu argumentarea logică a principiilor filosofice şi religioase. M. reiese din recunoaşterea lumii obiective, că ea există real, este veşnică, necreabilă, formată din atomi. Chema la respectarea strictă a datoriei obşteşti şi religioase, îndeplinirea ritualurilor religioase şi normelor sociale. Scrierile sacre, Vedele şi Upanişadele, sunt forma supremă şi eternă a cunoaşterii.

MINUNE (din lat. *mirio*, *onis* – a se mira) – fenomen ieşit din comun, extraordinar, atribuit lui Dumnezeu sau altor forţe supranaturale; lucrare divină ce încalcă legile naturii.

MISTICISM, MISTICĂ (din gr. *mystikos* – misterios, tainic) – doctrină filosofico-religioasă despre realitate, la temelia căreia stă credinţa în forţe supranaturale cît şi practica respectivă. Misticismul se întîlneşte încă în antichitate şi a evoluat sub diferite forme şi varietăţi. În antichitate se întîlneşte ca un element esenţial al riturilor tainice ale societăţilor religioase. Componentul mistic se întîlneşte în *confucianism, brahmanism, pitagiricism, la Platon, neoplatonism* ş.a.; în Evul mediu la Bernhard de Clairveaux (1091-1153), I.Eckhart (1260-1327), I.Tauler (1300-1361) de asemenea la *sufism*. Mai apoi trebuie menţionaţi *I.Böhme* (1575-1624), E.Swedenborg (1688-1772) cît şi *neotomismul*, *personalismul,* unele forme ale *existenţialismului* contemporan **(*vezi:* *Misticismul religios*)**

MISTICISM RELIGIOS (din gr. *mystikos* – tainic) – concepţie filosofică şi religioasă conform căreia perfecţiunea constă în comuniunea sufletului unui om cu *divinitatea* (încă în timpul existenţei terestre), la care se ajunge prin asceză, meditaţie şi contemplaţie pînă la extaz. Formele conceptuale ale misticismului religios diferă de la o epocă la alta şi de varietatea religios-confesională. Mulţi dintre marii mistici au susţinut că nu este vorba în mod esenţial de viziuni sau extazuri, ci de o totală supunere a voinţei şi intelectului omenesc faţă de divinitate.

MIŞCARE – mod de existenţă, atribuit inerent al materiei, este orice schimbare în genere, ori totalitatea schimbărilor ce au loc în univers. Concepţia metafizică recunoaşte M., însă o interpretează în mod specific: o văd în afara obiectelor şi proceselor (iar ca consecinţă –

recunoaşterea primului imbold), nu ca o însuşire internă a materiei, ci ca o formă care se introduce în materie din exterior. Însuşirea permanentă a materiei metafizicienii considerau repaosul, orice M. ei o reduceau la deplasarea corpurilor în spaţiu. Concepţia dialectică a mişcării susţine că M. nu poate fi creată sau distrusă. Materia nu poate exista fără M. şi M. fără materie, că M. are un caracter obiectiv, universal, contradictoriu. Ea este unitatea stabilităţii şi variabilităţii, continuităţii şi discontinuităţii. M. este absolută, iar repaosul relativ. Repaosul este un caz particular a mişcării şi este relativ în comparaţie cu alte obiecte ori forme de M. Concepţia dialectică socoate că în realitate există o multitudine calitativă de *forme de M. a materiei.*

MIT – legendă, povestire, istorie sacră despre apariţia lumii şi fenomenelor naturii, zeilor şi eroilor. M. "descoperă" o taină, arată careva forţe supranaturale, eroi care aveau o comportare exemplară. Miturile sunt nişte evenimente care niciodată nu s-au întîmplat, dar permanent au loc. Ele sunt metafore a ceea ce este imposibil de a explica cumva. Miturile erau principalele modalităţi de explicare a realităţii, serveau ca paradigme a activităţii umane. Deosebim următoarele mituri: despre animale, despre fenomenele cereşti, cosmogonice şi antropogonice, despre sfîrşitul lumii, moarte, marele potop, despre zămislirea neprihănită, despre zeii murind şi înviind ş.a. **(*vezi:* *Concepţie despre Lume*)**

MITOLOGIE (gr. *mythos* – povestire şi *logos* – cuvînt, sistem) – 1. Ansamblu de mituri ale unui popor sau grup de popoare înrudite în care se reflectă concepţia lor despre lume, reprezentările lor despre *viaţă, moarte*, destin, raportul dintre natural şi supranatural, *om* şi divinităţi. M. apare la etapele iniţiale de dezvoltare a societăţii şi este o reflectare fantastică a realităţii sub formă de legende şi povestiri despre eroi şi zei. Lumea este ca un tot întreg, antropomorfizată, iar zeii şi eroii sunt expresii a forţelor naturii şi există real. Miturile pot fi clasificate în diferite moduri. Spre exemplu, mituri teogonice, cosmogonice, etiologice ş.a. Unele mituri semnifică năzuinţe omeneşti – de a stăpîni fenomenele naturii, de a zbura, prietenia, dragostea ş.a. 2. Ştiinţa care se ocupă cu mitologiile şi miturile concrete, explicaţia, rolul şi esenţa lor. Această ştiinţă apare la intersecţia *filosofiei, antropologiei* şi teoriei *culturii*.

MOARTE – încetare a vieţii, oprire a tuturor funcţiilor vitale; în ştiinţă – noţiune medico-biologică care semnifică încetarea definitivă a vieţii, sfîrşitul inevitabil a organismului viu. În idealism, religie, teologie – momentul separării unităţii trup-suflet. Toate organismele vii sunt muritoare, dar numai omul meditează asupra morţii, este capabil de a o înţelege şi aprecia. Însă ea este nu numai o problemă medico-biologică, ci o problemă cu o semnificaţie social-istorică şi culturală. Astăzi problema morţii este discutabilă nu numai în *medicină, bioetică, filosofie* în legătură cu transplantarea organelor şi *eutanasiei*, dar şi în jurisprudenţă în legătură cu discutarea dreptului omului la moarte, precum şi în alte domenii a activităţii sociale. Orice filosofie încearcă de a da o rezolvare problemei sensului vieţii şi morţii, destinului. Încă din antichitate în concepţiile multor filosofi *(Socrate, Platon, Aristotel*) şi practic în toate *religiile* există cultul morţilor care socoate că viaţa noastră este numai o pregătire către viaţa de apoi, că adevărata viaţă este viaţa după M. În lumea asta moare numai trupul, iar sufletul este veşnic şi îşi prelungeşte viaţa şi în lumea cealaltă. În istoria societăţii au fost diferite interpretări a fenomenului morţii. Concepţiile religioase interpretau M. ca proces de trecere a sufletului dintr-o stare în *Heidegger*) fac deosebire dintre viaţa organică şi existenţa umană, definind ultima ca viaţă plus conştiinţa

morţii. Noi putem vorbi despre M. numai de pe poziţiile vieţii. M. şi viaţa sunt noţiuni corelative, care pot fi apreciate una prin alta. M. are valoare ca finalul vieţii, iar viaţa este apreciată în majoritatea cazurilor postmortem. Dacă viaţa este concepută numai ca fenomen biologic, atunci nemurire nu există, M. este inevitabilă ca final al vieţii. Nemurirea individului interpretată pragmatic poate fi în continuarea noastră în urmaşii noştri, în specie, în activitatea şi creaţia noastră culturală, artistică, ştiinţifică, politică, iar idealist-teologic în starea eternă a sufletului. M. rămîne a fi în continuare obiectul disputelor filosofice şi ştiinţifice, iar concepţiile materialiste negau nemurirea sufletului. Unii filosofi interpretează viaţa şi moartea ca fenomene ce nu pot fi înţelese raţional, (*Schopenhauer,* Hartmann, *Nietzsche*), că viaţa este plină de suferinţe şi n-are nici un sens, că moartea este unica realitate autentică (*Sartre, Camus*). Pînă în prezent nu avem nici o experienţă certă a fenomenului morţii, fapt generează polemici diverse şi contradictorii.

MOD (lat. *modus* – măsură, manieră) – 1) noţiune ce caracterizează o însuşire specifică obiectului în anumite condiţii (spre deosebire de atribut ca însuşire inalienabilă a obiectului); 2) în logică – varietăţile posibile a figurilor *silogismului.* Fiecare figură a silogismului după caracteristica cantitativă şi calitativă a judecăţilor poate să aibă mai multe moduri.

MOD DE PRODUCŢIE – categorie formulată de K.*Marx* ce caracterizează felul concret de obţinere a bunurilor materiale necesare pentru existenţa şi dezvoltarea societăţii, arată unitatea forţelor şi relaţiilor de producţie ce se stabilesc în procesul producerii bunurilor materiale. Conform acestei concepţii m.d.p. este temelia orînduirii sociale, mecanismul autodezvoltării societăţii. *Forţele de producţie,* caracterul şi nivelul lor de dezvoltare, determină relaţiile economice dintre oameni. La rîndul lor, relaţiile de producţie acţionează asupra forţelor de producţie, ele pot să stimuleze ori frîneze dezvoltarea forţelor de producţie. Contradicţiile dintre forţele şi relaţiile de producţie duc inevitabil la revoluţia socială şi schimbarea modului de producţie, respectiv şi la schimbarea orînduirii sociale.

MOD DE TRAI (nivel de viaţă) – totalitatea condiţiilor de viaţă (muncă, trai, timp liber ş.a.) a oamenilor corespunzător anumitu-i nivel a producţiei sociale. M.d.t. poate fi caracterizat prin mărimea salariului, structura consumului, venitul real, volumul bunurilor şi serviciilor consumate, durata zilei de muncă, condiţiile de trai, sistemul învăţămîntului public şi ocrotirii sănătăţii. Într-un sens larg M.d.t. caracterizează situaţia economică a populaţiei, în sens îngust această noţiune reflectă nivelul satisfacerii necesităţilor şi respectiv nivelul veniturilor.

MODALITATE – caracteristica esenţială a unei judecăţi, felul de a aprecia caracterul ei după conţinutul afirmaţiei exprimate în această judecată. Logica formală deosebeşte următoarele tipuri de judecăţi după modalitate: posibile (problematice), reale (asertorice) şi necesare (apodictice).

MODĂ – noţiune socio-psihologică şi culturologică ce semnifică schimbarea periodică a modelelor culturale şi comportamentului maselor. Există în diferite sfere ale activităţii umane, mai pronunţat în oformarea exteriorităţii umane (vestimentaţia, coafura, cosmetica ş.a.), a mediului habitual (interierul, mobilierul ş.a.), precum şi în artă, arhitectură, literatură etc. M. este obiectul de studii a diferitor discipline socioumane ca istoria şi teoria culturii,

sociologia, psihologia, estetica, semiotica ş.a. H.Spencer considera că M. este un comportament de imitare. Iar G. de Tarde şi G.Simmel afirmau că M. satisface o necesitate dublă a omului – de a se deosebi de alţii şi de a fi ca toţi. Dezvoltarea M. este determinată de revoluţia industrială, producţia în masă, creşterea mobilităţii sociale şi contactelor culturale, urbanizarea, dezvoltarea transportului şi mijloacelor de comunicare în masă. Ca fenomen sociocultural a fost studiată de Ph.Besnard, G.Desplanques, A.L.Kroeber, J.Richardson.

MODEL (din lat. *modulus* – mostră, normă, prototip) – sistemul de obiecte ori semne care reproduce într-un mod mai simplu, schematic, sau în dimensiuni mai mici însuşirile esenţiale a obiectului, sistemului – original cercetat. M. ocupă un loc intermediar între teorie şi realitatea obiectivă, serveşte ca analog, înlocuitorul originalului, izvor de cunoştinţe despre obiectul original. După caracterul lor deosebim M. materiale, ideale (teoretice), structurale (ce reproduc structura obiectului) sau funcţionale. Computerul, inima şi rinichii artificiali sunt modele funcţionale a diferitor organe umane.

MODELARE – metoda folosirii modelelor pentru cercetarea obiectelor de diferită natură, determinarea ori precizarea însuşirilor existente sau din nou create a obiectelor. M. presupune folosirea metodelor *analogiei, experimentului* ş.a. M. poate fi la diferite niveluri: la nivelul elementelor obiectului, la nivelul structurii, funcţiei şi rezultatelor. Se foloseşte M. practic în toate ştiinţele.

MODELELE BIOETICII – diferite interpretări socioculturale ale bioeticii. Ele oferă posibilitatea alegerii tipului istorico-cultural de bioetică care ar corespunde mai adecvat tradiţiilor, obiceiurilor, confesiilor religioase ale naţiunii. Se evidenţiază patru modele ale bioeticii. *Modelul liberal – radical* care legiferează şi permite tot ce este dorit, acceptat şi nu lezează libertatea altora. Acest M.B., ce apare în vremea revoluţiei franceze, acceptă şi justifică raclajul, suicidul, eutanasia pe scară largă, fertilizarea in vitro, alegerea sexului copilului, reproducerea umană asistată, clonarea ş.a. Real, însă, această libertate este extrem de limitată. *Modelul pragmatic* – survine din trăsăturile culturale anglo-saxone, ce pune accentul pe cost, profit, valori utilitare. În raport cu binele individual aici predomină utilitarismul ştiinţific. Însă acest fapt se învecinează cu mercantilismul, deoarece aşa valori cum sunt viaţa şi sănătatea nu pot fi comparate cu profitul economic ori ştiinţific. *Modelul sociobiologic naturalist* – reprezintă o sinteză a diferitor paradigme şi concepţii. Conform acestui model viaţa a apărut în procesul evoluţiei şi adaptării ei la mediu, iar procesele evoluţioniste se referă şi la societate. Reieşind din aceasta biologia impune norme şi principii eticii. La fel şi progresul tehnico-ştiinţific şi social furnizează criterii moralităţii. Trăsătura dominantă a acestui model este reducţionismul. *Modelul personalist* – este cel mai acceptat în lumea ştiinţifică, deci, se prezintă a fi şi cel mai important şi solicitat. El rezidă din *libertatea* şi raţionalitatea omului, de aceea personalitatea umană trebuie să fie punctul de reper a ceea ce este permis sau nepermis. M.P. asigură multilateral şi multidimensional protecţia omului

MODELELE MEDICINEI MORALE – particularităţi a raportului "medic-pacient". Aceste modele privesc diferite probleme referitor la poziţia morală şi atitudinea medicului faţă de pacient, precum şi atitudinea pacientului faţă de medic. *Modelul tehnic* care presupune că medicul în activitatea sa se conduce numai de principiile ştiinţei, el este inginer pe

organismul uman şi acţionează ca tehnician, conectează diferite ţevi şi conducte, spală sistemele poluate. Exagerarea principiilor tehniciste exclud atitudinea morală a medicului faţă de pacient. Însă savantul adevărat (medicul) nu poate evita aprecierea morală a activităţii sale, nu poate să nu se conducă de anumite valori morale, nu poate fi liber de anumite sisteme de valori. *Modelul sacral* este o altă extremă. Dacă în modelul tehnic medicul este complet lipsit de valori morale, atunci modelul sacral dimpotrivă absolutizează capacităţile şi atitudinile morale ale medicului şi ignorează poziţia pacientului. Medicul este privit ca un tată, ca un preot (ceva sacru) care totul ştie şi procedează corect întotdeauna. El prescrie şi aplică tratamentul conducîndu-se de propriile valori morale fără al discuta cu pacientul. Acest paternalism duce la ignorarea altor poziţii morale şi nu poate să nu aibă consecinţe negative referitor la binele pacientului. *Modelul colegial* este o încercare de a combina primele două modele. Primul presupune medicul ca un tehnocrat lipsit de orice calităţi morale. Modelul sacral absolutizează autoritatea morală a medicului şi ignorează demnitatea şi libertatea pacientului. Modelul colegial tinde spre un compromis ce ar rezolva optimal raporturile morale dintre medic şi pacient. Medicul şi pacientul trebuie să fie ca colegi care au scopuri şi interese comune în rezolvarea anumitor probleme. Relaţiile lor trebuie să se bazeze pe încrederea reciprocă, egalitate, libertate. Însă comunitatea intereselor este mai repede o utopie decît realitate. Deosebirile etnice, de clasă, economice dintre oameni fac acest model un ideal preferat. *Modelul de contract* poate să fie un model ce ar corespunde *relaţiilor sociale* reale. Acest tip de medicină morală depăşeşte neajunsurile modelelor sus-numite şi se bazează pe acordul informaţional. Medicul trebuie să prezinte informaţia despre caracterul bolii, scopul şi riscul tratamentului, alternativele posibile. Pacientul îşi păstrează libertatea de a-şi controla sănătatea şi viaţa, de a lua decizii reieşind din propriile dorinţe şi valori morale. Modelul tipului de contract presupune că şi medicul şi pacientul se conduc de principii şi valori morale înalte. Modelul nominalizat poate preîntîmpina multe probleme etice ce se întîlnesc în practica medicului.

MODURILE DE INTERACŢIUNE DINTRE NATURĂ ŞI SOCIETATE. Natura şi societatea există ca un tot întreg, în permanentă interacţiune şi interconexiune. Societatea constituie o treaptă superioară în dezvoltarea naturii, apare la o anumită etapă a dezvoltării acesteia şi posedă un caracter specific. Cel mai vechi mod de interacţiune dintre societate şi natură (după *A.D.Ursul*) este modul *coevolutiv-culegător.* El era caracteristic pentru societatea paleolitică, se baza pe modul de viaţă migraţional-consumator, pe culegere (vînat, pescuit) cînd oamenii foloseau produsele din natură dea gata şi atît cît le permitea natura. Modul de producţie din acea perioadă era foarte scăzut şi practic nu influenţa asupra naturii. Cu dezvoltarea agriculturii, apoi industriei, modului de viaţă stabil-productiv se majorează presiunea societăţii asupra naturii, natura este "exploatată" maximal, ea nu dovedeşte să-şi restabilească resursele sale, apare modul de interacţiune dintre societate şi natură *productiv-necoevolutiv.* El se caracterizează printr-o dezvoltare social-economică accelerată care sintetizează într-un tot întreg progresul social şi regresul ecologic. Exploatarea neraţională a naturii duce la un dezechilibru dintre societate şi natură, la agravarea crizei ecologice. M. d. i. d.n.ş.s. nominalizate s-au stabilit spontan, stihiinic. Nivelul şi conţinutul activităţii omului asupra naturii depinde de potenţialul tehnic al societăţii şi tehnologiile utilizate. La etapele iniţiale a dezvoltării societăţii acest potenţial era foarte primitiv. Odată cu dezvoltarea societăţii şi forţelor de producţie situaţia se schimbă radical. Secolul XX este secolul progresului tehnico-ştiinţific care în mod specific uneşte ştiinţa, tehnica şi tehnologia şi radical amplifică acţiunea societăţii asupra naturii,

generează un şir de probleme globale.

Imperativul zilei este traversarea la o economie cu o dezvoltare durabilă şi dirijată în dimensiuni planetare, care ar îmbina prioritățile economiei productive cu o strategie ecologică bine chibzuită. Se cere trecerea de la modul de interacţiune extensiv-necoevolutiv la modul *intensiv-coevolutiv.* Esenţa acestui mod constă în realizarea progresului social-economic pe baza protecţiei naturii, trecerea mai pronunţată la modul de producere intensiv, producere fără deşeuri, bazată pe tehnologii intelectual-informaţionale. Revoluţia noosferică presupune nu numai constituirea unei noi conştiinţe ecologice, dar şi utilizarea noilor moduri şi tehnologii, ca neocolectarea şi neoproducerea, folosirea materiei prime în mod natural, în limitele care nu depăşesc dezvoltarea şi funcţionarea biosferei. Cu alte cuvinte e vorba de traversarea spre societatea informaţional-ecologică

MO-DZI (479-400 î.e.n.) – filosof chinez, critic al *confucianismului*. Formulează o concepţie filosofică la baza căreia pune "iubirea generală". Pleda pentru alegerea aparatului administrativ după capacităţii din întreaga populaţie şi crearea unii sistem de convingeri şi constrîngeri, care ar reglementa relaţiile dintre oameni şi ar duce la o societate dirijată raţional. Oamenii trebuie să se ocupe cu munca utilă, să refuze la violenţă şi războaie. În teoria cunoaşterii pleda pentru evidenţierea cauzalităţii, era contra "cunoştinţelor înnăscute" a lui *Confucius*. Scopul cunoaşterii – înţelepciunea perfectă a conducătorilor, formularea principiilor raţionale a conducerii bazate pe evidenţierea izvoarelor dezordinilor.

MOHOREA EFIM PANAIT (1940) – d.h.ş.f., profesor universitar, specialist în problemele logicii şi metodologiei cunoaşterii ştiinţifice. Absolveşte Institutul Politehnic din Chişinău (1964) şi doctorantura la filosofie (1970) a acestui institut. Din 1971 activează la catedra de filosofie a Universităţii Pedagogice din Bălţi ca lector superior, conferenţiar, profesor universitar. Teza de doctor habilitat "Dialectica stabilităţii şi schimbării în filosofie şi ştiinţele naturii" (1989).

Op.pr.: "Dialectica stabilităţii şi schimbării", "Unitatea stabilităţii şi schimbării şi manifestarea lor în ştiinţele naturaliste contemporane", "Corelaţia categoriilor mişcare şi schimbare" ş.a.

MOISIL GRIGORE (1906-1973) – filosof, matematician şi logician român. În concepţia sa a încercat de a realiza unitatea dintre ştiinţă şi filosofie, teorie şi practică. Filosofia şi ştiinţa sunt după părerea lui M. două ipostaze ale unei şi aceleaşi realităţi. A contribuit la dezvoltarea matematicii şi logicii simbolice şi la aplicarea metodelor acestora în domeniul sistemelor automatizate.

Op.pr.: "Mecanisme analitice a sistemelor continue", "Logica modală", "Teoria algebrică a mecanismelor automate", "Încercări vechi şi noi de logică neclasică", "Lecţii despre logica raţionamentului nuanţat", "Ştiinţă şi umanism".

MONADĂ (din gr. *monos* "unitate") – noţiune care reflectă la diferiţi filosofi (*Pitagora, N.Cuzanus, J.Bruno* ş.a.) unităţi structurale, substanţiale a existenţei. În filosofia lui *Leibnitz* monadele sunt nişte unităţi indivizibile, sinestătătoare, active, care reflectă întregul univers, ele prezintă substanţe spirituale a corpurilor materiale. Monadele sunt veşnice şi indistructibile, sunt ca un fel de microlumi în miniatură, "oglindă vie a universului". Toată realitatea nu-i altceva decît o ierarhie şi combinaţie a monadelor, începînd cu lumea neorganică, vegetală, animală, omul şi terminînd cu monada supremă – *Dumnezeu*.

MONADOLOGIA – opera principală a lui G.W.Leibniz (1714) în care se explică concepţia despre univers şi monade.

MONISM (din gr. *monos* – unul, unic) – concepţie filosofică, conform căruia examinarea diversităţii fenomenelor din lume reiese dintr-un început ori principiu. Principala problemă a monismului filosofic constă în înţelegerea relaţiilor spiritualului şi materialului, presupunînd rezolvarea problemei fundamentale a filosofiei în aspectul ei contemporan. Idealismul consideră drept unicul principiu al tuturor fenomenelor spiritul, raţiunea, ideea; materialismul, dimpotrivă, susţine primordialitatea materiei, ea fiind baza tuturor lucrurilor. În afară de monismul idealist şi materialist întîlnim monismul neutru (de exemplu la machism, empiriocriticism ş.a.) şi cel metafizic. Cea mai consecventă orientare a monismului în istoria filosofiei se consideră filosofia idealistă a lui Hegel. Contrar monismului este *dualismul* şi *pluralismul* (vezi).

MONITORING (lat. *monitor* – supraveghează, menţine ordine) – sistem complex de observaţii, aprecieri şi prognoze a schimbărilor mediului ambiant sub influenţa activităţii antropogenice. Este necesar ca mijloc, procedeu în ocrotirea naturii în legătură cu dezvoltarea puternică a PTŞ şi "presiunea" crescîndă a societăţii asupra naturii. Există trei trepte a M.: local (bioecologic, sanitaro-igienic), regional şi global. Realizările PTŞ permit de a crea staţii specializate, instalarea aparatelor pe sateliţi şi în cosmos, care cuprind biosfera, litosfera, hidrosfera în dimensiuni globale. M. ne dă informaţia necesară pentru dirijarea cu procesele mediului înconjurător. M. se utilizează şi în alte domenii ale vieţii sociale: economie, politică, finanţe ş.a.

MONOTEISM (din gr. *monos* – unul şi *Theos* – Dumnezeu) – sistem religios care recunoaşte o singură *divinitate*. Este contrar *politeismului*. Principalele religii ale lumii sunt monoteiste. Monoteiste sunt *creştinismul* (Dumnezeu), *mozaismul* (Iahve), *islamul* sau mahomedanismul (Allah).

MONTAIGNE MICHEL (1533-1592) – filosof şi scriitor francez, reprezentant de vază a gîndirii sceptice din Epoca Renaşterii. Conform ideilor sale a filosofa înseamnă a pune totul la îndoială. Scepticismul lui specific era îndreptat contra prejudiciilor şi scolasticii medievale, era o formă specifică de *cunoaştere.* După părerea lui M. cunoaşterea este limitată şi imperfectă, de aceea necesită o perfecţionare permanentă pe baza studierii obiective a legităţilor naturii. Fiind umanist el pune în centrul cercetărilor sale omul, care îl consideră o parte integră. În faţa adevărului nici o ştiinţă nu trebuie să aibă prioritate. Opera sa "Eseuri" este un gen literar nou în care se discută liber probleme filosofice, etice, estetice, sociale ş.a. fără de a ţine cont de careva sisteme ori principii.

MONTESQUIEU CHARLES LOUIS (1689 -1755) – filosof iluminist, sociolog, istoric şi om politic francez. După concepţia sa era *deist*, dar critica *teologia* şi biserica. Se străduia să găsească aşa principii ale orînduirii sociale, ce ar garanta o anumită stabilitate socială şi ar contribui la dezvoltarea virtuţilor civile. Formulează ideea despre legitatea universală, căreia i se supun toate fenomenele naturii şi societăţii. M. determină legile ca relaţii necesare ce reiese din caracterul lucrurilor. Deosebeşte legi naturale (ce provin din esenţa naturală a omului) şi pozitive (stabilite de legislativ). Este adeptul *determinismului* geografic. Subliniază, că starea iniţială este situaţia naturală unde fiecare se simte egal cu altul. Din

formele de guvernare dă prioritate monarhiei constituţionale.
Op.pr.: “Despre spiritul legilor”, “Consideraţii asupra cauzelor măririi şi decadenţei romanilor”.

MORALA – totalitatea de principii, reguli şi norme de care se conduc oamenii în comportamentul lor reieşind din reprezentările despre bine şi rău, echitate şi inechitate, datorie, cinste ş.a. M. este un fenomen social, o formă a conştiinţei sociale şi este determinată de existenţa socială. Scopul M. este de a reglementa comportamentul oamenilor în societate, raporturile lor unul faţă de altul, faţă de colectiv, societate. Ea apare încă în antichitate. În morală se formulează un ideal social spre care tinde societatea. Însă în diferite perioade istorice conţinutul moralei se schimbă în dependenţă de modul de trai, relaţiile social-economice, de valorile dominante. M. este o activitate dezinteresată ce se îndeplineşte benevol şi se bazează pe opinia publică. Individul în activitatea sa se conduce de morală atunci, cînd normele şi principiile morale devin pentru el o convingere internă, profundă, un imperativ. Imperativele moralei sunt susţinute de un mecanism psihologic specific – *conştiinţă* şi *datorie*. Conştiinţa cere ca noi să ne conducem de bine şi să ne împotrivim răului, iar datoria ne obligă să fim cinstiţi, să îndeplinim obligaţiunile noastre, să respectăm cinstea şi demnitatea noastră. M. este o activitate polivalentă, atotpătrunzătoare. Ea reglementează raporturile oamenilor în toate sferele sociale – în producere, trai şi familie, odihnă, în locurile publice. În acelaşi timp ea este şi polifuncţională, îndeplineşte mai multe funcţii, contribuie la rezolvarea mai multor probleme social-istorice. M. îndeplineşte următoarele *funcţii*: reglementară, educativă, cognitivă, apreciativ-imperativă, orientativă, de motivare, comunicativă, de pronosticare. Toate aceste funcţii se intersectează reciproc, acţionează împreună. În *structura moralei* deosebim trei componente: activitatea morală, relaţiile morale şi conştiinţa morală. Activitatea morală este acea latură a activităţii umane, care o putem numi moravuri, aici se referă diferite acţiuni şi fapte morale, conduite, deprinderi ş.a. Relaţiile morale sunt o varietate a relaţiilor sociale şi formează “scheletul” comportamentului, moravurilor în societate. În relaţiile morale se consolidează practic anumite modele de compartiment. Activitatea şi relaţiile morale formează latura obiectivă a moralei. Conştiinţa morală este latura subiectivă a moralei şi se exprimă prin sentimente, convingeri, năzuinţe morale, calităţi morale, reprezentări despre datorie, idealul moral şi social. În conştiinţa morală intră următoarele componente: norme, reguli, precepte, cerinţe, interdicţii, principii, orientări valorice, motiv şi motivarea, aprecierea şi autoaprecierea, conştiinţa şi datoria.

MORALA RELIGIOASĂ – totalitatea de noţiuni, principii şi norme morale, fundamentate prin intermediul *religiei* şi credinţei religioase. Orice morală, inclusiv şi M.r. are baza sa în condiţiile social-istorice, depinde de reprezentările individului despre natura umană, sensul vieţii, fericirii ş.a. Orientările moralităţii depind de aceea, cum noi înţelegem realitatea obiectivă, sensul vieţii, esenţa omului şi predestinaţia lui. M.r. reiese din concepţia religioasă despre lume, că *Dumnezeu* a creat această lume şi pe om, a formulat normele şi principiile morale, a prestabilit omului anumite porunci morale.

MORAVURI (din lat. *mos, moris* – “obicei”) – totalitatea obiceiurilor şi deprinderilor grupurilor de oameni ce au o valoare morală şi se manifestă în comportarea practică. Această noţiune este asemănătoare cu norma comportamentului, dar nu-i identică. Dacă normele morale caracterizează mai mult modul de menţinere a ordinei publice, au un caracter imperativ, moravurile însă sunt conţinutul comportamentului, realizarea lui practică.

MORENO IACOB LEVY (1892-1974) – psihiatru şi sociolog american, originar din România, întemeietorul sociometriei. În explicarea societăţii reieşea din aceea, că în afară de macrostructura societăţii mai există şi microstructura, care este o împletire a relaţiilor de atracţie, indiferenţă, respingere a indivizilor. *Sănătatea* psihică şi bunăstarea personalităţii depinde de aceste relaţii interpersonale şi locul omului în ele. M. a elaborat metoda de măsurare a acestor relaţii (sociometria) şi formulat noţiunea de sociogramă – expresia formalizată a structurii relaţiilor interpersonale a individului. Deasemenea M. este vestit şi prin formularea metodelor de psihogramă şi sociogramă, care îndeplineşte funcţiile de diagnosticare şi terapie în grup pentru tratarea neurozelor, reducerea conflictelor interpersonale, atenuarea contradicţiilor dintre structurile formale şi neformale în colectiv şi chiar la ridicarea productivităţii muncii.

Op.pr.: "Cine va supravieţui", "Sociometria şi rînduielele culturale", "Sociometria şi ştiinţa despre om".

MORGAN LEWIS HENRY (1818-1881) – etnolog şi sociolog american, cercetător al comunităţilor şi triburilor de indieni. Formulează ideea de *evoluţie* socială, care este determinată de perfecţionarea permanentă a modului de producţie şi tehnologiilor. În explicarea societăţii evidenţiază cîteva perioade (sălbătăcia, barbaria şi civilizaţia) care sunt rezultatul dezvoltării culturii materiale. M. atrage atenţie studierii relaţiilor familiale, formulînd ideea "procreării oamenilor" ca o selecţie naturală a unor forme de familie din ce în ce mai evoluate.

Op.pr.: "Sistemele de consanguinitate şi de rudenie ale familiei umane", "Societatea antică".

MORUS THOMAS (1478-1535) – filosof şi om politic englez, umanist din perioada *Renaşterii*, unul din reprezentanţii socialismului utopic. Critica orînduirea statală contemporană lui şi arată, că toate neajunsurile şi conflictele din societate se datorează proprietăţii private. Acestei societăţi el contrapune organizaţia şi viaţa politică de pe insula Utopia, formulează idealul orînduirii statale. Pe această insulă există un sistem politic sănătos fără proprietatea privată, toţi muncesc, nu există nici oamenii bogaţi, nici săraci. Omul trebuie să trăiască în corespundere cu natura, pe baze raţionale. În afara orelor de muncă oamenii se ocupă cu ştiinţa, arta. Copiii sunt educaţi împreună indiferent de sex. Toate posturile de conducere se ocupă prin alegeri. M. socotea că aceste idei despre societatea ideală pot fi realizate, dacă ar exista un monarh deştept şi cu principii democratice.

Op.pr.: "Utopia".

MOTIV (lat. *moveo* – a pune în mişcare) – imbold, sau pornire lăuntrică legată de satisfacerea necesităţilor subiectului, totalitatea de condiţii şi împrejurări interne şi externe ce determină activitatea şi orientările individului, cauză conştientă şi justificare socială ce se găseşte la baza alegerii acţiunilor şi comportamentului personalităţii. M. îndeplineşte funcţia de orientare şi reglementare a activităţii omului. Orice obiect, fenomen ori trebuinţă poate să devină M., dacă capătă o semnificaţie personală, devine un imbold conştient. Comportamentul omului este determinat de o mulţime de M. ce reiese din procesul social de producere a valorilor materiale şi spirituale.

MOTIVAŢIE – înţelegerea motivelor ca cauză ce determină alegerea şi orientarea activităţii, justificarea socială de către subiect a activităţii sale ca acceptabilă sau nu. M. este ca o

formă de conştientizare a motivelor. Studierea M. în psihologie se foloseşte pentru evidenţierea cauzelor şi mecanismelor comportamentului omului şi animalelor.

MOVILĂ PETRU (1596-1646) – mare cărturar, gînditor umanist din Moldova medievală, mitropolit al Kievului. Pleda pentru reeditarea şi răspîndirea cărţilor de cult. A contribuit la deschiderea unei tipografii la Iaşi şi a colegiului slavo-greco-latin. Concepţia lui despre lume era întemeiată pe tradiţiile progresive ale antichităţii şi filosofiei renascentiste. Omul în viziunea lui este o fiinţă raţională, prezintă o unitate dintre macrocosm şi microcosm, se găseşte în corelaţie cu natura, realitatea. A scris un şir de lucrări cu caracter didactic, religios şi moral-filosofic: "Antologion", "Lithos", "Euhologion", "Mărturisirea ortodoxă".

MUNCĂ – procesul activităţii raţionale şi conştiente a oamenilor orientate spre schimbarea şi adaptarea obiectelor naturii pentru satisfacerea necesităţilor sale. M. este o condiţie primordială şi necesară pentru existenţa societăţii. Ea a fost acel proces prin care omul s-a evidenţiat din lumea animală, s-a creat pe sine însăşi. Procesul muncii include în sine activitatea raţională a omului, obiectul muncii şi uneltele de muncă. Folosind activ uneltele de muncă în procesul interacţiunii cu natura, omul dezvoltă capacităţile sale umane, creierul său, gîndirea abstractă şi vorbirea articulară, complexul de relaţii sociale. Deosebim muncă fizică şi intelectuală. În măsura dezvoltării societăţii munca devine mai creatoare şi contribuie la dezvoltarea şi perfecţionarea omului.

MUŞOIU PANAIT (1864-1944) – filosof şi publicist român, întemeietorul şi conducătorul "Revistei Ideii" – organ al liber cugetătorilor români. Cercetările sale se referă la problemele sociale, rolul factorului subiectiv în dezvoltarea socială.

Op.pr.: "Determinismul social", "Metoda experimentală în politică", "Determinismul social şi ceva despre socialismul belgian".

MUTAŢIE – noţiune folosită de Hugo de Vries (1901) pentru desemnarea schimbărilor spontane, mari şi mici, ale genotipului. M. este o modificare ereditară a organismului în urma schimbărilor codului genetic (cromozomi şi gene).

N

NARCISISM – dragoste excesivă faţă de sine. Conform unui mit antic, Narcis – un tînăr de o rară frumuseţe, refuză iubirea multor fete tinere. El a fost pedepsit de Nemesis, care la îndemnat să privească chipul său în apă. Îndrăgostindu-se în imaginea sa el a murit. În psihanaliză se evidenţiază N. primar (al copilului) şi N. secundar (patologic).

NATURAL – ceea ce este firesc, dat de la natură, conform cu natura. N. este temperamentul individului spre deosebire de caracter, care este dobîndit, format prin educaţie.

NATURALISM – concepţie conform căreia natura este unica existenţă şi se neagă existenţa supranaturalului. N. încearcă să înţeleagă în ce mod ni se dă nouă realitatea şi în ce limite poate fi cunoscută. Ca teorie socială N. tinde să explice dezvoltarea societăţii pe baza legilor naturii: clima, mediul geografic, legile biologice (*Malthusianism, darwinism social,*

rasism). În *estetică* N. este un principiu care reduce creaţia artistică la copierea realităţii, deduce esteticul din particularităţile realităţii empirice. În *etică* N. este un principiu metodologic care deduce morala şi categoriile ei din natura omului ori din lumea înconjurătoare. Sunt cunoscute încă din antichitate aşa concepţii naturaliste ca hedonism, *eudemonism, utilitarism* ş.a.

NATURĂ (din lat. *natura* – natură) – 1. Realitate obiectivă, existenţă în afara conştiinţei individuale şi independent de ea: univers, lume. 2. În sens mai îngust prin N. se înţelege lumea înconjurătoare – biosfera, formele de relief etc. 3. În cea mai curentă accepţiune filosofică prin termenul "natură" se desemnează conţinutul, structura şi dezvoltarea lumii spaţio-temporale aşa cum este ea în sine. Unii consideră omul ca parte a naturii, alţii – nu. Pentru *teişti* natura e întotdeauna opera lui *Dumnezeu.* N. este obiectul de studiu al ştiinţelor naturii. Filosoful francez Andre Lalande (1867-1963) redă mai multe ipostaze a sensului echivoc al termenului "N": 1) ansamblul caracterelor care definesc o fiinţă, un lucru; 2) lumea materială considerată ca univers fizic (din punct de vedere ştiinţific), sau ca totalitate organică (din punct de vedere metafizic); 3) ceea ce nu este produs artistic sau industrial; 4) totalitatea tendinţelor, caracteristica, temperamentul unui individ. Expresia de *"natural"* marchează ceea ce este firesc, corespunzător legilor firii. *"Naturalism*" – adorarea naturii, imitarea naturii, mai ales în artă.

NAŢIONALISM – 1. Principiu ce reflectă apartenenţa unui individ la o anumită naţiune, dragostea şi mîndria de cultura şi tradiţiile sale naţionale, recunoaşterea dreptului fiecărui popor la identitatea şi conştiinţa sa naţională. Cunoaşterea valorilor general-umane este posibilă prin cunoaşterea valorilor culturii naţionale. 2. Ideologie care absolutizează specificul naţionalităţii sale, propagă prioritatea şi exclusivitatea unei naţiuni asupra alteia. A se deosebi de *şovinism* şi *xenofobie* (vezi).

NAŢIUNE (lat. *natio* – trib, popor) – comunitate istorică de oameni, ce se caracterizează prin unitatea limbii, teritoriului, vieţii economice şi culturale, psihologiei etnice specifice. Pentru N. este caracteristică conştiinţa naţională. Fiecare N. are înfăţişarea sa spirituală originală, care se manifestă în particularităţile limbii, literaturii, poeziei, istoriei, modului de percepere şi redare a naturii, tradiţiilor şi culturii naţionale ş.a. Iar individul ca reprezentant al unei N. este purtătorul tradiţiilor şi culturii naţionale. Naţiunile se formează în procesul industrializării societăţii.

NĂDEJDE ION (1854-1928) – filosof şi sociolog român, publicist şi redactor a revistei "Contemporanul" (1881-91). Concepţia lui filosofică a fost întemeiată pe ştiinţele naturii, a demascat şi combătut obscurantismul şi misticismul. A formulat idei ateiste.

Op.pr.: "Ce ştim despre lume", "Este oare spiritul ca ceva deosebit de materie?", "Concepţia materialistă dialectică a istoriei sau materialismul economic"

NEANT (din fr. *neant* – nimic) – categorie filosofică cu o aplicare frecventă în ontologie ce desemnează inexistenţa în general; inexistenţa, nefiinţa unei fiinţe, a ceea (ceva) ce există. Categoria "neant" este opusă categoriei "*existenţă"* (vezi). Neantul a apărut încă în *filosofia* antică odată cu apariţia şi dezvoltarea concepţiilor ontologice. Ca o categorie aparte se întîlneşte la *Democrit*, cu toate că se sesizează încercări de a o aplica încă la Parmenide. O deosebită importanţă neantul joacă în ontologia lui *Platon* şi *Aristotel*. În filosofia creştină

se foloseşte pentru a tălmăci dogmatul creaţiei *lumii* din nimic. La *Hegel* neantul cu existenţa se contopesc devenind punct iniţial de mişcare a categoriilor. În sec. XIX – începutul sec. XX interesul faţă de problema neantului scade, dar reînvie pe parcursul sec. XX în aşa curente cum sunt: teologia neortodoxă protestantă, filosofia religioasă ortodoxă, existenţialism.

NEBUNIE – noţiune a limbajului obişnuit care semnifică o tulburare psihică. În secolul XIX cuprindea mai multe dereglări psihice, ca nebunia grandorii, nebunia persecuţiei ş.a. În limbajul medical mai des se utilizează aşa noţiuni ca nevroză, psihoză etc.

NECESITATE ŞI ÎNTÎMPLARE – categorii filosofice ce reflectă legături determinative din conexiunea universală. N. este aşa mod de dezvoltare a obiectelor şi fenomenelor, care apare legic, reiese din esenţa lor şi este rezultatul legăturilor şi relaţiilor interne, stabile, repetabile. N. este aşa fel de realizare a posibilităţii, cînd obiectul are în anumite condiţii o singură posibilitate, care mai devreme ori mai tîrziu se transformă în realitate. Î. reiese din legăturile şi relaţiile neesenţiale, externe, nestabile, singulare. Î. este aşa mod de realizare a posibilităţii, cînd obiectul are în anumite condiţii mai multe posibilităţi, din care se realizează una din ele. Dezvoltarea este ca unitatea necesităţii şi întîmplării, obiectele şi fenomenele din lume sunt atît necesare, cît şi întîmplătoare. Necesitatea se realizează printr-un şir de întîmplări, iar întîmplarea este un supliment şi o formă de manifestare a necesităţii. Legătura dintre necesitate şi întîmplare se realizează şi prin legităţi statistice şi dinamice.

NECULCE ION (1672-1745) – ultimul din rîndul renumiţilor cronicari moldoveni. În concepţia sa despre lume era providenţialist cu tendinţe de orientare către cauzalitate în interpretarea procesului istoric. Fiind martor ocular şi în mare măsură participant la evenimentele relatate N. imprimă cronicilor sale o notă memoralistică. Bogat în informaţie letopiseţul lui N. este un izvor important a istoriei social-economice şi politice a Moldovei.

Op.pr.: "Letopiseţul Ţării Moldovei de la Dabija pînă la domnia lui Ion Mavrocordat (1662-1743)"

.

NEGAREA DIALECTICĂ – categoria filosofică care exprimă momentul de legătură, succesiune a diferitor etape, stadii în procesul de *dezvoltare* a realităţii. Dezvoltarea este un proces de trecere de la o calitate la alta, de la vechi la nou, de la inferior la superior. Această trecere are loc prin depăşirea vechiului. N. d. este un moment necesar în procesul dezvoltării şi este o formă de rezolvare a contradicţiilor (prin depăşire). N.d. are un caracter obiectiv, universal, există în toate obiectele şi fenomenele realităţii. Deosebim cîteva tipuri de negare: negarea distructivă, depăşirea şi transformarea.

NEGULESCU PETRU (1872-1951) – filosof român. În ideile sale se bazează pe unitatea materială a lumii, ideea *determinismului* şi evoluţionismului. El consideră că filosofia îndeplineşte funcţia analitică şi sintetică. După părerea lui N. în filosofie se evidenţiază trei mari probleme: problema cunoaşterii, ontologică şi cosmologică. N. dă interpretare originală problemelor filosofice tradiţionale de pe poziţiile paradigmelor timpului său.

Op.pr.: "Critica apriorismului şi empirismului", "Filosofia Renaşterii", "Geneza formelor culturii", "Destinul omenirii", "Istoria filosofiei contemporane", "Problema cunoaşterii", "Problema ontologică", "Problema cosmologică".

NEMURIRE – viaţă veşnică, reprezentare religioasă conform cărei sufletul omului este veşnic, nemuritor. Concepţia materialistă neagă posibilitatea nemuririi fizice personale, neagă viaţa de apoi, viaţa de după moarte. Poziţiile social-culturale cele mei răspîndite consideră viaţa valoarea supremă, un scop în sine, că existenţa umană are o semnificaţie socială. Omul trăieşte în societate, între oameni, de oamenii care îl înconjoară depinde viaţa lui, manifestarea şi autorealizarea omului. De aceşti oameni depinde nu numai recunoaşterea personalităţii, dar şi pomenirea ei. În memoria noastră veşnic trăiesc personalităţi eminente – savanţi, scriitori şi poeţi, luptători pentru eliberarea şi fericirea poporului. Însă noi ţinem minte nu numai oameni mari, dar şi pe cei simpli care prin munca şi faptele sale au lăsat ceva pentru societate. Tot ce omul a făcut bun rămîne în memoria celor apropiaţi. Noi continuăm să trăim în copiii şi nepoţii noştri. Omul, realizînd posibilităţile sale creatoare, urmează să trăiască în viaţa omenirii. Creaţia culturală, artistică, politică ş.a. asigură perpetuarea individului, iar istoria este Judecata de apoi care îi face pe eroi să trăiască veşnic şi îi îngroapă în uitare pe cei care nu au făcut nimic din viaţa lor.

NENIŢESCU ŞTEFAN I. (1897-1979) – filosof, publicist şi critic de artă român. Abordează un şir de probleme referitor la istoria artei. Pentru formularea sistemului său de estetică real-experimentală el studiază specificul atitudinii subiectului faţă de obiect prin aşa forme de activitate spirituală ca arta, filosofia, religia.

Op.pr.: "Istoria artei ca filosofie a istoriei".

NEOCONFUCIANISM – curent filosofic care dezvoltă ideile lui *Confucius*. La etica confucianistă se adaugă noi termini – li (principiu, structură) şi qi (materie, energie). În N. deosebim şcolile raţionaliste şi spiritualiste.

NEOCRITICISM (*vezi:* *Neokantianism*)

NEODARWINISM – concepţie bazată pe darwinism şi pe realizările geneticii ce explică evoluţia lumii organice pe baza mutaţiilor şi selecţiei naturale. N. apare în ultimele decenii al sec. XIX în legătură cu lucrările lui A.Weismann. Biologul Huxley în 1942 întrebuinţează noţiunea de N. pentru a arăta sinteza modernă a cunoştinţelor referitor la evoluţie. Această noţiune detaliază genetica mendeliană în conformitate cu realizările geneticii din perioada contemporană. Conform N. orice caracteristică a organismului, fiecare structură celulară este rezultatul evoluţiei şi adaptării.

NEOFREUDISM – orientare în filosofie şi psihologie, care dezvoltă mai departe ideile lui S.*Freud*. Reprezentanţii N. sunt Adler, E.Formm, G.S.Sullivan, C.Horney ş.a. N. se dezvoltă în cadrul mai multor şcoli filosofice şi psihologice care încearcă de a uni metoda psihanalitică de cercetare a omului şi culturii cu interpretarea filosofico-antropologică, existenţială, structuralistă, hermeneutică, fenomenologică a existenţei umane în lumea contemporană. Unele teze ale freudismului au fost supuse criticii, într-o măsură oarecare se diminuează rolul sexualităţii şi refulării, inconştientul este privit ca o punte între structurile sociale şi psihologice (inconştientul social – Fromm). *Personalitatea* este redusă la relaţiile interpersonale. Iraţionalitatea sferelor sociale şi caracterul lor ostil duc la formarea neurozelor, la baza căror se află spaima. Ca reacţie la această spaimă se formează diferite mecanisme de protecţie – supunere, ataşament, raţionalizare ori transformare a spaimei.

Scopul psihoterapiei este de a evidenţia laturile negative a sferelor sociale şi de a ajuta individul de a se adapta la realitate.

NEOLAMARCKISM – concepţie ce reiese din absolutizarea unor aspecte a teoriei lui J.B.Lamarck ("tendinţe interne", "principiul autoperfecţionării interne", "adaptării directe şi adecvate la condiţiile mediului" ş.a.). Există trei variante a N.: ortolamarckism, mehanolamarckism şi psiholamarckism.

NEOKANTIANISM – una din cele mai influente orientări în filosofie, apărut în doua jumătate a sec. XIX şi începutul sec. XX şi care dezvoltă mai departe principiile filosofiei kantiene în spiritul unui idealism mai consecvent. N. apare ca o mulţime de şcoli printre care: *Şcoala de la Marburg, Şcoala de la Baden*, metafizica critică, realismul critic. N. interpretează filosofia ca critica cunoaşterii, limitează cunoaşterea numai la sfera experienţei. Cunoaşterea nu-i altceva decît activitatea pură de construire conceptuală a obiectelor. *Gîndirea* nu poate avea nici o origine în afară de ea însăşi, ea este o gîndire pură şi originea oricărei cunoaşteri. Nu reprezentările noastre se acordă cu obiectul cunoaşterii, ci invers. Reprezentanţii N. neagă ontologia ca disciplină filosofică. Ei consideră că aşa noţiuni a materialismului ca *materie,* atom, forţa ş.a. nu-s obiective, ci nişte mijloace auxiliare care noi le formăm pentru a înţelege realitatea. N. a înlăturat "Lucrul ca atare", precum şi deosebirea kantiană dintre *intuiţie* şi *intelect,* ajungînd la ideea unei logici pure. "Lucru ca atare" nu este nici obiect al gîndirii, nici obiect al experienţei, ci experienţa gîndită ca atare. N. afirmă rolul hotărîtor a formelor apriori în cunoaştere. Aceea ce Kant numea forme apriore a cunoaşterii, după părerea N., reiese din particularităţile psihologice a organismului. Deaceea noi nu avem nici un temei de a afirma că realitatea este aşa cum noi o percepem. Filosofia este o logică universală, categoriile căreia sunt nu numai forme fundamentale ale gîndirii (cum credea Kant), ci şi forţe creatoare ale existenţei şi cunoaşterii.

NEOPLATONISM – filosofie mistică din sec. III-VI, ultima etapă a evoluării *platonismului* antic. Apare în rezultatul adaptării ideilor lui Platon în spiritul eclectismului romano-elenist şi sincretismului religios filosofic. Fondatori se consideră Ammoniu Saccas şi elevul său *Plotin* (205-270). Doctrina N. afirmă că din începutul spiritual (divin) se emană celelalte ordine a existenţii – "raţiunea universală" şi "spiritul universal" care creează natura. Limita inferioară a *emanaţiei* se consideră materia. Materia constituie cea mai inferioară verigă a universului, ea se identifică cu inexistenţa. Procesul emanaţiei se completează cu procesul reîntoarcerii a ceea ce există la începutul unic – Dumnezeul suprem, finalizîndu-se în om. La treapta superioară a filosofiei se poate ajunge nu cu ajutorul experienţei şi raţiunii, ci cu ajutorul extazului mistic. Cu toate că era ostil *creştinismului*, a preluat unele idei de la el. La rîndul său creştinismul a fost influenţat de N. mai ales în perioada *patristică*. O puternică influenţă a exercitat asupra dezvoltării filosofiei feudale în ţările creştine şi cele musulmane.

NEOPOZITIVISM (sau pozitivism logic) – totalitate de idei caracteristice pentru *Cercul de la Viena* din anii 1920-30, care se dezvoltă sub influenţa filosofiei empiriste (Hume), cercetărilor contemporane din logică şi matematică şi lucrărilor lui B.Russell şi L.Wittgenstein. Reprezentanţii N. sunt *R.Carnap,* M.Schlick, N.Reichenbach, G.Ryle, G.Moore, I.Austin, A.Ayer, O.Neurath ş.a. N. reduce filosofia la analiza logică a limbajului ştiinţei. Sarcina filosofiei nu constă în a elabora doctrine, ci de a elucida semnificaţia

propoziţiilor, de a le verifica. Verificabile sunt acele enunţuri, care pot fi reduse la faptele empirice. Dacă enunţurile nu pot fi verificate, atunci sunt lipsite de sens.

NEORAŢIONALISM – curent filosofic care apare în prima jumătate a sec. XX în Franţa şi Elveţia. Reprezentanţii N. sunt F.Gonset, J.Piaget, G.Bachelard ş.a. Pun problema conceperii cunoaşterii naturalist-ştiinţifice, rolului ştiinţelor deductive în dezvoltarea cunoaşterii. Spre deosebire de raţionalismul clasic, N. priveşte cunoaşterea ca dependentă de condiţiile concret-istorice.

NEOREALISM – orientare filosofică anglo-americană, care apare la începutul sec. XX ca reacţie contra psihologismului şi subiectivismului. N. susţine că realitatea există independent de actul cunoaşterii şi subiectul cunoscător, lumea este o pluralitate de esenţe, o totalitate de relaţii externe imanente. Există cîteva orientări a N.: teoretico-gnoseologică (G.E.Moore, B.Russel); ontologică (S.Alexander, C.L.Morgan); concepţia celor 6 realişti (R.B.Perry, E.B.Holt, W.T.Marwin, F.G.Spaulding, W.B.Pitkin, W.P.Montague). N. dezvoltă ideea cunoaşterii nemijlocite, realitatea este "percepută" de gîndire nemijlocit.

NEOTOMISM – curent religios în filosofia contemporană ce se bazează pe concepţia scolastică a lui *Toma d'Aquino*, declarată de papa Leon al XIII-lea în 1879 filosofie oficială a catolicismului. Reprezentanţi de seamă: *J.Maritain,* E.Gilson, I.Bochenski, G.Wettwr ş.a. N. este o concepţie raţionalistă, care tinde să formeze o teorie integral-armonioasă, unind principii contrare – raţiunea şi credinţa, ştiinţa şi religia. Lumea este creată şi structurată ierarhic. Cea mai inferioară treaptă este lumea neorganică, apoi urmează lumea organică: vegetală, animală, omul, lumea spiritelor pure etc. *Dumnezeu* este treapta supremă a acestei lumi. El este ca suma infinită a posibilităţilor existente în univers, iar transformarea posibilităţilor în realitate este determinată de cauza finală. Existenţa este unică, are două laturi: 1) potenţială, adevărat spirituală, sau existenţa divină, care este baza lumii; 2) existenţa actuală, existenţă în prezent. În teoria cunoaşterii N. evidenţiază 3 trepte: 1) senzorială, obişnuită, rezultatele ei se acumulează în ştiinţă; 2) cunoaşterea raţională, de ea se ocupă filosofia; 3) credinţa, revelaţia, adevărurile sacre care se acumulează în religie. Adevărurile religiei sunt adevăruri supreme, despre veşnic şi sacru. Adevărurile ştiinţei, filosofiei şi religiei vorbesc despre unele şi aceleaşi lucruri, numai că din diferite puncte de vedere, ştiinţa se limitează numai la sfera experienţei nemijlocite, conceperea adevărurilor absolute şi sacre este accesibilă numai revelaţiei. Filosofiei îi revine funcţia explicativă a adevărurilor credinţei. Omul în N. este înţeles ca o fiinţă compusă din trup şi suflet. Atributele personalităţii – libertatea, autoconştiinţa, capacităţile creatoare – capătă un sens oarecare numai în corelaţie cu Dumnezeu.

NEURASTENIC – caracter al individului ce se manifestă prin oboseală şi deprimare. Neurastenia este o tulburare psihică cu diferite dureri şi tulburări, fără schimbări organice. Mai des se utilizează noţiunea de depresie.

NEVROZĂ – tulburare psihică, cauzată de diferite dereglări funcţionale ale sistemului nervos central. Se dezvoltă mai ales la persoanele cu sistemul nervos labil, neechilibrat. Depinde şi de tipul de activitate nervoasă superioară. Se manifestă ca N. astenică, psihastenică şi isterică. N. poate fi declanşată de un şoc emoţional, de diferite dificultăţi materiale sau de surmenaj.

NEWTON ISAAC (1642-1727) – matematician, fizician şi astronom englez, întemeietorul mecanicii şi fizicii clasice. În operele sale formulează noţiunile şi legile de bază a mecanicii clasice (inerţiei, proporţionalităţii forţei şi accelerării, egalităţii acţiunii şi reacţiunii, gravitaţiei universale ş.a.). A dedus legile mişcării planetelor, care mai tîrziu au fost descoperite de I.Kepler. Toate aceste au dus la formarea unui *tablou fizic* unitar despre lume, la formarea concepţiei mecaniciste. *Timpul, spaţiul, mişcarea* el le privea ca absolute, rupte de materie. Prin vestita sa expresie "ipoteze nu plăsmuiesc" N. contrapune speculaţiile metafizice cunoştinţelor ştiinţifice.

Op.pr.: "Principiile matematice ale filosofiei naturale"

NICOLAUS CUSANUS (*vezi:* *Cusanus Nicolaus*)

NIETZSCHE FRIEDRICH (1844-1900) – filosof şi scriitor german, reprezentant al *iraţionalismului* şi *voluntarismului,* întemeietorul *filosofiei vieţii.* A abordat probleme de etică, psihologie şi filosofia culturii. N. a încercat să evidenţieze aspectele iraţionaliste a culturii europene. Lumea este interpretată din punct de vedere a unor sisteme alternative de concepte şi credinţe ce nu au criterii independente. N. se pronunţă contra *pozitivismului.* La baza existenţei stă viaţa ca o mişcare, devenire veşnică, ca o veşnică reîntoarcere. Tot cei viu are tendinţa spre automanifestare, autoafirmare, supravieţuire, are tendinţa spre putere, spre supunere a altora sie însăşi. Nu există adevăr obiectiv, ci diferite categorii gnoseologice şi postulate etice care sunt rezultatul luptei pentru viaţă şi putere. Viaţa este un instinct de autoconservare, fiecare trebuie să-şi păstreze eul său, individualitatea sa personală. N. încearcă să formeze idealul omului nou, supraom. Civilizaţia poate fi salvată numai prin apariţia unei fiinţe superioare, unei elite lipsite de orice prejudicii morale. Cultul supraomului este ideea necesară pentru depăşirea neajunsurilor naturii umane.

Op.pr.: "Naşterea tragediei" "Aşa grăit-a Zarathustra", "Dincolo de bine şi rău", "Genealogia moralei", "Amurgul zeilor", "Antihristul", "Voinţa de putere".

NIHILISM (lat. *nihil* – nimic) – concepţie filosofico-morală ce caracterizează atitudinea negativa a omului faţă de normele, principiile, idealurile morale şi sociale, tradiţiile şi valorile culturale, negarea oricăror credinţe şi autorităţi sociale. Apare în Rusia în anii 60 a sec. XIX în lucrările lui N.A.Dobroliubov, D.I.Pisarev, N.G.Cernîşevski ş.a. În filosofie N. se manifestă ca negare metafizică. În filosofia occidentală idei N. întîlnim în operele lui *F.Nietzsche, A.Schopenhauer, J.-P.Sartre* ş.a.

NIRVANA (în sanscrită – stîngere, evadare din durere) – noţiune filosofico-religioasă în *Budism* şi *Jainism* ce înseamnă o stare supremă a spiritului, un repaos absolut, o stare de înstrăinare, de lipsire de suferinţe., o linişte absolută. Atingînd stare de N. individul se contopeşte cu Absolutul, pentru el se termină suferinţele, orice durere şi plăcere, se termină ciclul de transmigrare, reîncarnare a sufletului, el rupe legăturile *carmei* ce îl ţin pe om în această viaţă plină de iluzii şi suferinţe. N. este o stare de independenţă şi libertate. La ea se poate ajunge cu ajutorul meditaţiei şi ascezei.

NISTREANU DIDINA U. (*vezi*: *Date selective despre autori,* p …)

NIVELURILE BIOETICII – reprezintă realizarea *principiilor* şi *obiectivelor bioeticii* la o

anumită scară. Putem remarca cîteva N.B. – mondial, regional, naţional şi local.

NIVELURILE ETICII MEDICALE – compartimente ale eticii medicale. Problematica ei are cîteva nivele. *Primul* formează problemele etice ce ţin de interacţiunea medicinii şi societăţii. Acest nivel poate fi numit mai concis "Etica medicinii". *Al doilea* are drept reper diversitatea de caractere al personalului medical, diverse contradicţii şi principii morale. Acest nivel se poate numi "Etica mediculuі". *Al treilea* conţine probleme specifice ale diferitelor interacţiuni pe care le poartă medicul cu anturajul său de persoane. Aici predomină problematica datoriei profesionale, riscului etc. Acest nivel corespunde denumirii "Deontologia medicală".

NOEMA (gr. *noema* – concepţie) – noţiune folosită în filosofia lui Platon, Aristotel şi fenomenologia lui Husserl ce semnifică obiect al gîndirii, conţinut al ideii.

NOETIC – ceea ce se referă la gîndire, ce este legat de spirit, intelect.

NOICA CONSTANTIN (1907-1987) – filosof român. Între 1958 şi 1964 este deţinut politic. Din 1965 pînă în 1975 este cercetător principal la Centrul de logică al Academiei Române. N. s-a ocupat de un spectru larg de probleme ca ontologia, gnoseologia, filosofia culturii, axiologia, antropologia filosofică, logica, istoria filosofiei ş.a. Încearcă de a reanaliza problematica filosofiei române şi de a o ridica la nivelul filosofiei universale.

Op.pr: "Concepte deschise în istoria filosofiei la Descartes, Leibniz şi Kant", "Pagini despre sufletul românesc", "Rostirea filosofică românească", "Eminescu sau gînduri despre omul deplin al culturii româneşti", "Sentimentul românesc al fiinţei", "Şase maladii ale spiritului contemporan", "Devenirea întru fiinţă", "Tratat de ontologie", "Scrisori despre logica lui Hermes", "De dignitate Europae".

NOMINALISM (din lat. *nomen* – nume, denumire) – curent în filosofia scolastică medievală europeană care consideră *universalele sau universaliile* (noţiunile generale) doar ca nişte simple nume, cuvinte ce nu există independent de gîndire şi care nu reprezintă ceva existent în realitate. Noţiunile generale, create de raţiunea noastră despre obiecte, nu numai că nu există independent de obiecte, dar nici nu reflectă proprietăţile şi calităţile lor. N. este opus *Realismului* (vezi). Timpul înfloritor al N. a fost sec. 14. Cel mai de seamă nominalist al acestei perioade a fost *William Ockham* (c. 1285-1349). N. tîrziu a exercitat influenţa sa asupra dezvoltării ştiinţelor naturale şi logicii în Evul Mediu, deasemenea şi-a adus aportul la crearea teoriei *adevărului dublu.* Nominaliştii cei mai de vază în sec. XI-XIV în afară de W.Ockham au fost: *Jean Roscelin* (c. 1050 – c. 1122), *John Duns Scotus* (c. 1266-1308). Ideile nominalizate s-au dezvoltat ulterior în filosofia modernă (*Th.Hobbes, I.Locke, D.Hume, G.Berkeley),* iar în cea contemporană în filosofia semantică, pozitiviştii logici, la unii filosofi analitici.

NOMOTETIC – ceea ce se ocupă de lege, legislativ. **(*vezi:* *Metode Ideografice / Nomotetice*)**

NONCOGNITIVISM – denumirea unor concepţii etice (emotiviste, expresiviste, prescriptiviste) şi caracterizarea lor precum că ele sunt lipsite de cogniţie sau cunoaştere.

NONCONTRADICŢIE – principiu sau lege a logicii formale conform căreia două enunţuri

contradictorii despre unul şi acelaşi obiect în unele şi acelaşi condiţii nu pot fi ambele adevărate. Una este adevărată, iar cealaltă neapărat falsă. N. reprezintă o cerinţă foarte importantă a logicii – că gîndirea corectă trebuie să fie necontradictorie.

NOOLOGIE – ştiinţa despre spiritul activ, sintetic, creator, despre viaţa spirituală creatoare, care cuprinde lumea şi sufletul, cercetînd adîncurile fiinţei unitare a spiritului. Termenul a fost introdus în circuit de către cunoscutul filosof german Rudolf Eucken (1846-1926).

NOOSFERĂ (din gr. *noos* – raţiune şi sphaira – sferă) – învelişul pămîntesc ce cuprinde sfera interacţiunii naturii şi societăţii pe baza activităţii raţionale a oamenilor. Această noţiune a fost formulată de E.Le Roi (1927), *P.Teihard de Chardin* (1930) şi dezvoltată de *V.I.Vernadschi* (1944). Ca sinonime a noosferei se mai folosesc noţiunile antroposferă, tehnosferă, sociosferă. N. este etapa superioară a biosferei, în care activitatea raţională umană este factorul determinant în dezvoltarea ei. Cunoscînd legităţile naturii şi perfecţionînd tehnologiile, omenirea devine o forţă conştientă transformatoare a spaţiului planetar şi cosmic, o formă nouă de interacţiune dintre natură şi societate. N. are tendinţa de a se lărgi permanent, transformîndu-se într-un element structural al cosmosului. Etapele dezvoltării N. sunt: civilizaţia informaţională, ecologică şi cosmică.

NOOSFERICĂ DEZVOLTARE – este un proces cu caracter sistemic şi ierarhic, se bazează pe intelectul noosferic. La prima etapă, prin intermediul informatizării se vor crea condiţii ce ar asigura depăşirea tendinţelor de confruntare în dezvoltarea durabilă a societăţii. La etapa a doua, prin intermediul ecologizării sociumului va deveni posibilă realizarea structurilor de bază ale dezvoltării durabile. În rezultat se va constitui civilizaţia informaţional-ecologică. La etapa a treia, va avea loc crearea condiţiilor reale ce ar îmbina activitatea efectivă în toate manifestările ei atît cu interesele generaţiilor actuale, cît şi ale celor ulterioare. **(*vezi:*** *Noosfera, Noosferizare, Noosferogeneză***)**

NOOSFERIZARE – constituirea noosferei, alături de alte funcţii şi particularităţi, realizează şi funcţia de umanizare, de socializare a progresului în general, de eliminare din noosferă a tuturor fenomenelor distructive şi a tuturor pericolelor ce ameninţă societatea şi omul. Din această cauză se poate spune că noosferizarea coincide cu procesul de umanizare şi de raţionalizare a activităţii vitale a omului şi societăţii, iar noosfera este totodată şi umanosferă (acest termen a fost propus de academicianul rus D.S. Lihaciov). Din acest punct de vedere studierea căilor de consolidare (devenire) a temeliilor şi principiilor umanistice, transformarea şi realizarea acestora o dată cu procesele de noosferizare reprezintă domenii de interes primordial. Noosferizarea ca proces şi ca un fenomen complex socio-natural poate fi caracterizat prin intermediul cîtorva trăsături, grupate, în opinia noastră, după patru criterii. *În primul rînd,* acestea sunt particularităţile ecologice ale noosferei: *a)* eliminarea ameninţării catastrofei ecologice, crizelor ecologice şi omnicidului global din cauze interne; *b)* trecerea de la modul de interacţiune a societăţii şi naturii industrial-necoevolutiv la cel intensiv-coevolutiv, ceea ce ar permite satisfacerea optimă a necesităţilor chibzuite (rezonabile) ale oamenilor; *c)* rezervarea (conservarea) biosferei şi asigurarea unei ecodezvoltări ulterioare nedăunătoare, nedistrugătoare; *d)* protejarea cosmosului de diferite tipuri de poluări; *e)* lichidarea dificultăţilor de materie primă, energetice şi alimentare în cadrul imperativelor ecologice. *În al doilea rînd,* în ceea ce priveşte dezvoltarea raţiunii însuşi: *a)* o intelectualizare continuă şi completă la cote

nemaivăzut de înalte a societăţii, în comparaţie cu nivelul actual, în baza industriei informaticii; *b)* crearea şi utilizarea intelectului social; *c)* posibilităţile producţiei nelimitate a informaţiei, acumulării şi utilizării acesteia ca resursă de dezvoltare de prim rang; *d)* previziunea căilor ecodezvoltării şi dirijarea cu acest proces la scara globală; *e)* dezvoltarea unui nou tip de democraţie – democraţia *informaţional-consensuală* (de consens) ce se poate regăsi în soluţionarea problemelor dirijării sociale (uneori se mai numeşte şi democraţie noosferică). *În al treilea rînd,* sunt prezente caracteristicile conţinutului umanist al întregului proces de noosferizare: *a)* asigurarea unei supravieţuiri decente a omenirii, reieşind din posibilităţile reale ale planetei noastre; *b)* o dezvoltare multilaterală şi, pe cît se poate, de deplină a omului, a forţelor existenţiale ale lui, orientarea progresului social către om; *c)* o organizare socială desăvîrşită pe o scară general-civilizatoare, eliminarea unor astfel de forme de violenţă din interiorul sociumului cum ar fi cea militară, teroristă, religioasă, naţionalistă, şovinistă etc. d) o cultură înaltă, moralitatea şi ordinea de drept în toate dimensiunile activităţii umane; *e)* asigurarea diverselor tipuri de securitate umană cum ar fi cea informaţională, ecologică, spirituală etc. *În al patrulea rînd*, sunt evidenţiate criteriile ce ţin de parametrii dimensiunilor cosmice ale noosferei: *a)* dezvoltarea în afara limitelor planetare a industriei ecologizate şi prin aceasta orientarea cosmică a vectorului dezvoltării forţelor de producţie; *b)* desfăşurarea la scara largă a mecanismului autotrofiei sociale ca strategie generală a coevoluţiei pămînteşti şi cosmice; *c)* asigurarea siguranţei cosmice, posibilităţii continuării la infinit a progresului omenirii, totodată şi sub alte forme şi alte trepte de dezvoltare a materiei, incluzînd şi apariţia astronoosferei sau a unor forme postsociale a mişcării. Elaborarea principiilor de bază şi legilor cunoştinţelor noosferologice, stabilirea statutului ştiinţific al noosferologiei pune la ordinea zilei revelarea aspectelor de bază a noosferizării şi a elementelor lor componente. Acest lucru este de o importanţă excepţională pentru realizarea practică a procesului dat, care v-a aduce civilizaţia actuală la o situaţie noosferică, la o stare durabilă, la supravieţuirea omenirii, a biosferei în întregime, a Terrei în general. Care ar fi aceste configuraţii? În opinia noastră e logic de evidenţiat următoarele aspecte de bază a noosferizării. 1). Aspectul social: *a)* lichidarea pe Terra a foamei şi mizeriei; *b)* grija pentru copii, pentru bătrîni, bolnavi şi schilozi; *c)* instruirea generală preşcolară şi şcolară, educarea copiilor şi adolescenţilor; *d)* dezvoltarea unei reţele largi şi general-accesibilă de instituţii profesionale medii şi superioare de învăţămînt; *e)* dezvoltarea unui sistem accesibil al ocrotirii sănătăţii; f) asigurarea pentru toţi cetăţenii a dreptului la muncă şi odihnă. 2). Aspectul ecologic: *a)* asigurarea coevoluţiei societăţii şi naturii, a omului şi biosferei, restabilirea unei armonii relative dintre acestea, orientarea tuturor transformărilor către constituirea noosferei (noosferogeneza); *b)* rezervarea (menţinerea) posibilităţilor reale de aşi satisface necesităţile vitale de bază nu doar pentru generaţia actuală ci şi pentru generaţiile viitoare; *c)* elaborarea teoretică şi realizarea practică a metodelor de utilizare eficientă a resurselor naturale; *d)* asigurarea securităţii ecologice a dezvoltării noosferice; *e)* desfăşurarea unei produceri la început cu deşeuri puţine, iar mai tîrziu fără deşeuri într-un ciclu închis, dezvoltarea largă a biotehnologiilor; *f)* trecerea treptată de la o energetică bazată pe utilizarea combustibilului organic la o energetică de alternativă ce utilizează surse renovatoare de energie (soarele, apa, vîntul, energia biomasei, căldura subterană etc.); *g)* modernizarea metodelor administrative, economice şi juridice de protecţie a naturii; h) grija permanentă pentru menţinerea biodiversităţii; *i)* munca sistematică de educare ecologică a populaţiei, în special a tineretului, ceea ce poate duce la formarea conştiinţei noosferice, atitudinii grijulii a cetăţenilor pentru natură**;** *j)* elaborarea şi respectarea strictă a condiţiilor

şi prevederilor codului ecologico-moral, a normelor bioetice de comportare a oamenilor în natură şi în societate; *k)* trecerea în cadrul activităţii practice şi teoretice a oamenilor de la antropocentism la *biocentrism*, după aceea la biosferocentrism şi mai departe spre geocentrism etc. 3). Aspectul economic: *a)* o îmbinare matură dintre proprietatea de stat, colectivă şi cea privată în economia naţională, o economie de piaţă civilizată; *b)* demonopolizarea şi concurenţa liberă a producătorilor şi vînzătorilor; *c)* conducerea producţiei agricole şi industriale, a facilităţilor culturale într-o cantitate suficientă pentru satisfacerea necesităţilor de bază ale tuturor locuitorilor planetei; *d)* mijloace eficiente şi totodată umane de stimulare a activităţilor socialmente utile a locuitorilor planetei; *e)* asigurarea unei peţi informaţionale dezvoltate. 4). Aspectul informaţional-cognitiv: *a)* nivelul înalt de dezvoltare a ştiinţei, tehnicii şi încadrarea lor în practică; *b)* răspîndirea largă şi implementarea instruirii anticipate şi mijloacelor de informare în masă (MIM), veridicitatea lor; *c)* computerizarea şi informatizarea a tuturor genurilor de activitate umană; *d)* utilizarea în masă a mijloacelor electronice în cadrul muncii ideologice, în special pentru propagarea succeselor strategiei de dezvoltare durabilă, mai apoi şi de dezvoltare noosferică, din perspectiva faptelor subestimării lor; *e)* ridicarea la rang prioritar a resurselor informaţionale faţă de cele substanţional-energetice; *f)* depăşirea subdezvoltării conştiinţei sociale în comparaţie cu existenţa socială, dezvoltarea facultăţilor umane de previziune ştiinţifică; *g)* organizarea accesului liber a locuitorilor planetei la memoria socială; *h)* eliminarea din cadrul sociosistemelor a "trombozei" informaţionale. 5). Aspectul internaţional: *a)* lupta pentru pace, evitarea unui nou război mondial şi a conflictelor regionale, soluţionarea a oricăror divergenţe, contradicţii pe cale paşnică, pe căi politice; *b)* asigurarea parteneriatului tuturor ţărilor şi popoarelor în ceea ce priveşte industria, agricultura, cultura şi ştiinţa pe baza colaborărilor bilaterale şi multilaterale; *c)* oferirea ajutorului multilateral ţărilor slab dezvoltate în diferite aspecte ale dezvoltării economice; *d)* acţiunea de colaborare şi susţinere a ONU în activitatea de pacificare şi de protejare a naturii a acestei organizaţii. 6). Aspectul politico-juridic: *a)* o democraţie noosferică dezvoltată, puterea constituţională, stat de drept, societate civilă autentică; *b)* un sistem chibzuit legislativ şi de impozitare; *c)* echitatea socială (remunerarea demnă a muncii, o respectare strictă a drepturilor omului etc.); *d)* asigurarea libertăţii şi egalităţii tuturor oamenilor în faţa legii; *e)* unitatea patriotismului şi internaţionalismului, colaborarea popoarelor, responsabilitatea reciprocă dintre cetăţean şi societate; *f)* coordonarea structurilor civile şi guvernamentale în scopul asigurării dezvoltării noosferice a societăţii. Sintetizînd cele spuse şi remarcînd cele mai importante criterii ale noosferizării, vom reda în încheiere următoarea definiţie a noţiunii de noosferă. *Noosferă reprezintă un sistem socio-natural de evoluţie a materiei, caracterizată printr-un grad superior de dezvoltare al raţiunii şi al umanismului şi care asigură un progres ulterior inofensiv din toate punctele de vedere ale omenirii în proporţii cosmice şi planetare.* Doar într-un astfel de supersistem cu caracter socio-natural pot fi respectate cele mai demne condiţii de dezvoltare ale omului şi ale intelectului lui, a supravieţuirii genului uman şi o garanţie avansată de dezvoltare infinită a procesului de civilizare. Astfel există siguranţe în aceea că civilizaţia contemporană cu ajutorul activ al reprezentanţilor ştiinţelor sociale, tehnice şi naturale îşi v-a concentra toate resursele materiale şi intelectuale în vederea noosferizării tuturor tipurilor de activitate umană, a naturii şi societăţii, ceea ce v-a deschide căi autentice, veritabile pentru elaborarea unei implementări active în socium a teoriei generale de supravieţuire a omenirii.

NOOSFEROGENEZĂ – procesul şi etapele de dezvoltare a civilizaţiei noosferice. N. coincide cu procesele de umanizare, socializare şi raţionalizare a activităţii vitale a omului, iar noosfera devine umanosferă. N. prezintă o modificare sistemică şi complexă a sociumului care presupune: sporirea substanţială, iar mai apoi şi predominarea activităţii intelectuale asupra celei materiale; prerogativa ştiinţifică şi socio-practică a principiului biosferocentrist în detrimentul celui antropocentrist; reducerea planificată a sporului de populaţie în conformitate cu legităţile noosferizării proceselor demografice şi ecologice; constituirea unei noi culturi general-umane cu conservarea biodiversităţii; constituirea sistemelor de *monitoring* global şi regional ale resurselor socio-naturale şi utilizarea unora din ele conform dezvoltării durabile şi ale bioeticii; acceptarea unui nou umanism, unde echitatea socială ar fi prioritară în raport cu libertatea, unde principiile şi normele bioeticii şi biopoliticii ar domina în sistemul "om – biosferă"; noua orînduire mondială nu poate fi impusă cu forţa unui sau altui stat, ea trebuie aprobată de comunitatea mondială în baza consensului. N. este imposibilă în afara coevoluţiei omului cu biosfera, fapt ce se asigură prin constituirea intelectului social, iar mai apoi şi celui noosferic, capabil de a prognoza activitatea umană şi dirija fenomenele de criză.

NOOSFEROLOGIE – un nou domeniu al ştiinţei, obiectul de studiu al căreia îl constituie legităţile procesului de noosferogeneză, examinarea etapelor de dezvoltare a noosferei, analiza şi scoaterea în evidenţă a formelor de dezvoltare durabilă şi intensivă a civilizaţiei, realizării pe deplin a principiilor şi idealurilor umanistice, cercetarea paradigmelor, metodelor, căilor şi formelor de soluţionare a problemei de supravieţuire a omenirii.

NORMĂ (din lat. *norma* – principiu de activitate, regulă, model) – mod de acţiune, criteriu de apreciere, regulă de activitate fixată prin lege sau general acceptată, mărime medie ce caracterizează o totalitate de evenimente şi fenomene. N. este o noţiune general-ştiinţifică şi se aseamănă cu categoria filosofică *măsura*, dar nu-s identice. Dacă măsura este o unitate a trăsăturilor calitative şi cantitative ce reflectă obiectul ca atare, atunci N. este numai unitatea lor optimală. Organismul sănătos şi bolnav are măsurile sale, însă boala n-o putem socoti ca ceva normal. N. este măsura activităţii vitale a organismului în limita căreia procesele fiziologice se menţin la un nivel optimal de mecanismele autoreglării. Sunt norme ale ştiinţei, morale şi juridice, care reglementează activitatea şi comportamentul oamenilor în societate.

NORMĂ MORALĂ – model sau recomandare ce reglementează comportamentul oamenilor în societate. N.m. este un element a conştiinţei morale şi relaţiilor morale. În ea se formulează în mod generalizat anumite cerinţe, reguli de care trebuie să se conducă membrii unei colectivităţi. N.m. este adresată fiecărui individ şi se susţine de opinia publică. Ca exemplu de N.m. pot servi cele zece porunci din Biblie.

NOŢIUNE – formă a gîndirii, a cunoaşterii logice, care reflectă însuşirile comune şi esenţiale ale obiectelor. N. reflectă nu numai obiecte, ci şi însuşiri, stări, acţiuni şi rezultatul acţiunilor. Noţiunile se împart în diferite clase: noţiuni gen şi specie, singulare şi generale, concrete şi abstracte, compatibile şi incompatibile, subordonatoare şi subordonate, contrare şi contradictorii. N. are conţinut şi volum. Conţinutul este totalitatea de însuşiri esenţiale ce caracterizează această N. Volumul este totalitatea de obiecte ce întră în această N. şi căror le este propriu însuşirile reflectate în conţinut. Logica formală atrage o mare atenţie

definiţiei şi diviziunii N. *Definiţia* este operaţia logică care dezvăluie conţinutul noţiunii. *Diviziunea* N. stabileşte volumul noţiunii. *A* dezvălui volumul noţiunii înseamnă a arăta speciile subordonate noţiunii date. Un mod specific de divizare a noţiunilor este *clasificarea.*

NOU ŞI VECHI – noţiuni contradictorii ce caracterizează procesul dezvoltării. N. sunt acele elemente şi fenomene ce apar în procesul dezvoltării, reflectă tendinţele şi cerinţele progresului. N. este inevitabil fiindcă are în realitate temelie pentru existenţă şi dezvoltarea de mai departe. V. sunt acele elemente şi fenomene care există mai mult timp, ceea ce este depăşit, perimat, n-are viitor. Procesul dezvoltării se prezintă ca o luptă permanentă dintre N. şi v. Aceste categorii au o semnificaţie pentru fundamentarea tacticii şi strategiei umane, fiindcă noul nu întotdeauna biruie singur, precum şi vechiul nu dispare de la sine.

"NOUL ORGANON" – opera filosofică principală a lui *F.Bacon*, scrisă în 1620. În această lucrare se afirmă, că folosind metode corecte ştiinţa realizează descoperiri şi invenţii care îi dau dominaţie omului asupra naturii. Ştiinţa nu trebuie să se bazeze pe autorităţi şi speculaţii scolastice, ci pe datele observaţiei şi experimentului planificat, prelucrînd raţional acest material. În procesul cunoaşterii apar diferite obstacole, erori, superstiţii, care F.Bacon le numeşte fantome sau idoli – peşterii, teatrului, pieţei, tribului. Ştiinţa constă în folosirea metodei raţionale la datele senzoriale. Pînă la apariţia acestei lucrări în ştiinţă se aplica metoda deductivă şi logica formală, întemeiată încă la *Aristotel.* F.Bacon propune utilizarea inducţiei.

NOUMEN (din gr. *noomenon* – lucru cunoscut prin raţiune) – lucru la care numai raţiunea are acces. În filosofia sa Kant deosebeşte noumen şi *fenomen*. N. înseamnă: 1) în "sens pozitiv" obiect al intelectului sau al gîndirii contemplative. N. în înţelesul acesta a fost introdus de Kant cu scop practic; 2) N. în "înţeles negativ" înseamnă "lucru în sine". N. sunt lucrurile care nu se pot cunoaşte. Kant foloseşte această expresie drept limită a experienţei. N. nu poate fi gîndit, poate fi cunoscut, văzut cu ochii sufleteşti, dar nu cu cei trupeşti. Cu ochii trupeşti, cu simţurile putem cunoaşte fenomenele.

NOUMENAL – ce ţine de noumen. La Kant N. este contrar fenomenalului. **(*vezi:* *Noumen*)**

NOUS (gr. *nous* – raţiune, spirit, minte) – noţiune formulată de *Anaxagoras* care desemna o substanţă sinestătătoare, generatoare a mişcării, vieţii şi ordinii în lumea obiectivă, conştiinţă cosmică. *Materia* la Anaxagoras este o masă inertă, pasivă, care este pusă în mişcare şi actualizată de către N. N. este şi un principiu, început a conştiinţei în cosmos şi om. La *Platon* şi *Aristotel* N. capătă sens de gîndire umană, suflet gînditor, iar la *Plotin* ea este a doua treaptă (după divinitate) în structura universului.

NYAYA (în sanscrită – temei, concluzie, metodă, logică) – una din 6 şcoli ortodoxale a filosofiei indiene de orientare materialistă. După N. lumea înconjurătoare este materială, exista obiectiv, este combinaţia diferitor particule, atomi. Sufletele sunt nemateriale şi există legate de atomii materiali, cît şi libere. Se evidenţiau mai multe moduri de cunoaştere – senzaţiile, concluzia, analogia şi mărturia unor autorităţii. N. formulează teoria silogismului indian compus din cinci termeni.

O

OBICEI – mod de comportament determinat social-cultural şi care se transmite din generaţie în generaţie. O. se formează ca diferite norme, deprinderi, ritualuri, sărbători religioase şi civile unanim recunoscute de colectivitate şi apar pe baza formelor de activitate socială comună. O. este o respectare a modelelor de activitate şi comportament din trecut. Cu schimbarea stării sociale, relaţiilor economice se schimbă şi obiceiurile. Prin intermediul O. se transmite şi experienţa social-culturală de la o generaţie la alta. Rolul O. constă în reglementarea activităţii şi comportamentului oamenilor. Obiceiurile există şi funcţionează la nivelul psihologiei sociale. În O. se manifestă moravurile societăţii, ele pot fi apreciate de pe poziţiile moralei, opiniei publice. Deaceea O. au un caracter relativ stabil, sunt o forţa publică de reglementare a activităţii oamenilor.

OBIECT – corp, lucru, existenţă în afară şi independent de conştiinţa noastră, lumea exterioară, realitatea inclusă în activitatea practică a subiectului. Obiectul nemijlocit al cunoaşterii este acea parte a realităţii, care este evidenţiată din ea şi spre care este orientată activitatea subiectului. Obiectul există independent de subiect, ca primar în raport cu subiectul, iar subiectul cunoscător ca secundar referitor la realitatea obiectivă. O. este tot ce afectează simţurile noastre şi spre care este orientată gîndirea noastră.

OBIECTIV – ceea ce există în afara subiectului şi independent de conştiinţa lui. Lumea reală, materia există obiectiv. **(*vezi:* *Scop*)**

OBIECTIVELE PRINCIPALE ALE BIOETICII. Reieşind din faptul că bioetica reprezintă simultan un domeniu al *ştiinţei*, un institut social şi o nouă etapă a *eticii* generale, putem delimita la ea cîteva obiective principale: 1) să contribuie substanţial la elaborarea concepţiei strategice de supravieţuire a întregului ecosistem, a *biosferei* în special; 2) să protejeze valoarea vietăţii, vieţii umane, sănătatea individuală şi cea publică; 3) să îndrume opinia publică în cunoaşterea modalităţilor ce servesc la îmbunătăţirea calităţii vieţii şi la împiedicarea inhibiţiilor fizice, psihice, morale, spirituale ale persoanei umane; 4) să reglementeze în mod legislativ atît cercetările biomedicale, practica ocrotirii sănătăţii (mai cu seamă domeniile transplantologiei, determinării momentului morţii, limitele susţinerii vieţii bolnavilor incurabili, noilor tehnologii medicale ş.a.) cît şi orice activitate socială ce ţine de existenţa omenirii etc.

OBIECTIVARE – însuşire universală a activităţii omeneşti, procesul de transformare a forţelor, capacităţilor, gîndirii pe parcursul activităţii umane în produse ce au o existenţă obiectivă, acţiune de transformare a subiectivului în obiectiv. Această noţiune a fost formulată de către *Hegel* în legătură cu analiza procesului muncii şi relaţiilor subiect – obiect. La Hegel O. este un produs al spiritului absolut la diferite trepte de dezvoltare, este o formă de existenţă a spiritului, ideii.

OBIECTIVARE ŞI DEZOBIECTIVARE – noţiuni ce determină particularităţile specifice a activităţii de muncă. În procesul muncii are loc O. şi D. cunoştinţelor, deprinderilor, forţelor, capacităţilor oamenilor. Prin O. se înţelege trecerea acestora în produse, obiecte.

Prin D. se înţelege asimilarea şi folosirea rezultatelor activităţii umane, trecerea formelor de cultură obiectivizată, întruchipată în obiecte, în forţe active ale subiectului. O. şi D. este un proces de trecere reciprocă a subiectivului în obiectiv şi obiectivului în subiectiv. Activitatea de muncă, ca proces specific de O. şi D. este nu numai activitate de producere a bunurilor materiale şi transformare a realităţii., ci şi o activitate de schimbare a subiectului însuşi.

OBIECTIVISM – principiu specific de abordare a realităţii care cheamă la abţinerea de la orice concluzii şi aprecieri critice referitor la teoriile şi ideile despre om şi societate. Reieşind din aceea că filosofia şi ştiinţa trebuie să fie obiectivă, O. separă ştiinţa de ideologie, elimină din ştiinţa orice element subiectiv, ce ţine de valori şi idealuri. Atît O. cît şi subiectivismul sunt extreme în activitatea ştiinţifică care trebuie depăşite.

OBLIGAŢIE MORALĂ – totalitatea de norme de comportament ce se stabilesc între oameni şi cerinţele ce reiese din aceste norme, caracterul normativ al regulilor morale determinate de conţinutul vieţii sociale. O. m. este însuşirea normelor şi principiilor morale şi asumarea respectării lor benevole de către membrii unei colectivităţi. În orice colectiv, societate există O. m. care contribuie la reglementarea relaţiilor dintre membrii lor. Conţinutul O. m. se schimbă în dependenţă de condiţiile social-economice. O importanţă deosebită capătă O. m. în diferite profesii cu care se ocupă deontologia ca teorie despre datoria morală.

OBSCUR – nedisluşit, neclar, întunecos, ceea ce este puţin cunoscut.

OBSERVAŢIE – metodă a cunoaşterii empirice, care are scopul de a culege, acumula şi descrie faptele ştiinţifice. Ea furnizează materialul primar pentru cercetarea ştiinţifică. O. este studierea intenţionată, planificată, sistematică a realităţii. Metoda O. foloseşte diferite procedee, ca compararea, măsurarea ş.a. Dacă O. obişnuită ne dă informaţia despre particularităţile calitative ale obiectului, atunci măsurarea ne dă cunoştinţe mai precise, caracterizează obiectul din punct de vedere cantitativ. O. cu ajutorul diferitor aparate şi mijloace tehnice (microscop, telescop, aparatul Roentgen ş.a.) ne dă posibilitatea de a lărgi simţitor diapazonul realităţii studiate. În acelaşi timp observaţia ca metodă de cunoaştere este limitată, observatorul numai constată aceia, ce se petrece în realitatea obiectivă, fără a interveni ori produce careva schimbări în ea. Pînă în sec. XVII O. clinică se socotea unica metodă de cunoaştere în medicină. C.Bernard numeşte această perioadă a medicinei observaţională şi este pionierul medicinei experimentale. În unele profesii (medicina, criminalistica ş.a.) spiritul de O. este foarte important. Particularităţile O. în medicină sunt determinate de rolul şi consecinţele lor. Dacă la nivelul O. medicul nu constată ori nu fixează anumite simptome şi schimbări, atunci asta automat duce la greşeli în diagnosticare şi tratament.

OBVERSIUNE (lat. *obversio* – transformare) – operaţie logică cu ajutorul căreia se schimbă calitatea judecăţii, iar sensul ei rămîne acelaşi. Judecata afirmativă se transformă în negativă, iar cea negativă în afirmativă. În rezultatul modificării judecata se schimbă, iar adevărul se păstrează. Pentru transformarea judecăţii afirmative în negativă se introduc două negări – înaintea cuvîntului de legătură şi predicatului. Ex.: judecata afirmativă “Stelele se mişcă” se transformă în negativă: “Stelele nu sunt nemişcate”. Judecata negativă se transformă în afirmativă schimbînd sensul cuvîntului de legătură şi predicatul în contrar.

Ex.: “Aceşti elevi nu sunt nesîrguincioşi” se schimbă în “Aceşti elevi sunt sîrguincioşi”.

OCAZIONALISM (lat. *occasio* – întîmplare, pretext) – doctrină filosofică idealistă despre cauza incidentală. O. s-a născut din inca-pacitatea dualismului cartezian de a rezolva problema reciprocităţii dintre trup şi suflet. Aşadar această doctrină apare în sec. XVII. Ocazionaliştii resping teoria reciprocităţii, susţinînd că procesele fizice şi psihice ofer ocazii lui Dumnezeu, ca să provoace reprezentări şi mişcări corespunzătoare la om. Adevărata cauză este intervenţia divină, voinţa umană nu este decît ocazia acestei intervenţii. Aşadar orice determinate cauzală este nu act divin. Reprezentanţi ai O.: N.Malebranche (1638-1715), A.Geulincx (1624-1669).

OCCAM (sau **OCKHAM) WILLIAM** (c.1285 – c.1349) – filosof, logician şi teolog franciscan englez. A fost elev a lui *Duns Scottus*, care împreună cu el s-a opus *tomismului,* reprezentant cel mai de seamă al *nominalismului* sec. XIV. A studiat şi a predat la Oxford. Învinuit de erezie în 1323 a fost chemat de papă, iar din 1328 se stabileşte în München la curtea lui Ludovic de Bavaria, oponentul papei. Aici se şi află pînă la sfîrşitul vieţii. Principala idee a concepţiei sale a fost că cugetarea umană nu este suficientă pentru cunoaşterea transcendentului. Credinţa nu află nici un sprijin în cugetare. Noţiunile generale sunt simple ficţiuni create de raţiunea umană şi lipsite de temelie reală. Dumnezeu şi dogmele religioase nu pot fi demonstrate cu raţiunea. Orice explicare logică-metafizică a dogmelor duce la pure antinomii. Susţine că ce e adevărat pentru teologi, poate fi fals pentru filosofie. Nominalismul lui O. practic delimitează teologia şi filosofia, credinţa şi ştiinţa, ambele avînd comun principiul *adevărului dublu* (vezi). Teologia e bazată pe revelaţie, iar filosofia pe raţiune. Este numit ca ultimul reprezentant de seamă al scolasticii şi precursor al empiriştilor englezi.

Op. pr.: “Comentarii la Sentinţe”, “Comentarii la “Fizica” lui Aristotel”, “Summa logicae” ş.a.

OCULTISM (lat. *occultus* – tainic, ascuns) – denumire dată doctrinelor ce recunosc existenţa unor forţe ascunse în om şi *kosmos*, inaccesibile experienţei general-umane, dar accesibile pentru persoanele ce se iniţiază special pentru aceasta; totalitatea concepţiilor şi practicilor superstiţioase drept care unii oameni ar fi înzestraţi cu aşa-zise facultăţi tainice sau iniţiaţi în mistere. În plan filosofic este aproape de *hilozoism şi panteism.* Pe parcursul istoriei O. s-a schimbat în plan funcţional şi calitativ. În diferite etape ale dezvoltării culturii interacţiona extrem de complicat cu ştiinţa, filosofia, religia şi arta. Unele fenomene considerate O. au trecut ulterior în sfera ştiinţei (de ex. magnetismul, gravitaţia şi hipnotismul), dar un şir de aşa-zise fenomene O. sunt respinse de ştiinţă.

OJOVANU VITALIE I. (*vezi*: *Date selective despre autori*, p …**)**

OM – fiinţă vie înzestrată cu raţiune, cel mai superior organism viu pe Pămînt. O. este o fiinţă biopsihosocială, esenţa căreia este modul de existentă conştient şi colectiv. O. este subiectul activităţii social-istorice şi culturale. El este studiat de mai multe ştiinţe (biologia, psihologia, fiziologia, medicina, pedagogia, sociologia, filosofia ş.a.). Ştiinţele concrete studiază o latură, un aspect a O., filosofia, însă, formează o concepţie integrală, generalizatoare despre el, formează acel model teoretic ce are o importantă metodologică în

studierea O. Filosofia abordează aşa probleme, ca specificul O. ca fenomen a lumii materiale, esenţei lui, corelaţia dintre biologic şi social, problema libertăţii, finalitatea omului, problema sensului vieţii şi morţii ş.a. Pînă în prezent privitor la originea O. s-au delimitat două poziţii diametral opuse în cultura umanităţii – *creaţionismul* şi *evoluţionismul.* O. întotdeauna a fost problema cardinală în filosofie. În antichitate el era conceput ca o parte a cosmosului, era compus din acelaşi elemente a realităţii şi funcţiona după legile universului. O. se interpreta ca un microcosm în comparaţie cu macrocosmusul universal. În epoca medievală O. se explica de pe poziţiile religiei ca creaţie divină, ca realizare a chipului şi asemănării lui Dumnezeu. Epoca modernă şi mai ales R.Descartes interpretează O. de pe poziţiile dualismului, ca unitatea substanţei materiale şi spirituale. I.Kant interpreta O. ca fiinţă şi naturală, ce se supune necesităţii, şi morală, ce se exprimă prin libertate. L.Feuerbach priveşte O. antropologic – ca treaptă superioară de dezvoltare a naturii la baza căruia stă activitatea senzorial-materială. K.Marx şi F.Engels interpretează O. ca fiinţă social-istorică esenţa căruia este totalitatea relaţiilor sociale şi activitatea de muncă. Filosofia contemporană încearcă să pătrundă mai profund în existenţa omului, studiind mai detaliat sentimentale, retrăirile, lumea internă a lui (*Nietzsche, Schopenhauer, Kierkegaard, Heidegger, Jaspers, Sartre*). Cunoaşterea omului a fost aprofundată şi de cercetările filosofiei vieţii (*Dilthey),* fenomenologiei (*Husserl)* şi psihanalizei (*Freud, Fromm).* Toate acesta orientări se contopesc în antropologia filosofică (Sheller M., Gehlen A., Plessner I.) care încearcă să determine existenţa umană propriu zis, individualitatea şi capacităţile creatoare a omului, prin natura lui proprie de a explica sensul şi semnificaţia lumii înconjurătoare. Astăzi tot mai des se fac încercări în studierea omului de a combina abordările occidentale, psihologo-scientiste cu abordările care tradiţional erau orientate spre spiritualitate. Cu alte cuvinte problema O. se reduce la căutarea unei sinteze globale a tuturor aspectelor lui, deoarece numai o aşa abordare poate determina locul şi semnificaţia O.

OMNISCIENŢĂ – capacitatea de a cunoaşte tot.

OMONIME – cuvinte care au aceeaşi formă, se pronunţă la fel, dar au diferit sens (nouă-adj., nouă-pronume, nouă-numeral).

ONICESCU OCTAV (1892-1938) – matematician şi filosof român. Dezvoltă un şir de idei originale ce se referă la teoria probabilităţilor, metodele statistice de cercetare, la problemele limbajului ştiinţei şi determinismului în ştiinţă. O. formulează modelul său cosmologic care este întemeiat pe conceptul de mecanică invariantă.

Op. pr.: "Problema determinismului", "Principii de cunoaştere ştiinţifică", "Principii de logică şi de filosofie a matematicii", "Mecanica invariantă şi cosmologia" ş.a.

ONIRISM – activitate psihică automatizată, bogată în percepţii, reprezentări şi halucinaţii animate, care seamănă cu stările de vis. O. este rezultatul unor patologii ori intoxicaţii.

ONOARE (cinste) – noţiune a conştiinţei morale şi categorie etică ce reflectă atitudinea individului faţă de sine însăşi şi atitudinea societăţii faţă de el. O. este înţelegerea de către om a semnificaţiei sale sociale şi recunoaşterea acestei însemnătăţi de către societate, ea este conştiinţa proprie despre valoarea sa morală, meritul şi calităţile sale morale. O. în anumite condiţii poate să degenereze în îngîmfare, orgoliu, ambiţie, ori servilism,

slugărnicie, linguşitorie, sau sa duca la sentimentul de mîndrie jignită, dezonoare.

ONTIC – ce se referă la ontologic.

ONTOGENEZĂ (gr. *ontos* – fiinţa şi *genezis* – dezvoltare) – noţiune ce cuprinde dezvoltarea individuală a organismului, toate schimbările lui de la apariţie pînă la sfîrşitul vieţii. Această noţiune a fost formulată de biologul german E.Haeckel (1834-1919) în legătură cu legea biogenetică fundamentală, conform căreia O. repetă într-o formă prescurtată treptele dezvoltării speciilor de organisme în *filogeneză.*

ONTOLOGIE (gr. *ontos* – fiinţă şi *logos* – învăţătură, cuvînt) – ramură a filosofiei care formează învăţătura despre existenţă, despre formele şi principiile fundamentale ale ei, despre cele mai generale definiţii şi categorii ale existenţei. O. încearcă să precizeze natura existentului, să dea răspuns la întrebarea: ce este lumea? În tradiţia filosofică contemporană apuseană O. e considerată (în sens mai concret) ca o ramură a investigaţiei *metafizice* ce se preocupă de studiul existenţei ca atare. Termenul "O." prima dată a fost folosit în 1613 în "Lexiconul filosofic" al lui R.Goclenius şi a fost fixat în sistemul filosofic a lui Ch.Wolff (1679-1754) şi mai esenţial în lucrarea sa "Philosophia Prima Sive Ontologia" (1729). Încă în *filosofia antică* s-au format diferite variante ale O. ca ştiinţă despre existenţă, cît şi diferite variante ale ei. *Eleaţii* au creat O. ca învăţătură a unei existenţe eterne, neschimbate, unitare şi pure. *Şcoala din Milet* şi cea *Ionică* au căutat să dezvăluie anumite începuturi (principii) calitative ale existenţei – "stihii" la *Empedocle*, "atomi" la *Democrit*, "apeiron" la *Anaximandru*, "seminţe" la *Anaxagoras. Platon,* opunînd existenţa ideală şi devenirea creează O. ideilor – o ierarhie a esenţelor înţelese raţional care se reflectă în diversitatea lumii senzoriale schimbătoare. *Aristotel* creează o O. a empirismului, înrădăcinînd teoria în experienţa senzorială. O. lui Platon şi Aristotel, mai ales în prelucrarea ei neoplatonică, a influenţat determinant tradiţia ontologică europeană ulterioară. Filosofii medievali au adaptat O. antică la rezolvarea problemelor teologice. Aici existenţa absolută se identifică cu *Dumnezeu.* Diferite orientări ontologice au apărut în discuţiile despre *universalii*. Aici realismul vedea în noţiunile generale existenţa reală independentă de conştiinţa omului. *Filosofia modernă* dezvoltă diverse variante ale O., necătînd la faptul că aici atenţia principală s-a concentrat asupra problemelor cunoaşterii. Îndeosebi la raţionalişti unde O. descrie relaţiile substanţei şi subordonarea nivelurilor existenţei. O cotitură radicală în istoria O. a fost "filosofia critică" a lui *Kant*. După Kant problema existenţei n-are sens fără sfera experienţei reale ori posibile. Kant depistează anumite scheme ontologice concrete. Sintetizînd concepţiile ontologice ale celorlalţi reprezentanţi a filosofiei clasice germane putem construi o trăsătură comună a O. acestei perioade – alcătuirea (structura) existenţei se înţelege nu într-o contemplare statică, ci ca produs istoric şi logic, iar adevărul ontologic se înţelege nu ca stare dar ca proces. În sec. 19 decade interesul faţă de ontologie ca disciplină filosofică aparte, dezvoltîndu-se mai ales conceptele gnoseologice şi psihologice ale O. La sf. sec. XIX, începutul sec. XX se începe reîntoarcerea la ontologism – sistemele lui *E.Husserl, N.Hartmann, neotomismul,* unele variante ale *existenţialismului, M.Heidegger, J.-P.Sartre,* filosofia lingvistică etc.

OPERATOR LOGIC – numirea comună a cuvintelor de legătură, care fiind folosite cu diferite variabile, constante dau propoziţii noi. La O. l. se referă: 1) conective propoziţionale – Λ –

conjuncţia, V – disjuncţia, ¬ negarea, → implicaţia; 2) cuantori: ∀ – cuantor general, ∃ – cuantor existenţial; 3) operatori simpli – operatorul abstracţiei, discripţiei, modalităţii.

OPERAŢIONALISM – curent filosofic întemeiat de fizicianul american P.W.Bridgman (1882-1961). Apare în anii 30-40 a sec. XX în legătură cu revoluţia în ştiinţă. Această revoluţie a dus şi la schimbarea modalităţii determinării categoriilor ştiinţifice. Semnificaţia noţiunilor ştiinţifice este determinată de totalitatea operaţiilor experimentale ce se folosesc la formulare acestei noţiuni. Dacă, după părerea O. noţiunea nu poate fi exprimata prin ansamblu de operaţii reale, atunci ea se declară lipsită de sens şi trebuie exclusă din ştiinţă. Astfel trebuie de procedat cu aşa noţiuni, ca "gaz ideal", "corp absolut dur" ş.a. din fizica clasică. O. se asemănă mult cu *pragmatismul* şi *instrumentalismul*.

OPINIE PUBLICĂ – totalitatea de concepţii, viziuni, reprezentări şi aprecieri a diferitor evenimente şi fapte a realităţii de către masele populare. Ea este un mod specific de existenţă a conştiinţei sociale, este conştiinţa în acţiune, conştiinţa funcţionînd. Subiectul O.p. sunt diferite grupuri de oameni, inclusiv colective de muncă, uniunii profesionale, comunităţi social-demografice, teritoriale, naţionale, clase şi societatea în întregime. Conţinutul principal al O.p. este informaţia şi cunoştinţele despre fapte, evenimente, fenomene şi procese care au devenit în centrul atenţiei publice. Pe baza acestor cunoştinţe se formează latura apreciativă a O.p., în care se exprimă părerea, poziţia maselor, acceptarea ori respingerea, confirmarea ori blamarea anumitor acte, evenimente, comportări. O.p. îndeplineşte funcţia reglementativă şi educativă. Ea se studiază prin diferite sondaje sociologice şi se formulează de obicei prin media statistică.

OPOZIŢIE – 1. (filos.) Noţiune ce desemnează un nivel mai înalt de dezvoltare a contradicţiei decît deosebirea. Dacă la nivelul deosebirii *vechiul* şi *noul* coexistă împreună, atunci la nivelul O. ele se neagă, se exclud reciproc. O. este o treaptă mai dezvoltată a contradicţiei. 2. (log.) Noţiune ce reflectă raportul de excludere dintre două noţiuni ori judecaţi.

OPTIMISM (lat. *optimus* – cel mai bun) – concepţie social-politică şi etică care reflectă convingerea că ceea ce este bun în lume depăşeşte ceea ce este rău (*Leibnitz*), încrederea în bunătatea naturală a omului (*Rousseau*), în progresul geniului uman şi al civilizaţiei (*enciclopediştii*), într-un viitor mai bun, în triumful binelui şi dreptăţii. O. reiese din caracterul ascendent şi succesiv al dezvoltării social-istorice şi culturale şi se confirmă de întreaga practică socială. De aceea O. este un element indispensabil al oricărei activităţi umane şi principiu fundamental al oricărei morale. În istoria filosofiei concepţii O. au dezvoltat majoritatea filosofilor. Din gînditorii români idei optimiste au dezvoltat *D.Cantemir,* N.Bălcescu, M.Kogălniceanu, V.Conta ş.a. O. este contrar *pesimismului*.

ORACOL (lat. *oraculum*, de la *oro* – spun, întreb) – la vechii greci şi la romani – profeţie, prezicere, prevestire; locul unde se săvîrşeau profeţiile, însăşi prevestitorul. Sanctuar unde, în antichitate, se credea că divinitatea dădea răspunsuri la întrebările unui preot, privitoare mai ales la viitor. O. lui Apolo din Delfi a fost cea mai complexă instituţie a O. la vechii greci, unde oficia preoteasa Pitia. Nici o acţiune importantă a timpului nu se săvîrşea fără sfatul O.

ORDINE (*vezi:* *Haos*)

ORFISM – curent religios în Grecia antică, preconizînd dualismul suflet – corp şi credinţa în *metempsihoză*. A apărut în sec. VIII-VII î.e.n. în Atthica şi s-a numit în cinstea semilegendarului Orfeu. O. a folosit cultul Demetrei şi a lui Dionisos, strîns legate cu magia agricolă, ceea ce dă temei pentru a fi considerată ca o ideologie a agricultorilor (ţăranilor). Acest curent se opunea mitologiei. Conducătorii O. erau proroci şi vindecători care propagau idei de răscumpărare prin ascetism. Ei legau viaţa după moarte cu fericirea netulburată, iar viaţa pe pămînt – cu suferinţa, aflarea sufletului în corp era considerată drept o cădere a lui din lumea cealaltă. Corpul este păcătos şi muritor, sufletul e neprihănit şi veşnic. Ideile O. au exercitat o influenţă mare asupra filosofiei ce era în perioada genezei sale, mai ales asupra idealismului. S-a transformat în nişte culte mistice către sec. V î.e.n.

ORGANICISM – concepţie potrivit căreia societatea este un organism, structura şi funcţiile căruia se supun aceloraşi legi biologice. O. este o aplicare mecanică a particularităţilor organismelor vii la fenomenele sociale. O. a fost formulat de H.Spencer care a făcut o paralelă între structura şi funcţiile organizmelor vii şi structura organismului social. H.Spencer deasemenea formulează şi o lege a evoluţiei sociale de la simplu la complex, de la omogen la eterogen. Printre reprezentanţii O. sunt şi A.Comte, Espinas, J.Novikow, P.Lilienfeld, A.Schaffle, R.Worms, G.de Greet ş.a. O. este înrudit cu concepţiile social-darviniste, malthusianiste şi rasiste

"ORGANON" (gr. *organon* – unealtă, instrument, procedeu) – numire comună a lucrărilor logice a lui Aristotel, dată de comentatorii lui. Sub această numire au fost publicate operele aristotelice "Categoriile", "Topica", "Respingerile sofistice", "Despre interpretare", "Analitica prima", "Analitica secunda". În istoria filosofiei O. se înţelegea şi ca procedeu ori unealtă a gîndirii corecte şi cercetării. F.Bacon numeşte lucrarea sa principală "*Noul organon*" (vezi) anume în sensul de metodă nouă, instrument al cercetării.

ORIGEN (E) (c. 185 – c. 254) – filosof, teolog şi scriitor grec. S-a născut în Egipt, la Alexandria. Datorită vastei sale culturi filosofice devine celebru printre creştini, dar şi în cercurile oficiale imperiale. Era comparat adesea cu Socrate. La numai 18 ani îl succede pe Clement din Alexandria la conducerea şcolii catehetice. Fiind un profund gînditor creştin a scris aproximativ 2000 de lucrări cu caracter exegetic, apologetic, dogmatic etc. El a realizat prima ediţie critică a *Vechiului Testament*. El este primul care a întemeiat un sistem filosofico-teologic pe baza Sfintei Tradiţii şi a Sfintei Scripturi. Adevărurile fundamentale creştine le-a grupat în jurul a patru puncte doctrinale: Dumnezeu, lume, om şi revelaţie. Prin filosofia sa O. a tins că creeze un substrat raţional pentru adevărul credinţei. A voit să adîncească credinţa cu ajutorul raţiunii. În acest scop a aplicat metoda interpretării alegorice şi simbolice a *Noului Testament*, ce deschide calea pentru speculaţii filosofice. Încercînd o sinteză între gîndirea creştină şi filosofia elenistică, doctrina lui O. a fost condamnată (*apocatastază* şi *preexistenţa* sufletelor) după triumful creştinismului (în 400-402) ca eretică la Conciliul de la Constantinopol (553).

Op. pr.: "Despre Principii", "Contra lui Celsium" ş.a.

ORTEGA Y GASSET JOSE (1883-1955) – filosof şi publicist spaniol. Concepţia lui O. poate fi numită raţiovitalism (învăţătură despre raţiunea vitală şi istorică). Filosofia culturii se bazează pe teoria despre idei şi credinţe. Omul este o dramă vitală care se manifestă şi

desfăşoară în anumite condiţii istorice. Istoria este unica cale de determinare a existenţei noastre în lume, iar raţiunea istorică – unica modalitate de cunoaştere a vieţii. Formulează concepţia despre societatea de masă, cultura de masă. În societatea contemporană are loc nivelarea personalităţii cu masele, conformismului, creşterea patologiei sociale stresurilor politice.

Op.pr.: "Istoria ca sistem"; "Om şi oameni"; "Deumanizarea artei"; "Ce este filosofia?"; "Filosofie, Estetică, Cultură"; "Răscoala maselor".

ORTODOXIE (gr. *orthodoxia* – dreaptă credinţă) – una din cele trei direcţii principale ale creştinismului (alături de *catolicism* şi *protestantism*) ce îşi are începutul încă în perioada paleocreştină, se formează ca ramură răsăriteană după divizarea Imperiului Roman (a. 395) şi se oformează complet după marea schizmă (a.1054). Baza dogmatică o constituie Sfînta Scriptură (*Biblie*) şi *Sfînta Tradiţie* (hotărîrile primelor 7 Sinoade Ecumenice şi operele părinţilor bisericii din sec. II-VIII). Este o învăţătură care se plasează în continuitate directă şi neîntreruptă cu tradiţia apostolică, prin intermediul teologiei *patristice* şi neopatristice, şi care formează credinţa comună a Bisericii neîmpărţite, din primul mileniu. Pînă în prezent a păstrat neschimbate dogmele, tradiţia, cultul şi organizarea bisericească. Principiile de bază sunt expuse în cele 12 articole ale Simbolului de credinţă (Crezul). Principalele postulate sunt: Dumnezeu slăvit în Treime; purcederea Sfîntului Duh de la Dumnezeu – Tatăl; misiunea de răscumpărare a lui Iisus Hristos; cinstirea icoanelor, moaştelor ş.a. Spre deosebire de catolicism n-are un singur conducător. Sunt la moment 15 biserici autocefale (independente). Primatul onorific (primul între egali) este atribuit tradiţional patriarhului Constantinopolului. De-a lungul anilor s-au adunat numeroase opere filosofice ortodoxe ce abordează un complex întreg de probleme.

ORTODOXISM (gr. *ortodoxia* – dreaptă credinţă, părere; din fr. – orthodoxisme – ortodoxism) – 1. Doctrină dreaptă fixată de instanţele de autoritate ale comunităţii religioase şi obligatorie pentru toţi membrii acestei comunităţi. Contrarul O. este erezia. De O. poate fi vorba în religia creştină; se poate vorbi despre O. iudaismului matur, islamismului, unor direcţii în budism. În şcolile filosofice cu organizare autoritară bazată pe cultul organizatorului (de ex. neoplatonismul tîrziu) de asemenea pot fi sesizate fenomene analogice O. şi ereziilor. Termenul "ortodox" se întîlneşte şi în doctrine, ideologii, teorii ce caută să-şi menţină neştirbită doctrina iniţială – în acest caz se poate vorbi de "marxism ortodox", "evoluţionism ortodox" etc. 2. Curent de idei şi de expresie literar – artistică creştină care promovează ideea că nota esenţială a românismului este ortodoxia. Exponentul curentului devine Nichifor Crainic. Din acest curent au mai făcut parte Lucian Blaga, Vasile Voiculescu, Sandu Tudor, Ştefan I.Neniţescu, Constantin Goran, Ion Marin Sadoveanu ş.a.

P

PANENTEISM (din gr. *pan* – totul, *theos* – Dumnezeu) – doctrina conform căreia lumea există în *Dumnezeu*, Dumnezeu pătrunde lumea, dar nu se identifică cu ea (ca în *panteism*), el este persoană. Termenul a fost introdus de K.Krause în 1828. Reprezentanţi: N.Malebranche, G.Fechner, K. Krause, W.Wundt

PANLOGISM (din gr. *pan* – tot, pretutindeni şi *logos* – raţiune) – concepţie filosofică, conform căreia realitatea este interpretată ca expresie logică şi manifestare a ideii absolute, ca autodezvoltare a substanţei inteligibile, ca raţiune care se cunoaşte pe sine însăşi. Aceasta noţiune a fost formulată pentru a caracteriza esenţa filosofiei lui Hegel.

PANPSIHISM (din gr. *pan* – tot şi *psiche* – suflet) – concepţie conform căreia toată realitatea organică şi neorganică este însufleţită, are psihic. Formele istorice ale P. sunt diferite, începînd cu *animismul* credinţelor primitive, *hilozoismul* filosofiei din Grecia antică şi terminînd cu concepţiile psihologice despre suflet şi realitatea psihică (G.T.Fechner, C.G.Jung).

PANTEISM (gr. *pan* – tot şi *Theos* – Dumnezeu) – doctrină filosofică potrivit căreia *Dumnezeu* se identifică cu natură, cu lumea, reprezentînd un principiu impersonal; totul este Dumnezeu şi totul este în Dumnezeu. P. dizolvă divinitatea în natură. Deus sive natura – zicea Spinoza. Aici omul şi natura nu sunt independente, ci sunt moduri sau elemente ale fiinţei divine. Idei panteiste se întîlnesc de acuma în concepţiile filosofice antice indiene (în brahmanism, induism, Vedanta), antice chineze (*daosism*), în filosofia Greciei Antice (Thales, Anaximandros, Heraclit). Deoarece în aceasta epocă a *politeismului* (vezi) nu era încă o noţiune sistematizată de Dumnezeu ca un spirit unitar cosmic, ideile panteiste constituie una din manifestările *hilozoismului*. În Evul Mediu în Europa şi Orientul Apropiat se dezvoltă ideea despre spiritul cosmic impersonal ascuns în însăşi natura, idee bazată pe concepţia *neoplatonică* despre *emanaţie.* Reprezentanţi ai P. religios medieval au fost Ioan Scott Eriugena, David Dinanus (susţine că Dumnezeu, materia şi raţiunea e una şi aceiaşi). Tendinţe naturaliste ale P. s-au manifestat în Epoca *Renaşterii (Nicolaus Cusanus,* G.Gardanus, F.Patrizzi, *T.Campanella, G.Bruno*). Înflorirea P. în Europa apuseană se referă la sec. XVI- începutul sec. XVII. În Germania secolelor XVI-XVII cei mai de seamă reprezentanţi ai *misticismului* panteist au fost S.Frank, *I.Bohme,* I.Scheffler. În Olanda P. este prezent în opera lui *B.Spinoza.* În sec. XVIII sub influenţa lui Spinoza idei panteiste dezvoltă *I.Goethe* şi *I.Herder.* Idei de inspiraţie panteistă întîlnim la *Hegel* şi în romantismul filosofic german de la sf. sec. XVIII – începutul sec. XIX reprezentat de Novalis, Schlegel, Iacobi, Schelling. *Teismul* creştin a considerat P. drept o primejdioasă apropiere de *ateism,* pe motivul că recuză ideea de Dumnezeu personal. P. rămîne o concepţie de *divinitate* evocînd o forţă impersonală. Termenul "panteist" a fost introdus de filosoful englez J.Toland în 1705, iar termenul "panteism" de adversarul lui, teologul olandez I.Faem în 1709.

PARACELSUS FILIPP AUREOL THEO-PHRASTUS (1493-1541) – medic, alchimist şi filosof elveţian reprezentant al epocii Renaşterii, unul din autorii ipotezei autogenezei organismelor vii. Conform concepţiei sale naturfilosofice între natură (macrocosm) şi om (microcosm) există o coincidenţă şi de aceia cunoaşterea uneia sau alteia este un proces unitar. Lumea este pătrunsă de o forţă activă – spiritul mondial. Cunoaşterea de către om a spiritului său este calea spre cunoaşterea naturii şi forţelor ei. Realitatea are regulile sale, cine ştie aceste reguli capătă cheia de la natură şi poate acţiona asupra naturii pentru a o transforma. Pentru P. ştiinţa universală este medicina, care se bazează pe teologie, filosofie, astronomie şi alchimie. Paralelismul dintre macrocosm şi microcosm îi dă posibilitate omului de a acţiona magic asupra naturii. Atrage atenţie cunoaşterii empirice şi studierii

nemijlocite a naturii şi organismului uman şi ca medic a contribuit la apropierea medicinei şi chimiei. A fost precursorul biochimiei – a încercat să înţeleagă procesele fiziologice din organism ca procese biochimice. Se ocupa cu astrologia, teologia, *magia.* Fiindcă natura este plină de spirite şi demoni, medicina trebuie să restabilească dezordinea produsă de ei. Medicul trebuie să vindece şi corpul, şi sufletul, şi spiritul bolnavului.

PARADIGMA ALINIARITĂŢII. Schimbările revoluţionare în plan ontologic şi logico-gnosiologic în ştiinţă în jumătatea a doua a sec. XX au provocat apariţia şi devenirea unui nou stil de gîndire – stilul de gîndire neliniar*,* iar în continuare şi un nou tablou al lumii – tabloul ştiinţific neliniar bazat pe paradigma aliniarităţii. Conţinutul categoriilor structurii nominalizate extinde şi îmbogăţeşte conceperea fenomenelor complicate, neliniare ce au loc permanent în fizică, chimie, biologie, societate, în toate domeniile de activitate umană, care contribuie nemijlocit la supravieţuirea omenirii. Paradigma aliniarităţii se asociază cu reducţionismul, în ea predomină determinismul laplasian care exclude orice întîmplare, orice imprevizibilitate în comportarea sistemului autoidentic dinamic. Conţinutul paradigmei aliniarităţii nu se reduce (limitează) la o negare abstractă a liniarităţii. Ea preconizează dezechilibrul sistemului, ceea ce discriminează noţiunea de traiectorie în sensul clasic şi duce la o revizuire cardinală a modurilor anterioare de abordare a problemei ireversibilităţii.

PARADIGMĂ (din gr. *paradeigma* – exemplu, model) – ansamblu de viziuni şi idei, care servesc drept model pentru formularea şi rezolvarea problemelor teoretico-ştiinţifice, anumit tip (stil) de gîndire dominant într-o etapă concretă a dezvoltării ştiinţei. Ca noţiune general-ştiinţifică P. poate fi privită ca o totalitate de concepţii, convingeri şi valori, acceptate de majoritatea savanţilor şi care asigură existenţa tradiţiei ştiinţifice. Fiecare ştiinţă are P. sale, în jurul căror se formulează diferite construcţii teoretice. Savantul american T.Kuhn pentru prima dată formulează noţiunea de P. ştiinţifică şi o socoate ca o trăsătură caracteristică a maturizării ştiinţei. După părerea lui P. este aceea ce uneşte reprezentanţii unei comunităţi ştiinţifice şi, invers, comunitatea ştiinţifică constă din oameni care recunosc una şi aceeaşi P. În lucrarea sa "Structura revoluţiilor ştiinţifice" (1962) T.Kuhn menţionează că fiecare epocă are paradigmele sale şi schimbul lor prezintă revoluţii ştiinţifice. P. este un tip specific de filosofare. Deosebim mai multe P. Însă încă din antichitate se evidenţiază două principale – P. ontologismului şi epistemologismului (gnoseologismului). Deosebim de asemenea paradigmele cosmocentrismului, teocentrismului, antropocentrismului, materialismului şi idealismului, dialecticii şi metafizicii ş.a.

PARADIGMĂ FORMAŢIONALĂ – mod de explicare a dezvoltării societăţii prin noţiunea formaţiune social-economică. A fost formulată de către *K.Marx* şi *F.Engels.* Societatea constituie un sistem integru, un organism la baza căruia se situează activitatea de producţie a oamenilor. Viaţa societăţii este un proces natural-istoric care posedă etapele şi legităţile sale. *Formaţiunea social-economică* constituie o treaptă în dezvoltarea istorică a societăţii (un anumit tip istoric de societate), un organism social specific, alcătuit din relaţii şi procese materiale şi spirituale. Drept elemente fundamentale a formaţiei evidenţiem *baza şi suprastructura. Baza* prezintă totalitatea relaţiilor de producţie la o etapă anumită a dezvoltării sociale. *Suprastructura* reprezintă ansamblu instituţiilor respective ce reflectă baza. Contradicţiile modului de producţie sunt izvorul autodezvoltării societăţii.

Schimbarea bazei duce la schimbarea suprastructurii. La rîndul său suprastructura acţionează asupra bazei, asupra relaţiilor şi forţelor de producţie. Trecerea de la o formaţiune la alta are loc prin revoluţia socială însoţită de violenţă. Marxismul a evidenţiat în istoria omenirii cinci formaţiuni: comuna primitivă, sclavagismul, feudalismul, capitalismul şi comunismul.

PARADIGMĂ INFORMAŢIONAL-CIVILIZAŢIONALĂ – modalitate de explicare a evoluţiei societăţii prin informatizare. Este dezvoltată de R.Aron, D.Bell, *A.Toynbee, O.Toffler,* U.Rostow, *A.Ursul* ş.a. La temelia civilizaţiei se situează baza informaţional-tehnologică a epocii, ce determină în întregime specificul civilizaţiei concrete (agrară, industrială, informaţională-ecologică etc.), iar traversarea de la o civilizaţie la alta se execută în rezultatul revoluţiei socio-tehnologice, fără lupta clase, în mod evoluţionist, fără "sînge". La temelia formaţiunii social-economice găsim relaţiile economice, modul de producere (unitatea relaţiilor şi forţelor de producţie). La baza civilizaţiei stă informatizarea şi noile tehnologii. Dezvoltarea civilizaţiei depinde nu numai de baza economică, ci şi de condiţiile naturale, demografice, de particularităţile etnice şi social-psihologice. Paradigma formaţională, de regulă, aceste momente nu le ea în consideraţie, ba chiar le neagă. P. i-c. de periodizare a dezvoltării omenirii ne permite de a studia mai profund procesul istoric, de a înţelege geneza, specificul şi tendinţele evoluţiei comunităţilor de oameni, caracteristicile socio-psihologice ale unor popoare ce nu pot fi explicate de pe poziţiile paradigmei formaţionale. P. i-c. ne prezintă cultura drept fenomen specific social ce reflectă diversitatea procesului istoric. Paradigma formaţională caracterizează dezvoltarea omenirii pe "orizontală" (de la apariţia ei şi pînă în contemporaneitate), evidenţiind momentele comune şi în acest sens unificînd procesul istoric. P. i-c. reflectă istoria pe "verticală" (după intensivitatea dezvoltării bazei informaţional-tehnologice), punînd accentul pe diversitate şi acele forţe ce duc la integritate. *Marxismul*, care se baza pe paradigma formaţională, absolutizează rolul forţelor dezintegratoare, distrugătoare, ignorează rolul factorilor extraeconomici (statul, spiritualitatea, psihologia socială, mediul geografic, intelectul, fenomenele subtil-vibratile etc.) în dezvoltarea societăţii.

PARADIGMELE EVOLUŢIEI SOCIE-TĂŢII – moduri de explicare a dezvoltării societăţii. În filosofia socială ca şi în alte ramuri ale ştiinţei şi filosofiei se stabilesc anumite paradigme care contribuie substanţial la explicarea diverselor fenomene ce au loc în socium, în caracteristica evoluţiei acestuia. Dintre acestea putem menţiona paradigma idealistă şi cea materialistă a dezvoltării sociale, paradigmele deterministe (a determinismului geografic, ecologic, biologic, psihologic), *paradigma formaţională şi cea informaţional-civilizaţională*.

PARADOX (din gr. *para* – lîngă, *doxa* – părere) – judecată stranie, neobişnuită, care în aparenţa ori în realitate contrazice părerilor stabilite, convingerilor dominante. P. este şi raţionamentul logic corect, care duce la concluzii ce se exclud reciproc sau care pot fi în aceiaşi măsură demonstrate ambele. Zenon din Eleea formulează un şir de paradoxuri, printre care "Ahiles şi broasca ţestoasă", "Săgeata" ş.a.

PARADOXUL CEASULUI – paradox aparent interpretat din punct de vedere al teoriei relativităţii. Efectul dilatării timpului în teoria relativităţii duce la aceea, că ceasurile aflate în diferite sisteme inerţiale vor arăta diferit timp ceea ce este o contradicţie. **(*vezi:* *Paradox*)**

PARADOXUL DEMOCRAŢIEI – dilemă morală care trebuie să concilieze două presiuni opuse. Democratul nu este de acord cu decizia majorităţii, dar recunoaşte dreptul poporului de a se supune acestei decizii.

PARADOXUL ÎNVĂŢĂRII – problemă abordată de către *Platon* în dialogul Menon referitor la cunoaştere ca reamintire. Pentru a şti trebuie să învăţăm, dar dacă noi nu ştim ceva, atunci nu putem nici învăţa.

PARADOXUL SOCRATIC – concluzie pe care o făcea *Socrate* în dialogurile sale căutînd adevărul (Eu ştiu, că nu ştiu nimic).

PARADOXURI LOGICE – judecăţi corecte din punct de vedere logic, dar care duc la contradicţii. Spre ex. Paradoxul bărbierului.

PARADOXURI SEMANTICE – apar prin identificarea ilicită a sensurilor a două judecăţi diferite (la nivelul limbajului şi metalimbajului). Spre ex. paradoxul mincinosului.

PARADOXURILE LUI ZENON – modalitate de a demonstra că existenţa este veşnică, indivizibilă şi neschimbătoare. Formulînd paradoxurile: Ahile şi broasca ţestoasă, Săgeata, Dihotomia, Stadionul, Zenon demonstrează imposibilitatea mişcării. **(*vezi:* *Zenon din Eleea*)**

PARALELISM PSIHOFIZIOLOGIC – concepţie dialectică potrivit căreia fenomenele fiziologice şi psihice formează două serii de fenomene paralele, că orice fenomen psihic se găseşte în corelaţie cu un fenomen fiziologic şi invers. Între aceste două serii de fenomene există un paralelism, dar nu şi legături cauzale. Fenomenele fiziologice formează baza, mecanismul necesar al fenomenelor psihice, dar nu-s suficiente pentru desfăşurarea activităţii vitale omeneşti. Fenomenele fiziologice nu determină conţinutul fenomenelor psihice.

PARALOGISM (din gr. *paralogismos* raţionament greşit) – este o concluzie eronată, bazată pe o greşeală. P. reprezintă o încălcare neintenţionată a legilor *logicii* fapt care duce la concluzii greşite. P. este necesar să fie diferenţiat de *sofistică* – ce este o încălcare conştientă a regulilor logicii. P. psihologiei eronate sunt numite de Kant drept concluzii eronate despre sufletul simplu, imaterial şi nemuritor, fiindcă subiectul ce cunoaşte este considerat în acelaşi timp şi drept obiect al cunoaşterii.

PARAMNEZIE – tulburare a memoriei ce se caracterizează prin confundarea evenimentelor care au avut loc sau reprezentarea unor fenomene false, imaginare. P. face impresia că ceva a fost deja văzut (fr. *deja vu*), este o confundare dintre prezent (nou) şi trecut.

PARANOIA – noţiune ce cuprinde un şir de boli psihice cronice ce se caracterizează printr-un delir sistematizat, gîndire paralogică, idei fixe, susceptibilitate, orgoliu hipertrofiat, halucinaţii ş.a. Individul paranoic este hipersensibil şi vulnerabil, are o relaţie dificilă cu lumea înconjurătoare.

PARANORMAL – fenomene care depăşesc limitele normalului, se explică ca cauzate de forţe neobişnuite, extraordinare. La P. se referă percepţia extrasenzorială, telepatia, psihokinezia, levitaţia, clarviziunea ş.a. **(*vezi:* *Parapsihologie*)**

PARAPSIHOLOGIE – domeniu al cercetărilor fenomenelor neobişnuite, asemănătoare cu fenomenele psihologice, dar care n-au încă o explicaţie ştiinţifică. La aceste fenomene se referă percepţia extrasenzorială, telepatia, telechinezia, levitaţia, precogniţia, prezicerea, biolocaţia, clarviziunea, cîmpurile biologice şi diferite capacităţi de diagnosticare şi tratament. Istoria parapsihologiei se începe de la crearea Societăţii cercetărilor psihologice din 1882 (Londra) şi 1885 (SUA), iar în 1937 a fost fondată prima revistă parapsihologică. Astăzi în lume se editează mai mult de 50 reviste parapsihologice. În interpretarea fenomenelor parapsihologice există două concepţii diametral opuse. Conform unei concepţii (M.Bunge) P. este o pseudoştiinţă, iar fenomenele parapsihologice – pseudofapte. Conform altei concepţii (S.E.Toulmin) nu întotdeauna se poate de limitat strict teoriile şi ipotezele ştiinţifice şi pseudoştiinţifice, raţional şi iraţional, nu toate fenomenele se pot explica de pe poziţiile paradigmei ştiinţifice. Aceia ce noi nu putem explica de pe poziţiile ştiinţei contemporane, nu înseamnă că nu poate exista. În jurul fenomenelor parapsihologice avem mai mult insinuaţii şi mistică, decît fapte demonstrate şi explicate. Pentru a face careva concluzii în privinţa fenomenelor parapsihologice şi parapsihologiei trebuie să avem argumente temeinice şi verificate.

PARMENIDE DIN ELEEA (570-470 î.e.n.) – filosof grec, reprezentantul cel mai de seamă a şcolii eleate. Formulează teoria despre existenţă ca ceva inteligibil, ce se cunoaşte numai cu raţiunea. Existenţa se contrapune lumii senzoriale. Existenţa este ideală, invariabilă, neschimbătoare atît cantitativ cît şi calitativ, indivizibilă, unică, singulară, absolut constantă. Lumea concret-senzorială, schimbătoare este neadevărată, aparentă. Orice gîndire este gîndire despre existent, aceea ce nu există – nu poate fi gîndit. Pentru P. existenţa şi gîndirea este unul şi acelaşi lucru.

PARONIME – cuvinte care sunt asemănătoare după sunet, dar diferite după sens (cardan-cadran, manej-menaj, abuz-obuz, oral-orar etc.).

PARSONS TALCOTT (1902-1979) – sociolog american, fondatorul teoriei acţiunii sociale şi şcolii structural-funcţionale în sociologie. A încercat de a crea un sistem analitic logico-deductiv care ar cuprinde activitatea omului în multitudinea aspectelor ei. Activitatea umană P. o înţelege ca un sistem în autoconstruire şi autoreglare, specificul căreia constă în simbolism. Activitatea umană ca sistem este constituită de aşa subsisteme ca culturală, socială, personală şi organică care se găsesc în relaţii de interacţiune şi schimb reciproc. Personalitatea îndeplineşte funcţiile de realizare a anumitor scopuri. Sistemul social asigură integrarea activităţii indivizilor. Cultura conţine diferite modele de activitate, principii, valori, credinţe ce asigură comunicarea. Organismul ca subsistem a activităţii umane asigură funcţia de adaptare, aprovizionare cu resurse fizice şi energetice în interacţiune cu mediul ambiant. Societatea deasemenea este privită ca un sistem compus din diferite subsisteme. Economia îndeplineşte funcţia de adaptare, politica – realizarea anumitor scopuri, dreptul – funcţia de integrare, credinţa, morala, familia şi alte instituţii sociale – funcţia de reproducere a sistemului social. Funcţionarea subsistemelor şi sistemelor are loc prin intermediul anumitor echivalenţi. Aşa echivalenţi la nivelul sistemelor sociale sunt

limbajul, emoţiile, puterea, orientările valorice.
Op.pr.: “Structura acţiunii sociale”, “Sistemul social”, “Structura socială şi personalitatea”, “Sistemul societăţii moderne”, “Teoria activităţii şi condiţiile umane”.

PARTE ŞI ÎNTREG – categorii filosofice care reflectă legături structurale, raportul dintre diferite obiecte şi laturile, elementele lor şi legătura dintre ele. Sub noţiunea de P. şi Î. trebuie de înţeles aşa obiect, sau unitate de obiecte, care include în sine legătura părţilor, elementelor şi care posedă aşa însuşiri (integrale) ce nu se găsesc în părţile componente. P. exprimă nu un obiect absolut singular, ci un aşa obiect luat în raport cu alt obiect, referitor la care el se manifestă ca P la Î. P. este un element ori o totalitate de elemente, care organic se includ în Î., în sistem şi se găsesc în anumită dependenţă structurală în raport cu acest întreg. Î. se deosebeşte de suma, ansamblul părţilor componente prin aceia, că el este o interacţiune relativ stabilă a părţilor componente şi are calităţi şi însuşiri noi care nu-s proprii unor părţi, elemente aparte. Î. este aşa sistem care are calităţi integrative. Pentru biologie şi medicină important este principiul integrităţii, care ne obligă să studiem toate legăturile şi relaţiile dintre P. şi Î., ori dintre diferite tipuri de Î.

PARTICULE ELEMENTARE – cele mai mici componente structurale a materiei fizice cunoscute pînă în prezent. Ele caracterizează materia la nivelul microlumii. Însă P.e. nu-s şi cele mai simple. O trăsătură specifică a P.e. că ele pot să se transforme reciproc în dependenţă de condiţii şi interacţiuni, au o durată de existenţă foarte mică. Pînă în prezent sunt cunoscute circa 300 P.e. şi antiparticule. Din cele stabile P.e. deosebim: gravitoni, fotoni, neutroni şi antineutroni, electroni, pozitroni, protoni şi antiprotoni. Practic toate P.e. au antiparticule care se deosebesc de particule prin semnul sarcinii şi alte proprietăţi. În procesul ciocnirii P.e. are loc transformarea lor reciprocă.

PASCAL BLAISE (1623-1662) – filosof, matematician, fizician şi scriitor francez, fondatorul teoriei probabilităţilor. El are lucrări în domeniul aritmeticii, geometriei, fizicii, calculului infinitezimal, teoriei numerelor, algebrei, calculului probabilităţilor. În 1654 se retrage la mănăstirea din Port-Royal unde se ocupă mai mult cu problemele religiei, moralei şi filosofiei. Concepţiile lui filosofice oscilează între raţionalism şi scepticism, ştiinţă şi religie. Dualismul trupului şi sufletului P. interpreta ca nimicnicia corpului şi măreţia sufletului, iar contradicţia dintre raţiune şi credinţă – în favoarea credinţei. Lui P. îi aparţine vestita maximă, ca omul este o trestie, însă o trestie gînditoare, prin care el afirmă superioritatea omului ca fiinţă gînditoare asupra universului.
Op.pr.: “Scrisorii provinciale”, “Cugetări”.

PASIUNE – stare afectivă puternică stabilă şi durabilă care predomină individul. Dorinţele devin P. dacă ele nu pot fi stăpînite şi depăşite. Dragostea, ura, ambiţia, avariţia sunt pasiuni care pot determina comportamentul nostru. Uneori P. capătă o intensitate patologică şi poate duce la comportament neadecvat (crime din gelozie, mizeria avarului etc.).

PATERNALISM – mod de abordare în bioetică ce oferă medicului statut de tutelă a bolnavului care “ştie mai bine” ce-i trebuie acestuia şi care este împuternicit de a lua decizii în privinţa diagnosticării, a căilor şi metodelor de tratament etc. Acest mod de abordare (model) în bioetică are cîteva premise de bază: a) condiţiile tratamentului, viaţa şi sănătatea omului sunt incontestabil valori prioritare; b) poziţia etică a medicului se formează univoc conform

vechii maxime: “Salus aegroti – suprema lex” (“Binele bolnavului e o lege supremă”); c) forma relaţiilor etice e asimetrică deoarece întreaga (ori aproape întreaga) răspundere în ceea ce priveşte adoptarea hotărîrilor clinice şi-o asumă medicul. În condiţiile tranziţiei spre o medicină asigurată, comercializată, informatizată şi computerizată, cînd sistemul binar “Medic-Pacient” se transformă vertiginos într-un sistem triplu “Medic-Tehnică-Pacient”, modul de abordare paternalist necesită o modificare radicală. Actualmente suntem martorii a două tipuri de paternalism: *primul* cînd medicul “domină” pacientul şi al *doilea* cînd medicul se află sub dominarea celui din urmă. Se pot evidenţia şi alte tipuri de relaţii paternaliste. Practica medicală contemporană ne vorbeşte despre existenţa modelului paternalist *de tip tehnic* şi *sacral*. Principiul moral de bază al tipului sacral de paternalism spune: “Acordînd ajutor pacientului, nu-i dăuna!”

PATOLOGIE SOCIALĂ – noţiune folosită de unii filosofi şi sociologi pentru desemnarea fenomenelor deviante (delicvente, aberante) în atitudinea şi comportamentul oamenilor. Această noţiune n-are un sens strict determinat şi se foloseşte în diferite înţelesuri.

PATRATUL LOGIC – schemă mnemotehnică pentru a uşura memorizarea judecăţilor cu acelaşi subiect şi predicat dar care se deosebesc după cantitate sau calitate.

A contrarietate **E**

I subcontrarietate **O**

Avem relaţiile: AE – contrarietate, IO – subcontrarietate, AI – subalternare, EO – subalternare, IE – contradictorii, AO – contradictorii, unde: A – judecată universal-afirmativă, E – judecată universal-negativă, I – judecată particular-afirmativă, O – judecată particular-negativă,

1. Raporturi contradictorii (A-O; E-I). Aceste judecăţi nu pot să fie în acelaşi timp nici adevărate, nici false. Din adevărul unei judecaţi reiese falsitatea alteia şi vice versa.

Aa $\rightarrow$ Of ; Af $\rightarrow$ Oa ; Ea $\rightarrow$ If ; Ef $\rightarrow$ Ia.

2. Raporturi de contrarietate (A-E). Judecăţile contrare nu pot fi în acelaşi timp false. Din adevărul unei judecaţi reiese falsitatea alteia, dar din falsitatea uneia poate reieşi atît adevărul, cît şi falsitatea altei judecăţi.

Aa $\rightarrow$ Ef; Ea $\rightarrow$ Af; Af $\rightarrow$ E?; Ef $\rightarrow$ A?

3. Raporturi de subcontrarietate (I-O). Aceste judecăţi pot fi în unul şi acelaşi timp adevărate dar nu pot fi în acelaşi timp false. Din falsitatea unei judecăţi reiese adevărul alteia, însă din adevărul uneia din ele poate reieşi atît adevărul, cît şi falsitatea alteia.

If $\rightarrow$ Oa; Of $\rightarrow$ Ia; Ia $\rightarrow$ O?; Oa $\rightarrow$ I?

4. Raporturi de subalternare (A-I, E-O). Din adevărul judecaţii subordonatoare reiese adevărul judecăţii subordonate, dar nu şi invers. Din adevărul judecăţii subordonate nu reiese adevărul judecăţii subordonatoare, ea poate să fie adevărată ori falsă. Din falsitatea judecăţii subordonate reiese falsitatea judecăţii subordonatoare, dar nu şi invers.

Aa → Ia; Ea → Oa; Ia → A?; Oa → E?
If → Af; Of → Ef; Af → I?; Ef → O?
În evul mediu P. L. se folosea şi pentru memorizarea judecăţilor modale raporturile cărora sunt asemănătoare cu judecăţile analizate mai sus.

PATRIARHAT (din lat. *patriarches* – capul gintei) – formă de organizare a comunei primitive ce se caracterizează prin dominaţia bărbatului în viaţa socială, economică şi alte sfere a comunităţii gentilice. P. succede matriarhatul şi acordă bărbatului, tatălui fondator de familie şi de comunitate un statut de superioritate intelectuală, morală, juridică ş.a. Bărbatul îndeplinea funcţii foarte importante pentru existenţa comunei gentilice şi deaceea juca rolul hotărîtor în dirijarea comunei, reglementarea relaţiilor între membrii ei ş.a. În condiţiile P. are loc aşezarea patrilocală (soţia vine în familia bărbatului) şi patriliniară (determinarea rudeniei după tată). Cu apariţia şi dezvoltarea societăţii cu clase P. treptat dispare.

PATRIOTISM (din gr. *patris* – patrie) – principiu social-politic şi moral ce caracterizează atitudinea şi dragostea oamenilor faţă de Patria sa. P. presupune deasemenea devotamentul faţă de ţară, mîndria pentru trecutul şi prezentul ei, dragostea pentru cultura şi tradiţiile poporului său. P. înseamnă activitate de slujire pentru interesele patriei şi poporului din care faci parte. Sentimentul şi mîndria patriotică se începe de la dragostea faţă de baştină, lupta pentru păstrarea şi dezvoltarea limbii, culturii şi tradiţiilor naţionale, munca cu abnegaţie pentru realizarea îndatoririlor cetăţeneşti, pînă la sacrificiul vieţii pentru apărarea patriei. P. este incompatibil cu şovinismul şi cosmopolitismul.

PATRISTICĂ (din gr. şi lat. *pater* – tată) – termen teologic şi filosofic ce marchează totalitatea de doctrine teologice, filosofice şi sociologice ale părinţilor şi scriitorilor bisericeşti din primele secole de existenţă a creştinismului (2-8). În cadrul patristicii putem stabili 4 perioade: 1) sec. II-III – se caracterizează prin filosofarea polemică a apologeţilor (Justin, Afinagor, Tertulian, Clement al Alexandriei, Origene). Ultimii doi au făcut prima încercare de a crea un sistem teologic al creştinismului; 2) sec. IV-V – are loc sistematizarea doctrinei creştine în condiţiile luptei cu diverse erezii (cercul capadocian: Vasile cel Mare (de Cezareea). Grigorie de Nazianz, Grigorie de Nyssa; la Apus – Aureliu Augustin Fericitul); 3) sec. VI-VIII – timpul sistematizării dogmelor şi codificării ştiinţelor sub egida teologiei (Leonţiu din Bizanţ, Boethius, Ioan Damaschinul). P. mai reprezintă un domeniu şi disciplină de studiu aparte. Limitarea cronologică la sec VIII nu înseamnă că spiritul patristic nu a continuat. Tot mai mulţi specialişti vorbesc de *neopatristică*, în care includ gînditorii teologi pînă aproximativ la sec. XV; (4). P. în *istoria filosofiei* reprezintă prima perioadă a filosofiei medievale (premărgătoare *scolasticii*) europene.

PATROLOGIE (gr. şi lat. *pater* – tată şi *logos* – învăţătură, cuvînt) – domeniu şi disciplină teologică în *ortodoxie* şi *catolicism* ce studiază şi comentează viaţa, activitatea, învăţăturile părinţilor şi scriitorilor bisericeşti, mai cu seamă pe cei din perioada sec.II-VIII. Unele dintre cele mai de seamă personalităţi studiate de patrologi sunt: Iustin (100-167), Tertulian (c. 160 – c. 220), Clement al Alexandriei (? – c.215), Origene (c. 185 – c. 254), Atanasie al Alexandriei (c. 295-373), Vasile cel Mare (de Cezareea) (c. 330-379), Grigore de Nazianz (Teologul) (c. 330-390), Grigore de Nyssa (c. 335 – c. 395), Ioan Gură de Aur (c.350-407), Ioan Damaschinul (c. 675 – c. 753), Grigorie Sinaitul (anii 60 ai sec.13 – anii 40 ai sec.

XIV), Grigorie Palama (1296-1359). În aripa catolică cei mai reprezentativi sunt: Ambrozie al Mediolanului (340-397), Ieronim (c. 347-420), Grigorie I (cel Mare) (540-604), Aureliu Augustin Fericitul (354-430), Thomas d′Aquino (1225-1274).

PATRU ADEVĂRURI NOBILE – exprimă sau constituie conţinutul religiei buddhiste: 1) Existenţa omului este legată de suferinţe. 2) Cauza suferinţelor este că omul are prea multe dorinţe. 3) Lichidarea suferinţelor trebuie să fie în lichidarea dorinţelor. 4) Calea spre lichidarea dorinţelor trece prin cele opt căi nobile – ideile drepte, intenţiile drepte, cuvîntul drept, acţiunea dreaptă, viaţa dreaptă, efortul drept, atenţia dreaptă şi meditaţia dreaptă. Viaţa dreaptă costă în respectarea moralităţii, a nu dăuna fiinţelor vii, a se reţine de la contactele sexuale interzise, a nu fura, a nu folosi băuturi alcoolice. Scopul cunoaşterii – de a elibera omul de suferinţe nu îi viaţa de apoi, ci viaţa actuală. Buddhismul este religia supuşeniei.

PAVLOV IVAN PETROVICI (1849-1936) – medic şi fiziolog rus, la Congresul internaţional al fiziologilor (Moscova, 1935) a fost recunoscut ca Princeps physiologorum mundi (Primul fiziolog în lume). Începe activitatea sa ca medic la Academia Militară din Sankt-Petersburg, mai apoi se dedică activităţii ştiinţifice. În 1890 a fost numit profesor de farmacologie. Utilizează metoda experimentală în fiziologie. În 1904 i s-a decernat Premiul Nobel pentru fiziologie şi medicină. Datorită cercetărilor sale a formulat o teorie materialistă despre activitatea sistemului nervos – teoria nervismului care a dat posibilitatea de a explica mecanismele proceselor patologice. În ştiinţa contemporană analogia teoriei nervismului este concepţia psihosomatică. Ideile lui P. stau şi la baza psihologiei comportamentului.

Op.pr: "Psihologia experimentală şi psihopatologia la animale"; "Ştiinţele naturii şi ale creierului"; "Emisferele cerebrale în stare normală şi patologică", "Prelegeri activitatea emisferelor cerebrale"; "Un fiziolog răspunde psihologilor"; "Tipurile de activitate nervoasă superioară la animale şi la om".

PĂCAT – încălcarea normelor morale sau voinţei divine conştient, prin gînd, cuvînt sau faptă, ignorarea sau nerespectarea normelor cultice. Biserica tradiţională creştină (ortodoxia şi catolicismul) consideră drept P. faptă săvîrşită cu 1) întrebuinţarea deplină a minţii; 2) libertatea voii; 3) cunoaşterea legii împotriva căreia este îndreptată fapta. P. este de două feluri: 1) strămoşesc, adică cel moştenit de la Adam şi Eva şi care se şterge prin Taina Botezului; 2) personal, P. personale se împart în grele sau de moarte şi în uşurare. Grele sunt trei feluri: 1) capitale (vezi: păcate capitale); 2) împotriva Duhului Sfînt (împotrivirea faţă de adevărul dovedit al credinţei creştine; împotriva speranţei, împotriva dragostei); 3) strigătoare la cer (uciderea, sodomia sau homosexualitatea, oprirea plăţii lucrătorilor, necinstirea părinţilor, asuprirea văduvelor, orfanilor şi săracilor). P. este comparat cu "boala care atrage moartea", de aceea şi mîntuirea (izbăvirea) de P. e înţeleasă ca "tămăduire-vindecare" a persoanei în totalitatea ei.

PĂCATE CAPITALE, cele şapte păcate capitale – primul grup de *păcate* (vezi), considerate capitale sau de bază, deoarece izolînd din firea umană slăbită prin păcatul strămoşesc, din ele pot izvorî altele şi mai grave. Aceste P.C. sunt următoarele: 1) mîndria; 2) iubirea de argint (de bogăţii); 3) desfrînarea (lăsarea în voia poftelor trupului); 4) pizma sau invidia; 5) lăcomia; 6) mînia; 7) lenea sau trîndăvia. Aceste P.C. constituie preceptele morale de bază ale societăţii civilizate

PĂCATUL ORIGINAR – încălcare a legilor morale, acţiune contra voinţei divine. P.O. este partea de vină a omului la căderea în păcat a primelor oameni (Adam şi Eva) şi alungarea lor din rai, păcat moştenit de toţi oamenii, care se spală prin botez (creştinism).

PĂTRĂŞCANU LUCREŢIU (1900-1954) – filosof, sociolog şi om politic român, profesor la Universitatea din Bucureşti. Domeniul principal de cercetări a fost geneza şi evoluţia procesului de formare a României moderne, structura socială şi activitatea economică, clasele şi forţele politice din ţară.

Op. pr.: "Problemele de bază a României", "Sub trei dictaturi", "Un veac de frămîntări sociale (1821-1907)", "Curente şi tendinţe în filosofia românească".

PEDAGOGIE – disciplină ce se ocupă cu metodele de instruire şi educaţie a oamenilor. Scopul P. de a permite fiecărui individ să se autorealizeze maximal ca personalitate. O ramură a P. este Pedagogia curativă, care se ocupă cu copiii ce au diferite dificultăţi.

PEIRCE CHARLES SANDERS (1839-1914) – filosof, logician, matematician şi naturalist american, fondatorul *pragmatismului*. El formulează o teorie a existenţei care este constituită din trei niveluri: primară, secundară şi terţiară. Adevărata existenţa este al treilea nivel – nivelul universaliilor (legilor, esenţelor), care este rezultatul intervenţiei raţiunii în realitatea iraţională ipotetic admisă. Cunoaşterea este un proces de consolidare a credinţei şi convingerilor. Adevărul, după părerea lui P., este aceea ce în momentul dat nu se pune la îndoială, adevărul se stabileşte de colectivul de savanţi. P. fundamentează pragmatismul ca o metodă de a determina sensurile cuvintelor grele şi conceptelor abstracte. Gîndirea este un proces de trecere de la îndoială la credinţă şi convingere.

Op. pr.: "Comunicările complete ale lui C.S.Pierce", (8 vol.).

PERCEPŢIE – formă a cunoaşterii senzoriale (alături de senzaţie şi reprezentare), care constă în reproducerea obiectului în întregime, este o imagine integrală a obiectului. Dacă senzaţia este reflectarea unei laturi, însuşiri a obiectului, P. este reproducerea obiectului ca atare. Ca şi senzaţia P. este imaginea subiectivă a lumii obiective. Deşi este compusă din mai multe senzaţii ca fenomene psihologice mai elementare, ea nu poate fi redusă la această totalitate de senzaţii. P. ne dă posibilitatea de a evidenţia obiectele ca atare, de a reflecta diferite relaţii şi raporturi a realităţii, ne dă informaţia primară despre lume şi serveşte drept bază pentru formarea reprezentărilor.

PERIPATETICII (gr. *peripatein* – "a se plimba") – reprezentanţii şcolii aristotelice, denumirea căreia provine de la aceia, că Aristotel în procesul expunerii filosofiei se plimba. Din P. fac parte Teofrast, Eudem din Rodos, Straton din Lampsakos, Alexandru din Afrodisias ş.a. Şcoala P. a existat aproape o mie de ani (pînă în 529 e.n.) şi a fost un centru important al ştiinţei antice.

PERIPATETISM – modalitate de a expune filosofia în Liceul lui Aristotel, care preda lecţiile plimbîndu-se sub porticurile gimnaziului. Reprezentanţii P. au fost Teofrast, Straton, Andronicus din Rodos, Eudem din Rodos, Alexandru din Afrodisias ş.a.

PERSONALISM (lat. *persona* – persoană, mască, rol) – curent religios în filosofia

contemporană, care recunoaşte personalitatea şi valorile ei spirituale sensul suprem al civilizaţiei. A apărut în SUA la sfîrşitul sec. XIX, reprezentanţii sunt B.P.Bowne, W.E.Hocking, E.S.Brightman, R.T.Flewelling. În Franţa P. se dezvoltă la începutul secolui XX de către Ch.Renauvier, E.Mounier, I.M.Domenach. Persoana este privită ca subiectivitate, ca ceva irepetabil, unical, orientată spre crearea societăţii umane. Iar dezvoltarea societăţii se desfăşoară ca un proces unilateral de avansare a începutului personal în om. Cercetările principale sunt problemele etico-religioase, mai concret libertatea şi educaţia personalităţii. Personalitatea este caracterizată prin trei trăsături, care se găsesc într-o interacţiune dialectică: exteriorizarea, interiorizarea şi transcendenţa. Exteriorizarea este autorealizarea individului în exterior, interiorizarea este autoconcentrarea internă a individului asupra lumii lui spirituale. Exteriorizarea şi interiorizarea sunt în strînsă legătură cu transcendenţa, care este orientarea spre valori supreme, divine – frumosul, adevărul, virtutea. O mare atenţie se atrage problemelor comunicării personale ca scop şi predestinaţie a existenţei umane. Societăţii, ca totalitate de forme de activitate comună a oamenilor istoriceşte constituite, personaliştii îi contrapun o comunitate personalistă.

PERSONALITATE (din lat. *persona* – mască, rol) – 1) categorie pentru desemnarea omului ca integritate şi unitate a capacităţilor individuale şi realizării funcţiilor sociale, este individul ca subiect al relaţiilor sociale şi activităţii conştiente. P. este o totalitate stabilă de trăsături social importante, de calităţi spirituale, social-politice şi moral-volitive a omului, conştiinţa şi comportamentul căruia se caracterizează prin un anumit grad de maturizare socială şi tendinţa de a se manifesta ca individualitate. P. este realitatea individului ca fenomen social. P. presupune omul socializat, care are o atitudine conştientă vis-a-vis de drepturile şi obligaţiile cetăţeneşti, posedă sentimentul demnităţii personale, înţelege măsura responsabilităţii sale faţă de activitatea sa, soarta familiei sale, prietenilor şi poporului său. P. este expresia esenţei omului. Omul este o integritate, iar P. este o parte, un atribut al omului. Omul este o fiinţă biosocială, P. este latura socială a omului. Omul este purtătorul material al personalităţii, iar P. exprimă însuşirea socială a omului. Fiecare societate formează un anumit tip de personalitate: omul liber în antichitate, persoana creştină în epoca medievală, personalitatea epocii Renaşterii ş.a. 2) în psihologie P. este individul social ca subiect al activităţii psihice.

PERVERSIUNE – deviere de la normal a persoanei prin instincte, judecăţi, idei, înclinaţii spre fapte rele, gătinţă de a face rău, bucuria de suferinţele altuia. Într-un sens restrîns cuprinde toate devierile instinctului sexual de la scopul, obiectul şi modul de satisfacere.

PESIMISM (lat. *pessimus* – cel mai rău) – concepţie social-politică şi etică contrară *optimismului*, potrivit căreia în lume domină răul şi nedreptatea, că societatea degradează, iar viaţa omenească este plină de suferinţe şi dureri, că progresul civilizaţiei şi naturii umane este imposibil. P. reiese din înţelegerea unilaterală a dezvoltării, din caracterul contradictoriu al existenţei realităţii şi omului. Mentalitatea pesimistă reiese din aceia că dorinţele omului sunt infinite, deci şi suferinţele lui sunt fără capăt. P. este individul care nu acţionează, care este un spectator pasiv a istoriei. Idei pesimiste au dezvoltat A.Schopenhauer, E.Hartmann, O.Spengler şi mulţi reprezentanţi ai *existenţialismului*.

PETROVICI ION (1882-1972) – filosof român, îşi face studiile universitare la Bucureşti,

susţine doctoratul în filosofie în 1905 cu teza "Paralelismul psihofizic". În anii următori predă la Universitatea din Iaşi metafizica, istoria filosofiei şi logica. P. socoate că metafizica este acea disciplină care ne dă posibilitatea de a cunoaşte existenţa în întregime. Spre deosebire de pozitivism care neagă metafizica el admite existenţa şi metafizicii şi ştiinţelor. Metafizica cunoaşte lumea în întegime, evidenţiază legile universale şi principiile supreme ale ei, iar ştiinţele se ocupă cu fragmente ale realităţii.

Op.pr.: "Teoria noţiunilor. Studiu de logică", "Introducere în metafizică", "Metafizica în filosofia contemporană", "Studii istorico-filosofice", "Viaţa şi opera lui Kant", "Determinismul şi indeterminismul în lumina criticii contemporane".

PIAGET JEAN (1896-1980) – psiholog, logic şi filosof elveţian, fondatorul concepţiei operaţionale a intelectului şi epistemologiei genetice. El consideră că gîndirea şi intelectul constau din serii de operaţii – clasare, seriere, numărare, măsurare, plasare şi deplasare în timp şi spaţiu ş.a. Operaţiile sunt acţiuni interiorizate, transpunerea acţiunilor exterioare cu obiectele în gîndire şi coordonarea lor cu alte operaţii. Deci gîndirea este activitatea interiorizată, iar vorbirea reflectă nemijlocit activitatea. P. socoate că analiza vorbirii este cheia pentru a înţelege gîndirea copilului. În dezvoltarea intelectului P. evidenţiază 4 trepte: senzo-motorică (pînă la 2 ani), preoperaţională (2-7 ani), treapta operaţiilor concrete (7-12 ani) şi operaţiilor formale (după 12 ani). Pentru studierea operaţiilor psihologice şi gîndirii P. foloseşte calculele logicii matematice. El consideră că logica este un model al gîndirii, că între logică şi psihologie există o coincidenţă. În 1955 P. a fondat centrul internaţional de cercetări epistemologice. Epistemologia genetică se ocupă cu problemele metodologiei şi teoriei cunoaşterii reieşind din cercetările psihologice experimentale pe baza logicii şi matematicii contemporane.

Op.pr.: "Limbajul şi gîndirea la copil", "Psihologia inteligenţei", "Introducere la epistemologia genetică", "Logica şi cunoaşterea ştiinţifică", "Structuralismul", "Echilibrarea structurilor cognitive", "Studii de epistemologie genetică", "Tratat de psihologie experimentală".

PICO DELLA MIRANDOLA, GIOVANNI (1463-1494) – filosof italian, umanist al perioadei Renaşterii. În 1486 publică 900 teze sau "Concluzii filosofice, cabalistice şi teologice" în care a vrut să demonstreze adevărul creştin ca fenomen universal, considerat ca punct de convergenţă a mai multor forme de gîndire. Aceste teze au fost interzise de Papă iar P. urmărit şi persecutat pentru erezie. P. formulează idei umaniste şi panteiste. Dumnezeu nu există în afara naturii, el este prezent în natură, este esenţa definitivă a lumii. Omul se găseşte în centrul naturii, tinde spre perfecţionarea divină. *Dumnezeu* i-a dat omului libertatea voinţei, dar mai departe el se dezvoltă singur, se creează pe sine însăşi, este făuritorul fericirii sale proprii. Nega determinismul astral.

Op.pr.: "Concluzii filosofice, cabalistice şi teologice", "Discurs despre demnitatea omului", "Apologia", "Dispute contra astrologiei prezicătoare", "Despre existenţă şi unic".

PISICA LUI SCHRÖDINGER – experiment mintal care demonstrează natura stranie a lumii mecanicii cuantice. Pisica se găseşte într-o cutie cu o capsulă de cianidă ce se va distruge, dacă va fi bombardată cu substanţe radioactive. Şansa că aceasta se va produce este de 50%, altfel pisica va supravieţui. Dificultatea constă în aceea, că sistemul se găseşte într-o stare indeterminată. Deaceea privind vedem fie o pisică vie, fie o pisică moartă. Dar există şi altă variantă – nu-i adevărat că pisica era moartă şi nici că ea era vie.

PITAGORA (580-500 î.e.n.) – filosof şi matematician din Grecia antică, om politic şi religios, întemeietorul *pitagorismului*, originar din Samos. Lucrările lui P. nu s-au păstrat. În jurul ideilor lui circulă multe legende. Învăţătura lui P. în afara de prescripţii religioase, morale şi politice mai conţinea şi unele idei despre lume. Concepţiile lui filosofice au fost influenţate de preocupările lui de aritmetică şi geometrie. La baza *cosmosului material-senzorial* se află, după părerea lui, numărul. El absolutiza rolul numerelor în cunoaştere. Teoria despre lume a lui P. este pătrunsă de reprezentări mitologice, lumea este vie şi prezintă un corp sferic de foc, sufletul este nemuritor şi se reîncarnează în diferite corpuri. Scopul etic suprem este purificarea, catharsis, care se realizează pentru trup prin vegetarianism, iar pentru suflet prin cunoaşterea structurii muzical-numerice a cosmosului.

PITAGORISM – totalitate de idei care au întemeietorul său pe *Pitagora* şi este o sinteză a concepţiilor mitologice şi matematice. Ideile iniţiale despre structura numerică a realităţii, cosmosului se transformă mai departe în entităţi ideale, duce la idealizarea şi substanţializarea numerelor. Realitatea, după părerea P. este o armonie de numere. Mistica numerelor se combină ci ideea nemuririi, transmigrării sufletelor şi cu o morală ascetică-religioasă.

PLATON (427-347 î.e.n.) – filosof grec, unul din cei mai de seamă gînditori ai antichităţii. P. a fost discipolul lui Socrate şi profesorul lui Aristotel. În anul 387 î.e.n. a fondat propria sa şcoală care s-a numit Academia. Este autorul a 36 lucrări cu o tematică largă de filosofie, etică, epistemologie, politică, pedagogie, teologie şi arte. Majoritatea lucrărilor au forma de dialog. Activitatea lui P. poate fi divizată în trei mari perioade: dialogurile de tinereţe, dialogurile de maturitate şi ultimele dialoguri. *În perioadă*, numită socratică, se concentrează asupra problemelor de moralitate şi de definire a unor virtuţi şi calităţi. *În a doua perioadă* aduce contribuţii la metoda socratică, expunînd celebra teorie a ideilor, teoria cunoaşterii şi explicarea sufletului omenesc şi destinului lui, formulează doctrina sa a idealismului obiectiv ca o concepţie unitară şi integrală. *În a treia perioadă* P. îşi reevaluează concepţia sa, raţionalizează ideile ei, dîndu-le un caracter şi mai universal. În explicarea realităţii P. reiese din existenţa lumii ideilor şi lumii lucrurilor senzoriale. Adevărata existenţă este existenţa lumii ideilor, lumea lucrurilor este numai o umbră, copie imperfectă a lumii ideilor. Lumea ideilor există obiectiv, înaintea lucrurilor şi este cauza lor. Prin idee P. înţelege nişte esenţe suprasensibile, imuabile, ce fac parte dintr-o lume aflată în afara timpului şi spaţiului. Între lumea ideilor ca adevărată existenţă şi nonexistenţă (materia ca atare) se găseşte lumea lucrurilor perceptibile, lumea aparentă. Dacă existenţa este veşnică, imuabilă, infinită, indivizibilă, întotdeauna identică cu sine însăşi, perceptibilă cu raţiunea, atunci lumea lucrurilor este în veşnică devenire, schimbare, divizibilă, întotdeauna este altceva, perceptibilă senzorial. În *teoria cunoaşterii* P. face distincţie între cunoaştere şi opinie, cunoaştere raţională şi senzorială. Obiectul cunoaşterii senzoriale este lumea aparentă, lumea lucrurilor senzoriale. Cunoaşterea senzorială ne dă nu cunoştinţe, ci părere, opinie (doxa). Adevărata cunoaştere este cunoaşterea raţională care are drept obiect lumea ideilor. Sufletul este nemuritor, veşnic, permanent se reîncarnează dintr-un corp în altul. În perioada dintre reîncarnări sufletul se găseşte în lumea ideilor, contemplează esenţele pure. De aceea cunoaşterea nu-i altceva decît o reamintire a sufletului aceea ce a văzut în lumea ideilor, ca rezultat avem cunoştinţe. Sufletul oamenilor este compus din trei trepte: senzitivă, afectivă şi raţională. Oamenii se deosebesc unul de altul după aceia care parte a sufletului domină în ei. P. formulează o concepţie despre un

stat – model, ideal format din trei clase sociale – lucrători, militari şi conducători (în dependenţă de treapta ce predomină în suflet). Fiecare trebuie să îndeplinească acele funcţii de care el este capabil. Dirijează cu acest stat ideal oamenii deştepţi, filosofii. În acest stat funcţionează un sistem bine chibzuit de educaţie. Etica lui P. se bazează pe teoria despre virtute în care el evidenţiază 4 – înţelepciunea, vitejia, moderaţia (corespunzător celor trei clase sociale) şi echitatea, care este virtutea statală. P. a elaborat şi importante idei dialectice. Prin ideile sale originale P. a influenţat dezvoltarea filosofiei încă multe secole înainte, pe dreptate este considerat părinte al întregii filosofii occidentale.

Op.pr.: "Apologia lui Socrate"; "Criton"; "Euthyphrones"; "Laches"; "Ion"; "Protagoras"; "Republica"; "Gorgias"; "Menon"; "Hippias I şi II"; "Fedon"; "Fedru"; "Theaitetos"; "Parmenide"; "Fileb"; "Banchetul"; "Legile"; "Sympozion".

PLĂCERE – stare emoţională fundamentală, legată de satisfacerea unor dorinţe, cerinţe vitale. P. este o stare a conştiinţei, sentiment de bucurie, mulţumire şi fericire declanşat de realizarea unor activităţi. Căutarea plăcerii şi evitarea durerii este caracteristic pentru comportamentul organismelor vii.

PLOTIN (c. 205-270) – filosof platonic grec antic, întemeietorul *neoplatonismului.* Este originar din Egipt, apoi se stabileşte în Italia. Scrierile sale au fost editate postum de elevul său *Porphyrios* sub titlul "Enneade". În ele se conţine teoria "ipostazelor" sau realităţilor. Acestea sunt: Sufletul, Nous-ul (Inteligenţa), Unu (Unitatea) sau Binele. Sufletul ar corespunde gîndirii discursive. Inteligenţa – gîndirii intuitive, iar Unul, experienţei supreme mistice. Tot ce există purcede din Unu. Sufletul derivă din Inteligenţă, iar Inteligenţa din Unu printr-un proces de emanaţie şi reflexie. Oamenii sunt microcosmosuri. Sufletele individuale sunt manifestări ale Sufletului cosmic, concentrări ale acestuia pe fragmente particulare ale lumii fizice. Scopul uman este de a se transcende, de a se întoarce pe cît e posibil la Unul pe calea contemplaţiei. Ideea înţelegerii intuitive a Absolutului divin îi va influenţa pe Părinţii Bisericii creştine. Iar filosofia se va inspira prin opera lui *Aureliu Augustin*, filosofia reflexivă şi concepţia despre raţiune ca "activitate" (Kant, Fichte). Plotin a intensificat conţinutul mistic a învăţăturii lui Platon.

Op.pr.: "Enneadele".

PLURALISM (lat. *pluralis* – compus din mai multe elemente, multiplu) – concepţie filosofică conform căreia realitatea nu poate fi redusă la un început (monism) ori două (dualism), ci este compusă dintr-o mulţime de esenţe sinestătătoare. Reprezentanţii P. au fost Democrit (atomii), pitagorienii (numerele), Empidocle (focul, aerul, apa şi pămîntul), Anaxagora (homeomerii), Leibniz (monadele), Russel (atomismul logic) ş.a. P. mai înseamnă şi abordare metodologică care cere de a folosi în cunoaştere şi activitatea socială o mulţime de metode (P. metodologic).

PLUTARH (46-127) – scriitor şi filosof-moralist grec, reprezentant al Academiei platoniene. Era adeptul ideilor lui Platon, însă concepţia lui filosofică prezenta mai mult o îmbinare a concepţiilor stoicilor, peripateticilor şi pitagoreici-lor. Concepţia morală a lui P. este bazată pe "instruire", "educaţie", "filantropie" şi alte noţiuni a umanităţii eline. P. este vestit prin operele sale "Vieţi paralele" şi "Moralia" în care se descriu biografiile oamenilor vestiţi din acea perioadă.

PNEUMA (din gr. *iniţial marca* suflu, suflare, respiraţie, mai tîrziu – duh) – termen din filosofia şi medicina Greciei antice. În naturfilosofia sec. 6 î.e.n. "pneuma" se foloseşte pentru marcarea elementelor "aerului", Căpătarea unui sens spiritual al P. începe cu identificarea aerului-pneuma cu substanţa sufletului (psihe) în tradiţia lui *Anaximene şi Diogene Apolonicul* apoi în şcoala hipocratică şi a medicilor sicilieni. Diferite atribute şi sensuri capătă în concepţiile lui *Platon, Aristotel,* şcoala medicilor-pneumatici din sec. 1 e.n., *Galenus,* Andreas Vesalius*, Descartes, stoicii.* Însufleţirea deplină a pneumei decurge în mediul iudaismului elenist la intersecţia celor două ere. Un aport deosebit în această privinţă îl aduc *Philon din Alexandria, Plutarh, gnosticismul, alchimismul, neoplatonismul.* În teologia creştină – Duhul Sfînt.

POINCARE JULES HENRI (1854-1912) – matematician şi filosof francez, autor a lucrărilor clasice în domeniul fizicii, ecuaţiilor diferenţiale, topologiei combinatorii, mecanicii cereşti ş.a. În 1905 independent de A.Einstein a formulat noţiunile de bază a teoriei speciale a relativităţii. P. este etichetat des ca convenţionalist, cum că el considera că categoriile şi principiile ştiinţei ar fi "convenţii" ale savanţilor. Însă P. nu punea la îndoială existenţa legităţilor obiective de care se ocupă ştiinţa. În filosofia matematicii este socotit ca intuiţionist. P. a supus criticii logicismul lui Russell şi Peano.
Op.pr.: "Ştiinţa şi ipoteza", "Valoarea ştiinţei", "Ştiinţa şi metoda", "Matematica şi logica"

POLISEMIE – caracteristica unor cuvinte de a avea mai multe sensuri.

POLISILOGISM – silogism complex, alcătuit din două ori mai multe silogisme simple şi unite în aşa fel că concluzia unui silogism (prosilogism) devine premisă pentru altul (episilogism).

POLITEISM (din gr. *poly* – mult şi *theos* – zeu) – formă de religie la oamenii antici, care recunoaşte o pluralitate de divinităţi, spre deosebire de *monoteism*. Politeismul provine din *totemism, fetişism şi animism.* Un exemplu clasic de politeism se pot considera religiile Greciei şi Romei antice, unde credinţa în diferiţi zei şi-a atins "apogeul".

POLITICĂ (gr. *politike* – arta de a conduce statul) – sfera activităţii claselor, grupurilor sociale referitor la cucerirea, menţinerea şi folosirea puterii de stat, la determinarea scopurilor, formelor şi conţinutului activităţii statale. P. a fost numită şi arta posibilului, arta guvernării. Relaţiile politice dintre clase, naţionalităţi, grupuri şi respectiv dintre state sunt determinate de interesele fundamentale (economice) a acestor clase. P. exercită o influenţă puternică asupra economicului, socialului, spiritualului. P. este şi o formă a conştiinţei sociale. Conştiinţa politică este totalitatea de idei, concepţii şi teorii ce reflectă existenţa socială, ce reflectă activitatea şi relaţiile claselor, grupurilor sociale în privinţa puterii de stat. Ca formă a conştiinţei sociale P. are următoarea structură: a) propriu zis conştiinţa politică cu componentele ei psihologice şi ideologice; b) relaţiile şi organizaţiile politice; c) activitatea politică. Relaţiile şi activitatea politică formează componentul obiectiv al conştiinţei politice. Conştiinţa politică cuprinde nu numai ideile şi concepţiile partidelor politice şi guvernelor, dar şi ideile şi reprezentările politice ale indivizilor. Nivelul conştiinţei politice, ori cultura politică a individului depinde de înţelegerea, conştientizarea, asimilarea, acceptarea ori negarea anumitor idei şi concepţii politice şi atitudinea respectivă faţă de ele.

POPA CORNEL (1933) – filosof şi logician român. Cercetările lui se referă la logica schimbării, logica acţiunii, logica modalităţilor, logica deontică, logicile temporale, logica preferinţelor. Abordează şi un şir de probleme în domeniul teoriei acţiunii, praxiologiei ş.a. În centrul explorărilor sale este teoria acţiunii umane care contribuie la crearea valorilor materiale şi spirituale, la satisfacerea cerinţelor biologice şi social-culturale, la realizarea capacităţii individului de a evidenţia semnificaţii şi valori umane. P. este coautor şi redactor a "Micului dicţionar filosofic" (1969).

Op.pr.: "Teoria acţiunii şi logica deontică", "Teoria cunoaşterii", "Modalităţi praxiologice", "Teoria acţiunii şi logica formală" ş.a.

POPPER KARL RAIMUND (1902-1994) – filosof, logician şi sociolog britanic. Concepţia sa filosofică – raţionalismul critic – o dezvoltă în opoziţie cu pozitivismul logic. P. socoate că principala sarcină a filosofiei este de a trasa o linie de demarcare între ştiinţă şi neştiinţă. El se străduie să delimiteze sfera raţionalităţii – ştiinţa de pseudoştiinţă, metafizică şi ideologie care n-au imunitate contra iraţionalismului. Pentru ştiinţă este caracteristic metoda inductivă şi utilizarea datelor observaţiei şi experimentului. P. afirma, că caracteristica distinctivă a ştiinţei este falsificabilitatea – posibilitatea respingerii oricărei afirmaţii ştiinţifice. Teoria ştiinţifică este adevărată, dacă ea poate fi falsificată, dacă poate fi formulată o alternativă a ei, dacă ea poate fi înlocuită cu alte teorii. Cunoştinţele ştiinţifice au un caracter ipotetic şi sunt dispuse erorilor. Deaceea creşterea cunoştinţelor este procesul de formulare a noilor ipoteze şi respingerea lor (falsificarea lor). Ştiinţa nu este un proces de acumulare a cunoştinţelor, dar anume un proces de formulare a noilor ipoteze de creştere a teoriilor ştiinţifice. P. formulează teoria despre "trei lumi" – lumea fizică, lumea mintală şi lumea ideilor, cunoştinţelor. În interpretarea fundamentului ştiinţei P. este convenţionalist. P. neagă existenţa legilor obiective a dezvoltării sociale şi posibilităţii pronosticării sociale. Pentru P. idealul societăţii este societatea deschisă. El formulează un şir de idei originale şi productive – despre esenţa şi pericolul totalitarismului, despre dauna prezicerilor categorice, despre tehnologia şi ingineria socială, despre rolul fundamental a organizării economice a societăţii, despre specificul cunoaşterii sociale şi metodelor ei ş.a.

Op.pr.: "Logica cercetării ştiinţifice", "Societatea deschisă şi duşmanii ei", "Mizeria istoricismului", "Post scriptum la logica descoperirilor ştiinţifice" ş.a.

PORPHYRIOS (c. 234-305) – filosof neoplatonic, discipol şi editor al operelor lui *Plotin*. A doua jumătate a vieţii şi-a petrecut-o la Roma. Concepţiile sale filosofice sunt expuse în opera "Puncte de plecare spre tărîmul spiritului", aici se evidenţiază orientarea etică a viziunilor sale filosofice. Salvarea sufletului se poate înfăptui pe calea repulsiei faţă de corp, curăţirii sufletului şi reîntoarcerii la raţiune (nous – inteligenţă, spirit) şi asemuirea cu Dumnezeu. Alăturarea la divinitate are loc nu spaţial şi corporal, ci în "gnoză", în cunoaştere. Sufletul omului ocupă un loc intermediar între Dumnezeu şi corp. Porphyrios a fost mai curînd polimat decît filosof original. Fiind un apărător al elenismului, a fost un adversar inveterat al creştinilor. A influenţat neoplatonismul tîrziu, ca popularizator al gîndirii lui Plotin în Occidentul latin. A scris 77 lucrări.

Op.pr.: "Puncte de plecare spre tărîmul spiritului"; "Către Marcela"; "Viaţa lui Plotin"; "Împotriva creştinilor"; "Viaţa lui Pitagora"; "Comentarii la Plotin, Platon, Aristotel şi Theofrast".

POSESCU ALEXANDRU (1903) – filosof român. După absolvirea facultăţii de litere şi filosofie din Bucureşti activează ca asistent şi conferenţiar la catedra lui P.P.Negulescu, apoi ca şef de secţie la Institutul de filosofie. Susţine teza de doctorat în 1934 "Încercare asupra datelor ultime ale materiei". În concepţia sa abordează un şir de probleme din teoria cunoaşterii, cosmologiei şi ontologiei, argumentează necesitatea legăturilor dintre filosofie şi ştiinţă

Op.pr.: "Filosofie modernă: Bacon, Spencer, Fechner"; "Introducere în filosofie"; "Logica ştiinţei"; "Teoria logică a judecăţii"; "Metafizica în raporturile ei cu ştiinţa"; "Începuturi ale materialismului modern: Bacon, Descartes"; "Platon şi filosofia dialogurilor".

POSIBILITATE ŞI REALITATE – categorii filosofice ce exprimă tendinţa obiectivă de dezvoltare, legătura dintre nou şi vechi în procesul dezvoltării. P. este totalitatea premiselor necesare şi suficiente, care determină în mod legic apariţia unuia sau altui fenomen. R. este rezultatul realizării posibilităţii. În sens larg, R. este totalitatea posibilităţilor realizate, este lumea înconjurătoare. Fiecare obiect şi fenomen conţine în sine diferite posibilităţi ca tendinţe de dezvoltare. P. este realitatea virtuală ori viitorul în prezent. Fiecare posibilitate are temei (bază) şi condiţii. Deosebim posibilităţi abstracte şi concrete. P. abstractă care în principiu poate să fie, nu contrazice realităţii, însă pentru realizarea ei nu-s condiţii. P. concretă poate să fie şi are toate condiţiile necesare pentru realizarea ei. P. abstractă trebuie de deosebit de imposibilitate – ceea ce contrazice realităţii, legilor ştiinţei.

POST HOC, ERGO PROPTER HOC (din lat. – după asta, înseamnă din cauza asta) – greşeală logică tipică care apare din cauza încălcării legii raţiunii suficiente. Esenţa acestei greşeli constă în confundarea cauzei cu succesiunea simplă a fenomenelor. Nu toate fenomenele ce urmează unul după altul se găsesc în legătură cauzală.

POSTMODERNISM (aceea ce urmează după modernism) – orientare în filosofia, arta şi ştiinţa contemporană ce reflectă dezamăgirea în valorile şi idealurile *Renaşterii* şi *Iluminismului*, în triumful raţiunii şi posibilităţile umane. Modelul postmodernist în cultură neagă neajunsurile clasicismului şi modernismului, neagă posibilitatea de a reduce multiplele forme de manifestare a culturii la ceva unic.

POSTPOZITIVISM – o totalitate de concepţii metodologice a filosofiei ştiinţei, care s-au afirmat substituind metodologia pozitivismului logic. S-a format în anii 60-70 a secolului XX sub influenţa ideilor lui *K.Popper*. Trăsătura principală a P. este diversitatea imensă de concepţii metodologice şi critica lor reciprocă. Printre ele sunt falsificaţionismul lui K.Popper, concepţia revoluţiilor ştiinţifice a lui *T.S.Kuhn*, metodologia programelor de cercetări ştiinţifice a lui I.Lakatos, concepţia cunoştinţelor neevidente a lui M.Polanyi, concepţiile lui S.E.Toulmin, D.Agassi, U.Sellars ş.a. Pentru P. este caracteristic: îndepărtarea de la logica simbolică şi adresarea la istoria ştiinţei; schimbarea problematicii cercetărilor metodologice (dacă pozitivismul vedea problema sa principală în structura cunoştinţelor ştiinţifice şi limbaj, P. – în înţelegerea cunoştinţelor ştiinţifice), refuzul de la dihotomia strictă dintre empiric şi teoretic, ştiinţă şi neştiinţă, ştiinţă şi filosofie care sunt caracteristice pentru pozitivism; tendinţa de a se baza pe istoria ştiinţei, pe istoria apariţiei, dezvoltării şi schimbării concepţiilor ştiinţifice; pun sub semnul întrebării ideea acumulării cunoştinţelor, ei preferă să vorbească nu despre dezvoltarea cunoştinţelor, dar despre schimbarea paradigmelor.

POSTSTRUCTURALISM – manifestare a *postmodernismului* care apare în anii 70 – 80 ai sec. XX în Franţa şi SUA. P. încearcă să facă o critică şi să depăşească neajunsurile *structuralismului* – absolutizarea structurii, caracterul anistoric şi reducţionismul lingvistic. Reprezentanţii sunt Derrida, Foucault, Kristeva.

POSTULAT (lat. *postulatum* – cerut) – afirmaţie ori enunţ care nu trebuie demonstrat şi este folosit ca principiu ori premisă într-o teorie ştiinţifică. P. este considerat ca un adevăr evident şi se utilizează des ca sinonim al noţiunii "axioma", cu toate că aceste noţiuni se deosebesc; axioma fiind principiul logic iniţial al unei teorii.

POŞTĂ ELECTRONICĂ – reţea automatizată de transmitere a informaţiei creată pe baza mijloacelor contemporane electronice, de telecomunicaţie şi tehnologii informaţionale şi care îndeplinesc funcţiile poştei oficiale. Ca mijloace a P.e. iniţial se foloseau sistemele automatizate telegrafice "teletayp" şi "telex". O răspîndire largă capătă sistemele faximile – fax pentru transmiterea foarte precisă a imaginii.

POTECA EUFROSIN (1785-1858) – filosof român, iluminist. A predat logica, metafizica, istoria filosofiei, etica. P. a contribuit la introducerea disciplinelor filosofice în învăţămîntul din România şi la stabilirea terminologiei filosofice româneşti. A studiat lucrările lui *R.Descartes*, *C.Wolf, I.Kant* şi altor filosofi europeni şi le populariza în ţara sa. Considera că metafizica contribuie nu numai la dezvoltarea gîndirii, ci şi la evidenţierea fundamentelor şi principiilor ştiinţelor şi artelor.
Op.pr.: "Elementuri de metafizică"

POZITIVISM – curent în filosofia contemporană întemeiat de *August Comte*, care neagă rolul filosofiei ca concepţie generalizată despre lume şi se limitează la ştiinţele concrete (empirice), confirmate de experienţă. Apare la mijlocul secolului XIX ca reacţie la dominaţia naturfilosofiei, ce pretindea la rolul ştiinţei ştiinţelor şi nu mai putea juca rol progresiv în dezvoltarea spirituală. Principala problemă în P. este raportul dintre filosofie şi ştiinţă. P. contrapune ştiinţa filosofiei considerînd că adevărata ştiinţă este ştiinţa concretă, experimentală. Problemele filosofice le priveau ca fără sens, ca speculaţii metafizice ce nu pot fi verificate experimental. *A. Comte* privea progresul social ca fiind determinat de progresul intelectual. Spiritul uman în dezvoltarea sa trece trei etape: teologică, metafizică şi pozitivă. Pînă în sec.XVII-XVIII predomina capacitatea teologică a raţiunii. Apoi o dezvoltare capătă metafizica, iar în sec. XIX capacitatea pozitivă a raţiunii duce la dominaţia ştiinţei. Filosofia pozitivistă are trei etape: I etapă – *pozitivismul clasic* a lui A.*Comte, J.S.Mill, H.Spencer*. El neagă rolul filosofiei, valoarea cognitivă a cercetării filosofice. II etapă – *empiriocriticismul*, curent din a doua jumătate a sec. XIX (E.Mach şi R.Avenarius) cunoscut încă sub numele de "al doilea pozitivism". Are scopul de a curăţi experienţa de orice elemente "metafizice" şi de a formula o filosofie a ştiinţelor moderne ale naturii care să depăşească opoziţia dintre materialism şi idealism. Empiriocriticismul la sfîrşitul sec. XIX – începutul sec. XX s-a manifestat ca "idealismul fizic". III etapă – *neopozitivismul*, apare în anii 20 a secolului XX ca *cercul de la Viena* şi cuprinde diverse teorii ce au la baza sa teoriile logice ale lui B.*Russel* şi *L.Wittgenstein.* Principalii reprezentanţi – *R.Carnap, M.Schlick, N.Reichenbach,* G.Ryle, G.Moore, I.Austin, A.Ayer – sunt logicieni, matematicieni, reprezentanţi ai ştiinţelor naturii. Ei au încercat de a formula

o filosofie după analogie cu logica cu un caracter riguros. Neopozitiviştii înlocuiesc filosofia cu analiza logică a limbajului ştiinţei. Ei socot că atît materialismul, cît şi idealismul sunt speculaţii metafizice, lipsite de sens.

POZITIVISM LOGIC – curent filosofic fondat de Moritz Schlick şi Rudolf Carnap, reprezenţanţi au fost G.Bergman, H.Fegl, Neurath, Waismann. Trăsătura lui principală a fost încercarea de a dezvolta şi sistematiza empirismul cu ajutorul echipamentului conceptual oferit de cercetările moderne din logică şi matematică, mai ales de lucrările lui Russell şi Wittgenstein. P.L. interpretează cunoaşterea ca descriere a formelor şi calcul al acestora. Consideră că problemele tradiţionale ale filosofiei şi-au pierdut sensul. Filosofiei îi revine sarcina elucidării sensului enunţurilor, ea nu mai este un sistem de cunoştinţe, ci o activitate de analiză logică a limbajului. Prin filosofie enunţurile se clarifică, prin ştiinţă ele se verifică. Un cuvînt are semnificaţie numai dacă propoziţiile elementare în care el întră sunt reductibile la propoziţii protocolare, care la rîndul lor, sunt raportate la datul nemijlocit.

PRACTICA – activitate umană orientată spre transformarea şi asimilarea realităţii. Ea este activitatea în care omul, bazîndu-se pe cunoaştere, transformă mediul natural şi social şi le adaptează conform necesităţilor şi interesele sale. P. este o conexiune substanţial-energetică a omului cu natura, pe cînd cunoaşterea este o activitate spirituală, o conexiune informaţională. P. este o activitate transformatoare, modificatoare a realităţii. În activitatea P. omul creează o *cultură* materială şi spirituală. În P. deosebim următoarele momente: relaţiile subiect-obiect, orientate spre transformarea realităţii obiective; relaţiile subiect-subiect, orientate spre o comunicare între oameni şi perfecţionarea acestor relaţii; totalitatea de *norme* şi *valori*. Există următoarele forme a P.: 1) Activitatea de producţie; 2) P. social-istorică; 3) experimentul ştiinţific. P. îndeplineşte mai multe funcţii. Ea este izvorul principal, bază şi forţă motrice a cunoaşterii. Realitatea obiectivă se reflectă în conştiinţa noastră prin intermediul necesităţilor practice şi în acest sens P. prin subiect determină cunoaşterea. P. este principalul criteriu al adevărului, scopul cunoaşterii.

PRACTICĂ MEDICALĂ – activitate specifică medicală care presupune cîteva aspecte. Ea este o activitate orientată spre transformarea obiectului medicinei (aspectul praxiologic), presupune producerea cunoştinţelor (aspectul gnoseologic) şi atitudinii apreciative a subiectului către obiectul său (aspectul axiologic). P.M. apare odată cu formarea societăţii. Ea reiese din necesitatea obiectivă a oamenilor în păstrarea şi reproducerea existenţei lor corporale. P.M. presupune două componente principale: obiectual-practic şi spiritual-teoretic. Activitatea societăţii în privinţa ocrotirii sănătăţii membrilor săi, în lupta cu bolile ca orice activitate materială, obiectual-practică era atît mai efectivă, cu cît mai dezvoltat era componentul ei spiritual-teoretic. Avînd aceste două componente P.M. (medicina) este şi meserie, artă şi teorie, ştiinţă. În procesul dezvoltării medicinei aceste două componente au diferite semnificaţii. Iniţial, în comuna primitivă, medicina exista îndeosebi ca activitate obiectual-practică, ca activitate materială, iar componentul spiritual-teoretic era neînsemnat. Această activitate (obiectual-practică) există ca medicina populară. Cu acumularea cunoştinţelor ca rezultat al generalizării practice şi mai ales în depăşirea generalizărilor empirice, medicina devine ştiinţă, unde componentul spiritual-teoretic joacă rolul hotărîtor. Din activitate populară medicina devine activitate profesională ca rezultat al procesului socio-cultural. Ştiinţa medicală era necesară pentru fundamentarea şi

argumentarea activităţii medicale practice. Dezvoltarea medicinii pe tot parcursul ei istoric era determinată de două grupuri de factori – interne, ştiinţifice şi sociale, externe. Factorii sociali jucau un rol determinant. Ocrotirea sănătăţii şi lupta cu bolile era ca cerinţă socială necesară. De aceea medicina încă din antichitate se găseşte în strînsă legătură şi colaborare cu filosofia. Şi medicina şi filozofia au unul şi acelaşi obiect – omul cu problemele sale. În medicină, spre deosebire de alte tipuri de activitate, pe primul plan se situează umanismul. Pentru rezolvarea problemelor medicale era nevoie de a depăşi activitatea îngustă medicală şi de a privi omul cu bolile şi suferinţele lui de pe poziţii mai largi – sociale. După conţinut P.M. este o activitate integrală cu anumite elemente structurale. Principalul component al P.M. este sistemul de cunoştinţe profesionale, care nemijlocit determină calitatea diagnosticării şi tratamentului, realizarea acţiunilor profilactice. Medicul trebuie să posede deasemenea o poziţie conceptuală referitor la obiectul şi activitatea sa. Al treilea component al P.M. este orientarea social-psihologică şi valorică a medicului, care este identică după conţinut cu motivarea morală (o anumită atitudine faţă de datoria sa profesională şi socială).

PRAGMATISM (din gr. *pragma* – "acţiune") – curent în filosofia contemporană, răspîndit mai mult în SUA. A fost întemeiat în anii 70-80 al sec. XIX de *Ch.Peirce* şi dezvoltat de *W.James* şi *J.Dewey.* Reprezentanţii P. susţin că viaţa este baza cunoaşterii, cunoaşterea este activitate, adevărul unei judecăţi depinde de reuşita acţiunii pe care o orientează. Cunoaşterea presupune trecerea de la starea de îndoială la obţinerea unei convingeri. Convingerea este o stare conştientă, duce la lichidarea îndoielii şi formează un mod de comportament. Diferite convingeri se deosebesc prin felurile de comportament. Deci adevărul nu este o reflectare a realităţii obiective, ci o convingere subiectivă care în rezultatul activităţii aduce folos. O variantă a P. este *instrumentalismul* – concepţie filosofică dezvoltată de *J.Dewey.*

PRAXIOLOGIE (gr. *praktikos* – activ) – concepţie filosofico-sociologică care se ocupă cu structura generală a activităţii umane şi condiţiile eficacităţii ei. P. ca teorie şi metodologie despre activitatea raţională a oamenilor a fost formulată de către filosoful şi logicianul polonez T.Kotarbinski. El considera că P. sintetizează într-un sistem unic toată experienţa acumulată de omenire în privinţa formelor de organizare şi eficacitate a oricărei activităţi. Principala sarcină a P. este de a elabora pe baza experienţei acumulate, normele ce reglementează formele activităţii.

PRAXIS (gr. *praxis* – acţiune) – noţiune folosită pentru desemnarea practicii ca categorie filosofică. Se foloseşte uneori pentru a face deosebirea dintre categoria practică ca fenomen social determinat şi cuvîntul practică din limbajul cotidian (ce are un sens mai îngust ca activitate a individului).

PREDESTINAŢIE (din fr. *predestination* – a stabili destinul, soarta dinainte) – doctrină filosofico-religioasă care susţine că unii oameni sunt mai înainte aleşi de divinitate spre mîntuire (fericire) iar pe alţii la piere (cădere sau nefericire). Concepţia de P. apare în primele secole ale creştinismului (de ex. Fericitul Augustin) şi este reluată de *Reformă*. În creştinism, iudaism şi islam P. constituie unul din dogmele principale. *Ortodoxia şi catolicismul* fundamentează cumularea libertăţii voinţei umane cu P. divină, ce prevăd căile utilizării de către om a voinţei libere dată de Dumnezeu **(*vezi:* *fatalism, determinism*)**

PREDICAT (lat. *praedicatum* – spus) – elementul judecăţii în care se afirmă ori neagă ceva despre subiect. P. reflectă prezenţa sau lipsa unor însuşiri la obiect. Unul şi acelaşi termen poate fi într-o judecată P. iar în alta subiect. Spre ex., "Socrate e om", "Omul e o fiinţă raţională". În logica matematică P. este o expresie care unindu-se cu un termen singular dă naştere unei propoziţii.

PREEXISTENŢĂ (din fr. *preexistence, preexister* – a exista înainte de ..., a exista de mai înainte) – doctrină filosofică sau teologică care susţine existenţa sufletului înainte de existenţa trupului, ori existenţa sufletului înainte de viaţa pământească: în forma *metempsihozei*, precum şi *reîncarnarea* sufletelor. Reprezentanţi: budismul, Pitagora, Empedocle, Leibnitz; în formă ideală: Platon, Plotin, Schelling.

PREFORMISM (din lat. *praeformo* – creez dinainte) – doctrină care afirmă că toate părţile şi structurile organismului sunt mai înainte în germene (embrion) şi ele determină principalele trăsături a dezvoltării şi structurii organismelor următoarei generaţii. Dezvoltarea ulterioară e înţeleasă numai ca schimbări cantitative. Unele idei preformiste naive se întîlnesc încă la *Hippocrate* şi *Anaxagora*. Astfel de idei predominau în antichitatea romano-elenistă şi în Evul Mediu. Predecesoarea actualei doctrine preformiste a fost învăţătura de *procreaţie* apărută în *Renaştere.* Ulterior această doctrină a fost dezvoltată în operele mai multor autori dintre care cei mai importanţi sunt M.Malpighi (1628-1694), A.Haller (1708-1777), G.Leibniz. În decursul sec. XVIII-XIX P. a fost marginalizat de viziunile *epigenetice,* iar în sec. XX apare concepţia *ontogenezei* ce conţine elemente atît preformiste, cît cele ale *epigenezei*. Necătînd la aceasta P. există pînă în prezent.

PREMISELE APARIŢIEI ŞI GENEZA NOOSFEROLOGIEI – dezvoltarea ştiinţei, revoluţiile tehnico-ştiinţifice au argumentat pe parcursul secolelor necesitatea apariţiei unei noi mentalităţi în organizarea ştiinţei, a unui nou tablou ştiinţific, chiar a unui nou tip de ştiinţă – *noosferic*, care va purcede îndată după cel postneclasic, adică după tipul raţionalităţii sinergetice, care este inclus într-o formă esenţial transformată în tipul noosferic de raţionalitate. Este vorba, deci, despre necesitatea noosferizării ştiinţei şi tehnicii cu scopuri extrem de vaste, ce ar aduce la noi forme, metode şi căi de supravieţuire a omenirii. Apare, odată cu aceasta, un nou domeniu al ştiinţei – *noosferologia.* Setea de creaţie tehnico-ştiinţifică a devenit un atribut indispensabil al omului şi a renunţa la el înseamnă a neglija brutal dezvoltarea individului ca personalitate. E necesar deci a soluţiona contradicţia dintre esenţa social-cognitivă a omului şi salvarea biosferei, axînd PTŞ în albia imperativelor ecologice şi a obiectivelor dezvoltării durabile. Realizarea unei astfel de probleme e posibilă doar prin satisfacerea anumitor condiţii şi în primul rînd a reorientării noosferice a societăţii, care recent solicită noosferizarea PTŞ, adică o canalizare intensivă a "activităţii" acesteia, privind nu numai sporirea economică şi demografică, nu numai ruinarea ecosistemelor (locale şi regionale), dar şi o asigurare veritabilă a coevoluţiei naturii şi societăţii, a supravieţuirii omului şi biosferei. Deja au fost întreprinse încercări de a elabora în baza legilor biosferice tehnologii economice ecologizate prin intermediul ideii de "neoculegere". E cazul în această ordine de idei de amintit despre constituirea tehnologiilor netradiţionale (scientofage, informaţionale) şi despre formarea modului intesiv-coevolutiv, sau noosferic, de interacţiune a sociumului şi naturii, care presupune eliminarea "tehnologiilor neolitice" şi "includerea" civilizaţiei în biosferă.

PREMISĂ – în logica formală judecată care serveşte ca temei şi parte componentă pentru orice raţionament. În raţionamentele deductive există două P.: – majoră şi minoră, iar în raţionamentele inductive pot fi mai multe P. Principala cerinţă către P. – veridicitatea lor. Dacă P. sunt adevărate şi se aplică corect regulile silogismului, atunci concluzia, deasemenea, va fi adevărată.

PRESCRIPTIVISM – concepţie morală formulată de R.M.Hare, care afirma că orice judecată morală prescrie un anumit ordin de acţiune. P. este apropiat de *utilitarism*.

PRESOCRATICI – denumire a filosofilor greci care au activat pînă la Socrate şi sau manifestat în istorie prin raportarea la Socrate (cu excepţia sofiştilor). La P. se referă reprezentanţii şcolii din Milet şi Eleea, pitagoreicii, atomiştii, precum şi Anaxagoras, Empedocle şi Heraclit. Toţi ei au fost preocupaţi de problemele ştiinţifice şi filosofice, au încercat să găsească în natură un principiu ce ar explica universul.

PRESUPOZIŢIE – capacitatea unei propoziţii adevărul căreia este necesar pentru adevărul ori falsitatea altei propoziţii. Enunţul "există un rege al Franţei" este presupoziţie pentru "regele Franţei este chel", deoarece ultimul enunţ nu este nici adevărat, nici fals dacă nu există un rege al Franţei.

PRETEXT – eveniment, fenomen, întîmplare care poate servi ca scop ori imbold stimulator pentru dezvoltarea altor fenomene. P. este o condiţie, care se deosebeşte de cauză că nu se găseşte în legătură necesară cu efectul. P., ca şi condiţiile, singure niciodată nu produc efectul. Spre exemplu, cauza bolii este microbul, condiţia – scăderea imunităţii, rezistenţei organismului, pretext – supraoboseala, suprarăcirea individului.

PREVIZIUNE ŞTIINŢIFICĂ – prevedere ştiinţifică a acţiunii proceselor care pot să aibă loc în viitor. Această prevedere este întemeiată pe cunoaşterea regulilor obiective ale dezvoltării naturii şi societăţii. Previziunea neştiinţifică, obişnuită se bazează pe presimţiri intuitive a individului, pe experienţa lui de viaţă, pe credinţa în forţele supranaturale care ar determina dezvoltarea realităţii, pe superstiţii. Fiecare ştiinţă ne oferă un bogat material cu privire la P.ş., de ex. medicina – rezultatele tratamentului şi dezvoltării proceselor patologice ş.a. Formele concrete a previziunii sunt prezicerea şi *prognoza*.

PRIESTELEY JOSEPH (1733-1804) – filosof şi iluminist englez, chimist, fizician, om politic. Lui P. îi aparţine descoperirea oxigenului (1774). În filosofie era reprezentantul empirismului materialist englez, afirma principiul materialităţii şi cauzalităţii lumii obiective. În psihologie era adept al *asociaţionismului,* afirma că procesele psihice se petrec după legităţile asociaţiilor dintre diferite stări şi fenomene psihice elementare. Are lucrări în domeniul istoriei ştiinţei şi metodologiei cercetărilor ştiinţifice.

PRIGOGINE ILIA ROMANOVICI (n. 1917) – naturalist ruso-belgian, doctor în fizică (1942) şi profesor la Univ. Liberă din Bruxelles (1947), laureat a premiului Nobel (1977). Din 1962 este directorul Institutului Internaţional de fizică şi chimie, iar din 1987 concomitent şi director al Centrului mecanicii statistice şi termodinamice de la Univ. din Texas SUA. Este fondatorul şcolii de *sinergetică* din Bruxelles. P.I. elaborează teoria structurilor

aliniare, dezechilibrate, disipative. Metodologia sinergetică ca orientare interdisciplinară este astăzi recunoscută de comunitatea mondială de savanţi şi se aplică la studierea sistemelor în lumea anorganică, organică şi social-culturale. Sinergetica formulează o nouă înţelegere a haosului şi ordinii, necesităţii şi întîmplării, posibilităţii şi realităţii. Sistemele deschise, aliniare, dezechilibrate au mai multe alternative de dezvoltare.

PRINCIPII LOGICE – cele mai generale şi fundamentale teze (ori legi) care guvernează mersul gîndirii şi cunoaşterii veridice. Gîndirea este corectă numai în măsura cînd ea decurge în conformitate cu P.l. Printre acestea sunt principiul identităţii, noncontradicţiei, terţului exclus şi raţiunii suficiente.

PRINCIPIILE BIOETICII – oferă posibilitatea delimitării bioeticii de alte discipline, examinării specificului eticii biologice, evaluării rolului acesteia în dezvoltarea durabilă a umanităţii ş.a. Se pot evidenţia următoarele principii: *principiul biosferocentrist* care impune şi argumentează necesitatea depăşirii postulatului antropocentrist în elaborarea noilor paradigme de existenţă umană, iar nucleul investigaţiilor bioeticii îl constituie nu numai viaţa umană, ci şi biosfera în întregime; *principiul coevoluţionist* prevede o interacţiune şi o existenţă armonioasă dintre societate şi natură, dintre om şi biosferă; *principiul acordului informat* care presupune că autonomia şi libertatea pacientului trebuie să se întemeieze pe o informaţie deplină şi adecvată; alte principii sunt cel al *moralităţii, libertăţii, responsabilităţii, integrităţii terapeutice, socializării, respectului faţă de personalitate, binefacerii, echităţii* ş.a.

PRINCIPIU (lat. *principium* – temelie, început) – regulă fundamentală, idee orientativă, temelie, început logic pentru formularea teoriei. Deosebim P. logice, filosofice, morale, ale ştiinţei ş.a. P. îndeplineşte funcţia de bază conceptuală şi metodologică a teoriei, esenţial influenţează conţinutul şi sensul ei. Datorită P. teoria devine ca un sistem logic bine fundamentat. În filosofie există aşa P. ca: P. obiectivităţii, unităţii lumii, conexiunii universale, dezvoltării, istorismului, cauzalităţii, determinismului ş.a. În etică – principiul umanismului, colectivismului ş.a. În logica formală – principiul identităţii, contradicţiei, terţului exclus, raţiunii suficiente.

PRINCIPIU ANTROPIC – modalitate de a explica ceva reieşind din existenţa şi interesele omului.

PRINCIPIUL DE INCERTITUDINE AL LUI HEISENBERG – concepţie formulată de Heisenberg (1927) ce reflectă caracterul dualist, corpuscular-ondulatoriu al particulelor elementare. Principiul afirmă imposibilitatea măsurării simultane a anumitor perechi de mărimi fizice (poziţie-impuls, energie-timp) caracteristice particulelor elementare.

PRINCIPIU NOOSFERIC – totalitate de abordări şi strategia de trecere spre o civilizaţie durabilă şi devenirii noosferei. P.n. presupune informatizarea, ecologizarea, intelectualizarea, axiologizarea fenomenelor sociale, punînd accentul pe intelect, pe organizarea raţională a procesului de tranziţie spre noosferă, pe aspectele informaţional-intelectuale ale sociumului. El evidenţiază prioritatea raţiunii, în special a celei ştiinţifice, a intelectului colectiv (planetar) atît în crearea modelului ideal al civilizaţiei, cît şi în implicarea şi utilizarea tuturor mecanismelor raţional spirituale de tranziţie spre acest

model.

PRINCIPIUL CONEXIUNII UNIVER-SALE – concepţie conform căreia toate obiectele şi fenomenele realităţii se găsesc în diferite relaţii, legături şi interdependenţe. *Relaţia* este noţiunea care reflectă modul de existenţă a lucrurilor şi fenomenelor. *Legătura* este aşa relaţie în care un obiect depinde de altul, unde schimbările unor însuşiri, elemente este condiţia necesară şi suficientă pentru schimbarea altor însuşiri, elemente. Deosebim legături genetice, cauzale, temporal-spaţiale, coordonatoare şi subordonatoare, interne şi externe, esenţiale şi neesenţiale ş.a. Există deasemenea legături unilaterale şi bilaterale, ultimele formează *interacţiunea.*

PRINCIPIUL DEZVOLTĂRII – concepţie conform căreia toate obiectele şi fenomenele realităţii se găsesc în permanentă schimbare, dezvoltare. Există două concepţii despre dezvoltare – dialectică şi metafizică, care în mod diferit înţeleg sursa, mecanismul şi direcţia dezvoltării. Dialectica înţelege drept sursa a dezvoltării lupta contradicţiilor interne, autodezvoltarea, pe cînd metafizica vede izvorul dezvoltării într-un imbold din exterior. Mecanismul dezvoltării, conform dialecticii constituie trecerea schimbărilor cantitative în calitative, iar conform metafizicii – numai schimbări cantitative, ori calitative. Direcţia dezvoltării în concepţia dialectică este în formă de spirală, ca repetarea unor faze la un nivel mai înalt, în concepţia metafizică – ca mişcare în cerc. Deosebim trei tipuri de dezvoltare – progresivă, regresivă şi uniplanică. *Progresul* este dezvoltare de la simplu la compus, de la inferior la superior şi care duce la acumularea structurii şi funcţiei, măreşte independenţa relativă a sistemelor, posibilităţile dezvoltării în viitor. *Regresul* este dezvoltarea de la superior la inferior, de la compus la mai simplu, cu limitarea posibilităţilor sistemelor. Dezvoltarea uniplanică este trecerea de la o calitate la alta în limitele unui şi acelaşi grad de complexitate. P.d. constă în a recunoaşte că totul se găseşte în dezvoltare, în înţelegerea corectă a sursei, mecanismului şi direcţiei dezvoltării.

PRINCIPIUL EFECTULUI DUBLU – se referă la problemele legate de relaţia dintre acţiune, consecinţă şi intenţie. P.E.D. încearcă să precizeze condiţiile în care se poate justifica moral o acţiune atît bună, cît şi rea.

PRINCIPIUL FALSIFICABILITĂŢII – procedură metodologică care permite de a stabili falsitatea unei ipoteze ori teorii. P.f. a fost propus de *K.Popper* ca alternativă *principiului verificabilităţii* şi pentru a trasa o linie de demarcare între ştiinţă şi neştiinţă. P.f. înseamnă posibilitatea formulării ipotezelor şi teoriilor alternative. Despre o teorie se poate spune că ea este falsificabilă nu pe baza rezultatelor experimentale (care contrazic teoriei date), ci atunci cînd noi putem formula o altă ipoteză ori teorie despre fenomenul dat. Numai în aşa caz socoate K.Popper, se asigură dezvoltarea progresivă a ştiinţei.

PRINCIPIUL MORAL – cerinţă ori normă morală fundamentală ce caracterizează conţinutul, esenţa unei concepţii morale, a unui sistem etic. P.m. este un component a conştiinţei morale şi formulează cele mai generale legi a activităţii morale. Spre deosebire de normele morale, care reglementează anumite laturi a comportamentului, P.m. se referă la comportament în întregime, este ca o axă, consolidează într-un tot întreg conştiinţa şi calităţile morale. P.m. serveşte şi ca criteriu a moralităţii. Deosebim P.m. metodologice (autoritarism, voluntarism, conformism, rigorism, formalism ş.a.), conceptuale (umanism,

individualism, colectivism, patriotism) şi propriu zis morale (altruism, ascetism, hedonism, utilitarism, epicurism ş.a.). În medicină un principiu specific este "nu dăuna".

PRINCIPIUL NONCONTRADICŢIEI – două exprimări contrare nu pot fi amîndouă adevărate în acelaşi timp şi sub acelaşi raport. Dacă s-a stabilit că o anumită judecată este adevărată, rezultă în mod necesar că judecata contradictorie este falsă; şi invers: dacă s-a stabilit că o anumită judecată este falsă, atunci rezultă tot în mod necesar că judecata contradictorie este adevărată. P.N. cere consecutivitate în raţionare şi lichidarea noţiunilor contradictorii, care se exclud reciproc. Încălcarea lui are loc atunci, cînd nu se iau în consideraţie condiţiile concrete, locul şi timpul obiectului şi fenomenului dat şi reflectarea lor în gîndire. Spre exemplu, hipo – şi hipertireoză, hipo – şi hipertensiune nu pot exista concomitent la una şi aceeaşi persoană, dar în diferit timp aceste stări pot exista.

PRINCIPIUL RAŢIUNII SUFICIENTE – orice gîndire adevărată trebuie să fie întemeiată. Gîndurile noastre în orice raţionare trebuie să fie legate între ele, să decurgă logic unele din altele, să întemeieze unele pe altele. P.R.S. este îndreptat contra gîndirii alogice care acceptă concluziile numai la credinţă, fără întemeiere suficientă. Nu-i de ajuns de a afirma adevărul unei judecăţi, dar trebuie de adus argumente ce ar indica temelia veridicităţii. Nu orice argument poate fi raţiune suficientă. Ca raţiune suficientă pot servi axiome, teze şi legităţi, care nu necesită demonstraţie nemijlocită, întrucît ele au fost verificate de oameni în practica socială. În *medicină* veridicitatea diagnozei este întemeiată pe totalitatea de simptoame şi sindroame specifice pentru unitatea nozologică dată (care la rîndul lor tot sunt întemeiate). Spre exemplu, coma diabetică apare cînd glicemia atinge nivelul 16,5 – 19 mmol/l şi mai mult.

PRINCIPIUL VERIFICABILITĂŢII – criteriul semnificaţiei propus de pozitivismul logic. A verifica înseamnă a determina dacă un enunţ este adevărat ori fals. Dacă putem arăta că un enunţ este adevărat atunci despre el vorbim că el este în principiu verificabil. Pozitivismul logic înţelege prin P.v. posibilitatea de a reduce orice concluzie ştiinţifică la totalitatea de propoziţii protocolare ce reflectă faptele empirice, "experienţa pură".

PROBABILISM (din lat. *probabilis* – probabil, posibil) – principiu şi doctrină conform căreia cunoştinţe sigure nu pot fi, deaceea opiniile şi acţiunile trebuie să se călăuzească după probabilităţi. Aşadar, în teoria cunoaşterii P. susţine că cunoaşterea are numai valoare probabilă, verosimilă. P. este asociat îndeosebi cu *scepticismul*. P. se constituie ca doctrină în timpul aşa numitei Academii noi. Întemeietorul ei, a celei "mijlocii" a fost Arkesilau ori Arcesilaos (315-240 î.e.n.) adaugă la renumita frază socratică "eu ştiu că nu ştiu nimic" următoarele "chiar şi aceasta eu probabil nu ştiu". Nici senzaţiile, nici conştiinţa nu pot cunoaşte absolut real; deaceea în teorie e necesar să se abţină de la raţionamente, iar în practică să se mulţumească cu posibilul. În etică şi în cazuistica romano-catolică (principiul iezuit), P. este practica de a urma sfatul unei autorităţi, adică se poate orienta după o părere ce i se pare verosimlă, cînd nu există o linie de acţiune evident corectă, iar autorităţile sunt în conflict reciproc.

PROBLEMA DEMARCAŢIEI. Problema definirii unei graniţe între ştiinţa autentică (gîndită ca fiind receptivă la dovezile empirice şi la experimente) şi pseudo ştiinţă.

PROBLEMA FUNDAMENTALĂ A FILOSOFIEI – raportul dintre gîndire şi existenţă, conştiinţă şi materie. Lumea înconjurătoare prezintă o totalitate de procese şi fenomene materiale şi spirituale. P.f. este problema priorităţii unei laturi din conexiunea material şi spiritual. P.f. avea formulare diferită pe parcursul istoriei. În antichitate ea se formula ca raportul dintre eu şi nou-eu, om şi lume, om şi cosmos. În epoca medievală ea se formula ca raportul dintre trup şi suflet, natural şi supranatural. *F.Bacon* considera că P.f. este problema lărgirii puterii omului asupra naturii prin diferite invenţii. Pentru *Helveţius* P.f. este problema fericirii omeneşti, iar pentru *J.J.Rousseau* este problema inegalităţii sociale şi căile depăşirii ei. A.Camus avea în vedere sub problema fundamentală problema sensului vieţii, problema sinuciderii. Filosoful român *Lucian Blaga* considera că problema fundamentală este Universul ca tot întreg. *L.Feuerbach* reducea P.f. la problema omului, la problema corelaţiei dintre psihic şi fizic. P.f. are două laturi – ontologică şi gnoseologică. Prima latură trebuie să răspundă la întrebarea – care-i factorul prim, cine pe cine determină (materia determină conştiinţa ori invers – conştiinţa determină materia)? În dependenţă de aceia ce se ia ca factor primordial – materia sau ideia – toate sistemele filosofice se împart în *materialism* şi *idealism*. A doua latură a P.f. se referă la cognoscibilitatea lumii, rezolvarea cărei generează aşa curente ca optimism gnoseologic, *scepticism, agnosticism.* P.f. a fost accentuată în filosofia marxistă.

PROBLEMA PSIHOFIZICĂ – în sens larg – problema locului psihicului în natură, în sens îngust – problema corelaţiei psihicului şi fiziologicului, raportului dintre procesele psihice şi fiziologice. P.p. este formulată în sec. XVII cînd sa format tabloul mecanicist al lumii şi *R.Descartes* încearcă de a explica comportamentul organismelor vii după modelul interacţiuni mecanice. R.Descartes formulează această problemă ca interacţiune psihofizică: corpul şi sufletul acţionează unul asupra altuia. *G.W.Leibniz* întemeiază altă variantă – paralelismul psihofizic: corpul şi sufletul funcţionează independent unul de altul, paralel. Cu dezvoltarea *psihologiei* şi fiziologiei sistemului nervos s-a ajuns la concluzia că P.p există şi ca interacţiune şi ca paralelism.

PROBLEMĂ – întrebare, care face parte din situaţia de căutare a activităţii de cunoaştere. Însă nu fiecare întrebare este problemă. P. este o întrebare la care nu se poate da răspuns deodată. Ea este o oarecare presupunere despre necunoscut, despre aceea ce trebuie clarificat. P. în rînd cu ipoteza şi teoria este o formă de dezvoltare a cunoştinţelor teoretice. Ea argumentează şi orientează activitatea de cercetare. Formulînd unele sau altele probleme, savantul elaborează şi un program de cercetare, presupune şi premeditează metodele şi căile de rezolvare. În filosofie mai important este formularea problemei.

PROBLEMELE GLOBALE (lat. *globus* (terrae) – sfera pămîntească, din fr. *global* – general, universal) – totalitatea de probleme vital-importante a omenirii de la rezolvarea căror depinde supravieţuirea şi dezvoltarea progresivă a societăţii. Civilizaţia contemporană, ce se caracterizează prin dezvoltarea puternică a industriei, revoluţiei tehnico-ştiinţifice, duce la integrare, cooperare, globalizare a societăţii şi respectiv la activizarea P.g. Ele reiese din contradicţiile interne a societăţii. P.g. au un caracter general-uman, se manifestă ca fenomen planetar, se deosebesc prin caracterul lor complex, ating interesele generaţiei de astăzi şi din viitor. Deosebim următoarele P.g. (după I.T.Frolov): 1) *intersociale*, care se referă la interacţiunea diferitor sisteme sociale, state (problema menţinerii păcii, dezarmării, dezvoltării economice şi depăşirii înapoierii, sărăciei etc.); 2) *antroposociale*, care depind

de relaţiile dintre om şi societate (problemele PTŞ, învăţământului public, culturii, demografice, ocrotirii sănătăţii etc.); 3) *socionaturale*, ce apar din interacţiunea societăţii şi naturii (problema ecologică, materiei prime, energetică, alimentară). Rezolvarea P.g. trebuie să fie de pe poziţiile PTŞ, prin formarea unei conştiinţe globale noi unde prioritate au valorile general-umane. Deasemenea este necesar de a schimba paradigma morală – de la neîncredere, duşmănie, violenţă la dialog, înţelegerea reciprocă şi colaborare.

PROBLEME MEDICALE STUDIATE DE BIOETICĂ – reprezintă problemele îngrijirii şi tratamentului simptomatic a bolnavilor incurabili, monstruozităţilor congenitale, *ingineriei genetice, fecundării artificiale,* determinarea limitelor vieţii şi morţii, *avortului, embrionului uman*, experimentului clinic, *transplantării,* utilizării noilor preparate, relaţiilor medic – pacient ş.a.

PROCES (lat. *processus* – trecere, înaintare) – desfăşurarea, transformarea, schimbarea firească, consecventă a unui fenomen sau eveniment, este o evoluţie în timp.

PROCES STOCASTIC. Proces caracterizat de valorile luate de o mulţime de variabile întîmplătoare a căror valoare se schimbă în timp. De exemplu, volumul unei populaţii sau cantitatea de apă dintr-un rezervor.

PROCESOR (eng. *processing* – a prelucra) – mecanism capabil să îndeplinească o garnitură de instrucţiuni, să formeze adresele acestora şi să le citească dintr-o memorie care păstrează programul dat. P. este elementul funcţional principal al MEC care îndeplineşte operaţiile matematice şi logice după anumit program. În computerele contemporane se folosesc mai multe P. (sisteme multiprocesorale).

PRODUCŢIE – proces de creare a bunurilor necesare pentru existenţa şi funcţionarea societăţii. P. socială este o condiţie naturală veşnică a vieţii, ea presupune schimbul de substanţe şi energie dintre natură şi societate. P. este un "metabolism" social asemănător metabolismului organismelor vii. P. presupune următoarele momente: a) munca ca activitate raţională; b) obiectul muncii şi c) mijloacele şi uneltele muncii. P. socială este un proces complex constituit din patru componente: producţia bunurilor materiale, reproducerea a omului însăşi, reproducerea legăturilor şi relaţiilor sociale şi producţia spirituală.

PRODUCŢIE SPIRITUALĂ – este o parte componentă a producţiei sociale care reflectă viaţa spirituală a societăţii, funcţionarea şi reproducerea ei. P.s. cuprinde totalitatea ideilor, teoriilor, concepţiilor, sentimentelor, stărilor de spirit specifice societăţii la un anumit nivel de dezvoltare a ei. Viaţa spirituală a societăţii are o structură complexă, include diferite nivele: psihologia şi ideologia socială, precum şi diferite forme a conştiinţei sociale: politica, dreptul, morala, arta, ştiinţa, religia şi filosofia. P.s. constituie, deasemenea şi crearea valorilor spirituale care joacă rolul hotărîtor în societate. Evident că fără cunoştinţe, idei şi teorii nu poate exista şi funcţiona producerea bunurilor materiale. Însă cea mai importantă menire a P.s. este omul, dezvoltarea şi perfecţionarea lui multilaterală. Spiritualitatea acţionează asupra sentimentelor omului, schimbă mentalitatea lui. În rezultat omul se atîrnă creator faţă de activitatea sa, produce noi valori materiale şi spirituale.

PROGNOZĂ (din gr. *prognosis* – cunoaştere dinainte) – este o previziune ştiinţifică, bazată pe cunoaşterea legităţilor obiective şi constă în descrierea concretizată a viitorului. Pentru formularea P. se folosesc mai multe metode, dintre care principalele sunt extrapolarea, analogia, modelarea la computer, scenariile viitorului şi aprecierile experţilor. După durată deosebim P. nemijlocită, a viitorului apropiat şi viitorului îndepărtat. Cele mai precise sunt P. nemijlocite ce cuprind o perioadă de 20-30 ani şi se referă la anumite laturi a realităţii (procesele demografice, rezervele de materie primă, alimentaţie, tendinţele progresului tehnico-ştiinţific ş.a.). După conţinut şi predestinaţie evidenţiem P. de explorare, normative, analitice şi de preîntîmpinare. Deosebit de important este pronosticarea socială, care este necesară pentru planificarea, proiectarea, dirijarea fenomenelor sociale. Ea are scopul de a prevedea consecinţele sociale şi ecologice a PTŞ de lungă durată şi de a găsi soluţionări constructive a *problemelor globale*.

PROGRAMARE – activitatea necesară pentru organizarea rezolvării anumitor probleme la MEC, este o activitate de elaborare a unui program. P. presupune un şir de operaţii ca specificarea, proiectarea, implementarea, documentarea şi întreţinerea produsului program. P. este cea mai dificilă şi costisitoare activitate în asigurarea funcţionării MEC contemporane.

PROGRES SOCIAL – legitate obiectivă ce caracterizează dezvoltarea ascendentă a tuturor sferelor sociale. Conţinutul P.s. este dezvoltarea multilaterală, cantitativă şi calitativă a elementelor constitutive a societăţii – *forţelor de producţie*, tehnicii, cunoştinţelor tehnice şi naturaliste, culturii materiale şi spirituale, moralei, artei, structurilor sociale şi politice ş.a. Regresul este abaterea de la tendinţa ascendentă în dezvoltarea societăţii, este o stagnare, criză temporară a formelor sociale. Tendinţa regresivă în dezvoltarea societăţii se manifestă prin conservatism, reacţie şi restaurarea formelor învechite. Criteriu obiectiv a P.s. este nivelul de dezvoltare a forţelor de producţie, caracterul orînduirii social-economice şi instituţiilor suprastructurii, nivelul dezvoltării ştiinţei şi culturii. *Sănătatea* individuală şi socială deasemenea este un criteriu a P.s. Însă cel mai principal este criteriul general-sociologic – nivelul de dezvoltare a personalităţii, gradul de libertate şi democratizare a societăţii.

PROGRES ŞI REGRES (din lat. *progressus* – mişcare înainte şi regressus – reîntoarcere) – noţiuni general-ştiinţifice ce caracterizează diferite tipuri de dezvoltare. P. este dezvoltarea în formă ascendentă de la inferior la superior, de la simplu la complex. R. este o dezvoltare descendentă de la superior la inferior, de la complex la simplu. Dacă P. este o tendinţă dominantă în dezvoltare, R. este o abatere de la tendinţa ascendentă, este o criză, decădere, o reîntoarcere temporară la formele învechite. P. şi R. sunt două tipuri contrare ale dezvoltării şi practic există împreună, nu-i P. fără R. şi invers. Ele caracterizează dezvoltarea atît a sistemului în întregime, cît şi elementelor lui. Deosebim P. şi R. în lumea neorganică, biologică şi socială.

PROLEGOMENE (din gr. *pro* – înainte şi *legomai* – spun) – expunere succintă, observaţii preliminare, care pot fi ca introducere în studiul unei discipline. Noţiunea s-a stabilit după apariţia lucrării lui I.Kant "Prolegomene la orice metafizică a viitorului, care poate să apară ca ştiinţă" (1783), în care autorul încearcă să expună succint şi popular ideile principale ale filosofiei sale. Kant numeşte P. ca îndrumare la determinarea naturii cunoştinţelor

filosofice.

PRONOSTICARE – practica formulării *prognozelor* şi orientare în cercetarea ştiinţifică ce se ocupă cu elaborarea legităţilor şi metodelor construirii prognozelor.

PROPEDEUTICĂ (din gr. *propaideuo* – pregătesc, învăţătură pregătitoare) – învăţătură, curs introductiv, deprindere pregătitoare pentru o ştiinţă. Este o expunere sistematizată şi concisă ce precedă un studiu mai amănunţit al domeniului respectiv al cunoaşterii, P. filosofică e adesea denumit un curs începător de filosofie, ca de ex., "Filosofia propedeutică" scrisă de Hegel pentru gimnazişti. La Platon P. înseamnă lecţii ce anticipau studierea dialecticii. În filosofia de pînă la Kant introducerea propedeutică în logică şi ontologie se considera *fenomenologie.*

PROPOZIŢIE. 1. Ceea ce este susţinut sau afirmat: conţinutul unei formulări declarative ce poate fi adevărată sau falsă. 2. Unitatea de bază a comunicării: cea mai mică entitate a cărei producere reprezintă un mesaj, precum o afirmaţie, un ordin sau o întrebare.

PROTAGORAS (481-411 î.e.n.) – filosof grec, cel mai de vază reprezentant al *sofiştilor*. El a formulat maxima: "omul este măsura tuturor lucrurilor". Concepţia lui sa format pe baza prelucrării ideilor lui *Heraclit, Parmenides, Empedocles* în spiritul *relativismului*. P. recunoştea nestabilitatea materiei şi relativitatea tuturor percepţiilor. A scris şi legi care determinau modul de guvernare, administrare democratic. Se pronunţa în mod critic contra religiei politeiste pentru care fapt operele lui P. au fost arse public, iar el izgonit din Atena
Op.pr.: "Adevărul", "Despre zei".

PROTECŢIE INFORMAŢIONALĂ – totalitatea măsurilor întreprinse pentru preîntîmpinarea utilizării şi distrugerii accidentale de către persoane neautorizate a informaţiei referitoare la anumite probleme importante sau secrete. P.i. se realizează utilizînd diferite coduri, criptograme şi metode speciale de protecţie a sistemelor de informaţie, inclusiv contra "viruşilor" (programe distructive). **(*vezi:* *Securitate informaţională*)**

PROTESTANTISM (sau Reforma protestantă) (din lat. *protestans* – cel ce nu-i de acord, cel ce demonstrează public, protest) – nume dat în general doctrinelor religioase creştine care s-au desprins de *catolicism* în sec. XVI prin *Reformă*. Iniţial a fost curent reformator în interiorul *catolicismului,* dar care s-a organizat separat ca mişcare de "protest" a 15 conducători de oraşe germane împotriva concepţiei din Biserica romano-catolică, a inovaţiilor ei medievale. Numele de protestantism vine de la atitudinea cîtorva principi ai statelor germane care, în numele credinţei lui *Luther*, protestează la Dieta de la Speyer, în 1529 contra deciziei lui Carol al V-lea (Quintul) de a convinge cu forţa pe *Luther* să renunţe la ideile sale. Principalele ramuri ale protestantismului sunt: luteranismul, calvinismul, anglicanismul, din care au apărut alte noi secte cu diviziunile şi subdiviziunile lor. Cele mai recente se numesc confesii neoprotestante, Scindarea continuă pînă în prezent. Alături de *Ortodoxie* şi *Catolicism,* P. formează a treia ramură a *creştinismului.* Se deosebeşte de ortodoxie şi catolicism prin următoarele: cred numai în autoritatea *Bibliei,* pe care fiecare poate s-o înţeleagă şi s-o interpreteze, respingînd astfel *Sfînta Tradiţie* – însă în fiecare confesiune protestantă, există datini specifice; mîntuirea se poate obţine numai prin credinţă, nefiind nevoie de fapte bune; unele admit numai două taine: botezul şi cununia,

altele le resping şi pe acestea; resping cultul Maicii Domnului, al sfinţilor, al moaştelor şi morţilor; resping postul, monahismul, celibatul preoţilor şi ierarhia bisericească, icoanele, semnul crucii; cultul este simplu şi se desfăşoară în case de rugăciuni unde oficiază pastorii, prezbiterii sau predicatori desemnaţi de comunitate. P. e foarte fecund în lansarea concepţiilor filosofico-religioase.

PROUDHON PIERRE JOSEPH (1809-1865) – filosof, sociolog şi economist francez. În filosofia sa îmbina idealism, antiteism, voluntarism, subiectivism şi providenţialism, fatalism. Împreună cu *Saint-Simon* şi *A.Comte* este precursorul *sociologiei*. Istoria omenirii este o luptă permanentă de idei. P. este şi teoretician al *anarhismului*, propunînd mai întîi o "anarhie pozitivă", iar pe urmă o "democraţie industrială" ca alianţă a micilor proprietăţi bazată pe "autogestiunea muncitorească". Socoate că marile industrii capitaliste trebuie înlocuite cu asociaţiile muncitorilor. P. a devenit vestit prin lucrările sale despre proprietate şi rolul reformelor economice în dezvoltarea societăţii pe cale paşnică. El apăra proprietatea colectivă a micilor producători. A dat naştere proudhonismului ca curent ce sa manifestat în ideologia sindicalismului revoluţionar, se opunea în multe privinţe *marxismului*. Deşi era cunoscut personal cu *K.Marx* nu împărtăşea ideile lui, critica ideile lui Saint-Simon, Fourier, Louis Blanc. P. a avut o mare influenţă în rîndurile muncitorilor şi intelectualilor, a participat la revoluţia din 1848.

Op.pr.: "Ce este proprietatea"; "Despre crearea ordinii"; "Filosofia progresului"; "Despre dreptate în revoluţie şi biserică", "Sistemul contradicţiilor economice, ori filosofia mizeriei"; "Teoria proprietăţii"; "Despre capacitatea politică a claselor muncitoare".

PSIHANALIZĂ – concepţie psihologică a lui *S.Freud* cunoscută încă sub numirea de *freudism*, metodă psihoterapeutică şi teorie despre rolul *inconştientului* în viaţa omului şi dezvoltarea societăţii. A întreprins o tentativă de a da o lămurire unitară şi integrală a psihicului şi conduitei umane, să dezvăluie mecanismele activităţii psihice, să evidenţieze rolul diferitor nivele ale psihicului şi raporturile dintre conştient, inconştient şi subconştient. Conform psihanalizei, psihicul uman este format din trei niveluri: "eul ambigen"(id), "eul" (ego) şi "supra-eul" (super-ego). "Eul ambigen" prezintă totalitatea fenomenelor inconştiente ca diferite instincte, dorinţe şi pasiuni. "Eul" este nivelul conştient şi mediatorul dintre eul-ambigen şi lumea exterioară. "Supra-eul" (cenzura) este nivelul superior care conţine diferite imperative a cuvenitului şi interdicţii socio-culturale. Fenomenele inconştiente tind să se realizeze, însă ele vin în conflict cu normele sociale şi cu principiile morale ale individului. Ca rezultat "eul" se găseşte între diferite contradicţii, viaţa spirituală a omului permanent este zguduită de diferite conflicte. Aceste conflicte determină fatal soarta omului, aducînd la diferite neurose şi psihoze. Mecanismele psihologice de protecţie pot într-o măsură oarecare să preîntîmpine conflictele individului, dar nu întotdeauna pot rezolva unele conflictele interne, condiţionate de realitatea psihică. În cazurile date are loc procesul de refulare a dorinţelor şi pasiunilor social inadmisibile în sfera inconştientului, de unde ele tind să reapară sub o formă mascată. P. socoate că anume acest proces de refulare şi reapariţie sub altă formă a dorinţelor este cauza neurozelor şi proceselor patologice. Boala cu simptomele sale este o manifestare denaturată a proceselor refulate. Tratamentul, după părerea psihanaliştilor, se poate efectua prin diminuarea procesului de refulare şi conştientizarea acestor impulsuri. Rezolvarea conflictelor interne trebuie să fie prin obţinerea conştientă a dorinţelor, satisfacerea lor nemijlocită ori sublimarea lor. Prin descifrarea simptoamelor, visurilor şi altor acţiuni, psihanaliza trebuie să ajute la

transferarea inconştientului în conştient, să-l facă pe pacient să devină stăpîn pe comportamentul său. Existenţa omului este dominată de două instincte – vieţii (Eros) şi morţii (Tanatos), care se găsesc într-o luptă permanentă. Toate problemele social-culturale sunt interpretate de către psihanalişti prin prisma acestor instincte. Exagerînd rolul sexualităţii ei afirmă, că cultura, morala reprimă dorinţele sexuale a omului. Ei compară cultura, morala cu creşterea neuroselor, pun problema "neuroselor colective", "culturii neurotice", a comportamentului antisocial a individului şi maselor.

PSIHIC (gr. *psyche* – suflet) – noţiune ce caracterizează lumea interioară a fiinţelor (omul şi animalele superioare) ca produs şi condiţie al interacţiunii dintre sistemul viu şi lumea înconjurătoare prin intermediul sistemului nervos. P. este o formă specifică de reflectare a realităţii. P. omului se deosebeşte de P. animalelor superioare prin capacitatea de a opera cu natura socială. Pentru om P. se manifestă ca lumea subiectivă, internă şi prezintă o totalitate de senzaţii, percepţii, reprezentări, retrăiri, gîndiri ş.a. P. animală este un produs al dezvoltării biologice şi are un caracter concret-situativ. Spre deosebire de acesta P. uman este un fenomen social-istoric, apare în procesul muncii şi comunicării între oameni şi îi este specific *conştiinţa* – reflectare nu numai a lumii obiective, ci şi a propriei existenţe. P. uman are un caracter abstract şi reflectă realitatea în mod generalizat cu o prevedere a viitorului ce îi dau posibilitatea de a se orienta în această realitate. P. este obiectul de studii a *psihologiei*. Devierile de la normă a P. uman sunt sunt studiate de psihologia medicală şi psihiatrie.

PSIHOLOGIE (din gr. *psyche* – suflet şi *logos* – ştiinţă, cuvînt) – este ştiinţa despre fenomenele dezvoltării şi funcţionării *psihicului,* ca formă deosebită de activitate vitală. Interacţiunea fiinţelor vii cu lumea înconjurătoare se realizează cu ajutorul proceselor, actelor, stărilor psihice calitativ diferite de procesele fiziologice, dar indisolubil legate de ele. Iniţial, pe o durată destul de mare în timp psihologia însemna ştiinţa despre suflet (mai bine spus fenomenele cercetate de psihologie se marcau cu un termen general – "suflet" şi pînă în sec. XVI era ca parte componentă a filosofiei). Prima expunere sistematică a psihologiei îi aparţine lui *Aristotel* (tratatul "Despre suflet"). Numele l-a primit de la *F.Melanchton* (1497-1560) şi s-a încetăţenit prin *Chr.Wolff* (1679-1754*).* Psihologia ca ştiinţă despre suflet a format o parte din metafizică şi a încercat să deducă acţiunile vieţii spirituale din noţiunea sufletului. Cu aceasta s-a ocupat *psihologia* metafizică sau speculativă. Faţă de ea apare psihologia empirică, întemeiată de *L.Locke,* care porneşte de la faptele de experienţă ale vieţii spirituale. Conform metodelor de cercetare psihologia empirică se împarte în trei direcţii: 1) P. asociativă întemeiată de D.Hartley şi D.Hume, care caută să reducă viaţa spirituală la un mecanism al proceselor psihice ce se asociază reciproc cu necesitatea mecanică; 2) psihologia facultăţilor spirituale*,* reprezentată de Aristotel, Chr.Wolff şi Tetens, care descrie procesele spirituale şi le sistematizează după cele trei facultăţi fundamentale: cunoaşterea, simţirea şi dorinţa; 3) psihologia apercepţională, întemeiată de W.Wundt, care se deosebeşte de celelalte două prin aceea că aplică noţiunea apercepţiei pentru lămurirea anumitor fenomene spirituale. Aşadar termenul de "psihologie" a apărut la sfîrşitul sec. XVI; însăşi psihologia devine curent începînd cu mijlocul sec. XIX. În sec. XVIII începe procesul de separare a psihologiei din filosofie într-o ştiinţă autonomă. Acest proces s-a încheiat în a doua jumătate a sec. XIX cînd în psihologie s-a introdus experimentul şi a început să se contureze obiectul independent al cercetărilor psihologice. Dar la etapa aceasta psihicul era divizat în unităţi componente îmbinate în mod mecanic

unele cu altele. Ca reacţie la o aşa concepţie a apărut Gestalt-psihologia (Max Wertheimer, Wolfgang Koller şi Kurt Koffka), care accentua caracterul integral al proceselor psihice, a formulat principiul ce nu reducea întregul la părţile lui. Alte şcoli în psihologie – Behaviorismul, şcoala Würtzburg, Freudismul ş.*a.* n-au putut evita caracterul unilateral de interpretare al fenomenelor psihice. În psihologie ulterior s-au mai remarcat şi alte şcoli ori concepţii originale: asociaţianismul, voluntarismul, concepţia "hormică", grafologia, dinamismul de grup, "psihologia umanistă", teoria emoţiilor James – Lange, psihologia dinamică, concepţia dispoziţională, şcoala de psihologie genetică din Geneva, şcoala din Leipzig, psihologia cognitivă, interacţionismul, neobehaviorismul, neofreudismul, para-psihologia, pedologia, personalismul, psihanaliza, reactologia, reflexologia, sensualismul, psihologia topologică, psihologia fenomenalistă, fiziognomica, freudo-marxismul, caracterologia, frenologia, hiromanţia, ego-psihologia, psihologia existenţială, epistemologia genetică, epifenomenalismul ş.a. Principalele domenii ale psihologiei contemporane sunt: psihologia aviatică, militară, de vîrstă, diferencială, zoologică, inginerească, istorică, cosmică, medicală, generală, patologică, pedagogică, genetică, igienică, lingvistică, artei, ştiinţei, sportivă, religiei, muncii, managerială, politică, specială, judiciară, criminalistică, comparativă, economică, etnică, neuro-psihologia, psihodiagnostica, psihometria, psihosemantica, psihoterapia, psihofarmacologia, psihofizica, psihofiziologia, etologia.

PSIHOLOGIE ANALITICĂ – disciplină formulată de C.G. Jung, care presupune o totalitate de idei şi abordări practice referitor la studierea personalităţii. Fiind iniţial adeptul lui S. Freud, mai tîrziu (1912) C.G. Jung se detaşează de el, formulînd propria direcţie în psihanaliză. C.G. Jung critică concepţia lui S.Freud conform căreia cauza nevrozelor, bolilor psihice sunt problemele sexuale. Personalitatea este concepută ca interacţiunea a diferitor sisteme energetice – conştient şi inconştient. Conştientul este alcătuit din două substructuri: Eul ca individualitate şi Persoana ca purtător a diferitor roluri. Inconştientul deasemenea este compus din inconştient personal şi inconştient colectiv (arhetip). Inconştientul personal prezintă diferite complexe (Oedip, Inferioritate, Înţărcare, Castrare ş.a.). Inconştientul colectiv (arhetipul) constituie un fond comun al umanităţii ce se manifestă în fabule, mitologie, basme şi legende, se realizează în visuri, deliruri, arte picturale.

PSIHOLOGIE SOCIALĂ – 1. Aspect al vieţii spirituale a societăţii care, împreună cu ideologia formează două niveluri a conştiinţei sociale. P.s. este totalitatea sentimentelor, retrăirilor, obiceiurilor, tradiţiilor, deprinderilor, ideilor şi reprezentărilor nesistematizate ce reflectă viaţa cotidiană, condiţiile nemijlocite a activităţii oamenilor. P.s. este un fenomen specific colectivităţilor (claselor, grupurilor sociale şi profesionale, naţiunilor ş.a.), formînd profilul psihic al acestora. P.s. este un fenomen relativ inert care se schimbă mai încet decît relaţiile şi structura socială, ideologia. 2. Compartiment al psihologiei care se ocupă cu legităţile comportamentului şi activităţii oamenilor ca reprezentanţi al grupurilor sociale precum şi trăsăturile psihologice a acestor grupuri. P.s. ca disciplină studiază legităţile comunicării şi interacţiunii oamenilor, caracteristicile psihologice a grupurilor sociale inclusiv şi grupurile mici, problemele psihologiei personalităţii ş.a. Un domeniu important al P.s. este aplicarea practică a cunoştinţelor ei în sferele economiei şi producţiei, sistemul instruirii, în mass-media, sport, familie şi trai.

PSIHOLOGISM (gr. *psyche* – suflet şi logos – cuvînt, ştiinţă) – concepţie potrivit căreia

psihologia este ştiinţa fundamentală din care pornesc toate ramurile filosofiei. Susţinătorii acestei idei sunt: Locke, Hume, Berkeley, Beneke, St.Mill, Avenarius, Mach, Ziehen, Lipps, Stumpf, Brentano, Jodl, Jerusalem etc. Referitor la *teoria cunoaşterii* în opunere cu P. este antipsihologismul (sau transcendentalismul). O concepţie intermediară, ce susţine că psihologia şi teoria cunoaşterii se află în raport de reciprocitate are susţinători Volkelt, Sigwart, Wundt etc. În ţările apusene se conturează tot mai vădit aşa direcţii constituie din forme ale P.: P. în logică şi P. în sociologie.

PSIHOTERAPIE (gr. phyche – suflet şi therapeia – îngrijire, tratament) – acţiune curativă complexă verbală şi neverbală asupra emoţiilor, judecăţilor, autoconştiinţei omului în cazul diverselor afecţiuni nervoase, psihosomatice. Sunt cunoscute: P. clinică orientativă îndreptată preponderent spre atenuarea sau anihilarea simptomatici prezente şi P. orientativă personificată avînd drept scop sprijinul pacientului în schimbarea relaţiilor sale în raport cu mediul social şi personalitatea proprie. Metodele P. clinice – hipnoza, antrenamentul autogenic, sugestie şi autosugestie, terapia raţională.

PSIHOZĂ (gr. *phyche* – suflet) – depresiune profundă a psihicului, manifestîndu-se prin tulburarea reflectării lumii reale, posibilităţii de a cunoaşte, schimbarea comportamentului şi atitudinii în raport cu mediul. Manifestările P. sunt multiple şi pot fi însoţite de halucinaţii, întunecarea cunoştinţei, dereglări grave ale memoriei, gîndirii, schimbări în sfera emoţională, acte absurde şi necontrolabile etc. Pe lîngă leziunea primară a creierului P. pot apărea drept urmare a afecţiunii lui secundare în rezultatul infecţiilor, intoxicărilor, maladiilor interne. P. pot fi consecinţa Predispoziţiei ereditare şi constituţionale a omului. Dezvoltarea P. e posibilă şi în rezultatul unei traume.

PTOLOMEIC SISTEMUL. Sistemul de astronomie geocentric, dominant înainte de Copernic. Ptolomeu Claudiu (apr. 90 – apr. 160) astronom, matematician, optician grec. Op. pr. "Marea formaţie" cunoscută sub denumirea de "Almagesta" un cod al cunoştinţelor astronomice străvechi, care conţine modelul geocentric al lumii, catalogul stelelor (sunt indicate 1028 de stele), descrierea formei vizibile Căii Lactee. Almagesta a servit drept bază teoretică a calculării mişcării planetelor şi şi-a păstrat importanţa sa pînă la apariţia sistemului heliocentric al lui Copernic la mij. sec. XVI. Conform P.S. în centrul universului se află Pămîntul static. În jurul căruia după orbite circularea – epicicle – se deplasează planetele, iar centrele epiciclelor glisează pe marile cercuri portante – deferenţii. Schema P.S. constituie prima mostră de transformare a cunoaşterii natural-ştiinţifice în teorie: la baza ei a fost plasată modelul cinematic, care explică iregularitatea în mişcarea plantelor şi soarelui şi care a permis prin utilizarea trigonometriei de a pronostica amplasarea corpului ceresc în orice moment.

QUADRIVIUM. Cele patru studii liberale care urmau după studiile de bază – trivium – în programa universităţilor medievale . Ele cuprind aritmetica, muzica, geometria şi astronomia.

PURISM (lat. *purus* – curat) – termen aplicat în etică şi sociologie ce exprimă tendinţa excesivă spre puritatea moravurilor şi a limbii

PYRRHON DIN ELIS (365-275 î.e.n.) – întemeietorul scepticismului. El afirma, că esenţa

obiectelor este ascunsă de noi, că realitatea permanent se schimbă, aceia ce noi azi am cunoscut – mîine nu mai este adevărat, că despre lume nu se poate spune nimic. Fiecare spune despre lume nu aceia ce este în realitate, dar aceia ce lor li se pare, de aici reiese caracterul contradictoriu al judecăţilor, că pentru orice argumente se poate formula contrargumente. Deaceea trebuie să ne reţinem de orice judecăţi. Abţinîndu-ne de orice concluzii noi putem atinge o linişte netulburată (ataraxie) şi lipsă de suferinţe (apatie). În realizarea acestor stări şi constă liniştea sufletească şi fericirea omului. P. formulează 10 obiecţii contra filosofiei "dogmatice", care după părerea sa ar combate posibilitatea cunoaşterii veridice.

Q

QI – (din chineză – respiraţie, spirit vital, forţă). Forţă vitală, în particular aşa cum este ea exprimată în combinaţia principiilor pasiv şi activ (yin şi yang). În filosofia chineză qi joacă un rol asemănător celui al formei aristotelice. În confucianism se referă, de asemenea, la orice material sau corporal. Qi este frecvent opus lui li sau principiului.

QUADRIVIUM. Cele patru studii liberale care urmau după studiile de bază – trivium – în programa universităţilor medievale . Ele cuprind aritmetica, muzica, geometria şi astronomia.

QUIETISM (din lat. *quietus* – liniştit, netulburat) – 1) orice concepţie care recomandă o atitudine pasivă şi contemplativă faţă de lume pentru dobîndirea liniştii sufleteşti; 2) concepţie moral-religioasă şi curent în catolicismul sec. XVII. Iniţiată în 1675 de teologul spaniol Molinos ea susţinea ideea că în scopul mîntuirii nu sunt necesare practica rituală şi faptele bune, dîndu-se prioritate contemplării mistice. A fost condamnată de Biserică.

R

RAMACRIŞNA (nume monahal; numele adev. Gadadhar Ceateregi 1836 – 1886) – gînditor indian şi reformator religios. Considerînd că toate religiile sunt adevărate şi prezintă în sine "diferite căi spre unul şi acelaşi Dumnezeu" R. predica o religie spirituală universală. Baza filosofică a acestei religii constituia ideile vedantei şi tantrismului. R. tindea să unească viziunile diferitor şcoli vedice, prezentîndu-le sub forma diferitor trepte de atingere a realităţii primare. În accepţia lui R. lumea empirică este tot atît de reală ca şi brahmanul, luînd fiinţa din el în rezultatul evoluţiei. Aceasta l-a adus pe R. spre un anumit tip de panteism ("totul ce este viu este Dumnezeu") şi în particular, posibilitatea identităţii totale a brahmanului şi a omului. Calea spre realizarea începutului divin R. considera respectarea practică a regulilor etico-religioase. Concepţia lui R. a avut o influenţă definitorie asupra ideologiei induismului. Continuatorul direct al lui R. a fost Vivecananda.

RAMSEY, FRANC PLUMPTON (1903-1930) Matematician şi filosof englez R. a contribuit la dezvoltarea logicii matematicii teoriei probabilităţii, filosofiei ştiinţei şi economiei. El a

fost primul care a arătat, în cadrul teoriei probabilităţii cum ar putea fi dezvoltată o teoriei personalistă, bazată pe noţiunile comportamentele precise de preferinţă şi aşteptare. În filosofia limbajului R. a acceptat o teorie a adevărului – redundanţa. R. afirma că nici generalizările, nici propoziţiile, cauzele, nici cele care au de a face cu probabilitatea sau etica nu descriu fapte, ci fiecare are o funcţie specifică în economia noastră intelectuală. R. unul din primii comentatori ai operei lui Wittgenstein.

RAPORT – categorie filosofică ce caracterizează anumite interdependenţe ale elementelor unui anumit sistem. R. poartă un caracter obiectiv şi universal. Obiectul luat în diferite R. manifestă diferite însuşiri. R. obiectelor şi fenomenelor unul faţă de altul constituie o infinitate diversă: spaţiale şi temporale, cauză-efect, R. părţii şi întregului, formei şi conţinutului, interiorului şi exteriorului etc. Un tip aparte îl constituie R. sociale. Determinarea formelor R. se obţine în matematică şi logică.

RASISM – o totalitate de concepţii, baza cărora o constituie afirmaţia despre valoarea fizică şi psihică inegală a raselor umane şi despre influenţa definitorie a diferenţelor rasiale asupra istoriei şi culturii societăţii. R. recunoaşte divizarea primară a oamenilor în rase superioare şi inferioare, din care primele, chipurile sunt unicele creatoare de civilizaţie, chemate spre dominare, iar secundele nu sunt capabile de crearea şi nici chiar însuşirea culturii înalte. Ideile despre inegalitatea naturală a raselor au apărut încă în societatea sclavagistă. În sec. XVI-XVIII. R. servea scopurilor exploatării inumane în colonii, iar deseori şi ca argument de nimicire al indienilor americani, al africanilor, a multor popoare din Asia de Sud, Australia şi Oceania. La mijlocul sec. XIX în lucrarea "Eseu despre inegalitatea raselor umane", (t.1-4 1853-55) Gobino proclamă "rasă superioară" pe arienii blonzi cu ochi albaştri. Mai tîrziu ideile rasiste s-au împletit strîns cu social-darwinismul (D.Haicraff şi B.Chidd) în Marea Britanie, (J.Lapouge) în Franţa, (L.Woltman, H.Chemberlen şi O. Ammon) în Germania, (M.Grant) în SUA etc. În anii dictaturii hitleriste în Germania R. a devenit ideologia oficială a fascismului. Diverse ştiinţe sociale şi naturale, antropologice, etnologice etc. şi alte discipline ce studiază rasele şi popoarele, au evidenţiat netemeinicia R.

RAŢIONALISM (din lat. *rationalis* – raţional, rezonabil, *ratio* – raţiune; din fr. *rationalisme*) – curent filosofic cu referinţă la problema cunoaşterii care recunoaşte conştiinţa drept bază a cunoaşterii şi comportării umane. Adevărul, deci, se află numai prin raţiune. Este contrar *empirismului* şi *senzualismului*. Raţionaliştii supraapreciază excesiv rolul conştiinţei în cunoaştere, delimitînd-o de experienţa senzorială. Totodată cunoaşterea senzorială (empirică) (vezi: *senzaţia, percepţia, reprezentarea)* ori se neagă, ori se priveşte ca imperfectă. Numai raţiunea poate oferi cunoştinţe veridice. Unii raţionalişti au înaintat concepţia despre "ideile înnăscute" *(R.Descartes, G.W.Leibnitz),* ori învăţătura despre "*a priori*" şi "a *posteriori*" (în lat. "din ceea ce se află înainte; "din ceea ce vine după") (*I.Kant).* Raţionalismul se manifestă în diverse domenii ale cunoaşterii. Astfel în *psihologie* plasează pe primul loc funcţiile psihice intelectuale, în *etică* – motivele şi principiile raţionale ale activităţii morale, în *estetică* – caracterul raţional (intelectual) al creaţiei, în *teologie* – orientarea spre acceptarea acelor dogme pe care mintea le consideră armonioase cu logica şi cu argumentele raţiunii. Raţionalismul este în opoziţie cu *iraţionalismul*. În filosofia sec. XIX şi XX credinţa în forţa nemărginită a raţiunii s-a diminuat (*pozitivismul, neopozitivismul* etc.*).* Se dezvoltă o critică a raţionalismului clasic de pe poziţiile curentelor

iraţionaliste (*freudism, intuitivism, pragmatism, existenţialism*). Reprezentanţi ai raţionalismului *Descartes, G.W.Leibnitz, B. Spinoza, I.Kant, L.G.Fichte, F.W.Schelling, G.W.Fr.Hegel.*

RAŢIONALISM CRITIC – direcţie în filosofia europeană apărută în anii 20-30 ai sec. XX. Principiile de bază ale R.c. le-a formulat *K.Popper,* I. Lacatos, E.Topici, J. Wotkis, P.Feuerabend, H.Schpiennetz. Deseori pentru nominalizarea R.c. se folosesc denumiri diferite – empirismul critic, criticism, falsificaţionism, realism metafizic. Conform viziunii lui Popper, "există un unic element raţional în tentativele noastre de a cunoaşte lumea – acestea-s cercetările critice ale teoriilor noastre. Teoriile însăşi prezintă în sine numai nişte ipoteze, presupuneri. Noi nu cunoaştem, noi numai presupunem. R.c. pretinde la depăşirea R. necritic limitator, conform căruia este raţional numai acela ce este bazat pe argumente şi experienţă. R.c. consideră posibilă păstrarea poziţiei raţionaliste renunţînd la fundamentările absolute, finale ale cunoaşterii. R.c. în esenţă prezintă în sine conştientizarea necesităţii sintezei modalităţii formal-structurale şi celei istorice a cunoaşterii ştiinţifice. Subliniind integritatea cunoaşterii ştiinţifice, interconexiunea nivelurilor empiric şi teoretic, implantarea ştiinţei în cultură, R.c. încearcă să reconstruiască modele istorico-culturale şi interdisciplinare ale cunoaşterii ştiinţifice, abordează cunoaşterea ca un dialog critic neîntrerupt dintre diverse tipuri de teorii ştiinţifice, dintre ştiinţă şi neştiinţă. R.c. se prezintă ca una din formele *postpozitivismului* (vezi).

RAŢIONALITATE (din latină – raţiune, minte, pricepere, judecată) capacitatea omului de a gîndi şi acţiona pa baza normelor raţionale, în sens larg – corespunderea activităţii regulilor raţionale, cugetate, respectarea cărora constituie condiţia atingerii scopului. R. ştiinţifică semnifică corespunderea cunoaşterii cu mostrele, standardele, normele logice şi metodologice. Activitatea ştiinţifică raţional organizată se conduce în principiu de criteriile dovedirii şi argumentării şi trebuie să producă căpătarea cunoaşterii veridice. Contradicţia interioară a R. constă în faptul că activitatea raţională, creatoare, efectuîndu-se pe baza anumitor norme, totodată depăşeşte cadrul lor. Problema R. a căpătat contururi clare în epoca modernă în contextul interpretării contrare de către raţionalism şi empirism a rolului raţiunii în cunoaşterea şi activitatea oamenilor. Cu o deosebită acuitate problema R. o punea Kant, care deosebea intelectul de raţiunea drept două nivele distincte ale activităţii de gîndire. Hegel elaborînd dialectica intelectului şi raţiunii, referitor la dezvoltarea noţiunii, conceperea R. atît în intelect (R. inferioară – comună şi ştiinţifică), cît şi în raţiune (R. superioară – filosofică). Pentru filosofia occidentală contemporană sunt caracteristice tentativele de a identifica limitarea fundamentărilor logice a R. Accentul cercetărilor se transferă în planul istorico-ştiinţific, culturologic, sociologic. Cercetările actuale ale acestei probleme se bazează pe diverse semnificaţii ale R. – ca rezonabilitate şi oportunitate. O importanţă deosebită au căpătat analiza diverselor tipuri de r. (de ex., cercetarea mitului, magiei, religiei, conştiinţei comune ca moduri egale din perspectiva R. reglementării experienţei umane), şi deasemenea investigaţiilor definiţiilor ontologice ale R. (de ex. elucidarea premiselor şi supoziţiilor ce determină formarea idealului neclasic a R. în tabloul ştiinţific contemporan al lumii).

RAŢIONAMENT – formă a gîndirii logice în procesul căreia din una sau cîteva judecăţi numite premise se deduce o judecată nouă, care rezultă în mod logic din premise. R. este o operaţie logică în care se realizează cunoaşterea lumii obiective la nivelul gîndirii abstracte. Ca orice

operaţie logică R. necesită utilizarea anumitor reguli. Dacă premisele sunt juste şi corect se utilizează regulile, atunci şi concluzia R. este corectă, rezultatul său este identic concluziei logice. R. se deosebeşte şi de *judecată*; ultima – este întotdeauna o acţiune mintală conştientă şi intenţionată, iar R., în orice caz la baza lui pot să stea şi acte subconştiente şi neintenţionate. Procesul formulării diagnozei prezintă un şir de judecăţi şi raţionamente şi medicul trebuie să respecte anumite reguli pentru a evita greşelile posibile.

RAŢIUNE – capacitatea individului de a gîndi logic, de a cunoaşte şi înţelege esenţa lucrurilor şi fenomenelor. R. este treapta a doua a cunoaşterii ce se utilizează prin folosirea noţiunilor, judecăţilor şi raţionamentelor.

RAŢIUNE PRACTICĂ – noţiune a *filosofiei* clasice germane, ce desemnează posibilitatea libertăţii umane în virtutea principiilor supreme necondiţionate. Conform lui *I.Kant*, raţiunea manifestîndu-se prin funcţiile sale practice, oferă omului "legile libertăţii", adică principiile morale ce-l înalţă deasupra lumii naturale. Datorită R.p. omul se manifestă ca fiinţă liberă, independentă de "mecanismele" naturii şi condiţiile finale ale existenţei empirice. Dacă interesul raţiunii teoretice se reduce la întrebarea: "ce pot eu să ştiu?", apoi interesul R.p. rezidă în întrebarea: "ce trebuie eu să fac?". Concepţia despre R.c. şi-a continuat dezvoltarea în sistemele filosofice ale lui *Fichte*, *Schelling, Hegel.*

RAŢIUNII SUFICIENTE LEGEA – principiu logic, conform căruia orice judecată (excluzînd judecările perceptive nemijlocite, axiomele şi definiţiile) trebuie să fie fundamentată (dovedită) în sensul, că necesită dovezi, argumente suficiente a veridicităţii ei. În componenţa R.s.l. pot fi axiome (postulate principii), definiţii, judecăţile percepute nemijlocite şi judecăţi concluzionale cu veridicitate dovedită. R.s.l. a stat de fapt la baza tuturor teoriilor logice a antichităţii, a evului mediu, a epocii moderne, cu toate că, ca principiu aparte, ea a fost formulată de către *Leibnitz*, care ia conferit un sens nu numai logic, dar şi ontologic.

RĂDULESCU-MOTRU CONSTANTIN (1868-1957) filosof, psiholog şi om politic român. Licenţiat al facultăţii de filosofie a Universităţii din Bucureşti. Susţine teza de doctorat la Leipzig (1893). A activat în calitate de profesor definitiv a Universităţii din Bucureşti. Este fondatorul Societăţii române de filosofie. În sistemul său filosofic personalismul energetic, procesul personalizării individului şi al societăţii este studiat profund şi multilateral. Condus de principiul reflectării adecvate a realităţii filosofice utilizează categoriile: eu, individualitate, caracter, conştiinţă, activitate, cultură, personalitate. Cele mai importante relaţii studiate de sistemul personalismului energetic sunt: omenire – individ; eu – conştiinţă; eu – personalitate; personalitate – natură. Conştiinţa omenească – susţine R.-M. – este rezultatul sintetic al evoluţiei prin care a trecut întreaga energie universală. Alături de personalitatea individului care are o esenţă bio-psiho-socială R.-M. evidenţiază personalitatea poporului, cultura lui. Filosoful urmăreşte să conecteze noţiunea română la sursa de energie din Univers, subliniind ca viitorul ei stă în munca celor mai bine dotaţi dintre români. Analist fin a psihologiei poporului său. Prin consideraţiile sale cu privire la Sufletul neamului nostru, calităţi bune şi defecte sunt şi astăzi revelatoare.

Op.pr.: "Ştiinţă şi energie"; "Putere sufletească"; "Curs de psihologie" ,"Personalismul energetic"; "Timp şi Destin"; "Etnicul românesc".

RĂZBOI confruntare armată organizată dintre state (grupuri de state), clase şi naţiuni (popoare). Geneza R. pătrunde adînc în preistoria comunităţii. Însă, numai după formarea statelor, apariţia politicii, drept un gen specific al activităţii umane R. a dobîndit un conţinut social politic, a trezit la viaţă institute proprii permanent active (armata) şi a căpătat forme mature. Conexiunea organică dintre R. şi politică a subliniat-o teoreticianul militar german K. Von Klausewiz (1780-1831), observînd că R. constituie nimic altceva, decît continuarea politicii statale cu alte mijloace, el fiind un instrument variabil al politicii. În aproape 6 milenii de istorie umană au fost 14,5 mii de R. mari şi mici în care au murit peste 3,6 mld. de oameni. Actualmente tot mai des se vorbeşte despre R. drept prin care se subînţelege că un stat poate intra în război în mod drept din anumite temeiuri limitate, printre care cel al autoapărării şi cel al salvării unui alt stat de un agresor. O problemă controversată constituie faptul dacă autoapărarea poate fi extinsă de la apărarea contra atacului real la apărarea contra ameninţărilor şi dacă e permis să dai lovitura preventivă.

REAL. A trata ceva ca real, pur şi simplu, înseamnă a presupune că aceasta este o parte a lumii actuale. A reifica ceva înseamnă a presupune că am adoptat o doctrină care ne cere să tratăm acel ceva ca pe un lucru. Eroarea centrală în gîndirea realităţii şi a existenţei este aceea de a crede ca nerealul este un domeniu de lucru separat, lipsit, pe nedrept de privilegiile existenţei.

REALISM (în filosofia scolastică) (din lat. *realis* – real, *substanţial*) – curent în filosofia scolastică medievală opus *nominalismului* (vezi) şi *conceptualismului* (vezi) potrivit căruia *universalele* ori *universaliile* (noţiunile generale) au o existenţă reală independent de conştiinţă, adică de faptul de a fi sau nu gîndite ("universalia sunt realia"). Printre diversele nuanţe ale realismului scolastic se depistează două forme principale – realismul extrem, ce consideră universalele existente independent de lucruri şi realismul moderat ce consideră că universalele sunt reale dar există în lucruri singulare. În Evul Mediu a dominat R. moderat. Cei mai de seamă reprezentanţi ai R. au fost: *Anselm de Canterbury,* Albertus Magnus, *Toma d'Aquino*. R. moderat continuă să existe pînă în sec. XVI – Francisco Suarez (1548-1617). R. clasic a moştenit linia R. scolastic.

REALISM CRITIC – curent în filosofia europeană de nuanţă idealistă constituit la sfîrşitul sec. XIX succesor al tradiţiei *criticismului* kantian. După componenţa sa este o totalitate de diverse accente concepţionale. R. critic subliniază specificul calitativ al conştiinţei. După el cunoaşterea prezintă un proces mijlocitor complicat structura căruia constă din trei elemente: subiect, obiect, esenţă. Esenţa constituie conţinutul conştiinţei omului. Unii realişti critici concep esenţa drept abstractizări logice (universale) ce sunt în afară de spaţiu şi timp. Se consideră, la general, că se pot dobîndi cunoştinţe despre lume pentru că există o anumită corespondenţă între un anumit gen de date intuitive şi obiectivele exterioare. R.c. e opus teoriei materialiste a *reflectării.* Reprezentanţii: A.Riehl, A.Wenzl, R.W.Sellats, G.Santayana ş.a.

REALISM NAIV – concepţie despre lume conform căreia percepţia senzorială e o cale de acces directă a subiectului la lucrurile din lumea exterioară. R.n. exprimă convingerea că toate obiectele există independent de conştiinţa omului.

REALITATE (din lat. *realis* – substanţial, real) – termen filosofic ce se utilizează cu diverse

accepţii semantice: totul ce există în general (în acest sens noţiunea de R. se apropie de noţiunea de existenţă); lumea obiectivă (inclusiv şi lumea obiectivă a spaţiului uman), lumea "subiectiv-obiectivă" a culturii existînd independent de voinţa şi reprezentările umane; realitatea (ca existenţă actuală). În plan teoretico-cognitiv realul ca obiect al cunoaşterii se contrapune idealului ca o reproducere a lui în gîndire (deşi în sistemul idealismului monist această opoziţie se anihilează). De interpretarea diferită a R. este legat şi polisemantismul termenului de realism în istoria gîndirii filosofice. În cunoaşterea ştiinţifică contemporană termenul de R. se utilizează pentru marcarea unui sau altui aspect, fragment al universului ce constituie cîmpul obiectual al ştiinţei corespunzătoare (de ex. "R. fizică", "R. biologică", "R. lingvistică" etc.).

REALITATE VIRTUALĂ (eng. *virtual reality*) – spaţiu tridimensional artificial, o nouă tehnologie de interacţiune informaţională creată cu ajutorul computerului şi care formează iluzia prezenţei şi participării în timp real în lumea ecranului. Este o lume aparentă produsă de imaginaţia utilizatorilor de tehnologii informaţionale.

REDUCŢIE (de lat. *reducţio* – a da înapoi, întoarcere la starea iniţială) – procedeu metodologic de reducere a parametrilor cantitativi şi calitativi, a structurii, obiectului la stări iniţiale, mult mai simple. Termenul de R. a obţinut o semnificaţie deosebită în *fenomenologia* lui *Husserl*. Sensul R. fenomenologice constă în eliminarea din sfera abordării obiectuale a tot ce este empiric, extern vis-a-vis de "conştiinţă pură". În rezultatul înfăptuirii R. fenomenologice rămîn numai actele imanente ale "conştiinţei pure" care se manifestă în calitate de obiect al fenomenologiei.

REDUCŢIONISM (din latin. reducţio – a împinge înapoi, întoarcere la starea iniţială), principiu metodologic, conform căruia formele superioare ale materiei pot fi totalmente explicate pe baza legităţilor caracteristice formelor inferioare, adică reduse la formele inferioare (de ex. fenomenele biologice cu ajutorul legilor fizice şi chimice; sociologice – cu ajutorul celor biologice etc.) Tendinţele reducţioniste s-au manifestat în psihologie (behaviorism), lingvistică, biologie, fizică (tentativele "matematizării" absolute a fizicii) şi ale altor ştiinţe. Procedeul în sine de reducerea a complexităţii la simplitate într-un şir de cazuri s-a dovedit a fi fecund. La descifrarea codului genetic un şir de legităţi biologice a fost redus la reguli mai simple de codificare şi la legile interacţiunii chimice; modelul planetar al atomului a permis deducerea multiplelor caracteristice ale elementelor din aşa indici fundamentali, ca sarcina nucleului şi repartizarea electronilor pe orbite. Însă R. consecvent care absolutizează principiul reducţiei şi ignorează specificul nivelurilor adică, acel nou ce include trecerea la un nivel mai înalt de organizare nu numai este aşa de rodnic în calitate de component al metodologiei generale a cunoaşterii ştiinţifice. Abordării reducţioniste s-au proliferat în primii ani ai filosofiei analitice fiind cultivate de Russell şi Carnap în forma programelor de traducere a tezelor din ştiinţa sau discursul avut în vedere în teze din domeniul la care acestea trebuiau reduse.

REFLECTARE – o însuşire universală a materiei, ce rezidă în capacitatea obiectelor de a reproduce adecvat diferite trăsături, caracteristici structurale şi relaţii ale altor obiecte în procesul lor de interacţiune. Coraportul R. depinde de nivelul de organizare a materiei, în lumea animală, în lumea socială, în sisteme elementare şi înalt organizate. La nivelul naturii neorganice există forme de reflectare mecanică, fizică, chimică. La nivelul naturii organice

R. iniţial se manifestă sub formă de *iritabilitate* ce apare la influenţa stimulanţilor externi şi interni şi manifestîndu-se prin capacitatea materiei vii de a replica la influenţă printr-o reacţie selectivă în corespundere cu particularităţile sursei. O astfel de R. antipsihică în procesul dezvoltării lumii organice se transformă în *sensibilitate* ca capacitate de a avea senzaţii-chipuri psihice primare ale mediului. Aceste forme simple de R. servesc ca premisă de dezvoltare a formelor mult mai complexe, incluzînd atît imaginile sensibile, cît şi mintale ale realităţii, care permit reproducerea conexiunilor ei spaţiale, temporale şi cauzale implimentînd comportamentului un caracter tot mai adaptiv şi activ. R. psihică se manifestă nu numai prin crearea de chipuri senzoriale dar şi prin gîndire logică, fantezii creatoare, ce-şi găsesc întruchiparea lor în produsele culturii (incluzînd şi tipurile de sisteme de semne ale limbii), schimbînd radical caracterul R., generînd apariţia obiectelor ideale.

REFLECŢIE (lat. *reflexio* – adresare către trecut) – principiu al cugetării umane îndreptat spre înţelegerea şi conştientizarea propriilor forme şi premise; abordarea obiectuală a cunoaşterii însăşi, analiza critică a conţinutului şi metodelor de cunoaştere, activitatea autocunoaşterii, ce descoperă construcţia interioară şi specificul lumii spirituale a omului. Se deosebesc trei specii de R.: R. elementară, vizează abordarea şi analiza cunoştinţelor şi faptelor, meditarea despre limitele şi importanţa lor; R. ştiinţifică-critică şi analiza cunoaşterii ştiinţifice efectuată pe baza utilizării şi clasificării acelor metode şi procedee care sunt specifice domeniului dat de cercetare ştiinţifică; R. filosofică – conştientizarea, înţelegerea bazelor externe, de limită ale existenţei şi gîndirii, a culturii umane în general

REFLEXE CONDIŢIONATE ŞI NECON-DIŢIONATE (lat. *reflexus* – reflectare) – reacţii de adaptare la animale şi om, condiţionate de excitarea receptorilor şi de activitatea sistemului nervos central. R.n. – este o formă stereotipică genetică de reacţionare la influenţele biologice importante din exterior, sau de schimbarea mediului intern al organismului. Spre deosebire de R.c. ce servesc la adaptarea organismului la condiţiile în schimbare a lumii exterioare, R.n. asigură adaptarea la condiţiile relativ stabile. Printre R.n. se evidenţiază cel de hrană, sexual, de apărare, de orientare etc. R.c. – este reflexul ce se formează prin apropierea în timp a oricărui iritant iniţial indiferent, urmate de acţiuni ulterioare ale iritantului, ce provoacă R.c. Termenii de R.n. şi R.c a fost puşi în circuit de I.P.Pavlov.

REFORMĂ (fr. *reforme* de la lt. *reformo* – a transforma, a corecta) – mişcare anticatolică cu caracter antifeudal în Europa Occidentală. şi Centrală din sec. XVI, precursoarea *protestantismului*. R.a apărut în Germania, apoi s-a răspîndit într-un şir de ţări mai ales din nordul european, Scoţia, Danemarca, Olanda, Suedia, Norvegia, Finlanda, Elveţia, parţial în Cehia şi Ungaria. R. a simplificat şi democratizat structura organizaţională bisericească, a postat religiozitatea personală interioară mai presus de manifestările exterioare ale credinţei, a conformat religia normelor moralei burgheze. În ţările unde R. a devenit dominantă, influenţa bisericii asupra vieţii laice scade în raport cu ţările catolice, fapt care a facilitat dezvoltarea ştiinţei, culturii, panteismului, liberei cugetări şi ateismului. Caracterul naţional al noii religii corespundea procesului de formare a naţiunilor europene. În cadrul R. paralel cu aripa nobilimii şi a burghezilor mai exista aripa ţăranilor şi plebeilor. Ei pledau nu numai împotriva clerului, mişcarea lor avea şi un profund caracter social. Un reprezentant ilustru al acestei mişcări religioase şi sociale a fost Thomas Münzer. Biserica catolică a reuşit să se replieze printr-o contrareformă ce a pus stavilă ascensiunii protestantismului, fapt reuşit mai ales în sudul Europei, Franţa, Italia, Spania, Portugalia,

dar şi în Polonia.

REFULARE – noţiune psihanalitică propusă de S. Freud. Ea semnifică mecanismul psihologic inconştient de protecţie a personalităţii, care constă în eliminarea din conştiinţă a sentimentelor şi impulsurilor neplăcute ori care vin în dezacord cu interesele persoanei. Dorinţele refulate păstrează capacitatea lor de a se manifesta şi deaceea cer anumite eforturi de la personalitate de a le preîntîmpina.

REGULA DE AUR Una din cele mai străvechi porunci morale conţinîndu-se în proverbe, zicători etc.: *poartăte cu ceilalţi aşa cum ai vrea ca ei să se poarte cu tine.* Această regulă e întîlnită sub diverse forme, în aproape toate sistemele etice şi religioase. Kant a modificat-o parţial în concepţia sa despre imperativul categoric.

REGULĂ (lege, canon) – expresie a conexiunii obiective esenţiale, interne, generale şi necesare care acţionează permanent în anumite condiţii. R. (legile) ştiinţei nu se creează şi nu se nimicesc de oameni, însă pot fi cunoscute şi utilizate în activitatea practică umană. Se deosebesc R. specifice, generale, universale.

REICHENBACH HANS (1891-1953) – filosof şi logician german. Reprezentant al *pozitivismului* logic. Conform viziunii lui R. deşi obiectele lumii exterioare se cunosc cu ajutorul impresiilor sensibile, ele însă nu se reduc numai la impresii. Argumentul principal în favoarea existenţei lumii exterioare R. considera existenţa legităţilor cauzale obiective, cunoaşterea cărora – este scopul ştiinţei. Problema cauzalităţii, analiza naturii ontologice şi structurii logice a legăturilor cauzale constituie nucleul investigaţiilor filosofice şi logice ale lui R. consacrate relaţiei dintre cauzalitate şi probabilitate, *legităţilor dinamice şi statistice.* R. reieşea din aceea că cauzalitatea constituie conexiunea obiectivă a fenomenelor reale. Considera că fundamentarea oricărei cunoaşteri cel mai bine se atinge prin intermediul logicii probabilităţii.

RELATIVISM (din lat. *relativus* – relativ) – doctrină în filosofie despre caracterul relativ, convenţional şi subiectiv al cunoaşterii umane. R. este, totodată, o direcţie în gnoseologie ce neagă posibilitatea cunoaşterii lumii obiective, deoarece lucrul în sine nu poate fi cunoscut, ci numai relaţiile între fenomene (reprezentanţi: *I.Kant, A.Comte, H.Spencer)*. Relativismul moral susţine că nu există legi morale absolute, ci acestea depind de anumite împrejurări – timp, popor etc. (reprezentanţi: sofiştii şi unele doctrine etice contemporane). R. a evoluat pe întreg parcursul istoriei filosofiei. Încă la *sofişti* (*Protagoras*), *sceptici* întîlnim elemente de R. Concepte relativiste întîlnim la filosofii sec.16-18 (Erasmus, *Montaigne, Bayle*), de asemenea la empirismul idealist (*Berkeley, Hume, machism, pragmatism, neopozitivism*). O anumită influenţă a avut relativismul la intersecţia sec. XIX-XX. Unii filosofi şi savanţi vorbeau despre relativitatea absolută a cunoştinţelor, ori a convenţionalităţii lor totale (J.-A.*Poincare*). Relativismul ca principiu metodologic de analiză şi interpretare a cunoaşterii, a sistemelor concepţiilor despre lume, culturii, constă în absolutizarea instabilităţii calitative a fenomenelor, dependenţei lor de diverse condiţii şi situaţii. R. reiese din faptul, că omul la o etapă anumită a dezvoltării istorice nu poate căpăta o cunoaştere veridică absolută despre toată realitatea ori despre un obiect cercetat. În fiecare moment concret cunoştinţele omului nu sunt perfecte, fiind limitate de nivelul dezvoltării ştiinţei, producţiei materiale, tehnicii, de capacitatea cognitivă a oamenilor. R.

apare ca o trăsătură a multor curente filosofice a sec. 20 – filosofia istoriei a lui *O.Spengler* şi *A.Toynbee, existenţialismului,* filosofiei postpozitiviste a ştiinţei etc.

RELAŢII DE PRODUCŢIE – categorie corelativă cu *forţele de producţie* ce caracterizează *modul de producţie*. R.d.p. sunt relaţiile dintre oameni stabilite în procesul de producţie şi se referă la forma de proprietate, schimbul de activităţi şi formele de repartiţie şi consum a produselor. Elementul principal al relaţiilor de producţie este forma de proprietate. Forţele de producţie ca conţinutul modului de producţie se dezvoltă mai rapid, iar relaţiile de producţie au tendinţa de a rămîne în urmă. Contradicţiile dintre forţele şi relaţiile de producţie formează mecanismul autodezvoltării societăţii.

RELAŢII SOCIALE – totalitatea relaţiilor şi activităţilor dintre oameni care impun cooperarea interumană. Societatea nu-i pur şi simplu un agregat mecanic de indivizi. În societate se produc diverse tipuri de activitate socială, principalele fiind – economică, socială, politică, spirituală. Toate aceste sfere prezintă un sistem, o totalitate structurată de relaţii şi interacţiuni. *Relaţiile materiale* se formează obiectiv, independent de conştiinţa oamenilor. Ele formează baza societăţii şi se reflectă în plan ideal sub forma unor *relaţii ideologice,* legate de anumite forme ale conştiinţei sociale (conştiinţa politică, juridică, morală, filosofică, religioasă, artistică). Relaţiile ideologice înainte de a se constitui trec prin conştiinţa oamenilor, reflectă fizionomia vieţii lor spirituale. Ele reprezintă modul de conştientizare a relaţiilor materiale şi la rîndul lor se obiectivează în relaţii şi acţiuni practice (materiale), prin intermediul unor instituţii sociale corespunzătoare.

RELIGIE (din lat. *religio-cucernicie*, evlavie, obiect cultic) – formă specifică a conştiinţei sociale, care se caracterizează prin credinţa în fiinţe sau forme supranaturale prin oficierea unui cult şi prin existenţa unor instituţii şi organizaţii corespunzătoare; confesiune, credinţă. R. se mai caracterizează printr-o *concepţie despre lume* şi percepţie a lumii, de asemenea printr-o conduită şi cult specific, ce se bazează pe credinţă în existenţa (a uneia ori cîteva) divinităţi. R. reprezintă o concepţie despre lumea idealistă bazată pe credinţe în supranatural. În istoria umanităţii sunt cunoscute trei tipuri de religie: 1) formele de religie primitivă *(animismul, totemismul, magia);* 2) *politeismul* sau credinţa în multe divinităţi (zei) cea mai dezvoltată formă fiind în Grecia şi Roma antică; 3) *monoteismul (iudaismul, creştinismul, islamul).*

RENAN ERNEST (1823-1892) – filosof francez, scriitor, istorician al religiei, filolog-orientalist. R. renunţă la cariera religioasă şi se dedică cercetărilor în domeniul credinţelor religioase. Ulterior R. a încercat să efectueze o reconstrucţie veridică al trecutului istoric pe baza unei totalităţi a mărturiilor istorice particulare. Viziunea sa sceptică şi agnostică a eşuat într-un *pozitivism* eclectic şi interpretarea arbitrară a materialului istoric. A înfăptuit istorizarea lui Hristos în corespundere cu principiile deismului francez din sec. XVIII. R. se caracterizează ca un reprezentant al şcolii istorice liberale. Recunoscînd utilitatea religiei pentru susţinerea bazelor ordinii existente, R. a încercat să salveze de la critica distructivă ideile principale şi dogmatele creştinismului.

Op.pr.: "Istoria generală şi sistemul comparat al limbilor semitice"; "Viaţa lui Iisus"; "Istoria originii creştinismului"; "Eseuri de morală şi critică"; "Dialoguri şi fragmente filosofice".

RENAŞTEREA (din fr. *renaissance* – renaştere, reînnoire, reînflorire) – mişcarea spirituală din

sec. XV – încep. sec. XV în Europa Centrală şi Apuseană (începînd mai întîi în Italia). Denumirea de renaştere a apărut din cauza tendinţelor de renaştere a culturii antice (ştiinţei, filosofiei, artei, literaturii). În evoluţia gîndirii filosofice din această epocă pot fi evidenţiate trei trăsături principale: *umanismul, antropocentrismul* şi *panteismul*. Renaşterea culturii antice este însoţită de o prelucrare originală a *aristotelismului, platonismului,* stoicismului, epicurismului. Tendinţele antiscolastice s-au manifestat mai întîi de toate în *etică*, în reînnoirea teoriilor etice ale stoicismului (Francesco Petrarca) şi epicurismului (Lorenzo Valla). Petrarca e mai numit "primul umanist" italian. Reprezentanţi iluştri ai umanismului italian sunt L.Valla şi Giovani Boccaccio. Umanişti de seamă au fost: olandezul *Erasmus Rotterdamus*, francezii Guillaume, Boden, Michel Montaigne. Nu înzadar R. începe cu umanismul deoarece el a pregătit calea spre cercetarea liberă a realităţii naturale şi spirituale. Necătînd la orientările antiscolastice, umanismul era compatibil cu credinţa în Dumnezeu, cu o devoţiune creştină particulară. Un moment important în evoluţia spirituală a R. a fost interesul faţă de natură ce s-a dezvoltat odată cu umanismul. Acest interes a fost impulsionat de descoperirile lui *Nicolaus Kopernik* (sistemul heliocentric), Iohan Kepler (demonstrarea matematică a legităţilor mişcării planetelor în jurul soarelui), *Galileo Galilei* care a pus bazele mecanicii moderne, a adus argumente convingătoare în favoarea teoriei heliocentrice kopernikane, formulează noi postulate în teoria cunoaşterii şi a metodelor de cercetare etc. Renaşterea culturii antice contopindu-se cu noile concepţii naturaliste duce la apariţia unui nou sistem de cugetare. În Italia Cardano, Bernardino Telesio*, Tommaso Campanella* au îmbinat sub schema vechilor sisteme eline concepţiile avansate naturaliste, eliberînd astfel filosofia de corsetul scolastic. Pornind de la ideea lui *Nicolaus Cusanus* despre realitatea supremă divină în raport cu cosmosul limitat, *Giordano Bruno* dezvoltă o concepţie *panteistă* despre lume. Naturfilosofi au mai fost italienii *Paracelsus* şi Francesco Patrizi. Gînditorii din perioada Renaşterii de importanţă notorie au mai fost: *Martin Luther, Giovanni Pico della Mirandola,* Pietro Pomponazzi*, Jean Bodin, Niccolo Machiavelli, Iacob Bohme,* Thomas Munzer*, Jean Calvin,* Hugo Grotius etc.

RESPONSABILITATE – noţiune filosofico-sociologică, care reflectă caracterul obiectiv, istoric concret a interrelaţiilor dintre personalitate, colectiv, societate din perspectiva respectării conştiente a imperativelor mutuale înaintate faţă de ei. Deosebim R. legală, morală, socială, etc. În dependenţă de subiectul acţiunilor responsabile se evidenţiază R. individuală, de grup, colectivă. La individ R. se formează ca rezultat al exigenţelor, pe care societatea, comunitatea le înaintează faţă de el. Percepute de individ, ele devin bază interioară de motivare a comportamentului responsabil, reglatorul căruia serveşte conştiinţa. Formarea personalităţii presupune educarea la ea a sentimentului R., care devine o trăsătură întrinsecă a ei.

REPREZENTARE – imagine anterior percepută a obiectului sau fenomenului (R. memoriei, amintire), deasemenea imaginea creată de imaginaţia productivă; formă a reflectării sensibile sub aspect de cunoaştere senzorială intuitivă. Spre deosebire de percepţie R. se plasează deasupra spontaneităţii de moment ale obiectelor singulare şi le leagă cu *noţiunea*. R. se manifestă prin două forme – sub aspect de imagine a memoriei, pe de o parte şi a imaginaţiei, pe de alta. Dacă percepţia se referă numai la prezent, apoi R. simultan se referă la prezent, trecut şi viitor. R. omului este mediată de limbă, are un conţinut de importanţă generală, este înţeleasă şi conştientizată.

RESURSĂ INFORMAŢIONALĂ – informaţia acumulată în societate (cunoştinţe înstrăinate) şi predestinată pentru utilizarea socială, forma existenţei şi reprezentării cunoştinţelor, noţiune a informaticii care prezintă totalitatea de tehnici şi tehnologii informaţionale ce au drept obiect informaţia preţuită ca marfă. Ea are următoarele trăsături: a produs cele mai profunde schimbări în viaţa actuală a civilizaţiei, a asociat lumea într-un sistem unic informaţional. Spre deosebire de resursele materiale la utilizare nu se micşorează, ci dimpotrivă se măreşte. În comun cu resursele materiale este o forţă motrice a dezvoltării sociale. Devine o forţă de producţie nemijlocită. În unire cu factorul uman formează un sistem intelectual creator. R.i. are două laturi (aspecte) inseparabile: latura logico-formală (informaţională) şi semantică (cognitivă).

REVELAŢIE (din lat. *revelatio* – a dezvălui) – noţiune fundamentală a *teologiei* şi filosofiei care exprimă lucrarea prin care *Dumnezeu* se descoperă pe sine lumii create. În diferite *religii* şi sisteme filosofice idealiste sunt diverse închipuiri referitor la căile revelaţiei. Ele susţin că revelaţia exprimă o cunoaştere suprasenzorială a realităţii supranaturale în actul de iniţiere mistică. În *ortodoxie* şi *catolicism* revelaţia divină se manifestă prin *Sfînta Scriptură* şi *Sfînta Tradiţie* (vezi). În Sfînta Scriptură s-a transmis prin inspiraţia Sfîntului Duh, iar în Sfînta Tradiţie, prin supravegherea şi călăuzirea Aceluiaşi Duh Sfînt.

REVOLUŢIE (lat. *revolutio* – schimbare, răsturnare) – schimbări profunde şi calitative în dezvoltarea societăţii, în modul de producţie, în diverse domenii ale cunoaşterii. R. apare în rezultatul exacerbării contradicţiilor acumulate în procesul dezvoltării evolutive care se epuizează prin transformări profunde. R. poate fi de scurtă durată sau să cuprindă o întreagă epocă istorică. R. sunt rezultatul dezvoltării sociale şi cunoaşterii de către om a lumii înconjurătoare, a procesului legic care nu depinde de doleanţa sau voinţa omului, sau al unui grup social şi apar la etape de cotitură, cînd contradicţiile şi conflictele create nu pot fi epuizate prin altă modalitate. R. conştiinţei, culturii, R. în artă, în concepţia despre lume, ştiinţă, viaţa socială a oamenilor sunt cele mai importante. R. sociale şi politice, care apar ca urmare a creşterii contradicţiilor în societate la o etapă anumită de dezvoltare a ei, prezintă în sine cele mai acute forme de conflict dintre modurile vechi şi noi ale relaţiilor sociale. R. sociale şi politice se deosebesc după amploarea lor, caracterul, forţelor motrice, scopuri şi sarcini.

REVOLUŢIE KOPERNIKANĂ. În concepţia sa heliocentrică Copernic a transformat mişcarea observată a corpurilor cereşti într-o funcţie a mişcărilor reale ale observatorului. În prefaţa la Critica pe o analogie pentru o descrie modul în care progresul metafizic presupune ca aparenta ordine temporală, spaţială şi cauzală a lumii să fie atribuită structurii intelectului cunoscător.

REVOLUŢIE CULTURALĂ – transformare radicală a dezvoltării spirituale a societăţii. Cu instaurarea noii orînduiri sociale, se desfăşoară procesul de validare, de durată mai lungă sau mai scurtă, a noilor valori culturale, noilor idei, noului sistem de învăţămînt, iluminare etc.

REVOLUŢIE INFORMAŢIONALĂ (*information revolution*) – schimbarea radicală a bazei tehnico-materiale de păstrare, prelucrare şi transmitere a informaţiei, precum şi a volumului de informaţie accesibil pentru utilizare de către populaţie.

REVOLUŢIE INFORMAŢIONAL-COMPUTERIALĂ. Revoluţia agrară (neolitică), care a avut loc circa 12 mii de ani în urmă, a lansat primul mare val de modificări radicale în societatea umană. Revoluţia industrială, aducînd cu sine un talaz de frămîntări socio-politice şi economice, a propagat pe întinsul planetei un al doilea val al transformărilor. Dacă revoluţia industrială s-a materializat printr-o extensie a facultăţii fizice a omului, apoi revoluţia informaţional-computerială, ai căror martori suntem, este menită să realizeze o extindere a sistemului nervos uman, a capacităţilor sale intelectuale. Actuala revoluţie informaţională înglobează în sfera sa nu atît producţia materială şi relaţiile sociale, cultura şi comunicaţiile, cît problema automatizării proceselor intelectuale. Prima revoluţie informaţională (apariţia şi asimilarea graiului) a oferit indivizilor doar un volum de informaţie de circa 10^9 biţi, cea de-a doua revoluţie (invenţia scrisului) majorează acest volum de informaţie pînă la 10^{11} biţi (aici în tot sublimul s-a manifestat biblioteca din Alexandria), iar a treia revoluţie informaţională (tipărirea cărţilor) contribuie la crearea memoriei sociale cu un volum de 10^{17} biţi de informaţie accesibilă. La etapa nominalizată s-a manifestat pe o scară largă interconexiunea şi interacţiunea informaţiei, tehnologiei şi culturii. E firesc deci o dezvoltare imensă a intelectului social, incomparabilă fiind cu cea precedentă. Dacă mecanismul tehnologic al intelectului colectiv în rezultatul primei revoluţii informaţionale s-a realizat prin aparatul acustic, de grai al omului, iar cea de-a doua revoluţie foloseşte în calitate de astfel de organon tehnologia de papirus şi de tăbliţe de lut, apoi mecanismul celei de-a treia revoluţie este recunoscut de toţi maşina de imprimat a lui J.Gutenberg (sec. XV), cu ajutorul căreia s-a creat o nouă lume, o lume specifică – civilizaţia gutenbergiană (în terminologia savantului canadian *McLuhan*). Puţin probabil că ar fi fost descoperită America de către Columbo, dacă el ar fi studiat lucrările consacrate geografiei, formei Pămîntului şi altele doar din manuscrise şi nu din cele tipărite. Tiparul a ieftinit şi a accelerat substanţial prin editarea cărţilor conexiunile informaţionale, iar aceasta a majorat colosal accesibilitatea cunoştinţelor şi deci a contribuit esenţial la dezvoltarea ulterioară a intelectului social. Apariţia computerului, a altor mijloace tehnice informaţionale actualmente constituie esenţa celei de a patra revoluţii informaţionale ce oferă civilizaţiei un volum de informaţie de circa 10^{25} biţi. Sistemele informaţional-comunicative contemporane nu doar au contribuit, dar şi au constituit, în primul rînd, un nou tip de *cultură* – cultura computerială de ecran, care înglobează în sine o influenţă colosală asupra noilor generaţii de oameni, asupra populaţiei terestre în întregime. În al doilea rînd, revoluţia a patra informaţională ne-a implicat într-o ştiinţă de carte nouă – cărturăria computerială, bazată atît pe cea tradiţională (facultatea de a scri, citi şi cunoaşte regulile elementare ale aritmeticii), cît şi pe tehnologiile noi scientofage, dar fără de care este imposibilă dezvoltarea ulterioară a societăţii, prosperarea economică, socială şi spirituala a popoarelor lumii, majorarea intelectului social. În al treilea rînd, recenta resursă informaţională este de o aşa natură că ea fiind accesibilă şi optimal flexibilă oferă posibilitatea ca multe din dificultăţile umane să fie uşor depăşite, fără mari cheltuieli şi pierderi.

REVOLUŢIE NOOSFERICO-ECOLOGI-CĂ. Actualmente în condiţiile noosferizării PTŞ, traversării omenirii spre o noosferogeneză vertiginoasă rolul ştiinţei, tehnicii şi tehnologiei e nevoit să se modifice radical. Aceste fenomene sunt chemate să contribuie substanţial la ecologizarea atît a conştiinţei, cît şi a societăţii în întregime, la formarea unei noi civilizaţii – societăţii ecologice inofensive. *Ştiinţa* recent e percepută ca o componentă extraordinar

de importantă în elaborarea modelului de *dezvoltare durabilă.* Viitoarea noosferă în principiu nu poate fi creată doar în lipsa dezvoltării durabile, dar şi a celei anticipate a potenţialului ştiinţifico-tehnologic. Ea (noosfera) de asemenea rămîne o utopie în absenţa reorientării priorităţilor în domeniul ştiinţei de la problemele militare şi tehnice la cele ce ţin de problematica socioecologică. E vorba deci despre transformarea paradigmei dezvoltării durabile şi a perspectivei ei noosferice într-un sistem de orientări intelectuale, profesionale, conceptuale şi practice al fiecărui individ în scopul dezvoltării multilaterale a tuturor locuitorilor planetei noastre. Tranziţia spre o dezvoltare durabilă e posibilă din punct de vedere al ştiinţei contemporane doar într-o variantă globală, iar în perspectivă şi în cea cosmică. Şi totuşi, fiecare ţară trebuie să adopte concepţiile sale naţionale, strategia şi alte documente de pronosticare vis-a-vis de elaborarea şi realizarea proramului de dezvoltare durabilă. E important ca la etapa actuală să se includă în această manifestare cît mai operativ, de indicat rezervele frecvente în ştiinţă, tehnică, instruire, în potenţialul spiritual-intelectual al poporului fiecărei ţări. *Noosfera* poate să devină o realitate doar în cazul cînd ea va fi solicitată (depăşind toate celelalte forme ale activităţii sociale) de ştiinţele naturale, sociale şi tehnice, de tot sistemul culturii şi învăţămîntului. Modul de abordare noosferic, noosferizarea PTŞ nu numai radical influenţează asupra profunzimii investigaţiilor trecutului şi aprecierii adecvate a prezentului, dar şi desenează viitorul. Deci, ştiinţa şi tehnica contemporană, sistemul de instruire şi cultura în întregime sunt chemate de a soluţiona problemele fundamentale în dezvoltarea omenirii şi anume: a elabora noi paradigme de supravieţuire a omului şi biosferei, a formula doctrine neordinare de ieşire a civilizaţiei din criza ecologică globală, a motiva, fundamenta şi argumenta concepţia dezvoltării durabile şi a devenirii noosferei. Mijloacele şi chiar gradul de soluţionare a problemelor nominalizate depind de mulţi factori, dar înainte de toate de faptul în ce măsură s-ar izbuti a noosferiza RTŞ, de a orienta evoluţia sistemelor socionaturale şi sociotehnice în albia direcţiilor socioumanistice noosferoecologice, de a implanta în conştiinţa oamenilor mentalitatea şi democraţia noosferică.

REVOLUŢIE TEHNICO-ŞTIINŢIFICĂ – noţiune ce semnifică particularităţile dezvoltării ştiinţei şi tehnicii în epoca contemporană precum şi consecinţele sociale legate de transformarea ştiinţei într-o forţă nemijlocită a schimbărilor socioculturale. Secolul XX se caracterizează printr-o dezvoltare puternică a ştiinţei şi tehnicii. RTŞ este schimbarea calitativă radicală a uneltelor de muncă, tehnicii pa baza unirii descoperirilor ştiinţifice cu uneltele de muncă, tehnica prin intermediul cunoştinţelor tehnice aplicative. RTŞ este aşa situaţie cînd marele descoperiri în ştiinţă, revoluţiile ştiinţifice coincid cu revoluţiile în tehnică, cînd practic dispare intervalul dintre descoperirile ştiinţifice şi realizarea lor în practică. Apare în a doua jumătate a secolului XX şi este legată cu microelectronica, cînd revoluţia ştiinţifică coincide cu revoluţia tehnologică. Ştiinţa se tehnizează, iar tehnica se scientizează. Ştiinţa din formă a cunoaşterii lumii se transformă în mijloc important de transformare a lumii. Pentru RTŞ este caracteristic pătrunderea în microlume, în adîncul materiei, studierea particulelor elementare în lumea anorganică; studierea lumii organice la nivelul molecular şi submolecular; pătrunderea în megalume, cosmos; descoperirea noilor tipuri de energie şi utilizarea lor; crearea meterialelor noi sintetice. Dar cel mai principal este că RTŞ a dus la *revoluţia tehnologică* – schimbarea vechilor tehnologii şi apariţia noilor tehnologii bazate pe cele mai noi descoperiri ştiinţifice şi aplicarea lor nu numai în industrie, ci şi în alte sfere sociale (tehnologii informaţionale, biotehnologii ş.a.). Revoluţia tehnologică a dus deasemenea şi la schimbarea locului şi rolului omului în activitatea

socială. Consecinţele progresului tehnico-ştiinţific se observă în toate sferele societăţii contemporane. Acestea sunt automatizarea complexă, electronizarea şi coputerizarea, dezvoltarea cosmonauticii şi biotehnologiilor. RTŞ contemporană poate fi numită încă *revoluţie informaţională***.** Specificul ei constă în aceea, că ea cuprinde nu numai sfera producţiei materiale, dar şi a producţiei spirituale. Tot mai mulţi oameni sunt ocupaţi în sfera producerii cunoştinţelor şi serviciilor informaţionale. RTŞ are următoarele consecinţe: se accelerează toate procesele şi ritmurile sociale, se schimbă modul de interacţiune a omului cu tehnica în procesul muncii, se schimbă caracterul şi conţinutul muncii în direcţia creşterii cotei lucrătorilor şi specialiştilor de o calificare înaltă. Creşte cota muncii intelectuale în toate sferele sociale. Se schimbă structura socială a societăţii, dispare deosebirea dintre clase. Are loc diviziunea muncii în dimensiuni mondiale, tot mai amplu se desfăşoară procesele de cooperare, integrare şi globalizare. Ca rezultat al accelerării proceselor sociale se măreşte presiunea psihoemoţională asupra omului, ritmurile biologice nu dovedesc să se acomodeze la ritmurile sporite sociale, se schimbă şi structura patologiei umane. Aşa numite boli a civilizaţiei sunt cauzate de consecinţele negative a dezvoltării sociale accelerate. În comparaţie cu secolul trecut azi în societate domină bolile cronice şi neinfecţioase. 80% din toată mortalitatea este din cauza bolilor cardiovasculare (52,5%), oncologice (16 –20%), neuropsihice şi traumatism. Deasemenea răspîndite sunt bolile ereditare, medicamentoase şi iatrogeniile. RTŞ radical schimbă lumea omului şi caracterul existenţei lui. Azi omul trăieşte în lumea informaţională (cu un component al ei – realitatea virtuală) ce modifică mentalitatea, atitudinile şi valorile lui. Activitatea omului devine o forţă geologică puterea cărei poate fi comparată cu puterea naturii, iar uneori chiar o depăşeşte. Multe procese naturale s-au schimbat în rezultatul activităţii umane. Teoreticienii contemporani în diferit mod apreciază acest fenomen. Viziunile optimiste consideră că RTŞ n-are alternative, altă cale în dezvoltarea socială nu poate exista. Concepţiile pesimiste subliniază consecinţele negative, periculoase pentru existenţa civilizaţiei. De aceea trebuie de preîntîmpinat consecinţele negative şi imprevizibile a progresului tehnico-ştiinţific. Tehnica dacă iese de sub controlul omului devine o forţă groaznică. Din aceste considerente este justificată noua ştiinţă – *noosferologia* ca teorie despre noosferă şi activitate raţională a oamenilor.

RICOEUR, PAUL (n. 1913) – filosof francez, unul din principalii reprezentanţi ai *hermeneuticii* contemporane. Traducător şi comentator al lucrărilor lui E. Husserl a fost puternic influenţat de C. Bart şi G. Marcel. Ca gînditor religios R. nu a acceptat intelectualismul versiunii hesserliene a fenomenologiei, priorităţii actelor cognitive ale conştiinţei în raport cu cele afective-volitive. Filosofia în accepţiunea lui R. trebuie să cumuleze claritate şi rigoare comprehesiunii caracteristice fenomenologiei cu intuiţia misterului existenţei. În anii ’60 R. elaborează teoria interpretării orice manifestări a culturii şi activităţii umane (mit, religie, artă sau de ex. visurile) sunt privite ca text simbolic caracterizează printr-o structură internaţională cu o dublă importanţă, unde a înţelege – semnifică cum de interpretat textul, pentru ca după un sens să vedem altul, nu pur şi simplu “latent” dar generat pe parcursul interpretării însăşi. În lucrările de teorie a textului din an. ’70 R. contrapune textului (aparţinînd planului “limbii”) “discursul”, mereu polisemantic, aparţinînd limbajului situativ, înfăptuit şi care face referinţă nu atît la deja existenţial (pînă la discurs) lume, pînă la posibila existenţă în lume; discursul se prezintă astfel, în calitate de mediator al comprehensiunii omului pe sine în lume, cerînd de la el “distanţarea” de sine. În lucrările din an. ’80 R. acordă o atenţie sporită hermeneuticii acţiunii.

Op. prin.: “Philosophie de la volonte”; “Le Volontaire et liin volontaire 1950”; “Finitude et culpabilite”; “L. Homme Faillible; (“La symbolique du mal”; “Du texte alacton. Essais d’hermeneutrope”).

RICKERT HENRICH (1863-1936) – filosof german, unul din fondatorii *Şcolii de la Baden* a *neokantismului*. R. reduce existenţa la conştiinţa subiectului conceput iniţial ca o conştiinţă universală anonimă. Pe acestă bază R. rezolvă problema centrală a teoriei sale a cunoaşterii – cea a *transcendentului*: realitatea trecută prin filiera cunoaşterii este imanentă conştiinţei, dar, conform lui R., există realitatea transcendentă, obiectivă, independentă de subiect şi anume – obiectul credinţei. Cealaltă realitate R. o abordează ca rezultatul activităţii conştiinţei anonime, ce construieşte natura (ştiinţele naturale) şi cultura (ştiinţele despre cultură). Filosofia, în optica lui R. prezintă în sine o ştiinţă despre *valori*, care formează “... o împărăţie completamente desinestătătoare, plasată de cealaltă parte a subiectului şi obiectului”. R. încearcă să construiască un sistem al filosofiei, conţinutul căruia constituie analiza relaţiilor existenţei şi conştiinţei, raportul dintre valori şi concepţia despre lume, construit pe baza unor relaţii deosebite a subiectului vis-a-vis de valori.

RICOEUR, PAUL (n. 1913) – filosof francez, unul din principalii reprezentanţi ai *hermeneuticii* contemporane. Traducător şi comentator al lucrărilor lui E. Husserl a fost puternic influenţat de C. Bart şi G. Marcel. Ca gînditor religios R. nu a acceptat intelectualismul versiunii hesserliene a fenomenologiei, priorităţii actelor cognitive ale conştiinţei în raport cu cele afective-volitive. Filosofia în accepţiunea lui R. trebuie să cumuleze claritate şi rigoare comprehesiunii caracteristice fenomenologiei cu intuiţia misterului existenţei. În anii ’60 R. elaborează teoria interpretării orice manifestări a culturii şi activităţii umane (mit, religie, artă sau de ex. visurile) sunt privite ca text simbolic caracterizează printr-o structură internaţională cu o dublă importanţă, unde a înţelege – semnifică cum de interpretat textul, pentru ca după un sens să vedem altul, nu pur şi simplu “latent” dar generat pe parcursul interpretării însăşi. În lucrările de teorie a textului din an. ’70 R. contrapune textului (aparţinînd planului “limbii”) “discursul”, mereu polisemantic, aparţinînd limbajului situativ, înfăptuit şi care face referinţă nu atît la deja existenţial (pînă la discurs) lume, pînă la posibila existenţă în lume; discursul se prezintă astfel, în calitate de mediator al comprehensiunii omului pe sine în lume, cerînd de la el “distanţarea” de sine. În lucrările din an. ’80 R. acordă o atenţie sporită hermeneuticii acţiunii.

Op. prin.: “Philosophie de la volonte”; “Le Volontaire et liin volontaire 1950”; “Finitude et culpabilite”; “L. Homme Faillible; (“La symbolique du mal”; “Du texte alacton. Essais d’hermeneutrope”.

RIGORISM (din lat. *rigor* – duritate, severitate) – aplicarea fără rezervă a unei legi generale, realizarea în mod riguros, strict a unor principii, comportări şi cugetări, excluzînd vre-un compromis ori luarea în consideraţie a altor principii, deosebite de cel iniţial. R. moral reclamă fapte izvorîte numai din sentimentul de datorie, neţinînd cont de plăcerea sau fericirea proprie. El este caracteristic, de exemplu, unor direcţii ale *protestantismului*, cum este *puritanismul.* În etică principiul rigorismului a fost formulat în învăţătura lui Kant despre datorie ca unicul criteriu moral. Din acest punct de vedere sunt considerate morale acele fapte care sunt comise pe motiv de datorie. Reprezentanţi tipici ai rigorismului: *stoicii,* pietişti*i, Kant.*

ROMANTISM (romantisme: lat. *romanus* – roman) – mişcare ideologică şi artistică, care a cuprins cele mai diverse domenii ale culturii, a venit în locul clasicismului în Europa la înc. sec. XIX. În R. ca metodă artistică este exprimată pregnant atitudinea artistului vis-a-vis de fenomenele înfăţişate, ceea ce conferă unei opere de artă o anumită vioiciune, o deosebită emotivitate. Ca direcţie deosebită a R. se manifesta R. politic – orientare spre atingerea idealului social şi a scopurilor politice adiacente lui, bazată pe cele mai nobile calităţi ale individului, grupurilor sociale, societăţii în ansamblu. Motivele romantice străbăteau mişcările sociale şi de eliberare naţională din prima jum. a sec. XIX în Europa, în sec. XX mai pregnant se manifestă în ţările în curs de dezvoltare. R.p. "era o suspiciune faţă de căile evoluţioniste de dezvoltare socială, miza pe un rezultat favorabil al mişcărilor revoluţionare de masă etc. În principiu: însă R.p. – aceasta-i viziunea binelui în lume şi în om, lupta pentru acest bine. Ca urmare a sofisticării procedeelor decizionale politice; fortificării poziţiei noii mentalităţi, globalizării multor tendinţe politice R.p. nu rămîne un fenomen de domeniul trecutului. Dovadă ne servesc iniţiativele internaţionale de salvare a vieţii pe Terra, de înlăturare a inechităţii sociale pe scară globală, dar prin mijloace nonviolente şi prin activitatea unor astfel de personalităţi ca A.Schweizer, Simona Weil, A.D.Saharov, U.Palme, Herrington.

ROMANTISM FILOSOFIC romantismul a fost o reacţie la raţionalitatea rigidă a Iluminismului şi împotriva artei oficiale, statice, neoclasice a acestuia, în favoarea imaginativului şi emoţionalului, a inspiraţiei şi eroicului în manifestarea lor spontană descătuşată şi subiective. R. f. A preluat de la Kant atît accentul pus de acesta pe liberul arbitru, cît şi doctrina că realitatea este în ultimă instanţă spirituală, natura însă şi fiind o oglindă a sufletului uman. La Schelling natura devine un spirit creator a cărui aspiraţie este aceea de a atinge o cît mai deplină şi completă realizare de sine. Deşi are o importanţă culturală mult mai mare, romantismul s-a bazat în mare măsură pe aceleaşi resurse emoţionale şi intelectuale ale idealismului german care îşi atinge apogeul în filosofia lui Hegel şi în idealismul absolut.

RORTY RICHARD (n. 1931) – filosof şi critic american. Iniţial s-a afiliat filosofiei analitice, apoi a înaintat o variantă a programistului, care include unele idei ale lui Dewey, Wittgenstein, Heidegger, ale postpozitiviştilor, interpretate în spirit sociocentrist (sau comunologist). Sociumul, sau sfera comunicării umane e concepută de R. în calitate de unică semnificaţie pentru omul realităţii. În comprehensiunea conştiinţei acceptă viziunile behavoriste-naturaliste identificînd psihicul cu funcţionarea neuronilor. Considerînd pretenţiile ştiinţei la o cunoaştere veridică nefondate, R. propune respingerea "idealismului scientităţii" şi nerecunoaşterea ştiinţei drept paradigmă a activităţii umane. După R. "veritabilă" poate fi acceptată o astfel de teorie, care ne ajută "să facem faţă mediului ambiant". Filosofia îşi merită existenţa, după R., număr în calitate de una din multe altele "voci în discursul omenirii".

ROSCELIN IOAN (c. 1050 – c. 1120) – filosof scolast şi teolog francez. A fost cel mai de seamă reprezentant al *nominalismului* extrem în epoca *scolasticii* timpurii. S-a făcut cunoscut prin polemica cu *Anselm de Canterbury* şi cu *Piere Abelard* de asemenea prin interpretarea nedogmatică a *Sfintei Treimi*. Roscelin s-a pronunţat hotărît împotriva realismului platonic. El menţiona că noţiunile generale, idei ori *universalii* nu sunt decît nume, denumiri, nu mai mult decît nişte sunete ale vocii omeneşti. În mod real există doar

particularul, lucrurile singulare sesizate prin simţuri. *Nominalismul* său ameninţa dogmatica bisericească, mai mult ca atît, el propune o doctrină triteistă prin care susţine că dacă există trei ipostaze divine în Sfînta Treime, atunci există trei Dumnezei aparte (independenţi). De asemenea el a contestat şi ideea unităţii Bisericii ca a unui singur "trup" a lui *Hristos* susţinînd că în realitate există o diversitate de indivizi aparte. Această doctrină a fost respinsă, calificată drept eretică la Sinodul din Suasson în 1092 şi Roscelin se dezice de ea. Această înfrîngere a limitat posibilităţile de influenţă a nominaliştilor. Din scrierile lui s-a păstrat doar o scrisoare către Abelard.

ROŞCA ALEXANDRU N. (n. 1934) – d.h.ş.f., academician al AŞM, specialist în filosofia socială şi politologie. Absolveşte facultatea de istorie şi filologie a USM şi doctorantura în filosofie. Activează ca lector, şef de secţie al departamentului Filosofie şi Drept a AŞ din RM. Din 1991 director a Institutului Filosofie, Sociologie şi Drept a AŞ din RM. Este redactorul revistei "Filosofie şi Drept". Academician – coordonator al Secţiei "Ştiinţe umanistice şi economice".

Op.pr.: "Dezvoltarea liberă a fiecărui"; "Procesele integraţioniste în sat şi formarea personalităţii multilateral dezvoltate"; "Obiectiv şi subiectiv în creşterea activităţii personalităţii".

ROŞCA SERGIU D. (n. 1937) – d.h.ş.f., profesor universitar, specialist în istoria filosofiei. Absolveşte facultatea de istorie a USM (1964) şi doctorantura în filosofie. Activitatea de muncă începe în calitate de lector la catedra de filosofie a aceleiaşi Universităţi. Teza de doctor "Concepţiile social-politice şi sociologie ale lui Mihail Kogălniceanu" (1969), teza de doctor habilitat – "Problema formării concepţiei ştiinţifice despre lume la tineret "(1985). O perioadă de timp a lucrat în organele de partid, ocupîndu-se de problemele ştiinţei, învăţămîntului, culturii, educaţiei, medicinii etc., a fost deputat al Sovietului Suprem. Din 1989 lucrează în calitate de şef de catedră la Universitatea Pedagogică "Ion Creangă" Din 1996 pînă în 2001 lucrează în calitate de prorector, prin-prorector al Academiei de administrare publică pe lîngă Guvernul Republicii Moldova. Este decorat cu ordinul "Insigna de onoare", medalia "Pentru vitejie în muncă", "Veteran al muncii". Domeniile cercetărilor ştiinţifice sunt: istoria gîndirii filosofice, filosofia socială, problemele ştiinţei, instruirii universitare şi postuniversitare, educaţiei etc. Este autor a circa 200 de lucrări, printre care 16 monografii, cursuri de lecţii, articole ştiinţifice etc.

Op. pr.: "Lecţii de istorie a filosofiei"; "Societatea, şcoala superioară şi personalitatea studentului"; "Pe calea progresului tehnico-ştiinţific"; "Titu Maiorescu – filosof, pedagog şi om politic"; "Din istoria gîndirii filosofice; Istoria administraţiei publice din Moldova".

ROUSSEAU JEAN-JASQUES (1712-1778) – gînditor şi scriitor francez, unul din reprezentanţii *Iluminismului* francez din sec. XVIII, participant la crearea Enciclopediei. Concepţia sa despre lume purta un caracter *deist*, admitea şi existenţa sufletului nemuritor. R. considera că materia şi spiritul sunt două principii care există etern. Absolutiza rolul cunoaşterii sensibile, minimalizînd rolul cugetării teoretice, inclusiv în stabilirea adevărului. Ca sociolog se situa pe o poziţie radicală. A criticat relaţiile feudale şi regimul despotic, pronunţîndu-se pentru democraţie şi libertăţile cetăţeneşti, pentru egalitatea oamenilor indiferent de originea lor. Inegalitatea este rezultatul al apariţiei proprietăţii private. Concomitent pronunţîndu-se pentru perpetuarea micii proprietăţi. Era adept al teoriei contractului social. Pleda ca scopul educaţiei să fie pregătirea de cetăţeni activi, care să respecte munca.

Op.pr.: “Cugetări despre proveniența și bazele inegalității între oameni”, “Despre “Contractul social”, “Emil, sau Despre educaţie” ș.a.

RUMLEANSCHI PETRU M. (n. 1942) – d.h.ș.f., profesor universitar, specialist în problemele filosofice ale teoriei existenţei, cunoașterii, metodologiei ştiinţei, problemele filosofice ale ştiinţelor economice, naturale şi tehnice. A absolvit USM (1964) şi doctorantura (1969). A lucrat la Institutul Politehnic, Institutul pedagogic „Ion Creangă”, USM, ASEM ca lector, lector superior, conferenţiar, profesor universitar, şef de catedră de filosofie. Teza de doctor – „Unele probleme filosofice ale cercetărilor sistemo-structurale în legătură cu dezvoltarea fizicii particulelor elementare” (1970). Teza de doctor habilitat – “Rolul principiilor metodologice în apariţia şi dezvoltarea cunoştinţelor fizice” (1988). R.P. este academician al Academiei Internaţionale de Informatizare. A publicat 10 monografii şi materiale didactice, mai mult de 100 articole şi teze ştiinţifice etc.

Op. pr.: “История физики и астрономии”; “Философия и физика микромира. Системно-структурный анализ и физика частиц”; “Materia şi formele de bază ale existenţei ei”; “Interpretarea filosofică a lumii: existenţă şi materie – categorii iniţiale”; “Problema existenţei omului şi a societăţii în filosofia contemporană”; “Filosofia neclasică a sec. XX”; “Filosofia ştiinţei: pozitivismul, neopozitivismul, postpozitivismul”.

RUSSEL BERTRAN (1872-1970) – filosof englez, logician, matematician, sociolog, activist social. În domeniul filosofiei a traversat o evoluţie complexă şi contradictorie. După o pasiune de scurtă durată faţă de neohegelianism trece la varianta platoniană a *idealismului,* iar mai apoi spre *neorealism*. În anii 20-30 apropiindu-se de *neopozitivism*, recunoştea realitatea numai în “datele sensibile”. În anii 40-50 R. se adresează către ideile lui *Hume*: el admite existenţa “faptelor” – constelaţii sensibile independente de subiect (anterior numite de el “sensibilii”, care spre deosebire de elementele “experienţei”, sunt obiective, dar obiectivitatea lor este concepută numai în credinţa existenţei lumii exterioare. R. a fost fondatorul concepţiilor atomismului logic şi analizei logice. Elaborează probleme filosofice ale matematicii. Descoperă unul din paradoxurile teoriei mulţimilor care a fost folosit în construirea unei variante originale a teoriei axiomatice a mulţimilor şi la tentativa ulterioară de reducere a matematicii la logică. A sistematizat şi dezvoltat construcţia deductivo-axiomatică a logicii în scopul fundamentării logice a matematicii. O particularitate a poziţiei lui etice şi social-politice era lupta activă împotriva fascismului, intransigenţa faţă de război şi metodele violente, agresive în politica internaţională. R. este unul din iniţiatorii mişcării Paguos (şi coautorul Manifestului Russell – Einstein). Premiul Nobel pentru literatură în 1950.

Op.pr.: “Principia mathematica”, “Căile către libertate: socialismul, anarhia şi sindicalismul”, “Cucerirea fericirii”.

RYLE JILBERT (1900-1976) – filosof englez, reprezentantul filosofiei lingvistice. Scopul filosofiei el o vedea în eliminarea problemelor ce apar în rezultatul “greşelilor categoriale” – referirea neîndreptăţită a faptelor ce corespund unei categorii, la o oarecare altă categorie. Noţiunea de categorie la R. nu poartă un caracter filosofic tradiţional şi descrie numai modurile curente de folosire a cuvintelor în limba naturală. Conform lui R. multe probleme filosofice se formulează sub formă de dileme care se rezolvă în rezultatul unei analize lingvistice riguroase şi de precizare a semnificaţiei cuvintelor şi expresiilor. După R.

descrierea verbală a activităţii conştiinţei deseori duce la înţelegerea greşită a ei ca o substanţă deosebită, ce se află în corp şi care se supune legilor mecanicii. El consideră, că totul ce se referă la viaţa spirituală a omului trebuie de redus la acţiunile observabile şi de explicat în termenii de comportament şi reacţii. Concepţia conştiinţei în unele aspecte coincide cu *behaviorismul.*

S

SAHARNEANU EUDOCHIA D. (n. 1956) – d.h.ş.f., conferenţiar universitar, specialist în filosofia europeană contemporană, filosofia istoriei şi antropologia filosofică. Absolveşte facultatea de filosofie a Universităţii de Stat "M.Lomonosov" din Moscova (1983) şi doctorantura la aceiaşi facultate (1986). Începînd cu ianuarie 1987 şi pînă în prezent (2002) activează în cadrul catedrei de Filosofie a Universităţii de Stat din Moldova (recent: catedra Filosofia şi Metodologia ştiinţei). Pe parcursul acestor ani a ocupat posturile administrative – prodecan al Facultăţii Filosofie şi Psihologie (1993-1997), şef de catedră Filosofie (1997-1998). Între anii 1996–1998 este profesor la Colegiul Invizibil din Moldova. Teza de doctor în filosofie "Analiza critică a concepţiilor de progres în filosofia contemporană franceză" susţine în 1986, teza de doctor habilitat "Fenomenul "sensul istoriei" în discursul filosofic şi ideologic contemporan " (2000).

Op.pr.: "Manualul de Filosofie pentru clasa XII" (coautor)"; "Sensul şi orientările procesului istoric contemporan"; "Orientări antropologice în filosofia contemporană"; "Orientări antropologice în filosofia ultimilor două secole"; "Reideologizarea şi formarea tradiţiei analizei metaideologice a fenomenelor sociale"; "Triumful raţiunii naşte nelinişte"; "Progresul social: mit sau realitate?"; "Timpul ca mod de existenţă a istoriei".

SACRU (din lat. sacer – sfînt, sacru, adorat, divin, celest), reprezintă o realitate transumană cu valori absolute ce pot da sens existenţei. La baza sentimentului S. stau trei componente principale: misterul, fascinaţia şi teama. În jurul acestora gravitează sentimentele religioase. S. este prezent în toate religiile lumii cu trăsături caracteristice respective. Lucrări fundamentale privitor la S. întîlnim la R.Otto, N.Söderblom, M.Eliade, G,Dumezil, A.Comte, P.Ricoeur. S.are drept "obiect" unele persoane, profesii, ritualuri, tradiţii etc. Sentimentul S. e întîlnit şi medicină.

SAINT-SIMON CLAUDE HENRY (1760-1825) – filosof, economist şi sociolog francez. A conceput un sistem sociologic menit să servească model de creare al unei societăţi raţionale. Împărtăşind concepţiile materialiştilor francezi şi pronunţîndu-se împotriva *deismului* şi *idealismului*, S-S. apăra *determinismul*, aplicîndu-l la dezvoltarea societăţii umane şi acordînd o deosebită atenţie fundamentării teoriei dezvoltării istoriei după anumite legi. Societatea viitorului se bazează după S-S. pe marea industrie, organizată în mod ştiinţific şi planificat, păstrîndu-se proprietatea privată. Viitoarea societate trebuie să asigure tuturor dreptul la muncă, guvernarea politică va ceda locul administrării lucrurilor şi dirijării procesului de producţie.

Op.pr.: "Scrisorile unui citadin din Geneva către contemporani"; "Studiu asupra ştiinţei despre om"; "Sistemul industrial"; "Noul creştinism".

SALT – procesul trecerii schimbărilor cantitative în calitative finisîndu-se cu depăşirea de către obiectul în schimbare a cadrului măsurii. Conţinutul S. îl constituie îmbinarea a două procese: dispariţia (anihilarea) calităţii vechi şi apariţia celor noi, deasemenea instaurarea unei unităţi esenţialmente noi a caracteristicilor calitative şi cantitative a obiectului în schimbare. Esenţa S. constă în aceea, că forţele şi tendinţele îndreptate spre încălcarea stabilităţii, integrităţii obiectului, a determinării lui calitative capătă preponderenţă asupra forţelor, care contribuie la păstrarea acestei stabilităţi. S. se realizează într-o infinitate multitudinală de forme concrete, deaceea ele pot fi clasificate după diferite criterii. Cea mai esenţială deosebire după modul de realizare – S. brusc, cu caracter "erupţional" şi lent, treptat.

SANGUIN (din lat. sanquis – sînge) unul din cele patru tipuri principale a temperamentului, ce se caracterizează printr-o activitate psihică înaltă, energetică, capacitate de muncă, rapiditate şi vioiciune a mişcărilor, diversitate şi bogăţia muncii, tempul dinamic al vorbirii.

SANKHYA (din sansc. derivat din cuvîntul "număr", calcul) – una din cele 6 şcoli ortodoxale (brahmanice) ale filosofiei indiene antice, care recunoaşte autoritatea *Vedelor*. Cu toate acestea S. nu se bazează pe textul nemijlocit al vedelor, dar pe experienţa independentă şi cugetări. În acest sens S. are afinităţi cu nyaya, vaiseşika, yoga şi este în opoziţie cu vedanta şi mimansa. Concepţia a fost expusă în "Mahabharata", dar ca sistem filosofic s-a cristalizat în jurul sec. I d.H. S. admite existenţa în Univers a două principii primordiale: materialului – pracriti (materia, natura) şi spiritualului – puruşa (conştiinţa). Puruşa nu este nici Dumnezeul suprem – creatorul, nici sufletul universal, e un principiu etern, imuabil al individualităţii, conştiinţa ce contemplă atît cursul vieţii unei fiinţe vii, în care ea se găseşte, cît şi în procesul evoluţiei, luat în ansamblu. Pracriti se află în veşnică schimbare şi transformare, este supusă legii conexiunii dintre cauză şi efect. Contactul dintre pracriti şi puruşa condiţionează începutul evoluţiei individului şi a Universului. S. este atribuită legendarului înţelept Capyla, însă expunere sistematică a concepţiei S. – sankhya – caryka aparţine lui Işveracrişna în primele sec. d.H.

SARTE JEAN-PAUL (1905-1980) – filosof şi scriitor francez, reprezentantul *existenţialismului* ateist. Formarea viziunilor filosofice ale lui S. au decurs în atmosfera apropierii *fenomenologiei* şi *existenţialismului.* În a sa "ontologie fenomenologică" răsună ecoul dualismului cartesian şi ideilor fiechtiene. Problema ontologică S. o abordează de pe poziţiile fenomenologiei, reducînd-o la analiză intenţională a formelor de manifestare a existenţei în realitatea umană. S. neagă principiile şi criteriile obiective ale moralei, *determinismul* obiectiv al conduitei umane. Fiecare om "este nevoit să-şi inventeze singur pentru sine legea sa", să se "proiecteze", să-şi aleagă morala proprie. S. înlocuieşte analiza social-istorică de tip marxist cu cea antropologică. De concepţiile sale filosofice este legată creaţia sa literară. În ultimii ani ai vieţii S. s-a apropiat de mişcarea ultrastîngistă şi maoistă. Laureat al Premiului Nobel pentru literatură în 1964.

Op.pr.: "Imaginaţia"; "Imaginarul"; "Fiinţa şi Neantul"; "Existenţialismul este umanism"; "Situaţii"; "Critica raţiunii dialectice".

SATAN (Satana, Satanail, Diavol, Demon ş.a.) (din l. ebraică se traduce ca "potrivnic" sau "vrăjmaş"; din gr. *diabolos* – învrăjbitor, calomniator, ispititor) – nume dat spiritului rău suprem în diferite *religii*, care ispiteşte pe om şi îl răzvrăteşte cu perfidie contra lui

Dumnezeu. În miturile mai vechi, Satan reprezintă o figură mai complexă, fiind un simbol voalat al inteligenţei profunde şi iscoditoare sau un agent provocator din însărcinare divină. La vechii iudei ca şi la greci este considerat ca începător al păcatului atît în cer, cît şi în *lume*. Conform tradiţiei creştine Satan (Diavolul) încă pînă la crearea lumii materiale a fost cea mai simpatică şi deşteaptă creatură spirituală care din mîndrie a hotărît să se răzvătească contra Creatorului, atragînd de partea sa o mulţime de creaturi spirituale (îngeri), devenind "înger decăzut". După crearea omului, îl ispiteşte şi pe el, care suportă consecinţele respective; urmează să fie distrus la sfîrşitul acestei lumi.

SĂGEATA TIMPULUI este ceea ce imprimă timpului direcţia spre viitor. Această direcţia are cinci aspecte: 1) în conformitate cu a doua lege a termodinamicii, entropia creşte din spre trecut spre viitor; 2) universul se extinde în timp; 3) eficienţa cauzală acţionează în timp într-o singură direcţie; 4) putem să ne amintim evenimentele trecute, dar nu şi pe cele care urmează acestora; 5) putem schimba viitorul într-un mod care nu efectuează trecutul.

SĂNĂTATE – noţiune medicală care reflectă starea de activitate vitală a omului echilibrată optimal cu mediul ambiant şi caracterizată printr-o stare fizică, spirituală şi socială bună. Manifestarea pe deplină a omului presupune S., rezerve a forţelor vitale, energie. Sănătatea este dată omului de la natură, dar este clar că ea depinde şi de condiţiile şi caracterul sistemului social. Ea reflectă nu numai starea adaptării biologice, ci şi adaptării sociale, condiţiile şi activitatea omului (inclusiv şi activitatea socială). S. este capacitatea individului de a asigura îndeplinirea deplină a funcţiilor lui sociale. Ea depinde de modul de trai şi condiţiile sociale. Ultimele joacă rolul determinant în definiţia sănătăţii. S. este un indice important al *progresului social* şi este o valoare socială. Ea este valoarea supremă fără de care nu pot exista alte valori. S. se referă la mijloacele de menţinere şi ameliorare a vieţii şi activităţii omului. Din aceste considerente sănătatea cere tot mai multe cheltuieli din partea societăţii. Sănătatea are aspectul său nu numai medical, dar şi economic, juridic, moral, educaţional ş.a. Trebuie de menţionat, că practic toate aceste aspecte sunt insuficient dezvoltate, mai ales aspectul economic (nu este stabilit preţul sănătăţii, nu există mijloace de măsurare şi apreciere a ei). Din aceste considerente are rost de vorbit nu numai despre sănătatea individului, dar şi despre sănătatea publică care este un indice general a populaţiei de aşi îndeplini funcţiile sale sociale. Sănătatea publică reflectă rezervele sănătăţii, potenţialul creator, de muncă şi social al populaţiei. Ea numai parţial poate fi determinată după indicile medico-statistice (morbiditate, mortalitate ş.a.).

SCEPTICISM (din gr. *skeptikos* – ce examinează, cercetează, critică) – concepţie şi orientare filosofică ce exprimă îndoială în ceea ce priveşte posibilitatea atingerii *adevărului.* Deci putem căuta o *cunoaştere* sigură despre cum sunt lucrurile în realitate, dar nu o putem obţine. *Scepticii,* pun la îndoială posibilitatea unei cunoaşteri sigure şi nu admit adevărul de valoare generală. Istoria evoluării S. este destul de veche. Atitudini sceptice sunt prezente la *Xenofan,* apoi au fost dezvoltate de sofişti ca *Gorgias* şi *Protagoras*. S. "clasic" antic a fost un fenomen elenestic. Aici menţionăm trei faze principale – *Pyrrhon din Elis* (c. 365-275 î.e.n.); *Academia nouă* (c. 280-80 î.e.n.) şi Şcoala lui *Aenesidemos* (sec. I î.e.n.). Un adept al lui Aenesidemos a fost filosoful şi medicul grec *Sextus Empiricus* (c. 200-250). Imitînd tradiţiile sofiştilor S. metodic sublinia relativitatea cunoaşterii umane, dependenţa ei de diverse condiţii. Judecata trebuia mărginită în favoarea unei linişti sufleteşti (ataraxie) iar prin ea şi a fericirii, care este şi scopul filosofiei. Tradiţia sceptică din filosofie a stabilit

legături cu şcoala empirică din *medicină* (cel mai cunoscut reprezentant fiind Sextus Empiricus). S. a fost o sursă de inspiraţie pentru şcolile şi curentele filosofice ulterioare.

SCHAFTESBURY ANTONY ACHLEY COOPER (1671-1713) – filosof-moralist englez, estetician, reprezentant al *deismului*. A exprimat ideile principale, caracteristice *iluminismului* timpuriu. Adept al libertăţii de gîndire. S. aprecia raţiunea drept unicul criteriu al *adevărului.* S. creiona un tablou măreţ al cosmosului în eternă creare şi transformare. Moralitatea după S. se înrădăcinează în "sentimentul moral" imanent omului; esenţa ei – în combinarea armonioasă a înclinaţiilor individuale şi sociale. Estetizarea lumii, specifică lui S., este legată cu afirmarea caracterului estetic al perfecţiunii morale, unităţii indisolubile a frumuseţii şi moralităţii. S. a analizat principiile realismului clasicist.

SCHELER MAX (1874-1928) – filosof german, unul din fondatorii *axiologiei* cunoaşterii şi *antropologiei filosofice* ca disciplină independentă. Respingînd socialismul, pe care-l aborda ca o formă condensată a aceluiaşi utilitarism al spiritului burghez, S. în sistemul său etic îşi punea speranţa în "calea a treia": trezirea sentimentului de valori morale în conştiinţa individului. Stabilindu-şi scopul de a depăşi cu ajutorul metodei fenomenologice abstractivitatea şi formalismul eticii kantiene S. a încercat să construiască o ierarhie a valorilor obiective şi a făcut o distincţie dintre valorile abstracte şi "alternativele empirice": dupa S. nu sunt relative valorile ca atare, ci formele istorice de existenţă ale lor. În lucrările consacrate sociologiei cunoaşterii S. analizează multitudinea condiţiilor istorice, care frînează sau contribuie la manifestarea diferitor valori "vitale", "spirituale" şi religioase.

Op.pr.: "Formalism în etică şi etica materială a valorilor"; "Esenţa şi formele simpatiei"; "Formele cunoaşterii şi societatea" etc.

SCHELLING FRIEDRICH WILHELM (1775-1854) – filosof german, reprezentantul idealismului clasic german. În filosofia lui S. se evidenţiază cîteva etape: naturfilosofia (de la mij. a.a. 1790), idealismul transcendental sau estetic (a. 1800), "filosofia identităţii" (pînă la 1804), filosofia libertăţii (pînă la 1813), filosofia pozitivă sau "filosofia revelaţiei" (pînă la sfr. vieţii). S. a introdus ideea dezvoltării în interpretarea naturii, a încercat să îmbine *idealismul subiectiv* al lui Fichte cu *idealismul obiectiv* al propriului sistem. După S. filosofia urmează să răspundă la două întrebări: în ce fel dezvoltarea spiritualităţii inconştiente a naturii generează conştiinţa şi în ce fel, conştiinţa, care este ca atare doar subiect, devine obiect. La prima întrebare răspunde filosofia naturii, la cea de-a doua – teoria "*idealismului transcendental*". Principala problemă a învăţăturii lui S. devine ideea identităţii obiectului cu subiectul, legea identităţii raţiunii unice cu sinele este declarată lege supremă. "Filosofia identităţii" este o nouă formă a idealismului său obiectiv. Împreună cu Fichte S. concepea libertatea ca o necesitate cunoscută, vedea în fenomenul libertăţii nu faptă eroică a unei persoane ci o realizare a societăţii.

Op.pr.: "Sistemul idealismului transcendental"; "Studiile filosofice despre esenţa libertăţii şi despre lucrurile legate de ea"; "Filosofia şi arta"; "Filosofia şi religia".

SCHIMBARE – rezultatul interacţiunii dintre obiecte, dintre diferitele lor părţi. S. are un caracter obiectiv şi general. În procesul S. calitatea obiectului, cantitatea lui, structura, funcţiile etc., pot deveni cu totul altele. În funcţie de orientare, ritm, durată şi intensitate ale S. pot fi evidenţiate diferite tipuri ale ei. Ea poate fi universală, ireversibilă, regresvă. Forma supremă a S. este *dezvoltarea*. *Relativismul* absolutizează caracterul schimbător al

fenomenelor iar *dogmatismul* absolutizează momentul stabilităţii fenomenelor. Dialectica subliniază interacţiunea dintre S. şi stabilitatea relativă.

SCHIZOFRENIE Afecţiune psihică ce se manifestă prin psihoză avînd ca caracteristici pierderea simţului realului şi un mod de gîndire, aidoma omului care visează (autism). Caracteristica fundamentală a S. este o suprimare a sentimentelor. Suferinţă de S. sunt manieraţi, pălăvrăgii utilizînd anapoda termenii abstracţi, tehnici. Manifestă o totală indiferenţă.

SCHLEIERMACHER FRIEDRICH (1768-1834) – filosof şi teolog protestant german. Într-o manieră rapsodico-exaltată S. a creat imaginea integră a concepţiei estetico-religioase despre lume în spiritul *romantismului* timpuriu, emotivitatea interioară personală – baza religiei, pe care S. o determină ca "contemplarea Universului" mai tîrziu – ca "sentimentul dependenţei" de infinit. A scris o serie de lucrări filosofice, de *etică, estetică, psihologie,* dogmatică protestantă. Lui îi aparţine traducerea clasică a lui *Platon* în limba germană. Psihologismul lui S., convingerea sa în rolul primordial al sentimentului interior în cunoaştere, au fost supuse criticii de către Hegel. S. a avut o mare influenţă asupra *protestantismului* liberal în sec. XIX, a dezvoltării istoriei filosofiei, pedagogiei în Germania, hermeneuticii filosofice.

Op.pr.: "Discursuri despre religie"; "Monologuri"; "Dialectica".

SCHLICK MORITZ (1882-1936) – filosof şi fizician austriac, reprezentant de marcă al etapei precoce a *pozitivismului* logic, fondatorul *Cercului de la Viena*. Concepţia filosofică a lui S. – "empirismul perseverent", la care a ajuns, renunţînd la *idealismul critic*. S. se bazează pe noţiunea "datului sensibil" – sentimentul sensibil al personalităţii cognitive. Prin cunoştinţe, după S, se transmit numai relaţiile structurale ale experienţei sensibile, repetabilitatea în ea a ordinii. Aşa numitele adevăruri raţionale, poartă un caracter pur analitic: ele au o esenţă tautologică, nepermiţînd pătrunderea în realitatea insesizabilă. Conform viziunii lui S. problema cunoaşterii esenţei existenţei n-are sens, legile naturii pentru el – sunt nişte reguli formale, determinate de sintaxa acelor limbi, prin care se descrie natura. S. printre primii a formulat principiul *verificării*, a fost preocupat de problemele speciale ale filosofiei ştiinţei şi eticii.

Op.pr.: "Enunţurile ştiinţifice şi realitatea lumii exterioare"; "Filosofia naturii"; "Natura şi cultura".

SCHOPENHAUER ARTHUR (1788-1860) – filosof idealist german. Formele apriorice kantiene – *timpul, spaţiul,* categoriile intelectului – la S. se reduc la unica "lege a raţiunii suficiente". *Subiectul şi obiectul* se abordează în calitate de momente corelative din care se constituie *lumea* ca "reprezentare". Pe de altă parte, lumea, luată ca "*lucru în sine*" se prezintă la S. ca o oarbă "voinţă spre viaţă", care se divizează într-o multitudine infinită de "obiectivări". Fiecărei obiectivări e specifică tendinţa spre dominarea abstractă, ea se exprimă într-un inconştient război al tuturor contra tuturora. Treapta superioară în rîndul obiectivării voinţei – omul, suflet înzestrat cu *cunoaştere* raţională. Fiecare individ cunoscător se conştientizează pe sine prin toată voinţa sa către viaţă, toţi ceilalţi indivizi există în reprezentarea sa ca ceva dependent de el, şi care serveşte la generarea *egoismului* exacerbat al omului. Depăşirea impulsurilor egoiste se înfăptuieşte, după S. în sfera artei şi moralei. Cea mai superioară artă – muzica, avînd ca scop nu reproducerea ideilor, dar

reflectarea spontană a voinţei. Filosofia *iraţionalistă* şi *pesimistă* a lui S. nepopulară în timpul vieţii sale, a primit o largă răspîndire în a doua jum. a sec. XIX, devenind unul din izvoarele *filosofiei vieţii* şi precursoarea unor concepţii psihologice.

Op.pr.: "Lumea ca voinţă şi ca reprezentare".

SCHWEITZER ALBERT (1875-1965) – filosof-umanist, culturolog, teolog protestant, organist şi muzicolog, antimilitarist convins şi medic germano-francez, laureat al premiului Nobel (1952). În 1893 studiază filosofia şi teologia la Strasbourg, în 1898-99 face filosofie la Sorbonna unde susţine teza "Filosofia lui Kant". În 1900 susţine teza şi în teologie. Avînd o perspectivă ştiinţifică foarte bună S.A. se dedică slujirii oamenilor şi devine misionar. În 1905-08 devine student la facultatea de medicină, iar în 1913 susţine teza de doctor în medicină cu tema: "Aprecierea psihiatrică a lui Isus: caracteristica şi critica". După aceasta pleacă în Africa tropicală (Gabon), unde construieşte un spital (în Lambarene) în care lucrează pînă la sfîrşitul vieţii. În filosofie împărtăşea ideile filosofico-morale ale stoicilor, ale lui Spinoza, Kant, Schopenhauer, Lev Tolstoi, Gandhi. Era apropiat filosofiei vieţii, argumentează imperativul veneraţiei vieţii. Considera ca cei mai mari cugetători pe Lao Tzi, apostolul Pavel, Kant, Goethe, raţionaliştii englezi din sec. XVIII. S.A. manifestă o activitate ştiinţifică productivă în problematica filosofico-culturologică. Este considerat un mare umanist al sec. XX.

Op. pr: "Creştinismul şi religiile mondiale"; "Mistica apostolului Pavel"; "Împărăţia Dumnezeiască şi creştinismul", "Decăderea şi renaşterea culturii"; "Filosofia culturii"; "Cultura şi etica"; "Concepţia despre lume a cugetătorilor indieni. Misticism şi etică" ş.a. Are publicaţii şi cu caracter autobiografic: "Copilăria şi adolescenţa mea"; "Viaţa şi gîndurile mele"; "Spitalul din pădurea neatinsă"; "Scrisori din Lambarene"; S-a adresat popoarelor cu diferite discursuri antimilitariste: "Problema păcii în lumea contemporană", "Ce trebuie să facem?"; "12 predici pe problemele etice"; "Pacea ori războiul nuclear".

SCIENTISM (lat. *scientia* – cunoaştere, ştiinţă) – poziţie conceptuală la baza căreia stă reprezentarea despre cunoaşterea ştiinţifică ca cea mai înaltă valoare culturală şi o condiţie suficientă de orientare a omului în lume. Idealul S. îl reprezintă, în primul rînd, cunoaşterea ştiinţelor naturale. În calitate de orientare conştientizată S. se manifestă în cultura occidentală la sf. sec. XIX, tot atunci apare şi poziţia conceptuală opusă – antiscientismul. Ultima subliniază posibilităţile limitate ale ştiinţei, iar în formele sale extreme o interpretează ca pe o forţă străină şi ostilă esenţei veritabile a omului. Manifestări concrete de S. servesc concepţiile ştiinţei elaborate în cadrul *neopozitivismului*, tendinţele tehnocratice specifice unor categorii birocratice şi intelectualităţii tehnico-ştiinţifice, deasemenea tendinţa unor reprezentanţi ai intelectualităţii umanitare de a dezvolta cunoaşterea socială strict după calapodul ştiinţelor naturale. Tendinţele antiscientismului sunt promovate de aşa direcţii filosofice ca: *existenţialism, filosofia fenomenologică* etc.

SCIENTIZARE – tendinţă în dezvoltarea fenomenelor sociale. E cunoscut faptul că scientizarea, intelectualizarea, informatizarea şi axiologizarea practicii sociale constituie procese neordinare, dialectic intercondiţionate, care s-au manifestat profund începînd cu anii 60 ai sec. al XX-lea. Analizînd aceste fenomene, trebuie să se aibă în vedere ca ele (fenomenele) reprezintă în sine un sistem complicat de interacţiune, componentele căruia constituie nu pur şi simplu o sumă mecanică a acestora dar o nouă calitate bine determinată la fiecare etapă de dezvoltare a sociumului. Scientizarea şi intelectualizarea sistemelor sociale depind

în integritate de proporţiile informatizării. Însă scientizarea, nicidecum nu acoperă după conţinut informatizarea, prima fiind determinată doar de fixarea mecanică a informaţiei ştiinţifice în diverse sfere de activitate umană prin intermediul mijloacelor tehnice de comunicare. Scientizarea la fel nu presupune o analiză amplă şi profundată a consecinţelor acestui proces, dificultăţilor şi complexităţii fenomenului nominalizat. Altfel spus, scientizarea posedă un scop bine limitat, axînd atenţia doar la implimentarea propriu-zisă a cunoştinţelor în practica socială. Istoria dezvoltării ştiinţei ne oferă posibilitatea de a distinge trei etape în scientizarea practicii umane. *Prima etapă* ce ţine de evoluţia industrială de la sfîrşitul sec. XVIII-lea – începutul sec. al XIX-lea, iniţiază aplicarea pe scară largă a descoperirilor şi invenţiilor ştiinţifice în sfera de producţie. Cea de-a *doua etapă* ţine de cotitura tehnico-ştiinţifică ce s-a manifestat la răscrucea secolelor al XIX-lea şi al XX-lea. A *treia etapă* este cea contemporană şi revine *revoluţiei informaţional-intelectuale*, adică e legată de tehnologiile avansate scientologice şi de interesul social. Aşadar, scientizarea constituie un proces mecanic de pătrundere a cunoştinţelor ştiinţifice în diverse sfere ale societăţii.

SCIENTOLOGIE – (ştiinţa despre ştiinţă), domeniu de cercetare, care dezvăluie diferite laturi ale ştiinţei ca sistem integral ce se dezvoltă şi funcţionează după anumite legi proprii ei, interdependenţa ei cu alte instituţii sociale şi domenii ale societăţii. Constituirea S. ca disciplină complexă şi independentă, care unifică diversele cercetări în domeniul istoriei, sociologiei, economiei, logicii, psihologiei, ştiinţei etc. se raportă la deceniul 7 al sec. XX. Ea studiază legităţile dezvoltării cunoştinţelor ştiinţifice, locul şi rolul ştiinţei în dezvoltarea societăţii. În domeniul activităţii de cercetare ştiinţifică, S. abordează probleme referitoare la structura potenţialului ştiinţific, pronosticarea tehnico-ştiinţifică, utilizarea ştiinţei în programele tehnico-ştiinţifice globale şi regionale.

SCOLASTICĂ (lat. *scholastica*, gr. *scholastikos* – de şcoală) – gen de filosofie medievală practicat în şcolile universităţilor medievale. Adjectivul "scolastică" se aplică şi teologiei medievale. Cu toate că în Evul Mediu de obicei nu se făcea o distincţie clară între filosofie şi teologie, *Toma d'Aquino* a căutat să nu le confunde, subliniind că filosofia scolastică lucra cu premisele oferite de natură, iar teologia scolastică pe baza *revelaţiei*. Reprezentanţii scolasticii căutau să fundamenteze şi să sistematizeze în mod raţional *religia* creştină. După ce *patristica* formulează doctrina şi *dogmele* creştinismului, următoarea etapă (scolastica) a avut sarcina de a aprofunda şi armoniza teoriile bisericii cu conştiinţa umană cugetătoare. Scolasticii aveau scopul să înzestreze mintea cu capacitatea de a fi în stare să înţeleagă dogmele. Pentru aceasta ei au făcut uz de ideile filosofiei antice, mai alei de cele ale lui *Platon* şi *Aristotel.* După o expresie plastică "patristica a fost mama dogmelor, iar S. învăţătoarea lor". Se disting trei etape ale scolasticii: 1) S. timpurie (sec. IX – sf. sec. XII) se caracterizează prin influenţa *neoplatonismului.* Reprezentanţii acestei etape: *Ioan Scotus Eriugena* (810-877), *Anselm de Canterbury* (1033-1109), *Jean Roscelin* (1050-1112), *Pierre Abelard* (1079-1142); 2) în S. matură (sec. XIII-XIV) domină "aristotelismul creştin"; reprezentanţii: Albertus Magnus (c. 1200-1280), *Toma d'Aqquino* (c. 1225-1274); 3) S. tîrzie (II jumătate a sec. XIV – pînă la *Renaştere.* În această etapă a avut loc dezvoltarea de mai departe a scolasticii, iar către sec. XV-XVI o serie de dispute între teologii catolici (neoscolastici) şi teologii protestanţi. Aceste dispute reflectau lupta împotriva *Reformei)*. După o perioadă de stagnare, în sec. XIX începe regenerarea scolasticii, care uneşte diferite şcoli ale filosofiei catolice *(tomismul*, şcoala platonică –

augustiniană ş.a.) cu cele ale filosofiei protestante. Întrebarea principală a scolasticii a fost problema raportului cunoştinţe şi credinţă. Adepţii scolasticii reieşeau din teza despre primordialitatea credinţei asupra raţiunii. Dar discutarea problemelor din scolastică a dus la abordarea unor probleme filosofice. Cea mai importantă a fost disputa despre "*universalii".* În această dispută sau fondat două curente principale – *realismul* şi *nominalismul* (vezi), cît şi *conceptualismul* (vezi). Pînă în prezent încă nu s-a studiat pe deplin moştenirea filosofică a acestei perioade importante în istoria umanităţii.

SCOP – unul din elementele comportamentului şi activităţii conştiente a omului, care cercetează anticiparea în gîndire a rezultatului activităţii şi căilor de realizare ale lui cu ajutorul anumitor mijloace. S. se prezintă ca mod de integrare a diferitor acţiuni ale omului într-o anumită consecutivitate sau sistem, ca una din formele activităţii umane. Analiza activităţii ca orientativă, cu scop presupune evidenţierea necoincidenţei dintre situaţia de viaţă efectivă şi S., atingerea S. constituie procesul de depăşire a acestei necoincidenţe. Se disting S. îndepărtate, proxime şi imediate, generale şi particulare, intermediare şi finale. În sens convenţional în ştiinţă cu termenul S. se desemnează în genere starea unui sistem, ce se obţine pe calea unei conexiuni retroactive.

SCOPURI ŞI MIJLOACE S. constituie unul din elementele comportamentale şi activităţii conştiente a omului care caracterizează previziunea în gîndire a rezultatului activităţii şi căile de realizare cu ajutorul anumitor M. S. se prezintă ca o modalitate de integrare a diverselor acţiuni ale omului într-o oarecare consecutivitate sau sistem, ca una din formele determinării activităţii umane. Distincţia dintre S. şi M. generează multe probleme morale (nu poţi face rău, vrînd binele; cine doreşte scopul, doreşte şi mijloacele; oamenii trebuie trataţi ca scopuri şi nici odată ca mijloace).

SECULARIZARE (din lat. *saecularis* – lumesc, laic, monden, civil, profan) – în sociologia, filosofia, teologia ş.a. ştiinţe umanistice contemporane termen folosit pentru a marca marginalizarea religiei (inclusiv influenţa ei) în societate. Acest proces este de fapt un proces de emancipare a diferitor sfere din societate, grupuri sociale, conştiinţei individuale, activităţii şi comportamentului omului, relaţiilor sociale şi institutelor sociale de influenţa religiei. La diferite etape istorice secularizarea s-a manifestat diferit. Mai evidenţiat se afirmă în epoca *Renaşterii,* perioada *Reformei,* în timpul Revoluţiei franceze. O secularizare, impusă în mod consecvent a durat în fosta URSS începînd cu 1917; cu accente diverse s-a manifestat şi în ţările fostului lagăr socialist. Termeni apropiaţi de "secularizare" sunt: "laicizare", "desacralizare", "înlăturarea religiei" etc. Mulţi autori văd în procesul desacralizării (printre care şi Mircea Eliade) o tendinţă de sărăcire spirituală intensificată, mai ales, de RTŞ.

SECURITATE – situaţia de protejare a intereselor vitale ale persoanei, statului, societăţii vis-a-vis de pericolele, ameninţările interne şi externe. Este o caracteristică sistemică, care ia în considerare facultatea unor obiecte de a ameninţa (de a crea pericole) iar capacitatea altora – de a se apăra, de a evita astfel de pericole. Obiectele de bază ale securităţii pot fi: persoanele (libertatea şi drepturile lor), naţiunea (limba, tradiţiile), societatea (valorile materiale şi spirituale), statul (constituţia acestuia, suveranitatea şi integritatea teritorială). În scopuri practice e logic de a evidenţia o multitudine de tipuri de S. cum ar fi cea economică, socială, politică, de stat, militară, culturală, spirituală, umană, de producere,

energetică, tehnică, alimentară, informaţională, ecologică, demografică, nucleară etc. Totalitatea diverselor tipuri de siguranţă constituie S. naţională. Ultima nemijlocit e legată de aspectele economice, politice, tehnico-ştiinţifice, demografice ale dezvoltării societăţii, de starea de dezvoltare a culturii şi medicinei, a instruirii şi educaţiei. S. deplină poate fi asigurată numai într-o societate democratizată şi înalt dezvoltată – *civilizaţia noosferică*. Ultima prezintă o situaţie calitativ nouă a societăţii în care modificările intensive ale sociumului vor purcede la o coevoluţie adecvată a celui din urmă cu natura, a omului cu biosfera; iar intelectul integral (social) al omenirii va asigura securitatea planetară. În acest context e logic a vorbi despre necesitatea apariţiei, devenirii a unui nou sistem, compartiment al noosferologiei ce ar îngloba în sine examinarea şi elaborarea metodelor de soluţionare a problemelor securităţii planetare – *securitologie.*

SECURITATE INFORMAŢIONALĂ (*information security*) – protecţia mediului informaţional a societăţii ce ar asigure dezvoltarea ei liberă, varietate a securităţii în general, lipsa ori posibilitatea de a fi ferit de orice pericol. Influenţa informaţională poate prezenta un pericolul cu consecinţe distrugătoare care lezează interesele personalităţii, statului, societăţii. *Informatizarea* şi *mediatizarea* societăţii duce frecvent la aceea, că viaţa personală, activitatea, comportamentul şi alte manifestări ale omului sunt strict şi forţat reglementate. Industria informaţională pătrunde în toate sferele societăţii şi permite un control şi urmărire electronică a activităţii indivizilor, partidelor, mişcărilor, colectivelor etc. S.I. a societăţii, statului, personalităţii presupune lipsa pericolului informaţional ori protecţia respectivă în toate domeniile (politic, economic, ştiinţific, tehnic, cultural, medical, militar ş.a.). S.I. este capacitatea societăţii, statului, colectivelor, personalităţii de: a) a asigura protecţia *intelectului social* şi resurselor informaţionale pentru menţinerea activităţii vitale, funcţionării durabile şi dezvoltării sociumului; b) a opune rezistenţă ameninţărilor şi pericolelor informaţionale, acţiunii informaţionale negative asupra conştiinţei individuale şi sociale; c) a forma la indivizi şi grupuri sociale deprinderi de comportament sigur; d) a fi gata la acţiuni adecvate în confruntarea informaţională; e) a implanta permanent în mediul social intelectul artificial şi tehnologii inofensive. S.I. presupune accesul liber a personalităţii la orice informaţie şi trebuie să fie garantată nu numai prin mijloace tehnico-inginereşti şi organizaţionale, dar şi în mod legislativ.

SELYE HANS (1907-1982) – fiziopatolog canadian de origine austriacă, directorul Institutului de medicină experimentală şi chirurgie pe lîngă Universitatea din Montreal, teoretician al medicinei. A formulat o concepţie medicală originală care permite de a explica unele mecanisme a proceselor patologice. Aceasta este sindromul general de adaptare (SGA). Ca rezultat de răspundere la factorii nocivi organismul declanşează mecanismele de adaptare prin reacţii specifice şi nespecifice. Reacţiile nespecifice, indiferent de caracterul excitantului au o manifestare stereotipică. S.H. numeşte aceste reacţii SGA, sau reacţii stres şi le consideră utile pentru organism. SGA are cîteva etape – reacţia de alarmă, perioada de rezistenţă şi stadiul de epuizare, după care apar schimbări funcţionale şi morfologice (maladiile adaptării). După părerea lui S.H. aceste maladii sunt hipertensiunea, bolile cardiovasculare, oncologice, reumatismul, ulcerul gastroduodenal, unele boli neuropsihice ş.a.

Op. pr.: “Istoria sindromului general de adaptare”; “De la vis la descoperire”; “Stres fără pericol” ş.a.

SEMANTICA LOGICĂ – secţiune a metodologiei, care studiază semnificaţia unei limbi, proprietăţile şi metodele de construire a interpretărilor (modelelor complete ale sistemelor logicii formale). În centrul atenţiei S.l. se află stabilirea semnificaţiilor elementelor sistemelor logice. Spre deosebire de semantica lingvistică S.l. are de-a face nu cu limbaje naturale, ci cu sisteme lingvistice artificiale (limbaje matematice, limbaje logice şi alte limbaje formalizate). Elaborarea S.l. a început în a.a. 30 ai sec. XX, cînd s-a dovedit că examinarea sintactică este insuficientă pentru a stabili multe proprietăţi importante ale sistemelor formale.

SEMANTICĂ comportamentul logicii (sau metalogicii) şi semioticii, consacrat analizei complexului noţiunilor dintre care centrale sunt noţiunile semnificaţiei şi sensului. Totodată problematica S. este exprimată de problemele speciei, ce semnifică acea sau altă noţiune (termen) sau declaraţie, judecată (notiţă, text, formulă), cum trebuie ele înţelese? Astfel de integrităţi apar în primul rînd în raport cu noţiunile general-logice (“obiectiv”, “multitudine”, “corespundere” etc.) şi pe această bază faţă de noţiunile şi termenii semanticii propriu-zişi (“adevăr”, “definiţie”, “desemnare”, “denumire”, “coerenţă” şi deasemenea faţă de însăşi “noţiunile”, “semnificaţie”, “sens”, “interpretare”). Un limbaj natural este uşor de interpretat şi problema semantică nu este cea a precizării, ci cea a înţelegerii relaţiei dintre termeni de diferite categorii şi sensurile lor.

SEMIOLOGIE – parte a medicinei care se ocupă cu descrierea simptoamelor şi a semnelor diferitor boli, precum şi a metodelor de a le pune în evidenţă şi de a le diagnostica; simptomatologie

SEMIOTICĂ (gr. *semeiotikos* – semn) – domeniu al cunoaşterii, care se ocupă cu studiul comparativ al sistemelor de semne – de la cele mai simple sisteme de semnalizare pînă la limbajele naturale şi formalizate ale ştiinţei. S. s-a separat într-o ştiinţă autonomă începînd cu sfr. sec. XIX, dar o dezvoltare impetuoasă a căpătat-o începînd cu jum. a doua a sec. XX. S. studiază diferitele tipuri de semne din punctul de vedere al rolului pe care acestea îl joacă în activitatea omului, în relaţiile dintre oameni; semne – substituente ale obiectelor (cuvinte, termeni ştiinţifici), semne – modele (scheme grafice); semne – simboluri (diferite semnale de la cele mai simple pînă la cele mai complexe). Cea mai dezvoltată disciplină semiotică este *metalogica*. Cercetările semiotice contribuie la formalizarea unor cunoştinţe din noile domenii ale ştiinţei.

SEMN – obiect material (fenomen, eveniment), care se manifestă în calitate de reprezentant al unui oarecare alt obiect; însuşire sau relaţie utilizată în scopul obţinerii, conservării, prelucrării şi transmiterii informaţiei, cunoştinţelor. Analiza noţiunii de S. ocupă un rol important în filosofie, logică, lingvistică, psihologie, sociologie etc. E potrivită cercetarea funcţiei gnoseologice ale S. Ele se divizează în lingvistice şi nelingvistice; acestea din urmă, la rîndul lor, se impart în semne – copii, semne – particularităţi, semne – semnale etc. În *semiotică* se disting raporturile dintre semne (sintaxa), raporturile dintre semne şi obiectele desemnate de aceste semne (semantica) şi modul în care omul înţelege şi foloseşte semnele (pragmatica). Noţiune de S. este legată în mod indisolubil de noţiunea de *limbaj* (atît cel natural, cît şi cel artificial). S. joacă un rol primordial în procesul de transmitere a *informaţiei*.

SEMNIFICAŢIE ŞI SENS – conţinut legat cu una sau cu altă expresie (cuvînt, propoziţie, semn etc.) a unei oarecare limbi, înţeles, funcţia semnelor de a reprezenta ceva. S. expresiilor lingvistice se studiază în lingvistică, logică, semiotică. În ştiinţa despre limbă prin S. se înţelege conţinutul senzual al cuvîntului. În logică şi semiotică prin S. expresiei lingvistice se înţelege acel obiect sau clasă de obiecte care este denumit de această expresie (S. obiectuală sau extensională).

SENECA LUCIUS ANNAEUS (4 î.H. – 65 d.H.) – filosof, poet şi om de stat, reprezentant al stoicismului roman. Concepţia lui S. reflectînd situaţia conflictuală a epocii sale era extrem de contradictorie. Respectînd *panteismul* stoicilor greci, adică considerînd lumea ca un tot întreg material şi raţional, S. elaborează problemele etico-morale, prin a căror rezolvare justă se realizează liniştea şi calmul sufletesc (*Ataraxia*). El încearcă să lege etică sa, de sorginte individualistă, cu sarcinile societăţii şi ale statului. Etica lui S. a exercitat o mare influenţă asupra formării ideologiei creştine.

Op.pr.: "Cercetări despre natură"; "Despre viaţa fericită"; "Despre caritate"; "Scrisori către Lucilius" etc.

SENSUALISM (din lat. *sensus* – simţ, senzaţie; din fr. *sensualisme*) – concepţie în gnoseologie conform căreia senzaţiile constituie principala sursă a cunoaşterii veridice. S. învaţă că întregul conţinut al conştiinţei se alcătuieşte numai sau preponderent din activitatea simţurilor. Tradiţional sunt cunoscute două linii în evoluarea S. Cea materialistă este reprezentată de *P.Gassendi, Th.Hobbes, J.Locke, J.Lamettrie, C.-A.Helvetius, D.Diderot, P.Holbach, L.Feuerbach.* Balanţa între materialism şi idealism *E.Condillac.* Linia subiectiv-idealistă e completată de *G.Berkeley, D.Hume, E.Mach, R.Avenarius.* La ultimii senzaţiile sunt logic anterioare obiectelor. Obiectele sunt analizate în senzaţii sau pot fi "construite" din ele, pe cînd operaţia inversă nu este posibilă. S. este aproape de *empirism* şi este opus *raţionalismului.*

SENTIMENTE (EMOŢII) (fr. *emoţion*, lat. *emoveo* – cutremur, emoţionez) – clasă de stări şi procese psihice, care exprimă sub forma emotivităţii pasionale importanţa obiectelor reflectate şi a situaţiilor în scopul satisfacerii necesităţilor organismului viu. Însoţind practic toate manifestările de activism al subiectului şi direcţionîndu-l spre scopuri vital importante, S. se manifestă ca unul din principalele mecanisme de reglare interioară a activităţii psihice şi comportamentului. S. sunt o formă specifică de reflectare (apreciativă) a realităţii, ele oglindesc atitudinea oamenilor unul în raport cu altul, precum şi faţă de lumea obiectivă. S. omului fiind determinate în mod genetic, sunt formate de socium; ele joacă un rol colosal în comportamentul, activitatea practică şi cognitivă a omului. S. pot fi active (stenice), avînd un ton emoţional pozitiv – plăcere (bucurie etc.) şi pasive (astenice), avînd un ton emoţional negativ – neplăcere (tristeţe, etc). Printre S. se disting varietăţile specifice ale lor – starea de spirit, afectele (trăiri emoţionale puternice, care se declanşează în mod impetuos – furie, groază etc.), patimile. Un grup deosebit de S. îl constituie S. superioare – cele morale, estetice, intelectuale etc.

SENTIMENTE ESTETICE – starea emoţională, care apare în procesul perceperii estetice a fenomenelor realităţii şi a unor opere de artă.

SENZAŢIE – rezultatul influenţei realităţii obiective asupra organelor senzitive, nivelul iniţial al

procesului de reflectare. S. este o formă a cunoaşterii senzoriale ce reflectă diferite laturi şi trăsături ale realităţii. După conţinut S. este o imagine subiectivă o lumii obiective. Totalitatea de S. constituie componenţa sensibilă a imaginilor obiectuale ale realităţii, se prezintă ca o sursă şi premisă a relaţiei cognitive. Există multiple specii de S.: palpabile, vizuale, auditive, vibraţionale, termice, olfactive, gustative, de durere, S. echilibtului, accelerării ş.a. După volumul informaţiei senzoriale pentru om cele mai importante sunt S. vizuale, tactile şi auditive. Specificitatea unor sau altor S. se numeşte modalitate; S. de diferite modalităţi sunt incomparabile între ele.

SENZUALITATE – 1) capacitatea generală de a genera senzaţie; S. apare deja în filogeneză, cînd organismele vii încep să reacţioneze la factorii mediului ambiant, îndeplinind o funcţie de semnalizare faţă de influenţele ce au importanţa biologică directă. 2) în psihologia diferenţială şi caracterologie – gradul înalt de predispoziţie pentru reacţii afective; 3) în psihofizică – mărimea, invers proporţională pragului de senzaţii. Corespunzător se deosebesc S. absolută şi diferenţială. Clasificarea speciilor coincide cu clasificarea existentă a senzaţiilor. Luînd în considerare caracterul iritantului, se poate de vorbit despre S. la acţiunea stimulanţilor mecanici, optici, chimici, termici etc.

SEX este totalitatea caracteristicilor morfologice şi fiziologice care disting plantele, animalele şi oamenii în două categorii – feminin şi masculin, conform organelor genitale. În prezent expresia "a face sex" se utilizează în sensul raportului sexual, însoţit sau nu de sentimente de *dragoste.* S social – complexitatea de caracteristici somatice, reproductive, socioculturale şi comportamentale care asigură individului statutul personal, social şi juridic al bărbatului şi femeii. În literatura anglofonă de rînd cu noţiunea de S. se utilizează şi termenul gender (din lat. – gen) ce semnifică totalitatea trăsăturilor ce deosebesc bărbatul de femeie. Deşi la baza diferenţierii sexuale se află deformismul biologic sexual, ea nici pe departe nu se reduce la el (deformism) şi depinde de multiplii factori istorici, sociali. Apartenenţa sexuală a individului constituie un sistem pluridimensional, elementele căruia se formează la diferite stadii ale dezvoltării individuale.

SEX (în sens de raport sexual) forme de interacţiune a indivizilor, fiinţelor motivate de necesitatea sexuală; fenomen, sferă importantă a vieţii sociale, familiale, personale. Componenţa biologică a S. include parametrii constituţiei sexuale şi a corpului, temperamentului, echilibrului hormonal, activitatea sistemului nervos central, determinantele genetice. S. în viaţa omului joacă trei funcţii: reproductivă, hedonistă (îndreptată spre primirea plăcerilor sexuale) şi comunicativă. În dependenţă de prelevarea a unei sau a altei funcţii se evidenţiază diverse genuri de atitudine faţă de sexualitate. De altfel cu cît e mai înalt nivelul de dezvoltare a personalităţii cu atît sunt mai diverse manifestările ei individuale. S. poate servi: 1) mijloc de relaxare, de distindere a tensiunii sexuale; 2) mijloc de procreare; 3) mijloc de reacreare, de plăcere senzuală ca scop în sine; 4) mijloc de cunoaştere; 5) mijloc de comunicare; 6) mijloc de autoafirmare; 7) mijloc de atingere a unor scopuri extrasexuale; 8) mijloc de susţinere a unui anumit ritual; 9) mijloc de compensare. Socializarea S. se manifestă în însuşirea normelor sexuale şi sociale, în cultura sexuală, condiţionată de educaţia sexuală şi informarea sexuală, în experienţa sexuală, elaborarea unor determinante corespunzătoare, tendinţa spre un farmec erotic.

SEXISM Incapacitatea sau refuzul de recunoaşte drepturile, nevoile, divinitatea sau valoarea

oamenilor de un anumit sex sau gen; devalorizarea unor trăsături de caracter sau ale intelegenţei ca fiind "tipice" pentru un gen sau altul.

SEXTUS EMPIRICUS (ap. 200-250) – filosof grec, care a sistematizat ideile *scepticismului*, medic de profesie. În căutarea predecesorilor scepticismului S.E. se adresează la concepţiile filosofilor antici, începînd cu *Xenofanes* şi caută la ei elementele viziunii sceptice ale lumii. După S.E., "începutul şi sfîrşitul" scepticismului se află în speranţa spre imperturbabilitate, care se atinge prin abţinerea de la raţionamente. S.E. afirmă ca scepticii caută *adevărul.* Conform opticii lui S.E., "nici unul din postulate aflate în luptă nu se plasează mai sus unul faţă de altul, ca fiind mai veridice, fiindcă toate ele sunt egale în raport cu veridicitatea sau neveridicitatea". S.E. a sistematizat aşa-numitele trope sceptice înaintate de predecesorii său, adică argumente în favoarea abţinerii de la raţionamente.
Op.pr.: "Contra savanţilor"; "Schiţe pyrrhoniene".

SFÎNTA TRADIŢIE (în lat. *traditio* – literal-mente: transmitere) – termen teologic prin care se exprimă totalitatea de postulate, regulamente, legi şi statute religioase, adică învăţături date de *Dumnezeu* prin viu grai şi care s-au fixat ulterior în scris. În *creştinism* S.T. este recunoscută numai de *ortodoxie* şi *catolicism.* Aceste biserici includ în S.T. materialele sinoadelor ecumenice, scrierile sfinţilor părinţi şi cele din practica liturgică stabilită.

SFÎNTUL DUH În teologia creştină reprezintă a treia Persoană consubstanţială Sfintei Treimi. Este simbolizat de obicei printr-o porumbiţă sau un porumbel.

SILOGISM (sau raţionamentul deductiv) este acel raţionament, care din două judecăţi date (dintre care una trebuie să fie neapărat universală), formulează o a treia judecată. Silogismul se foloseşte mai ales atunci cînd trebuie să subsumăm un fapt individual sau particular unei teze generale, unei legi pentru a trage cu privire la acest fapt o consecinţă necesară. În componenţa silogismului intră două premise şi o concluzie. Premisele şi concluzia conţin termeni. *Termeni* se numesc noţiunile care intră în componenţa premiselor şi a concluziei. Termenul minor este subiectul concluziei (S), termenul major este predicatul concluziei (P), termenul mediu (M) nu intră niciodată în componenţa concluziei. Toţi oamenii sunt muritori (M – P). Socrat e om (S – M). Deci, Socrat e muritor (S – P). În silogismul dat Socrat este subiect, muritor – predicat şi om (oameni) este termenul mediu. Dacă silogismul este format din judecăţi categorice, atunci el se numeşte silogism categoric. Există şi alte feluri de silogisme (ipotetic, ipotetico-categoric, disjunctiv, disjunctiv-categoric). Concluzia silogismului va fi adevărată numai în cazul cînd premisele sunt adevărate şi dacă aplicăm în mod corect legile silogismului.

SILOGISTICĂ – teoria concluziei deductive, care operează cu aserţiuni structurale subiect – predicat: *S.* este *P.* În S. se clarifică condiţiile generale în urma cărora din una, două sau mai multe aserţiuni urmează o oarecare nouă aserţiune – concluzie, deasemenea condiţiile, în care o astfel de urmare nu are loc. În cazul urmării concluziei dintr-o singură premisă se obţine o concluzie silogistică nemijlocită; în cazul urmării concluziei din două premise – silogismul propriu – zis; silogismul cu mai multe premise – polisilogism sau sorit. S. a fost elaborată de *Aristotel.*

SIMBOL (din gr. *symbolon* – semn convenţional) – noţiune ce fixează obiectul convenţional

perceput senzorial, semnul, obiectul, imaginea care reprezintă sau evocă o idee, o noţiune, un sentiment. Însăşi forma simbolului, de regulă, nu se aseamănă cu obiectul pe care-l reprezintă. Mai mult ca atît, în acelaşi domeniu ştiinţific unul şi acelaşi obiect ori proces deseori este reprezentat de simboluri diferite. Trebuie de menţionat că nu există definiţie generală satisfăcătoare al acestui termen. E necesar de a diferenţia simbolul de *semn* şi de *alegorie*. Cu toate că simbolul e atît de vechi ca şi conştiinţa omului, abia în sec. XX s-au făcut încercări de a crea teorii filosofice integre despre el. Apreciind universalitatea simbolului cel mai frecvent şi mai specific apelează la simbol literatura, arta şi religia.

SIMBOLISM (din gr. *simvolon* ori symbolon – semn; din fr. symbolisme – simbolism) – curent artistic şi filosofico-estetic de la sf. sec. XIX – începutul sec. XX. Apare iniţial ca o direcţie în literatura franceză care apoi se răspîndeşte şi în alte ţări – Belgia, Germania, Austria, Norvegia, Polonia, Anglia, Rusia. Simbolismul s-a manifestat de asemenea, în teatru, pictură şi muzică. Salvarea personalităţii şi culturii se căuta în urmarea căii autoaprofundării în sine a individului, transformării vieţii prin artă, pe calea aspiraţiilor *escatologice.* Ieşind împotriva *naturalismului* şi *realismului*, simbolismul înaintează în estetica sa problema *simbolului*. Simbolul artistic îndreaptă la gîndul că există un început ideal, inaccesibil pentru cunoaşterea obişnuită a lumii. Filosofia simbolismului se caracterizează printr-o atitudine negativă faţă de *pozitivism* şi *materialism*. Ea s-a format sub influenţa ideilor lui *Platon, Kant,* misticilor şi mai ales a lui *Schopenhauer, Nietzsche,* Vl.Soloviov. Centrul gnoseologiei simbolismului este *intuiţia*. În general simbolismul a avut un caracter extrem de complex şi divers. Estetica simbolismului a influenţat unele direcţii ale modernismului, mai ales expresionismul şi surrealismul.

SIMPTOM Trăsătură detectabilă empiric a unei situaţii, ce prezintă un semn pe care te poţi bizui pentru a descoperi un adevăr ulterior. S. este uneori opus caracterului, în măsura în care posedă numai o legătură contingentă cu faptul ulterior al cărui semn este.

SINCRETISM (din gr. *synkretismos* – unire, legare, adunare) – 1) nedisociabilitate, contopire într-o stare aproape nediferenţiată a unor elemente diferite, specifică fazelor primitive de dezvoltare (de exemplu în cultura primitivă arta era o contopire a muzicii, cîntecului, poeziei, dansului); indivizibilitatea funcţiilor psihice în stadiul iniţial de dezvoltare a copilului; amestec de concepţii filosofice contradictorii, unite între ele forţat şi ignorîndu-se deosebirile dintre ele – o varietate a *eclecticii*; 2) unire, amestec neorganic de diferite religii şi postulate religioase în procesul influenţelor reciproce din cadrul dezvoltării istorice. De exemplu sincretismul religios în perioada elenistă, sintoismul japonez etc.

SINECHOLOGIE – doctrină despre cone-xiunea lucrurilor în spaţiu. În aşa mod reprezintă Gustav Th. Fechner (1801-1887) concepţia sinecologică în opunere cu cea *monadologică* a lui Leibnitz, adică între suflet şi trup există o strînsă legătură, nu ca între monade.

SINERGETICĂ (gr. *sinergeticos* – în comun, ce acţionează în concordanţă) – orientare a investigaţiilor interdisciplinare, obiectul cărora – procesele autoorganizării în sistemele fizice, chimice, biologice, sociale deschise şi de altă natură. În astfel de sisteme, aflîndu-se departe de echilibrul termodinamic, pe contul torentului de energie şi substanţă din mediul exterior se creează şi se menţine dezechilibrul. Graţie acestuia are loc interacţiunea elementelor şi subsistemelor, care duce la comportamentul lor concordant, cooperativ şi ca

rezultat – la formarea noilor structuri stabile şi autoorganizare. Termenul de S. a fost introdus de G.Haken (REG) la sf. a.a. 60 ai sec. XX. La constituirea S. au contribuit rezultatele experimentale ale savanţilor B.Belousov, A.Jabotinski. Bazîndu-se pe ele, şcoala belgiană în frunte cu I.Prigojin a construit primul model liniar al proceselor chimice, bazat pe ideea termodinamicii dezechilibrate. În contrapunere cu mecanica clasică, care aborda materia ca o masă inertă (pusă în mişcare de o forţă exterioară), în S. se constată că în anumite condiţii şi sistemele neorganice sunt capabile de autoorganizare. Spre deosebire de termodinamica echilibrată care recunoaşte evoluţia numai în direcţia creşterii entropiei sistemului, S. pentru prima dată a descoperit mecanismul apariţiei ordinii prin fluctuaţie, adică devierea sistemului de la un oarecare echilibru. Fluctuaţia se intensifică pe contul dezechilibrului, dărîmă structura anterioară şi duce la o nouă structură: din dezordine se naşte ordinea.

SINERGETICĂ (OBIECTUL) – orientare ştiinţifică interdisciplinară ce se ocupă cu sistemele neliniare dezechilibrate (deschise). Se prezintă drept un nou mod de viziune a lumii, integrează principial diferite stiluri de gîndire. S. este elaborată de reprezentanţii celor mai diferite domenii ale ştiinţei. De aici şi mulţimea şcolilor ştiinţifice în interpretarea ideilor sinergeticii, care-şi găsesc etapele iniţiale în fizică, matematică, chimie, biologie şi chiar sociologie. S-a constituit datorită lucrărilor laureatului premiului Nobel I.Prigogine, a lui I.Stengers, ale profesorului din Stuttgarte H.Haken, a matematicianului rus V.I.Arnold şi matematicianului francez R.Toma, a academicienilor ruşi A.A. Samarskii, N.N. Moiseev şi S.P.Kurdiumov, a biofizicienilor Volkenştein M.V., Cernavskii D.S. ş.a. S. examinează sistemele neliniare, deschise. Sistemele deschise sunt acelea care fac schimb cu lumea exterioară privind informaţia, substanţa şi energia, adică posedă surse şi canale de scurgere a energiei. Sistemele neliniare sunt sistemele descrise prin ecuaţii neliniare. *Obiectul de studiu al sinergeticii îl constituie mecanismele de autoorganizare,* adică mecanismele apariţiei spontane, existenţei relativ durabile şi autodistrugerii structurilor macroscopice reglementate, care au loc în astfel de sisteme. Mecanismele creării şi nimicirii structurilor, mecanismele trecerii de la haos către ordine şi invers nu depind de esenţa concretă a elementelor sau subsistemelor. Ele sunt caracteristice atît proceselor lumii naturale, cît şi celor ale lumii umane, sociale. S. ca paradigmă nouă e rezonabil a fi caracterizată doar cu ajutorul a trei idei cheie: *aliniaritate, autoorganizare* şi *sistem deschis.* Ea reprezintă, în primul rînd, un mod de abordare a dezvoltării sistemelor neliniare, un stil deosebit de gîndire, adică se manifestă prin latura ei metodologică şi euristică.

SINERGETICĂ, NOŢIUNILE ŞI MECA-NISMELE EI. Sinergetica conţine aşa noţiuni ca: atractor, bifurcaţie, fractal (dimensiune fractală) entropie etc. Noţiunea de *atractor* în sinergetică se identifică cu o stare relativ durabilă a sistemului, care ca şi cum ar atrage spre sine toată diversitatea "traiectoriilor" sistemului, determinate de diverse condiţii iniţiale. *Bifurcaţie* în sens matematic înseamnă ramificarea soluţiilor ecuaţiei diferenţiale neliniare. Sensul fizic al acestei noţiuni este următorul: fenomenul de bifurcaţie îl constituie punctul de ramificare al căilor de evoluţie a sistemului. Putem spune ca sistemul neliniar este un aşa sistem care ascunde, "tăiniceşte" în sine bifurcaţia. *Fractalii* se numesc aşa obiecte care posedă însuşire de autoasemănare, sau altfel spus le este caracteristică o invarianţă mare de proporţie. Aceasta înseamnă că un fragment mic al structurii unui obiect este asemănător cu alt fragment mai voluminos al ei, ori chiar seamănă cu structura în întregime. *Entropia* constituie mărimea ce caracterizează dezordinea sistemului izolat, sau, cum se mai spune,

măsura disipării, difuziei în acest sistem. Principalele mecanisme ale sinergeticii se prezintă drept *o comunitate structurală,* o simetrie unica a formulelor atît în natura vie, cît şi în natura moartă. O comunitate funcţională a proceselor de autoorganizare, durabilitatea dinamică a acestor procese complexe se menţin graţiei călăuzei legii ritmului, schimbului de ciclu al stărilor creştere – scădere – stagnare – creştere etc. O nouă viziune a *întîmplării*, ea jucînd un rol deosebit creativ în procesele de autoorganizare.

SINERGETICA ŞI MEDICINA. Metodele sinergetice tot mai mult îşi fac cale în medicină, mai ales cînd e vorba de analiza diverselor aspecte ale funcţionării organismului uman. Pentru funcţionarea normală a tuturor sistemelor de activitate vitală a omului este necesar un oarecare regim intermediar dintre haos şi ordine, de regimul haosului determinat. Respiraţia omului, pulsaţia inimii lui, ritmurile somnului şi înviorării, ritmurile hormonale, echilibrul fizic – pentru toate acestea şi alte procese similare este proprie o anumită măsură de haos, necesară pentru susţinea sănătăţii omului. Savanţii din diferite domenii ale ştiinţelor medico-biologice actualmente au ajuns la concluzia că sănătatea constituie o balanţă subtilă dintre haos şi ordine. Mulţi cercetători, utilizînd teoria sistemelor dinamice, dezvoltată intensiv noţiunea de "maladie dinamică". Organismul uman este un sistem de autoreproducere, autoacţiune. Teoria haosului în dinamica neliniară joacă astăzi un rol practic în diagnosticarea şi tratarea maladiilor, în particular, în prevenirea acceselor acute ale bolilor.

SINERGETICĂ ŞI NOOSFEROLOGIE. Odată cu dezvoltarea sinergeticii apare un nou domeniu al ştiinţei – *noosferologie,* obiectul de studiu al căreia îl constituie legităţile procesului de noosferogeneză, examinarea etapelor de dezvoltare a *noosferei*, analiza şi scoaterea în evidenţă a formelor de dezvoltare durabilă şi intensivă a civilizaţiei, realizării pe deplin a principiilor şi idealurilor umaniste, cercetarea paradigmelor, metodelor, căilor şi formelor de soluţionare a problemelor de supravieţuire a omenirii.

SINERGISM (din gr. *sunergeia* – conlucrare) – termen teologico-filosofic ce exprimă ideea că omul trebuie să colaboreze la mîntuirea (izbăvirea de păcate) sa. Sinergie este răspunsul credinciosului la chemarea Sfîntului Duh; cooperare tainică şi liberă între harul divin şi voinţa omului în privinţa mîntuirii. Pe de o parte divinitatea este liberă în relaţia cu omul, harul divin nu este supus relaţiei, nu poate deveni posesiunea omului; pe de altă parte voinţa sau puterea naturală a omului nu e capabilă prin sine să obţină harul, dar ea are în sine aspiraţia spre Dumnezeu şi e capabilă să coopereze cu harul. Harul nu este un merit, ci se dă în dar.

SINGULAR, PARTICULAR ŞI GENERAL – categorii filosofice, care reflectă diverse conexiuni obiective ale universului, precum şi treptele gnoseologice ale acestor conexiuni. Aceste categorii se constituie în cursul dezvoltării practic-cognitive. S. este categoria ce reflectă însuşirile şi trăsăturile irepetabile a obiectelor şi fenomenelor, aceea ce este caracteristic numai pentru lucrul dat, pentru un obiect ca atare. P. **–** categorie filosofică ce exprimă trăsăturile specifice a unei clase de obiecte, ceea ce le deosebeşte de alte clase ori grupuri de obiecte. G. – categoria care reflectă însuşirile asemănătoare, comune, comparabile a obiectelor materiale. S. p. şi g. sunt numai categorii ce reflectă însuşiri, laturi a obiectelor materiale. Sinestătător există numai obiectele concrete, care prezintă unitatea singularului şi particularului, repetabilului şi irepetabilului. G. în medicină se manifestă ca

forma nozologică a bolii, ca expresia trăsăturilor şi semnelor interne, repetabile, stabile, caracteristice unei boli. Nozologia este învăţătura despre boli. Clasificarea existentă a bolilor este realizată după principiul nozologic. Unitatea nozologică este o boală concretă cu totalitatea ei de simptome şi sindrome specifice pentru anumite dereglări morfofuncţionale, etiologie şi patogeneză. P. este manifestarea specifică a unor boli la individul concret. Spre exemplu, bolile cardiovasculare au specificul său, bolile aparatului respiratoriu se deosebesc de bolile aparatului digestiv ş.a. Boala (ca general) se realizează la individul concret ca unitate nozologică (singular). Diagnosticarea este stabilirea bolii la individul concret (singular) prin compararea cu formele nozologice cunoscute (general) şi evidenţierea specificului lor (particularul).

SINGULARISM (din lat. *singularis* – unul singur, unic, particular, singular) – curentul filosofic care susţine: 1) că singur Dumnezeu este cauza lumii; 2) există un singur univers; 3) mulţimea realităţii o deduce dintr-un singur principiu; 4) acceptă unitatea idealului, pe care-l află în Dumnezeu sau în univers (panteism, panenteism); 5) admite numai elemente cantitativ diferite în lume (materialism, spiritualism). S. este opus *Pluralismului*. A nu se confunda cu *Monismul*.

SINONIM – cuvînt care are acelaşi sens, care poate fi substituit cu alt cuvînt fără ca să se schimbe sensul.

SINTACTICĂ (gr. *sintaktikos* – construind după o ordine, aducînd în ordine) – compartiment al *semioticii* consacrat analizei şi cercetării notelor structurale pure din punctul de vedere al *sintaxei* lor.

SINTAXĂ (gr. *syntaxis* – aranjament, origine) – în logica, studierea părţii pur formale a limbii formalizate, adică calculul neinterpretat. Obiect al unei astfel de investigaţii serveşte alfabetul calculului analizat (sistemului formal), regulile de formare ale expresiilor (formulelor) lumii obiectuale (limbii – obiect, metalimbii); calculului şi regulile de transformare (regulile concluziei) în el. Spre deosebire de S. logică deseori se vorbeşte de "S. în sens îngust", ce se limitează la partea "pur sintactică" (în sens gramatical ordinar) a sistemului.

SINTETIC ŞI ANALITIC (gr. *synthesis* – unire, îmbinare şi analysis – descompunere dezmembrare) – divizarea propoziţiilor (afirmaţiilor) în dependenţă de modul de stabilire a veridicităţii lor; se numesc analitice aşa propoziţie, veridicitatea cărora se stabileşte pe calea analizei logice pure a termenilor, aserţiunilor elementare; sintetice se numesc astfel de propoziţii veridicitatea cărora se bazează prin intermediul apelării la informaţia exterioară, la cunoştinţele despre realitatea extralogică.

SINTEZĂ – metoda de unire, reîmbinare practică sau mintală a părţilor, elementelor, însuşirilor într-un întreg. S. permite de a reproduce întregul complex, în toată multilateralitatea sa. De ex., datorită cunoştinţelor obţinute de anatomia normală despre părţile componente ale organismului, putem înţelege fiziologia normală, care se manifestă ca rezultat al interacţiunii complexe ale diverselor elemente, organe, sisteme de organe, etc.

SINUCIDERE – activitatea de a-şi curma singur viaţa. Exista convingerea, că se sinucid numai

oamenii bolnavi. În realitate 25 % din sinucigaşi au patologie psihică şi 19 % sunt alcoolici. Ceilalţi sunt oameni normali şi sănătoşi. Deci S. este o problemă socială şi medicală foarte importantă. Omul îşi pune capăt vieţii atunci, când în conştiinţa lui are loc schimbarea radicală a categoriei sensului vieţii, când sub influenţa anumitor împrejurimi viaţa nu mai are nici un sens. Evenimentele vitale şi conflictele, care duc la sinucidere, ating principalele valori morale, reprezentările despre fericire, virtute, echitate, cinste, demnitate ş.a. La persoanele, la care aceste valori morale n-au o temelie trainică, cel mai des apar situaţii critice. Cauza sinuciderilor este vulnerabilitatea structurilor morale a personalităţii, distrugerea idealurilor, nepotrivirea cuvenitului şi existentului. Starea critică este o lovitură puternică, o blocadă a scopurilor vitale, o reprezentare a imposibilităţii autorealizării. Aceasta duce la pierderea sensului vieţii, interesului către viaţă, perspectivă. Apare fenomenul înstrăinării şi desperării. Se dezvoltă o atitudine emoţională negativă către viaţă. Starea critică este "necesară", dar insuficientă pentru sinucidere. Pentru manifestarea ei trebuie nu numai o atitudine negativă către viaţă, dar şi o reevaluare a morţii, o atitudine pozitivă către moarte. Mecanismul principal al comportamentului suicidal şi imbold pentru actul sinuciderii este inversarea raporturilor către viaţă şi moarte. Viaţa pierde toate calităţile sale pozitive şi se percepe numai negativ, pe când moartea îşi schimbă semnificaţia sa de la negativ la pozitiv.

SIONISM (de la Muntele Sionului – colină din preajma Ierusalimului; Sion e denumirea simbolică a oraşului sfînt şi simbol al Israelului pentru evreii din diasporă) – ideologie şi politică a unei părţi a evreimii mondiale. Apariţia şi programul politic al S. este legat cu apariţia lucrării "Statul evreu" în 1886 a jurnalistului austriac de provenienţă evreiască T.Herzl. În 1887 în or. Basel din Elveţia are loc primul congres la care S. se constituie ca mişcare politică. S. a emis ideea exclusivităţii naţiunii evreeşti care, printre altele e menit să lupte cu antisemitismul "înnăscut" al tuturor celorlalte popoare. S-a declarat ca mişcare de eliberare naţională care împlineşte programul de dreptate socială al profetilor vechitestamentali. Se propagă necesitatea "exodului" evreilor din toate ţările şi unirea în statul evreesc unic. Prin anii 30 ai sec. 20 S. formează o uniune cu iudaismul mai ales cu direcţia conservatoare din iudaism, ce se constituie la începutul sec. XX.

SISTEM (gr. *systema* – compus din părţi, unit, integru) – totalitate de elemente, care se află în raporturi şi conexiuni unul faţă de altul şi care formează o anumită integritate, unitate. Suportînd o lungă evoluţie istorică, noţiunea de S. de la mijlocul sec. XX devine una din noţiunile – cheie filosofico-metodologice şi particular-ştiinţifice. În cunoaşterea ştiinţifică şi tehnică contemporană elaborarea problematicii, legată de cercetarea şi construirea S. de diverse genuri, se efectuează în cadrul abordării sistemice, teoriei generale a S., diferitor teorii speciale ale S., ciberneticii, sistemo-tehnicii, analizei sistemice, sinergeticii, teoriei catastrofale, termodinamicii sistemelor dezechilibrate etc. Noţiunea de S. este organic legată de noţiunile de integritate, element, subsistem, conexiune, raport, structură etc. Majoritatea S. se caracterizează prin procesele de transmitere a informaţiei şi de dirijare.

SISTEM CONCEPTUAL – totalitate de termeni care fac gîndirea noastră înţeleasă, coerentă, logică.

SISTEMELE EXPERT (sau sistemele cognitiv-artificiale) – sisteme care acumulează cunoştinţele experţilor şi cunoştinţele fundamentale din domeniul respectiv, au capacitatea

de a formula concluzii logice şi servi ca consultant pentru specialiştii ce iau anumite decizii. Ele prezintă programe bazate pe cunoştinţe care modelează comportamentul şi capacitatea omului expert de a rezolva probleme într-o specialitate îngustă. S.E. sunt utilizate pe larg în medicină. Ele se folosesc pentru examinarea bolnavilor, investigaţiile medicinale, diagnosticarea proceselor patologice, în tratament, în instruirea studenţilor, sfatul medicului, supravegherea copiilor şi bolnavilor în terapia intensivă etc. Crearea S.E. dă posibilitatea de a folosi cît mai larg *cunoştinţele* şi experienţa celor mai mari specialişti (care au format aceste sisteme). Predestinaţia S.E. este de a asigura operativ serviciul de consultaţii a lucrătorilor medicali, mai ales în condiţii urgente. Şi, totuşi, trebuie de avut în vedere că S.E. sunt limitate de nivelul de cunoştinţe şi calificare a specialistului respectiv.

SISTEMUL HELIOCENTRIC ŞI CEL GEOCENTRIC AL LUMII – S.G. – concepţie despre situaţia centrală a Pămîntului (gr. *Ge*) în sistemul solar şi Univers. Conform acestei concepţii nu numai Luna, dar şi planetele, Soarele şi stelele se rotesc în jurul Pămîntului ca centru unic. Acest sistem, bazat pe concepţii religioase, precum şi pe operele lui *Platon* şi *Aristotel*, a fost desăvîrşit de către Ptolemeu, savant antic grec (sec. 1-2 d.H.) S.H. – reprezentare despre aceea, că corpul central al sistemului solar este Soarele. În concepţie contemporană Universul nu are centru. Ideea H. a apărut încă în antichitate (Aristarh din Samos), ulterior în perioada *Renaşterii* la *Nicolaus Cusanus*, dar ca sistem al lumii capabil să se opună *geocentrismului* a fost creat de *Nicolaus Kopernik* în lucrarea sa "Despre mişcările de rotaţie ale corpurilor cereşti" (1543).

SISTEM INERŢIAL – sistem de referinţă pentru verificarea principiului inerţiei. În mecanica newtoniană S.I. este acel sistem în care corpul îşi menţine starea de repaus ori de mişcare uniformă şi rectilinie pînă atunci, cînd forţele care acţionează asupra lui nu schimbă această stare

SISTEM INFORMAŢIONAL (*information system*) – totalitate de elemente materiale şi spirituale structurate într-un mod oarecare şi care formează o integritate. În *internetică* se foloseşte în mai multe sensuri. Cel mai des se subînţelege totalitatea funcţională de mijloace tehnice şi programe, sistem organizaţional coordonat de documente.

SISTEMUL SOCIAL ŞI FUNCŢIILE LUI – mod de abordare a societăţii. Faptul că societatea prezintă în sine un sistem complex ce se dezvoltă pe baza sa proprie este acceptat practic de toţi gînditorii trecutului şi prezentului mai mult, chiar una din performanţele teoretice ale ştiinţei sec. al XX-lea se poate considera reprezentarea societăţii drept sistem social. Prin această interpretare se subînţelege totul ce se referă la caracteristica sistemică a societăţii drept o integritate determinată, care uneşte indivizii prin diverse conexiuni şi *relaţii*. Societatea ca orice sistem poate fi caracterizată din diferite puncte de vedere: ontologic, funcţional, structural. Printr-o astfel de abordare putem afirma că *sistemul social constituie o integritate autogestionară reglementată a multiplelor şi diverselor relaţii sociale, purtătorul cărora este individul şi acele grupuri sociale, în care el este inclus.* Dintre funcţiile pe care le realizează sistemul social putem evidenţia două mai relevante: *funcţia de prezervare a sistemului, a stării sale durabile şi funcţia de perfecţionare a sistemului şi de optimizare a lui.*

SÎRBU ION (n. 1948) – d.h.ş.f., profesor universitar, specialist în filosofia socială. Absolveşte

facultatea de filosofie a Universităţii din Rostov pe Don (1974) şi doctorantura din Sankt-Petersburg. Începe activitatea de muncă la Universitatea Pedagogică «Ion Creangă», lucrează la ULIM şi USM. În 1984-1986 predă filosofia la Universitatea din oraşul Uagadugu (Burchina Faso). Teza de doctor "Problemele metodologice ale ecologiei sociale" (1979), de doctor habilitat – "Ecosofia: aspecte ontologice, epistemologice, logice şi antropologice" (2000). Interesele ştiinţifice ţin de problematica omului şi a societăţii, de filosofia generală şi socială, de filosofia ştiinţei şi filosofia ecologică etc. A publicat 2 monografii, 8 broşuri, mai mult de 70 de lucrări ştiinţifice.

Op. pr: "Logica ecologiei"; "Ecologia sau filosofia ecologică"; "Natura şi societatea"; "Triada ecologică globală şi praxiologia"; "Antropoecologia în viziunea ecosofică"; "Filosofia ecologică şi filosofia dreptului"; "Logica antropoecologiei în prisma ecosofică".

SMELÎH VERA M. (17.X.1909 – 31.VII 2000) – d.ş.f., conferenţiar universitar, specialist în istoria filosofiei Moldovei. În 1931 absolveşte Facultatea de fizică şi matematică a Institutului Pedagogic din Tiraspol. Lucrează apoi ca învăţătoare în şcoală. În timpul războiului deţine funcţii de director de şcoală în teritorii evacuate. În anii 1951-1952 studiază la Moscova la cursurile de pregătire a lectorilor în domeniul ştiinţelor sociale şi din 1952 capătă dreptul de a preda filosofia în şcoala superioară. Din septembrie 1952 lucrează ca lector la catedra de filosofie şi economie politică a Institutului pedagogic din Chişinău pe specialitatea "filosofia". Între anii 1954-1955 studiază la Institutul şi perfecţionare a cadrelor didactice din domeniul ştiinţelor sociale din Kiev. Aici a scris, apoi a susţinut (1952) la Universitatea din Kiev teza de candidat în ştiinţe filosofice "Dezvoltarea gîndirii social-politice progresiste din Moldova în al doilea sfert al secolului XIX". Revine iarăşi la aceeaşi catedră, ca apoi la 26 august 1957 să fie aleasă şef al catedrei filosofie şi economie politică de la ISMC unde a activat ca şef pînă la 1 iulie 1970, apoi pe 0,5 salariu pînă la 30 august 1988 cînd se pensionează. Titlul ştiinţific de docent primeşte la 17 februarie 1960. Ulterior i s-a acordat titlul "Om emerit în ştiinţă", e decorată cu ordinul "Drapelul Roşu de Muncă" şi medalii. A publicat mai mult de 40 lucrări ştiinţifice.

Op.pr.: "А.Донич – молдавский просветитель XIX века"; "К вопросу об общественно-политических воззрениях К.Стамати"; "Кончепцииле философисе але луй Амфилохие Хотиняну"; "Дин история гындирий сочиал-политиче ши философиче ын Молдова"; "Просветительство в Молдавии"; "Константин Стамати" (şi în varianta rusă); "О философских воззрениях А.Хыждеу".

SMIT ADAM (1723-1790) – filosof şi economist scoţian. Predă logica şi etica la Glasgow. Este considerat întemeietorul ştiinţei economice, formulează teoria valorii bazată pe muncă.

Op.pr.: "Teoria sentimentelor morale"; "Cercetări asupra naturii şi cauzelor bogăţiei naţiunilor".

SOARTĂ – în mitologie, în sistemele filosofice iraţionaliste, deasemenea în conştiinţa filistină S. este tratată ca o predeterminare iraţională, de neconceput a evenimentelor şi faptelor omului. Ideea S. care absolutizează în fenomenul determinării numai un aspect – aspectul nelibertăţii, se manifesta tranşant nu numai în reprezentările ştiinţifice despre determinarea cauzală (cauzalitatea), dar şi în reprezentările religioase despre determinarea teleologică ("revelaţia", predeterminarea). Catolicismul şi Ortodoxia atenuază fatalismul reprezentărilor despre S. prin intermediul îmbinării armonioase a ideii predestinării divine cu cea a libertăţii voinţei omului.

SOCIALISM – totalitate de concepţii referitor la restructurarea societăţii umane prin utilizarea în comun a mijloacelor de producţie şi de schimb sub controlul statului. Noţiunea S. a fost utilizată de E.Cowper, Ch.Fourier, Saint-Simon, Owen, A.Blanqui ş.a. Dar, după expresia lui Marx, toţi aceştea se referă la socialismul utopist. În concepţia marxistă S. este orînduirea socială ce urmează după capitalism şi se instaurează în urma revoluţiei socialiste. S. se bazează pe proprietatea obştească asupra mijloacelor de producţie, pe economia planificată, lipsa claselor exploatatoare şi exploataţiei omului de către om. În S. sînt asigurate drepturile sociale şi politice şi se realizează principiul "de la fiecare – după capacităţi, fiecăruia – după muncă". Practica construirii socialismului în Uniunea Sovietică n-a confirmat aceste idei.

SOCIALIZARE – procesul şi rezultatul asimilării şi reproducerii active de către individ a experienţei sociale produs în comunicare şi activitate. S. poate să se producă atît în condiţiile acţiunii spontane asupra individului în diverse circumstanţe de viaţă în societate, avînd uneori caracterul unor factori multivectoriali, cît şi în condiţiile educaţiei, adică, formării direcţionate a personalităţii. Educaţia constituie elementul determinativ al S. În diverse şcoli ştiinţifice noţiunea de S. a primit o interpretare diferită: în neobehaviorism ea se tratează drept o instruire socială; în şcoala interacţionismului simbolic – drept rezultat al interacţiunii sociale; în psihologia umanistă drept autoactualizarea concepţiei de sine. Fenomenul S. este multiaspectual şi fiecare din direcţiile nominalizate accentuează numai una din loturile lui.

SOCIETATE – totalitate de oameni, un ansamblu unitar, sistem organizat, bazat pe un anumit mod de producere şi pe un anumit tip de legături şi relaţii sociale istoriceşte adecvat determinate. Societatea este o formă de existenţă şi de interacţiune colectivă a indivizilor. Societatea ca formă superioară de mişcare a materiei apare pe baza naturii, se evidenţiază din natură şi capătă un caracter specific. Există un şir de paradigme referitor la interpretarea procesului istoric – materialistă şi idealistă, formaţională (K.Marx şi F.Engels) şi informaţional-civilizaţională (R.Aron, D.Bell, A.Toynbee, O.Toffler, U.Rostow). Societatea nu este pur şi simplu un agregat mecanic de indivizi, ci totalitatea relaţiilor şi activităţilor dintre acestea care impun cooperarea interumană. În societate se produc diverse tipuri de activitate socială, principalele fiind-economică, socială, politică, spirituală. Toate aceste sfere prezintă un sistem, o totalitate structurată de relaţii şi interacţiuni. Caracterul de sistem al societăţii constă nu numai în faptul că toate sferele ei formează o unitate structurată, ci şi în aceea că ele interacţionează reciproc. Progresul social ca dezvoltare a tuturor sferelor societăţii se bazează pe avansarea cantitativă şi calitativă a acestor sfere – ştiinţa, morala, arta, tehnica, ocrotirea sănătăţii, învăţămîntul public, asigurarea socială ş.a. Însă temelia şi sursa tuturor schimbărilor este nivelul de dezvoltare a economiei, producţiei sociale, de acestea depinde dezvoltarea ştiinţei şi tehnicii, sferei sociale şi spirituale. Sfera spirituală (religia, arta, literatura, muzica ş.a.) este condiţia necesară pentru dezvoltarea omului, capacităţilor lui creatoare fără de care nu poate să se dezvolte ştiinţa şi tehnica, economia. Deci progresul tehnico-ştiinţific determină dezvoltarea sferei sociale şi spirituale şi la rîndul său depinde de dezvoltarea acestora.

SOCIETATE CIVILĂ – societatea cu relaţii economice, culturale, juridice şi politice între membrii ei, independentă de stat, dar interacţionînd cu el, societatea cetăţenilor cu un înalt

statut social, economic, politic, cultural şi moral, creînd împreună cu statul raporturi juridice dezvoltate. Realitatea S.c. se determină prin corelaţia idealului, proiectului ideal şi stării reale atinsă de societate realizînd acest proiect. Acesta-i, în principiu, un proces infinit de perfecţionare al societăţii, puterii, politicii şi omului, cuprinzînd exlusiv toate sferele vieţii, de rînd cu procesele atingerii libertăţii, egalităţii, echităţii şi a valorilor sociale politice, morale şi culturale. Manifestîndu-se iniţial ca concepţie filosofică, ideea de S.c. treptat a devenit una din problemele centrale a gîndirii politice a Occidentului. Rolul social al sistemului politic democratic (legislaţie, democratica, divizarea puterilor, existenţa opoziţiei legale, pluripartitismul) constă în realizarea valorilor vieţii civile, libertăţii politice şi sociale, a oamenilor şi unirea lor liberă în asociaţii, grupuri, partide. Rolul central în S.c. îl ocupă personalitatea liberă economic şi politic, un nou tip uman, orientat spre creaţie, raporturi civice şi o nouă spiritualitate. Actualmente ţările eliberate de totalitarismul comunist păşesc pe făgaşul societăţii civile.

SOCIETATE DESCHISĂ – noţiune propusă de K.Popper (în "Societatea deschisă şi duşmanii ei") pentru desemnarea societăţii democratice, bazate pe pluralism în economie, politică, cultură. În S.D. activitatea oamenilor poate fi apreciată, verificată, criticată în mod democratic şi liber.

SOCIETATE ECOLOGICĂ – etapă în procesul social-istoric de dezvoltare a omenirii, este o treaptă în dezvoltarea *noosferei* (informaţională, ecologică şi cosmică). Pentru societatea ecologică, ca şi pentru *societatea informaţională* este caracteristic utilizarea largă a computerelor, inclusiv şi personale, în toate sferele sociale, mijloacelor contemporane de telecomunicaţii, crearea produselor şi serviciilor informaţionale, băncilor de informaţii şi accesul liber la ele. Societatea informaţional-ecologică este aşa societate care dirijează cu resursele informaţionale ce determină dezvoltarea socială. Baza principală a dezvoltării social-economice este industria scientofagă şi tehnologiile informaţionale. *Informaţia* este domeniul prioritar în comparaţie cu alte resurse, producerea şi utilizarea informaţiei în dimensiuni globale este caracteristica specifică a ei. Revoluţia computerială şi *informatizarea societăţii* duce la schimbarea atitudinii faţă de natură. Aceasta este o societate în care se preîntîmpină catastrofa ecologică şi efectiv se rezolvă problema ecologică. Societatea informaţional-ecologică este o treaptă în dezvoltarea noosferei în care există o *cultură* şi *conştiinţă* ecologică înalt dezvoltată, unde pe primul plan se găsesc necesităţile şi valorile ecologice.

SOCIETATE INFORMAŢIONALĂ – stadiu netradiţional al progresului social apărut în mod obiectiv în mersul progresului istoric. În comparaţie cu societatea industrială ea presupune un nivel înalt cu mult mai calitativ de dezvoltare a forţelor de producţie pe contul aplicării formelor şi metodelor intensive de lucru, tehnologiilor neordinare. Baza dinamicii sociale a societăţii informaţionale o alcătuiesc nu resursele materiale tradiţionale (structurile rudimentare), ci posibilităţile informaţionale (intelectuale), adică structurile şi *mecanismele subtile* ale sociumului: cunoştinţele, ştiinţa, factorii organizatorici a capacităţilor oamenilor, iniţiativa lor de creaţie, tradiţiile. Cu alte cuvinte instaurarea societăţii informaţionale este legată de formarea structurilor şi mecanismelor *intelectului social*, al cărui esenţă se determină de legăturile informaţionale. Societatea informaţională este societatea în care: informaţia şi resursele informaţionale prezintă cel mai mare capital, prioritatea informaţiei în comparaţie cu alte resurse, se garantează accesul liber la informaţie a fiecăruia, se

garantează *securitatea informaţională*, baza dezvoltării economice şi sociale sunt tehnologiile informaţionale (scientofage), se asigură securitatea ecologică, se rezolvă problema *"trombozei" informaţionale*, se realizează unitatea globală a întregii civilizaţii pe baza informaţională, maximal se realizează principiile şi idealurile umanistice.

SOCIETATEA ŞI SFERELE EI DE ACTIVITATE. Caracterul complex de dezvoltare a societăţii este determinat de structura acesteia destul de complexă, manifestarea în ea a mai multor factori neunivoci. Înainte de toate în societate se produc diverse tipuri de activitate socială: de producţie (economică) socială, de dirijare, juridică, religioasă, estetică etc., care posedă un spaţiu social propriu. Acest spaţiu este delimitat de un tip corespunzător de sociorelaţii în cadrul cărora au loc activităţile umane. Drept consecinţă se formează diverse sfere de activitate socială, principalele fiind cea *materială de producere, socială, de reglementare* şi *spirituală.*

SOCIOBIOLOGIE – teorie despre studierea bazelor biologice ale comportamentului social a animalelor şi omului. S. practic ignorează factorii sociali în funcţionarea şi dezvoltarea societăţii, neagă rolul *relaţiilor sociale* în activitatea şi conduita oamenilor. Forţele motrice ale activităţii umane se consideră necesităţile şi instinctele biologice. S. a fost fondată de E.O.Wilson ca orientare ştiinţifică interdisciplinară ce se baza pe teoria evoluţiei, pe etologie şi genetica populaţiilor, pe unele idei ale *social-darwinismului*. Ea încearcă să explice diverse fenomene ale comportamentului colectiv al animalelor ce nu se putea lămuri de pe poziţiile darwinismului clasic (altruismul, tutelarea şi îngrijirea puilor etc.). S. contemporană înţelege socialul într-un sens destul de larg. Probabil că nu toată activitatea în comun poate fi socotită socială, cu atît mai mult convieţuirea în turmă a animalelor. Socialul constituie o facultate pur umană, proprie doar omului. Dar totuşi S. permite a depista o multitudine de momente biologice ceea ce sunt "agăţate" de Homo Sapiens şi ne oferă posibilitatea de a aprofunda cunoaşterea esenţei acestuia.

SOCIOLOGIE (din lat. *societas* – societate şi gr. *logos* – cuvînt, ştiinţă, noţiune) – ştiinţa despre legităţile constituirii, funcţionării, dezvoltării societăţii în general, despre institutele, procesele şi grupurile sociale. Se constituie ca ştiinţă aparte în sec. XIX delimitîndu-se din cadrul filosofiei în rezultatul concretizării problematicii *filosofiei sociale*, specializării şi cooperării diferitor ramuri ale ştiinţelor umanistice şi a cercetărilor empirice sociale. Termenul "sociologie" a fost introdus la mijlocul sec. XIX de către filosoful francez *A.Comte.* Sociologia a avut "preistoria" sa – încă din cele mai vechi timpuri în gîndirea filosofică întîlnim probleme cu referire la viaţa socială cu multiplele lor aspecte. Actualmente în sociologie întîlnim următoarele domenii: sociologia vîrstelor, oraşului, satului, timpului liber, cunoaşterii, artei, culturii, comunicării în masă, medicinei, relaţiilor internaţionale, tineretului, moralei, ştiinţei, învăţămîntului, opiniei publice, organizaţiilor, sexelor, politicii, dreptului, criminalităţii, religiei, familiei, sportului, muncii, conducerii, limbii etc. După modul de existenţă deosebim sociologia teoretică, fundamentală şi aplicată.

SOCRATE (c.470-399 î.Hr.) – filosof grec. A trăit în Atena. Spre sfr. vieţii condamnat la moarte pe nedrept, refuzînd să se salveze cu fuga, s-a sinucis în închisoare, otrăvindu-se. S. avea o atitudine negativă faţă de naturfilosofia speculativă a epocii precedente, considerînd demne de atenţie numai problemele pur umane. Analizînd sensul diferitor noţiuni morale (binele,

înţelepciunea, echitatea etc.) S. după spusele lui *Aristotel* pentru prima dată a folosit dovezile inductive pentru a formula definiţii generale. În etică se conducea de principii raţionaliste, afirmînd că virtutea este identică cunoaşterii şi că omul, cunoscînd ce e binele nu va proceda urît. Meritul principal a lui S. constă în aceea, că în practica sa, dialogul devine metoda de bază de atingere a *adevărului.* Antidogmatismul său se manifestă, în particular, prin renunţarea la pretenţia cunoaşterii pozitive. În puterea acestui fapt el se considera pe sine nu ca mentor al înţelepciunii, dar ca un simplu om, capabil să trezească în alţii tendinţa spre adevăr (vezi Maieutica, "Cunoaşte-te pe tine însu-şi"). Imaginea lui S. descrisă de *Platon* cu o remarcabilă măiestrie artistică, a intrat în conştiinţa umanităţii ca un exemplu înălţător de gînditor independent, de o onestitate cristalină, plasînd căutarea adevărului mai presus de orice alte intenţii.

SOFIA (gr. sophia – cunoştinţe, înţelepciune) – în mitologia antică reprezentarea despre înţelepciunea cosmosului. În iudaism şi creştinism este personificarea înţelepciunii lui Dumnezeu. Teorie despre S. se dezvoltă în teologia ortodoxă, la V. Soloviov, S.Bulgakov.

SOFIOLOGIE (din gr. *sophia* – înţelepciune şi logos – cuvînt, învăţătură) – curent în filosofia religioasă şi teologia rusă de la sf. sec. XIX – începutul sec. XX. Reprezentanţi: Vladimir Soloviov (1853-1900), Pavel Florenski (1882-1944), Vladimir Ern (1881-1947). Noţiunea centrală a sociologiei este "Sofia – Înţelepciunea" aplicată de ei neunivoc. Ea marchează şi esenţa internă a divinităţii şi una din ipostazele lui Dumnezeu (ce-a de "a patra"), şi graniţa (limita) dintre Dumnezeu şi lume şi una din cele două părţi a sufletului universal. Sofia – Înţelepciunea în aspectul ei pămîntesc – lumesc se înţelege ca un început organizaţional al sobornicităţii, adică a unităţii universale a umanităţii a cărei întruchipare reală e Biserica creştină. Sofia – Înţelepciunea poate să se descopere ori ca o *lume* (kosmos) perfectă, ori ca un om desăvîrşit (sfînt), ori ca o organizaţie ideală. S. se prezintă a fi o varietate a *apologeticii* creştine.

SOFISM – raţionament greşit, intenţia de a reda eroarea, falsul drept adevăr şi invers. Sofismul este greşeala logică intenţionată, scrupulos mascată, comisă conştient cu scopul de a înşela publicul, de ai face să creadă, că teza argumentată este adevărată, deşi în realitate este falsă.

SOFISTICĂ – denumire a concepţiilor propagate de *sofiştii* din Grecia antică, denaturarea cointeresată a raţionamentelor şi demonstraţiilor. S. mai înseamnă filosofare goală, scolastică, hîtrie, încălcarea intenţionată a legilor logicii formale. Se foloseşte premeditat pentru a reda falsul drept adevăr şi invers.

SOFIŞTII (în gr. *sophistes* – expert, înţelept, iscusit) – categorie de gînditori greci antici de la mijlocul sec. V pînă la prima jumătate a sec. IV î.e.n. ce au avut un rol de iluminişti, propagatori ai cunoştinţelor. S. erau învăţători profesionişti ambulanţi ai diferitor domenii de cunoaştere (la nivelul acelor timpurii) dar care se rezumau adesea la retorică, combinată cu folosirea unei logici primitive şi falacioase. Această tactică mai tîrziu le-a adus o faimă proastă. Se desting două generaţii de S.: S. "vîrstnici" – *Protagoras* din Abdera (c. 485-420 î.e.n.), Gorgias (c. 480-380 î.e.n.), Hippias din Elis, Prodicos din Keos, Antiphon din Kritias (c. 460-430 î.e.n.); S. "tineri" – Likofron, Alkidamant, Thrasymachos. O trăsătură comună a sofiştilor era *relativismul.* S. trebuiau să-i înveţe pe tineri să apere orice punct de vedere ce le-ar putea folosi. S. au constituit o masă destul de eterogenă. Tactica sofiştilor

ulterior a fost numită sofism. S. au influenţat ulterior pe *cinici*, Perikle, Euripide, Herodot.

SOLIPSISM (din lat. *solus* – singur, unic şi *ipse* – însuşi) – formă extremă a *idealismului subiectiv*, în care realitate incontestabilă se recunoaşte numai subiectul cugetător, iar toate celelalte se proclamă ca existente numai în conştiinţa individului. În forma sa consecventă S. se întîlneşte foarte rar. Termenul de S. se utilizează uneori în sens etic, ca egoism extrem, egocentrism (a.n. S. practic, după terminologia existenţialistului *Marcel*).

SOMATOLOGIE, SOMATIC (de la gr. *soma* – corp, *logos* – ştiinţă, cuvînt) – ştiinţa despre trup sau teoria corpului uman. S. este opus *psihicului*. În realitate, însă, la om, somaticul nu se poate izola de psihic. Omul este o realitate psihosomatică. Ca ex. putem menţiona maladiile psihogene ce au recursiuni somatice şi invers, cele somatice, ce au dificultăţi psihologice.

SONDAJ (*vezi:* *Cercetări Sociologice Concrete*)

SPAŢIU – modul de existenţă a materiei ce exprimă proprietatea obiectelor şi fenomenelor de a avea întindere, dimensiuni, structuralitate şi interacţiune. Deosebim S. fizic, biologic şi social. **(*vezi:* *Timp şi Spaţiu*)**

SPAŢIU INFORMAŢIONAL – aria răspîndirii şi circulaţiei informaţiei şi a diferitor standarde. S.i. prezintă totalitatea de date, tehnologii de utilizare şi sisteme de reţele ce funcţionează după principii şi reguli unice. Ele au scopul de a asigura interacţiunea informaţională a consumatorilor şi satisfacerea cerinţelor informaţionale a lor. Prezenţa hotarelor politice şi economice complică nu numai circulaţia liberă a oamenilor, mărfurilor şi serviciilor, dar şi a informaţiei. Crearea S.i. comun este necesar pentru formarea pieţei de tehnologii şi servicii internaţionale, organizarea şi dirijarea proceselor economice, transportului ş.a. Deosebim S.i. local, statal, regional şi global (internet).

SPENGLER OSWALD (1880-1936) – filosof german, reprezentantul *filosofiei vieţii*. Concepţiile lui S. reiese din noţiunea de viaţă organică supusă unei extinderi nelimitate. Cultura este tratată de el ca un "organism", care în primul rînd, este separat de alte "organisme". Aceasta înseamnă, că o unică cultură universală nu este şi nici nu poate fi. S. evidenţiază 8 culturi: egipteană, indiană, babiloniană, chineză, apoloniană (greco-romană), magică (bizantino-arabă), faustiană (europeană occidentală) şi cultura maya. Se aşteaptă naşterea culturii ruso-sibiriene. Fiecărui "organism" cultural S. îi acordă un termen (în jur de 1000 de ani). Murind, cultura regenerează în civilizaţie. Civilizaţia ca opoziţie a culturii este, pe de o parte, echivalentul noţiunilor spengleriene de "întindere" moartă, de "intelect" neînsufleţit, iar pe de alta, ea se plasează în contextul concepţiilor despre societatea de masă. Transferul de la cultură la civilizaţie este trecerea de la creaţie spre sterilitate, de la devenire spre statică, de la "fapte" eroice spre "lucrul" mecanic; pentru cultura greco-romană acest transfer a avut loc în epoca elinistă, iar pentru lumea occidentală – în sec. XIX, cu care se începe "apusul" ei.

Op.pr.: "Declinul Occidentului".

SPENCER HERBERT (1820-1903) – filosof, sociolog şi psiholog englez, unul din fondatorii *pozitivismului*. S. înţelegea filosofia drept o generalizare maximală a cunoaşterii legilor,

fenomenelor, considerînd, că ea se deosebeşte de ştiinţele particulare numai cantitativ, prin gradul de generalizare a cunoştinţelor. S. reiese din divizarea lumii în cognoscibilă şi incognoscibilă. În teoria cunoaşterii S. a dezvoltat concepţia aşa num. realism transformat, afirmînd că senzaţiile nu se aseamănă cu lucrurile, însă fiecărei schimbări a obiectului îi corespunde o anumită schimbare a structurii senzaţiilor şi reprezentărilor. S. a încercat să unească empirismul cu apriorismul, recunoscînd cunoaşterea apriorică ca o fixare fiziologică a experienţei nenumăratelor generaţii de predecesori: ceea ce este aprioric pentru personalitate, este aprioric pentru specie. S. este fondatorul şcolii organice în *sociologie.* Principala lege a dezvoltării sociale S. o considera legea supravieţuirii celor mai adaptate societăţi, iar cea mai mare adaptabilitate o au societăţile divizate în clase. În etică S. se posta pe poziţiile utilitarismului şi hedonismului. Moralitatea, după S. este legată cu utilul, care este sursa de plăcere.

Op.pr.: "Sistem de filosofie sintetică", "Principii de sociologie".

SPEUSIP (407-339) – nepot al lui *Platon* şi succesorul lui la conducerea Academiei. A orientat cercetările Academiei spre studiile matematice. A substituit ideile lui Platon prin cifre care le înţelegea ca substanţe sinestătătoare.

Op.pr.: "Despre cifrele pitagoreice"; "Despre plăcere"; "Despre filosofie"; "Despre zei"; "Despre suflet".

SPINOZA BENEDICT (BARUH) (1632-1677) – filosof olandez de orientare raţionalistă. Bazîndu-se pe metodologia mecanico-matematică S. tindea spre crearea unui tablou integru al naturii. Continuînd tradiţia *panteistă* S. a plasat în centrul ontologiei sale identitatea lui *Dumnezeu* şi a naturii, pe care el o înţelegea ca o substanţă unică eternă şi infinită, excluzînd existenţa oricărui altui început şi deci propria sa cauză (cauza sui). Spiritul şi materia sunt distincte dar legate intim – ele sunt "atribute" ale uneia şi aceleiaşi substanţe infinite. În concepţia despre societate S. l-a urmat pe *Hobbes*, dar spre deosebire de acesta considera că forma superioară a puterii nu este monarhia, ci o guvernare democratică, totodată limitînd omniprezenţa statului ca un imperativ al libertăţii.

Op.pr.: "Tratatul teologico-politic"; "Etica".

SPIRIT (lat. *spiritus* – suflet, minte, intelectualitate) – principiu ideal al existenţei, conştiinţă, gîndire. În filosofia idealistă S. este factorul primordial opus materiei. La *Hegel* dezvoltarea spiritului ce se realizează prin spiritul subiectiv, spiritul obiectiv şi spiritul absolut. Spiritul subiectiv reflectă esenţa omului, lumii lui spirituale, dezvoltarea conştiinţei lui. Spiritul obiectiv cuprinde sfera vieţii sociale, se manifestă ca o integritate supraindividuală şi se realizează prin drept, morală şi stat. Spiritul absolut este activitatea spirituală comună a mai multor generaţii şi se realizează prin artă, religie, filosofie. În filosofie spiritul se cunoaşte pe sine însăşi şi cu aceasta procesul dezvoltării se termină. În sistemele filosofice religioase noţiunea de S. se înţelege în două sensuri: S. devin, divinitatea şi spiritul fiecărui om, tot de creatură divină. Tot S. se poate considera *Logosul* în filosofia antică greacă

SPIRITISM (din lat. *spiritus* – spirit, duh, suflet) – concepţie bazată pe credinţa în existenţa deosebită (fără corp) după moartea oamenilor a spiritelor (sufletelor) lor şi posibilitatea de a contacta cu ele prin diferite procedee oculte asupra unor fapte ascunse, trecute sau viitoare. S. îşi are rădăcinile încă în credinţele primitive (*Animismul,* Şamanismul etc.). *Religiile* monoteiste interzic această practică. Către mijlocul sec. XIX în SUA apare o mişcare

spiritistă de masă, ce apoi se răspîndeşte şi în Europa care a stîrnit o reacţie repulsivă şi criticată atît de reprezentanţii ştiinţei şi filosofiei, cît şi de cei ai religiei.

SPIRITUALISM (în lat. *spiritus* – spirit, duh, suflet) – concepţie care susţine că esenţa, baza realităţii este de natură spirituală. Această spiritualitate există independent de materie, corpurile fiind numai nişte reprezentări sau plasticizări ale spiritului. În istoria filosofiei această bază spirituală aste concepută atît ca o substanţă acorporală, cît şi sub diferite aspecte iraţionale ale spiritului. Spiritul este privit ca o integritate ce există în afara istoriei şi independent de ea şi nu se reduce la conştiinţă, ideie ori oarecare manifestare proprie. Ca termen filosofic a fost pus în circuit de Victor Cousin (1792-1867); Ulterior se numeau spiritualiste o serie de şcoli şi direcţii preponderent în filosofia franceză şi italiană din sec. 19-20.

SPONTANEITATE (lat. *spontaneus* – ceea ce se produce, se realizează de la sine) – fenomene neimpuse, care apar fără influenţe externe organizate. În filosofie S. era legată cu automişcarea naturii (*Spinoza*), cunoaşterea (*Leibnitz, Hegel*). Materialismul dialectice leagă S. cu autodezvoltarea, automişcarea, cu epuizarea contradicţiilor interioare ale fenomenelor.

STAGIRITUL – numele lui Aristotel (care provine de la locul său de naştere – Stagira).

STAT – institutul de bază al sistemului politic al societăţii, care organizează, direcţionează şi controlează activitatea în comun şi relaţiile oamenilor, grupurilor sociale, claselor şi organizaţiilor. S. prezintă în sine institutul central al puterii în societate şi realizarea concentrată a acestei puteri prin politică. Deaceea atît în conştiinţa teoretică, cît şi în cea obişnuită, toate aceste trei fenomene S., puterea, politica se identifică în mod firesc. În filosofia politică şi ştiinţa politică pînă la sf. sec. XIX din această cauză noţiunea de S. şi politică se identificau. Conceperea S. prezintă în sine una din cele mai complexe probleme a gîndirii filosofice şi politice. În gîndirea filosofico-politică au existat mai multe viziuni despre provenienţa statului. *Hobbes, Rousseau* ş.a. considerau că statul a apărut în urma unui contract între oameni. *Marxismul* consideră ca premisă a apariţiei statului, diviziunea muncii, apariţia proprietăţii private şi a claselor sociale. În orice caz, S. este rezultatul şi factorul dezvoltării sociale, formării concomitente a organizării politice şi sociale a societăţii. S. posedă monopol asupra violenţei în cadrul unui teritoriu anumit, dreptul de efectuare din numele întregii societăţii a politicii interne şi externe, dreptul exclusiv de emitere a legilor, obligatoare pentru toată populaţia, dreptul de percepere a impozitelor şi taxelor. Principalele caracteristici ale S. sunt: 1) prezenţa unui sistem deosebit de organe şi instituţii care realizează funcţiile puterii de stat; 2) prezenţa dreptului, care fixează un sistem de norme, sancţionate de S.; 3) prezenţa unui anumit teritoriu asupra căruia se proliferează jurisdicţia S. dat. S. se deosebesc după forma de guvernare: monarhie sau republică. Din punct de vedere al construcţiei statale S. se divid în: unitare (formaţiune statală unică); federaţii (uniune de formaţiuni statale relativ independente: state, cantoane, landuri etc.); confederaţii (uniuni juridico-statale). După regimul politic S. se înpart în: democratice, autoritare, totalitare, dictatoriale, despotice, liberale, de drept etc.

STOICII – şcoală a filosofiei antice greceşti, primind denumirea de la porticul din Atena, unde iniţial era amplasată. Fondată de Zenon din Kition c. 300 î.d.H. Este acceptată următoarea

periodizare: Stoia Antică sec. III-II î. de H. (Zenon, Kleante, Chryrisippos şi discipolii lor); Stoia Medie sec. II-I î.d.H. (Panaetios, Posidonios); Stoia Tardivă (S. romani – Seneca, Epictet, Marcus Aureliu). Etica ocupă în sistemul S. un loc primordial, bazîndu-se pe fizică (naturfilosofie) şi logică. S. greci studiau mai ales logica şi fizica, iar S. romani – etica. Logica divizată în retorică şi dialectică, trebuie să înveţe a construi şi a utiliza "cuvinte" şi propoziţii adevărate şi false. Fizica S. include reprezentarea despre lume ca proces. Etica se remarca prin rigorism, ataraxie. S. romani chemau să fie respectate următoarele prescripţii de ordin moral: călăuzirea în comportare de raţiune, care este o parte din raţiunea divină universală (Logos) şi tinderea spre supunere destinului (Fatalism). S. a avut o influenţă puternică asupra filosofiei creştine.

STRATIFICARE SOCIALĂ (din lat. *stratum* – strat, pătură şi *facere* – a face) – una din noţiunile de bază ale sociologiei, care marchează sistemul de indici şi criterii a diferenţierii sociale, inegalităţii în societate, structura socială, domeniu al sociologiei. În studierea S.s. predomină 3 direcţii. Prima, în calitate de criteriu principal de evidenţiere a straturilor avansează prestigiul social. A doua – cel mai important factor consideră autoaprecierea oamenilor în raport cu poziţia lor socială. A treia – la descrierea diferenţierii utilizează aşa criterii obiective ca profesia, venitul, studiile. În acest context se deosebeşte "stratificarea unidimensională", cînd grupurile se apreciază pe baza unui singur indiciu şi "stratificarea polidimensională", determinată de totalitatea de indicii.

STRUCTURALISM – o serie de orientări în filosofia contemporană care absolutizează metoda structurală. Noţiunea de structură se foloseşte în matematică, psihologie (geştaltism), lingvistică (de către F.de Saussure), în fizică (Schrodinger), chimie, biologie (Bertalanfy). Structuralismul pătrunde şi în ştiinţele sociale – etnologie, sociologie, economie, istoria, critica literară şi de artă, exprimînd tendinţa acestor ştiinţe spre formalizare şi matematizare, spre găsirea unui limbaj şi a unor metode cît mai exacte, obiective, analoge celor ale ştiinţelor naturii. S. consideră obiectele ca sisteme, ansambluri organizate de elemente. O structură se prezintă ca un tip sau model ideal (o totalitate de raporturi şi relaţii care unesc componentele obiectului) independent de natura lor substanţială. După părerea S., structura este noţiunea principală şi primordială, ea determină atît obiectele şi realitatea, cît şi gîndirea umană. Scopul principal a S. este descoperirea structurilor universale a realităţii sociale şi gîndirii umane. În acest sens structuralismul a realizat unele succese nu numai în lingvistică, psihologie, dar şi în etnologie, în studierea societăţii primitive (*Levi-Strauss*), al raporturilor subconştientului şi inconştientului (Lacan), al unor probleme de filosofie a culturii (Foucault). Levi-Strauss considera că gîndirii mitologice şi gîndirii ştiinţifice îi sunt caracteristice unele şi aceleaşi structuri, că ele se supun unor principii logice comune. Noi gîndim despre diferite conţinuturi, iar forma, structura gîndirii este aceiaşi. Neajunsul multor concepţii etnologice, după părerea lui Levi-Strauss, constă în aceea, că ele sunt prelucrate numai la nivelul conştiinţei şi se ignorează nivelul inconştient (care nu pot fi observate direct, nemijlocit). Alt reprezentant al structuralismului Lacan formulează ideea asemănării, analogiei structurilor limbajului şi mecanismelor manifestării inconştientului. Studiind limbajul cu structurile sale (în care se manifestă *simbolicul* şi *semnificaţia*) noi putem pătrunde în tainele inconştientului. *Inconştientul* se manifestă simbolic în limbaj, activitate, creaţie. Simbolicul absolut domină asupra realului şi imaginativului, fiindcă realul ca atare nouă nu ni se dă, iar imaginativul este iluzoriu şi subiectiv. *Inconştientul* este condiţia necesară studierii obiective a conştiinţei –

inconştientul este aceea ce se găseşte în afara conştiinţei şi ne dă acces la conştiinţă. În anii 70 – 80 în Franţa şi SUA apare un nou curent – poststructuralism, care încearcă să facă o critică şi să depăşească neajunsurile structuralismului – absolutizarea structurii, caracterul anistoric şi reducţionismul lingvistic.

STRUCTURĂ (lat. *structura* – construcţie, aranjament, ordine) – totalitate de conexiuni stabile ale obiectului, care asigură conservarea notelor lui principale în diverse schimbări interne şi externe; caracteristica centrală a sistemului, aspectul lui invariabil. Într-un sens mai larg, noţiunea de S. se utiliza în uzul ştiinţific şi filosofie încă din evul mediu şi se manifesta în calitate de o modalitate de delimitare a noţiunii de formă. În sens strict noţiunea de S. se dezvoltă în chimie în legătură cu apariţia în sec. XIX teoria construcţiei substanţelor chimice. În ştiinţa contemporană noţiunea de S. se corelează cu noţiunile de sistem şi organizare. S. scoate în evidenţă stabilitatea obiectului pentru a-şi menţine calitatea sa la schimbarea condiţiilor interne sau externe. Atît timp cît se menţine S. se menţine şi sistemul. O pondere cognitivă foarte mare o are noţiunea de S. în cadrul concepţiei sistematice, *structuralismului* şi analizei structural-funcţionale.

SUBCONŞTIENT – în sens larg – totalitatea proceselor psihice, operaţii şi stări, nereprezentate în conştiinţa subiectului. Într-un şir de teorii psihologice S. – este o sferă deosebită a psihicului sau un sistem de procese, care se deosebesc calitativ de fenomenele conştiinţei. S. se prezintă ca o caracteristică a proceselor psihice active, totodată ca un proces colateral al activităţii conştiente, incluzînd procese psihice, care nu participă în mod direct la înţelegerea obiectelor, asupra cărora este concentrată atenţia individului.

SUBIECT (lat. *sujectus* – ce stă jos, se află la bază, de la *sub*. – sub. şi *jecto* – arunc, zidesc baza) – purtătorul activităţii obiectual-practice şi a cunoaşterii (individ sau grupă socială), sursa de activism, îndreptată spre obiect. Termenul de S. se utiliza în istoria filosofiei în diferite sensuri. De exemplu *Aristotel* marchează cu el şi existenţa individuală şi materia – substanţa fără formă, în Evul mediu scolastică înţelege prin S. ceva real existent în înşişi lucrurile. În forma idealistă teza despre noţiune social-istorică a S. a dezvoltat-o *Hegel*, pentru care cunoaşterea este un proces supraindividual, care se desfăşoară pe baza identităţii S. (prin care se înţelege spiritul absolut) şi obiectului. *Materialismul dialectic* leagă nemijlocit categoria de S. cu cea de *practică.*

SUBIECT ŞI OBIECT – categorii filosofice ce reflectă procesul cunoaşterii şi activităţii practice. S. este omul activ care cunoaşte şi transformă realitatea obiectivă în procesul activităţii sale practice. Omul este S. în legătură cu capacitatea lui de purtător al subiectivităţii conştiente. Ca fiinţă conştientă omul este nu numai S. *gnoseologic,* ci şi *praxiologic* şi *axiologic*. S. ca purtător al activităţii se manifestă nu ca un individ izolat, ci ca persoană, fiinţă socială, produs al anumitor relaţii, condiţii social-istorice. Sub noţiunea de S. a activităţii de cunoaştere se înţelege mai întîi de toate omenirea în dezvoltarea ei istorică, cu toate că cunoaşterea se realizează prin activitatea unor indivizi, grupuri de oameni, comunităţi istorice, clase, generaţii ş. a. O. este existenţa în afară şi independent de conştiinţa noastră, este lumea exterioară, realitatea inclusă în activitatea practică a subiectului. O. nemijlocit al cunoaşterii este acea parte a realităţii, care este evidenţiată din ea şi spre care este orientată activitatea subiectului. O. există independent de S., ca primar în raport cu S., iar S. cunoscător ca secundar referitor la realitatea obiectivă. Dar dacă

privim interacţiunea dintre S. şi O. ca relaţie a două forme de realitate obiectivă, atunci şi subiectul şi obiectul sunt primare, materiale, iar rezultatul activităţii de cunoaştere ca secundar şi ideal. S. se manifestă ca agent activ nu numai ca realizator a cunoaşterii, ci şi prin aceea că el reproduce ideal, în mod creator realitatea, O. cunoaşterii prin diferite operaţii, formule, legi şi categorii.

SUBIECTIV – OBIECTIV – concepţii contrare ce se întîlnesc în epistemologie, teoria moralei etc. S. – este aceea ce aparţine subiectului, formează lumea internă a lui, senzaţiile, retrăirile, emoţiile şi gîndurile subiectului. O. – ceea ce există real, independent voinţa şi conştiinţa omului.

SUBIECTIVISM – concepţie ce absolutizează subiectivul. Consideră că noţiunea de frumos şi urît, adevăr şi fals, bine şi rău sunt subiective, depind de părerea individului.

SUBLIM – categorie estetică, care caracterizează importanţa interioară a obiectelor şi fenomenelor, incomensurabile după conţinutul lor ideal cu formele reale ale exprimării lor. Noţiunea de S. a apărut spre finele antichităţii. *Kant* a efectuat o analiză sistematică a opoziţiei dintre *frumos* şi S. Dacă frumosul se caracterizează printr-o anumită formă, limitare, apoi esenţa S. – rezidă în imensitatea lui, măreţia infinită şi incomensurabilitate cu capacitatea omului de contemplare şi imaginaţie. S. descoperă natura dualistă a omului: el îl reprimă ca fiinţă fizică, îl impune să conştientizeze finitatea şi limitarea sa, dar concomitent îl înalţă ca fiinţă spirituală, trezeşte în el ideile raţiunii, conştiinţa superiorităţii morale, chiar şi asupra naturii fizic incomensurabile, reprimătoare. Kant plasează S. deasupra frumosului. Ulterior *Schiller* găseşte opoziţia kantiană a frumosului şi S., introducînd noţiunea unificatoare a frumosului ideal.

SUBLIMARE (lat. *medieval sublimaţio* – înălţare, ascensiune, ridicare) – noţiune psihanalitică propusă de S. Freud (în 1905) pentru desemnarea mecanismului de protecţie a individului. Impulsurile instinctuale sunt reorientate de la scopurile lor iniţiale spre scopuri sociale elevate. S. este un comportament social nobil şi măreţ, contrar josnicului, infimului. Altruismul nu-i altceva, decît sublimarea instinctului sexual, iar spiritul de competiţie – sublimarea agresivităţii. S. contribuie la adaptarea mai optimală la mediul social şi nu dăunează dezvoltării individului. În psihologia socială S. se leagă cu procesele socializării. Problemelor S. li se acordă o atenţie importantă în psihologia creaţiei, psihologia pediatrică, psihologia sportului etc.

SUBSTANŢĂ (din lat. *substantia* – esenţă, ceea ce stă la bază, ceva) – termen filosofic ce marchează (la general) temelia a tot ce există, care condiţionează apariţia şi dispariţia lucrurilor şi fenomenelor, iar ea este independentă, fiind însăşi cauza sa. Noţiunea S. a suferit schimbări în cursul timpului după diferite sisteme de cugetare, căpătînd diverse înţelesuri. Iniţial e concepută ca o S. corporală din care sunt constituite toate lucrurile. Apoi S. e considerată ca o desemnare deosebită a lui *Dumnezeu* (în scolastică), ceea ce duce la dualismul sufletului şi corpului. *Descartes* şi *Spinoza* întrebuinţează mai mult această noţiune în filosofia lor. *Kant* şi *Hegel* definesc mai concret această noţiune: “ceva... în raport cu care se defineşte toate fenomenele “temporale” (Kant) şi “bază a oricărei adevărate dezvoltări ulterioare”. *Marxismul* concepe substanţa ca *materie* şi ca cauză activă a apariţiei tuturor fenomenelor proprii, ca o categorie fundamentală a monismului

materialist. S. din punct de vedere al idealismului este spiritul, Dumnezeu, ideea, raţiunea universală. Dualismul (în cazul dat Descartes) reiese din recunoaşterea a două substanţe: materiale şi spirituale. Pluralismul recunoaşte existenţa mai multor S. Panteismul socoate S. pe Dumnezeu identic cu natura (Nicolaus *Cusanus, Bruno*). Materialismul metafizic concepe prin S. materia identică cu atomii veşnici, invariabili, impenetrabili şi indivizibili. Unele şcoli filosofice înţeleg prin S. esenţa lucrurilor şi fenomenelor. S. e mai concepută în ştiinţa contemporană şi în sens de parte componentă a materiei, ca formă de existenţă a ei (alături de cîmp, lumină şi plasmă).

SUBSTRAT (din lat. *sub* – sub şi *stratum* – zidire, construire) – baza generală a fenomenelor, totalitatea de formaţiuni relativ simple, elementare calitativ, interacţiunile cărora condiţionează însuşirile sistemului sau procesului vizat. Orice S. concret exprimă indivizibilitatea calitativă a unor obiecte şi sisteme în raport cu anumite procese. Concomitent aceste obiecte posedă *structură,* care poate să se manifeste în diverse interacţiuni. Cunoaşterea teoretică a S. diferitor procese concrete semnifică descoperirea structurilor, principiilor raporturilor structurale, determinarea acelor obiecte, interacţiunea cărora determină însuşirile fenomenelor cercetate.

SUBZISTENŢĂ – mod de existenţă a obiectelor fictive sau imaginare.

SUICID (*vezi:* *Sinucidere*)

SUFLET (lat. *anima*) – noţiune, care exprimă viziunile istorice în schimbare asupra *psihicului* şi a lumii interioare a omului; în *religie* şi *filosofia idealistă* – noţiune despre o substanţă imaterială deosebită, independentă de corp. Concentrînd ideile la această temă începînd cu cele mai arhaice pînă în prezent S. poate fi determinat ca principiu de viaţă, sediu al ideilor şi sentimentelor. Noţiunea de S. se întîlneşte în reprezentările *animiste*, *metempsihozei* (călătoria sufletelor) în filosofia indiană religioasă, în concepţiile *orficilor, pitagorienilor*, mitul Zamolxes. Naturfilosofia antică greacă este pătrunsă de reprezentările despre însufleţirea universală a cosmosului (*hilozoism*). *Platon* şi *neoplatonismul* dezvoltă învăţătura despre S. universal ca unul din principiile universale ale *existenţei.* S. la *Aristotel* – este un început activ raţional (“forma” – entelehia) al corpului viu, inalienabil de el (tratatul “Despre suflet”). În concepţiile *deiste* ortodoxale ale Evului mediu şi filosofia musulmană S. omului – este un început spiritual irepetabil şi etern creat de *Dumnezeu*. În filosofia epocii moderne termenul de S. în sens propriu a început să se utilizeze pentru marcarea lumii interioare a omului. *Metafizica* dualistă a lui *Descartes* divide S. şi corpul în două substanţe deosebite. *Leibnitz* abordează S. ca o substanţă închisă, *monadă. Kant* deduce noţiunea de S. în afara experienţei, în domeniul ideilor transcendentale, care condiţionează posibilitatea cunoaşterii umane. În psihologia experimentală din a doua jum. a sec. XIX, noţiunea de S. este limitată într-o mare măsură de noţiunea de psihică.

SUPER-EGO (SUPRA-EU) – noţiune psihanalitică, formulată de *S. Freud* (1856-1939), care semnifică cenzura, lumea normelor sociale şi interdicţiilor (tabu), morala. *Inconştientul* este compus din două substructuri relativ sinestătătoare – “ID” (*Eul-ambigen)* şi SUPER-EGO (SURPA-EU). Ultimul este eul ideal, aceea spre ce individul inconştient tinde, idealizează. În copilărie drept aşa ideal sunt părinţii, iar mai tîrziu – normelor şi interdicţiilor sociale, morala, asimilate de individ. S. acţionează asupra individului ca o instanţă de autoritate şi

constrîngere morală, îl obligă să lupte cu impulsurile instinctuale sub ameninţarea apariţiei sentimentului vinovăţiei. Dacă Eul-ambigen vine din adîncime, de jos spre conştiinţă, atunci S. vine din sus. Eul conştient se găseşte intre aceşti doi poli, două substructuri inconştiente. După părerea lui S. Freud din S. au luat naştere normele morale şi religia.

SUPOZIŢIE – însuşirea unei noţiuni de a reprezenta ceva, o judecată luată ca premisă (ipoteză) pentru formularea altei judecăţi.

SUPRAOM (*vezi:* *Ubermensch (Supraomul)*)

SUPRAVIEŢUIRE – capacitatea unui individ sau mai multor persoane de a rămîne în viaţă după moartea cuiva după o catastrofă. Noţiunea S. este interpretată paralel cu nemurirea. În doctrinele filosofilor antici (Pitagora, Zamolxis, Platon, Aristotel ş.a.), precum şi în concepţiile religioase se afirma nemurirea sufletului. Omul ca fiinţă biologică este muritor, el nu poate supravieţui morţii, nu poate trăi altă viaţă „deasupra" vieţii care-i este dată. A supravieţui înseamnă a înlătura primejdiile ce duc la moartea prematură a unui individ, preîntîmpinarea dispariţiei unui popor, pierirea civilizaţiei. Filozofia contemporană trebuie să fie o filozofie a supravieţuirii. Omenirea nu poate exista decît în limitele unor parametri strict determinate a mediului fizic, biologic şi social. Omenirea ca parte a *noosferei* a întrat în epoca dezvoltării ireversibile, care depinde de acutizarea problemelor globale. Problema cheie actualmente este elaborarea "Strategiei Omului" coordonată cu "Strategia Naturii". Strategia omenirii presupune totalitatea diferitor activităţi ce ar asigura coevoluţia omului şi mediului ambiant. Strategia omenirii trebuie să accepte şi noi modernizări, deaceea ea trebuie să aibă o nouă filozofie – filozofia supravieţuirii. *Medicina*, care se ocupă cu cercetarea problemelor omului şi optimizării condiţiilor sociale, poate să contribuie la elaborarea strategiei omenirii, la rezolvarea problemelor globale, la elaborarea noilor orientări valorice. Pentru formarea conştiinţei globale e necesar de a reconştientiza toate relaţiile sociale: relaţiile omului cu natura, relaţiile dintre diferite comunităţi, relaţiile dintre om şi om, atitudinea către trecut, istorie, cultură, strămoşi ş.a.

Ş

ŞANSĂ – probabilitate de reuşită în ceva, condiţii favorabile. A.A.Cournot a fost primul matematician care a formulat teoria şansei (intersecţia a două serii cauzale independente).

ŞAPTE ÎNŢELEPŢI – filosofi antici, autori a unor maxime (cunoaşte-te pe sine însuşi, nimic peste măsură): Thales, Biant, Pittac, Solon, Cleobul, Periandr, Hilon.

ŞAPTE MINUNI ALE LUMII – fenomene ori lucruri neobişnuite, extraordinare, obiecte considerate în antichitate drept remarcabile: piramidele egiptene, templul Artemidei din Efes, mausoleul din Halicarnas, grădinile suspendate ale Semiramidei din Babilon, Colosul din Rhodos, statuia lui Zeus din Olimp, farul din Alexandria.

ŞCEGLOV ALEXEI V. (16.03.1905- 2.05.1996) – d.h.ş.f., profesor universitar, specialist în istoria filosofiei. S-a născut în Warşovia. Provine dintr-o familie de învăţători ruşi. Din

1916 pînă în 1918 a locuit la Moskova, apoi activează în sudul Rusiei. Între 1927-1930 îşi face studiile la Facultatea de pedagogie a Universităţii din Rostov-pe-Don calificîndu-se: lector de ştiinţe sociale. Între 1930 şi 1933 devine şeful catedrei de filosofie a Institutului petrolului din Groznîi. Ulterior revine la Moskova şi desfăşoară o intensă activitate ştiinţifică şi didactică, studiind concomitent la "Institutul Krasnoi Professurî" secţia Filosofie. În 1933-1939 activează ca colaborator ştiinţific, secretar ştiinţific, etc. Totodată în 1933-1940 este redactor al secţiei de filosofie, membru al redacţiei principale la "Enciclopedia mare sovietică". Un timp a exercitat funcţia de şef al catedrei de filosofie a AŞ a URSS, şef al Secţiei de presă la Comisariatul de Externe (1939-1940). În perioada anilor 1940-1948 a fost represat, aflîndu-se în lagărele de detenţie staliniste. Ulterior reabilitat. Activează ca şef de catedră la Universitatea de Stat din Permi (1959-1964). În anul 1964 se transferă la Chişinău şi este ales în funcţie de şef al catedrei de Filosofie la USM, apoi şef al Catedrei de Filosofie a USMF "Nicolae Testemiţanu" (1971-1986). În 1935 susţine teza de doctor în filosofie "Борьба Ленина против богдановской ревизии Маркса", iar în 1969 susţine teza de doctor habilitat. Este autorul a circa 100 de lucrări ştiinţifice, sub egida lui şi-au susţinut disertaţiile 20 doctori în ştiinţe filosofice. I s-a conferit titlul onorific de savant emerit din RM. A fost decorat cu ordinul "Insigna de onoare" şi medalia "Pentru vitejie în muncă".

Op. pr.: "Краткий курс истории философии"; "Материализм Дж. Толанда"; "О противоречиях советского общества"; "Философские дискуссии 20-х – начала 30-х годов"; "Dezvoltarea spirituală a personalităţii socialiste".

ŞCOALA ALEXANDRINĂ – filosofie antică neoplatonistă din sec. I î.d.H. – sec. VI d.H. Este tratată în literatura de specialitate sub două aspecte. 1) Filosofie iudaică a lui *Filon Alexandrinul* – orientare care punea la baza existenţei ideile lui *Platon*. *Divinitatea* în accepţia lui Filon este superioară unicului şi binelui platonian şi este o esenţă veritabilă, care este cunoscută omului că ea exista, dar nu-i cunoscută cum arată ea. Teologia creştină timpurie, era sub o puternică influenţă a platonismului stoic cu metodele sale pur monoteiste. 2) Într-un sens mai larg Ş. a. încadrează neopitagorismul păgîn şi şcolile eclectice din primele sec. d.H. În general termenul de Ş. a. se identifică cu şcoala filosofică a lui Filon şi a gînditorilor creştini din Alexandria din sec. 2-3 d. H.

ŞCOALA BIOLOGICĂ ÎN SOCIOLOGIE – curente în sociologie din a 2 jum. a sec. XIX, caracteristica generală a cărora este utilizarea noţiunilor şi legilor biologiei la analiza vieţii sociale. Acest fapt s-a datorat succeselor biologiei (descoperirea celulei, legea luptei pentru existenţă şi a selecţiei naturale etc.). La Ş. b. s. pot fi atribuite concepţia lui *Spenser,* şcoala antropologică rasială, şcoala organică în sociologie, *darwinismul social,* psihologismul în sociologie, *sociobiologia*.

ŞCOALA DE LA BADEN (*vezi:* *Baden şcoala*)

ŞCOALA DE LA CAMBRIDGE – orientare în filosofia engleză din sec. XVII, care a încercat să utilizeze concepţia *platonismului* şi *neoplatonismului* pentru fundamentarea teologiei creştine. Principalii reprezentanţi: B.Uicicot, G.Mor, D.Smith, R.Kudworth, N.Calveruel, profesori la Universitatea din Cambridge promovau o optică largă asupra rolului şi sarcinii bisericii anglicane, ideea libertăţii voinţei. S. de la C. combina ideile *creaţionismului* cu

concepţia despre emanaţie şi recunoştea prezenţa permanentă şi influenţa divină în lume, înfăptuită prin intermediul sufletului universal". Ş. de la C. afirma că ideile sunt "introduse" în sufletele umane eterne de Dumnezeu, iar procesul cunoaşterii constă în actualizarea lor.

ŞCOALA CIRENAICĂ – se formează în sec. VI –V î.e.n. din iniţiativa lui Aristip, elevul lui Socrate. Din Ş.C. fac parte Theodor-Ateistul, Gheghesios, Annicheridos şi Eughemeros. Ş.C. poate fi caracterizată ca senzualism în teoria cunoaşterii şi hedonism în etică.

ŞCOALA DE LA VIENA (*vezi:* *Cercul de la Viena*)

ŞCOALA DE LA FRANKFURT – orientare în filosofia şi sociologia germană din sec.XX, care s-a constituit în anii 20-40. Principalii reprezentanţi – Horkheimer, *Adorno, Fromm*, *Marcuse,* Habermas. În concepţia filosofico-sociologică Ş. de la F. a încercat să combine elementele abordării critice ale lui K.Marx vis-a-vis de cultura burgheză cu ideile hegeliene şi freudiste. Noţiunea lui *M.Weber* a "raţionalizării" se transformă în una din noţiunile centrale a filosofiei culturii a acestei şcoli. Dialectica hegeliană se transformă în "dialectică negativă", antisistemică. Una din preocupările centrale este problematica alienării. Perioada postbelică se caracterizează prin aprofundarea contradicţiilor între reprezentanţii Ş. de la F., care a dus la dispariţia ei la înc. a. 70. Ş. de la F. a avut o influenţă puternică asupra gîndirii filosofice şi sociale din Germania şi SUA.

ŞCOALA DE LA LVOV – VARŞOVIA – grup de logicieni şi filosofi polonezi, care au activat în Varşovia şi Lvov în perioada interbelică. Fondatorul şcolii K.T.Twardowski, iniţiatorul cercetărilor în domeniul semioticii şi logico-metodologicii în Polonia. Reprezentanţii principali: J.Lukasiewicz, S.Lesniewski, A.Tarski, T.Kotarbinski, K.Ajdukiewicz, L.Hwistiek, Z.Zamirski, V.Tatarkiewicz. Pentru Ş. de la Lvov era caracteristică atitudinea negativă faţă de *iraţionalism*, se pleda spre o apropiere a investigaţiilor filosofice şi ştiinţifice, utilizarea mijloacelor de analiză logică pentru fortificarea şi fundamentarea poziţiei raţionaliste în scopul creşterii preciziei şi neechivocităţii limbii ştiinţei şi filosofiei. Ş.L.V. au avut o contribuţie importantă în semantica logică, teoria mulţimilor, în logica modală şi polivalentă, în logica matematică, în cercetările metalogice şi metodologice (teoria inducţiei, construcţia şi funcţia teoriei ştiinţifice, elaborarea metodei axiometrice, teoria relativităţilor), Ş.L.V. s-a destrămat în 1939 în urma invaziei hitleriste şi staliniste asupra Poloniei, unii reprezentanţi ai acestei şcoli au pierit în lagărele hitleriste şi staliniste.

ŞCOALA DE LA MARBURG – cea mai puternică orientare neokantiană, care provine din interpretarea "transcendentologică" a concepţiei lui *Kant*. Conform Ş. de la M. universalitatea şi necesitatea cunoaşterii ştiinţifice se explică prin autoreglarea raţiunii şi nu depinde de senzaţie şi "lucrul în sine". Cunoaşterea se desprinde de la psihic, iar obiectul cunoaşterii se identifică cu noţiunea despre obiect. Existenţa ca atare se interpretează ca totalitate a raporturilor noţionale pure. Reprezentanţii principali ai Ş. de la M. H.Kohen, P.Natorp şi E.Cassirer determină obiectul, nu ca o substanţă plasată de cealaltă parte a oricărei cunoaşteri, dar ca obiect, care se formează din experienţă în progresie.

ŞCOALA DIN ELEEA – se formează la începutul sec. V î.e.n., reprezentanţii sunt Xenofan, Parmenide, Zenon. Ei abordează problema existenţei, cognoscibilităţii lumii, dezvoltă aparatul categorial al filozofiei (mai ales dialectica gîndirii), s-au pronunţat contra ideilor

lui *Heraclit* despre veşnica mişcare şi schimbare. *Xenofan* expunea viziunile sale într-o formă poetică. Ideile lui se manifestau contra reprezentărilor mitologice şi religioase referitor la apariţia şi dezvoltarea lumii. Se pronunţa contra imoralităţii şi antropomorfismului religiei politeiste, considera, că nu zeii au creat oamenii, ci dimpotrivă oamenii au creat zeii după chipul şi înfăţişarea sa. *Parmenide* formulează teoria despre existenţă, subliniind că existenţa este ceea ce se cunoaşte cu raţiunea, fiind unică, veşnică, neschimbătoare, indivizibilă, iar inexistenţa nu este. Lumea după Parmenide este o sferă materială în care nu există gol şi deci mişcarea este imposibilă. Parmenide face deosebire clară între cunoştinţe adevărate ca rezultat al cunoaşterii raţionale şi părere (doxa) ce se bazează pe cunoaşterea senzorială. *Zenon* susţine ideile lui Parmenide. El separă cunoaşterea senzorială de cea raţională, consideră că cunoaşterea adevărată este cunoaşterea raţională. Cunoaşterea senzorială duce la contradicţii irezolvabile. Zenon a devenit vestit anume prin încercarea de a clarifica contradicţiile dintre raţiune şi senzaţii. În paradoxurile sale (dihotomia, Ahile, săgeata, stadionul) Zenon neagă mişcarea şi argumentează imobilitatea şi neschimbarea existenţei, demonstrează, că dacă se admite existenţa mişcării, aceasta va duce la contradicţii irezolvabile. Este imposibil de a parcurge un spaţiu infinit în timp limitat.

ŞCOALA DIN MILET (sec. VI î.d.H.) – cea mai veche şcoală ştiinţifico-filosofică greacă avîndu-i ca protagonişti pe *Thales, Anaximandru, Anaximene*. Ş. d. M. era preponderent natural-ştiinţifică şi nu aborda problemele existenţei şi cunoaşterii. Cu ea se începe istoria cosmogoniei şi cosmologiei ştiinţifice europene: fizicii, geografiei (şi cartografiei), meteorologiei, astronomiei, biologiei şi (posibil) a matematicii. Toate acestea constituiau o singură ştiinţă despre "natură", sau "istoria naturală", care descrie şi explică cosmosul în evoluţia sa dinamică de la apariţia aştrilor şi Pămîntului din prosubstanţă pînă la apariţia fiinţelor vii. Drept unitate, principiu universal, ce se află la baza diversităţii infinite a fenomenelor *Thales* considera apa (hydor), *Anaximandru* aerul (pneuma) iar *Anaximene* apeironul (substanţă indefinită). Filosofii Ş.d.M. au dost deasemenea dialecticieni spontani. Reprezentanţi mai tardivi, mai puţin importanţi ai Ş. din Milet sunt (Hyppon şi Diogene Apollonieţeanul (sec. V î.d.H).

ŞCOALA FUNCŢIONALĂ ÎN SOCIOLOGIE – principiul metodologic al căreia este funcţionalismul. Stipulează analiza fenomenelor vieţii sociale bazîndu-se pe evidenţierea obiectului cercetat (societatea, formaţia social-economică, institutul social, proces social etc.) în calitate de integritate; diviziunea lor în părţi componente (elemente, factori, alternative); reflectarea dependenţelor atît între părţile componente, cît şi între părţi cu integrul. Reprezentanţii: V. Malinowski, R.Merton, T.Parsons, P.Sorokin, E.Negel, A.Radcliffe-Brown. Această şcoală orientează cercetătorul la analiza funcţionării fenomenelor sociale, adică la conceperea mecanismelor şi metodelor lor de reproducere, repetabilităţii, autosusţinerii.

ŞCOALA IMANENTĂ ÎN FILOSOFIE – orientare subiectiv-idealistă în filosofie la sfr. sec. XIX – înc. sec. XX, care confundau existenţa, realitatea cognoscibilă cu conţinutul conştiinţei şi care neagă existenţa realităţii independent de conştiinţă. A fost fundamentată de filosofii germani W.Schuppe, R.Schuppert-Soldern, M.Kaufman, I.Remke ş.a. Considerau că lumea nu este dată obiectiv, ci este creată de conştiinţă. Neagă existenţa "lucrului în sine", adică a realităţii obiective. În optica Ş.i. tot cognoscibilul se află în sfera

conştiinţei, adică imanentă ei, conţinutul conştiinţei se transformă în unica realitate. Lumea internă şi cea externă – subiectul şi obiectul – acestea-s două sfere, pe care le "posedă" sufletul, acestea-s două domenii ale "Eu"- lui, ale conştiinţei. O parte din adepţii Ş.i. postulează conştiinţa de gen care serveşte criteriu al obiectivităţii şi adevărului. Prin aceasta se observă o evoluţie a opţiunilor subiectiv-idealiste spre cele obiectiv-idealiste.

ŞCOALA IONIANĂ (sau MILESIANĂ) – este reprezentată de *Thales*, *Anaximandros* şi *Anaximene* (toţi din Milet) şi *Anaxagora* din Clazomene. Ei sunt primii filosofi şi savanţi (se mai numeau şi fiziologi). **(*vezi:* *Şcoala din Milet*)**

ŞCOALA MEGARICĂ – se formează la Megara (lîngă Atena) la sfr. sec. V î.e.n. Reprezentanţii Ş.M. sunt Euclid (de nu confundat cu Euclid matematicianul), Eubulid, Stilpon, Diodor Cronos, Filon. Ei au fost influenţaţi de Socrate, dezvoltă dialectica, unele probleme morale. Eubulid este vestit prin discursurile sale eristice şi tendinţa de a clarifica unele paradoxuri.

ŞCOALA PERIPATETICĂ (*vezi:* *Peripatetism*)

ŞCOALA PITAGORICĂ – este fondată de vestitul filosof şi matematician Pitagora (sec. VI î.e.n.) şi a existat pînă în sec. III e.n. S.P.este reprezentată de Philolaios, Hippon, Hippas, Policletos, Xenofil ş.a. Sunt preocupaţi de problemele filosofiei, ştiinţei, moralei, religiei. Explica esenţa lucrurilor cu ajutorul numerelor şi raportul dintre ele, iar universul este o armonie de numere. Au contribuit la apariţia şi dezvoltarea matematicii. Numerele erau concepute ca esenţa reală a tuturor lucrurilor, absolutizarea lor a dus la mistică. Formulează concepţia despre nemurirea, transmigraţiunea sufletului (metempsihoză). **(*vezi:* *Pitagora, Pitagorism*)**

ŞCOALA PSIHOLOGICĂ ÎN SOCIOLOGIE – orientări ale sociologiei occidentale contemporane, ce-şi găsesc originea în concepţiile lui G.Tarde, G.Lebon, W.G.Word, W.Mc-Dugall. Printre ele se evidenţiază şcoala interacţionismului simbolic (Gh.Myd, H.Becker, A.Koen ş.a.), *neofreudismul*, *fenomenologia* sociologică (A.Sikurel ş.a.) şi etno-metodologie (H.Harfunkel ş.a.). Pentru toate diversitatea de viziuni din interiorul Ş.P.S. există o tendinţă de a explica raporturile reciproce şi structurale pe baza datelor psihologice. La etapa de constituire a Ş.P.S. se exagera importanţa factorilor genetici. Ca urmare particularităţile comportamentului social se deduceau din însuşirile imanente speciei umane – sexualităţii, agresivităţii, afectivităţii, pasiunii către moarte etc. Prin sensurile personalităţii (sau caracterul naţional) se încerca explicarea unor aşa fenomene sociale ca războaiele şi conflictele de clasă etc., negării societăţii, sistemului social, organizaţiei, declarîndu-le construcţii metafizice.

ŞCOLILE SOCRATICE – denumire condiţionată a unui şir de orientări filosofice, care au referinţă la discipolii lui *Socrate*; unele din ele îşi expuneau viziunile lor sub formă de "dialoguri socratiene". Interlocutorul principal în ele ca şi cele ale lui Platon, era Socrate. Sunt cunoscute patru astfel de orientări: 1) *cinicii*, care au preluat o serie de idei ale lui *Antistene*, dar definitiv s-a constituit ca şcoală în rezultatul activităţii lui *Diogene din Sinop*: Crates, Menedem şi autorul de satire Menip; 2) şcoala *cirenaicilor*, fondată de *Aristip din Cirene*: Areta, Hehesin, Annikeride, Teodor; 3) şcoala din *Megara*, fondată de *Euclid din*

Megara: Eubulide, Stilpon şi Diodor din Cronos; 4) şcoala Elis-Eritreya, fondată de Phedon din Elis. La Ş.S. se referă şi *Academia lui Platon*.

ŞOC – stare gravă a individului caracterizată prin dereglări profunde a funcţiei sistemelor nervos central, cardiovascular şi endocrin şi a metabolismului. Este o reacţie de adaptare inadecvată a organismului prin mobilizarea extraordinară a tuturor funcţiilor. Poate fi provocat de mai multe cauze. Deosebim Ş. traumatic, hemoragic, combustional, emoţional ş.a. Ş. ca o perturbaţie bruscă a echilibrului intern a organismului se foloseşte în scopuri terapeutice (electroşoc, insulinoterapie ş.a.).

ŞOVINISM (franc. *chauvinisme*) – forma extremă a *naţionalismului*. Predică exclusivitatea naţională, confruntarea intereselor unei naţiuni cu interesele tuturor altor naţiuni, răspîndirea vanităţii şi urii naţionale. Termenul de Ş. a apărut în Franţa (în a. 1831 în comedia fraţilor I. şi T.Konyar "Cocarde tricolore"). O varietate a Ş. este Ş. de mare putere – ideologia şi politica cercurilor conducătoare ale naţiilor ce ocupă un loc central dominant în stat declarînd naţiunea sa "superioară". Ş. de mare putere este îndreptat la asuprirea altor naţiuni, discriminarea lor în viaţa economică, politică, culturală şi în ultimă instanţă la anihilarea lor atît fizică cît şi spirituală.

ŞTIINŢA COGNIŢIEI (COGNITOLOGIE) – orientare ştiinţifică ce se ocupă cu studierea mecanismelor cunoaşterii, gîndirii, creaţiei, înţelegerii (spre deosebire de mecanismele voliţionale). **(*vezi:* *Cognitologie socială*)**

ŞTIINŢĂ – sferă a activităţii umane, scopul căreia este studierea obiectelor, proceselor şi legităţilor naturii, societăţii, omului, întregii existenţe. Ş. este una dintre formele conştiinţei sociale şi culturii. Noţiunea de Ş. include în sine atît activitatea de obţinere a cunoştinţelor noi, cît şi rezultatul acestei activităţi – suma cunoştinţelor ştiinţifice obţinute la momentul dat, care formează *tabloul ştiinţific al lumii* în totalitatea lui. Termenul de Ş. se utilizează şi pentru marcarea unor branşe separate ale cunoaşterii ştiinţifice. Ş. ca producere de cunoştinţe prezintă în sine o formă specifică de activitate. Un caracter complex conţine interconexiunea dintre Ş. şi *filosofie* ca forme specifice ale culturii şi conştiinţei sociale. Filosofia din totdeauna îndeplineşte în raport cu Ş. funcţii de metodologie a cunoaşterii şi interpretarea conceptuală a rezultatelor ei. Pe filosofie şi ştiinţă le uneşte tendinţa de construire a cunoştinţelor într-o formă teoretică, de dovadă logică a concluziilor lor. Autenticitatea cunoştinţelor ştiinţifice se determină nu numai prin lipsa contradicţiilor logice, ci, în primul rînd, prin verificarea obligatoare în practică – în cadrul *observării* şi *experimentului* ştiinţific. Dezvoltînd legile obiective ale fenomenelor Ş. le exprimă în noţiuni şi scheme, care trebuie să corespundă realităţii. Prin aceasta se deosebeşte Ş. de *artă*, care explică realitatea în chipuri artistice concrete, ce admit posibilitatea fanteziei, imaginaţiei etc.

ŞTIINŢE OCULTE – denumire convenţională a cercetării şi practicii unor fapte înconjurate de mister. La acestea se referă alchimia, astrologia, necromanţia, magia, cabalistice, telepatia, telekinezia, levitaţia ş.a. Ele nu ţin de normele şi principiile ştiinţei, obiectivitate, reprezintă preponderent o interpretare subiectivistă a fenomenelor.

ŞTIINŢE SOCIOUMANISTICE ORI SOCIOUMANE – totalitatea de discipline orientate

către cunoaşterea omului şi societăţii (istoria, arheologia, etnografia, economia politică, sociologie, psihologie, psihologie socială, etica, estetica ş.a.). Ele se deosebesc de ştiinţele naturii şi tehnice prin metodele şi scopurile sale. Ş.S. au un caracter „comprehensiv", descriptiv, ţin mai mult de sentimente, predomină factorul subiectiv, evidenţiază anumite tendinţe.

ŞTIINŢE TEHNICE – totalitatea de discipline ce se ocupă cu cercetarea tehnicii şi tehnologiilor şi aplicarea lor în practică (mecanica aplicativă, metalurgia, radioelectronica, energetica nucleară, cosmonautica, fizica tehnică ş.a. Ş.T. au un caracter preponderent aplicativ.

ŞTIINŢELE NATURII – totalitatea ştiinţelor care studiază *natura* în întreaga diversitate a fenomenelor; una dintre cele trei domenii fundamentale ale cunoştinţelor umane (de rînd cu ştiinţele despre societate şi gîndire). Ş. n. constituie baza teoretică a tehnicii industriale şi agricole, a medicinei etc. Obiect al Ş. n. sunt diferite specii ale materiei şi formele mişcării lor, ce se manifestă în natură, conexiunile şi legităţile acestora. Ş. n. pot fi subdivizate în empirice şi teoretice, organice şi neorganice. Ş. n. contribuie la formarea reprezentărilor despre lume în întregime, de starea Ş. n. depinde, într-o măsură considerabilă dezvoltarea filosofiei.

T

TABLOUL FIZIC AL LUMII – noţiune care marcează sistemul de obiecte teoretice, constituite de o teorie a fizicii (sau cîteva teorii) şi mandatate cu statutul ontologic. T.f.l. caracterizează lumea obiectivă prin prisma noţiunilor fizico-teoretice, legi şi principii, deaceea trebuie să-l deosebim de realitatea obiectivă, care nu depinde de nici o teorie fizică. T.f.l. prezintă în sine un model teoretic al obiectelor fizice şi proceselor, care reproduce sub formă de obiecte şi structuri abstracte şi idealizate esenţa observabilă a fenomenelor fizice. În acest sens T.f.l. a fost atomismul antic, fizica lui *Descartes*, sistemul lui *Newton.* În sec. XIX T.f.l. se bazează pe ideea ierarhiei formelor de mişcare şi pe trecerile lor reciproce. Pe parcursul sec. XX s-a făcut diferite încercări de a construi un T.f.l.

TABLOUL MEDICAL AL LUMII- este un sistem de reprezentări ce apare drept rezultat al evoluării cunoştinţelor şi ulterior, al ştiinţei medicale. T.M.L este o parte constitutivă a tabloului ştiinţific al lumii. La etapa timpurie de dezvoltare a medicinii se atestă o viziune asupra tratării integrale a individului. Totodată, istoria ştiinţei ne vorbeşte despre temelia obiectivă comună a cunoştinţelor medicale şi filosofice în această epocă. În evul mediu paradigma antică a integrităţii omului este schimbată de cea *dualistă.* Drept obiect de studiu al medicinii devine exclusiv corpul, privat de suflet. Serviciile terapeutice se separă de cele psihoterapeutice. Dominantă devine *teoria* humorală îmbinată cu reprezentările despre trup. Starea sănătăţii şi bolii se explică din perspectiva combinării celor patru lichide: sînge, limfă, bila albă şi neagră. În epoca Modernă se instituie paradigma sindromologică. Către sf. sec. al XVIII-lea şi în prima jum. a sec. XIX–lea se afirmă medicina anatomo-clinică. Stabilirea raportului cauzal între rezultatele autopsiei şi observaţiile clinice a format limbajul formulei. Ulterior apare medicina funcţională. În cadrul acestei paradigme apar şi

se dezvoltă două direcţii – *monocausalism* şi *condiţionalism.* În prezent domină medicina psihosomatică. Conform acestei paradigme psihicul şi somaticul sunt evaluate drept funcţii de interdependenţă şi interacţiune a unui sistem unic.

TABLOUL NOOSFERIC AL LUMII – concepţie teoretică netradiţională ce priveşte societatea viitorului, conceperea interacţiunii elementelor sistemului "om – societate – biosferă". Ea este orientată la analiza şi scoaterea în evidenţă a formelor de dezvoltare durabilă şi intensivă a civilizaţiei, realizării pe deplin a principiilor şi idealurilor umanistice, cercetarea paradigmelor, metodelor, căilor şi formelor de soluţionare a crizei ecologice şi problemei de supravieţuire a omenirii. T.N.L. presupune schimbări ce ţin de umanismul noosferic, care la rîndul său neagă antropocentrismul clasic şi treptat conduce la un nou principiu de organizare al ştiinţei contemporane – la principiul *biosferocentrist*. În afară de asta apare şi un nou tip de viziune asupra mediului ambiant şi a interacţiunii acestuia atît cu fiecare om în parte, cît şi cu toată omenirea. În locul civilizaţiei tehnogene strîns legată de "umanismul de consum" vine o nouă civilizaţie, civilizaţia informaţional-ecologică (noosferică) cu forma ei proprie de ştiinţă şi de raţionamente socionaturale. Societatea noosferică presupune rezolvarea unui şir de probleme cum ar fi stabilitatea procesului demografic, raţionalizarea consumului în ţările dezvoltate, globalizarea dirijării sociale ş.a. În principiu e posibil a reorienta ştiinţa spre valorile general-umane ale strategiei noosferice. Ştiinţa şi numai ştiinţa poate să se manifeste în calitate de remediu eficace, capabil de a elabora paradigma şi strategia dezvoltării durabile, de a asigura supravieţuirea omenirii. Tranziţia spre societatea noosferică şi o dezvoltare durabilă e posibilă din punct de vedere al ştiinţei contemporane doar într-o variantă globală, iar în perspectivă în cea cosmică.

TABLOUL SINERGETIC AL LUMII – poate fi caracterizat prin intermediul unui sistem categorial bine determinat care ar include în sine următoarele noţiuni generale: *întîmplarea* şi *necesitatea, posibilitatea* şi *realitatea*. Rolul principal aici, fără îndoială, îi aparţine întîmplării, strîns legată cu aşa categorii ca fluctuaţia, haosul, dezordinea. Haosul, dezordinea, întîmplarea sunt necesare pentru naşterea noului. Haosul constituie sursa constructivă, baza procesului de dezvoltare. Un alt element extrem de important a viziunii sinergetice a lumii îl constituie autoorganizarea, ca fiind procesul pe parcursul căruia se creează, se reproduce sau se perfecţionează organizarea sistemelor deschise dinamice. Autoorganizarea e strîns legată de o altă noţiune fundamentală a sinergeticii – noţiunea de *disipare.*

TABU – totalitate de interdicţii referitor la anumite activităţi, folosirea unor lucruri ori rostirea unor cuvinte ce ţin de sacru. Apar în societăţile primitive şi se considera că încălcarea lor se pedepseşte de forţele supranaturale. După o legendă, sufletele strămoşilor strict supravegheau executarea tabuurilor şi aspru pedepseau pentru încălcarea poruncilor strămoşilor. T. reglementa viaţa şi activitatea în aceste societăţi. Se întîlnesc practic în toate religiile.

TACTISM – reflectare biologică (excitabilitate), capacitatea fiinţelor vii de a reacţiona selectiv la excitanţii din exterior ce duc la o adaptare optimală la mediul înconjurător. Ea se manifestă prin tropisme, taxie şi nastie. T. poate fi pozitiv ori negativ (mişcarea spre excitant sau invers). În dependenţă de stimul deosebim reacţii de fototaxie (în cazul luminii), geotaxie (greutate), anemotaxie (la curent de aer), reotaxie (la curent de apă),

galvanotaxie (la curent electric), chimiotaxie (mediu chimic) ş.a.

TAINĂ (gr. *mysterion*; sl. *taina* – tainã) – termen filosofico-teologic ce exprimă ceea ce este neînţeles, nedescoperit sau nepătruns de mintea omenească. T. mai exprimă *minunea,* miracolul, misterul, sacramentul. În plan teologic tainele transmit har divin, care iniţiază, menţine şi desăvîrşeşte viaţa omului. Pe planul ontologic tainele respectă, confirmă şi transformă umanul. În fiecare T. există un element uman îi unul divin. Cu toată slăbiciunea lui, umanul primeşte harul, graţia.

TAINĂ MEDICALĂ – categorie a eticii medicale ce reflectă datoria profesională a medicului. Principiul obligatoriu al oricărei etici medicale îl constituie păstrarea T.M., conţinutul şi funcţiile sociale ale căreia sunt determinate de normele morale ale societăţii. Această obligaţie primordială a medicului de a păstra taina medicală este prevăzută şi de legea Republicii Moldova despre ocrotirea sănătăţii: medicii şi alţi lucrători medicali nu au dreptul de a divulga informaţia despre boală, viaţa intimă şi familială a bolnavului. T.M. constituie datoria medicului de a nu divulga informaţia despre bolnav fără consimţământul lui, dacă este vorba de maladii ce se referă la viaţa intimă (boli ginecologice, dereglări psihice sau diferite vicii în dezvoltarea organismului). Ridicarea tainei medicale la rang de normă juridică constituie o apreciere socială destul de înaltă a acestei noţiuni. T.M. interzice divulgarea informaţiei despre boală nu numai celor din jur, dar în unele cazuri şi însuşi bolnavului. Asta se efectuează şi în legătură cu problema iatrogeniilor. Divulgarea tainei medicale poate avea loc verbal, prin diferite documente la care, după toate regulile, bolnavul şi rudele lui nu trebuie să aibă acces. Însă aşa ceva poate să se întîmple în instituţiile medicale, unde nu există ordinea necesară, iar personalul medical nu respectă această regulă. Datoria medicului de a respecta T.M. nu mai are sens atunci cînd asta contravine intereselor societăţii. Spre exemplu, medicul este obligat să comunice organelor respective despre cazurile depistate de boli infecţioase şi parazitare ce trebuie să fie înregistrate, să aplice tratamentul forţat în acele cazuri cînd aşa ceva este prevăzut de lege, să dea informaţie despre bolnavi după cererea organelor juridice şi de anchetare.

TAINE (sau cele şapte sfinte taine) (lat. *sacramentum* – minune, miracol, mister) – acţiuni cultice în creştinismul tradiţional (ortodoxie şi catolicism) şi parţial în protestantism (una sau cîteva numai). Aceste T. sunt şapte: 1) Botezul; 2) Mirungerea (înfăptuită după botez); 3) pocăinţa sau mărturisirea păcatelor în faţa preotului; 4) Euharistia (împărtăşania cu pîine şi vin transfigurate în chip spiritual supranatural, nu fizic în trupul şi sîngele lui Isus Hristos); 5) Masul (ungerea cu ulei sfinţit a celui grav bolnav de către 7 preoţi spre iertarea păcatelor, însănătoşire sau moarte fără suferinţe); 6) Cununia (Nunta); 7) Hirotnia (în diacon, preot sau episcop) prin care cel hirotonit primeşte harul de a săvîrşi slujbele religioase. T. se aplică numai pentru persoane vii. Primele 4 sunt obligatorii pentru toţi creştinii, celelalte la necesitate, deoarece nu toţi pot fi grav bolnavi, nu toţi se căsătoresc ori îmbrăţişează profesie clericală.

TAI-ŢZI (chin. *marele hotar*) – categorie a filosofiei chineze, care exprimă ideea stării de limită a existenţei; antonim categoriei "uţzi" – "absenţa limitei" – "infinitul". Pentru prima dată se întîlneşte în "Cijoui" ("Cartea schimbărilor), unde această noţiune înseamnă etapa iniţială, cauza apariţiei şi dezvoltării tuturor fenomenelor şi lucrurilor, care generează "in" şi "ian". Noţiunea de "T.ţ." a devenit una din principalele în neoconfucianism. După Ciju şi T.ţ. este

totalitatea tuturor principiilor (li), prezenţi concomitent în orice om, în orice lucru, aidoma reflectării lumii pe orice suprafaţă acvatică. În sec. XX Sun Iatsen a utilizat termenul T.ţ. pentru translarea termenului occident de "eter".

TARSKI ALFRED (1902-1983) – logician american de provinenţă poloneză, reprezentant principal a *Şcolii de la Lvov-Varşovia*. Din 1939 se stabileşte cu traiul în SUA, predă la universităţile Harvard, Berkeley. Are peste 300 de lucrări foarte importante în domeniul teoriei mulţimilor, algebrei, logicii matematice şi metamatematică ş.a. Se consideră fondatorul semanticii formalizate.

Op.pr.: "Conceptul de adevăr în limbajele formalizate"; "Logica, semantica, matematica"; "Introducere în logica şi metodologia ştiinţelor deductive"; "Adevărul şi demonstrarea".

TEHNICĂ (gr. *techne* – meşteşug, măiestrie) – sistemul de organe artificiale ale activităţii societăţii. Ea se dezvoltă prin intermediul procesului istoric de obiectivare în materialul natural al funcţiilor de muncă, al deprinderilor, al experienţei şi cunoştinţelor prin modalitatea de cunoaştere şi utilizare a forţelor şi legităţilor naturii. T. (împreună cu oamenii care o creează şi o pun în funcţie) constituie o parte componentă a forţelor de producţie şi este un indiciu semnificativ al acelor *relaţii sociale*, în care se înfăptuieşte munca. T. se poate de divizat în următoarele branşe funcţionale: T. de producere, T. de transport şi comunicaţii, T. investigaţiilor ştiinţifice, T. militară, T. procesului de instruire, T. culturii şi menajului, T. medicală, T. de dirijare. Istoria T. constă din trei etape: uneltele manuale de muncă (instrumente); maşini (nivelul mecanizării); automatele (maşinile automatizării). Dezvoltarea tehnicii contemporane, ca niciodată, este condiţionată de dezvoltarea ştiinţei, care joacă un rol primar în raport cu T. Influenţa T. asupra societăţii contemporane are loc nu numai prin sfera producţiei materiale, ci şi asupra politicii mondiale. Sistemul de instruire, arta, cultura, menajul într-o mare măsură se transformă sub influenţa tehnicii. Inventarea T. de cinema, a televiziunii, radioului, înregistrării sunetului au generat noi specii de artă, au avut o influenţă profundă asupra întregii culturi umane.

TEHNOCRAŢIEI TEORIA (din gr. *techne* – meşteşug, măiestrie şi Kratos – putere, dominaţie) – concepţie sociologică, care stimulează necesitatea instaurării puterii politice a specialiştilor tehnicieni (manageri şi ingineri), înfăptuită în interesele întregii societăţi pe baza cunoaşterii ştiinţifice în opoziţie cu puterea capitalului; delimitarea stratului de specialişti-funcţionari superiori ai aparatului de stat şi ai producţiei monopoliste. Iniţial ideea de tehnocraţie a fost exprimată în utopia socială a economistului T.Veblen. El atribuia tehnicienilor rolul de servitori dezinteresaţi ai producţiei şi progresului social. Ca urmare sistemul proprietăţii private trebuie să fie înlocuită cu sistemul de dirijare raţională. Concepţia T. au dezvoltat-o A.Berl, A.Frich, J.K.Galbraith. Apropiată de spiritul concepţiei gelbraithiene în sociologia occidentală este concepţia "revoluţiei managerilor" lui Bernham şi "revoluţia savanţilor" lui D.Bell. Trăsătura specifică pentru toate aceste viziuni ale tehnocraţiei – tendinţa de a dirija societatea pe baza criteriilor tehnice, ignorarea dimensiunii etico-axiologice a politicii.

TEHNOLOGII INFORMAŢIONALE – totalitatea metodelor utilizate în procesul activităţii de elaborare, păstrare, transmitere şi utilizare a socioinformaţiei sub aspect de cunoştinţe.

TEILHARD DE CHARDIN (PIERRE) (1881-1955) – filosof, savant (geolog, paleontolog,

arheolog, antropolog), teolog catolic francez. Membru al ordinului iezuiţilor (1899), preot (1911). Unul din descoperitorii sinantropului în apropiere de Beijing (1923). Cercetările de antropologie l-au făcut să conceapă o întreagă teorie evoluţionistă: prin filosofia vitalistă el încearcă să gîndească continuitatea dintre natură şi viaţă, dintre viaţă şi spirit. T. considera că omul este cel mai desăvîrşit rezultat al evoluţiei lumii organice. El distinge trei stadii de evoluţie, consecvente şi calitativ diferite: proviaţă (litosferă), viaţa (*biosfera*) şi fenomenul omului (*noosfera*). Apariţia omului, după T. – nu este finalul evoluţiei ci cheia spre perfecţiunea crescîndă a lumii. Umanizarea Fiului lui Dumnezeu exprimă rolul excepţional al omului în evoluţia viitoare.

Op.pr.: "Fenomenul uman"; "Inima materiei"; "Christicul".

TEISM (din gr. *Theos* – Dumnezeu) – concepţie filosofico-religioasă care afirmă existenţa lui *Dumnezeu* ca persoană absolută, exterioară naturii, dar şi *imanentă* ei, prin prezenţa şi acţiunea sa creatoare, susţinătoare şi conducătoare a lumii. Se deosebeşte de *panteism* prin faptul că îl consideră pe Dumnezeu *transcendent*, iar de *deism* pentru că îi atribuie lui Dumnezeu, ca *providenţă*, o acţiune perpetuă. Este contrar *ateismului*. Unii gînditori caută să interpreteze pe nou unele componente ale teismului clasic.

TELEOLOGIE (din gr. *teleos* – scop şi *logoc* – cuvînt, studiu, învăţătură) – doctrină ontologică filosofico-religioasă ce afirmă existenţa în natură şi în societate a unor scopuri obiective extraumane; studiul scopurilor, al finalităţilor. Conform T. în lume nici un proces nu decurge mecanic, ci numai în vederea unui anumit scop, condus de puteri sau cauze finale (causa finalis). În opoziţie cu *determinismul*, iar uneori şi ca "completarea" lui, T. postulează o formă deosebită a cauzalităţii – cu scop bine determinat, căutînd să răspundă la întrebarea – "pentru ce?". Idei T. originale întîlnim la *Aristotel, Ch.Wolff, G.Leibnitz, F.Schelling, G. Hegel, I.Kant, A.Schopenhauer,* E.Hartmann, deasemenea în *neotomism,* vitalism, neofinalism, *neokantianism, personalism,* fideism ş.a.

TELEPATIE – fenomen parapsihologic care presupune transmiterea gîndurilor la distanţă fără substrat material. T. n-a fost confirmată de practica socială. **(*vezi:* *Parapsihologie*)**

TEMEI – condiţie suficientă (sau) necesară pentru ceva: existenţă, cunoaştere, gîndire, activitate. În sfera deducţiei cele mai importante T. sunt legile logice. În calitate de categorie în sistemul logicii dialectice T. a fost elaborat de Hegel. În filosofia posthegeliană categoria de T. a fost analizată în cadrul logicii generale de *Schopenhauer,* Wundt, Sigwart, *Wittgenstein* ş.a.

TEMPERAMENT (lat. *temperamentum* – raportul cuvenit al părţilor) – caracteristica individului din perspectiva particularităţilor dinamice a activităţii sale psihice, adică tempoului, ritmului, intensivităţii a unor stări şi procese psihice luate aparte. În structura T. se poate de evidenţiat 3 componente principale: activitatea generală a individului, manifestările lui motore şi emotivitatea lui. Cea mai veche concepţie despre T. este teoria humorală, de ex. în concepţia lui *Hipocrate.* S-au delimitat principalele tipuri de T.: sanguinic, coleric, melancolic şi flegmatic. Caracteristica tipologică a acestor tipuri de T. a fost efectuată de *I.Kant*. Concepţia morfologică a T. aparţine psihopatologului german E.Kretschmer (1888-1964), iar somatică psihologului american Sheldon.

TENDINŢĂ – orientare firească pentru ceva, activitate conştientă spre un scop bine determinat. Psihologii evidenţiază tendinţe motorii, afective, intelectuale. P.Janet le clasifică după gradul lor de complexitate – tendinţe inferioare, mijlocii şi superioare.

TEODICEE (din gr. *Theos* – Dumnezeu şi *dike* – dreptate) – justificarea lui *Dumnezeu,* denumirea doctrinelor filosofico-religioase ce dovedesc că existenţa răului în lume cotrazice bunătăţii divine. În alt aspect T. reprezintă acea parte a metafizicii care tratează pe Dumnezeu, existenţa şi atribuţiile sale. În decursul sec. XVII-XVIII pe baza diferitor curente de natură T. se constituie o ramură aparte a literaturii filosofice. Acest termen pentru prima dată este folosit de *Leibnitz* în cea mai grandioasă lucrare filosofică a sa "Teodiceea" (1710). Susţine că lumea este o creatură perfectă, iar răul este un bine pentru lume, el este indisolubil legat cu binele. Într-un şir de sisteme filosofice răul este privit ca o încercare pentru oamenii, cu ajutorul căruia se întăresc spiritual şi în credinţă. Cu aşa idei a fost preocupat încă *Origen* şi *Augustin.* La Vladimir Soloviov T. se manifestă în învelişul agatodiceei (justificarea binelui). În prezent T. se află în legături cu antropodiceea (justificarea omului) şi demodiceea (justificarea poporului, etnosului şi culturii lui spirituale).

TEOFRAST (370-288 î.e.n.) – elev şi succesor a lui Aristotel, reprezentant al *peripatetismului*. A fost un bun filosof şi profesor. La lecţiile lui ţinute în Liceu veneau circa 2 mii de elevi. Din creaţia lui s-a păstrat foarte puţin: două tratate despre plante (care au pus temelia botanicii), Caracterele (studii morale şi portrete), Despre opiniile filosofilor naturii (despre presocratici).

TEOLOGIE (din gr. *Theos* – Dumnezeu şi logos învăţătură) – ştiinţa despre divinitate; disciplină care se ocupă cu expunerea şi fundamentarea teoretică a izvoarelor şi a *dogmelor* unei religii. T. include argumentarea provenienţei supranaturale a *Sfintei Scripturi* şi a inspiraţiei divine a *Sfintei Tradiţii.* Toate sistemele unei oarecare teologii reies din recunoaşterea unui *Dumnezeu* personal ce a creat lumea şi o conduce după legi necunoscute oamenilor. Fiecare confesie religioasă are sistemul teologic propriu. Sistemul teologic include o totalitate de diferite discipline teologice, fiecare din ele expunînd diferite aspecte ale credinţei, dogmelor şi cultului.

TEOREMA LUI BERNOULLI – se referă la "legea numerelor mari" din teoria probabilităţilor.

TEOREMA LUI GÖDEL – concepţie despre incompletitudinea sistemelor formale din care reesă că nu există sisteme formale complete care ar demonstra toate teoremele aritmetice.

TEOREMĂ (gr. *theoreo* – cercetez, chibzuiesc) – orice propoziţie a unei teorii constituită strict deductiv. În *logica formală* modernă şi în matematică, care este demonstrată (dedusă) pe baza aplicării la tezele iniţiale ale acestei teorii (*axiome*) şi (ori) la propoziţiile de acum demonstrate ale teoriei a regulilor de deducere admise pentru această teorie. Deosebirea dintre axiomă şi T. este convenţională: unele şi aceleaşi propoziţii acceptate în unele cazuri în calitate de axiome, în altele – demonstrate ca T. În virtutea acestui fapt axiomele sunt adesea raportate la T., care se formulează relativ la o teorie.

TEORIA ACŢIUNII SOCIALE – una din principalele direcţii ale sociologiei occidentale

contemporane, reprezentanţii ei principali fiind M.Weber, F.Znaniecki, T.Parsons. Weber a elaborat noţiunea de A.S., plasînd-o ca punct iniţial al întregului sistem de *relaţii sociale* şi modalitate de integrare a diverselor domenii ale cunoaşterii sociale. Principala atenţie este concentrată în această teorie la dezvoltarea A.s. prin subiectul acţiunii, situaţia acţiunii şi orientarea subiectului. Principalele tipuri de orientare ale subiectului sunt: orientarea motivaţională şi cea valorică.

TEORIA CICLULUI ISTORIC – denumire comună pentru o serie de concepţii răspîndite în istoria gîndirii sociale, conform cărora societatea în ansamblu sau unele sfere ale ei (politică, economică, culturală etc.) se mişcă pe un cerc închis cu reveniri permanente la iniţial şi apoi iarăşi urmate de noi cicluri de renaştere şi decădere. Astfel de viziuni s-au format încă în antichitate la mulţi filosofi şi istorici de ex. la *Aristotel,* Polibiu. Viziunile multor reprezentanţi ai T.c.i. – Ibn Haldun, *Machiavelli, Vico, Fourier* ş.a. aveau un caracter progresist pentru timpul lor. În sec. 19-20 unii filosofi plasează pe prim plan ideile revenirii permanente a umanităţii la punctul iniţial de plecare (*Nietzsche*). Alţii promovau ideile tipurilor cultural-istorice independente şi antagoniste una faţă de alta (Danilevski); a culturilor locale (*Spengler*); a activităţilor regionale incompatibile (*Toynbee*); a supersistemului (Sorokin) etc.

TEORIA CONTRACTULUI SOCIAL – doctrină filosofică şi de drept ce exprimă apariţia puterii de stat prin acordul între oameni aflaţi în tranziţie de la starea naturală la cea civilă. Unele idei despre C.S. întîlnim în antichitate (budhismul timpuriu, moismul) în opera lui *Epicur* şi *Lucreţiu Carus*, la unii teologi şi filosofi medievali. În sensul propriu-zis al cuvîntului T.c.s. s-a format în Europa Occidentală în perioada declinului feudalismului şi dezvoltării relaţiilor burgheze. Fondatorul noii doctrine a C.s. se consideră H.Grotius. În dezvoltarea sa T.c.s. a primit o interpretare diferită: de la cea conservatoare-protectoare (*Hobbes*) pînă la cea revoluţionară democrată (*Rousseau*). Sub diferite variante T.c.s. au dezvoltat-o *Locke*, J.Lulbern, J.Mylton în Anglia, *Spinoza* în Olanda, *Kant, Fichte* în Germania, Pain în SUA.

TEORIA CONVERGENŢEI (lat. *convergo* – mă apropii, mă aseamăn) – una din principalele concepţii a sociologiei şi politologiei occidentale din anii 50-60 ai sec. 20, care pleda pentru o mai mare apropiere a capitalismului şi socialismului cu sinteza lor ulterioară într-o aşa numită "societate mixtă", ce conţine în sine trăsăturile pozitive ale fiecărei din ele. Adepţii T.c. au fost P.Sorokin, J.Galbraith, W.Rostoy (SUA), J.Fourastier şi F.Perrou (Franţa), H.Schelski şi Flehtheim (Germania) ş.a. T.c. include un diapazon larg de viziuni de perfecţionare a societăţii contemporane pînă la concepţii de asimilare a socialismului de către capitalism (Z.Brzezinski, S.Huntington, K.Menert ş.a.). Adepţii T.c., inclusiv şi unii reprezentanţi ai *Clubului de la Roma* încearcă s-o fundamenteze cu trimiteri la tendinţa obiectivă de internaţionalizare a activităţii economice, politice şi culturale, la caracterul universal al revoluţiei tehnico-ştiinţifice, la necesitatea rezolvării în comun a problemelor globale etc. Cu prăbuşirea lamentabilă a socialismului "real" această teorie şi-a pierdut actualitatea.

TEORIA CUNOAŞTERII (gnoseologia) – disciplina filosofică care studiază legităţile, posibilităţile şi formele în care se realizează cunoaşterea. Cunoaşterea este proces de reflectare a realităţii obiective în *conştiinţa* oamenilor, proces de activitate creatoare de

căpătare, reproducere şi funcţionare a cunoştinţelor. Cunoaşterea este latura ideală a activităţii umane. Activitatea de cunoaştere este studiată de mai multe ştiinţe: psihologie, fiziologie, cibernetică, semiotică, lingvistică, logica formală ş.a. Teoria filosofică are alt aspect – formularea celor mai generale legităţi şi principii a cunoaşterii, atitudinea către realitate, adevăr şi procesul atingerii lui. T. C. studiază *generalul* în activitatea de cunoaştere a omului indiferent de specificul acestei activităţi – este ea cotidiană ori specializată, ştiinţifică ori artistică ş.a. Cunoaşterea şi cunoştinţele sunt funcţia şi latura internă a practicii. Cunoaşterea este un fenomen socio-uman foarte complicat, un domeniu al raporturilor dintre om şi realitate. În cadrul acestor raporturi omul creează un sistem specific de produse prin care el însuşeşte realitatea, o apropie şi o acomodează la necesităţile sale. Rezultatul cunoaşterii sunt cunoştinţele în care se fixează experienţa umană, se constituie planul ideal al activităţii. T. C. cercetează trei feluri de relaţii: dintre subiect şi obiect (problema apariţiei cunoştinţelor); dintre subiect şi cunoştinţe (problema asimilării, transmiterii cunoştinţelor); dintre cunoştinţe şi obiect (problema adevărului). Cunoaşterea se bazează pe următoarele *principii:* obiectivităţii, cognoscibilităţii, reflectării, unităţii subiectivităţii şi obiectivităţii, rolului hotărîtor al practicii şi rolului activ, creator al conştiinţei.

TEORIA CUTIEI NEGRE – interpretarea a ceva din punct de vedere a funcţiei sale. O teorie ştiinţifică de tipul cutiei negre este o teorie pur formală. **(*vezi:* *Cutie Neagră*)**

TEORIA ECHILIBRULUI SOCIAL – concepţie sociologică *pozitivistă*, care vizează societatea ca formaţiune integră în care interacţionează armonios părţile şi elementele ei. Adepţii acestei teorii subliniază rolul mecanismelor de autoreglare ale vieţii sociale, care susţin stabilitatea sistemului. Locul central în T.e.s. îl ocupă aşa mecanisme ca: recompensa şi sancţiunea, legile, prescripţiile morale, tradiţiile etc., ce generează reprezentarea despre societate ca sistem integrativ cu un înalt nivel de consens. În teoria lui *Parsons* echilibrul social este analog principiului *homeostasului* biologic.

TEORIA EGOISMULUI RAŢIONAL – concepţie etică, care rezidă din motivele iubirii de sine şi a interesului meschin, a *egoismului*. Ultimul este contrapus *altruismului*. În cazurile cînd principiul egoismului se pronunţă în calitate de principiu moral el poate fi corelat cu *eudemonismul* şi hedonismul. Principiul egoismului a fost recunoscut în calitate de măsură universală a activităţii umane de antreprenoriat în epoca dezvoltării producţiei capitaliste, care şi-a găsit oglindirea în gîndirea socială a epocii Luminilor (*Hobbes,* D. Ricardo, *Helvetius*, *Holbach*, Bentham şi etica utilitarismului). T. E. r. a fost formulată de materialiştii *francezi*. *Kant* aprecia egoismul iniţial, "rău radical". *Schopenhauer* afirma că egoismul este principalul stimulent de comportament.

TEORIA EVOLUŢIONISTĂ – concepţie despre dezvoltarea lumii organice, formulată de *Darwin* şi dezvoltată de discipolii şi adepţii săi. Darwin evidenţiază drept factori ai evoluţiei – ereditatea, variabilitatea şi selecţia naturală pentru organismele ce există în natura virgină şi selecţia artificială pentru animalele domestice şi plantele agricole. După Darwin factorul motric principal al evoluţiei în natură este selecţia naturală. Actualmente teoria evoluţionistă în mare parte este pusă la îndoială. *Antropologia* şi paleontologia contemporană nu este în stare să explice evoluţia unor specii. Are loc o deplasare de la evoluţionismul general spre un paralelism între specii, care nu au contact între ele, ci

evoluează independent unele de altele. Aşa este cazul speciei "maimuţă" care poate să evolueze, dar nu va da niciodată decît maimuţa, lipsind intermediarul dintre maimuţă şi om.

TEORIA FACTORILOR – concepţie sociologică care încearcă să explice dezvoltarea socială prin influenţa unui şir de factori egali: economici, religioşi, morali, tehnici, culturali etc. La T.F. se poate alinia tipurile de *determinism* geografic, demografic, psihologic, tehnologic. La sfr. sec. XIX – începutul sec. XX un şir de sociologi ca M.Weber, H.Mosca, N.Kareev negînd monismul istoric, apreciau marxismul ca determinism economic, adică una din şirul teoriilor monofactorice. Unii sociologi occidentali consideră ca determinanţi printre alţi factori ai dezvoltării sociale, tehnica şi industria (Ogborn) civilizaţie industrială (Bell), civilizaţia informaţională (Toffler).

TEORIA GENERALĂ A SISTEMELOR – teorie logico-metodologică de investigare a unor obiecte care reprezintă prin sine sisteme. T.g.s. este legată de numele lui L.Bertalanffy. El a încercat să depăşească opoziţia dintre mecanism şi vitalism prin abordarea organică vis-a-vis de obiectele biologice considerîndu-le ca sisteme dinamice organizate. Mai tîrziu Bertalanffy înaintează teoria sistemelor biologice deschise ce posedă calităţile echifinalităţii, adică capacitatea de a atinge starea finală independent de dereglările condiţiilor iniţiale ale sistemului. T.g.s. formulează principiile generale, legile comportării sistemelor, independent de tipul, natura şi relaţiile dintre elementele constitutive, stabileşte legi precise şi riguroase în domeniile nefizice ale cunoaşterii; creează baza pentru sinteza cunoaşterii ştiinţifice în rezultatul evidenţierii izomorfismului, a legilor care se referă la diverse sfere ale realităţii. Adepţii T.g.s. (M.Mesarovic, R.Akoff, R.Calman, A.Uiomov etc.) şi-au concentrat atenţia asupra elaborării unui aparat logico-conceptual şi matematic pentru cercetările sistemice.

TEORIA IEROGLIFILOR – concepţie gnoseologică, care afirmă că senzaţiile constituie semne convenţionale (simboluri, ieroglife) ale lucrurilor, neavînd nimic comun cu ele şi cu proprietăţile lor. T.i. a fost elaborată de fiziologul german H.Helmholtz pe baza a.n. legi a energiei specifice a organelor sensibile formulată de fiziologul german I.Müller (conform acestei legi specificul senzaţiilor se determină de construcţia deosebită a organelor sensibile, fiecare din ele prezentînd în sine un sistem închis).

TEORIA INFORMAŢIEI – 1. concepţie despre însuşirile generale ale surselor de informaţie, ale canalelor de transmitere şi instalaţiilor de păstrare şi prelucrare a informaţiei. T.I. a fost formulată de R.V.L.Hartley (1927) şi dezvoltată de C.E.Shannon (1948). 2. Compartiment al *ciberneticii* şi *informaticii* care prin metode matematice determină cantitatea de informaţie a unui mesaj.

TEORIA IPOTETICO-DEDUCTIVĂ – metodă de organizare logică a cunoaşterii, bazată pe deducerea concluziilor din ipoteze şi alte premise veritabilitatea cărora este incertă. Din punct de vedere metodologic T.i.-d. dă posibilitate de a cerceta structura şi interconexiunea nu numai dintre ipotezele diferitor niveluri, dar şi prin caracterul confirmării ipotezelor cu date empirice. O varietate a T.i.-d. poate fi considerată ipoteza matematică, care se utilizează ca modalitate euristică pentru descoperirea legităţilor în ştiinţele reale.

TEORIA JOCURILOR – concepţie care studiază modelele matematice de adoptare a deciziilor

optime în condiţii de conflict.

TEORIA MULŢIMILOR – compartiment al matematicii care studiază însuşirile generale ale mulţimilor, în special al celor infinite. A fost formulată B.Bolzano, Cantor.

TEORIA NIVELULUI MEDIU – termen, ce cercetează gradul de comunitate a concepţiilor sociologice. A fost propus de sociologul american *Merton* în 1947 în timpul polemicii cu *Parsons*. Principala direcţie în dezvoltarea cunoaşterii sociologice, după Merton, rezidă în crearea T.n.m., care îndeplinesc rolul de mediatori între micile ipoteze de lucru, ce apar din abundenţă în cercetările zilnice şi speculaţiile teoretice.

TEORIA ORGANICĂ A SOCIETĂŢII – orientare în sociologia sf. sec. 19 – începutul sec. 20, care identifica societatea cu organismul şi încerca să explice viaţa socială prin legităţile biologice. Compararea societăţii cu organismul a fost promovată de mulţi autori (*Platon, Hobbes, Comte, Spencer*). Spre deosebire de antecedenţii lor, reprezentanţii T.o.s. P.F.Lilienfeld, A.I.Stronin (Rusia), A.Schaffle (Germania), R.Worms, A.Espinas (Franţa) afirmau, că societatea este un organism ei au noi şi noi analogii, dovedind (în diverse variante) identitatea societăţii cu ogranismul. La începutul anilor 20 – T.o.s. îşi pierde din popularitate.

TEORIA PROBABILITĂŢII – noţiune, care caracterizează gradul cantitativ de apariţie al evenimentului în condiţiile date, adică măsura transformării posibilităţii în realitate în situaţie de incertitudine. În *cunoaşterea* ştiinţifică se întîlnesc cîteva interpretări ale T.p. Concepţia clasică a probabilităţii a fost elaborată de *B.Pascal.* Ia.Bernully şi *P.Laplace* abordează probabilitatea corelaţiei dintre numărul de cazuri favorabile raportat la numărul general de cazuri. Interpretarea clasică a probabilităţii a cedat locul concepţiei statistice. *Practica* confirmă, că cu cît mai des are loc evenimentul, cu atît e mai mare gradul de posibilitate obiectivă a apariţiei al lui, sau probabilităţii lui. Interpretarea statistică domină în cunoaşterea ştiinţifică, or ea reflectă caracterul specific al legităţilor evenimentelor ocazionale cu caracter de masă.

TEORIA RĂSTURNĂRII VALORILOR – concepţie formulată de *Nietzsche* în "Genealogia moralei" (1887). Apariţia crizei în societate Nietzsche o vedea în răspîndirea raţionalismului, creştinismului, care afirmă şi apără instinctele "turmei", "valorile celor slabi". De aici ia naştere nihilismul lui Nietzsche, care chema la reevaluarea radicală a normelor şi valorilor general acceptate de pe poziţiile vieţii naturale, cultul supraomului, unicul exponent al valorilor adevărate a vieţii.

TEORIA REFLECTĂRII – constituie baza fundamentală a teoriei dialectico-materialiste a cunoaşterii, care exprimă relaţia obiectului ca primară iar imaginea (chipul) lui ca secundară. Toate varietăţile şi nivelurile *conştiinţei* şi a *cunoaşterii* ştiinţifice prezintă în sine forme şi niveluri ale reflectării. T.r. încearcă să dezvăluie cele mai generale trăsături şi legităţi caracteristice pentru toate nivelurile şi formele reflectării, investigarea genetică şi istorică a formelor de reflectare psihică, studierea conexiunilor dintre caracteristicile conţinutului şi forma imaginii psihice, a cunoaşterii, clasificarea particularităţilor reflectării în cadrul tehnicii informaţionale şi de dirijare. Omul nu se adaptează în mod pasiv la lumea exterioară, ci acţionează asupra ei transformînd-o şi ajustînd-o scopurilor sale.

Vezi şi *Reflectare.*

TEORIA RELATIVITĂŢII – concepţie care studiază însuşirile spaţio-temporale ale proceselor fizice. A fost formulată de A. Einstein (1905). T.R. se bazează pe 2 principii: principiul relativităţii care afirmă că toate sistemele de referinţă inerţiale sunt echivalente şi principiul constanţei vitezei luminii în vid, independenţa ei de viteza de mişcare a sursei de lumină. Acestea determină formulele de trecere de la un sistem de referinţă inerţial la altul

TEORIA REMINISCENŢEI – explicarea cunoaşterii la *Platon*. Adevărata cunoaştere este cunoaşterea raţională care are obiectul său lumea ideilor. Ea este o cunoaştere nemijlocită intuitivă ce se bazează pe teoria reamintirii (anamnesis). Sufletul, conform concepţiei lui Platon, este veşnic şi nemuritor. După moartea corpului (închisoarea sufletului) sufletul nimereşte în lumea ideilor pure, le priveşte, iar apoi se reîncarnează în alt corp. De aceea cunoaşterea este reamintirea a tot la ce sufletul a privit în lumea ideilor pure.

TEORIEA SOCIETĂŢII POSTINDUS-TRIALE – termen răspîndit în sociologia occidentală contemporană. La formarea T.s.p. şi-au adus o substanţială contribuţie teoretică concepţiile societăţii industriale (în speţă concepţiile lui R.Aron şi W.Rostow). În linii mari T.s.p. a fost elaborată de sociologul american D.Bell. Există cîteva variante conceptuale ale T.s.p. dintre care se evidenţiază două: liberală, bazată pe modelul american al dezvoltării sociale (reprezentanţi: Bell, Galbraith, Brzezinski, Kahn, Toffler, Boulding ş.a.) şi radicală bazată pe modelul european (reprezentanţi Touraine, Aron, Fourtastier). La baza concepţiei T.s.p. stă divizarea evoluţiei societăţii umane în trei etape: preindustrială, industrială şi postindustrială.

TEORIA STADIILOR CREŞTERII ECONOMICE – teorie propusă de W.Rostow şi care conţine analiza dezvoltării istorice în epoca modernă şi contemporană, efectuată pe baza "metodei stadiilor" – evidenţierea ideal-tipologică (tipul ideal) a etapelor creşterii economice a societăţii. Aceste etape se deosebesc în dependenţă de condiţiile socio-culturale ale ţărilor şi regiunilor examinate. La baza T.s.c. stă dihotomia societăţii tradiţionale şi a celei moderne. Societatea tradiţională, bazată pe ştiinţa şi tehnologia prenewtoniană, reprezintă "stadiu al creşterii". Stadiul doi este perioada de tranziţie de la societatea tradiţională la cea modernă, de creare a premiselor ale creşterii producţiei. Stadiul al treilea – perioada de ascensiune, cînd forţele societăţii tradiţionale sunt depăşite definitiv. Stadiul al patrulea – stadiul maturizării rapide se caracterizează prin utilizarea celei mai avansate tehnici şi tehnologii. Stadiul al cincilea – perioada unii înalte societăţi de consum, cînd prioritare devin ramurile producătoare de mărfuri de larg consum şi servicii, politica statală se transformă în statul providentă.

TEORIA TIPURILOR – procedeu de construcţie al *logicii* (formale, matematice) în cadrul căruia se face distincţia obiectelor pe niveluri (tipuri diferite); mijloc de excludere din logică şi teoria mulţimilor a paradoxurilor, ori a antinomiilor. T.t. a fost pentru prima oară dezvoltată de către E.Schreder (1890).

TEORIE (din gr. *theoria* – observare, examinare, cercetare) – în sens larg teoria reprezintă un sistem de concepţii, idei menite să interpreteze şi să explice un oarecare fenomen; în sens îngust – cea mai superioară şi dezvoltată formă de organizare a cunoaşterii ştiinţifice, ce

permite o prezentare integră a legităţilor şi legăturilor existente unui anumit domeniu al realităţii – obiectul unei oarecare teorii. T. trebuie să fie deosebită de *ipoteză*, care reprezintă o cunoaştere presupusă. De asemenea se deosebeşte de *practică*, fiind o "copie" spirituală a realităţii. În acelaşi timp ea este strîns legată de practică. Fiecare T. are o structură destul de complexă ce reiese din specificul domeniului respectiv de cunoaştere. Teoriile din orice domeniu de cercetare sunt determinate de epoca istorică concretă. În mare măsură teoriile poartă amprenta concepţiilor filosofice ale savanţilor, cercetătorilor şi a timpului respectiv.

TEORIA MEDICALĂ – ramură a ştiinţei şi un domeniu al cunoaşterii ce are un caracter complex, sistemic, polinivelar. Ea sintetizează postulatele teoretice conceptuale de bază ale ramurii medicale concrete sau a unei probleme general-medicale, particularităţile şi legităţile evoluării ale ei în timp, corelarea cu anturajul social-istoric şi cu nivelul dezvoltării ştiinţifico-tehnice, gradul de influenţă a mediului ambiant, impactul factorului social ş.a. T.m. reprezintă un ansamblu sistematic de idei, ipoteze, legi şi concepte care descriu şi explică fapte sau fenomene din *medicină.* Deoarece *ştiinţa* ca institut social şi ca domeniu distinct al culturii s-a format în perioada cuprinsă între sec. XV-XVIII, putem afirma că bazele T.m. ştiinţifice s-au pus în sec. XIX şi în prima jumătatea a sec. XX. T.m. se bazează preponderent pe postulatele teoretice ale ramurilor medicale concrete, pe rezultatele investigaţiilor elaborate în cadrul medicinii sociale, istoriei medicinii, filosofiei medicinii, biologiei, ecologiei, sociologiei, bioeticii ş.a.

TEORII ALE SENTIMENTULUI MORAL – care explică provinienţa şi natura moralei prin faptul că omului îi sunt caracteristice sentimente specifice de aprobare şi de condamnare. T.s.m. consideră că raţionamentele morale conţin material informativ nu despre obiectele vitale ori apreciate, ci doar despre sentimentele, pe care le încearcă omul faţă de aceste obiecte.

TEORII ALE SOCIETĂŢII DE MASĂ (în eng. *mass – society*) – concepţii sociologice şi filosofico-istorice, care pretind la descrierea şi explicarea relaţiilor la nivel de socium şi de personalitate a societăţii contemporane din perspectiva creşterii rolului maselor populare în istorie.

TEOSOFIE (din gr. *Theos* – Dumnezeu şi sophia – înţelepciune) – direcţie filosofico-religioasă şi mistico-ocultică care susţine posibilitatea cunoaşterii nemijlocite a esenţei lui Dumnezeu cu ajutorul unei "iluminări" sau unei intuiţii mistice. Trăsătura principală este tendinţa de sinteză organică a religiilor pe baza conţinutului lor ezoteric (adică care poate fi înţeles numai de cei iniţiaţi) în unirea cu cunoştinţele mistico-oculte. Într-un sens mai îngust teosofie se numeşte doctrina Elenei Blavatskaia (1831-1891) şi a discipolilor ei ce uneşte mistica budismului şi a altor învăţături orientale cu elementele ocultismului şi creştinismului neortodoxal. Rădăcinile teosofiei încep încă în antichitate şi unele elemente le găsim în brahmanism, budism, cabala; spiritul T. străbate *neoplatonismul* şi gnosticismul, apoi secta catarilor (sec. XI-XIV) şi alchimiştii în evul mediu. Ulterior idei teosofice sunt dezvoltate la *Paracelsus,* I.Bohme, Van Helmont, R.Şteiner, I.Swedenborg ş.a.

TERMEN (de la lat. *terminus* – frontieră, limită, sfîrşit) – 1) nume (cuvînt sau combinaţie de

cuvinte) cu tentă de importanţă specială (ştiinţifică), precizat în contextul unei oarecare teorii sau domeniu al cunoaşterii, dar relativ independent în contextul unei opinii separate; 2) în filosofia antică – analog cu conţinutul contemporan de "lege"; 3) în silogistica aristotelică şi *logica* tradiţională – elementele judecăţilor, părţi componente ale *silogismului:* subiectele şi predicatele concluziei şi premiselor lui. Subiectul concluziei se numeşte – T. minor, predicatul lui – T. major, iar T. comun al ambelor premise – T. mediu.

TERTULIAN (**Quintus Septimius Florens Tertullianus**) (c. 160 – c. 220) – scriitor, filosof şi teolog creştin latin. S-a născut la Cartagina, provincie romană a Africii în familia unui centurion. T. primeşte o temeinică educaţie juridică şi retorică, practică avocatura la Roma, apoi prin 193 se converteşte la creştinism. Este autorul numeroaselor opere consacrate problemelor filosofice, teologice, juridice, eticii practice. S-au păstrat 30 de scrieri. Ele pot fi împărţite în trei categorii: apologetice, dogmatico-polemice, de morală şi ascză. Era împotriva interpretării alegorice a *Sfintei Scripturi*. T. a fost o personalitate puternică, severă, polemist talentat, cunoştea în temeinicie logica şi retorica clasică. Este primul teolog creştin roman, întemeietorul latinei ecleziastice.

Op.pr.: "Apologeticul"; "Contra lui Praxeas"; "Despre suflet"; "Împotriva păgînilor"; "Despre învierea morţilor" ş.a.

TEURGIE (gr. *theurgos, theurghia*) – ansamblu de practici magice, bazate pe un presupus contact cu *divinitatea* sau cu forţele demonice printr-o evocare. Se presupune schimbarea mersului lucrurilor supunînd propriei voinţe acţiunile zeilor şi spiritelor, *magie* albă. T. a fost trăsătură proprie ermetismulu*i* elenistic.

TEZĂ – la Hegel ideea absolută în procesul dezvoltării sale trece prin diferite etape, iar dezvoltarea ca atare are forma de triadă: teză, antiteză şi sinteză. În logica formală T. este o judecată al cărei adevăr trebuie dovedit.

THALES DIN MILET (Ionia, Asia mică) – filosof şi savant antic grec, fondatorul şcolii din Milet. S-a născut în a. 640 î.d.H. (ori 625) şi a trăit 78 de ani (90 după Sesycrate); dupa calculele contemporane data eclipsei de soare "prezisă" de T. a fost 28 mai 585 î. d. H. Potrivit legendei T. şi-a însuşit cunoştinţele matematice şi astronomice, dobîndite în Egipt şi Babilon. În varietatea lucrurilor el caută o esenţă comună, concepînd-o drept substanţă fizică dată în senzaţii. Conform concepţiei lui, apa (hydor) ar fi izvorul prim al tuturor lucrurilor şi fenomenelor naturii.

TIMP – este modul de existenţă a materiei care reflectă durata, coexistenţa, succesiunea schimbării şi dezvoltării sistemelor materiale. Deosebim T. fizic, biologic, social. **(*vezi:* *Timp şi Spaţiu*)**

TIMP LIBER – parte a timpului extralucrativ (în limitele diurnului, săptămînii, anului), care rămîne după ce extragem orele de somn, masă, toaletă, prepararea hranei, deplasarea şi revenirea de la locul de muncă. T.L. e timpul necesar omului pentru instruire, dezvoltarea intelectuală, exercitarea funcţiilor sociale, relaţii, jocul liber al forţelor fizice şi intelectuale. Cu cît oamenii dispun de mai mult T. l., cu atît mai plenar se pot ei manifesta, pot atinge cu noi realizări în diverse domenii.

TIMP ŞI SPAŢIU – categorii filosofice, atribute ale materiei care exprimă modul ei de existenţă. S. este modul de existenţă a materiei ce exprimă proprietatea obiectelor şi fenomenelor de a avea întindere, dimensiuni, structuralitate şi interacţiune. T. este modul de existenţă a materiei care reflectă durata, coexistenţa, succesiunea schimbării şi dezvoltării sistemelor materiale. În istoria filosofiei au fost diferite reprezentări, că S. şi T. există ca atare, există independent de materie (I.Newton), ori că ele nu există obiectiv, ci sunt numai retrăiri subiective (I.Kant). S. şi t. sunt proprietăţi, însuşiri a obiectelor materiale şi ele nu pot exista în afara materiei şi obiectelor materiale. S. şi t. au un şir de proprietăţi generale şi specifice. La însuşirile generale se referă caracterul lor obiectiv şi absolut, interacţiunea lor unul cu altul şi cu mişcarea, dependenţa lor de relaţiile structurale, infinitatea lor cantitativă şi calitativă. Ele au un caracter contradictoriu, sunt continue şi discontinue, absolute şi relative, unitare şi diverse, finite şi infinite. S. şi t. depind de proprietăţile existenţei. Din acest punct de vedere putem evidenţia S. şi t. astronomic, fizic, biologic, psihologic şi social. La proprietăţile specifice se referă caracterul tridimensional al S. şi unidimensional al T. T. este ireversibil şi asimetric. S. şi t. fizic sunt caracteristici ale materiei fizice, depind de particularităţile realităţii noastre fizice, au dimensiuni constante. T. pe planeta noastră peste tot locul curge uniform, pe alte planete – depinde de viteza rotirii acestor planete. S. şi t. biologic caracterizează lumea vie. S. biologic este totalitatea biocenozelor şi biogeocenozelor, reflectă o anumită structuralitate şi densitate a relaţiilor organismelor vii. T. biologic este intensivitatea proceselor şi ritmurilor biologice, durata schimbărilor biologice a organismelor vii. Orice organism viu are ceasul său, ritmurile sale care depind de intensivitatea proceselor fizico-chimice şi biologice. S. uman (social şi individual) este spaţiul real cu care interacţionează oamenii şi societatea, este asimilarea spaţiului înconjurător şi includerea lui în sfera activităţii umane. El presupune raportul dintre natural şi artificial şi influenţa lor asupra spaţiului biologic. T. uman deasemenea poate fi divizat în timpul social şi individual, psihologic. T. social caracterizează durata, succesiunea, devenirea activităţii umane şi *relaţiilor sociale* în dezvoltarea proceselor sociale. T. social este diferit de la o epocă la alta, el are diferită intensivitate. T. psihologic este intensivitatea, durata şi ritmicitatea proceselor psihofiziologice ale omului. Există nu numai percepţia subiectivă a timpului, dar şi existenţa timpului individual. Fiecare individ are ritmurile sale temporale, care se schimbă cu vîrsta. În organismul uman există aproape la 300 de ritmuri de diferită amplitudine şi intensivitate (ritmuri de o zi, o săptămînă, o lună, 3 luni, 6 luni, un an, 6, 12, 60, 100 şi 1000 de ani). Ritmurile biologice îi dau posibilitate organismului de a se acomoda optimal la ritmurile fizice, ritmurile naturii, de a coordona optimal procesele fiziologice pentru activitatea vitală normală. La copii timpul curge mai rapid (fiindcă sunt mai intensive procesele fizico-chimice), iar la bătrîni timpul se desfăşoară mai încet. Însă psihologic aceste procese se retrăiesc invers: la copii timpul "curge" încet, iar la oamenii în vîrstă – timpul "zboară". Ştiinţa contemporană afirmă, că materia, mişcarea, spaţiul şi timpul se găsesc în interacţiune şi interconexiune, formează o unitate. Despre aceasta ne vorbeşte teoria relativităţii şi alte concepţii ştiinţifice.

TIPOLOGIE (gr. *typos* – tip, formă, amprentă şi *logos* – cuvînt, noţiune, raţionament) – concepţie metodologico-filosofică şi ştiinţifică despre tipurile obiectelor determinate pe baza proprietăţilor, raporturilor, relaţiilor şi caracteristicilor structurale ce le sunt proprii lor. În plan filosofic la elaborarea T. o importanţă mare o are interpretarea noţiunii de tip ce au evoluat de la interpretarea sa ca entitate ideală (*Platon*) sau reală (*Aristotel*) invariabilă prin interpretarea ca o medie statistică, la interpretarea T. ca model concret, ce reprezintă

proprietăţile unei serii de forme înrudite, care se află în dezvoltare. Pe plan cultural sociologul Gorer a propus un exemplu de analiză tipologică axată pe tipurile psihologice proprii fiecărei naţiuni; analizele sale referitoare la tipul rusesc, care oscilează între momente de extaz poetic şi de dezmăţ fizic, de seninătate şi de violenţă, de pură spiritualitate şi de pură materialitate au rămas celebre.

TOFFLER ALVIN (n.1928) – sociolog şi publicist american, unul din autorii concepţiei "societăţii postindustriale" după terminologia lui a "civilizaţiei hiperindustriale". T. afirmă că omenirea suportă o nouă revoluţie tehnologică pe care el o abordează ca "Valul al treilea" de transformări radicale a societăţii (după revoluţia agrară şi cea industrială) ce duce la o renovare perpetuă a relaţiilor sociale şi crearea civilizaţiei hiperindustriale. T. consideră, că cataclismele sociale ale epocii contemporane sunt o urmare a crizei societăţii industriale pe scară mondială, ieşirea din care el o vede prin crearea "democraţiei anticipate". Împărtăşeşte posibilitatea creării unei societăţi echitabile în procesul reformării democratice radicale a societăţii contemporane. În anticipările îndrăzneţe ale viitoarei societăţi la T. se manifestă pregnant speranţele sociale ale intelectualităţii de creaţie democratice.

Op.pr.: "Şocul viitorului"; "Raport despre ecospasm"; "Valul al treilea".

TOLAND JOHN (1670-1722) – filosof englez care a dezvoltat o concepţie despre unitatea mişcării şi materiei, conform căreea mişcarea este unul din atributele materiei de rînd cu lungimea şi densitatea. Criticînd concepţia lui *Spinoza* despre substanţă şi concepţia lui *Newton* despre spaţiul absolut T. a înaintat postulatele despre conexiunea indisolubilă a *spaţiului* şi *timpului* cu materia în mişcare din Universul material infinit şi etern.

Op.pr.: "Scrisori către Serana"; "Tribul leviţilor".

TOLERANŢĂ (de lat. *toleranţie* – răbdare) – poziţia unei sau altei persoane de a admite existenţa gîndirii, acţiunilor şi sentimentelor diferite de ale sale. T. este un *principiu* moral legat de respectul elementar al persoanelor morale; este deasemenea o probă de inteligenţă, întrucît întotdeauna avem de cîştigat de pe urma contactului cu credinţe, etnii, practici diferite de ale noastre. T. politică se manifestă prin existenţa activităţii opoziţiei politice în cadrul constituţional, dialogul cu ea îmbogăţind şi dînd noi orizonturi acţiunii majoritare. Pe plan politic, toleranţa se opune recurgerii la violenţă în rezolvarea conflictelor. Filosofia toleranţei recunoaşte principiul egalităţii între toţi oamenii, obiectul său este să substituie raporturilor de forţă relaţiile de dialog, iar maxima sa e aceea a înţelegerii punctului de vedere al oponentului.

TOMA D'AQUINO (1225-1274) – filosof scolastic, teolog, sistematizator al scolasticii, fondatorul *tomismului.* S-a născut în cetatea Roccasecca lîngă Aquino ce se află în Italia de Sud într-o familie de nobili din Lombardia. Fiind cel mai renumit elev a lui Albertus Magnus, T. d'A. l-a întrecut în cultură, cunoscînd greaca şi avînd posibilitatea să-l citească pe Aristotel în original. În vasta s-a operă a realizat o sinteză între aristotelism şi gîndirea creştină, între religie şi ştiinţă. Primul mare serviciu adus filosofiei a fost familiarizarea Occidentului cu operele lui *Aristotel.* Apoi, dacă filosofia fizicii şi cea a logicii elaborată de T. d'A. ulterior a fost depăşită, contribuţiile sale în domeniul metafizicii, filosofiei religiei, psihologiei filosofice, filosofiei morale i-au oferit un loc printre filosofii de primă mărime. După el, scopul suprem al vieţii omeneşti este cunoaşterea lui *Dumnezeu.* Existenţa lui

Dumnezeu nu poate fi dovedită ontologic, ci numai *aposteriori*. Dumnezeu este cauza şi scopul lumii. În ceea ce priveşte discuţiile despre *universalii* (noţiunile generale) T. d'A. ca şi Albertus Magnus, este realist moderat. La el cugetarea este un produs al perceperii prin simţuri. Voinţa omului este condiţionată de cunoaştere. Cunoaşterea raţională se întregeşte în *revelaţie*. În general locul central în filosofia tomistă îl ocupă ideea armoniei naturalului, adică a raţiunii umane şi credinţei religioase. Aici judecata este în stare să demonstreze în mod raţional existenţa lui Dumnezeu. Cu toate că are un accent aristotelic, tomismul s-a inspirat direct din *patristica* greacă. În anul 1323 Biserica romano-catolică l-a canonizat ca sfînt, fiind sărbătorit la 7 martie. Necatînd la faptul că învăţătura lui T. d'A., a început să se dezvolte la sf. sec. XVI, numai către mijlocul sec. XX au început să se creeze premisele necesare pentru o justă apreciere a aportului său filosofic.

Op. pr.: "Summa Teologică"; "Summa contra Gentiles" (Împotriva erorilor necredincioşilor); "Comentarii" la scrierile aristotelice ş.a.

TOMISM (lat. *Thomos* – Toma) – direcţie în filosofia scolastică şi catolică creată de *Toma d'Aquino*. Pentru T. este caracteristică tendinţa de a uni poziţia strict-ortodoxală în problemele de religie cu o stimă accentuată faţă de drepturile raţiunii, bunului simţ. În T. *universalele* coincid cu *forma* aristotelică. Se face o delimitare evidentă între *revelaţie* şi "lumina" conştiinţei, cu condiţia ca sensul arătat prin revelaţie şi depistat de conştiinţă să armonizeze. Argumentarea cosmologică a existenţei lui *Dumnezeu* e prioritară faţă de cea ontologică. Omul reprezintă o unitate a sufletului şi corpului, cărei sufletul îi dă o formă substanţială. În etică e admis conceptul aristotelic despre virtuţi ca mijlocul între două vicii. În sec. XIX T. e proclamat ca doctrină a bisericii catolice. (vezi şi *neotomism)*.

TOPICĂ (gr. *topos*. – loc, rang) – ştiinţa "punctelor logice", ştiinţa pentru descoperirea lucrurilor în care se află tot ce se poate spune despre un obiect; arta retorilor antici pentru aflarea punctelor de sprigin, necesare la tratarea unui subiect, stabilirea firului de discuţie.

TOTALITARISM (lat. *mediev. totalitas* – integritate, plenitudine; *totalis* – totul, integru, plenar) – una din formele de guvernare, care se caracterizează printr-un control deplin (total) al statului asupra întregii vieţi a societăţii. Statelor şi regimurilor totalitare le sunt caracteristice etatizarea tuturor organizaţiilor legale, împuterniciri discreţionale (nelimitate de lege) ale guvernanţilor, interzicerea organizaţiilor democratice, abordarea de facto a drepturilor şi libertăţilor, militarizarea vieţii sociale, represalii faţă de opoziţie şi disidenţi ş.a. State totalitare au fost: Uniunea Sovietică stalinistă, Germania hitleristă, Italia fascistă. Direcţie a gîndirii politice, care justifică etatismul, autoritarismul statului. O proliferare deosebită a primit T. odată cu apariţia fascismului, devenind ideologie oficială în Germania şi Italia. O garanţie sigură a excluderii oricăror manifestări de T. este democratizarea tuturor sferelor vieţii sociale, instaurarea suveranităţii poporului, construirea societăţii civile şi a statului de drept.

TOTEMISM (în l. peilor roşii din America de Nord – ginta lui) – una din formele timpurii de religie, caracterizată prin credinţa unei ginţi sau fratrii în totemuri, legate de principalele îndeletniciri ale acestora; cult religios primitiv al totemurilor (totem – simbol mitic reprezentat printr-un animal, plantă sau obiect, de obicei sculptură, considerat ca strămoş şi venerat). Este o credinţă în originea comună a apropierii de sînge dintre un oarecare grup de oameni cu o specie anumită de animale, plante, cu un obiect sau fenomen. Se crede în

posibilitatea unei continue incarnaţii a totemului în nou – născuţii comunităţii ce poate provoca o abundenţă corespunzătoare de animale şi plante şi să asigure o bunăstare materială.

TOYNBEE ARNOLD (1889-1975) – filosof, istoric şi sociolog englez, autorul concepţiei originale despre istoria şi cultura omenirii, cel mai recunoscut specialist în filosofia istoriei. Concepţia istorică a lui T. a fost influenţată de ideile lui *O. Spengler* care înţelege societatea ca un organism şi prezintă trecutul omenirii ca fiind în esenţă alcătuit din culturi închise ce evoluează după schema cvazi-biologică a creşterii şi decăderii. T. consideră că societatea nu poate fi comparată cu un organism, ea este cîmpul intersecţiei activităţii indivizilor umani, energia căror şi este acea forţă vitală ce creează istoria. Opera fundamentală – "Studiu asupra istoriei" 12 volume (scrise pe parcursul a 30 de ani, între 1934 – 1961) este încercarea de a înţelege sensul şi dezvoltarea istorie. Obiectul istoriei, după T., este studierea anumitor tipuri cultural-istorice locale pe care el le numeşte societăţi ori *civilizaţii.* În perioada contemporană există numai 7 (orientală, chineză, indiană, islamică, ortodoxă rusă, occidentală, latino-americană) din 21 civilizaţii, restul sunt moarte, majoritatea din acestea merg spre degradare. Tensiunea şi unele conflicte sociale duc la pieirea civilizaţiilor. Fiecare civilizaţie are un anumit nucleu cultural creator în jurul căruia se situează şi alte forme a vieţii spirituale şi organizaţiei social-politice şi economice. La baza civilizaţiei se mai găseşte unitatea teritorială şi biserica (religia) unică. Dinamica civilizaţiei (geneza, creşterea, maturizarea, declinul şi descompunerea) este determinată de "legea chemării şi răspunsului" conform cărei dezvoltarea ei este în funcţie de capacitatea de reacţie creatoare la stimulii mediului ambiant. Progresul omenirii constă în perfecţionarea spirituală, în evoluţia religiei. Sensul istoriei este realizarea demnităţii umane (moralităţii şi creativităţii) în experienţa istorică a oamenilor.

TRADIŢIE (în lat. *traditio* – transmitere) – termen filosofic şi sociologic ce exprimă ansamblul de concepţii, *obiceiuri,* datini sau credinţe, valori spirituale care se statornicesc istoriceşte în cadrul unor grupuri sociale sau naţionale şi se transmit din generaţie în generaţie, păstrîndu-se timp îndelungat.

TRADIŢIONALISM (din lat. *tradiţio* – transmitere) – curent în *teologie* şi filosofia religioasă ce respinge încercările de revizuire a *dogmelor*, a concepţiilor social-morale a Bisericii în funcţie de dezvoltarea ştiinţei, schimbărilor în viaţa socială şi în conştiinţa credincioşilor. În opoziţie cu moderniştii, ce caută să susţină autoritatea religiei făcînd unele adaptări şi schimbări, tradiţionaliştii insistă asupra menţinerii caracterului neschimbător şi etern al conţinutului învăţăturilor religioase. Deosebit de accentuat se manifestă T. în anumite perioade de schimbări sociale. Cuvîntul sau termenul T. se aplică uneori şi în domeniile filosofic şi cultural pentru a marca nedorinţa de a schimba ceva (sau dorinţa de a lăsa conservat) în postulate, noţiuni, doctrine, maniere etc, pentru a perpetua în astfel de mod.

TRADUCIANISM (din lat. *traduco* – a traduce) – teorie şi curent în *teologie* şi filosofia religioasă cu referire la problema *sufletului*. Conform traducianismului sufletul omului a fost creat de *Dumnezeu* cînd a fost făcut Adam (primul om), transmiţîndu-se apoi de la părinţi la copii. Astfel, sufletul copilului în fiinţă în momentul conceperii din sufletul părinţilor. Contrar: *creaţionismul*. Reprezentanţii: *Stoicii, Tertulian, Leibnitz, Luther.*

TRAGIC (gr. *tragikos* – tragic, referitor la tragedie) – categorie filosofică şi *estetică* care caracterizează conflictul social-istoric insolubil, ce se desfăşoară în procesul acţiunii libere a omului şi este însoţit de suferinţe umane şi pieirea valorilor vitale. Spre deosebire de tristeţe sau oribil T. ca specie a distrugerii, e generat nu de forţe externe întîmplătoare, dar se produce din natura interioară a însuşi fenomenului care piere, a autodedublării lui insolubile în procesul realizării lui. Dialectica vieţii se întoarce spre om în T. prin latura ei patetică (suferinţă) şi funestă. T. nu poate fi acolo unde omul se manifestă numai ca un obiect pasiv al destinului său. T. este înrudit cu *sublimul* în aceea, că el este indispensabil legat de ideea demnităţii şi măreţiei omului, manifestîndu-se prin înşăşi suferinţa sa.

TRANSCENDENT (din lat. *transcendere* – a trece, a păşi) – termen în *filosofie* şi *teologie* ce se foloseşte pentru a marca ceea ce se află dincolo de limitele conştiinţei, cunoaşterii, experienţei, inaccesibil simţurilor, suprapămîntesc. Teiştii aplică acest termen pentru a descrie modul de a exista al lui *Dumnezeu* dincolo şi independent de lumea creată. T. este obiectul cunoaşterii metafizice şi religioase. Termenul a apărut în filosofia scolastică pentru a marca acele aspecte ale existenţei ce ies din sfera lumii finite, empirice, limitate. În filosofia lui *Kant* acest termen are o mare importanţă. Aici transcendent este lumea *"lucrurilor în sine"* ce se află peste limitele experienţei umane şi la orice încercare de a trece limita experienţei pentru a cunoaşte transcendentul (libertatea voinţei, nemurirea sufletului, Dumnezeu) raţiunea umană cade în contradicţii irezolvabile *(antinomii)*. Dar însăşi purtarea omului este dictată de aceste norme transcedentale (Dumnezeu, voinţă liberă, suflet nemuritor). T. (alături de aşa termeni înrudiţi şi de provenienţă comună cum sunt "transcendental" şi "transcedentale") sunt utilizaţi şi în filosofia contemporană a secolelor 19-20. În istoria filosofiei se opune *imanentului.*

TRANSCENDENTAL (lat. *transcendere* – a trece, a depăşi) – noţiune, ce se utilizează în unele teorii filosofice. În *scolastică* spre exemplu sunt studiate aşa numitele *transcendentalii* – nişte noţiuni extrem de generale, ce reflectă proprietăţile universale ale existenţei (unitatea, adevărul, binele etc.). Aceste proprietăţi nu pot fi cunoscute pe cale experimentală, ele devin accesibile omului numai prin *intuiţie*. Pentru prima oară T. sunt menţionate de Alexandru din Hels (scolast franciscan realist din sec. XII-XIII), Albertus Magnus şi *Toma d'Aquino*. Termenul T. apare mai tîrziu, abia în sec. XVI. Formarea concepţiei despre T., definirea ei ca nucleu al metafizicii scolastice se referă asemenea la o perioadă mai tardivă (sec. XVI-XVII). *Spinoza* şi *Hobbes* o numeau "naivă" îi "absurdă", *Kant* – "sterilă" şi "factologică". O altă semnificaţie a căpătat termenul T., în filosofia lui *Kant*. În accepţia lui Kant T. este acela, care face a priori posibilă cunoaşterea noastră: "Principiile transcendentale ale spiritului" sunt acelea, care anterior oricărei experienţe, constituie natura cunoaşterii noastre. Conştiinţa transcendentală este o conştiinţă "pură" identică pentru toţi oamenii. O analiză T. aşa cum a fost ea practicată de Kant (în "*Critica raţiunii pure*"), este o reflecţie asupra actului de cunoaştere, independent de obiectul cunoaşterii.

TRANSCENSUS – tranziţie de la subiectiv la obiectiv, ieşirea din sfera conştiinţei în sfera lumii obiective înfăptuită în procesul practicii umane. După *Kant* T. este admisibil numai pentru credinţă dar nu pentru cunoaştere. *Hume* în genere nega T.

TRANSPLANTĂRII RPOBLEMA – subiect important medico-bioetic. Transplantarea este transferarea sau prinderea organelor şi a ţesuturilor. Porţiunea de organ transplantată se

numeşte transplant sau grefă. Organismul, de la care se ia ţesut pentru transplantare este donator; organismul, căruia i se transferă transplantul este recipient. Deosebim auto-, alo- şi xenotransplantare. Se practică grefe de piele, cartilaj, muşchi, tendoane, vase sanguine, nervi ş.a. O parte considerabilă din operaţiile plastice o constituie cele cosmetice, de corijare a părţilor deformate ale feţei şi corpului. Principala problemă medico-ştiinţifică în transplantologie este problema compatibilităţii ţesuturilor şi organelor. Dar bioetica abordează aspectele morale. Există pretutindeni criza de organe. În multe ţări (Franţa, Olanda, Danemarca) sunt adoptate legi ce reglementează donarea şi colectarea organelor. Succesele în chirurgie a generat şi problema băncii organelor pentru transplantare: donarea, colectarea, păstrarea şi folosirea organelor. Aici se referă şi problema colectării organelor de la pacienţii în comă, momentul determinării morţii şi obţinerea acordului conştient. Criza de organe generează bursa neagră. Există clinici care oferă şi organul şi echipa de chirurgi. Procentul eşecurilor este considerabil, deoarece nu este asigurată compatibilitatea imunologică donor-recepient. Unele operaţii de transplantare sunt foarte costisitoare şi necesită perfecţionarea lor. Alte operaţii se găsesc la etapa experimentării. O problemă dificilă este crearea organelor artificiale şi implantarea lor – rinichi, plămîni, inimă artificială, valve cardiace, stimulatorul ritmului cardiac, cristalina. Actualmente se efectuează cercetări în domeniul creării organului vizual, auditiv, ficatului, pancreasului artificial ş.a. Este oare justificat folosirea acelor metode şi organe, care se găsesc la etapa experimentării? Sunt oare justificate aceste cheltuieli imense, care pînă cînd nu-s efective? Nu-i mai raţional să folosim aceste resurse financiare la profilaxia şi tratamentul altor boli? Problema transplantării mai are şi alte aspecte. Cîte organe se poate de transplantat, schimbat ca omul să rămînă acelaşi om? Nu s-a schimba oare esenţa omului, schimbînd o anumită cantitate de organe a lui? Personalitatea depinde de autoconştiinţă, de funcţionarea creierului, precum şi de componenta biologică (constituţia, temperamentul, structura corporală). Care va fi impactul transplantării asupra autoidentificării personalităţii?

TRĂIRISM (din rom. trăire şi sufixul – ism) – variantă a "*filosofiei vieţii*" ce apare ca curent filosofic românesc. În trăirism se afirmă primatul trăirii asupra raţiunii, trăirea *mistică* fiind singura cale spre absolut. Experienţa trăiristă a conferit accepţii diferite aceleiaşi atitudini filosofice: de la *ortodoxismul* lui Nichifor Crainic la misticismul indian a lui *Mircea Eliade* şi pînă la existenţialismul nihilist a lui *Emil Cioran.*

TRECEREA SCHIMBĂRILOR CANTITATIVE ÎN SCHIMBĂRI CALITATIVE – lege a *dialecticii* care descrie mecanismul cel mai general al dezvoltării. Conform ei schimbarea calităţii obiectului are loc atunci, cînd acumulările schimbărilor cantitative ating o anumită limită. Schimbările cantitative se acumulează treptat şi dacă depăşesc limita măsurii, duc cu necesitate la schimbarea calităţii, iar calitatea nou apărută iarăşi duce la schimbări cantitative. Ea a fost formulată de *Hegel.* L. T. S. c. în c. poartă un caracter obiectiv şi universal. Conţinutul ei se descoperă cu ajutorul tuturor categoriilor dialecticii şi în primul rînd al categoriilor *calităţii, cantităţii*, *măsurii* şi saltului dialectic. Orice schimbare cantitativă se manifestă ca schimbare a elementelor sistemului. Gradul de diferenţă dintre calitatea veche şi cea nouă depinde de schimbările cantitative în obiectul vizat. Procesul schimbării radicale a calităţii date, "ruptura" vechiului şi geneza noului se numeşte *salt.* El prezintă în sine o trecere de la calitatea veche la cea nouă, "de la o măsură" la alta. Transformarea unui fenomen în altul este o interacţiune a schimbărilor cantitative şi calitative, care trec prin cîteva faze intermediare. Pentru medicină această lege are

importanţă în înţelegerea proceselor patologice, diferenţierea lor şi determinarea tacticii tratamentului. *Boala* şi *sănătatea,* norma şi patologia în esenţă sunt diferite calităţi. Schimbările cantitative şi calitative sunt rezultatul interacţiunii obiectelor şi fenomenelor. Însă schimbările cantitative precedă schimbările calitative. Trecerea de la o calitate la alta are loc ca diferite schimbări cantitative pe care medicul trebuie să le ia în consideraţie (pentru a preîntîmpina dezvoltarea consecinţelor nedorite). Acţiunea medicamentelor deasemenea depinde de doză şi combinaţia preparatelor medicamentoase.

TREIME – Sfîntă Treime, Trinitate (în gr. *Trias*, în lat. *Trinitas*-*Treime*) – doctrina de bază şi specifică a revelaţiei *Noului Testament* şi deci şi a *creştinismului*, conform căreia dumnezeirea (esenţa lui *Dumnezeu*) subzistă ca treime de persoane sau ipostaze: Dumnezeu – Tatăl, Dumnezeu – Fiul şi Dumnezeu – Duhul Sfînt. Conform *dogmei* creştine Dumnezeu este unul în trei persoane sau ipostaze, o unică fire sau natură, o putere, o lucrare, o energie comună, nici unul din cele trei nu se cugetă, nu se numeşte fără sau în afară de celelalte, dar fiecare persoană există într-o adevărată ipostază; deofiinţimea înseamnă o unică voinţă şi o unică lucrare, dar fiecare lucrează după modul său propriu, în sînul T. există o mişcare interpersonală, de comuniune şi de întrepătrundere perfectă, avînd un singur principiu.

TRIB – formă de comunitate umană, specifică orînduirii primitive. Caracteristica distinctivă a tribului – existenţa legăturilor de rudenie prin sînge între membri ei, divizarea în ginţi şi fratrii. Alte indicii distinctive – teritoriul, limba, o anumită comunitate economică, autoconştiinţa tribală şi autodenumire, endogamie tribală – iar la societatea tribală dezvoltată – autoconducerea tribală. Pentru această etapă e caracteristică existenţa culturilor şi sărbătorilor tribale. Destrămarea triburilor a dus la unirea lor în poporaţii.

TROMBOZĂ INFORMAŢIONALĂ – produsul actualei *RTŞ* caracterizat prin "explozia" informaţională, acompaniată de lipsa ("foametea") informaţională. T.I. este legată de creşterea exponenţială a *informaţiei*, dar are la baza sa şi premise subiective. Ea se manifestă cel puţin în trei momente de bază. În primul rînd, în contradicţia dintre posibilităţile limitate ale omului de a prelucra şi percepe informaţia şi fluxurile şi masivele existente ale informaţiei sociale necesare. În al doilea rînd, în producerea unei cantităţi considerabile a informaţiei suplimentare, care îngreunează şi împiedică calea spre utilizarea socioinformaţiei folositoare. În al treilea rînd, în încălcarea integrităţii sistemelor comunicaţiilor sociale, care se exprimă în hipertrofierea intereselor departamentale în detrimentul celor ştiinţifice generale. Ieşirea din criza informaţională este în *informatizarea* societăţii şi folosirii mai depline a *tehnologiilor informaţionale*.

Ţ

ŢAPOC VASILE A. (n. 1939) – d.h.ş.f., profesor universitar, redactor-şef al revistei "File de Filosofie", specialist în ontologie şi teoria cunoaşterii, istoria filosofiei universale şi naţionale. Absolveşte facultatea filologie şi istorie a USM (1966) şi doctorantura în domeniul filosofiei la Universitatea "M.Lomonosov" din Moscova (1973). Activează la catedra filosofie a USM ca lector superior, conferenţiar. Din 1986 – şef de catedră de Ştiinţe sociale şi prorector la Institutul de Arte, iar din 1998 şef de catedră de filosofie la

USM. Teza de doctor "Legătura reciprocă dintre intuitiv şi discursiv în activitatea creativă" (1974), de doctor habilitat "Structura contradictorie a procesului de creaţie" (1990). A publicat peste 140 de lucrări ştiinţifice şi metodico-didactice.

Op. pr.: "Intuiţia şi creaţia"; "Cultura şi procesul social"; "Disertaţia ştiinţifică" ş.a.

ŢIOLCOVSKI CONSTANTIN (1857-1935) – savant şi gînditor rus. De rînd cu aspectele tehnico-ştiinţifice de explorare a spaţiului cosmic T., a elaborat şi "filosofia cosmică", contrară în accepţia sa atît dualismului religios cît şi materialismului "pesimist", ce nu răspunde la întrebarea despre scopurile universale ale vieţii. O parte componentă a concepţiilor lui Ţ. o constituie aşa-zisa "*etică* cosmică", care se bazează pe naturfilosofia sa şi include propagarea "răspunderii colective" a tuturor fiinţelor morale, elaborarea bazelor etice a contactelor cu extraterreştrii, admiterea necesităţii muncii în comun în spaţiul cosmic etc. Utopia cosmică a lui Ţ., este prima tentativă de expunere sistematică a problemelor caracteristice pentru începutul "erei cosmice": despre locul raţiunii în univers, despre responsabilitatea lui faţă de Pămînt şi Univers, în ea se anticipează cîteva din teoriile şi ideile cosmologice şi cibernetice contemporane.

Op.pr.: "Visuri despre pămînt şi cer"; "Cercetarea Universului cu ajutorul dispozitivelor reactive"; Organizarea socială a omenirii"; "Etica ştiinţifică" ş.a.

ŢÎRDEA TEODOR N. (*vezi*: *Date selective despre autori*, p …)

ŢURCAN ION (1933) – d.h.ş.f., profesor universitar, specialist în filosofia religiei. Absolveşte Institutul pedagogic din Tiraspol (1960) şi Şcoala Superioară de Partid (1971). Activează ca profesor de biologie şi geografie, director de şcoală. Din 1963 lucrează în organele de partid şi administrative. În şcoala superioară activează din 1977 – asistent la catedra de filosofie a Institutului Pedagogic "Ion Creangă", din 1980 la catedra de istorie şi filosofie a religiei a USM, din 1994 profesor şi prim-prorector la Institutul de Relaţii Economice Internaţionale. Teza de doctor "Unitatea şi interacţiunea factorilor obiectivi în procesul de formare a personalităţii" (1977) şi de doctor habilitat "Dialectica obiectivului şi subiectivului în procesul de secularizare a populaţiei rurale" (1990). Este membru titular al Academiei Internaţionale de Informatizare. A publicat circa 200 lucrări ştiinţifice, dintre care 5 monografii.

Op. pr.: "Ateismul şi tineretul"; "К духовной свободе"; "Социальный прогресс и атеизм"; "Диалектика секуляризации сельского населения"; "Теория и методология становления личности".

U

UBERMENSCH (SUPRAOMUL) – noţiune utilizată de Herder, Goethe, Carlyle, Renan pentru desemnarea omului desăvîrşit. În filosofia lui F.Nietzsche reflectă tipul de om dotat cu capacităţi extraordinare, ce depăşesc posibilităţile umane. Supraomul este în raport cu omul obişnuit, aşa cum ar fi omul obişnuit cu maimuţa.

UMANISM (din lat. *humanus* – uman, omenesc) – totalitatea de concepţii, idei şi doctrine, care

înaintează pe primul plan *omul,* ca valoare supremă şi care exprimă respectarea demnităţii lui şi a drepturilor lui la libertate, fericire, dezvoltarea şi manifestarea capacităţilor lui. Consideră binele omului ca criteriu de apreciere a institutelor sociale, iar principiile egalităţii, dreptăţii, atitudinii umane drept normă dorită în relaţiile dintre oameni. În sens îngust umanismul se înţelege ca mişcare intelectuală care a caracterizat cultura Europei renascentiste. De fapt ideile umaniste au fost prezentate pe tot parcursul istoriei *civilizaţiei* umane. Ele au fost propagate încă de către gînditorii Chinei şi Indiei antice, dar s-au manifestat foarte pronunţat în filosofia, arta şi literatura Greciei şi Romei antice. *Creştinismul* a adus noi întruchipări despre om care au evoluat concomitent cu etapele istorice parcurse. Partea cea mai numeroasă a intelectualilor epocii *Renaşterii* au fost numiţi umanişti. Ei aveau vederi optimiste despre posibilităţile omului, erau entuziasmaţi de înfăptuirile omeneşti. Totuşi, umanismul din această perioadă era perfect compatibil cu credinţa în *Dumnezeu.* Umanismul renascentist s-a manifestat ca un sistem integru de concepţii influenţînd radical *cultura* şi *concepţia despre lume* a oamenilor de atunci. Următoarea etapă în evoluarea umanismului (pe baza celui renascentist) este perioada sec. XVII-XIX, adică a revoluţiilor burgheze. Reprezentanţi de seamă ai iluminismului au fost: Petrarca, Dante, Boccaccio, Leonardo da Vinci, *Erasmus din Rotterdam, G.Bruno, Montaigne, N.Copernic, F.Bacon,* W.Shakespeare, *T.More, T.Müntzer, T.Campanella*, G.Mably, Morelly, *L.Feuerbach* etc.

UNAMUNO MIGUEL DE (1864-1936) – filosof şi poet spaniol, reprezentant al *existenţialismului*. Criză existenţială îl ghidează pe filosof spre trei probleme filosofice – "neantul", personalitatea şi istoria, legate cu tema principală a lui U. – *Dumnezeu.* Intensificarea viziunii tragice asupra destinului, neacceptarea în 1923 a dictaturii militare, iar după aceea a revoluţiei din Spania din 1931, tendinţa de a păstra credinţa în nemurire concomitent cu dubiul adevărurilor religiei – toate acestea au imprimat creaţiei filosofice a lui U. amprenta *pesimismului*, a axat speranţa lui spre aşa numitul "chihotism". Filosofia lui U. a exercitat o puternică influenţă asupra *esteticii* şi *culturii* occidentale fiind în concordanţă cu gînditorii creştini *Gabriel Marcel* şi Martin Buber.

Op.pr.: "Despre puritatea naţională"; "Viaţa lui Don Quijote şi a lui Sancho Panza"; "Sfîntul Manuel cel Bun, mucenicul"; "Sentimentul tragic al vieţii".

UNICITATE – în sens tradiţional indiciu al obiectului care se află în relaţie de neasemănare cu indiciile tuturor obiectelor ale unei clase anumite. Exprimînd trăsăturile irepetabile şi însuşirile obiectului U. există numai prin *particular*, care prezintă în sine unitatea dialectică a *singularului* şi *generalului.* Pe un plan mai particular se raportează la personalitatea unui om ca individ: unicitatea reprezintă caracterul "de neînlocuit" al oricărei individualităţi.

UNIFORMITATE – principiu conform căruia în natură totul se dezvoltă uniform, că trecutul se va asemăna cu viitorul, fiindcă vor apărea circumstanţe asemănătoare se vor produce efecte corespunzătoare.

UNITATEA MATERIALĂ A LUMII – unul din *principiile* fundamentale ale filosofiei materialiste. În aspectul său cel mai general unitatea materiei însemnă că: 1) toate obiectele şi procesele din lume sunt legate reciproc, constituie momente ale autodezvoltării. 2) totul este subordonat legilor specifice şi generale. Fundamentarea tezei cu privire la U.m. a l. se loveşte de dificultatea explicării conştiinţei, gîndirii, fenomenelor spirituale.

UNITĂŢII ŞI LUPTEI CONTRARIILOR LEGEA – lege fundamentală a dialecticii, care dezvăluie sursa automişcării şi *dezvoltării* obiectelor şi fenomenelor. A fost formulată de *Hegel*. Ea exprimă esenţa, "nucleul" dialecticii, reflectă procesele din profunzime, de la nivelul esenţei. Izvorul dezvoltării este *contradicţia* dialectică. Orice obiect şi fenomen prezintă unitatea şi lupta părţilor contrare. *Contrariile* sunt acele laturi şi tendinţe ale obiectelor şi fenomenelor ce se exclud şi se condiţionează reciproc. Ele au caracter obiectiv şi universal şi interacţiunea lor formează contradicţia dialectică. Contradicţia dialectică există în toate obiectele şi fenomenele, se schimbă numai stările lor, parametrii cantitativi, caracterul contradicţiilor şi semnificaţia lor pentru sistem. Laturile ei sunt unitatea şi identitatea (armonia), deosebirea şi contrariul (disarmonia), contradicţia (conflictul, lupta). Contradicţia dialectică acutizîndu-se duce la conflict, iar ultimul cu necesitate trebuie să fie rezolvat. În procesul rezolvării contradicţiilor se lichidează numai acele momente care s-au învechit şi frînează dezvoltarea. Cu rezolvarea unor contradicţii apar altele şi asta are loc permanent (legitate). Boala apare ca rezultat a interacţiunii părţilor contrare – factorul nociv şi forţelor de rezistenţă a organismului. Însă pentru medic este important nu numai de a cunoaşte care-s părţile contrare, dar şi caracteristica lor concretă (patogenitatea microorganismului, starea forţelor de rezistenţă a bolnavului ş.a.).

UNIVERS (lat. *universalis* – general) – termen filosofic, care ascende din antichitate, prin care se semnifică toată realitatea obiectivă în *timp* şi în *spaţiu*. În prezent o astfel de semnificaţie se substituie cu un alt sens: U. este un obiect al *cosmologiei*, acea parte a lumii materiale care la nivelul dat al cunoaşterii este accesibilă unei cercetări astronomice. În filosofia religioasă U. reprezintă ansamblul *creaţiei*. Noţiunea de *lume* este mai îngustă decît U., ea implică întotdeauna o anumită specificitate: lume fizică, biologică, morală sau umană, U. evocă totalitatea acestor lumi. (vezi şi *kosmos*).

UNIVERSALII (lat. *universalis* – general) – noţiuni generale. Problema filosofică a statutului ontologic şi gnoseologic a U. presupune evidenţierea faptului, ce este existenţă reală, în ce mod există idealul, cum este posibilă cunoaşterea noţională raţională, cum se corelează gîndirea şi realitatea, generalul şi singularul? Discuţia din *filosofia* medivală asupra U. se referă la natura ideilor generale – sunt ele obiective, reale sau pur şi simplu abstracţii cărora nu le corespunde nici o realitate (nume de lucruri). Potrivit primului punct de vedere U. există "pînă la lucruri" în mod ideal (realismul extrem – *Eriugena* şi realismul moderat – *Toma d'Aquino*). Concepţia opusă: U. există doar în cuget "după lucruri" sub formă de construcţii mintale, sau simple abstracţii cărora nu le corespunde nici o realitate (*nominalismul* extrem *Roscelin*, *Occam*). Sinteza celor două puncte de vedere, care corespunde la ceea ce numim azi "*empirismul*" şi "*raţionalismul*", este expusă de "*conceptualism*" (*Abelard*, sec. XII), potrivit căruia ideile generale există în spirit înainte de orice cunoaştere, dar nu se manifestă decît cu prilejul unei cunoaşteri concrete.

UNIVERSALISM (din lat. *universalis* – general) – curent în etică, care fixează drept scop al faptelor umane o colectivitate socială (familia, neamul, statul, umanitatea) dar nu *individul.* Reprezentanţi: *Bacon,* Cumberland, *Locke, Hegel, Wundt.* Din punct de vedere metafizic U. susţine ca şi *panteismul*, că există o singură substanţă reală – *universul,* reprezentanţi: *Giordano Bruno, Spinoza.* Contrar: *individualismul*(vezi).

UPANIŞADE (sanscr. – învăţătură secretă) – totalitate de versuri şi comentarii filosofice cu care se finisează Vedele, constituind baza teoretică a brahmanismului şi a filosofiei vechi indiene.

URBANIZARE (lat. *urbanus* – orăşănesc, citadin) – proces istoric de creştere a rolului oraşelor în dezvoltarea societăţii, care cuprinde structura social-profesională, demografică a populaţiei, modul de viaţă, cultura, amplasarea *forţelor de producţie*, dispersarea etc. U. exercită o influenţă colosală asupra dezvoltării istorice a sociumului, anume cu oraşele sunt legate principalele cuceriri ale *civilizaţiei.* Dezvoltarea proceselor de comunicare în mediul urban contribuie la apropierea social-culturală a diferitor straturi şi grupuri sociale, lărgirii orizontului, creşterii nivelului de informare, instruire, cultură generală etc.

URÎT – categorie estetică, ce se manifestă ca antiteză a *frumosului,* loc de concentrare a tuturor caracteristicilor negative ale existenţei (amorful, diformul etc). U. a avut diverse interpretări în istoria filosofiei, catalizînd probleme, mai cu seamă ale *eticii şi esteticii*, din antichitate pînă în prezent.

URSUL ARCADIE D. – (n. 1936), academician, d.h.ş.f., profesor universitar, specialist în domeniul problemelor filosofice a informaticii, ciberneticii, sinergeticii, problemelor civilizaţiilor extraterestre, interacţiunii filosofiei şi ştiinţelor naturaliste. În anul 1959 absolveşte Institutul de Aviaţie din Moscova. Activează apoi ca conferenţiar la Institutul Pedagogic din Moscova (1964-1970), şef de sector la Institutul de filosofie al AŞ a URSS (1970-1982), director a departamentului Filosofie şi Drept a AŞ din RM, vece-preşedinte a AŞ din RM (1982-1988), director al Institutului de Informatică socială a Academiei de Ştiinţe Sociale din Rusia (1988-1991), director al Institutului Noosferico-ecologic al Academiei de dirijare din Rusia (1991-1994), şeful catedrei Ecologie socială a Academiei Serviciului de Stat pe lîngă Preşedintele Federaţiei Ruse. Din 1997 este directorul Institutului de Dezvoltare durabilă, preşedintele Academiei Internaţionale Noosferice. Teza de doctor în filosofie este consacrată problemelor asimilării cosmosului (1964), cea de doctor habilitat are titlul: "Probleme metodologice a teoriei informaţiei" (1969). Este academician al mai multor academii: AŞ din RM, Academiei Internaţionale de Astronautică din Paris, Academiei Ştiinţelor Naturaliste din Rusia, Academiei Ecologice din Rusia, Academiei Internaţionale de Ştiinţe din Munchen, Academiei Internaţionale de Informatizare, Academiei Internaţionale de Ştiinţe de informaţie, procese şi tehnologii informaţionale, Academiei Internaţionale de Noosferă, Academiei de Ştiinţe sociale, Academiei de Cosmonautică "K.E. Ţiolkovski", Academiei de Ştiinţe şi Arte. Este Om Emerit în ştiinţă a Federaţiei Ruse. Interesele ştiinţifice sale se axează pe problemele filosofice ale matematicii, tehnicii şi ştiinţelor agrare, asimilării cosmosului, ecologiei şi proceselor globale, noosferologiei. Dezvoltă concepţia instruirii noosferico-anticipate ca model al sistemului de instruire din sec. XXI. A publicat mai mult de 800 de lucrări ştiinţifice, din care 100 de monografii şi broşuri.

Op. pr.: "Освоение космоса"; "Информация"; "Проблема информации в современной науке"; "Человечество, Земля, Вселенная"; "Проблема внеземных цивилизации"; "Эволюция, космос, человек"; "Космонавтика и социальная деятельность"; "Информатика, кибернетика, интеллект"; "Перспективы экоразвития"; "Информатизация общества"; "Путь к ноосферу"; "Экологическая проблема и

агроноосферная революция"; "Государство и экология"; "Переход России к устойчивому развитию" ş.a.

URSUL DUMITRU T. (10.XI.1913-1.02.1996) – d.h.ş.f., profesor universitar, specialist în domeniul istoriei filosofiei, filosofiei sociale şi politologiei. După absolvirea şcolii profesional-tehnice din or. Ananiev (1929) a lucrat învăţător. Participant la Marele Război pentru apărarea Patriei. Un timp lucrează în organele de partid. După absolvirea Institutului pedagogic "Ion Creangă" din Chişinău (1949), a fost lector (1949-52), şef al catedrei de filosofie (1953-56), director-adjunct (1956-58) a şcolii republicane de partid de pe lîngă CC al PCM, şef al catedrei de filosofie a Institutului agricol "M.V.Frunze" din Chişinău (1961-73). Din 1973 e şef al Secţiei de filosofie şi drept a AŞ a RSSM. Membru titular al AŞ a RSSM (1978). Între anii 1981 – 1985 este vicepreşedinte al AŞ a RM. A fost decorat cu ordinele "Steaua Roşie" şi "Insigna de Onoare". A publicat peste 120 lucrări ştiinţifice, dintre care 10 monografii.

Op.pr.: "Înflorirea şi apropierea naţiilor sovietice"; "О формировании коммунистических производственных отношений"; "Развитие общественных отношений в Советской Молдавии"; "Spre societatea comunistă fără clase", "N.G.Milescu-Spătaru".

UTILITARISM (din lat. *utilitas* – folos) – teorie *etică* sau atitudine morală care consideră că utilul trebuie să fie principiul suprem al acţiunii noastre. **U.** a fost întemeiat de sofiştii Antiphon şi Thrasymachus, reprezentanţi au fost *I.Bentham* şi *J.S.Mill.* Această doctrină foarte răspîndită în trecut şi la modă în prezent are menirea de a explica de ce unele acţiuni sunt juste, iar altele nejuste prin criteriul folosului. Acţiunile sunt juste dacă ele aduc folos şi fericire şi invers – sunt nejuste dacă contribuie la contrariul. Deci acţiunile individului trebuie evaluate după rezultatul pe care ele le produc. U. este o doctrină unilaterală, se bazează pe inechitate, iar criteriul folosului este relativ. Reprezentanţi mai sunt şi John Austin (1911-1960), George Henry Lewes (1817-1878).

UTOPIE (din gr. *u* – nu şi *topos* – loc, literalmente – loc care nu există) – termen filosofic, sociologic şi politic ce califică unele idei, tendinţe, aspiraţii ca irealizabile, nerealiste. Termenul provine din numele statului ideal zugrăvit în opera lui *Thomas Morus* "Utopia" (1516). Idei de acest gen au însoţit întreaga istorie a gîndirii sociale. Printre cele mai remarcabile opere putem menţiona "Republica" lui *Platon*, "Cetatea Soarelui" (1623) de *Tommaso Campanella,* "Noua Atlantidă" (1624) a lui *Francis Bacon* şi "Ştiri de nicăieri" (1890) a lui William Morris. În sec. XX utopiile par să cedeze locul coşmarelor de tipul celor zugrăvite *de Aldous Huxley* în "Această nouă minunată lume" (1931) şi de George Orwell în "Anul 1984" (1948). *Karl Popper* considera marxism-leninismul drept caz paradigmatic al ingineriei sociale globale, care este utopică (alături de ingineria socială graduală, reformistă). (Vezi şi *"*Socialismul utopic*", "*Antiutopia*"*).

V

VAISHESHICA – orientare din cadrul celor 6 şcoli ortodoxale ale filosofiei din India antică (care recunosc autoritatea Vedelor). Existenţa este alcătuită din atomi indivizibili ce se

găsesc în timp şi spaţiu. La ei se alătură substanţe spirituale – sufletul şi intelectul. Combinaţia de atomi determină multitudinea de lucruri.

VALOARE – fenomen atît de ordin material cît şi de ordin spiritual, care posedă semnificaţie pozitivă, adică este apt să satisfacă nişte necesităţi oarecare ale omului, grupului social, sociumului, să servească intereselor şi scopurilor lor. V. este tot ce este dezirabil. V. are un caracter social, şi apare în cursul activităţii practice a oamenilor. Noţiunea de V. (ceea ce trebuie să fie) se deosebeşte de aceea de adevăr (ceea ce este); este o noţiune practică, noţiune care nu are sens decît în raport cu experienţa voinţei sau a acţiunii. Vezi: *axiologie.*

VALOARE ESTETICĂ – reflectare apreciativă a realităţii, capacitatea obiectelor, lucrurilor naturii şi societăţii de a satisface anumite scopuri, dorinţe, intenţii, ori idealuri. **(*vezi:* *Valoare, Axiologie*)**

VALOARE MEDICALĂ – termen utilizat preponderent în *axiologia medicală*, *teoria medicală*, *bioetică, etică* şi *deontologia medicală, filosofia medicinii* ce include în sine valorile spirituale frecvent utilizate în ştiinţa şi practica medicală. Cele mai importante şi statornicite valori în domeniul medicinii sunt: viaţa, sănătatea, compasiunea, devotamentul, profesionalismul ş.a.

VAN CIUN (27-97 (107) – filosof-enciclopedist chinez. Importanţa lui V. C. constă în elaborarea unui stil de filosofare care se distinge prin spiritul unei critici independente, prin apelarea permanentă la datele empirice ale vieţii cotidiene şi a ştiinţelor naturale. Se observă influenţa *daosismului* şi a "in ean ţzea", în viziunile etico-sociale a confucianismului şi legismului. Principalul obiect al criticii V. C. se prezintă şcoala Dun Ci Junşu şi tradiţiile mistico-apocritice (sean siue). Conform teoriei lui V. C. totul în Univers este compus din elemente materiale. V. C. considera că momentul iniţial al procesului cunoaşterii lumii îl constituie percepţiile senzoriale şi senzaţiile omului. Istoria în accepţia lui V. C. se dezvoltă în cicluri.

Op.pr.: "Raţionamente critice".

VASILE CEL MARE (c. 330-379) – teolog, filosof şi scriitor grec. Unul din reprezentanţii de bază ai *patristicii*. E fratele mai vîrstnic al lui *Grigore din Nyssa*. S-a născut în Caesarea în regiunea Cappadocia. După ce studiază retorica la Caesarea, Constantinopol şi Atena, unde mai studiază *filosofia* şi medicina se împrieteneşte cu *Grigore de Nazianz* (*Teologul*), se botează în religia creştină şi optează pentru o viaţă de ascet. În 370 devine episcop al Caesareei şi mitropolit al Cappadociei. Este autor de scrieri *dogmatice, exegetice*, de discursuri, predici şi scrisori. Alcătuieşte Liturghia cei poartă numele. Se opune cu succes *arianismului*, susţine monahismul şi ascetismul. Manifestă receptivitate faţă de moştenirea culturală păgînă. Suportă o anumită influenţă a *platonismului* şi *neoplatonismului*. Arată prioritatea înţelepciunii spirituale – credinţei creştine asupra înţelepciunii laice – ştiinţa antică. În omiliile sale aflăm starea filosofiei şi ştiinţelor naturale de atunci pe care căuta să le armonizeze cu concepţia biblică ca să formeze o armonie pentru a rezolva problema "credinţă şi ştiinţă". Pune baza *cosmologiei* creştine. Tratează multe probleme referitor la facerea lumii, *timp, materie, natură, estetică* etc. Se consideră ca prim organizator al instituţiilor de asistenţă socială, înfiinţează spitale pe lîngă mănăstiri. A fost canonizat ca sfînt.

Op. pr.: “Nouă omilii la Hexaimeron”; “Tratatul despre Duhul Sfînt”; “Trei cărţi contra lui Eunomie” ş. a.

VEDANTA – cel mai cunoscut şi influent sistem al gîndirii filosofico-religioase indiene antice; baza filosofică a induismului. În cadrul V. există două curente: 1) advayta (fondator a fost Şancara, sec. VIII-IX), care susţinea că în lume nu exista o altă realitate decît unica şi suprema esenţă spirituală – Brahman, care este indefinibilă, necondiţionată şi lipsită de calităţi, iar principalele metode de cunoaştere sunt *intuiţia* şi *revelaţia*; 2) vişişta-advayta ((întemeietor a fost Ramanyja, sec. XI-XII): scopul eforturilor depuse de individ este de a se elibera de existenţa materială, scop care se atinge prin activitatea spirituală, cunoaşterea divinităţii şi dragostea faţă de ea. Advayta era legată mai mult de cultul zeului Şiva, iar vişişta-advayta – de cultul zeului Vişna.

VEDE (sanscr. – vede, ştiinţă, cunoştinţă, revelaţie) – totalitatea celor mai precoce texte în limba indusă veche (Vedică) create aprox. de la mijl. mln. II pînă în sec. VI î.H. Denumirea de V. se referă în mod egal la cunoaştere în general ca o sferă deosebită a speculaţiei din care mai tîrziu s-au desprins ştiinţele, filosofia şi teologia V., prezintă în sine o valoroasă sursă a speculaţiei indiene antice. Partea lor cea mai veche o constituie patru cărţi – imnuri: Rig-veda, Atherva-veda, Sema-veda, Jajur-veda. În operele amintite se expun explicaţiile brahmanice – brahmenele, apanykurile în care se explică sensul mistic al ritualurilor vedice şi se dezvăluie simbolica vedică şi mitologia V., reflecţiile generale despre Dumnezeu om şi natură, capătă o fundamentare filosofică.

VERIFICABILITATE – capacitatea unor enunţuri de a fi verificate. Verificarea este procedeul de stabilire a veridicităţii ori falsităţii unei judecăţi. Dacă putem arăta adevărul acestei judecăţi, atunci spunem despre ea că este verificabilă. Şi invers, dacă nu putem demonstra falsitatea ei, atunci spunem că ea nu este falsificabilă.

VERIFICARE – (lat. *verificaţio* – dovadă, confirmare; lat. *verus* – veritabil, adevărat şi facio – fac) – noţiune utilizată în *logică* şi *metodologia* ştiinţei pentru dezbinarea procesului de constatare a veridicităţii afirmaţiilor ştiinţifice în rezultatul controlului lor empiric. Se disting *V.* nemijlocită – ca control direct al afirmaţiilor, care formulează datele observaţiei şi experimentului şi *V.* indirectă – ca stabilire a conexiunilor teoretice şi logice între afirmaţiile indirect verificate şi cele verificate direct. Termenul de V. a primit o largă proliferare în legătură cu concepţia analizei limbajului ştiinţei în *pozitivismul* logic.

VERNADSKI VLADIMIR IVANOVICI (1863 -1945) – experimentator şi gînditor rus, academician al Academiei de ştiinţe din Rusia şi Ucraina. Fondatorul mineralogiei genetice, geochimiei, biogeochimiei, radiogeologiei, hidrogeologiei. Ideile sale au influenţat apariţia biogeologiei, ecologiei geochimice, epistemologiei ş.a. discipline ştiinţifice. Organizează primul laborator de cercetări ştiinţifice a materiei vii. Consideră că apariţia viului a dus la formarea *biosferei* ca nouă forţă planetară. În centrul investigaţiilor sale – diverse probleme filosofice şi metodologice: diversitatea stărilor spaţial-temporale ale *materiei*, structura şi proprietăţile *timpului,* logica ştiinţelor experimentalo-empirice, corelaţia empiricului şi teoreticului în cunoaşterea ştiinţifică, construcţia ştiinţei şi legităţile ei generale de dezvoltare, interacţiunea ştiinţelor naturale şi a filosofiei, funcţiile sociale ale ştiinţei, eticii, creaţiei ştiinţifice, legităţile, trecerii biosferei în noosferă. V. încearcă de a

realiza sinteza ştiinţelor naturaliste şi socioumane. A fost unul din creatorii antropocosmismului – sistem în care tendinţa natural-istorică şi social-umană de dezvoltare a ştiinţei se contopesc armonios într-un tot integru. Implementează în circuit ştiinţific *noosfera* (vezi). În opera sa "Gîndirea ştiinţifică ca fenomen planetar" argumentează ideea că cu apariţia omului şi activităţii raţionale biosfera tinde să se transforme în noosferă.

Op.pr.: "Gîndirea ştiinţifică ca fenomen planetar"; "Începutul şi veşnicia vieţii"; "Biosfera"; "Structura biochimică a biosferei Pămîntului"; "Opere la istoria universală a ştiinţei".

VEROSIMILITATE – capacitatea de a fi verosimil (care pare adevărat, este adevărat cu o probabilitate oarecare).

VERŢAN TUDOR M. (1934) – d.h.ş.f., profesor universitar, specialist în gîndirea filosofică şi socială din Moldova. Absolveşte facultatea de istorie a Institutului Pedagogic "Ion Creangă" (1958) şi doctorantura la filosofie la Universitatea "T.Şevcenko" din Kiev (1970). Activează la catedra de filosofie a USM din 1966 ca asistent, conferenţiar, profesor universitar. Teza de doctor în filosofie susţine în 1970, de doctor habilitat în 1987. A publicat peste 30 de lucrări ştiinţifice, inclusiv 2 monografii.

Op. pr.: "В.И.Ленин о преемственной связи в процессе становления коммунистической формации"; "Молдавия и Россия: преемственность общественно-политической и философской мысли"; "Познание как теория отражения".

VEŞNICIE (eternitate) – caracter a ceea ce este în afara timpului. *Teologia* şi *idealismul obiectiv* tratează V. ca atribut al divinităţii sau al spiritului absolut. Ca fiinţă infinită şi absolut perfectă *Dumnezeu* este atemporal şi etern. Dacă în timp totul apare şi dispare apoi V. este caracteristică numai lui Dumnezeu, el fiind o perfecţiune absolută şi o permanenţă actuală. *Materialismul* tratează V. ca infinitatea temporală a lumii materiale condiţionată de necreabilitatea şi indistructibilitatea *materiei* şi a atributelor ei.

VIAŢĂ – totalitatea fenomenelor şi proceselor (naştere, nutriţie, asimilare, creştere, reproducere, moarte) care caracterizează organismele. Purtători ai vieţii pe Pămînt sunt albuminele şi acizii nucleici (ADN şi ARN). Principala unitate structurală şi funcţională a materiei vii, care posedă toate proprietăţile vieţii, este celula. Se cunosc o serie de concepţii cu privire la originea şi esenţa V.: *creaţionismul,* vitalismul, evoluţia emergentă, holismul, *materialismul* ş.a. (vezi).

VICO (GIAMBATTISTA) (1668 – 1744) – filosof şi sociolog italian. Contrapune raţiunea universală celei individuale, înaintează ideea caracterului obiectiv al procesului istoric. Consideră ştiinţa istorică ca cunoaştere a umanităţii despre forţele sale. V. este creatorul teoriei ciclului istoric. Admiţînd existenţa principiului divin, de la care provin legile istoriei el menţiona şi faptul că societatea se dezvoltă în virtutea unor cauze interne, logice. Conform teoriei lui V. fiecare popor trece prin trei epoci de dezvoltare: divină, eroică şi umană, corespunzătoare celor trei vîrste ale omului – copilărie, tinereţe şi maturitate. Atribuind o importanţă decisivă activităţii istorice a oamenilor V. acorda un rol deosebit în demararea procesului istoric providenţei.

VID – în cosmogonia pitagoreică semnifica acel loc în Univers sau spaţiu care era lipsit de

lucruri. Parmenide neagă vidul (nonexistenţa). Atomiştii afirmă că atomii se mişcă în vid (spaţiu). În filosofia contemporană se neagă ideea de spaţiu-vid şi se afirmă că spaţiul este un mod de existenţă a materiei.

VIITOROLOGIE (*vezi:* *Futurologie*)

VIOLENŢEI TEORIA – potrivit căreia inegalitatea socială este generată de utilizarea V. de către unii oameni împotriva altora. Dühring lega apariţia claselor de constrîngerea unei părţi a societăţii de către alta; sociologii austrieci L.Gumplowicz, K.Kautsky ş.a. erau de opinia că la originea apariţiei claselor, a statului se află supunerea unui trib slab de către altul puternic. *Marxismul* apreciază rolul preponderent al V. în istorie, considerînd-o drept aplicare a diferitor forme de constrîngere a unui grup social de către altele în scopul menţinerii sau schimbării ordinii sociale.

VIRTUALITATE (lat. *virtus* – putere, posibilitate) – forţă care tinde a se realiza; adesea sinonim al posibilităţii. Ceea ce este virtual sau "potenţial" se opune la ceea ce este actual sau "realizat". Dar V. ca "tendinţă" de realizare implică mai mult decît simpla posibilitate logică. **(*vezi:* *Realitate virtuală*)**

VIRTUTE – categorie etică cu conţinut apreciativ şi normativ ce reflectă însuşirile morale pozitive ale oamenilor – respectarea idealurilor etice, normelor şi principiilor morale. Viciul este caracteristica trăsăturilor morale negative, indiferenţa şi nerespectarea normelor morale. Virtuţile se formează în procesul educaţiei şi activităţii sociale, ca rezultat al asimilării culturii morale. În diferite epoci virtuţile aveau diferit conţinut şi se schimbau odată cu evoluţia societăţii şi normelor morale. În Grecia antică, spre exemplu, drept virtuţi fundamentale se considerau înţelepciunea, dreptatea, bărbăţia, cumpătarea. Morala religioasă afirmă ca V. credinţa, dragostea, speranţa. Virtuţile general-umane sunt cinstea, demnitatea, echitatea, modestia ş.a.

VIRUS COMPUTERIAL – programă specială creată cu scopuri distructive ce are capacitatea de a se automultiplica, distruge s-au modifica informaţia (*bazele de date*, programele utilizatorului ş.a.).

VIS – totalitate de imagini şi fenomene psihice care însoţesc somnul. V. apare în faza somnului paradoxal şi se repetă de mai multe ori. Conţinutul visului este legat de excitaţiile senzoriale în timpul somnului şi amintirile şi stările noastre afective. Freud a încercat să interpreteze visurile, dar o făcea într-o formă subiectivă. Credinţa că visurile au sens n-are o justificare solidă ştiinţifică.

VITALISM (lat. *vitalis* – vital, viu, de viaţă; vita – viaţă) – teorie care consideră procesele vitale drept efecte ale acţiunii unei puteri deosebite, imateriale cuprinse în organismele vii. Se evidenţiază V. filosofic asemănător cu *idealismul obiectiv* (*Platon, Schelling*, *Bergson*) şi V. naturalist. V. îşi trage originea din teoria despre suflet a lui *Platon* şi cea a lui *Aristotel* despre *entelehie.* Ca concepţie s-a constituit în sec. 17-18. A influenţat unele ramuri ale biologiei şi psihologiei. Examinează mai ales problemele originii şi esenţei vieţii, integrităţii, oportunităţii structurii şi funcţiilor, embriogenezei, regenerării etc. Se neagă posibilitatea apariţiei a tot ce e viu din ce nu este viu. Proveniența viului se reduce ori la

creaţia divină ori la existenţa lui veşnică. V. clasici se consideră R. Wagner, H. Ulrici, Liebig. V. reapare începînd cu 1905 ca neovitalism Neovitalişti sunt: H.Driesch, Pauly, E.Hartmann, France, A.Wagner, I.Reinke etc.

VIZIR PAVEL I. (n. 1937) – d.h.ş.filos., profesor universitar, specialist în problemele generale a filosofiei, filosofiei ştiinţei. A absolvit facultatea de matematică şi fizică a Institutului pedagogic "Ion Creangă" (1960) şi doctorantura la filosofie la Universitatea "M.V.Lomonosov" din Moscova (1972). Activează la catedra de filosofie a USM ca lector, lector superior, conferenţiar, şef de catedră, decan a facultăţii de filosofie, psihologie şi sociologie a USM. Teza de doctor în filosofie "Dialectica certitudinei şi incertitudinei", de doctor habilitat – "Analiza metodologică a nivelului general-ştiinţific a cunoştinţelor" (1990). A publicat mai mult de 60 lucrări ştiinţifice. Este decorat cu medalia "Meritul civic", preşedinte al comisiei de experţi a Comisiei Superioare de Atestare a RM.

Op. pr.: "Dialectica certitudinei şi incertitudinei"; "Categoriile fundamentale a dialecticii materialiste"; "Dialectica materialistă – metodologia generală a cunoaşterii ştiinţifice"; "Libertatea morală şi activitatea socială a personalităţii"; "PTŞ şi factorul uman".

VÎGOTSKI LEV SEMIONOVICI (1896-1934) – psiholog rus. Criticînd tentativele de a explica comportamentul omului prin reducerea formelor superioare de comportament la elementele inferioare, V. elaborează teoria cultural-istorică a dezvoltării psihicii. Conform ei e necesar de distins două planuri de comportament – natural (rezultatul evoluţiei biologice) şi cultural (rezultatul dezvoltării istorice a societăţii), contopite în dezvoltarea psihicului. Esenţa comportamentului cultural – constă în intermedierea lui cu instrumente şi semne.

Op. pr.: "Gîndirea şi vorbirea; "Dezvoltarea funcţiilor psihice superioare".

VOINŢĂ – capacitatea de deliberare a scopului activităţii şi eforturilor interne, necesare pentru înfăptuirea lui. V. – este un act specific, neredus la conştiinţă şi activitate ca atare. Nu orice activitate conştientă este volitivă; principalul în actul volitiv rezidă în conştientizarea caracteristicii axiologice a activităţii teleologice, corespunderii ei principiilor şi normelor personalităţii. V. formează întreaga lume (*Schopenhauer*)*;* ori corespunde acţiunii raţionale (*Socrate, Leibnitz*). *W.James* a arătat că V. este legată în general de conştiinţă printr-o exigenţă socială. *Freud* vorbeşte despre incognoscibilitatea V., despre caracterul ei.

VOINŢA DE PUTERE – concepţie voluntaristă în filosofia lui *Nietzsche* precum că realitatea vitală primară se exprimă în forma "voinţei de putere". Apariţia crizei în societate Nietzsche vedea în răspîndirea raţionalismului, creştinismului, care afirmă şi apără instinctele "turmei", "valorile celor slabi". De aici ia naştere nihilismul lui Nietzsche, care chema la reevaluarea radicală a normelor şi valorilor general acceptate de pe poziţiile vieţii naturale, cultul supraomului, unicul exponent al valorilor adevărate a vieţii. **(*vezi:* *Voinţă*)**

VOLTAIRE (FRANCOIS-MARIE AROUET) (1694-1778) – gînditor, scriitor şi publicist francez. Unul din reprezentanţii *Iluminismului* sec. XVIII. A criticat relaţiile feudale, despotismul, concepţia medievală despre lume. A fost influenţat de empirismul filosofic a lui *Locke* şi viziunile lui *Newton*. S-a apropiat de ideea eternităţii şi necreativităţii materiei, existenţei ei obiective şi mişcării veşnice, se înclina spre recunoaşterea determinării fenomenelor naturale şi sociale. După V. conştiinţa este atribut al materiei şi depinde de

structura corpului. Împărtăşind poziţiile *deismului*, cauza finală a mişcării, gîndirii şi ale altor fenomene el o considera divină. În operele filosofice şi istorice V. respingea providenţialismul. Vezi şi *enciclopediştii*.

Op. pr.: "Candide"; "Dicţionar filosofic"; "Eseu asupra moravurilor"; "Tratat asupra toleranţei"; "Scrisori filosofice".

VOLUMUL ŞI CONŢINUTUL NOŢIUNII – categorii logice care caracterizează noţiunea. V. este totalitatea de obiecte ce întră în această noţiune şi căror le este propriu însuşirile reflectate în conţinut. C. este totalitatea de însuşiri esenţiale ale unei clase de obiecte ce caracterizează această clasă. Spre exemplu, în noţiunea de *boală (*tulburare a activităţii vitale normale a organismului în urma acţiunii dăunătoare a factorilor interni sau externi) avem ca conţinut aşa însuşiri ca tulburarea activităţii vitale a organismului, scăderea adaptabilităţii organismului, capacităţii de muncă şi a activităţii vitale. Volumul acestei noţiuni este omul. În logică există legea raportului invers între conţinut şi volum – dacă se măreşte conţinutul noţiunii, atunci se micşorează volumul ei şi invers. Dacă în noţiunea de boală noi am micşora conţinutul ei – boala ca tulburare a activităţii vitale normale a organismului şi am exclude din ea aşa însuşiri ca scăderea adaptabilităţii, capacităţii de muncă şi bunăstării – atunci volumul ei se măreşte, această noţiune se referă nu numai la om, dar şi la animale şi plante. Alt exemplu, noţiunea de materie are un volum foarte mare, cuprinde toate obiectele şi fenomenele realităţii obiective, deaceea conţinutul ei este extrem de îngust, cuprinde numai o însuşire – de a fi realitate obiectivă.

VOLUNTARISM (lat. *voluntas* – voinţă) – curent în filosofie care susţine că voinţa este esenţa, principiul realităţii, temelia lumii. V. reprezintă un gen de metafizică care consideră că adevărată natură a realităţii este voinţa (drept reprezentant tipic este sistemul lui *Schopenhauer*). O trăsătură caracteristică a V. constă în contrapunerea şi subordonarea raţiunii voinţei libere şi autonome. Este opus *intelectualismului* şi *raţionalismului*. Elemente de V. se conţin deja în filosofia lui *Aureliu Augustin*, ce vede în voinţă temelia tuturor proceselor spirituale, şi a lui *Duns Scotus* ce accentuează primatul voinţei faţă de intelect. V. psihologic susţine că voinţa este facultatea principală a psihicului uman (sufletului), în timp ce gîndirii i se oferă un rol secundar (reprezentanţi *W.Wundt,* F.Paulsen ş.a.). Voluntarist a fost şi renumitul filosof român *C.Rădulescu-Motru.* Unele trăsături voluntariste se întîlnesc în *intuitivism, pragmatism* şi *existenţialism*. Termenul V. se aplica şi pentru caracteristica practicii social-politice, ce nu se armonizează cu legile obiective sociale ci conducîndu-se de principiile subiective ale unor persoane de conducere.

VORBIRE – acţiune de a exprima gîndirea cu ajutorul limbajului articulat. În lit. ştiinţifică există viziuni contradictorii vis-a-vis de esenţa şi funcţiile V.: B.Croce consideră V. ca mijloc de exprimare emoţională; O.Ditrich, K.Jaberg, K.Vossler atribuie V. două funcţii de bază – exprimare şi de comunicare. Pentru A.Marti şi P.Wegener V. – numai ca mijloc de influenţare. K.Buler evidenţiază funcţiile de exprimare, adresare şi comunicare. V. – este una din funcţiile psihice superioare ale omului. Din organizarea psihofiziologică a V. fac parte componenţi completamente automatizaţi şi conştienţi. Principalele tipuri de V. sunt: orală şi scrisă.

VRĂJITORIE (*vezi:* *Magie*)

W

WEBER MAX (1864-1920) – filosof, sociolog, istoric german. Viziunile lui W. s-au format sub influenţa *pozitivismului* şi *neokantianismului*. Împreună cu *Rickert* şi *Dilthey* a elaborat concepţia tipurilor ideale, anumite scheme – imagini abordate ca cel mai comod mod de sistematizare a materialului empiric. Aşa, antichitatea, feudalismul, capitalismul pentru W. nu-s formaţii obiectiv existente, ci moduri de tipizare ideală. W. promova ideea despre raţionalitate ca trăsătură determinantă a culturii europene contemporane. Cele mai strălucite manifestări ale raţionalităţii după W. sunt: în economie – inventarea contabilităţii duble, care a stimulat dezvoltarea producţiei capitaliste; în politică – instaurarea instituţiilor dreptului formal, parlamentarismul, administraţiei moderne; în etică – onestitatea relaţiilor, în special între creditor şi debitor. Capitalismul după W. – este cel mai raţional tip de gestionare, trăsătura lui principală – prezenţa întreprinderii organizată raţional. Problema centrală la W. – conexiunea vieţii economice a societăţii, interesele materiale şi ideologice ale diverselor grupuri sociale cu conştiinţa religioasă. A fundamentat ideea că capitalismul european e dator eticii religioase protestante.

Op.pr.: "Economie şi societate"; "Studii de sociologie a religiei"; "Studii de sociologie şi politică" ş.a.

WHITEHEAD ALFRED NORTH (1861-1947) – logician, matematician şi filosof britanic, cofondator al şcolii logiciste în filosofia matematică. Opera sa are două perioade distincte: I. (pînă la mijl. a.a. 20), W. admiţînd variabilitatea şi stabilitatea naturii o înţelege ca proces, ca natură ce este independentă de gîndire. II. reflectă trecerea lui la *idealismul obiectiv*. W. se bazează pe principiul ontologic: procesul universal este experienţa lui *Dumnezeu* "în care obiectivele" (universaliile) trecînd din lumea ideală în cea fizică asigură determinarea calitativă a "evenimentelor reale" (care sunt procese ale experienţei, acte individuale). În viziunile sociologice e caracteristic îmbinarea ideilor ca forţe motrice ale societăţii şi absolutizarea rolului personalităţii ("a savanţilor"), care în ultimă instanţă dirijează cu lumea.

Op.pr.: "Proces şi realitate"; "Aventurile ideilor".

WIENER NORBERT (1894-1964) – matematician american, unul din fondatorii *ciberneticii.* Rezultatele obţinute de W. în diverse domenii ale ştiinţelor reale şi naturale mărturisesc despre tendinţa spre o sinteză interdisciplinară şi conexiunea construcţiilor teoretice cu practica. A fost fundamentat statutul noii direcţii ştiinţifice complexe şi a introdus în circuitul ştiinţifico-filosofic denumirea ei – cibernetica. Concepţiile filosofice ale lui W. sunt bazate pe *existenţialism* cu viziunile lui pesimiste asupra societăţii.

Op.pr: "Eu – matematician"; "Cibernetica sau dirijarea şi comunicarea la animale şi maşini".

WINDELBAND WILHELM (1848-1915) – filosof german, conducătorul şcolii neokantiene din Baden. În exegezele consacrate istoriei filosofiei W. aborda concepţiile filosofice ale trecutului de pe poziţii kantiană. Determina filosofia ca ştiinţa universală despre "valori". W. opunea filosofia ca concepţie normativă, bazată pe judecăţi apreciative şi cunoaşterea imperativului, ştiinţelor experimentale bazate pe judecăţi teoretice şi date empirice despre *existenţă. Valorile* la W. sunt apriorice, transcendentale, universale; el deosebea valorile

logice, etice, estetice şi religioase interpretîndu-le ca trepte ascendente. Recunoştea ca scop final al progresului istoric autodeterminarea umanităţii în corespundere cu idealul etic. Mai presus de valorile etice el le plasa pe cele estetice – ca fiind libere de voinţă şi cointeresarea umană. În metodologia ştiinţei W. opunea ştiinţele naturale şi istorice.

Opere: "Istoria filosofiei antice"; "Istoria filosofiei noi"; "Despre libertatea voinţei"; "Platon" etc.

WITTGENSTEIN LUDWIG (1889-1951) – filosof şi logician britanic de origine austriacă, unul din fondatorii filosofiei analitice. A exprimat încredere în posibilităţile nelimitate ale logicii noi, în deosebi a sintaxei logice şi a enunţat concepţia unei limbi perfecte din punct de vedere logic. Prin această concepţie W. a făcut o tentativă de a extinde asupra întregii totalităţi de cunoştinţe despre lume notele formalismului logic. Totul ce nu nimereşte în schema unei limbi "ideale": postulatele etico-religioase, "metafizica" W. le declară fără sens, deoarece ele nu pot fi exprimate corect în limbă şi deaceea nu aparţin "limbii factice". Filosofia în opinia lui W. nu tinde spre adevăr, ea este esenţa activităţii analitice a limbii, eliminarea inexactităţilor limbajului, deoarece ele provoacă enunţurile "metafizice". În filosofia occidentală contemporană se observă tentative de apropiere a wittgensteinianismului cu *fenomenologia* şi *hermeneutica.*

Op.pr.: "Cercetări filosofice"; "Noţiune asupra bazelor metafizicii"; "Tratat logico-filosofic".

WOLTMAUN LUDWIG (1871-1907) – filosof, sociolog şi publicist german, avînd studii de medic-oftalmolog. A încercat să unească *determinismul* rasial-antropologic, determinismul social, kantismul şi unele idei ale materialismului istoric. În plan politico-practic W. era adeptul socialismului reformist, pangermanismului. Acordînd factorilor rasial-antropologic rolul principal în dezvoltarea socială, W. a fundamentat importanţa decisivă a "spiritului teuton" în dezvoltarea civilizaţiei europene, tinde să dovedească provinienţa germanică a unor reprezentanţi de marcă a istoriei şi culturii Italiei şi Franţei. Lucrările lui W. au avut o anumită influenţă asupra ideologiei mitologizante a rasismului, pangermanismului şi naţional-socialismului.

Op.pr.: "Teoria lui Darwin şi socialismul"; "Antropologie politică".

WUNDT WILHELM (1832-1920) – psiholog, filosof, lingvist şi fiziolog german, fondatorul psihologiei experimentale. Obiectul de studiu al psihologiei W. îl considera experienţa nemijlocită. Însă procesele psihice superioare, după W., sunt inaccesibile experimentului (vorbirea, gîndirea, voinţa) şi el a propus să fie studiate prin metoda cultural-istorică. W. în lucrările sale de etnopsihologie, de *psihologie* socială, de psihologie a culturii, de psihologie a popoarelor (demopsihologie), abordează studiul relaţiilor comunitare rurale, citadine şi regionale, precum şi trecerea de la studiul proceselor psihice comunitare naţionale la studiul proceselor psihice supranaţionale. Limba pentru W. – este una din formele de manifestare a "voinţei colective" sau a "sufletului poporului".

Op.pr: "Fundamente ale psihologiei fiziologice"; "Psihologia popoarelor"; "Sistemul filosofiei".

X

XENOFAN DIN ATENA (430-355) **–** filosof si scriitor grec, elevul lui Socrate, fiind un ilustru cronicar în acel timp. A încercat sa-l îndreptăţească pe Socrate. are lucrări istorice, politice,

filosofice.

Op.pr.: "Memorabile"; "Apologia lui Socrate"; "Helenicele"; "Constituţia" "Spartei"; "Cyropedia".

XENOFAN DIN COLOFON (c. 570-475 î. Hr) – filosof grec, fondator al *şcolii din Eleea*, poet şi satiric. Poemele sale atacau imoralitatea mitologiei. X. consideră că pământul şi apa (sau, după unii comentatori numai pământul) sunt elementele materiale ale lumii, însă el a atins acel grad de abstracţie care-l determină să vadă existenţa nenăscută, nepieritoare, imuabilă şi unitară. X. cultiva un *panteism* din care se va inspira discipolul său *Parmenide*. Unele fragmente metodologice din X. au cîştigat admiraţia unor filosofi. De ex., că în cuprinsul cunoaşterii noastre certă e doar demascarea erorii, restul fiind în cel mai bun caz probabil, "socotit asemenea adevărului". În teoria cunoaşterii X. demonstra insuficienţa datelor senzoriale a opiniilor.

XENOFOBIE – termen din filosofie şi sociologie ce caracterizează intransingenţa şi respingerea, inoportunitatea faţă de altă rasă sau *naţiune.*

Y

YAN CIJU (c. 414 – c. 334 î.e.n.) – gînditor din China Antică. A fost un predicator al propriilor sale concepţii, adunînd un important număr de adepţi. Y.C. răspîndea ideile dragostei generale, valorilor vieţii pămînteşti, indiferenţa faţă de slavă, stimă ori lucruri exterioare. Fiind situat pe poziţiile *materialismului naiv*, a criticat credinţa în nemurire considerînd moartea ca fenomen la fel de firesc ca şi viaţa. Evenimentele şi fenomenele din natură şi societate sunt supuse acţiunii principiului necesităţii naturale, pe care el îl definea ca *destin*. Concepţiile lui sunt pătrunse de elemente ale *determinismului* fatalist. Considera că omul să situeze pe primul plan satisfacerea maximală a sentimentelor şi dorinţelor, însă, totuşi, *hedonismul* şi *eudemonismul* lui n-a fost consecvent. A fost un adversar învederat al lui *Confucius.*

YOGA (în sanscrită "comuniune", "contopire") – doctrină filosofico-religioasă indiană, fondată prin sec. IV î.Hr., de înţeleptul Patanjali. Y. preconizează un ansamblu de practici corporale, capabile să ne facă stăpîni pe organismul şi pe sistemul nostru nervos, de a realiza în noi adîncirea autocunoaşterii în vederea eliberării eului individual de contingenţele vieţii materiale şi contopirii cu spiritul universal, "brahman", prin extazul mistic. În opinia yoghinilor, exerciţiile ascetice (încetinirea la maximum a respiraţiei şi a bătăilor inimii, "realizarea stării de insensibilitate totală" etc.), oferă posibilitatea de a deveni infinit de mic şi invizibil, de a creşte pînă la dimensiuni enorme, de a se deplasa după dorinţă în orice loc, de "a vedea" obiecte la mii de kilometri depărtare, de a citi gînduri străine, de a cunoaşte trecutul şi viitorul, de a sta de vorbă cu morţii. Exerciţiile Y. au întrat în majoritatea religiilor Indiei (inclusiv în budhism) şi practicate de adepţii a numeroase doctrine filosofico-religioase şi secte religioase indiene şi din întreaga lume.

Z

ZARATUSTHRA (sau ZOROASTRU) – întemeietorul şi profetul religiei indo-iraniene (zoroastrism) răspîndită la popoarele din Asia centrală, Iran şi Azerbaidjan.

ZAVTUR ALEXANDRU (1929) – d.h.ş.f., profesor universitar, specialist în filosofia politică şi socială. Absolveşte facultatea de istorie a Institutului Pedagogic "Ion Creangă" (1951) şi doctorantura la filosofie la Institutul de filosofie a AŞ din URSS (1954). Activează ca lector superior, conferenţiar (1954), şef de catedră la Institutul Pedagogic şi USM (1956), din 1973 director al Institutului de Istorie a PC din Moldova, din 1975 şeful secţiei ştiinţă a CC a PCM, din 1978 şef de catedră a USM, din 1990 – directorul Institutului de cercetări social-politice, din 1991 – specialist principal al Institutului filosofie, sociologie şi drept, din 1996 – consilier principal al Preşedintelui RM. Teza de doctor în ştiinţe filosofice susţine în 1954, de doctor habilitat – în 1972. Publică circa 400 de lucrări ştiinţifice, inclusiv 30 monografii şi broşuri. A pregătit 22 de doctori în ştiinţe.
Op. pr.: "Omul, societatea, natura"; "Structura socială şi de clasă a RM"; "Curs de lecţii la politologie"; "Politologia"; "Opinia publică în procesul politic"; "Centrismul politic şi purtătorii lui".

ZENON DIN CITIUM (c.334-262 î.Hr) – filosof grec, întemeietorul *stoicismului*. A creat propria sa şcoală denumită stoică (de la stoe poykile – portic ornat cu fresce). Z. deosebea trei părţi ale filosofiei: logica, fizica şi etica. A introdus termenul de *noţiune.* În gnoseologie a considerat reprezentările senzoriale ca întipăriri ale lucrurilor în suflet. Potrivit eticii lui, produs specific al epocii eleniste, scopul omului trebuie să fie "viaţa conformă cu raţiunea", anihilarea pasiunilor şi dobîndirea, prin aceasta a independenţei faţă de împrejurările exterioare.

ZENON DIN ELEEA (c. 490-430 î.Hr.) – filosof grec, reprezentant al şcolii *eleate*. A utilizat pentru prima dată forma de dialog în filosofie. Elaborează celebrele *paradoxuri* sau *aporii* propuse ca să arate contradicţiile generale din ipotezele contrare ale filosofiei eleate, care recunosc multiplicitatea, mişcarea şi devenirea. Paradoxurile lui Z. se reduc la demonstrarea faptului că: 1) este imposibil de conceput din punct de vedere logic o multitudine de lucruri; 2) supoziţia mişcării duce la contradicţie. Cele mai cunoscute aporii ale lui Z. sunt cele menite să dovedească imposibilitatea logică a mişcării, "Ahile şi broasca ţestoasă", "Săgeata", "Dihotomia", "Stadionul" – sunt de o neîntrecută eleganţă logică, punînd în dificultate deopotrivă teza divizibilităţii la infinit a spaţiului şi timpului, ca şi teza opusă acesteia. Aporiile au contribuit la dezvoltarea dialecticii şi a logicii dialectice.

ZIGOT – celulă rezultată din unirea a doi gameţi; ou fecundat.

ZNANIECKI FLORIAN WITOLD (1882-1958) – filosof şi sociolog polonez, reprezentant de marcă a a.n. direcţii umaniste în sociologia sec. XX. Z. a încercat să fundamenteze postulatul filosofic, conform căruia baza existenţei o constituie *valorile*, care creează lumea culturală, ea fiind cognoscibilă prin ştiinţele despre cultură, inclusiv sociologie. Obiectul sociologiei îl reprezintă sistemele sociale, din care se constituie realitatea socială. Z. deosebea patru tipuri principale de sisteme sociale: acţiunile sociale, *relaţiile sociale*,

personalitate socială, grupurile sociale. Pentru prima dată a utilizat în sociologie "metoda biografică" care constă în studierea documentelor personale.

Op.pr.: "Metoda sociologiei"; "Ştiinţele culturale"; "Acţiunile sociale".

ZOROASTRISM – religie a popoarelor nomade din Asia centrală, Iran şi Azerbaidjan. Apare în sec. VI î.e.n. pînă la islamism. Pentru zoroastrism este caracteristic dualismul dintre bine (Ahura-mazda) şi rău (Ahriman). Cartea sfîntă – Avesta. Ramificaţii ale zoroastrismului sunt mitraismul şi maniheismul.

DATE SELECTIVE DESPRE AUTORI

ŢÎRDEA TEODOR NICOLAE – d.h.ş.f., profesor universitar, specialist în domeniul filosofiei ştiinţei şi tehnicii, în special pe problemele filosofice ale informaţiei, informaticii, ciberneticii, ecologiei, bioeticii, supravieţuirii omenirii, de asemenea în analiza sociometodologică şi filosofică a fenomenelor *informatizare, intelectualizare, axiologizare, scientizare, ecologizare, noosferizare.* S-a născut la 26 august 1937 într-o familie de răzeşi din s. Sobari judeţul Soroca, Republica Moldova. În 1954 absolveşte şcoala medie № 1 din or. Soroca. Continuă studiile la facultatea de fizică şi matematică a Universităţii (Institutului) de Stat Pedagogice "Ion Creangă" din Chişinău (1954-1958). Obţine licenţa de învăţător de fizică şi matematică a şcolii medii. Apoi face studiile la facultatea de automatică şi construcţie de aparate a Universităţii tehnice (Institutului politehnic) din Harkov (1964-1969), deţinînd titlu de inginer-electric. În fine studiile postuniversitare face la doctorantură (aspirantură) în domeniul filosofiei (1972-1975).

Din 1958, după absolvirea Universităţii pedagogice, Teodor N.Ţîrdea activează în sistemul preuniversitar în calitate de învăţător de fizică şi matematică în şcolile din satele Valea-Trestieni, Şendreni şi Grozeşti raionul Nisporeni (1958-1959). În perioada imediat următoare îşi face serviciul militar în Armata Sovietică (1959-1962). Aici obţine meseriile de şofer de categoria I-a şi de maistru în instruirea conducerii automobilului, artă pe care o practică ulterior în şcolile militare din Umani (Ukraina) şi Harkov (Ukraina). Între anii 1962-1969 predă matematica şi fizica în colegiul de industrie de produse lactate din or. Harkov.

În 1969 Teodor N.Ţîrdea se retrage cu traiul în Republica Moldova, unde activează în decursul a trei ani în cadrul aparatului Comitetului Central al Comsomolului din RSSM. Concomitent cu studiile în doctorantură între anii 1972-1975 Dumnealui predă electrotehnica, tehnologia metalelor, desenul liniar şi economia politică în şcoala profesională tehnică № 4 din or. Chişinău. Aici s-ar încheia perioada pedagogică preuniversitară în domeniul ştiinţelor reale a lui Teodor N.Ţîrdea.

Îndată după absolvirea doctoranturii (aspiranturii) şi susţinerea tezei de doctor în ştiinţe filosofice (1975) începe o nouă etapă în activitatea profesională a lui Teodor N.Ţîrdea – perioada administrativ-obştească şi ştiinţifico-didactică *universitară.* În decursul anilor 1975-1977 el execută funcţiile de prorector în activitatea cu studenţii de peste hotare al Universităţii de Stat din Moldova (USM), apoi de decan (1977). Între anii 1977-1985 este ales secretar al Comitetului de Partid al USM, iar în 1985 este numit în postul de şef al Secţiei de Instruire în domeniul ştiinţelor sociale al Ministerului de Învăţămînt superior şi Mediu de Specialitate al RSSM. Concomitent din 1974 ţine cursuri de filosofie pentru studenţii USM. De menţionat e faptul că pe parcursul acestor ani în activitatea universitară a lui Teodor N.Ţîrdea predomină momentul administrativ-obştesc. Pe lîngă activitatea universitară T.N.Ţîrdea e încadrat şi în viaţa social-politică a

Republicii. El este ales deputat al Consiliului orăşenesc de deputaţi ai poporului din Chişinău (1980-1987), de asemenea membru al diverselor organe (raionale, orăşeneşti) de partid din RSSM. Publică circa 40 de scrieri în presa republicană şi unională ce ţin de problematica educaţiei tineretului studios, de pregătirea şi perfecţionarea cadrelor în sistemele de instruire universitară şi de administrare publică.

Începînd cu a doua jumătate a anului 1987 prof. universitar Teodor N.Ţîrdea se consacră pe deplin activităţii ştiinţifico-pedagogice universitare. El este ales (1987) şeful catedrei de *Filosofie*, iar din 1999 şeful catedrei de *Filosofie şi Bioetică* a Universităţii (Institutului) de Stat de Medicină şi Farmacie "Nicolae Testemiţanu" din Republica Moldova, unde activează pînă în prezent. În această perioadă el se manifestă ca un coordonator talentat al cercetărilor ştiinţifice şi ca un organizator dotat al instruirii filosofice a tineretului studios. Ţine cursuri de filosofie, de istorie a gîndirii filosofice, de filosofie a ştiinţei şi tehnicii (pentru doctoranzi şi competitori), de informatică socială, sociocognitologie, noosferologie şi bioetică pentru studenţii Universităţii de Stat de Medicină şi Farmacie "Nicolae Testemiţanu", pentru cei ai Universităţii de Stat din Moldova (facultatea de filosofie, psihologie şi sociologie), de asemenea la Institutul Ştiinţelor Reale, afiliat de USM, Universităţii de Stat a artelor din Moldova, Universităţii Libere Internaţionale din Moldova. La catedră graţie activităţii d-lui Teodor N.Ţîrdea funcţionează doctorantura, magistratura, cursurile pentru examenul de doctorat la filosofia ştiinţei şi tehnicii, cercul filosofic pentru studenţi. Din 1995 tot mai insistent se manifestă ca organizator al conferinţelor ştiinţifice internaţionale ce ţin de examinarea problemei strategiei de supravieţuire a omenirii, asumîndu-şi totodată rolul de redactor responsabil al materialelor publicate (8 culegeri către 2003)

Dacă primele lui scrieri se axau pe natura informaţiei, în special pe esenţa informaţiei sociale, apoi în anii '80 -'90 ai sec. al XX-lea şi la începutul sec. al XXI-lea cercetările se orientează spre analiza filosofică a cunoştinţelor cibernetice şi informatice, a fenomenelor de informatizare, de intelect şi intelectualizare, de noosferizare, către examinarea noilor paradigme de existenţă umană. El argumentează necesitatea elaborării teoriei universale de supravieţuire a civilizaţiei, a noilor organoane şi mijloace de realizare a acesteia (a teoriei). În această ordine de idei prof. universitar Teodor N.Ţîrdea consideră că este nevoie de o reflexie filosofică a cunoştinţelor informatice, ecologice, sinergetice, cognitologice, noosferologice etc., şi deci de o elaborare (şi constituire) a unei direcţii specifice a filosofiei contemporane – *filosofia supravieţuirii.* Acest mod de filosofare, în opinia lui, înglobează în sine filosofia informaţională, pe cea ecologică, cosmică şi în fine filosofia noosferică, care şi va deveni de facto o filosofie a existenţei umane. El vine cu aportul său concret în elaborarea compartimentelor acestui gen de gîndire filosofică.

Pînă în prezent academicianul Teodor N.Ţîrdea publică circa 300 lucrări ştiinţifico-metodice, inclusiv peste 20 monografii, manuale şi broşuri, participă cu referate şi comunicări la zeci de conferinţe, simpozioane atît în ţară, cît şi peste hotare, creează în 1999 prima catedră de Bioetică şi Filosofie în spaţiul postsocialist, scrie manualul *Filosofie şi Bioetică* etc. Fondează în 2001 Asociaţia de Bioetică din Republica Moldova, profesional propagă cunoştinţe de bioetică, noosferologie, sinergetică, cognitologie, informatică, filosofie atît între studenţi şi doctoranzi, cît şi în mediile extrauniversitare ale oraşului Chişinău, ale altor localităţi, inclusiv şi în cele de peste hotare.

În scrierile lui Teodor N.Ţîrdea se propune o concepţie originară despre esenţa şi natura bioeticii ca direcţie ştiinţifică interdisciplinară nouă ce examinează relaţiile dintre om şi biosferă de pe poziţiile eticii tradiţionale. Se formulează principiile, modelele, modurile de abordare şi categoriile de bază ale acestui domeniu de cunoştinţe, rolul şi importanţa acestuia în asigurarea

securităţii biosferei, omenirii în genere. În lucrările lui Teodor N.Ţîrdea destinate problemei informaţiei se efectuează o analiză amplă a celui mai superior gen al acesteia – a informaţiei sociale, examinîndu-se detaliat tipurile, proprietăţile şi rolul ei în desfăşurarea dezvoltării inofensive a societăţii. El sugerează un mod nestandard de interpretare a conţinutului şi procesului de cunoaştere, luînd în consideraţie aici noţiunile de infosferă (logosferă) şi de *intelect social*. Formulează pentru prima oară postulatul despre *filosofia supravieţuirii* şi argumentează necesitatea evidenţierii părţilor ei componente cum ar fi Filosofia informaţională, Filosofia ecologică şi în fine Filosofia noosferică.

Teza de doctor în ştiinţe filosofice – *Problema informaţiei sociale* (1975), teza de doctor habilitat în ştiinţe filosofice – *Informatizarea, cunoaşterea şi dirijarea socială: probleme filosofico-metodologice şi sociale (1992).* Membru titular (academician) al Academiei de Informatică a Ukrainei (1992), acad. al Academiei Internaţionale de Informatizare de pe lîngă ONU (1996), acad. al Academiei Internaţionale de Noosferă (1998).

Profesorul universitar Teodor N.Ţîrdea are o participare prodigioasă în activitatea organizaţional-ştiinţifică a Republicii Moldova. Este membru al Consiliilor ştiinţifice pentru susţinerea tezelor de doctor şi doctor habilitat în domeniile filosofiei, sociologiei şi politologiei pe lîngă Institutul şi Filosofie, Sociologie şi Politologie al AŞM şi al USM, este membru al Consiliului Redacţional al Revistei de Filosofie şi Drept, al revistei Curierul Medical, membru Consiliului Asociaţiei filosofilor din Republica Moldova, preşedinte al Asociaţiei de Bioetică din Republica Moldova etc.

Profesorul universitar Teodor N.Ţîrdea este deţinătorul ordinului *Gloria muncii* din Republica Moldova (1999), *Gramotei de Onoare a Prezidiului Sovetului Suprem al RSSM (1972)*, titlului de *Eminent al învăţămîntului public din RSSM (1987).*

Selecţiuni din scrieri: *Информация, системы, управление.* Кишинёв, 1975; *Социальная информация. Философский очерк.* Кишинёв, 1978; *Социальное познание и система социальной информации* //Проблемы социального познания. Кишинев, 1981; *Социальная информация и управление социалистическим обществом.* (În colabor.)// Ленинская теория отражения в свете развития науки и практики. В 2-х т. София, 1981. Т.2; *Партийный комитет и партийная информация*. Кишинёв, 1982; *Методологические вопросы кибернетики//* Некоторые философские вопросы современного естествознания. Кишинёв, 1984; *Становление информатики как общенаучной дисциплины //* Соотношение философского и общенаучного уровней знания. Кишинев, 1988; *Informatica şi progresul social.* Chişinău, 1989; *Информатика на службе ускорения.* Кишинёв, 1989; *Problema informatizării şi compiuterizării în sfera medicală.* Chişinău, 1990; *Творческое развитие философии в работе В.И.Ленина "Материализм и эмпириокритицизм*".(În colabor.) Кишинёв, 1990; *Информатизация, познание, социальное управление. Философские очерки.* Кишинёв, 1992 (Ediţia a 2-a în limba română – 1994); *Filosofia în concepţii şi personalităţi.* (În colabor.) Chişinău, 1995; *Cognitologia şi unele probleme ale filosofiei sociale* (În colabor.) //Revista de filosofie şi drept, 1996, nr.1; *Axiologizarea intelectualizării şi scientizării sistemelor sociale ca condiţie necesară a supravieţuirii omenirii // Omul, Informatizarea, Sănătatea*: *aspecte socio-filosofice şi etico-medicale.* Materialele conferinţei ştiinţifice internaţionale. 27-28 aprilie 1997. Red. ştiinţific acad. Teodor N.Ţîrdea Chişinău, 1997; *Filosofie – Etică – Medicină.* (În colabor.) Chişinău, 1997; *Sinergetică, aliniaritate, autoorganizare. Calea spre ştiinţa postneclasică.* Chişinău, 1998; *Расширение границ этического знания – важное требование ноосферно-экологической революции //* Илиадиевские чтения. Тезисы докладов и выступлений Международной научной

конференции. Курск, 3-5 марта 1998. Курск, 1998; *Filosofia contemporană – filosofie a supravieţuirii* // Filosofie, Medicină, Ecologie: probleme de existenţă şi de supravieţuire ale omului. Materialele conferinţei a IV-a ştiinţifice internaţionale 7-8 aprilie 1999. Red.ştiinţific d.h.ş.f. *Teodor N. Ţîrdea.* Chişinău, 1999; *Noosferizarea proceselor demografice – calea spre dezvoltarea durabilă a civilizaţiei* (În colabor.).// Filosofie, Medicină, Ecologie: probleme de existenţă şi de supravieţuire ale omului. Chişinău, 1999; *Filosofie şi Bioetică: istorie, personalităţi, paradigme.* Chişinău, 2000; *Noosferizarea şi problema existenţei umane* // Buletin ştiinţific. Iaşi. Academia Ecologică din România, 2001, nr. 5; *Securitatea demografică şi dezvoltarea noosferică: aspecte socio-metodologice*// Buletin ştiinţific. Iaşi. Academia Ecologică din România, 2001, nr. 5; *Devenirea civilizaţiei noosferice: tendinţe şi perspective* // Anale ştiinţifice ale USMF "Nicolae Testemiţanu". Vol. 2. Probleme de sănătate publică (igienice, epidemiologie şi management). Ediţia II. Chişinău 2001. *Filosofie socială şi sociocognitologie.* Chişinău, 2001; *Elemente de informatică socială, sociocognitologie şi noosferologie.* Chişinău, 2001; *Civilizaţia noosferică: tendinţe, perspective şi probleme* // Scientific and Technical Bulletin. Series: Social and Humonistic Sciences. 2001, Universitatea "Aurel Vlaicu" din Arad, №1; *Философия (С курсом биоэтики).* Учебник (În colabor.) Кишинев, 2002; *Introducere în sinergetică*. Chişinău, 2003

BERLINSCHI PETRU VASILE – doctor în ştiinţe filosofice, conferenţiar, şef de studii la Catedra Filosofie şi Bioetică a Universităţii de Stat de Medicină şi Farmacie "Nicolae Testemiţanu". S-a născut la 1 mai 1939 în comuna Tănătar judeţul Tighina. În 1956 a absolvit colegiul de medicină din Tighina şi a activat ca felcer în c. Mărianovca de Sus raionul Căuşeni. În anii 1958-1961 activează în Armata Sovietică. În anii 1961-1967 este student la Facultatea de Medicină a Institutului de Stat de Medicină din Chişinău. După absolvirea facultăţii activează la catedra de filosofie ca asistent, lector superior şi conferenţiar. În anii 1969-1972 este doctorand la catedra de filosofie a Institutul de Medicină "N. Pirogov" din Moscova. Susţine teza de doctor în filosofie în 1972 pe tema "Analiza critică a bazelor filosofice a psihologiei genetice franceze". Este specialist în probleme filosofice ale medicinei, eticii şi bioeticii. În publicaţiile sale abordează problema interconexiunii filosofiei şi medicinei, necesitatea metodologiei filosofice pentru rezolvarea problemelor teoretice ale medicinei. Se subliniază importanţa principiilor morale şi bioetice pentru perfecţionarea medicinei şi ocrotirii sănătăţii, necesitatea informatizării medicinei ca consecinţă a progresului tehnico-ştiinţific.

***Selecţiuni din scrieri*:** *Проблема развития психики человека в трудах французских психологов*. // Некоторые вопросы истории философии. Кишинев, 1972; *Критика некоторых методологических основ генетической психологии Жана Пиаже* // там же; *Critica bazelor metodologice ale psihologiei genetice franceze* //Ocrotirea sănătăţii, Chişinău, 1973, № 2; *Previziunea ştiinţifică* // Enciclopedia Moldovenească, 1975, vol.5; *Medicina şi educaţia morală*. Chişinău, 1982*; Informatica în medicină şi ocrotirea sănătăţii* (în colab.) // Ocrotirea sănătăţii, 1989, N.3; *Sistemele cognitiv-artificiale în activitatea medicală: aspectul social-filosofic* (în colab.) // Revistă de filosofie şi drept a AŞ RM, 1995, N.1; *Filosofie – etică – medicină*. Chişinău, 1997; *Axiologizarea intelectualizării şi scientizării sistemelor sociale ca condiţie necesară a supravieţuirii omenirii* // Materialele conferinţei ştiinţifice internaţionale "Omul, informatizarea, sănătatea". Chişinău, 1997; *Unele probleme ale bioeticii în condiţiile informatizării sănătăţii* // ibidem; *Inevitabilitatea extinderii sferei cunoştinţelor etice în strategia contemporană a supravieţuirii omenirii* // Materialele conferinţei a III-a ştiinţifice internaţionale "Problema supravieţuirii omenirii". Chişinău, 1998; *Sinergetica şi ştiinţele medico-biologice* (în

colab.) // Materialele conferinţei a IV-a ştiinţifice internaţionale "Filosofie, medicină, ecologie". Chişinău, 1999; *Fenomenul bioetică: aspectele socio-filosofic, axiologic, juridic şi medical* // Materialele conferinţei a V-a ştiinţifice internaţionale. Chişinău, 2000; *Bioetica şi filosofia: probleme de interconexiune şi interacţiune* // ibidem. *Философия (С курсом биоэтики).* Учебник (În colabor.) Кишинев, 2002.

EŞANU ANATOL ION – doctor în ştiinţe filosofice, conferenţiar la Catedra Filosofie şi Bioetică a Universităţii de Stat de Medicină şi Farmacie "N.Testemiţanu". S-a născut în comuna Zăicani, judeţul Edineţ la 7 februarie 1956. După absolvirea şcolii din satul natal în 1973 îşi continuă studiile la Universitatea de Stat din Moldova, Facultatea Istorie, susţinînd licenţa în 1978. În anii 1978-1980 activează în calitate de lector la catedra de ştiinţe socio-umane a facultăţii de pregătire a studenţilor străini a USM. Din anul 1981 şi pînă în prezent activează în cadrul USMF "N.Testemiţanu". În anii 1985-1988 este doctorand al Facultăţii de filosofie a Universităţii de Stat "Lomonosov" din Moscova. Susţine teza de doctor în filosofie în 1989 consacrată problemelor filosofiei politice. În investigaţiile sale abordează probleme ce ţin de filosofia politică, educaţie, aspecte ce vizează interacţiunea filosofiei şi medicini. În unele publicaţii analizează teme referitor la istoria filosofiei, eticii şi bioeticii, culturologiei, fenomenului globalizării.

Selecţiuni din scrieri: *Unele aspecte teoretice ale fenomenului de tensiune socială* // Referatele conferinţei ştiinţifice a USMF Chişinău 1991*; Corelaţia libertăţii politice şi restricţiilor în viziunea lui K.Popper* // Materialele conferinţei ştiinţifice a USMF Chişinău 1982 Funcţia deontologică a filosofiei politice şi fenomenul mediatizaţional // Materialele conferinţei ştiinţifice a USMF Chişinău 1995; *Modelul "mesei rotunde" din perspectiva abordării etico-filosofice a conflictului* // Materialele conferinţei ştiinţifice a USMF Chişinău 1997; *Bioetica şi dialogul public în statul de drept vizînd problema avortului* // Probleme actuale medico-sociale, psihologie şi demografice ale familiei. Chişinău 1998; *Rolul filosofiei în integrarea generaţiei tinere în societate* // Integrarea socială a copiilor cu cerinţe speciale. Chişinău 1998; *Impactul democraţie şi strategia supravieţuirii.* Chişinău 1998; *Marea paradigmă a libertăţii în societatea postindustrială* // Materialele conferinţei ştiinţifice a USMF Chişinău 1999; *Globalizarea şi statutul existenţei al personalităţii*. //Analele ştiinţifice ale USMF vol. II, Chişinău 2000; *Civilizaţiile contemporane: conflict sau dialog*? // Analele ştiinţifice a USMF Chişinău 2000; *Philosophie et histore de la pensee philosophique: objet d'etude of leur problematique*. Chişinău 2001*; Abordarea sistemică a societăţii şi elementele sistemului social* // T.N.Ţîrdea. *Filosofie socială şi cognitologie*. Chişinău 2001*; Dimensiunea bioetică a fecundării artificiale* // Progresul tehnico-ştiinţific bioetica şi medicina: probleme de existenţă umană. Chişinău 2001.

NISTREANU DIDINA ULIAN – doctor în ştiinţe filosofice, conferenţiar la catedra Filosofie şi Bioetică, secretar ştiinţific al Universităţii de Stat de Medicină şi Farmacie "Nicolae Testemiţanu". Didina U.Nistreanu s-a născut la 18 noiembrie 1946 în satul Nesvoia, raionul Nouasuliţa, regiunea Cernăuţi Ucraina. În anul 1970 a absolvit Institutul de Stat de Medicină din or. Chişinău, facultatea Medicină Generală. Din 1970 şi pînă în prezent activează la început în calitate de asistent, apoi lector superior şi conferenţiar. În anul 1980 susţine teza de doctor în filosofie pe tema: "Originea şi dezvoltarea materialismului naturalist-ştiinţific în Moldova în secolele XVIII-XIX". Didina U.Nistreanu este specialist în problemele filosofice ale istoriei filosofiei şi medicinii, eticii şi bioeticii. Publicaţiile sale sunt consacrate analizei evoluţiei materialismului naturalist-ştiinţific în Moldova sec.XVIII-XIX, importanţei metodologice a filosofiei în rezolvarea problemelor teoretice şi practice ale medicinii, semnificaţiei şi

consecinţelor informatizării sociumului şi medicinii, problemei bioritmurilor în filosofie şi medicină, specificului categoriilor şi principiilor eticii medicale în condiţiile revoluţiei tehnico-ştiinţifice etc.

Selecţiuni din scrieri: *Теоретические проблемы в трудах медиков Молдавии (XIX-нач. XX вв.).*// XXVI Международный конгресс по истории Медицины. Пловдив, 1978; *Естественнонаучный материализм в работах Е.Чихака и К.Вырнова.*// Здравоохранение, Кишинев, 1979; *О философских взглядах Амфилохия Хотинского* // Очерки по истории философии. Кишинев, 1980; *Новая книга о Георге Асаки*. // Кодры. Кишинёв, 1984; *Здоровье человека как ценность*// Тезисы докл. научн. конф." Философия, человек, перестройка", Кишинев, 1991; *Некоторые вопросы здоровья человека в условиях научно-технического прогресса*// Здоровый образ жизни. Кишинев, Штиинца, 1991; *Analiza filosofică a problemei paternalismului în medicina contemporană* // Materialele conferinţei ştiinţifice anuale (19-20 octombrie 1995). Chişinău, 1995*; Informatizarea şi cultura sănătăţii* // Materialele conf. şt. anuale (17-18 octombrie 1996).Chişinău, 1996; *Evoluţia unor categorii fundamentale ale eticii medicale în condiţiile informatizării* // Materialele conf. şt. anuale, Chişinău, 1998; *Problema ritmului în biologie şi medicină* // Materialele conferinţei a IV-a ştiinţifice internaţionale "Filosofie, medicină, ecologie". Chişinău, 1999; *Cu privire la originea bioeticii medicale* // Materialele conferinţei ştiinţifice, Chişinău, 1999; *Bioetica şi concepţia dezvoltării* // Materialele conferinţei a V-a ştiinţifice internaţionale "Bioetică, filosofie, medicină practică: probleme de existenţă şi de supravieţuire ale omului". Chişinău, 2000.

OJOVANU VITALIE ION – doctor în filosofie, conferenţiar la Catedra Filosofie şi Bioetică a Universităţii de Stat de Medicină şi Farmacie "Nicolae Testemiţanu". S-a născut în localitatea Pivniceni sectorul Donduşeni judeţul Edineţ la 12 noiembrie 1958. După absolvirea şcolii medii, între anii 1977 şi 1982 îşi face studiile la Universitatea de Stat din Moldova, Facultatea Istorie. După absolvirea facultăţii şi pînă în prezent activează la Universitatea de Stat de Medicină şi Farmacie "Nicolae Testemiţanu". Paralel cu activitatea la catedră urmează doctorantura la Institutul de Filosofie, Sociologie şi Drept al Academiei de Ştiinţe din Moldova. În 1994 susţine teza de doctor în filosofie consacrată problemelor filosofiei sociale. În investigaţiile ştiinţifice abordează teme ce ţin de filosofia socială, preponderent problemele interacţiunii mentalităţii şi mediului social, educaţiei, religiei ş.a. O serie de publicaţii sunt consacrate istoriei filosofiei, axiologiei, moralei, bioeticii, filosofiei şi teoriei medicale.

Selecţiuni din scrieri**:** *Основа успеха* // Трибуна, 1997, №17; *Коллективный подряд важный фактор воспитания тружеников села* // Обновление воспитательного процесса: опыт и проблемы. Кишинев, 1990; *Unele aspecte teoretice ale axiologiei medicale* // Conf. şt. a USMF "Nicolae Testemiţanu". Chişinău, 1992; *Organizarea muncii şi dezvoltarea spirituală a omului în perioada de tranziţie la economia de piaţă* // Probleme social-juridice ale tranziţiei la economia de piaţă. Chişinău, 1993; *Eliade în Moldova* // Luminătorul, 1994, nr.4; *Mediatizarea şi unele probleme axiologice contemporane* // Materialele conf. şt. anuale. USMF. Chişinău, 1996; *Axiologia medicală* // Materialele conf. III şt. internaţ. "Problema supravieţuirii omenirii". Chişinău, 1998; *Spiritualitatea ca factor determinant al supravieţuirii naţionale* // Materialele conf. IV şt. internaţ. "Filosofie, medicină, ecologie". Chişinău, 1999; *Problema sacrului în medicină* // Anale ştiinţifice ale USMF "Nicolae Testemiţanu". Vol. I, Ed. 1. Chişinău, 2000; *Studierea evaluării medicinii: aspecte metodologice* // Probleme actuale ale sănătăţii populaţiei şi reformei asistenţei medicale. Chişinău, 2000; *Moralitatea şi bioetica în cadrul problemei axiologice contemporane* // Materialele conf. VI şt. internaţ. "Progresul tehnico-ştiinţific, bioetica

şi medicina: prob. de exist. umană". Chişinău, 2001; *Contribuţii teoretice privind axiologia medicală* // Anale ştiinţifice ale USMF "N. Testemiţanu". Vol.2. – Chişinău, 2001. – P. 293-297; *Teoria medicală şi evoluarea medicinii.* // Anale ştiinţifice ale USMF "N. Testemiţanu". Vol. 1. – Chişinău, 2002. – P. 622-629; *Torţă a înţelepciunii.* – Chişinău, 2002. – 74 p.

Lista abrevierilor
acceptate în "Dicţionarul de Filosofie şi Bioetică"

Teodor N.Ţîrdea, Petru V.Berlinschi, Anatol I.Eşanu, Didina U.Nistreanu, Vitalie I.Ojovanu.
Dicţionar de Filosofie şi Bioetică

Dat la cules 12.02.2003 Bun pentru tipar 01.03.2003
Formatul hîrtiei 60x84 1/16 Coli de tipar -
Comanda 68 Tiraj 120

Universitatea de Stat de Medicină şi Farmacie "Nicolae Testemiţanu" din Republica Moldova, B-dul Ştefan cel Mare, 165